تصوير ابو عبد الرحمن الكردي
منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
مەسعوود محەمەد
کەوچکێک شەکر
بۆ قاوەی تاڵ

کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ

مەسعوود محەمەد

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر - هەرێمی کوردستانی عێراق

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
پەیامی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

.

مەسعوود محەمەد
کەوچکێك شەکر بۆ قاوەی تاڵ - جۆرەوجۆر
کۆکردنەوە و ڕێکخستنی: بەدران ئەحمەد حەبیب
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٠٠
چاپی یەکەم ٢٠١٠
تیراژ: ١٥٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٥٩١ - ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید. ئاراس ئەکرەم
ڕازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
هەڵەبڕێری: تریسکە ئەحمەد
ڕێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

پێڕست

کەیفی جوانڕۆیی

دەستکاریکردنی مێژوو و ڕووداوەکانی، بۆ هەر ئامانجێك بێ، کارێکی ناڕەوایە. چونکە کە دەرگای دەستکاری کرایەوە ئیتر شتێك نییە پێوەی داتەوە یا لە سنوورێك بیوەستێنێ، وەیا هەمیشە ئەم گۆڕینە بەرەو چاکە ئاراستە بکا. درۆ و هەڵە کە بخرێتە ناو مێژووەوە ئێستاکە و دوارۆژیش بەهەڵە دەبا، خۆ هەر ئێستاکە و دوارۆژن کە سەردەمێك دەبنەوە بەمێژوو. بۆیە خۆگرتن لە "درووغی مەسڵەحەت ئامێز" لە شتی مێژوویی، چ زۆر و چ کەم، پێویستییەکی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییە بەسەر شانی نووسەرەوە. گۆیا دەبێ ڕاستی چی خراپەیێکی لێ ڕوو بدا تا بیگۆڕین بەناڕاستی! باوەڕم نییە هیچ جۆرە سوودێك هەبێ لە هەر شتێکی کە لەسەر هەڵە و درۆ هەڵبەسترابێ. ئادەمیزاد زۆر پێویستی بەڕاستی هەیە و، گەلێك قوربانیی داوە لەم ڕێگەیەدا. دەتوانم بڵێم تا ئێستاش لە زۆر مەیداندا بۆ ڕاستی تینووە و، ئەوەندەی چێشتووە لە درۆ و خورافاتی کۆن و نوێ تا کاسەی کەلەڕێژی کردووە.

خوێنەری بەڕێز، بمبوورێ لە نووسینی ئەم پێشەکییە ناچارییە؛ چونکە دەمەوێ لە زووەوە عوزر بهێنمەوە بۆ دەربڕین و ڕوونکردنەوەی هەندێ ڕووداوی ناڕەوا کەوا بێ دەستکاری و گۆڕین لە پێشینانم وەرگرتووە، وە بە هەمان چەشن تەسلیمی مێژووی دەکەمەوە. ناشیرینی و ناشیاوێك کە دێنە بەرچاوان لە بەشێکی ئەو شتانەی نووسیومن مزە و نرخی ڕاستی و دەستخاوێنییە (ئەمانەت). کەیفی و هاوچەرخەکانی ئادەمیزاد بوون، نەك فریشتە و پەری، ئەوانیش وەك خەڵقی ئەو دەمە شتی وایان گوتووە و کردووە کە یەکشتی لە باودا بووە و کۆمەی لێ نەکراوە. ناشێ دوای ساڵەهای ساڵ لە ژیان و مردنیان من بێم کردەوە و گفتاری دەسکردیان بۆ هەڵبەستم یا هی ناشیرن لە کردەوە و گفتاریان بسڕمەوە تا لاپەڕەی ژیانیان بێگەرد و لەککە نیشان بدرێ. چی زانیومە و بیستوومە و بەڵگەم هەیە بۆ باوەڕ پێکردنی ئەوە دەنووسم، وە ئەوەی بۆم ساغ نەبوویێتەوە وەك هەیە تۆماری دەکەم بۆ سەرنج و لێکدانەوەی خوێنەری کورد.

کەیفی وەك مەعلوومە لای ئەوانەی شارەزای شیعر و ژیانین، ناوی فەتحوڵڵا و

مەشهوورە بە جوانڕۆیی، ناوی باوك و خانەوادەی لای من نەزانراوە و نەمتوانیوە تا ئێستا لێی بکۆڵمەوە. خەریکبوون بۆ وەگیرهێنانی زانینی تەواو لەبارەی سەرەتای ژیانی کەیفی (هەروەها دوارۆژانی پێش مەرگی) خۆتەرخانکردنێکی نەوێ کە بۆ ئێستاکەی من نالوێ، بەلام لەو باوەڕەدام ئەم پەرەیە لە سەروکاری کەیفی و ژیانی بەندیواریپەکی ئەوتۆی نییە بەشاعیری و هونەرییەوە، ڕەنگە هەر نرخێکی مێژوویی - هەبێ کە نرخێکی کەم نییە - چونکە کەیفی بلیمەتێکی خۆرسك بووە، نەمامێك نییە لە درەختێکی گەورەوە هەڵی دابێ ، بەڵکو هەر لەسەر بنچی خۆی ڕواوە، ئیتر کوڕی کێیە و لە چ خێزانێك بووە و چۆن دەستی کردووە بە خوێندن، پرسیاری ئەوتۆن وەرامیان هەرچی بێ سەرچاوەی شاعیریەتیی کەیفی ڕوون ناکەنەوە.

بەڵێ ڕاستە شارەزایی بەهەموو قوژبنێکی ژیانی ئەم بلیمەتە ئاوات و ئامانجی هەموو کەسێکە کە خەریکی ئەو چەشنە لێکۆڵینەوەن. بەلام بەختێکی ئەوتۆی نییە بەسەر پێگەیشتوویی و گەشەکردنی ئەدەبی کەیفییەوە . وەك بزانم بەشێوەیەکی نزیك لە قەناعەت لە زووییەکی زووی سەرەتای خوێندن و فەقێیەتیی وڵات و کەسی بەجێ هشتووە و لە کۆیە جێگیر بووە و دەستی کردووە بە خوێندنی ڕاستەقینە و شاعیریەتیی ڕەوشەن بووەتـەوە لـەو دەمـەدا کـە کـەیـفـی هـاتووەتـە کۆیـە، واتـە دەوری چەرخێك لەمەوپێش، بەپێی مقیاسی ئەو چەرخە، کۆیە ناوچەیەکی گرینگی خوێندن و شیعر و ئەدەبیات بووە بە نیسبەت هەموو کوردستان. ئێستاکەش دەماوەدەم باس دەکرێ کە مـەجـالیسی زانـیـاری و ئـەدەبـیی ڕۆژانـەی کـۆیـە چـی لـە قـوناغـی دەوڵـەمـەنـد و دەسترۆیی‌یەکان و، چی لە مەدرەسە و مزگەوت و تەکیە و خانەقاکاندا دیمەنێکی هەرە دیاری ئەو شارە بووە. ئەدیبی گەورەی وەك قاسید و جەلی و ئەختەر و حاجی قادر و کەیفی و شێخ ڕەزا بەرێکەوت لەو سەردەمەدا نەهزاونەتە ئەو ناوچەیە، ئەمانە و زۆری تر لە شوعەرا و مەلا و شێخی ناودار بەرووبەرومی خوێندنپەرستی و گیانی ئەدەبی بـوون کـە وەك مـیـرات لـە پێشێـنـانـەوە بـۆ کـۆیـە بـەجـێ مـابوو. لـەم کورتـە بـاسـەی ئێستاکەماندا ماوە نییە ڕوویەڕەی مێژووی زانیاری و ئەدەبیی کۆیە بخوێنینەوە، ئەوەندە هەیە دەبێ بڵێین شاعیریەتیی کەیفی لەم کارگەی زانستی و ئەدەبییەی ئەو دەمەی کۆیەدا مشتومال کراوە: بۆیە جێی سەیر پێهاتن نییە کە لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی)دا کەیفی بەشاعیرێکی کۆیی دانراوە.

کەیفی کوێندەرییە؟

ئەم پرسیارە شتێکی بەدیهییە و داوای وەرام دەکا، چونکە ئەگەر کەیفی جوانڕۆییە، چۆن دەبێ لە شارەزوور و دێی (کوێرەدێ) هاتبێتە دنیاوە؟ هەموو ئەوانەی باسی کەیفییان نووسیوە ناویان بردووە بە (کەیفیی جوانڕۆیی) و لە هەمان کاتیشدا گوتوویانە لە دێی (کوێرەدێ)ی شارەزوور هاتووەتە دنیا، کەچی جوانڕۆ پارچەیەکی کوردستانی ئێرانە و هەرچەندە هاوسنوورە لەگەڵ کوردستانی عێراق و دراوسێی ناوچەی هەڵەبجەیە، دیسان بەهیچ جۆر ناگونجێ جوانڕۆیی شارەزووری بێ. زانایەکی وەك حاجی قادریش کەوا نزیکترین ئینسان بووە لە کەیفی و دراوڕۆژانی ژیانی کەیفی لە ئەستەمووڵ لەگەڵ ژیانی ئەو ڕۆژانەی حاجی قادر وەك دوو ڕووی یەك پەڕە وان کە هەر لە یەکتر جیاواز ناکرێنەوە. ئەویش لەو شینەی کە بۆ مەرگی کەیفیی داناوە و سەرەتاکەی بە (فەلەك بەتیر و کەمانە لە ئێمە چووەتە کەمین) دەست پێ دەکا بە سەراحەت دەڵێ و ڕادەگەیەنێ کە کەیفی شارەزوورییە:

که چوویتە سەر حەدی بابان و عێلەکەی جافان
بگریە هەر وەکو بارانی مانگی فەروەردین
لە قووڕ بنێشە بڵێ قەوم و قەبیلە هاوارە
ئەسیرە کەیفی لە ڕۆسا لە حەبسی ژێری زەمین
لە (کوێرەدێ)یێ کە (کەیفی)ی تیا بێ فیردەوسە
جەهەنەمە کە ئەما (کەیفی) شاری قوستەنتین
حەزین و دەرهەمی ئەم شارە زۆری پێگانەن
لە حەسرەتی عەجەبا (شارەزووری) چۆن ئەگرین

وشەی (عێلەکەی) جافان، وە بەتایبەتی دێڕی دوایی مەرسییەکە گومان ناهێڵێ لەوەدا کەوا حاجی قادر (کەیفی)ی بەشارەزووری ناسیوە:

بەڵام (کوێرەدێ) دەمێنێتەوە بۆ لێکۆڵینەوە و لێدوان. ئاخۆ (حاجی) مەبەستی لە (کوێرەدێ) هەر مانای وشەکەیەتی کە (دێیەکی وێران) دەگەیەنێ یاخود بەدەم ئەوەوە دەیەوێ ڕابگەیەنێ (کوێرەدێ) دێیەکی شارەزوور و مەفتەنی (کەیفی)یە؟ حاجی زۆر جار لە شیعرەکانیدا، وەك شاعیرێکی بەدەسەلات، لە تێکهەڵکێشانی وشە ناوی هەندێ

شوێنانی کوردستان بەنێکراپی و ناوچەی کۆیە بە تایبەتی داناشیوە. بۆ نموونە چەند دێرە شیعرێکی حاجی لێرەدا دەنووسین.

لەو کاغەزەی کە بەهەڵبەست بۆ حاجی مەلا عەبدوڵا ناردوویەتی لە ئەستەمووڵەوە دەڵێ:

مەلاییەکی فەقێیانە ویقارت

بەیانت ناوگردە نەقتیدارت

واتە ویقارت، ویقاری مەلای فەقێ و موستەعیددانە و بەیانت ڕەوانە وەك ناو و دەسەلاتیشت وەك گرد وایە لە هەمان کاتا (فەقێیان) و (ناوگرد) یەکەمیان دێیەکە لە نزیك کۆیە. وە دووەمیشیان شاخێکە بەهێشت دێی (جەلی)یەوە کە مەفتەنی باپیرە گەورەی حاجی مەلا عەبدوڵایە و لەقەبی (جەلی زادە) لەوەوە وەرگیراوە.

دیسانەوە حاجی قادر لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێ:

لەجێی نازەنین بەختەتی جەلی

لە ئێرانەوە گرتوویە تاهەرات

عومەر گونبەتی لەزەتی داتەپی

تەکەڵتووی شکا زێنی ئەسپی حەیات

دێری یەکەم مانای وەك مەعلومە ئەوەیە کە لێوە جوانەکەی بەختی ئاشکرا لە ئێرانەوە تا شاری هیراتی (کە لە ئەفغانستانە) داگرتووە. بەدەم ئەم مانایەشەوە ناوی (نازەنین و جەلی و نەران- هیران)یشی ئاراستە کردووە کەسێ دێن لە ڕیزی یەکتر و بەهاوینەهەواری ناوچەی کۆیە مەعلومن. مانای دێری دووەمیش زۆر ئاشکرایە پێویست بەدووبارەکردنەوەی ناکا، بەڵام لەگەڵ ئەو مانایەدا ناوی دێی (ئومەر گونبەت) و (تەکەڵتوو)یشی دارشتوون کە هەردووکیان لە دەشتی کۆیەن. دوور نەڕۆین هەر لە بەیتی چوارەمی مەرسیەکەی کە لەسەرەوە نووسیمان بەهەمان وردەکاری و تێکهەڵکێش و تەنینی هونەری ناوی (شارەزوور)یشی داتاشیوە:

حەزین و دەرهەمی ئەم (شارە زۆر)ی بێگانەن

مەبەست لە وشەی (ئەم شارە) ئەستەمووڵە، بەڵام کە وشەی ئەم (شارە) کەوتە تەك وشەی (زۆر) بەپێی دەستووری نووسینی کۆن (شارەزوور) پەیدا دەبێ.

بەراستی زۆر لە گوێنەکە (کوێرەدێ)ش وەك دێیەکانی دیکە وا بێ کە حاجی قادر بەتێکهەڵێنشی وشە ناوی هێناوەتە نێو شیعرەوە و ئەگەر شوەرمتی جوانرۆی لە مەیداندا نەبوا گومانێکم لەو ڕووەوە بەزەندا نەدەهات نیتر ئەمە بوو خستمیە سەر فیکری پرسیارکردن لە شارەزایێکی ناوچەی شارەزوور، ئاخۆ دێیەك بەناوی (کوێرەدێ) لەوێندا هەیە یا نییە. بۆ ئەم لێپرسینە حەسەن بەگی جافم دەستنیشان کرد چونکە هەم خەڵقی هەڵەبجە و ناوچەی شارەزوورە و هەم لەگەڵ شیعر و مێژوو لە کۆنەوە خەریکە. لە وەرامدا پێی گوتم دێیەکی بەناوی (کوێرەدێ) نەناوەدان و نەوێران لە شارەزووردا نییە. با چی دیکە لەسەر ئەم لاباسە نەڕۆین، ڕاستییەکەی هەرچی بێ، زۆری و کەمییەك ناخاتە نرخی شیعری کەیفییەوە من لێرەدا باوەڕێکی نیهایی ناتوانم دەربڕم بەڵام سوورکردنەوەی مەوزووعەکەش شتێکی سەخت نییە بۆ هەر کەسێك کەوا نەختێك لە من زیاتر ماوەی خۆماندووکردنی هەبێ.

کەیفی کەی لەدایك بووە و کەی مردووە؟

بەر لەوە لەبارەی هاتنە دنیای کەیفییەوە بدوێین، بەکورتی لە ساڵی مردنی قسە تەواو دەکەین. حاجی قادر لە مەرسییەکەی کە بۆ مەرگی کەیفیی داناوە مێژووی مردنی بەوشەی (صغیر) دیار داوە، کە بەپێی حیسابی ئەبجەد ساڵی ۱۳۰۰ی کۆچی دەگرێتەوە. لە دیوانەکەی حاجی قادر چاپی هەولێری ساڵی ۱۹٦۹ وا نیشان دراوە کە وشەی (کبیر) مێژووی مردنی کەیفییە و ۱۳۰۰ پێك دێنێ چونکە لەسەر ئەم وشەیە (کبیر) نیشارە دراوە و لە ژێرەوە شەرح کراوە. بەڵام ئەمە سەهوە و ڕاستییەکەی ئەوە بوو گوتمان. نرخی وشەی (کبیر) بەپێی حیسابی ئەبجەد ۲۳۲ دەگرێتەوە کە هیچ شتێك ڕاناگەیەنێ، ڕەنگە لە دەمی چاپکردن بەهەڵە نیشارەتەکە خرابێتە سەر وشەی (کبیر) لە جیاتی (صغیر).

ئەمە لەبارەی مێژووی مردنی، بەڵام بۆ زانینی ساڵی هاتنە دنیای شتێکی قەتعی وەك بەیتەکەی حاجی قادر نییە، یاخود من نایزانم ، لە موناقەشە و بەراوردیکردن بێ نیازمان بکا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ ڕووداو و مێژووی بێ شوبهە هەن کە لەگەڵ ژیانی کەیفی تێکەڵ و عەلاقەدارن ڕەنگە لەم ڕووەوە بمانگەیەنێ بەسنووری قەناعەت.

کەیفی ژیانی فەقێیەتیی لە کۆیە لای حاجی مەلا عەبدوڵا ڕابواردووە و لای ئەوی خوێندووە، کەواتە نابێ کەیفی لە تەمەندا لە حاجی مەلا عەبدوڵا گەورەتر بووبێ

چونکە عادەتەن سوختە لە مامۆستای خۆی چووکتر دەبێ. بەڵێ هەندێ ڕێکەوت هەیە بەپێچەوانەی ئەم قاعیدەیە بەڵام بلیمەتێکی وەك کەیفی لێی چاوەڕوان ناکرێ لە مەیدانی خوێندن لە هاوتەمەنی خۆی دابمێنێ. بەپێی ئەوە کە لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی)دا لەبارەی مێژووی هاتنە دنیای کەیفییەوە نووسراوە و سەرچاوەی مەعلووماتەکەشی گۆیا (مێژووی ئەدەبی کوردی)یە دەبێ کەیفی لە ساڵی ١٨١٤ی زاینی لەدایك بووبێ. دیسانەوە کە هەمان کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) ڕایدەگەیەنێ ساڵی ١٨١٥ی زاینی کە گۆیا ساڵی لەدایکبوونی حاجی قادرە دەوەستێتە بەرامبەر بە ١٢٤٦ی کۆچی. بەم پێیە دەبێ ساڵی ١٨١٤ی زاینی بوەستێتە بەرامبەر ١٢٤٥ی کۆچی واتە کەیفی لە ١٢٤٥ لەدایك بووبێ. لێرەدا دەبێ بڵێم ئەم ساڵەی ١٨١٥ لە ڕاستیدا ناکەوێتە بەرامبەر ١٢٤٦، وە بەپێی جەدوەلێك کە لە کتێبی (إمارة بهدينان العباسية)دا نووسراوە دەبێ بوەستێتە بەرامبەر ١٢٢٩یا ١٢٣٠ی کۆچی چونکە ئەو جەدوەلە ساڵی ١٨٠٩ دەخاتە بەرامبەر ١٢٢٤. جگە لەمەش بەراوردێکی حیسابی زۆر سادە بۆمان دەردەخا کە مادام ساڵی ئێستاکەی کۆچی ١٣٨٩- ١٣٩٠ بکەوێتە بەرامبەر ١٩٦٩- ١٩٧٠ی زاینی دەبێ ساڵی ١٨١٥ بکەوێتە پێش ساڵی ١٢٣٥ نەك دوای. جا لەبەر ئەمە کە ساڵی ١٨١٤ (کە گۆیا ساڵی هاتنە دنیای کەیفییە) تا ئەو ڕادەیە کەیفی تەمەندارتر دەکا ئیتر بە هیچ جۆرێك مومکین نییە خزمایەتیی هەبێ لەگەڵ هاتنە دنیای کەیفی. من ئەو دوو ساڵەی ١٨١٤و ١٨١٥ی زاینی لە حیسابی خۆمدا دەسڕمەوە و موناقەشەی لەدایکبوونی کەیفی وەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) نووسراوە لەسەر ئەساسی ساڵی ١٢٤٥ی کۆچی دەکەم.

من لەم باوەڕەدا نیم کە ئەمەش ڕاست بێ چونکە حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٥٠ی کۆچی هاتۆتە دنیا و گومانێکیش لەمبارەوە پەیدا نابێ. حاجی مەلا عەبدوڵا هەم خۆی ئەمەی نووسیوە و هەم بە خەتی باوکی واتە حاجی مەلا ئەسعەد لە حاشیەی چەند پەڕێك لە هەندێ کتێبەکانی کتێبخانەی جەلی زادەدا نووسراوە.

بەلای منەوە ناشێ کەیفی پێش ١٢٥٠ هاتبێتە دنیاوە ئەگینا ئەدەبوو بەفەقێ لای حاجی مەلا عەبدوڵا. لە حاشییەی خوارووی ڕووپەڕی (٢٧)ی (کۆیە و شاعیرانی)دا نووسراوە کەوا گەلێ کەس دەڵێن ٢٠ ساڵێك دوای ١٨١٤ی زاینی لەدایك بووە. ئەگەر مەبەس لە ١٨١٤ی زاینی هەر ئەوە بێ کە بەپێی لێکدانەوەی لێرە بەپێشەوە دەکەوێتە بەرامبەر ١٢٤٥ی کۆچی، دەبێ کەیفی لە ١٢٦٥ی کۆچیدا هاتبێتە دنیاوە. من

بەمەش قەناعەت ناکەم. چونکە بەگوێرەی هەندێ ناسار کە لای نێمە (واتە جەلی زادە) هەن کەیفی لە ساڵی ١٢٨٠ی کۆچی شاعیرێکی چەسپاو بووە لە فارسیدا. لەو ساڵەدا خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵا لە تاریکیی ژوورێکی بێ پەنجەرە جانەوەرێکی پێوە دەدا و دەیکوژێ. نازاندرێ جانەوەرەکە مار بووە یا دووپشك. کەیفی مەرسییەیێك بۆ مەرگی خێزانی مامۆستای خۆی دادەنێ کە تەنها فەرد و نیوێکم لە بیر ماوە. ئەوەی دیکەی کە لە بیرم نین لەگەڵ هەموو شیعر و ناساری کەیفی کە لای ئێمە هەبوون لە کەین و بەینی ساڵی ١٩٦٣دا سووتێنران. ئێرە جێگەی باسکردنی ئەم سووتاندنەی ناساری نووسراوی جەلی زادان نییە هەر بۆیەشم باس کرد کە هۆی ناتەواویی مەرسییەکە روون بکەمەوە. فەرد و نیوەکەی کە لە بیرم ماون ئەمەن و بە دەستووری نووسینی فارسی دەیاننووسم:

یانەهابر بکژدم افتادە یا گرفتار ماری گیسوشد

خوێنەری بەرێز دەبینی کەوا کەیفیش لە شیعرەکەیدا بەوریەکارییەکی شاعیرانەی سۆزناك جانەوەرە ژەهراوییەکە هەر بە نەزانراوی دەمێڵێتەوە. نیوە فەردەکەشی کە دەکەوێتە دوایی مەرسییەکە بەشێك لە مێژووی رووداوەکەی تێدایە بەحیسابی ئەبجەد، بەشەکەی دیکەی وا دەزانم لە نیوەی یەکەمیەتی ئەمی لە بیرم چۆتەوە، ئەمەیە نیوە فەردەکە:

چون یمینو برفت با نوشد

ئەم چەند وشەیە ١٢١٢ تەواو دەکا.

باوەڕ ناهێنم بەوە کە لە تەمەنی ١٥ ساڵیدا ئەم دەسەڵاتە و ڕەوانییە و زاڵییە بەسەر شیعر و قافیە و مێژوو دەرهێنان لە فارسیدا بۆ کەیفی مومکین بووبێ. هەڵبەت پێش ئەم ساڵەش شیعری فارسیی داناون چونکە خۆ نابێ لە چاو قوچێنێکدا هەم فارسی فێر بووبێ و هەم شیعری وا بەهێزی بە فارسی دانابێ. بەڵگەیەکی دیکەش هەیە کەوا لێرە بەدواوە درێژە دەدەین بە باس لێکردنی ئەوە دەگەیەنێ کەوا کەیفی نەك هەر مومکین نییە پێش ١٢٥٠ی کۆچی هاتبێتە دنیاوە بەڵکو دەبێ لای ژوورووی ئیحتیمال لە ساڵی ١٢٥٥ تێپەڕ ناکا. بەڵگەکەش ئەمەیە: وەك لە بەشێکی دوایێتر لەم نووسینە بۆمان دەردەکەوێ کەیفی تا ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی لای حاجی مەلا عەبدوڵا خوێندوویەتی، ناچێتە عەقڵەوە کەیفی بەم هەموو زەکاوەتەوە تا تەمەنێکی ٣٦ ٣٧

ساڵی هەر خوێندبێتی و فەقێیەتیی تەواو نەکردبێ چونکە ئەگەر بڵێین لە ساڵی ١٢٥٠دا هاتۆتە دنیا تەمەنی لە ١٢٨٦دا دەگا بە ٣٦، ٣٧ ساڵ، بەڵام ئەگەر مێژووی لەدایکبوونی بخەینە ساڵانی مەبانی ١٢٥٥- ١٢٦٠ تەمەنی لە ساڵی ١٢٨٦ دەبێتە ٢٧-٣١ ساڵ کە موناسبە بۆ گەیشتن بەپایەی (موستەعیدی) و نزیکبوونەوە لە کۆتایی خوێندنی مەلایانە، واتە ئیجازەوەرگرتن. خۆ ئەگەر لە بیر نەکەین کەوا حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٨٦ تەمەنی ٣٦، ٣٧ ساڵی بووە ئیتر بەجارێ نزیک دەبینەوە لەوە بتمانی بێنین بەو مێژووەی کە تەحدیدمان کرد بۆ هاتنە دنیای کەیفی چونکە زۆر لە گوێنە مامۆستا ٣٦، ٣٧ ساڵی بێ و فەقێش ٢٧، ٣١ ساڵی، هەرچەند بەجۆرێکی قەتعی مومکین نییە بڵێم ساڵی ڕاستەقینەی هاتنە دنیای کامیانە لەو ساڵانە بەڵام بە تەقریبی مەیلم بۆ ئەوە دەچێ کە بڵێم ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی ئەو ساڵەیە.

کەیفی کەی، وە چۆن کۆیەی جێ هێشت؟

هۆی ڕۆیشتنی کەیفی و تۆرانی لە کۆیە هەروەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) و (دیوانی حاجی قادر- چاپی هەولێر) بەکورتی باس کراوە، ئەو ناکۆکییە و شەڕەجنێوە بووە لە بەینی شێخ ڕەزای تاڵەبانی و کەیفی کە ئەنجامی گەیشتۆتە ئەمە حاجی مەلا عەبدوڵا بۆ دڵدانەوەی شێخ ڕەزا لە کەیفی بدا و دەری بکا. چۆنیەتیی ئەم ڕووداوە بە ڕوونکراوەیەکی ئەوتۆ دەنووسین کە گرینگیی ڕووداوەکە ئێمان داوا دەکا و بەو نیازەش کە قەناعەتی خوێنەر وەدەست بهێنێ.

لەو دەمەدا کە حاجی مەلا عەبدوڵا مامۆستای کەیفی بووە، حاجی مەلا عەبدوڵا و حاجی قادر هەردوویان لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، واتە باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا بوونە. کەیفی و حاجی قادر هەر چەند تەفاوتێك هەبووە لە مەیانیان لەلایەن تەمەن و پایەی عیلمی چونکە حاجی قادر لە هەردوو ڕووەوە لە ژووروو‌ی کەیفی بووە، دیسانەوە لەبەر هاومەشرەبی و شیعردۆستی و بەیەکەوە ڕابواردنیان تا بڵێی برادەر و خۆشەویستی یەکتر بوون، وە هەردوویان زیاتر لە فەقێکانی ئەو دەمەی کۆیە لای بنەماڵەی جەلی زادە و خەڵقی کۆیە لە پێشتر بوون، وە ڕێزیان لێ گیراوە، تەنانەت حاجی و کەیفی لە ماڵی حاجی مەلا ئەسعەد بەئیستیلاحی خۆمانی بە(کوڕی ماڵ) ژمێردراون. پێوەندیی کەیفی بەو بنەماڵەوە لە زۆر موناسەبە و

ڕووداوی ڕۆژانەی ئەو دەمەیان وەدیار دەدا. بۆ نموونە و ڕوونکردنەوەی ئەو پەیوەندییە لێرەدا شتێکی دیکەش دەنووسم وەك ڕووداوی مەرسییەکە: لە ساڵی ١٢٨٣ حاجی مەلا عەبدوڵا دوای مەرگی ژنی یەکەمی، لە ژنی دووەمی بۆ یەکەم جار کوڕێکی دەبێ، لەوە بەولێشەوە هەر کچی بوون. کوڕەکە ناوی بەهەمانەدینی لێ دەنێن و لە نێوان خەڵقی کۆیە دوای پێگەیشتنی بە (کاکەباو) شوورەتی سەندووە و زووش جوانەمەرگ بووە. کەیفی بەو ناوە کە مامۆستای خۆی کوڕێکی بووە و تازە ناقانەیە و بنەماڵەی پێ ڕوون بۆتەوە، سەرەڕای پەیوەندیی خۆشەویستیی مەیانی هەردوویان بەدەستی خۆی لیفە بۆ منداڵەکە دەدوورێ و بەنەقش و شیعرێ کە خۆی هەڵی بەستوون ڕووی لێفەکە دەڕازێنێتەوە:

شیعرەکان مابوون تا ئەوانیش لەگەڵ نووسراوەکانی دیکە لە ساڵی ١٩٦٣ی زایینی سووتان، داخم ناچی لەو شیعرانە هیچم لە بیر نەماون.

حاجی قادر کە دەچێ بۆ ئەستەمووڵ کەیفی لە کۆیە دەمێنێتەوە. ئەو شوورەتەی کە لە نێوان خەڵق باوە لەبارەی ئەوە کە حاجی قادر و کەیفی بەیەکەوە چوون بۆ ئەستەمووڵ کەم و زۆر ڕاستیی تێدا نییە، نەك هەر ئەمە، بەڵکو گەلێ شتی دیکە لەبارەی ژیان و ڕابواردن و خوێندن و سەفەری حاجی قادر بۆ ئەستەمووڵ مالامالن لە هەڵە. یەك لەو غەڵەتە مەشوورانە لێرەدا سوور دەکەینەوە و ڕاستییەکەی دەردەخەین تا لە گوێرەی ئەمیان ئەوانی دیکەشی ڕادەی دوورییان لە ڕاستی بزانرێ. بەپێی ئەوە کە نووسراوە لە دیوانەکەی حاجی قادر (چاپخانەی هەولێر ساڵی ١٩٦٠) گۆیا حاجی و کەیفی لە کەرکووکەوە بەیەکەوە بەرەو ئەستەمووڵ ڕۆیېون و سەفەرەکەشیان لە ساڵی ١٢٧٠ی کۆچی بووە. کەچی حاجی قادر دەمێك لە دوای ئەو مێژووە دەسخەتی هەیە لەسەر حاشییەی کتێبێکی (سیوطی) چاپی عەجەم، وە لە کۆتاییی حاشییەکیان دەنووسێ ئەمەم لە ئاخر مانگی ساڵی ١٢٧٦ی کۆچی لە دێی بێتووش نووسیوەتەوە، واتە تا شەش ساڵ دوای ١٢٧٠ مانەوەی حاجی قادر لە کوردستانی عێراق شتێکە کە بە شاهێدی حاجی قادر سوور بۆتەوە. ئەم کتێبە لای ئێمەیە و حاشییە و شیعر و ڕوباعی و وردەباسی ئەو دەمەی بەزۆری تێدایە کە حاجی بەخەتی خۆی نووسیونی و تا ئێستا هیچیان بڵاو نەکراونەوە مەگەر دەماودەم ئەویش بەغەڵەت، یەك لەوانە ڕوباعییەکە لە دژی چاپی عەجەم کەوا لە ڕووپەڕەی ٣٦ لە

دیوانەکەی حاجی (چاپی هەولێر) بەهەڵە نووسراوەتەوە و لە ژێری ڕووپەڕەکە شەرح دراوە کە هەر لە شوێنی خۆیدا ڕوباعییەکە وا ناڕێك بووە، وا ئێمە لێرەدا بەڕاست و ڕەوانی و بێ هەڵە و ناڕێکی دەینووسینەوە کە لە شوێنی خۆیدا بەخەتی حاجی لەو کتێبەدا نووسراوەتەوە:

یا ڕەب بەقەدەر حەرفی (سیووطی) یەك یەك
ڕەحمەت لە (مصنف) و لە (قاریٔ) بێ گەلەك
ئەمما عەجەم و ئەو کەسە چاپی دانا
بیهاتە جەهەننەم بەعەزاب و بەکوتەك

بەموناسەبەتی ئەم ڕوباعییە کە ڕاستکردنەوەی هەندێ هەڵە لەبارەی ژیانی حاجی و کەیفی پێویستی کرد بینووسینەوە، ئەم ڕوباعییەی دیکەش لە دژی چاپی عەجەم کە حاجی لە ڕووپەڕە (٧٥)ی کتێبەکەی (سیووطی) نووسیویەتەوە لێرەدا تۆمار دەکەین ڕەنگە ئەختێك زیاتر ئێنووەتیی دۆستانی شیعر و ژیانی کۆنە شاعیرەکانمان بشکێنێ:

شایەت نەبێ بەچاپی عەجەم ئەبکرێ ئەمان
گەر پێی ببی بەشا بە دوو شایی خەسارەتە
وەك من ئەگەر بەسەر هەمووی دابنێی لە ئاخری
عیلمی هەموو جەهالەتە ئەفعی مەرارەتە

خوێنەری بەڕێز ئەوە بزانێ کە حاجی شیعرەکانی بەم شێوە نووسینە نەنووسیون بەڵکو بەشێوە و دەستووری ئەوساکەی نووسیون: (گەلەك و کوتەك) لە کتێبەکەدا (کلك و کتك) نووسراون. ئەم درێژەدانەم بەم تەفسیلاتە بۆیە بوو کە دیسانەوە عەرزی خوێنەر بکەم چی دەینووسم لە دوای بەراوردی و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەیە بەپێی دەسەلات و ئیمکان و لە سنووری توانینم بێهاکیم نەکردووە بەرامبەر ڕاستی و مێژوو، سەرەرای ئەمەش زیانێك نییە لەوەدا بەدەم باسی ژیانی کەیفییەوە بەموناسەبەی هەڵکەوت و جێگا شتێکیش لە ژیانی هاوچەرخە زلەکەی حاجی قادر ڕوون بکەینەوە.

بەهێنێك دوای سەفەری حاجی قادر و مانەوەی کەیفی لە کۆیە شێخ ڕەزای تاڵەبانی دێتە کۆیە و دەرس لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە دەخوێنێ، واتە لای باوکی حاجی مەلا عەبدوڵا. هەروەك لێرە لە پێشەوە گوتمان کەیفی فەقێ بووە لای حاجی مەلا عەبدوڵا، ئیتر ڕێکەوت شێخ ڕەزا و کەیفیی لە یەك جێگا کۆ دەکاتەوە و درێژەش

بەمەش قەناعەت ناکەم. چونکە بەگوێرەی هەندێ ناسار کە لای ئێمە (واتە جەلی زادە) هەن کەیفی لە ساڵی ١٢٨٠ی کۆچی شاعیرێکی چەسپاو بووە لە فارسیدا. لەو ساڵەدا خێزانی حاجی مەلا عەبدوڵا لە تاریکیی ژوورێکی بێ پەنجەرە جانەوەرێکی پێوە دەدا و دەیکوژێ. نازاندرێ جانەوەرەکە مار بووە یا دووپشك. کەیفی مەرسیەیێك بۆ مەرگی خێزانی مامۆستای خۆی دادەنێ کە تەنها فەرد و نیوێکم لە بیر ماوە. ئەوەی دیکەی کە لە بیرم نین لەگەڵ هەموو شیعر و ناساری کەیفی کە لای ئێمە هەبوون لە کەین و بەینی ساڵی ١٩٦٣دا سووتێنران. ئێرە جێگەی باسکردنی ئەم سووتاندنەی ناساری نووسراوی جەلی زادان نییە. هەر بۆیەشم باس کرد کە هۆی ناتەواویی مەرسیەکە روون بکەمەوە. فەرد و نیوەکەی کە لە بیرم ماون ئەمەن و بە دەستووری نووسینی فارسی دەیاننووسم:

یانەهابر بکژدم افتادە   یا گرفتار ماری گیسوشد

خوێنەری بەڕێز دەبینی کەوا کەیفیش لە شیعرەکەیدا بەوریاکارییەکی شاعیرانەی سۆزناك جانەوەرە ژەهراوییەکە هەر بە نەزانراوی دەهێڵێتەوە. نیوە فەردەکەشی کە دەکەوێتە دوایی مەرسیەکە بەشێك لە مێژووی رووداوەکەی تێدایە بەحیسابی ئەبجەد. بەشەکەی دیکەی وا دەزانم لە نیوەی یەکەمیەتی ئەمی لە بیرم چۆتەوە. ئەمەیە نیوە فەردەکە:

چون یمینو برفت یا نوشد

ئەم چەند وشەیە ١٢١٢ تەواو دەکا.

باوەڕ ناهێنم بەوە کە لە تەمەنی ١٥ ساڵیدا ئەم دەسەڵاتە و رەوانییە و زاڵییە بەسەر شیعر و قافیە و مێژوو دەرهێنان لە فارسیدا بۆ کەیفی مومکین بووبێ. هەڵبەت پێش ئەم ساڵەش شیعری فارسیی داناوە چونکە خۆ نابێ لە چاو قوچێنێکدا هەم فارسی فێر بووبێ و هەم شیعری وا بەهێزی بە فارسی دانابێ. بەڵگەیەکی دیکەش هەیە کەوا لێرە بەدواوە درێژە دەدەین بە باس لێکردنی ئەوە دەگەیەنێ کەوا کەیفی نەك هەر مومکین نییە پێش ١٢٥٠ی کۆچی هاتبێتە دنیاوە بەڵکو دەبێ لای ژووروی ئیحتیمال لە ساڵی ١٢٥٥ تێپەڕ ناکا. بەڵگەکەش ئەمەیە: وەك لە بەشێکی دوابیتر لەم نووسینە بۆمان دەردەکەوێ کەیفی تا ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی لای حاجی مەلا عەبدوڵا خوێندوویەتی، ناچێتە عەقڵەوە کەیفی بەم هەموو زەکاوەتەوە تا تەمەنێکی ٣٦ ٣٧

ساڵی هەر خوێندبێتی و فەقێیەتیی تەواو نەکردبێ چونکە ئەگەر بڵێین لە ساڵی ١٢٥٠دا هاتۆتە دنیا تەمەنی لە ١٢٨٦دا دەگا بە ٣٦، ٣٧ ساڵ، بەلام ئەگەر مێژووی لەدایکبوونی بخەینە ساڵانی مەبانی ١٢٥٥- ١٢٦٠ تەمەنی لە ساڵی ١٢٨٦ دەبێتە ٢٧-٣١ ساڵ کە موناسبە بۆ گەیشتن بەپایەی (موستەعیدی) و نزیکبوونەوە لە کۆتاییی خوێندنی مەلایانە، واتە ئیجازەوەرگرتن. خۆ ئەگەر لە بیر نەکەین کەوا حاجی مەلا عەبدولا لە ساڵی ١٢٨٦ تەمەنی ٣٦، ٣٧ ساڵی بووە ئیتر بەجارێ نزیك دەبینەوە لەوە بتمانی بێنین بەو مێژووەی کە تەحدیدمان کرد بۆ هاتنە دنیای کەیفی چونکە زۆر لە گوێنە مامۆستا ٣٦، ٣٧ ساڵی بێ و فەقێش ٢٧، ٣١ ساڵی، هەرچەند بەجۆرێکی قەتعی مومکین نییە بڵێم ساڵی ڕاستەقینەی هاتنە دنیای کامیانە لەو ساڵانە بەلام بە تەقریبی مەیلم بۆ ئەوە دەچێ کە بڵێم ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی ئەو ساڵەیە.

کەیفی کەی، وە چۆن کۆیەی جێ هێشت؟

هۆی ڕۆیشتنی کەیفی و تۆرانی لە کۆیە هەروەك لە کتێبی (کۆیە و شاعیرانی) و (دیوانی حاجی قادر- چاپی هەولێر) بەکورتی باس کراوە، ئەو ناکۆکییە و شەڕەجنێوە بووە لە بەینی شێخ ڕەزای تاڵەبانی و کەیفی کە ئەنجامی گەیشتۆتە ئەمە حاجی مەلا عەبدولا بۆ دڵدانەوەی شێخ ڕەزا لە کەیفی بدا و دەری بکا. چۆنیەتیی ئەم ڕووداوە بە ڕوونکراوەیەکی ئەوتۆ دەنووسین کە گرینگیی ڕووداوەکە لێمان داوا دەکا و بەو نیازەش کە قەناعەتی خوێنەر وەدەست بهێنێ.

لەو دەمەدا کە حاجی مەلا عەبدولا مامۆستای کەیفی بووە، حاجی مەلا عەبدولا و حاجی قادر هەردوویان لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، واتە باوکی حاجی مەلا عەبدولا بوونە. کەیفی و حاجی قادر هەر چەند تەفاوتێك هەبووە لە مەیانیان لەلایەن تەمەن و پایەی عیلمی چونکە حاجی قادر لە هەردوو ڕووەوە لە ژووروی کەیفی بووە، دیسانەوە لەبەر هاومەشرەبی و شیعردۆستی و بەیەکەوە ڕابواردنیان تا بڵێی برادەر و خۆشەویستی یەکتر بوون، وە هەردوویان زیاتر لە فەقێکانی ئەو دەمەی کۆیە لای بنەماڵەی جەلی زادە و خەڵقی کۆیە لە پێشتر بوون، وە ڕێزیان لێ گیراوە، ئەمانەت حاجی و کەیفی لە ماڵی حاجی مەلا ئەسعەد بەئیستیلاحی خۆمانی بە(کوری ماڵ) ژمێردراون. پێوەندیی کەیفی بەو بنەماڵەوە لە زۆر موناسبە و

ڕووداوی ڕۆژانەی ئەو دەمەیان وەدیار دەدا. بۆ نموونە و ڕوونکردنەوەی ئەو پەیوەندییە لێرەدا شتێکی دیکەش دەنووسم وەك ڕووداوی مەرسییەکە: لە ساڵی ١٢٨٣ حاجی مەلا عەبدولا دوای مەرگی ژنی یەکەمی، لە ژنی دووەمی بۆ یەکەم جار کوڕێکی دەبێ، لەوە بەهێشەوە هەر کچی بوون. کوڕەکە ناوی بەعەبدەڕەحمانی لێ دەنێن و لە نێوان خەڵقی کۆیە دوای پێگەیشتنی بە (کاکەباو) شوورەتی سەندووە و زووش جوانەمەرگ بووە. کەیفی بەو ناوە کە مامۆستای خۆی کوڕێکی بووە و تازە تاقانەیە و بنەماڵەی پێ ڕوون بۆتەوە، سەرەڕای پێوەندیی خۆشەویستیی مەیانی هەردوویان بەدەستی خۆی لێفە بۆ منداڵەکە دەدوورێ و بەنەقش و شیعرێ کە خۆی هەڵی بەستوون ڕووی لێفەکە دەرازێنێتەوە:

شیعرەکان مابوون تا ئەوانیش لەگەڵ نووسراوەکانی دیکە لە ساڵی ١٩٦٣ی ڕاپەڕینی سووتان، داخم ناچی لەو شیعرانە هیچم لە بیر نەماون.

حاجی قادر کە دەچێ بۆ ئەستەموول کەیفی لە کۆیە دەمێنێتەوە. ئەو شوورەتەی کە لە نێوان خەڵق باوە لەبارەی ئەوە کە حاجی قادر و کەیفی بەیەکەوە چوون بۆ ئەستەموول کەم و زۆر ڕاستیی تێدا نییە، نەك هەر ئەمە، بەڵکو گەلێ شتی دیکە لەبارەی ژیان و ڕابواردن و خوێندن و سەفەری حاجی قادر بۆ ئەستەموول مالامالن لە هەڵە یەك لەو غەڵەتە مەشوورانە لێرەدا سوور دەکەینەوە و ڕاستییەکەی دەردەخەین تا لە گوێرەی ئەمیان ئەوانی دیکەشی ڕادەی دوورییان لە ڕاستی بزانرێ. بەپێی ئەوە کە نووسراوە لە دیوانەکەی حاجی قادر (چاپخانەی هەولێر ساڵی ١٩٦٠) گۆیا حاجی و کەیفی لە کەرکووکەوە بەیەکەوە بەرەو ئەستەموول ڕۆیبوون و سەفەرەکەشیان لە ساڵی ١٢٧٠ی کۆچی بووە، کەچی حاجی قادر دەمێك لە دوای ئەو مێژووە دەسخەتی هەیە لەسەر حاشیەی کتێبێکی (سیوطی) چاپی عەجەم، وە لە کۆتایی حاشیەکەیان دەنووسێ ئەمەم لە ئاخر مانگی ساڵی ١٢٧٦ی کۆچی لە دێی بێتووش نووسیوەتەوە، واتە تا شەش ساڵ دوای ١٢٧٠ مانەوەی حاجی قادر لە کوردستانی عێراق شتێکە کە بە شاهێدی حاجی قادر سوور بۆتەوە. ئەم کتێبە لای ئێمەیە و حاشیە و شیعر و ڕوباعی و وردەباسی ئەو دەمەی بەزۆری تێدایە کە حاجی بەخەتی خۆی نووسیونی و تا ئێستا هیچیان بڵاو نەکراونەوە مەگەر دەماودەم ئەویش بەغەڵەت، یەك لەوانە ڕوباعییەکە لە دژی چاپی عەجەم کەوا لە ڕووپەڕەی ٣٦ لە

دیوانەکەی حاجی (چاپی هەولێر) بەهەڵە نووسراوەتەوە و لە ژێری ڕووپەڕەکە شەرح دراوە کە هەر لە شوێنی خۆیدا ڕوباعییەکە وا نارێك بووە، وا ئێمە لێرەدا بەڕاست و ڕەوانی و بێ هەڵە و نارێکی دەینووسینەوە کە لە شوێنی خۆیدا بەخەتی حاجی لەو کتێبەدا نووسراوەتەوە:

یا ڕەب بەقەدەر حەرفی (سیووطی) یەك یەك
ڕەحمەت لە (مصنف) و لە (قارئ) بێ گەلەك
ئەمما عەجەم و ئەو کەسە چاپی دانا
بیهاتە جەهەننەم بەعەزاب و بەکوتەك

بەموناسەبەتی ئەم ڕوباعییە کە ڕاستکردنەوەی هەندێ هەڵە لەبارەی ژیانی حاجی و کەیفی پێویستی کرد بینووسینەوە، ئەم ڕوباعییەی دیکەش لە دژی چاپی عەجەم کە حاجی لە ڕووپەڕە (٧٥)ی کتێبەکەی (سیووطی) نووسیویەتەوە لێرەدا تۆمار دەکەین ڕەنگە ئەختێك زیاتر تینوێتیی دۆستانی شیعر و ژیانی کۆنە شاعیرەکانمان بشکێنێ:

شایێت نەبێ بەچاپی عەجەم ئەبکرێ ئەمان
گەر پێی ببێ بەشا بە درو شایی خەسارەتە
وەك من ئەگەر بەسەر هەمووی دابێی لە ئاخری
عیلمی هەموو جەهالەتە ئەفعی مەرارەتە

خوێنەری بەڕێز ئەوە بزانێ کە حاجی شیعرەکانی بەم شێوە نووسینە نەنووسیون بەڵکو بەشێوە و دەستووری ئەوساکەی نووسیون: (گەلەك و کوتەك) لە کتێبەکەدا (کلك و کتك) نووسراون. ئەم درێژەدانەم بەم تەفسیلاتە بۆیە بوو کە دەیسانەوە عەرزی خوێنەر بکەم چی دەینووسم لە دوای بەراوردی و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەیە بەپێی دەسەلات و توێکان و لە سنووری توانینم بێهاکیم نەکردووە بەرامبەر ڕاستی و مێژوو، سەرەڕای ئەمەش زیانێك نییە لەوەدا بەدەم باسی ژیانی کەیفییەوە بەموناسەبەی هەڵکەوت و جێگا شتێکیش لە ژیانی هاوچەرخە زلەکەی حاجی قادر ڕوون بکەینەوە.

بەهێنێك دوای سەفەری حاجی قادر و مانەوەی کەیفی لە کۆیە شێخ ڕەزای تاڵەبانی دێتە کۆیە و دەرس لای حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە دەخوێنێ، واتە لای باوکی حاجی مەلا عەبدولا. هەروەك لێرە لە پێشەوە گوتمان کەیفی فەقێ بووە لای حاجی مەلا عەبدولا، ئیتر ڕێکەوت شێخ ڕەزا و کەیفیی لە یەك جێگا کۆ دەکاتەوە و درێژەش

دەدا بەکۆبوونەوە و هاوبەشییان لە یەك ژیان و ڕابواردن. بوێژیی شێخ ڕەزا و مەیلی بۆ هەجوو شتێك نییە پێویستی بەباس لێکردن بێ ئەوەندە هەیە دەبێ لە بیر نەکەین کەوا کەیفیش بەڕادەی شاعیریتیی شێخ ڕەزا شاعیر بووە هەروەك چاوەڕوان دەکرێ بەیەکەوەبوون و ژینی دوو شاعیری وەك شێخ ڕەزا و کەیفی لە یەك مزگەوت بەناچاری سەرەنجامی دەگا بەشەڕەشیعر و نوکتە تێکگرتن. وردەوردە ئەم شەڕەشیعرە لە مەیانی هەردوویان شیدەت دەسێنێ تا دەگا بەپلەی لە یەکتر زویربوون و ناکۆکی.
لە نموونەی شەڕەجنێوی شیعری کە لە مەیانی ئەم دوو کەڵەشاعیرەدا ڕووی داوە لێرەدا دوان دەنووسم کە بیستوومن و لە بیرم ماون، بێگومان دیەها جاری دی شەڕەجنێوی وایان کردووە، ڕەنگە لە کۆیەدا شەخسی وا هەبێ هەندێکیان لەو شیعرە لەبەر بێ، ئەگەر شتی وا هەیە وەدەرخستن و بڵاوکردنەوەی خزمەتێکی بەنرخە بۆ ڕوونکردنەوەی قووڵایی و پانایی ئەم شەڕەدندووکییە مێژووییەی کە شاعیرێکی وەك کەیفی ئاوارە کرد لە وڵات.

جارێکیان شێخ ڕەزا لە دەمەتەقەی شەڕە شیعریدا بە کەیفی دەڵێ:

شاعر چو تووی لب بلهانت ریدم
وزفرق سرت تا بدهانت ریدم

شێخ ڕەزا شیعرەکانی بەئیرتیجالی دەڵێ، کەیفیش دەستبەجێ لە جەوابدا دەڵێ:

فرقی نەچنان بود میانی سر و کیرم
ای ریدە بەکیرم گذری گوت بگیرم

جارێکی دیکەش لە مەجلیسێکی فەقێیانە نزیکی تەواوبوونی دانیشتنەکەیان و دوای خواردنی میوەی مەوسم مەلایەك دێ بۆ مەجلیسەکە زۆر عەلاقەدار دەبێ لەگەڵ کەیفی و خۆشەویستی و دۆستییەکی بەتین دەبێ لە مەیانی هەردووکیان، شێخ ڕەزا بەم شیعرە بەخێرهاتنی دەکا:

گر نخوردی از فواکە ای...
یك طبق انگور و انجیر از برایت ریدەام

بەتاڵایی نیوەی یەکەمی دێڕە شیعرەکە ناوی ئەو مەلایەیە کە شێخ ڕەزا بەشیعر جنێوی پێ دەدا، من ئەو ناوەم لە بیر نەماوە تا بینووسم. کەیفی بێ وەستان لە تۆڵەی دۆستەکەی خۆی بەشێخ ڕەزا دەڵێ:

آنکه ریدستی برابش من بچشمی کیری خود

بــارهــا انــدرتــهــی کــونــی بــلــورت دیدمام

شێخ ڕەزا تەحەمولی ئەو جەوابانەی کەیفی ناکا، تا وای لێ دێ نەك بەشیعر و نوکتە بەڵکو هەر جنێوی عادی بە کەیفی دەدا و خۆی لێ تووڕە دەکا. لەم حاڵانەدا کەیفی دەڵێ: «شێخ ڕەزا! ئەگەر مەقامی گەورە و چووکییە تۆ مامۆستا و من فەقێ هەمیشە ئامادەم خزمەتکاریت بکەم، خۆ ئەگەر مەقامی شیعر و نوکتەبازییە بەخوا یەك حەرفت لێ ناسەلمێنم».

شەڕەشیعر لە بەینی کەیفی و شێخ ڕەزا تا دێ زیاد دەکا و دەگاتە ڕادەیەك شێخ ڕەزا چی دی خۆی بێ ناگیرێ. وابزانم بێ تەحەمولیی شێخ ڕەزا لەبەر دوو هۆی ئەساسی بووە، یەکەمیان ئەوەیە کە شێخ ڕەزا لە پلەی کۆمەلایەتیدا خۆی زۆر لە ژوور کەیفییەوە گرتووە و پێی ئەستەم بووە ڕووتەیەکی وەك کەیفی بەو چەشنە بێ پەروا بێ لەگەڵیا، دووەمیان ئەوەیە کەوا کەیفی هەرگیز دانەماوە لە جەوابدانەوەی شێخ ڕەزا، ئیتر مانەوەی هەردووکیان لە یەك جێگا دەبێتە شتێکی نامومکین. حاجی مەلا عەبدولا، مامۆستای کەیفی، لەبەر ئەو دۆستایەتییە کۆنەی کە لە مەیانی جەلی زادان و تاڵەبانییەکاندا هەبووە، بەتایبەتی لەبەر زێدە خۆشەویستییەکی بەینی حاجی مەلا ئەسعەد و شێخ ئەوڕەحمانی تاڵەبانی، واتە باوکی شێخ ڕەزا سەرەڕای مەقام و دەسەلاتی تاڵەبانییان و بێکەسی و بێ ئەوابیی کەیفی ناچار دەبێ، واتە حاجی مەلا عەبدولا، کە ڕوو لە کەیفی گرژ کا و لێی بتۆرێ تا جارێکیان بەلێدان لێشی داوە ئەوەی لە هەموو کردارێك نارەواتر و ناشیرینتر بووە ئەوە بوو کەوا بەچەشنێکی زۆر دوور لە هەموو ڕەفتارێکی جەوانمەردی هەندێ لە فەقێکانی ئەو دەمە بۆ لایەنگیریی شێخ ڕەزا و شکاندنی کەیفی وێنەیەك لە دیواری مزگەوت دەکێشن کە پێویست نییە لێرەدا چۆنیەتییەکەی بنووسین و ئەوپەڕی بێ حورمەتی و سووکایەتیی تێدا دەبێ بۆ کەیفی و بوو بەخاتیمەی ڕیسواکردنی شاعیرێکی وا مەزن. بەدوا ئەوەدا حاجی مەلا عەبدولا کەیفیی دەرکردووە لە مزگەوت، ئیتر کەیفی بەو ڕوحی پڕ هەست و هونەرییەوە ڕووی ئەوەی نامێنێ هیچ ماوەیەك لە کۆیە بمێنێ، بەدڵشکاو و بارێك مەینەت و ستەمەوە، دەچێتە هەولێر.

نامەوێ بە هیچ جۆرێك لایەنگیری لە نووسینەکەمدا بکەم چونکە لە هەموو شتێك

زیاتر مەبەستم تۆمارکردنی ڕووداوی ڕاستە ئەگینا بۆ من حەدی ئەدەب دەرچوونە بەو شکڵە باسی کارەساتی وا ناڕەوا بکەم کە لە مزگەوتی باپیرم ڕووی داوە. بەڵام بێ ترس و پەروا لەوە کە لە حەقیقەتم لادابێ دەتوانم بڵێم ئەگەر لەبەر زێدەچاری نەبوا باپیرم ڕێی نەدەدا بەکردنی ئەوەی کە لەگەڵ کەیفیدا کرا. هیچ گومان نییە لەوەدا کەوا کەیفی لای حاجی مەلا ئەسعەد وەك کوڕێکی خۆی خۆشەویست بووە و لای حاجی مەلا عەبدوڵا، واتە باپیرم، ئەوپەڕی ڕێز و خۆشەویستیی بووە. بۆ خۆم لە حاشیەی کتێبێك خوێندوومەتەوە باپیرم بەخەتی خۆی نووسیویەتی کەوا فلان حاجی ئەو میقدارە پارەیەی پێ دام بۆ ئەمە بیدەم بە کەیفی لە بری مانگانەی دەرسگوتنەوەی بۆ کوڕەکەی. هەر لەو نووسینەشدا بۆ یەکەم جار زانیم کەوا کەیفی ناوی فەتحوڵا و جوانڕۆییە، چونکە باپیرم ناوەکەی بەم چەشنە نوسیوە (مەلا فتح الله جوانرووی متخلص بە کیفی). ئەمە بۆیە باس دەکەم کە پلەی نزیکی و ڕەوابیتی بەینی حاجی مەلا عەبدوڵا و کەیفی ئەختێك زیاتر ڕوون بکاتەوە، چونکە مەعلوومە کابرای حاجی مانگانەکە نادا بە شەخسی سێیەم ئەگەر نەزانێ لەگەڵ خاوەند حەق جیاوازییەکی نییە. لێرە بەدواوەش ئەم ڕاستییە بەدەم گێڕانەوەی سەرگوزەشتی کەیفی زیاتر خۆ وەدەر دەخا.

کەیفی بەدەرکردن و ڕیسواکردن زاهیری پایەی ڕێزی لای خەڵقی کۆیە کەم نەبۆتەوە. وە لە بیریشیان نەچۆتەوە. ماوەیەك دوای ڕۆیشتنی لە کۆیە و مانەوەی لە هەولێر ڕەشید ئاغای حاجی بەکر ئاغای حەویزی (خاڵی باوکم) شاعیر و ئەدیبێکی پایەبەرزی ئەو دەمە بووە و پێوەندیی دۆستایەتی و خۆشەویستیی زۆر بەهێز بووە لەگەڵ کەیفی کاغەزێکی بەشیعر بۆ دەنووسێ و داوای لێ دەکا کە بگەڕێتەوە کۆیە. بڕوام هەیە ئەم کاغەزە بەئاگاداری و لەسەر پەسەندکردنی حاجی مەلا عەبدوڵا بووبێ چونکە جگە لە پێوەندیی خزمایەتیی مەیانی ئەو و ڕەشید ئاغا، هەمرەوشتی و نزیکییەکی گیانی تەواویش هەبووە. بێگومان ئەو کاغەزنووسین و داخوازییە بۆ گەڕانەوەی کەیفی نابێ لە دژی ئارەزووی حاجی مەلا عەبدوڵا بووبێ . کەیفی لە جەوابدا ئەم بڕە شیعرەی خوارەوە دەنێرێ بۆ ڕەشید ئاغا:

ئەی نووحی ئەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی ڕووح و سەر و ماڵی منت جوملە بەنیسار
با خاکی بەری پێت بێ دڵی زار و ئەزارم
با فەرشی سەری ڕێت بێ گوڵ و گوڵشەن و گوڵزار

لەوساوە بەندەی خامە غەزەل نووسی جی شیرین

شەککەر شکەنیت کردووە وەك تووتی بە مینقار

ڕەشحەی قەڵەمت مشکی لەسەرنامە فشان کرد

هەم خامە و هەم خامە، هەم ئەشعار و هەم ئیشعار

(في الجملة) کە نووسیوتە لە بۆ نایەوە کۆیە

چون بێمەوە ئێستەش کە لەسەرمایە شەڕی یار

ئێستەش وەکو مورغێ کە زەدەی چەنگی هەڵۆ بێ

بێ هۆشم و ئیفتادە پەرێشان و نگونسار

بێ غیرەت و بێ عارم ئەگەر بێمەوە کۆیە

وەك پەیکەری بێ ڕووت و وەکو سەر ڕەشی موختار

ئیمان و دڵم وا بە دەسی دولبەری دابوو

ئەیدابوو وەها حاجی ڕەشك دینی بە دینار

من خەستە تەن و جەستە شکەستەی غەمی ئەو بووم

ئەو بوو بە دەوا و مەرهەمی بێگانە و ئەغیار

خۆت واقیفی ئەسراری کە چۆن ئاخری کاریش

بێ حورمەتی کردم بە قسەی موفسید و بەدکار

چۆن هەیبەتی بردم لە حوزووری حەزەراتی

چۆن هەینەتی کردم بەسەر و سوورەتی دیوار

هەرچەندە جەفای دام و سەقام لێ ئەدی ئەمما

شاهانە دەکەم مەدح و ئەنای چاکی بە ئەشعار

دائیم لە خەراباتی حوزووری حەزەراتم

ئەمماوە لەبەر تاعەتی تەن تاقەتی دیدار

هەڵناغەڵەتێ (کەیفی) لەمەولا بە فریبت

با بەس بێ وەفای ئێوە و با بەس بێ جەفای یار

خوێنەری بەڕێز سرنجێك بداتە سۆزی ئەم دێرەیان کە دەڵێ:

ئێستەش وەکو مورغێ کە زەدەی چەنگی هەڵۆ بێ

بێ هۆشم و ئیفتادە پەرێشان و نگونسار

من بۆ خۆم ئەوەندە ئەم بەیتە دەخوێنمەوە مووچڕك دەمگرێتەوە دەتوانم بڵێم بۆن

سۆی هەناوێکی هەڵقرچاوی لێ دێ... خاوەن هەست و هونەروەرێکی وەك کەیفی خاوەن گیانی نازکی شاعیری دەبێ چی چێشتبێ لەوەی کە لەگەڵیدا کراوە و چی چەشنە ئەنفیعالاتێك سروشت و هۆش و وجوودی داگرتبێ و ئەنجن ئەنجنی کردبێ! باوەڕم هەیە ئەوەندە بەخۆیدا شکاوەتەوە هەستی خەجاڵەت و ستەمی کردووە کە نەیتوانیوە تاکە یەك ڕۆژیش دوای کارەساتەکە لە کۆیە بمێنێتەوە. دەسەلات چییە بەسەر ڕووداوێکی کۆن؟ ئاواتمان ئەوەیە شتێکی وا ڕوو نەداتەوە بۆ هیچ هونەرمەندێك بەڵکو هیچ ئادەمیزادێك.

دەرچوونی کەیفی لە کۆیە کەی بووە؟

بۆ وەرامی ئەو پرسیارە بەڵگەیێکی مێژوویی هەیە لە ڕووداوی ئەو ڕۆژانە: حاجی مەلا عەبدوڵا لە ساڵی ١٢٨٨ی کۆچی لە ڕێی سوورییەوە، لە خزمەت باوکیدا دەچێ بۆ حەج، کاتێك دەگەنە حەڵەب کەیفی مامۆستای کوڕانی والیی ئەو شارە بووە. کە دەزانێ ئەمان هاتوون بۆ حەڵەب خۆی پێ ناگیرێ دەچێتە لایان بۆ بەخێرهێنانیان و هەموو ئەو ڕووداوانەی کەڵێنی خستبووە خۆشەویستی و پێوەندیی مەیانیان لە بیر دەچێتەوە. کەیفی هەروەك لە دوا دیرانی ئەو برە شیعرەی لەسەرەوە نووسیمان نیحتیرامی دەربڕیوە بۆ مامۆستای خۆی، دیسان لە شاری حەڵەبیش هەمان ڕێزی کۆن لە مامۆستای خۆی دەگرێ و وەك چوکەیێك ئیشی بۆ دەکا. حاجی مەلا عەبدوڵا دەگێڕێتەوە دەڵێ خەڵقی حەڵەب زۆریان بەلاوە سەیر بوو کە دەیاندیت کەیفی، مامۆستای کوڕانی والی، کەلوپەل و شتومەك هەڵدەگرێ و بەدوا کابرایەکی کورد دەکەوێ و خزمەتی دەکا، بەتایبەتی چونکە حاجی مەلا عەبدوڵا لە کیسوەتی خادمی لە خزمەت باوکیدا سەفەر دەکا. شتێکی مەشهوورە لە سەفەرەکەی حاجی مەلا ئەسعەد بۆ حەج کە لە هەر جێگایێك تووشی موجادەلەی عیلمی دێ لەگەڵ مەلاکانی ئەو شارانەی کەوتوونەتە سەر ڕێگای حیجاز دەڵێ بانگی قەتارچییەکەم بۆ بکەن تا جەوابتان بداتەوە. مەبەس لێرەدا هەر ئەوە نییە باسی سەرەنجامی کەیفی و ئاشتبوونەوەی بکەین بەڵکو لەگەڵ ئەوەدا دەمانەوێ ساڵی ڕۆیشتنی لە کۆیە سوور بکەینەوە چونکە دیارکردنی ئەو ساڵە هەروەك ئێستاکە باسی دەکەین بەستراوە بەو ساڵی (١٢٨٨)ەی کۆچییە کە باسمان کرد. حاجی مەلا عەبدوڵا زۆر جار گوتوویەتی دوای دوو ساڵ لە ڕۆیشتنی کەیفی، لە حەڵەب چاوم پێی کەوتەوە کەواتە تۆران و

ڕۆیشتنی کەیفی لە کۆیە ساڵی (١٢٨٦)ی کۆچی بووە. ئەمەی لێرەدا گێڕامەوە لە بابەت ڕۆیشتن و دیتنەوە و ئاشتبوونەوەی کەیفی مەعلوومانێکە بە تەواتور بەتێمە گەییوە و ئەو مێژووانەی کە لەو کورتە نووسینەدا بەیانم کردوون بە خەتی باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵا لە موناسەبەی جووناجوون تۆمار کراون. یەك وشەی خۆکردی تێدا نییە.

چەند ساڵێك لەمەوبەر چیرۆکێکی تەمسیلی لە بەشی کوردیی ئێستگەی ڕادیۆی بەغدا بڵاو دەکرایەوە وای ڕادەگەیاند کەوا کەیفی بەزۆری زۆرداران لە کۆیە دەرکرا. ئەمە کەم و زۆر پێوەندیی بەڕاستییەوە نییە. ئەوەی لەو ڕووپەڕانەی ئەم نووسینەدا گێڕامانەوە هۆی ڕاستەقینەی تۆران و ڕۆیشتنی کەیفی بووە. خاوەن دەسەڵاتەکانی ئەو دەمەی کۆیە ڕێزی زۆریان هەبووە بۆ کەیفی و حاجی و بێ ئەندازە خۆشیان ویستوون. وەك دیمان ڕەشید ئاغای حاجی بەکر ئاغا کە یەك لە دۆستانی کەیفی بووە کاغەزی بۆ نووسیوە و داوای گەڕانەوەی لێ کردووە. جەوابەکەی کەیفیش گومانێك ناهێڵێ لەوەدا کە دەسەڵاتدارەکان سووچێکیان نەبووە لە بەسەرهاتی تۆران و ڕۆیشتنی کەیفی. هەر شیعرەکانی کەیفی ڕێز و خۆشەویستییان لێ دەبارێ بۆ ڕەشید ئاغا کە لە بنەماڵەیەکی بەمەیزی ئەو دەمە بووە. دیوانی حاجی قادریش چەند قەسیدەیەکی بە نرخی تێدایە لە ستایشی ئەمین ئاغا و حەمەغا و بەهارێزەری موڵك و میللەتیان دەژمێرێ. مەبەستم لەمەدا شتێك نییە مەگەر خزمەتی مێژوو و ڕاستی.

لێرە بەهێشەوە گوتمان حاجی قادر پێش کەیفی لە کۆیە ڕۆیبوو:

بەڵگە بۆ ئەمە دوو شتە. یەکەمیان بەڵگەی شایەتی و گێڕانەوەیە کە لە جیلی پێش خۆم بیستووە و وەك مەعلوومانێکی خانەوادەیی ماوەتەوە و موجیبێکیش نییە شوبهەی لێ بکرێ. دووەمیان بەڵگەی لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە: لەم هەموو ماجەرای شەڕەشەر و جنێو بەیەکدانی بەینی کەیفی و شێخ ڕەزا یەك ناوی حاجی قادری تێدا زیکر نەکراوە و هیچ دەورێکی نەبووە. حاجی کە شاعیرێکی وا بە دەسەڵات و نزیکترین برادەر و دۆستی کەیفی بووە نەدەبوا بەدرێژاییی ئەو کارەساتە بێدەنگ بێ ئەگەر لە وڵات با، کە پیاوێکی وەك ڕەشید ئاغا بەو چەشنەی باسمان کرد بەشداریی کردبێ لەو ڕووداوە بێگومان دەبوا حاجی قادر هەر ببێتە لایەنگیر و یارمەتیدەری بێ پێچ و پەنا بۆ کەیفی، کە ئەمە نەبووە لەبەر مەوجوودنەبوونی حاجی بووە.

کەمێکی کەم ماوە لە ژیانی کەیفی لێرەدا بتوانم باسی لێ بکەم چونکە ئەوەی کە دەیزانم لە ژیانی حەلەب و ئەستەموولی شتێکی زۆر کەمە. دەڵێن کەیفی کە دەچێ بۆ ئەستەموول بە زوویی فێری زمانی فەرەنسی دەبێ، وە لە ڕۆژنامەیێکی فەرەنسیدا دەبێتە نووسەر. وەك دەگێڕنەوە گۆیا ڕۆژنامەیێکی پاریس لە بارەی کوردەوە شتی ناڕەوا دەنووسی. کەیفی ئەم نووسینە دەبینێ و دەست دەکا بە جوابدانەوەی هەر لەو ڕۆژنامەیە کە خۆی تێیدا نووسەر بووە. لە ڕیزە مەقالێکی مێژوویی چی عەیب و عاری مێژووی فەرەنسە هەیە دەیهێنێتە ڕووەوەو بە قەڵەمێکی سووتێنەر نووسینەکانی دەڕازێنێتەوە تا وای لێ دێ باڵیۆزی فەرەنسە ئیحتیجاجێك دەدا بە وەزارەتی دەرەوەی عوسمانی، ئیتر فەرمانبەرانی عوسمانی دەکەونە ناوبژیکردن تا کەیفی واز دێنێ و چی تر لە سەری ناڕوا.. بەڵام دەمی شیرن دەکەن ئەوجا!

بەراوردێکی تایبەتی

لەو ڕووداو و مێژووانەی کە ئەمتوانیوە فیکرەیەکی مەیلەو ڕوون و تەحدیدکراوی دەربارە پەیدا بکەم و عەلاقەدارن بەنووسینەکەمان دوانن، یەکەمیان: کەی کەیفی هاتۆتە کۆیە؟ دووەمیان: کەی حاجی قادر لە کۆیە ڕۆییوە بۆ ئەستەموول؟

لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ ڕووداو و مێژووی قەتعی و هەندێکی مەیلەو قەتعی هەن کە ماوەی بەهەڵەچوون تەواوێك تەسك دەکاتەوە وا لە ژێرەوە بە زنجیرە تۆماریان دەکەین.

١- حاجی قادر لە کۆتایی ساڵی ١٢٧٦ی کۆچی لە دێی بێتووش بووە

٢- کەیفی پێش ١٢٨٠ هاتۆتە کۆیە.

٣- کەیفی لە ١٢٨٦ لە کۆیە ڕۆییوە

ئەم سێ مێژووە هیچ گومانێکیان تێدا نییە.

٤- حاجی ماوەیێك پێش ڕۆیشتنی لە کۆیە لەگەڵ کەیفی ژیاوە و بەیەکەوە لە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد بوون و پێوەندیی دۆستایەتی و برادەرییان بەهێز بووە.

٥- حاجی لەو ڕۆژانەی کە ناکۆکیی بەینی شێخ ڕەزا و کەیفی پەیدا بووە لە وڵات نەماوە و چووە بۆ ئەستەموول، یاخود دەتوانین بڵێین کە شێخ ڕەزا هاتووە بۆ

خوێندن لای حاجی مەلا ئەسعەد حاجی قادر لە کۆیە نەبووە. جا ئەگەر بزانرایە کەی شێخ ڕەزا هاتووە بۆ کۆیە بەم زانینە ساڵێکمان بۆ دیار دەکرا کە بگوترێ ئەمە کۆنترین ساڵە کەوا مەعلووم کراوە لەوە بەپێشەوە حاجی قادر کۆیەی جێ هێشتووە.

خوێنەری بەڕێز! لە دوای ئاگاداربوون لەو شتانەی کە نووسیومن دەتوانی وەک من لێکدانەوە و بەراوردێی بکا بۆ دەرهێنان و دەستنیشانکردنی ئەو مێژووانەی کە بە تەواوی مەعلووم نین. خۆ ئەگەر لەگەڵ لێکدانەوەی زەینی پرسیار و تەحقیقاتێکیش بکرێ لەو کەسانەی ئاگاداری ژیان و بەسەرهاتی ئەدیبەکانی کوردن کە چوونەتە ئەستەمووڵ و لەوێ ژیاون، وەک نالی و حاجی و کەیفی و ئیبراهیم حەیدەری و پیاوی دیکەی ئەدیب و ئەفسەر و مەئمووری میری ڕەنگە مەعلووماتی نوێ و شیعری نەبیستراو و ڕووداوی زۆری وا کە هیچی لێ نازانین وەدەست بێن و ژیان و هونەر و ئەدەبی ئەوان بلیمەت و هەڵکەوتووانەی کوردەواری بەجۆرێکی فراوانتر و قووڵتر ڕوون بکرێنەوە.

بڵاوکراوەی دەفتەری کوردەواری، بەرگی دووەم، بەغدا، ١٩٧٠

نامەیەك

لە ژمارە (١٦)ی گۆڤاری (بەیان)ی خۆشەویست گوتارێکی زیکەڵانەی ژیرانەی دڵسۆزانەم خوێندەوە لە ژێر ناونیشانی (ڕەدووکەوتن) دا.

من لە هەڵکەوتی ئێستامدا دەرفەتی خۆڕوونکردنەوەم نییە لە عاست ناوەڕۆکی گوتارەکە خۆی، هەروەها بەهۆی هەمان بێ دەرفەتییەوە ناتوانم لەسەر باسی (ڕەدووکەوتن) بیروباوەڕێك دەربڕم کە لە گۆشەبینیگای خۆمەوە بۆم بووە بە کولانەی نێوەڕامان لە ڕەدووکەوتن و گەلێك ڕواڵەتی تری کۆمەڵایەتیمان کەوا تێکڕایان ڕووبەر (مساحە)ێکی بەرفرەوان لە ژیانی کوردەواری پێك دێنن.

لەم چەند دێرە کورتیلەیەمدا، کە دەمەوێ سەرەڕای ڕاگەیاندنی مەبەستم لە نووسین، پەیامی ڕێز و خۆشەویستیشم ڕاگەیەنێ بۆ خاوەنی گوتار و بۆ گۆڤاری بەیان.

هەر هێندەم بۆ دەکرێ چەند تێبینییەکی قوت و سادە بێنمە ڕوو لەبارەی یەك دوو وشە و تەعبیری ناو گوتارەکە لە ڕووی زانستی زمانەوە و گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ ڕاستە دەستوورەکانی ڕێزمانی کوردی و بەس.

بەدەنگهاتنم لەو وشە و تەعبیرانە چ زیانێکی تێدا نییە. ئەگەر نیشانەم پێکا بێ سوودی ئەو پێکانە بۆ سەرجوملەی نووسینی کوردییە. خۆ ئەگەر بەسەهوویش چووبێم لەم سەهووەمدا هەر خۆم دەبمە لایەنی تێشکاو.

لە دێری (٩)ی ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٢٢) وشەی (بەهێنێت) دێتە بەرچاو. خوێنەر دەزانێ، چ چاپی نووسەر، ئەم وشەیە کاری ئاییندە (فعل مضارع)ی وشەی (هێنای)ە کە لە چاوگی (هێنان)ەوە هاتووە.

بەپێی دەستووری داڕشتنی وەیا وەرگرتنی. کاری ئاییندە لە ڕابردووەوە، دەبێ بڵێین (دەهێنێ یاخود دەهێنێت) دانیشتوانی هەندێ ناوچەکانی کوردستان کە شاری (سلێمانی) یەکێکە لەوان نیشانەی کاری ئاییندە (فعل مضارع) دەنگی (ئە) بەکاردێنن لە جیاتی (دە) و دەڵێن (ئەهێنێت).

زۆربەی نووسەرانی کورد بەرەو بەکارهێنانی (دە) دەچن، تەنانەت مامۆستا (تۆفیق وەهبی) لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا گوتارێکی لەسەر ئەم

(ئە، ئە)یە نووسی و ئەویش لەو باوەڕەدایە (ئە) کوردی ڕەسەنە و دەبێ واز لە (ئە) بهێنرێت.

هەرچەند من لێرەدا ڕێ بەخۆم نادەم بەکارهێنانی (ئە) پاساغ بکەم، دانیش بەوەدا دێنم واز لێهێنانی و نەهێنانی خواهشتێکی نووسەرانە، بەلام دەتوانم داوا لە نووسەر بکەم لە جیاتی (بەنێت) (نەهێنێت) بنووسێ چونکە قالبی (بەنێت) بەکجار ناوچەیی و تەسکهێوە نەگەر هات و هەر کەسە خۆی لکاند بە تایبەتی ئاخاوتنی شار و دێ و گەڕەکی خۆیەوە، دووچاری نووسینێك دەبین بە بەریەوە هەبێ هەندێکمان تێی بگەن و هەندێکیشمان نا!

بەزۆری، نووسەرانی شاری سلێمانی، دەنووسن (پیاوێکی کە - دارێکی کە - ناوی کە - بەردی کە) مەبەسیشیان (پیاوێکی دیکە و دارێکی دیکە..)یە. وا دەبێ بەکارهێنانی ئەم (کە)یە لە شوێنی وەهادا سەر لە خوێنەر دەشێوێنێ. بێگومان (کە)ی ئەم جێگایانە کورتکرایەوەی (دیکە)یە کە مافی ئەوەی نییە لەهجەی شار و گەڕەکی خۆی بسەپێنێ بەسەر شێوازی نووسین و ڕێزمانی ئاخاوتنی زمانی میللەتێك. هەرچەند شێوە ئاخاوتنی سلێمانی بەلای باوەڕی منەوە لە ڕیزی هەرە پێشەوەی زارەکانی کوردیدا دێت، دیسانەوە ناشێ ئەو تایبەتییانەی خۆی کە لە ڕاستە شەقامی کوردییان لاداوە بیانکا بە دەستوور و دەستووره ڕاست و ڕەوانەکانیان پێ کوێر کاتەوە.

نابێ (بچۆڕەوەوانێ) بە خۆی و بەم هەموو قورسایی و درێژاییەوە نەفەسی (بچۆوە) ببڕێت، هەروەها وشەی (مەند، نەفەندی، دەربەند...) ناشێ بکرێنە (مەنگ ، نەفەنگی ، دەربەنگ...).

بە نموونە دەڵێم لە فەرەنسیدا شێوەی پاریس هەرە پێشکەوتووی ئاخاوتنی میللەتی فەرەنسییە، هەڵقی پاریسیش دەنگی (ر) بە (غ) دەخوێننەوە، بەلام لە نووسینی فەرەنسیدا ئەم (ر)ە هەر بە (ر) دەنووسرێت با هەڵقی پاریسیش بە (غ)ی بخوێننەوە..

لە میسر دەنگی (ق) بە (ك) واتە (هەمزەی عەرەبی) دەنگی (ج) بە (گ) دەخوێنرێتەوە، بەلام ئەوانیش لە نووسینی ئەدەبی و ڕەسمیدا هەر بە (ق ، ج) دەیانووسن تەنانەت بەشێکی زۆری فارس دەنگی (ا) دەکەن بە واو و دەڵێن (تەهروون - لە جیاتی تەهران) بەلام لە نووسیندا ئەلفەکە هەر ئەلف دەمێنێتەوە.

خەڵقی سلێمانیش ئازادن لەوەدا بەقسەکردن چۆنیان بەلاوە خۆشە وەھا وشە و پیتەکان دەربڕن. لە زەرووڕەتی شیعریشدا چ گلەییێك نایێتە سەر ئەو کەسە شێوەی ناوچەی خۆی بەکار بێنێت. بەلام نابێ ڕێ بەخۆدان لەوەندە تێپەڕ بکات. ئەم گوتەیەشم بەرامبەر هەموو کوردە. بەڕێکەوت پتر پەخەگیری شێوەی سلێمانی دەبێت لەو ڕووەوە لە سەدی هەشتا وەیا زیاتری نووسینی کوردی لە شاری سلێمانی وەیا خەڵقی سلێمانییەوە زەنە دەکات.

با پێشەکی بکەم لە کەسێك بپەوێ لە تۆڵەی ئەو ڕەخنانە ڕەخنەی هێندێم لیٚ بگرێ کەوا من ناوناوە دەنووسم (دەکا، دەبیٚ) و ناوناوەیێکیش (دەکات، دەبێت ...). ئەم (ت)ەی کۆتاییی فیعلەکانی (دەکات، بکات، دەکەیت، بکەیت) دەمەتەقەیێکی زۆری لەسەر هەیە. ئەوەی ڕاستیش بیٚ ڕەنگە یەکەم دەمەتەقەی گەورە کە لەسەریان هەڵستابیٚ لەلایەن منەوە بووبیٚ. تەنانەت لە گوتارێکی دوور و درێژمدا لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورددا (بەرگی دووەم) ئەختێك بە درێژی لەسەر ئەم (ت)انە دواوم. بەلای منەوە (دەبیٚ، دەبێت، دەبێتن، ببیٚ، ببێت، ببێتن) هەروەها (دەکەی، دەکەیت، بکەی، بکەیت) هەموویان ڕاست و دروستن و بەدرێژاییی کات، لە کۆنەوە، بەسەر زار و خامەی میللەتی کورد و نووسەرانی کوردەوە بوون. کەس ڕێی نییە شەقامەڕێی بەرفرەوانی مێژووی ناخاوتنی کوردی لە خۆوە کوێر کاتەوە .. قسە درێژەی هەیە و دەرفەت تەسك.

با بگەڕێمەوە سەر گوتارەکە خۆی.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە ۲۲ لە دێری شەشەمدا وشەی (هەڵگرتو) هەیە. ڕاستی ئەم وشەیە کە لە سەروبەری ژن هەڵگرتندا بەکار بیٚ (ژن هەڵگرتو)ە نەك (هەڵگرتو)ی سادە. چونکە بە تەنها چ دەلالەتێك نایگێڕێتەوە بۆ لای ژن. لەوانەیە هەنار هەڵگرتو وەیا بەرد هەڵگرتو بیٚ. لێرە بەدواوە لەسەر ئەم داڕشتنەی وەك (هەڵگرتو، گرتو، بەرکەوتو، کەوتو، نوستو، کوشتو ...) ئەختێك وردبوونەوە دێنە پێش.

هەر لە هەمان لاپەڕە ۲۲ لە ستوونی سێیەم و دێری هەشتەمدا وشەی (پیٚ هەڵسەرەکان) بەکار هاتووە پێی ناویٚ بڵێم ئەم داڕشتنە بۆ دروستکردنی (ناوی کارا - اسم فاعل) بەکار هاتووە لە (کار - فعل)ی (هەڵستا - هەڵستان). ئێمە ڕێمان هەیە لە زۆر ڕووەوە ئەم (پیٚ هەڵستان)ە هەڵسەنگێنین و بڵێین ئاخۆ دەشیٚ لە کوردی (قام

بە)ی عەرەبی بۆ هەمان مەبەس وەرگیرینە سەر (پێ هەڵستا...)؟ کە ئەمەشمان بەکلا کرد ئەوسا بپرسین ئاخۆ دەبێ بڵێین (بە کارەکە هەڵستام؟ کارەکە پێ هەڵستام؟ بە کارەکە پێ هەڵستام؟) ئاخۆ (هەڵستان) کە خۆی فیعلێکی لێکدراوی تێنەپەڕە (واتە لازمە) دەشێ بەهۆی پێشگرێکی وەک (پێ) بکرێتە تێپەڕ؟ چونکە دەزانین کاری (هەڵستان) تێنەپەڕە و کاری (پێ هەڵستان) تێپەڕە! لە عەرەبیدا تێپەڕکردنی کار (تعدیة الفعل)ی تێنەپەڕ بەهۆی (حروف الجر)ەوە دەستوورێکی بەرفراوانی زمانەکەیە. تۆ بڵێی لە کوردیدا ئەمە بلوێ و بشێ؟ من لەو هەموو پرسیارانە و هی تریش، واز دێنم بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی تری ئەم قاڵبە دارشتنەی (پێ هەڵسەر).

دارشتنی ناوی کارا (اسم فاعل) لە کوردیدا بە هۆی لکاندنی (ەر) بە کۆتایی فیعلەوە شتێکی تازە داهاتووی نووسینی کوردییە. لە کۆنەوە (نووسەر و خوێنەر و کوژەر) بەکار نەهاتوون. ئەوەی زیهن بەسەرەوو دەبا لەم شوێنەدا ناوی کارا (اسم فاعل)ی لێکدراوی وەک (نانکەر، باربەر» و هی ئەوتۆیە کە لە ڕواڵەتدا ئەمرازی (ەر)یان بە دواوەیە و لەوەڕا مرۆڤ بیری بۆ ئەوە دەچێ کە (نووسەر، خوێنەر)یش وەک ئەوان دارێژێ. باسەکە ئەختێک وردبوونەوەی دەوێ بەنیسبەت زمانزانەوە چ جایی ئەوەی بەزمانەوە خەریک نەبووبێ. من لێرەدا بە کورتی و بەووردی لێی دەدوێم تا بگەمە ڕوونکردنەوەی تێبینییەکی تر. وشەکانی (نانکەر، باربەر» وەک وشەکانی (نانخۆر، جلشۆر، دووربین، سەربڕ) جۆرێکن لە ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب). لەم تەرزە دارشتن و لێکدانەدا کەرتی دووەمی وشە لێکدراوەکە کە لە فیعلەوە هاتووە سەربەخۆ واتا نادا. سەیری وشەی (پیاوکوژ) بکە. کەرتی (کوژ) لە وشەکەدا کە لە (کوشتن)ەوە هاتووە بە تەنها هیچ واتایێک ڕاناگەیەنێ. هەروەها لە (نانخۆر، جلدرو، سەربڕ)یشدا «خۆر، درو، بڕ» هیچ کامێکیان مەبەستێکی تەواو بەدەستەوە نادەن. لە وشەی وەک (نانکەر، باربەر)یشدا (کەر، بەر) ئەوانیش لەخۆوە واتای تەواویان نییە. ئەم پیتەی (ر) کە لە کۆتایی وشەکاندا هەیە هەر هەمان پیتی ناو فیعلی (کردن ، بردن)ە نەک لەلاوەڕا هاتووە وەک ئەمرازی کارایی (فاعلیة). سەیرکە (نانخۆرەم) ئەویش پیتی (ر)ی تێدایە چونکە لە فیعلی (خواردن)دا ئەم (ر)ە بە ئەسڵ هەیە.

لەم شێوە دارشتنەدا ئەوەندەی فکرم کردبێتەوە تەنها لە دوو فیعلی (دان ، نان) پیتێکی (ر) لەلاوە دێ و کەرتە ناتەواوەکە دروست دەکا و دەگوترێ (ناندەر، چێشت

لێنەر). بەنیسبەت (نان)ەوە ڕەچاو دەکرێ کە ئەم فیعلە بەبێ پێشگر بەکار نایێت دەگوترێ (هەڵنان، لێنان، تێنان، ڕاونان). تەنها لەگەڵ وشەی (ناو)دا دەشێ بێ پێشگر بەکار بێ وەک کە بڵێی (ناوم نا دارا). بەڵام دەبێ ئەوە بزانین لێرەشدا ئیمکان هەیە پێشگرەکە بێتەوە و بگوترێ (ناوم لێ نا دارا). لەمەش زیاتر دەبێ لەبیر نەکەین کەوا ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب)ی ئەم فیعلەش بەبێ پێشگر دروست نابێ. تۆ دەتوانی بڵێی (ناو لێنەر) نەک (ناو نەر).

بەهەمەحاڵ ئەم تازە قاڵبەی ناوی کارا (اسم فاعل)ی وەک (کوژەر، نووسەر، بینەر) بووە بەداهاتێکی زمان و ئەدەب نە بەکەس ڕەش دەکرێتەوە نە لە ڕەشکردنەوەی ج سوودێک پەیدا دەبێ. من بۆ خۆم بێ پەروا بەکاریان دێنم. ئەمانە و گەلێک باس و خواسی تر لەسەر ئەم جۆرە دارشتنە ئەوپاوە هەڵدەستێ و لێرەدا جێی هەموویان پەیدا نابێ. ئەوەی ڕاستی بێ سەرلەبەری تێبینییەکان ئەو تێبینییە بنجی و تایبەتییە نییە کەوا ڕاستەوخۆ لە وشەی (پێ هەڵسەرەکان)ەوە هەڵدەقووڵێ. لەم وشەیەدا دەستوورێکی گرنگی دارشتنی ناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب) لە دوو سەرەوە ژێرپێ خراوە:

لە سەرێکەوە ئەو ڕاستییەی لەبیر کردووە کەوا کەرتی فیعل لە ناوی کارای لێکدراودا کورتەیێکی فیعلەکەیە نەک هەموو فیعلەکە. تۆ دەڵێی (پیاوکوژ، کاغەزنووس) ناڵێی (پیاوکوژەر ، کاغەزنووسەر) کەچی (پێ هەڵستەر) سەرلەبەری فیعلی (هەڵستان)ی تێدایە.

لە سەرێکی ترەوە، کە ئەمەیان یەکجار گرنگتریشە، فیعلێکی تێنەپەڕ (لازم)ی کردووە بە ناوی کارا (اسم فاعل) لە حاڵێکدا دارشتنی ناوی کارا بە لێ زیادکردنی (ەر) لە کۆتایی فیعلەوە تەنها بۆ فیعلی تێپەڕ دەست دەدا و ناشێ و ناکرێ فیعلی تێنەپەڕ بکرێ بە بنگەی ئەم دارشتنە. سەیری وشەکانی (نووسەر ، کوژەر ، بینەر ، نێرەر...) دەبینی هەموویان فیعلی تێپەڕن نە لە کەس بیستراوە و نە بۆ کەس جایەزە بڵێ (نووستەر ، ڕۆیشتەر ، هەڵستەر، کەوتەر) ناوی کارا لە کار (فعل)ی تێنەپەڕ تەنها یەک جۆر دارشتنی هەیە ئەویش بەزیادکردنی (و) لە کۆتایی کارەکەوە دەڵێی (نوستو، ڕۆیشتو، هەڵستاو، کەوتو، خلیسکاو، سوتاو...) فیعلی تێنەپەڕ بەرکار (مفعول)ی نییە تاکو دارشتنی وەک (نانخۆر، دەستشۆر)ی لێ پەیدا بێ. ئەمە دەڵێم لەو ڕووەوە کەوا شتێکی ئاشکرایە لە وشەی وەک (نانخۆر، پیاوکوژ) کەرتی یەکەمی وشەکە

بەرکار (مفعول)ە و پێش کەرتی فیعلەکە کەوتووە، دیارە لە فیعلی تێپەڕیش بەولاوە فیعلی تر پێویستی بە بەرکار نییە.

لەبارەی ئەم قاڵبە داڕشتنەی ناوی کارای لێکدراوەوە دوو تێبینیی تری زیندە گرینگ هەیە دڵم نایێ لە خوێنەری بشارمەوە چونکە هەر یەکێك لەوان لایەنێکی مووقلاشی و وردەکاریی زمانی کوردی نیشان دەدات.

تێبینیی یەکەم ئەمەیە: لە داڕشتنی ناوی کارای لێکدراوی وەك (پیاوکوژ، نانخۆر، جێگر، دووربین) واتایێکی وەسفیی بەردەوام پەیدا دەبێ نەك کاتی. کە دەڵێی (ئەم پیاوە پیاوێکی تەلاقخۆرە) مەبەست ئەمەیە کەوا کابرا تەلاق خواردنی لێ بووە بەپیشە. بەلام کە گوتت (کوا کابرای تەلاق خواردو؟) ئەو کەسەت لە خەیاڵدایە کە تەلاقی بەسەر زاردا هاتووە، نەك پیشەی تەلاقخواردنە. وا دیارە لەم شێوە داڕشتنەی وەك (نانخۆر، دووربین، پیاوکوژ) کەوا لێکدرانەکەی بووە بە جۆشخواردن لە ڕێی کورتکردنەوەی کەرتی فیعلەکانەوە لە وشەکاندا، زیهن و سەلیقەی کورد هەستی بەمە کردووە کە جۆش خواردنی وشە لەگەڵ بەردەوامبووندا پتر دەگونجێ.

تێبینیی دووەم: ئەمەیە لە وشەی لێکدراوی وەك (گۆشتخواردو- گورگانخواردو- مەرکوشتو- زەهر کوشتو، ڕۆژووشکاندو - شێرشکاندو)دا کە هەموویان لە فیعلی تێپەڕەوە وەرگیراون ئەم داڕشتنانە جارێکیان دەبن بەناوی کارای لێکدراو (اسم فاعل مرکب) جارێکیشیان دەبن بە ناوی بەرکاری لێکدراو (اسم مفعول مرکب). هەر ساتێك وشەی پێشەوەی داڕشتنەکە لێی وەشابەوە بەرکار (مفعول) بێت واتای هەموو وشەکە دەبێتە ناوی کارا (اسم فاعل) چونکە دیارە بەکار (مفعول) چاوەنۆڕی کارا (فاعل) دەکات بۆیە کەرتی دووەمی وشەکە (خواردو) دەبێتە تەواوکەری واتای کارا (فاعل). بەپێچەوانە کە وشەی یەکەمی لێکدراو کە لێی وەشابەوە کارا (فاعل) بێ بەهۆی ئەوەوە کە کارا داوای بەرکار دەکات تێکڕای واتای لێکدراوەکە دەبێتە ناوی بەرکار.

بەنموونە کە گوتت (گۆشتخواردو) چونکە گۆشتەکە دەخورێ واتای وشەکە دەبێتە ناوی کارا. بەلام کە گوتت (گورگخواردو) چونکە گورگ دەخوا و ناخورێ واتە کارایە نەك بەرکار، واتای سەرلەبەری وشەکە دەبێتە ناوی بەرکار. پوختەی گوتە ئەمەیە کارایی و بەرکاری (فاعلیة و مفعولیة)ی ئەم وشانە پێچەوانەی کەرتی یەکەمی وشە لێکدراوەیەکە. بەلام وا دەبێ یەك وشەی لێکدراو بەپێی داخوازیی جێگە جارێکیان ناوی کارا و جارێکیشیان ناوی بەرکارە بە نموونە کە بڵێی «گورگخنکاندو» لەوانەیە

مەبەستی ئەو بەرخە بێ کە گورگ خنکاندبێتی، لەوانەیشە مەبەستی ئەو سەگە بێ کە گورگی خنکاندبێ.

دەگەڕێینەوە بۆ وشەیێکی تری گوتارەکەی (بەیان) لە هەمان ستوونی چوارەمی لاپەڕە (٣٢) لە دێڕی (٢٥)دا وشەی (گێراندنەوە) هەیە. نەختێك لێ وردبوونەوە دەری دەخا ڕاستیی وشەکە (گێرانەوە)یە نەك (گێراندنەوە) چونکە بەتەوێ فیعلێکی تێنەپەڕ بەهۆی پاشگری (اندن)ەوە بکەی بە تێپەڕ دەبێ دەست لە تەرکیبی فیعلە تێنەپەڕەکە نەدەیت، هەر ئەوەندەی لەگەڵدا بکەیت کە (اندن)ی بخەیتە سەر. لێرەدا فیعلە تێنەپەڕەکە (گەڕانەوە)یە کە ئەویش بۆ خۆی لە (گەڕان)ەوە هاتووە، کەواتە دەبێ دەست لە تەرکیبی نەدەین و یەکسەر بیکەینە (گەڕاندنەوە) وەك (کوژانەوە - کوژاندنەوە، برژانەوە - برژاندنەوە...).

بەڵام ئەم فیعلەی (گەڕان - گەڕانەوە) وەك کۆمەڵێك فیعلی تر دەتوانرێ بێ پاشگری (اندن) بکرێتە تێپەڕ لە ڕێی سیغەیێکی تایبەتییەوە کە دەماودەم و پشتاوپشت هاتووە ئەویش سیغەی (گێرانەوە)یە. دیارە کە گێرانەوەمان بەکار هێنا دەخلێکمان بەسەر پاشگری (اندن)ەوە نامێنێ و نابێ بڵێین (گێراندیەوە). ئەمە چەند نموونەیێك لە فیعلی وەك (گەڕا - گەڕاندی - گێڕان).

فیعلی تێنەپەڕ	فیعلی تێپەڕ بەهۆی (اندن)ەوە	فیعلی تێپەڕی ڕاستەوخۆ
کەوت	کەوتاندی، کەواندی	خستی
دڕا	دڕاندی	دڕی
گەڕا	گەڕاندی	گێڕای
بڕا	بڕاندی	بڕی

لەم جۆرە فیعلانە هی تر زۆر هەن لزووم بە گوتنەوەیان ناکا. فیعلی ئەوتۆشی هەیە ڕاستەوخۆ بێ (اندن) دەکرێ بە تێپەڕ وەك:

هات هێنای

هەڵ بوو هەڵی کرد

گیرا گرتی .. هتاد.

دەمەوێ لێرەدا بڵێم ڕێگەت نییە فیعلێکی وەك (کەوت) بکەیتە (خستاندی) یاخود

(گەڕا) بکەیتە (گێڕاندی) واش نەزانم ڕوونکردنەوەی تر پێویست نییە، چاوی کورد بە ئاسانی ئەم وردیهانە نەبینێ هەر هێندەی پێ نەوێ دەستێکی بۆ ڕاهێڵێ.

خوێنەر بەمەبەخشێ لە بەکارهێنانی ڕێنووسی هەمەچەشنە چونکە دەستم بەڕێنووسی کوێر ڕاهاتووە و چاویشم گەلێک ڕێنووسی تر دەخوێنێتەوە. تێبینیی هەبوون و نەبوونی پیتی دارژاوی کوردیش دەکەم لەو چاپخانەیەدا کە گۆڤاری (بەیان)ی لێ چاپ دەکرێت. من لە نووسینەکەمدا تەنها لایەنی زمان و ڕێزمانم بەهەند هەڵگرتووە، لەو پەلەپەلەی کە خۆشمی تێدا دەبینم پێم نەکرا چاوێک بە نووسینەکەمدا بخشێنمەوە یاخود پاکنووسی بکەم. کە هەڵەیێک لە چاوان چەقی حەز دەکەم ڕێی ڕاستکردنەوەی لێم نەگیرێ و دەرفەتم پێ بدرێ بۆ دەربڕینی بیروباوەڕی ترم، کە هەمەیێ، نەک هەڵەکەم یەکجارەکی لەسەر هیساب بکرێ.

دوور کێشانەوەی نووسینەکەم لێرەدا وەستاندمی لەوە چی تر چینە بکەم لە کێڵگەی گوتارە نرخدارە خۆشەکەی (ڕەدووکەوتن)، کەواتە چی تر (بەدووی ناکەوین)

بەیان، ژمارە ۱۸، ۱۹۷٤

شاکاریکی ئاگرین

پێشینـان بـێ ئـەوە خۆ باوێنـە ژێر بـاری زێدەسـەختـی گـەیشتن بـەدۆزینـەوەی هـۆیـە نهێنییەکانی هەڵکەوت و رووداو، بابیی ئەوەی ڕواڵەتی بەسەرهات لێی بومشێتەوە پەندی کۆمەلایەتییان لێ وەرگرتووە و بەپاساکانی ئەو پەندانەش رازی بوون، یەکێك لـەو پـەنـدانـەی بـڕیـاری ڕواڵـەتـی بـەسـەرهـات سەپـاندوومـتی گـوتـەی یـەکـجـار پەرەسەندووی بێ دەمەتەقەی بەخت و تالعە. منیش وەك پێشینان لەم گوتارەمدا پەیرەوی ڕواڵەت دەکەم و دەڵێم بەخت و تالع بۆی هەیە ئەگەر بۆی نەبا چۆن ڕەوای هەقە پێنج خشتەکییە یەکجار نرخدارە پیرۆزە ئاگرینەکەی مەلا حەسەنی (قازیی هەڵەبجە) کە سەرەمێك لە پایەی مارسەلێزی کوردی بوو بەم شکڵە بنبوو بکرێ و پشتگوێ بخرێ وەك هەر ڕۆژەك لە ڕۆژان لەبەر گوێی گەلی کوردا نەزرینگابێتەوە:

ئـەی کـوردی سـتـەمـدیـدەیی مـەزڵوومـی سـەهـچـار
وەی مـیـللـەتـی مـەعـسوومـەیی بـەدبـەختـی گرفـتـار
تـاکـەی لـە خـەوان ئـێوە و دوشمـن هـەمـوو بێدار
تاچەن ئەبێ هەر مەست بن و خەڵقی هەموو وشیار
خـۆتـان نـەکـەنـە مـەزحـەکـەیی مـەحـرەم و ئـەغیـار

عـالـەم هـەمـوو مـەشغـوولی تـەلاش و وەس و بردە
هـەر مـیـللـەتـە بـۆ خـۆیـە هـەرێکی زەد و خوردە
هەر کەس لە بۆ خۆی حاکمی خۆیە وەکو مەردە
مەحروومی هەموو حەق و حقووق میللەتی کوردە
مـــاتـــەم زەدە و سووك و پـــەریشان و گـــرفـــتـــار

لەم نەفەسی گەرم و هۆنینەوەی شاعیرانە و هەست و سۆزی کوردایەتییەوە چوارنە برگەی پێنج میسرەعی دەخوێنێتەوە کە هەموویان نموونەی ئەدەبی پێشکەوتووی ئەوسا و ئێستا و هەموو ڕۆژگارێکن، لە هەندێ شوێنیش هێندە بەرز بۆتەوە و سەرموژوور تێ هەڵکشاوە، تاك تاکە نەبێ، دەستی هونەرکار و ئەدیبی ناگاتێ. هەر لە بیرمە لە قۆناغی خوێندنی سەرەتاییمدا، کە منداڵ بووم و تازەبەتازە گروگاڵی

کوردایەتیم دەکرد لەگەڵ هاورێکانی ئەوسام. سەرگەرمی خوێندنەوە و گوتنەوەی نەشید و هەڵبەستی نیشتمانپەروانە بووم و گەلێك جار لە خوێندنەوەیاندا خۆم و هاورێکانم جۆش و خرۆشی ساف و بێگەردی کوردایەتی پەیتاپەیتا موچڕکی بە لەشە ساواکانماندا دەهێنا. تا لەو کاتە پڕ جەزبە و عیشقی کورد و کوردستاندا ئەم پێنج خشتەکییە لە نێوان ئاڵقەی جەزبەگرتووانی کوردپەروەردا وەك بۆمبای ئاتۆم تەقییەوە و چەند جار لە تین و تاوی جەزبەی کۆنی حەڵقەکەی زیاد کرد و نەشید و هەڵبەستەکانی لە خۆی بەهێشەوەی خستە نزمایی و تاریکاییەوە. بەڕاستی کورد لەو کاتەدا کە تازە برینی کارەساتی کوردستانی باکور کەوتبووە دڵییەوە پێویستی بە هەڵبەستێکی بورکانی بوو هاوتای بورکانی ئەوە نگبەتە بێ و هێندەی ئەو کەفوکوڵ و هەستی پەرۆش و ڕق خەفەت و بەزەیی هەڵڕێژێ. لەو ماتەمە زلەی میللەتی کورد نووزانەوە و لاوانەوەی نەرمەگریان و سینە کوتانی کلاسیکی گوێچکەی شێوەنگێڕ، کە گەلی کوردە نەیدەبیست.

دەبوو دەنگێکی وەك فرتەنە و بلەرزە باوکەڕۆ و ڕۆڵەڕۆی کۆڕی شەهیدان هەڵگێڕێتەوە بە نرکە و نەعرەتەی کۆڵنەدان بۆ بەرگوێچکەی کورد و ئادەمیزاد و مێژوو پێنج خشتەکییەکەی مەلا حەسەن لەو دەمەدا ئەو فرتەنەیە بوو کرۆژنی شێوەن و للفەی غەزەب و چریکەی هاندانی کردە یەك سیمفۆنیی قەومیی پڕ لە هارمۆنیی مێژوویی:

بەس تاڵیی تالانی یەك و کوشتنی یەك بن
بەس جاهیدی بێ دەستی و دەست بەستنی یەك بن
بەس مائیلی فەوتانی یەك و مردنی یەك بن
مەشغوولی برایی یەك و یەکخستنی یەك بن
تا کۆمەڵ و یەکدەستە و یەك بن وەکو ئەغیار

هەڵسن لە خەوی خزمە دەم و چاوی بشۆرن
چاوێکی هەڵێنن لە چەپ و ڕاستە بنۆڕن
پرسێکی لەیەك کەن لە چ ئەحواڵ و چ شۆڕن
ئەم عالەمە بۆچ عاجز و بێ کەیف و سروورن
بۆچی دەکەن ئەم کوردە فەقیرە هەموو هاوار

ئەم دەنگ و هەرا و ناڵە و شینە لە چ لایە
ئەم ئاهی جگەرسوز و گریینە لە چ لایە
ئەم گشت جەزەع و کوشت و بڕینە لە چ لایە
سەرچاوەیی ئەم چەشمەیی خوێنە لە چ لایە
چی بێ ئەبێ ئەم شۆڕش و غەوغایە لە ئەقتار

ئەم دەنگە هەموو ناڵەیی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم شۆڕە سەدای شیوەنی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم ترکە هەموو سۆزشی کوردانە لە دەست غەیر
ئەم خوێنە گەشە خوێنی شەهیدانە لە دەست غەیر
ئەم نەعرە هەموو نەعرەیی کوردانە لەسەر دار

لەمانەدا شاعیر هەڵبەستەکەی بەبەر قەلافەتی خوێناویی ئەنجن ئەنجکراوی ئەوسای گەلی کورد بڕیوە، کەبلی هەڵبەستیشی نوستادانە چین چین هەڵناوە و پێیەیێ بەرەو بۆیی بەیەکەری درامی بردووە تاکو لەگەڵ تەرمی شەهیدانی کورد بەسەردارەوە هاوشانی کردووە.

ئەگەر پەندی کۆنینەی بێ تالع و بەختی، لەم ئاگرستانە بەڕاست ئەگەڕابێ بۆ دەبێ ناوێکی ئەبرێ و دەنگێکی ئەبیسترێ و چ زمانێک ئەیڵێتەوە و چ چاوێک ئەیخوێنێتەوە. بەشەرمەوە دەڵێم ناوناوە نووسەرێکمان زەنگێکی موژدە و خۆشیمان بۆ لێ ئەدا و بەڵێنی بڵاوکردنەوەی گەنجینەیێکی ئەدەبیی شاراوەمان پێ ئەدا، واش دەبێ نووسەرێکی تر گوتار بڵاو ئەکاتەوە وەک ئەم گوتارەی من، شیعر و شاعیرێکی پێ هەڵئەداتەوە کەچی ئەوەی دێتە ناو کەشکۆڵی ئەوەقوعمانەوە شتێک ئەرئەچێ ئەگەر لەبەر ناچاریی دەوریشانەمان ئەبێ ئەوە نییە چ کەشکۆڵێک بەخۆیەوە بگرێ. بێی ناوێ من بڵێم هەرچی کێش و قافیەی هەبوو مەرج نییە شیعربێ، هەموو شیعرێکیش هی هەڵدانەوە نییە. تەنانەت کۆبوونەوەی دانا و کێش و قافیەشی نابێتە شیعر ئەگەر مۆسیقاکەی خۆش نەبێ وەیا هێزی بزاقتنەوەی گیانی گوێگری نەبێ وەیا داڕشتنەکەی هونەرکارانە نەبێ:

تا دوشمن بژی لە نێو وڵاتان
هەر ژێردەست ئەبین نابێ ئەجاتان

ئەشعیره و ئەهیچ. ئاخۆ چ فەرقێکی دەکرد ئەگەر بگوترابا:

تـا دوشمـن بـژی لـە نێو ولاتمـان
هەر دوشمن دەژی لە نێو ولاتمان

یاخود یەکێك بێ و بڵێ دوێنێ شەو تا بەیانی ڕۆژ هەڵنەهات، ومیا من بڵێم بەدرێژایی نووستنم خەوم لێ کەوتبوو. ژێردەستبوون و نەجاتنەبوون بەهەکەومبان هەندێکن و کەرتێکن لە ئەنجامە پان و قووڵەکەی ژیانی دوشمن لە ولاتتدا.

پێی ناوێ من یەخەی ئەم بەیتە بەستەزمانە بگرم و بەری ئەهەم چونکە گەلێك جاران هەڵیەست و پەخشانی هاوتای ئەم بێیدا هەڵدەگوترێ و نوقڵی شاباشی بەسەردا هەڵدەدرێ، مەبەستیشم لێرەدا ئەوە نییە دەست لەسەر بەرهەمی ئەم و ئەو دانێم و بیکەمە بەڵگەی گوتەکانم هەرچەند هەندێك لەو بەرهەمانەی مەدح دەکرێن وەك (نان و بەفرەکەی) مەلای مەشوور وایە کە خەڵق پەسندیان ئەکرد و ئەویش گوتی ئەوەی ڕاستی بێ بۆ خۆشم ڕام لێی نییە. چونکە گومانم نییە لەوەدا بەرهەمی بێ کەڵك کەسیش لە دژی ئەوەستێ لە خۆوە دەمرێ. کەواتە پێویست نییە نووسینی من یا یەکێکی تر خێرایی بکا لە مردنی.

لەگەڵ ئەم ڕاستییەشدا مرۆڤ پەرۆشیەتی بەرهەمی کز و لاواز لە مافی خۆی زیاتری پێ بدرێ، لەوە هەر گەرێ بەر لەو مافە زیادە، لە سەرەتاوە خەڵقێکی زۆری بە خۆیەوە خەریك کردووە و ڕووپەڕەی گۆڤار و ڕۆژنامانی داگیر کردووە و کرێکار و فەنییەکانی چاپخانەی عەوقاندووە و لە ئەنجامدا پەنجەیێکیش دەخاتە گیرفانی خوێنەرەوە و باجی خۆی لێ دەستێنێ.

وەك گوتم سەرلەبەری پێنج خشتەکییەکە ١٤ بڕگەیە، واتە جگە لەو شەشەی بەنموونە هاتنە ناو ئەم نووسینەوە هەشتی تری ماوە ئەوانیش لەم ڕێکار و هێز و تەوژمەدان، بەڵام ئەمویست ڕووبەڕوی زۆری بێ گرمەوە لە ڕووپەڕەکانی بەیان بۆیە ئەمهێنانە ناو نووسینەکەم، لێرەشدا کۆتایی بە گوتار دێنم بە ٣ میسرەعی یەکێك لە بڕگەکان و دیبانکەم بەسکالای تایبەتی خۆم و گولاویژانی رووی خوێنەران.

وا چاکە هەموو موتەحید و یەك دڵ و چا بین
بۆ یـەك نـەکو وەك دەستەبرا عەینی برا بین
مەردانە لە بۆ مەقسەدی یەك پشت و پەنا بین

بەیان، ژمارەی ٢١، ١٩٧٥

فۆلکلۆر

بەشی یەکەم

فۆلکلۆر وەهای شۆرەت بەستووە لە نێوان نووسەر و خوێنەراندا کەوا بەو بەرهەمە ئەدەبییە وەیا هونەرییە دەگوترێ خاوەنی ناسراوی نەبێ و بە ماڵی هەموو میللەت لە قەڵەم درابێ.

ئەم ناساندنە و سنوور بە دەورەدا کێشانە گەلێك ڕاستیی گرنگ بە دووری فۆلکلۆرەوە دەشارێتەوە چ لەلایەن قاڵبەوە بێ و چ لەلایەن ناوەرۆکەوە بێ.

فۆلکلۆر بەر لەوە خاوەنی ناسراوی هەبێ یا نەبێ خۆی لە خۆیدا تایبەتییەکە کە ئەگەر لێی دابڕا لە (فۆلکلۆرایەتی) دەکەوێت و دەبێتە شتێکی تر. فۆلکلۆر خاوەن شێوازێکی سەربەخۆیە وەك شەقڵ (علامة فارقة) پێی دەناسرێتەوە ئەم شێوازە هەرچەند بەر تەعریفێکی پتەو و مەحکەمیش نەکەوێ، یاخود با بڵێم ئەشتوانین تەعریفێکی ڕێکوپێکی بۆ دانێین کە لە شتی تری هەڵاوێرێ، بەزەوق و سەلیقە و هەستی گشتیی مرۆڤ دەناسرێتەوە و سەهووی تێدا ناکرێت.

فۆلکلۆر چونکە لە دڵ و دەروون و قەناعەت و تەجرەبەی میللەتەوە هەڵدەقووڵێ شێوازەکەشی (میللی) دەبێت، واتا لەو شتانە و لەو گوتانە دەچێت کە تێکڕای میللەت دەیکات و دەیڵێت. پاش هەبوونی ئەم مەرجەی (میللیبوون)ی شێوازی بەرهەمی هونەری وەیا ئەدەبی، ناسران و نەناسرانی خاوەنەکەی دەخلێکی نامێنێ بەسەر (فۆلکلۆربوون)ی بەرهەمەکەوە. ئەو لاوکەی (حەسەن جەزراوی) دەیچڕێ بە فۆلکلۆر حیسابە ئەگەر خۆیشی بەندەکانی هەڵبەستبێ. زۆر جاران شایەری قسەڕەوان لە کاتی هەڵپەڕکێدا بەستەی شایی هەڵدەبەستێ و کۆڕی هەڵپەڕینی پێ گەرم دادێنێ. ئەم بەستانە فۆلکلۆرن هەر چەند بشزانین کابرای شایەر خۆی هەڵی بەستوون. بەستەی شایی هەمووی یەك شێوە و شێوازن خاوەنەکەی هەر کێ دەبێ با ببێ.

هەر لەم لێکدانەوەشەوە دەزانین ئەو بەرهەمە ئەدەبییە وەیا هونەرییەی کە شێوازەکەی (میللی) نەبێ بە فۆلکلۆر دانانرێ با خاوەنەکەشی نەناسرێ. گریمان غەزەلێك خاوەنەکەی نەناسراو مایەوە، هەرگیز غەزەلەکە ناچێتە ڕیزی فۆلکلۆرەوە وە

هەروەهاش پارچە مۆسیقایێکی نوێ نابێتە فۆلکلۆر هەرچەند دانەرەکەشی ناوی خۆی بەدەستەوە نەدات.

ئەگەر ئەمەی لێرەدا دەیڵێم ئەسڵمێندرێ بۆ دەرخستنی بابەتی فۆلکلۆری، دەبێ هەموو بەیتەکانی عەلی بەردەشانی لە ڕووبەرەی فۆلکلۆری کوردی بسڕێتەوە. هەموو ئەو غەزەل و قەسیدانەی خاوەنەکانیشیان نەناسراون بچنە ڕیزی فۆلکلۆرەوە کە ئەمە کارێکی بریتییە لە ماڵ گوێزانەوەی فۆلکلۆر بۆ خانەیێکی تری ناناشنا و تێخزانی بێگانە لە ماڵەکەی فۆلکلۆر.

من ئەمە دەڵێم هەرچەند دەشزانم فۆلکلۆر بە زۆری لەو بابەتانە پێك دێت کە خاوەنی نەناسراوە. ئەمە دەڵێم چونکە من بڵێم و نەڵێم (ناسران و نەناسرانی خاوەن) تێکەڵ بە سروشت و ناوەرۆك و شێوازی فۆلکلۆر نابێت و دەخلێکیشی بەسەریانەوە نییە.

دەزانین بە عادەت پیاوی هەزار بیتاقەی دەرەجە دووی سینەما دەبڕێ و لە ڕیزە ناخۆشەکانی پێشەوە دادەنیشێت. بەڵام هەزار هەر هەزارە ئەگەر لە لۆجیش دانیشێت، دەوڵەمەندیش نابێتە هەزار ئەگەر بە قاچاغیش بچێتە ڕیزەکانی دەرەجە چوار. هەروەك هەزار و دەوڵەمەند بە جێگۆڕکێ خۆگۆڕکێ ناکەن، هەروەهاش فۆلکلۆر و بابەتی تر بە ناسران و نەناسرانی خاوەنیان بەیەکتر ناگۆڕێنەوە.

لەمەدا چ گرفت نییە بەڵام دەبێ وەرامی تێبینیێکی تر بدرێتەوە: دەگوترێ لە فۆلکلۆردا کەسایەتی و شەقڵی (دانەر) کە تاکێکی میللەتە دیار ناکەوێ و ئەوەی تێیدا دیارە گیان و هەست و جووڵەی هەناوی میللەتە وەك ئەوەی کە میللەت خۆی دانەرەکەی بێ.

ئەم تێبینییە زۆر ڕاستە. بەڵام دیسانەوە چ دەخلێکی بەسەر ناسران و نەناسرانی دانەرەوە نییە چونکە بابەتی فۆلکلۆری، بەتایبەتی ئەوەی لە زاراوە دەربێت، دەبێ تاکێك دایبنابێت. کە گۆڕانیشی بەسەردا هاتبێت هەر تاك گۆڕیویێتی، خۆ میللەت لە سەرەتای دانانی بەندێك وەیا بەستەیێك نەهاتووە خۆی بکات بە (کۆرەس) و تێکڕای تاکەکانی بەیەکەوە دەنگ هەڵبڕن و قسەکانی بڵێنەوە تاکو بتوانین خۆ بدزینەوە لە دانیێنان بە دەوری تاك لە بەرهەمهێنانی فۆلکلۆردا.

ئەم ڕاستییانە بەولاوە بنێین کە لە ڕادەی بەڵگەنەویستدان، ئەگەر فۆلکلۆرمان لە

(تاك) ستاندەوە و بە گەلمان بەخشی، کە دەزانین ستاندنەوە بەخشینێکی بێ جێ و نارەوایە، چ شەرمەنێکی زیاد بە فۆلکلۆر دەگەیەنین کە پێشتر نەیبوو؟ ئەگەر دانیش بە دەوری تاکدا بێنین لە فۆلکلۆردا، کە دەزانین دان پێداهێنانێکی خوێندەوارانەیە کام پایە و نرخمان لە فۆلکلۆر داشکاند کە پێشتر هەیبوو؟ دەبێ بزانین (گەلدۆستی) هەرگیز (تاکنەویستی) نییە. گەل بریتییە لە کۆمەڵێك (تاك) و چەندین ڕایەڵی کۆمەڵایەتی لە بیروباوەڕ و نەریت و پێوەندی و چاکە و خراپە کە نایەنە ئەژمارەوە لە نێوان ئەم کۆمەڵایەتییەدا خۆشی و ناخۆشیی تاکەکان ڕادەگەیەنێ ئایا کۆمەڵ بەختیارە یاخۆ چارەڕەش! کۆمەڵ بۆ خۆی لەش و هەستی تایبەتی نییە تاکو لە خۆشیی و هەبوویی تاکەکان کەم کەینەوە و بەوی بیبەخشین و بڵێین گەلمان شاد کرد. کە تاکەکانی ناشادبوون شادی لە نێوان گەلدا پایدۆست دەکات. خۆ ماندووکردن بەرەشکردنەوەی دەوری تاك لە فۆلکلۆردا ڕاستەوخۆ دەمانکات بە ناحەزی گەل چونکە بەمەدا ستەممان لە تاکێکی هۆشیار (ڕەنگە دڵسۆزیش ڕاست بێ بگوترێ) و هونەرمەندی گەل کردووە و بایی پووڵێکیش سوودمان بە هیچ یەکێك لە تاکەکانی تری گەل نەگەیاندووە.

سڕانەوەی کەسایەتی و شەقڵی تایبەتیی دانەر لە بەرهەمی فۆلکلۆریدا، وەك پێشتر گوتم، مەرجێکی گرنگە لەو مەرجانەی بەرهەم دەباتە ڕیزی فۆلکلۆرەوە، بەڵام ئەم مەرجە لەلاوە خۆی بەمل فۆلکلۆر و دانەری فۆلکلۆردا نەبڕیوە بەڵکو لە سروشتی بابەتی فۆلکلۆرییەوە زەمنەی کردووە وەك کە ناو لە کانی زەمنە دەکات و لەلاوە بۆی ناهوازرێتەوە.

ئێمە کە سەلماندمان بابەتی فۆلکلۆری لە دڵ و دەروون و قەناعەت و تەجرەبەی میللەتەوە هەڵدەقوڵێ (وەك لە سەرەتاکانی ئەم گوتارەدا گوتم) بەوەدا شێواز و ڕێباز و دەم و ڕاوێژ و بەشی هەرە گرنگی ناوەرۆکیشمان لە بابەتی فۆلکلۆریدا دەستنیشان کردووە چونکە ئەوەی لە میللەت ئەوەشایەوە و لەوانە نەبوو لەو هەڵستێ چ لەلایەن ناوەرۆکەوە بێ چ لەلایەن شێوەوە، لە خۆوە بێ تێکەڵبوونی من و تۆ لە دەفتەری فۆلکلۆردا ڕەش دەبێتەوە یاخود با بڵێم ناچێتە دەفتەری فۆلکلۆرەوە چونکە بە خۆیەوە ناگرێ وەك کە مریشك جوچکەی لەگەڵەك بەخۆوە ناگرێ.

خوا لێخۆشبووی مەلا عەبدوڕەحمانی ڕاجی بەلاسایکردنەوەی عەلی بەردەشانی گەلێك بەیتی خۆشکەڵە و نێسك سوکی دانابوون. ئەم بەیتانە لەلایەن شێوازەوە

کونومت وەك هی بەردەشانی بوون، بەلام ناتوانم بڵێم ناوەرۆکەکەشی بە هی ئەو دەگیران، ئێستا هێندەم بەبیر نەماوە بزانم ئایا چ بابەت و مادەی مەلایانە و خوێندەوارانەیان تێ کەوتبوو کە بیانکا بە ماڵی مەلا و خوێندەوار یاخود لەویشدا سادە ماڵی میللەت و عەوامی لە کار هێنابوو. لە فەرزی ناوەرۆکی ئەو بەیتانە سەر بە بابەتی فۆلکلۆری بێ چ دەمەتەقە هەڵناستێ لەوەدا کە پێیان بگوترێ فۆلکلۆر هەرچەند دەشزانین مەلایێکی شاعیر دایناون چونکە ئەوەی کە لە فۆلکلۆر بە مەرجی بنجی بگیرێ تێیاندا پەیدا دەبێ هەر هێندە دەمێنێتەوە کە بەیتەکانم بۆ خوێندیتەوە پێت نەڵێم هی مەلا راجین، کە حاڵیش وابوو دیارە چ بایەخێك بەوە نادرێ ئایا پێم گوتوویی یا پێم نەگوتوویی بەیتەکانیان خاوەنیان هەیە یا نییە! ئەوەی بایەخدارە لێرەدا رادەی نزیکبوونەوەی بەیتەکانە لەو شێوە و ناوەرۆکەی کە ئەگەر میللەت بەیتان دابنێ، بەو شێوەیە و لەو ناوەرۆکەیان دادەنێ، ئەوپەڕی داشکانی بەیتەکانیش لەلایەن فۆلکلۆربوونیانەوە ئەوەیە کە بگوترێ ئەو بەیتانە بابەتی فۆلکلۆرین و فلانە کەس داینا‌ون کە ئەمە چ فەرقێکی نییە لەگەڵ ئەوەدا بڵێین بەیتەکان بابەتی فۆلکلۆرین و خاوەنیان نەناسراوە.

ئەم دەمەتەقەیەی کەم بایەخی، وەیا بێ بایەخی، ناسران و نەناسرانی خاوەنی فۆلکلۆر سەرەتایێکە لەبارەی لایەنێکی تا بڵێی بێگانەی دوورەپارێز کە بگیرێ بەو تایبەتی و سروشت و خاسیەتەی کە لە ناوەرۆك و شێوازی فۆلکلۆردا دەبن بە ماك و پێکهێنەر.

رەنگە خوێنەر هەبێ بڵێ چۆن دەشێ (ناوەرۆك) دابڵەنگێ و بخرێتە تای تەرازووی شێوازەوە وەك لەم رستەیەی مندا کە تازە بەکارم هێنا هەردووکیانم لە یەك رێکار (مستوی) داناوە! بێگومان ئەگەر ناوەرۆك مەبەس بوو لە بەرهەمدا شێواز ئەو نرخەی نابێ بیگەیەنێتە ریزی ئەوەوە وەك کە دەبینین موعادەلەیێکی حیساب وەیا زانیارێکی جوغرافی وەیا پرسیارێکی فەلەکی لە هەر قاڵبێکدا بێت نرخی کەم و زیاد ناکات، بەلام هەموو ئەو بەرهەمانەی کە بریتین لە (ناوەرۆك و شێوان) نرخی شێواز تێیاندا شانبەشانی نرخی ناوەرۆکەوە دێت، تەنانەت لە زۆر بابەتی هونەریدا نرخی شێواز پێش نرخی ناوەرۆك دێت چونکە مەبەستی یەکەم لەوێدا (جوانی، رێکی، جۆری تەعبیر، هارمۆنی و گونجان....) مەبەس دەبێ نەك مادەی بابەتەکە وەك کە یەکێك بە دوا خەتی خۆشدا بگەرێ یەکەم شتێ مەبەسی دەبێ خەتەکە و شکڵەکەی دەبێ نەك

واتاکەی، تا ئەگەر دیندارێکیش بێ رازی نابێ پارە بە (بسم الله الرحمن الرحيم)ی ناخۆش نووسراو بدا بەڵام رەنگە روباعییەکی پشت لە دینی خەیام بە پارەیەکی زۆر بکڕێ بەمەرجێك خەتەکەی خۆش بێت. خولاسە لە گەلێك حاڵدا لایەنی (چۆن) بەسەر لایەنی (چی)دا زاڵ دەبێ، واتە شێواز لە پێش ناوەرۆکەوە دێت. بەداخەوە من لێرەدا مەرفەتی درێژە پێدان و شیکردنەوەی ئەم گوتانەم نییە کەوا بەڕاستی سەرلەبەری بەرهەمی زانستی و ئەدەبی و هونەری دەگرنەوە، بەناچاری رووی خامەم وەردەگێڕمەوە سەر تاکە باسی فۆلکلۆر بۆ ئەوە بزانری چۆن شێواز لە فۆلکلۆردا تای ناوەرۆك دەکاتەوە و لێی ناپچرێتەوە مەودای گوتار پەکجار بەرفرەوانە، من هەوڵ دەدەم بە چەند رستە و نموونە کورتە توێژینەوەییەکی تێدا بکەم و لێی ببمەوە بەڵکو نووسینەکەم بە بەر لایەنی تری فۆلکلۆر رابگات کە ئەگەر لێی نەدوێم وەك ئەوە دەبم کە هەر لە هیچی نەدوابم.

لە بەرمودوای بەشی دووەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی) چەند بەیتێکی عەلی بەردەشانیم لە کتێبی (ئۆسکارمان)ەوە راگوێستەوە وا لێرەدا بێ دەسکاری دەیاننووسمەوە تاکو بەراوردیان بکەین لەلایەن شێوازەوە لەگەڵ هەڵبەستێکی نوێی حەماسی بۆ دیارخستنی دەوری شێواز لەم بەرهەمە فۆلکلۆرییەدا. عەلی بەردەشانی لە سەرەتاکانی بەیتەکەی کە بۆ عەبدوڕەحمان پاشای بابانی هەڵبەستووە ئەمانە دەڵێ:

ناکەم خزمەتی وەزیری
نانێ دەستێنم بە شیری
بە شەری نەبێ قەت پێك نایە
دەوڵەت نایەتە ڕەدایە
ناچمە سەفەری لەحسایە
باغی دەبم لە بەغدایە
یاغی دەبم ئەمنشانەلا
خزمەتی ناکەم وەلا
نافەریم بارەکەلا
ئەوەکوڵ تەعالەلا
هەی کورە بەمینە هەلا

سرنج لە دم و دووی بەیتەکان بگرە و بەراوردی بکە لەگەڵ ئەم تاکە فەردەی سەرەتای ئەشیدێکی نوێدا:

دەمی ڕاپەڕینە دەمی ڕاپەڕین

هەتا کەی بە سستی و بە پەستی بژین

سەیرێکی وردی هەردوو بابەت بکە: بەرەدەشانی کە دەڵێ (هەی کورە بەبەهنە هەلا) لە شێوازێکی میللی یەکجار ئاشنا و بەرەسەندوودا هانی تەوجەوانەکانی بابان دەدات بۆ هەڵمەتبردن وەك کە شاعیری سەردەمی نوێمان بە شێوازی ئەدەبی هانی کورد دەدات و بە داڕشتنێکی خوێندەوارانە دەڵێ:

دەمی ڕاپەڕینە دەمی ڕاپەڕین

شێوازی بەرەدەشانی هێندە میللی و بەربەست و زارئاشنا و کوردانەیە لە بیرت دەباتەوە کەوا بەیتەکان لە پێشەوە وەك مامۆستای شارەزا مەشقی ئازایی بەگوێگر دەکەن و لەگەڵ مەشق پێکردندا ڕێگەی تێقناعکردنیشیان بۆ هەموار دەکات. لایەنی ئوستادی و پسپۆڕی و زیرەکی و (فەلسەفە) کە پڕاوپڕی بەیتەکانن بەتەواوی و بەجۆرێکی جادووگەرانە لە ناو تەلەسمی شێوازدا سڕاونەوە تۆ سەیری چۆن لە وەزیری پشتڕێ دەبێت و دەست بۆ شێر دەبات و دەیکاتە هۆی هێنانە ڕەدایەی دەوڵەت، ئەوجا وەك جەزبەی دەروێش و سۆفییان دەکەوێتە نێوان ئەو چەند میسرەعە حاڵگرتووەی کۆتاییی قسەکان: یاغی دەبم نیشانەلا خزمەتی ناکەم وەلا... ئافەریم بارەکەلا.. تەوەکول تەعالەلا – لێرەدا کەفوکوڵی مەنجەڵی دڵە جۆش خواردووەکەی سەر دەکا و دەنەڕێنێ: هەی کورە بەبەهنە هەلا! لەم بەیتانەدا شێواز کۆڵەکە و تێرگەی ناوەڕۆکە کە ئەگەر ئەو نەبێ ئەم نابێ، بەڕاستی بەسە بۆ شێواز کە ناوەڕۆکت لە بیر بباتەوە

ئەم شێوازە میللییە ڕەوان و بێ فێزت و گرفتەی بەیتی بەرەدەشانی کە لایەنی مامۆستایی و پیتۆڵی و (فەلسەفە)ی ناوەڕۆکی گوتەکانی لە مەناوی خۆیدا شاردۆتەوە لە حاڵێکدا دەزانین گوتەکان و ڕچە بەستنەکەیان پڕە لە زیرەکی و پیتۆڵی و (فەلسەفە)، لە ئەشیدەکەدا چ جێگری نییە هەرچەند هەڵبە و کڵپەی هەردووکیان لە یەك سەرچاوەی سۆز و پەرۆشەوە هەڵدایسێن.

ئەشیدەکە لە ڕێبازێکی یەکسەرەوە (مباشر) بەرەو ئامانجی هەڵبەست ڕۆییوە،

هاندەرێکی (عقلی تێکەڵ بە عاطفی)شی کە لە میسرەعی دووەمدا بێ پەردە و سەرپۆشی ئاراستە خستۆتە بەرچاو و دەستی خوێنەر و گوێگرەوە معادلەی (وروژاندن و ئیقناعکردن)ی پێ تەواو کردووە کەوا زۆر بەئاشکرایی (هۆش) بەشدارە لە شیکردنەوەیدا نەک تەنها (سۆز و عاطفە). ئەوەی راستی بێ سۆز و عاتیفە لە بنەڕەتدا لەگەڵ (معادلە) و پێکگرتن و بەراوردکرن و بێ سەلماندن بێگانە و نەناسە، منیش کە لێرەدا بەپەیکەوەیان باس دەکەم لەبەر تیشکی بەیتەکانی بەردەشانیدا پێویستیی (مقارنە) تێکیان دەبەستێ نەک خزمایەتی و بەیەکەوە گونجان. لەم مقارنەیەشدا چ مەبەستم نییە عەیب لە ئەشیدەکە بگرم کە دیارە ئەشیدێکی ڕێکوپێک و خاوەن زرینگە و زیلێکی دەوڵەمەندە، گەلێک هەڵبەستی تری زۆر ناوداریش وەک ئەم، بگرە لەویش زیاتر، تاو و تەئسیری خۆی لە لێکدانەوە و ئیقناعکردن هەڵێنجاوە وەک لەو دوو میسرەعەدا دەردەکەوێت:

مەرگی بۆ مردن بمرە بۆ ژیان

چۆن قازانجی دەکەی تا ئەکەی زیان

وەها لەم چەند بەیتە عەرەبییەدا بەدی دەکرێت کە زووتر خاوەنەکەی هانی خەڵق دەدات بۆ شۆڕش، لێرەشدا (منطق) بەکار دێنێت بۆ ئیقناعکردن:

فأما الى حيث تبدو الحياة

لعينيك مكرمة تغنم

واما الى جدث لم يكن

ليفضله بيتك المظلم

ئەم هەڵبەستە پێشکەوتووانە چییان لێ کەم نابێتەوە بەوەدا کە بکرێن بە بەڵگە بۆ زیندە بلیمەتی و هونەرکاریی بەردەشانی هەروەک بەیتەکانی بەردەشانیش چ دانالەنگێن بەوەدا کە بزانین شێوازیان لە تەرازووی نرخی هونەریدا بەسەنگترە لە هەموو لایەنێکی تریان، من و تۆ و تێکڕای میللەتیش چ زەرەر ناکەین لەوەدا بۆمان ڕوون بێتەوە شێواز لە کاری ئەدەبی و هونەریدا بەشێکی هێندە بنچییە کە ئەگەر کەم بایەخ بوو سەر لەبەری کارەکە کەم بایەخ دەبێ وەها هەر بەجارێ کەڵکی پێوە نامێنێ، تەنانەت وا دەبێ دەگاتە پلەیێک لە هونەر و جوانکاریدا کە، وەک جادوو، جوانیی ناوەرۆکیش بۆ خۆی دەدزێتەوە هەر دەڵێی شووشەی بلوورە شەراب و ڕەنگە

ئاڵ و بلەخشیەکەی ئەکا بەخەرمانەی ئاورینگ و بریق و باق بە ئەوری خۆیەوە.

ڕوونکردنەوە:

ئەم بەیتانە لە کتێبەکەی (نۆسکارمان)دا بەم جۆرە نووسراوە کە من لێرەدا خستمنە بەرچاو. بێگومان (نۆسکارمان) چی بیستووە ئەوەی نووسیوە بەڵام دیسانەوە بێگومان، لە چەند جێگەیەکدا لەنگیی بەیتەکان خەتای ئەو کەسانەیە کە ئەماوەئەم بەیەکتری ڕادەگەیەنن و لێی زیاد و کەم ئەکەن ئەنا وا ئەزانم سەلیقەی بەرئەشانی توانیویەتی لەنگ نەبێ.

بەیان، ژمارە ٣١، ١٩٧٥

فۆلكلۆر

بەشی دووەم

لە سروشتی فۆلكلۆردا چەند تایبەتێك و پێكهێنەرێكی بنجی هەیە كە لە (ئەدەب و هونەرە جوانەكان)ی هەڵداوێرێت. هەمووشی لەو ڕاستییەوە سەر هەڵدەدات كە فۆلكلۆر بەرهەمێكی كۆمەڵایەتیی زادەی بیر و چەژ و قەناعەتی تێكڕای میللەتە نەك هی بەرەیێكی بەرتەسكی میللەت، كە ئەدیب و هونەركار و زانایە

ئەم ڕاستییە كە لە ڕادەی بەدیهییەدایە ڕاستەوخۆ و پاتەویات پێمان دەڵێ فۆلكلۆر خەریكی ڕووداو دەبێ نەك (تجريد). بەولای ئەم ڕاستییەوە، وەك لە پێشەوە گوتم، گەلێك تایبەتیی تری فۆلكلۆر هەیە لێی دەبن بە شەقڵی پێناسینەوە كە ئەوانیش پێویستە نرخی خۆیان پێ بدرێت و پێبەپێ و جێبەجێ لێیان بكۆڵرێتەوە، بەڵام جاری لایەنی (ڕوودان و تجريد- مادە و واتا) باس دەكەین بەدوا ئەودا، كە دەرفەت هەبێ، جڵەوی خامە بادەدەینەوە بۆ سەر چەندوچۆنی تایبەتییەكانی تر. سەرهەڵدانی فۆلكلۆر لە (ڕووداو) كە بریتییە لە شتی بەرهەست و بەرچاو و مادی، كاری ناچارییە بەدەست من و تۆ و بەدەست دانەری فۆلكلۆریش نییە. میللەت كە زۆربەی زۆرینەی تاكەكانی نەخوێندەوار بووە و لە ئاست فەلسەفە و فكر و وێنەی خەیاڵی و تێكهەستنی واتا بە واتاوە داماو و بێ دەسەڵات بووە، هەر ڕووداو و شتی بەرهەست و زەق دەمێنێتەوە زیهنكاری و هونەرئارایی تێدا بكات و بڕی خۆی پێ بشكێنێت. لێرەدا زنجیرەی قسەكانم دەبڕمەوە بۆ ئەوە نموونەیێكی وەها بهێنمەوە كە ئەم لایەنەی (بەسترانەوە بە وێنەی مادی و وێنەی خەیاڵی) لە فۆلكلۆر و ئەدەبدا خێرا بە خێرا ڕوون كاتەوە بەر لەوە لێی دوور بكەومەوە.

گوێم لێ بووە كچە بلباس لە شەڕەندووكێی (بالۆرە)دا ئەمەی بە كچەكەی تر گوتووە:

مایەێ سەر بێ ڕێشم

لە بڕای خۆمت كێشم

لەمەدا كچە بلباس وێنەیێكی بەرهەست و بەرچاوی ڕۆژانەی ناو ڕەوە وڵاغی هۆز

و هۆیەکەی خۆی کردووە بە نموونە و مەشقی لەبەردا کردووە، وێنەیەکی خۆشکەلانەی خەیاڵیی تێدا هەیێ، کە ڕەنگە نەختێکی لە ڕێکەوتەوە هاتبێ. ئەو واتا و وێنەیە کە لە وەسفی (سەر بێ ڕیشم)دا بەدی دەکرێت چونکە ماینی بە حورمەت هەمیشە ڕیشمەی بەسەرەوەیە و لەسەر سنگی پاڵ ناخوردا بەستراوەتەوە، کاتێك کە لەگەڵ ئەسپیش جووت دەبێ سەری ڕیشمەکەی بە دەست مەیتەرەکەیەوە دەبێ، نەك وەك ماینی ناو ڕەوە، بێ ڕیشم و بێ جڵەوگرتن و بێ حورمەت لەگەڵ ئەسپ جووت دێت. کە بێین ئەم وێنە فۆلکلۆرییە بگرین بەوێنەیێکی ئەدەبیی وەکو خۆی دەزانین خەیاڵی شاعیر چەند خەریك دەبێ وێنەی ناو هەڵبەست لە سادە وێنەی واقیعیی ڕووت دوور بخاتەوە و بەرگی تەجریدی تێ بئاڵێنێ.

لێرە بۆ مەبەستی بەراوردکردن نموونەیێکی یەکجار عادەتی دێنمەوە کەوا ڕەنگە نزیکترین نموونەی ئەدەبی بێت لە شێواز و وێنەی ناو بالۆرەکە:

سالم لە نیوە دێری یەکەمی بەیتێکیدا ئەمەی گوتووە:

رەشە تیغی شکەمی کەر بە ڕەشت

دەبینیت چۆن خۆی ماندوو کردووە بە هۆندنەوەی وێنەیێکی هونەراویی تێکهەڵکێش و سەرپۆشکراو لە جیاتی ناوبردنی شتی پاتەوپاتی مادیی بەرهەست، بەتایبەتی کە هاتووە وشەی (شکم- شکەم)ی فارسیشی هێناوە لە جێی (سك، زگ)ی کوردیی داناوە بۆ پتر بەرەو (تەماوییەتی) بردنەوە تاکو تێکڕای واتای مەسرەعەکە بەر ئەو دەستوورە گشتییەی عەوامی کوردەواری بخا کە زمان دەگرێ لە گوتنەوەی وشەی ئەوتۆ کە بەلای خۆیەوە دەبێ پەردەی بۆ بگیرێتەوە وەك کە بە ژن دەڵێن (خێزان، منداڵەکان) وەیا خوشك دەکەن بە (هەمشیرە). سالم لەوەش پتر هونەری وشەی بەکار هێناوە کە لە دوو سەری مەسرەعەکەوە وشەی (ڕەش)ی داناوە بۆ پارسەنگکردنی مۆسیقای شیعر سەرەڕای خۆلادان لە گفتوگای عادەتی بەنیسبەت وشەی (ڕەش)ی کۆتاییی مەسرەعەکەوە. ئەم وێنەکێشانەی پڕ تەشبیه و تێك هەڵکێشان و سەرپۆشکردنە، بە عادەت، لە جغزی دەسەلاتی فۆلکلۆر بەدەرە و دەشێ بەدەر بێ چونکە خاوەنی فۆلکلۆرەکە کە تاکێکی نەخوێندەواری میللەتە ناتوانێ و نازانێ نەخشی وشە و واتا بهۆنێتەوە، گریمان توانیشی ئەم هۆنینەوەیە بەکار بێنێت هەر بە کاری نایەنێت چونکە دەزانێ زۆربەی میللەت تێی ناگا لە حاڵێکدا ئەو مامەڵەتی

هونەرەکەی لەگەڵ زۆربەی میللەتە نەك لەگەڵ تاکە بەرەی خوێندەوارەکانی میللەت، جگە لەوە کە ئەو بە بابەتێکەوە خەریکە سادە و نزیکەدەست و لە ڕێگەیێکیشەوە بۆی دەڕوات کە ئەویش سادە و هەموارە و ج ڕێگەیێکی تریش شك نابات بۆ تێداڕۆیشتن.

لەم دوو میسالەدا بە ئانقەست نموونەیێکی فۆلکلۆریی بەرز و یەکێکی ئەدەبی عادەتیم هەڵبژارد بۆ ئەوە لە حاڵی پێویستدا بتوانرێ نموونەی ئەوتۆ بخرێتە بەرچاو کە هەموو ئەسڵماندن و بەرهەڵستییێك پەشێل بکات و نوختەی مەبەست باوێژێتە بەر قەناعەتی سەلیقە و چەژی مرۆڤی ئەوە خوێندووشەوە.

نموونەی فۆلکلۆریی بەرزتر و هی ئەدەبی بەرزوورتر بەسەر زاری هەموو خوێندەوارانەوەن، ج پێی ناوێ من لێرەدا جێگایان بۆ پڕ بکەمەوە. هەر هێندە دەڵێم لە بابەتی (ئەدەبی بێ پەردە)ی وەك ئەم بالۆرەیە و کەرتە بەیتەکەی سالم سەیرێکی (مەستوورە)ی نالی و شەوە مەشوورەکەی (مصباح الديوان) بکە و سەرنجیان لێ بگرە چۆن واقیعی بەرهەست و وێنەی خوێن و گۆشت لە ئەدەبدا بەرەو (تجريد) دەچێ و لە ناو تەمومژی فەندە پەرداوییەکانی مەجاز و کینایە و تەوریەی تەشبیهدا دەبنە تارمایی، کە ئەمانە تێکڕایان بێگانە، ناناشنان لە جیهانە سادە و ساڤیلکە و بێ گەوە و پێچ و پەناکەی فۆلکلۆردا.

لەم زەمینەیەی (سادەیی و بێ پێچ و پەنایی)ی فۆلکلۆر دوو تێبینیی گرنگ هەن یەکێکیان سەر دەکێشێتەوە بۆ سەر زاتی هونەرمەندەکە ئەوی تریان دەگەڕێتەوە بۆ بابەتەکە دوو تێبینییەکەش لەوانەن کە ورده ئیعتیرازێك دێننە بەر ئەو ڕایەی سادە و بێ پێچ و پەنابوونی فۆلکلۆرەوە: تێبینی لەبارەی زاتی بەرهەمهێنی فۆلکلۆر ئەوەیە کەوا هەروەك لە نێوان ئەدیب و هونەرکاردا خوار و ژوور و بەهێز و بێ هێز هەیە، ئەوانەی بە فۆلکلۆریشەوە خەریکن یەك چوون و هاوتا نین دیارە بەرهەمەکانیشیان هاوتا نابن، تەنانەت ئەگەر بابەتەکە لە سادەیی و سەرەتاییدا گەیشتبێتە ئەوپەڕیش شوێن پەنجەی داهێنەرەکەی تایبەتییێکی وای پێ دەدا کە لە هی یەکێکی تری لە خۆی بەرزوورتر وەیا بەرزترتری هەڵاوێرێت و جودای کاتەوە. ئەمەش ئەنجامێکی چاوەڕوانکراوە لە هەموو مەیدانێکی بەرهەمی مرۆڤدا بگرە لە دروستکردنی کوڵیتی مریشك و پینە لێدانی قوندەرەش.

تێبینییەکەی تر کە دەربارەی بابەتی فۆلکلۆرە ئەوەیە بابەتی وا هەیە خۆی لە

خۆیدا زەحمەتە بێ ئەوەی بەرهەمهێنەکەی لە ڕێی ئارایشتدان وەیا سەرپۆشکردنەوە زەحمەتی کردبێ وەك ئەوەی کە لە (مەتەڵ) دێتە بەرچاوەوە مەتەڵ لە مەیدانی ئەدەبدا دەوەستێتەوە بەرانبەر (لُغز و معمیّ) کە ئەوانیش لە بابەتەکانی تری ئەدەب زەحمەتتر و سەختترن.

ئەوەی ڕاستی بێ (مەتەڵ)ی کوردی گەلێکی وەهای تێدایە زۆر تێ هەڵکشێوە بەرەو فەندی واتایی و وشەییەوە، هەر دەڵێی ویستوویەتی خۆی لەگەڵ فەنەکانی ئەدەبدا تاقی بکاتەوە یەکێکیان ئەمەیە: داری شەکراوێ، چوارلکان ڕاداوێ، سێی لەبەر سێبەرێ، دووی لەبەر هەتاوێ (نوێژ مەبەستە) کەوا گوتەیێکی زۆر ورد و مەشووری (تصوف)ت بەبیردا دێنێتەوە:

چوومە سەر کانی ئاو نا
ڕۆژ هــەڵات هــەتــاو نــا
دەستم شوشت و چاو نا

واتاکەشی ئەمەیە (چوومە سەر کانی حەقیقەت واتە ئەو کانییە نا کە ئاوی تێدایە. دەستم لە دونیا شوشت نەك دەست و چاو شوشتنی عادەتی. ڕۆژی یەقین هەڵات، کە ئەویش ڕۆژی هەتاو نییە.)

من لێرەدا کە ڕا دەنوێنم بابەتە فۆلکلۆرییەکە لاسایی ئەدەبی کردبێتەوە مەبەستم ئەوە نییە بڵێم سەرلەبەری مەتەڵ پێڕەوی لوغز و موعەممای کردووە چونکە پتر بە دڵەوە دەنووسێ، بە پێچەوانە ئەدەب بە هەموو کەرتەکانیەوە بەرەزوورچوون و پێشکەوتنی فۆلکلۆر بێت هەروەك گۆرانی ئێرەرا وەیا سەمای باڵێ زادەی گۆرانیی سەرەتایی و هەڵپەرکێی کاڵ و کرچن، کاخی ئاوێنەبەندیش ئەوەی شەرمزنجی بابەلباپیری مرۆڤە... بەڵام پاش ئەوەی بەرهەمی ئەدەب وەیا هونەری پێشکەوتوو پەیدا دەبێت جێی باوەڕکردنە فۆلکلۆریش پەندی لێ وەرگرێ و لاسایی بکاتەوە لە پەراوێزی ئەو دەسەڵاتە کەمەی کە بەرهەمهێنی فۆلکلۆر تێیدا دەجمێ. کەواتە دەبێ لە بنەڕەتدا لوغز و موعەمماش زادەی مەتەڵ بن. بەهەمەحاڵ ئێرە جێگەی دەرهێنانی (قسام شرعي وەیا نظامي)ی فۆلکلۆر و ئەدەب و هونەرە جوانەکان نییە تا بزانین کامیان وەچەی کامیانن هەرچەند بە شێوەیێکی ڕووکەشیش زڕە ناوێکی باوك و ئەولادەتیمان لێ نان.

بگەڕێینەوە سەر فۆلکلۆر و ڕووداو.

ئەم دیاردەیەی پەیوەستبوونی بابەتی فۆلکلۆری بە ڕووداو و شتی مادییەوە کە ڕاستەوخۆ لە پێنەوێرانی میللەت بە (تجرید و واتا و ئارایشت)ەوە سەر هەڵدەدات لە گوتەی پیاوانی فکر و فەلسەفەی لێرە بە پێشەوەشدا تێ خوێندراوەتەوە. یەکێکی هەرە دەستڕۆیشتوو لە مەیدانی بیری کۆمەڵایەتیدا کە لە ڕێبازی تەحلیلی مادییەوە بۆ شیکردنەوەی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی و مێژوویی ڕۆیشتووە، مارکسیستە گەورە مەشوورەکەی رووس (پلێخانۆف)ە: نووسینێکیم دیتوە دەڵێ سەرچاوەی ئیلهامی میللەتە سەرەتاییی و دواکەوتووەکان بۆ بابەتی هونەری، هۆی ژیان و بەرهەمهێنانیانە واتە ئەو کارەی پێی دەژین وەیا ئەو هۆیەی شتی پێ بەرهەم دێنن دەبێتەوە بنگەی هونەریان، لێرەشدا چەند میسالان دێنێتەوە یەکێکیان ئەوەیە کە دەڵێ ئافرەتی هۆزە دواکەوتووەکانی کۆنە دانیشتوەکانی ئوسترالیا Aboridyeons لە شایی و هەڵپەڕکێدا ئەو جووڵانەوە و هەڵسووڕ و داسووڕانە دەکەن کە ڕاستەوخۆ لە کەسایەتیی ڕۆژانەیانەوە وەرگیراوە کە ئەویش هەڵکەندنی ڕەگی گیایە، واتە ئافرەتەکان لە شاییدا وەها دەبزوون هەر دەڵێی ڕەگی گیا هەڵدەکەنن... من کە ئەمەم خوێندەوە (بەر لە ۳۰ ساڵ) قسەیەکی باوکم بیر کەوتەوە کە دەیگوت شاییی (سێ پێیی)ی کوردی لە پینەڕەکارییەوە وەرگیراوە چونکە هەمان جووڵە و قاچ پێش و پاش خستن و هەنگاو بەرەوپێش و بەرەودوا بردنی پینەڕەکردن بۆتەوە بەهەنگاوە ڕێک هراوەکانی شاییی سێ پێیی. هەرکە ئەمەشم بیر هاتەوە، دوای چەندین ساڵ، لەلای خۆمەوە زەینم بۆ ئەوە ڕۆیشت کە شاییی (سێ پێیی) نەك تەنها خۆی بەڵکو ناوەکەشی لە پینەڕەکارییەوە وەرگیراوە چونکە لە کاتی پینەڕەکردندا سێ پێ بەیەکەوە کۆدەبنەوە دوویان هی کابرای پینەڕەدار یەکێکیشیان پینەڕەکە خۆی. دیارە میللەت کە هاتووە جموجووڵی پینەڕەکارییەکەی خستۆتە قاڵبێکی ڕێکوپێکی هونەرەوە ناوەکەشی ئارایشت داوە بەوەدا کە لە (پێ مەڕەیی)یەوە گۆڕیویەتی بە (سێ پێیی) کە ئەمیشیان گۆڕینێکی ئێسك سووکە.

پلیخانۆف لێرەدا، پتر لەوەی من بۆی دەچم، بەشێکی زۆری فۆلکلۆر دەکاتەوە بە وەرگێڕانێکی ئالی (هۆی ژیان) بۆ هونەر. من وا دەزانم هەموو واقیع و ڕووداو و شتی بەرهەست و بەرچاو، نەك تەنها لایەنی ئابووری، دەبن بەسەرچاوەی فۆلکلۆر بەتایبەتی ئەو بابەتە فۆلکلۆرەی کە لە دەمەوە دەردێت وەك پەند و گۆرانی و

سەرگوزەشت و بەند و بالۆرە و هەڵبەست و بەستە و لاوك و... هتاد، کە ئەمە ڕاستییەکە بۆ یەکەم سەرنجی لەسەرەخۆ دەردەکەوێت. بە نموونە لە شایی سێ پێیدا کە خۆی لە هۆیێکی گوزەرانەوە وەرگەڕاوەتەوە سەر هونەر، هەرچی بەستە و گۆرانی و دەهۆڵ و زورنا و هەموو سەروبەرێکی شاییەکە هەیە لە سەرچاوەی ئاناب ووریەوە هەڵدەدەن کە (دڵداری) لە پێش هەموویانەوە دێت... تەنانەت چاوەشی زورناژەنگێو وەیا دەهۆڵ لێدەر وەیا شاباشکەر کە لە نوقتەی ئابووریەوە دەجمێن و دەجووڵێن، کە دەورە دراون بە ئاڵقەیێکی فرەوانی سەدان کەس کە هەموویان لە شاباشکردندا دژی بەرژەوەندیی ئابووریی خۆیانەوە ڕەفتار دەکەن بۆ مەبەستی خۆ هەڵدانەوە وەیا ڕاکێشانی نیگای کچێکی جوان وەیا موجامەلەی خاوەن شایی وەیا شکاندنەوەی ناحەزێك کە نەتوانێ بەربەرەکانێی پارەبەخشین بکات بە پارە. لە نێوان هەموو ئەو کەسانەی کە بە شاییشەوە خەریکن ئەو سێ کەسەی کە پارەی شاباش وەردەگرن (زورناژەنگێو، دەهۆڵ لێدەر، شاباش وەرگر) تەنها سێ کەسی ڕیز لێ نەگیراون، واتە لایەنی ڕەچاوکردنی ئابووری لە کەسبەکەیان نەبۆتە هۆی بەرەوپێش چوون و حورمەت، بە پێچەوانە هەرچی پایەیە ئەیهێنشتووە وەك شایی و هەڵپەڕکێ کە دیتمان بنچەیێکی مادیی هەبوو، هەرچی فەندی سوارچاکیش هەیە لە بنەڕەتدا هەمووی فەندی جەنگ و موبارەزەیە کە لێی سواوە و مشتومال دراوە بۆ ئەوە بشێ ببێتە هۆی خۆشگوزەری و کەیف و گەپ، دیارە جەنگیش ڕووداوێکی مادیی بەرهەستە، چ خەیاڵبازی و وشەسازیی تێدا نییە. بەشێکی زۆر لە سەمای پەرستگەکان ئەویش لە فکرەی پەرستنی غەیبەوە هاتووە، ئەو غەیبەی کە شیرازەهۆنی ڕشتە و ڕابەڵی کۆمەڵایەتی و دەستوورات و نەریتی مرۆڤە، بەتایبەتی مرۆڤی کۆمەڵگەی سەرەتایی و نەخوێندەوار کە بە جۆرێکی عەفوی هەموو ئەو شتانەی تێیان ناگات (بە ڕاستی لە هەزاری دەی شتانیش ناگات) دەیانگێڕێتەوە بۆ غەیب، هەر بۆیەشە دەبینین ئەم تەرزە مرۆڤە ئەوەندەی ئامادەیە خۆی بەقوربانی دار و بەردی مەرقەدی چاك و پیران وەیا کۆڵگەی ماڵی شێخ وەیا خانەی پەرستن وەیا یەکێك لە باوەڕەکانی ئاین بکات ئامادە نییە بۆ بەرژەوەندیی مادی ئەم فیداکارییە بکات، هەروەك گوێشی دەکاتەوە بۆ ئەفسانە و وێنەکانی دێو و پەری و جندۆکە وەیا پێرەوی فیڵبازێك دەکات و زەرگ لە سینگ و لاگوێی خۆی دەدات، بە دەیان فەیلەسووف و پیاوی ژیر و ڕابەری شۆڕش ناتوانن دوو بەری مەعقوول بخەنە مێشکییەوە وەیا دوو درۆی ئەفسانە لە دڵی

بسرنەوە وەیا ئیقناعی کەن بە ڕاستی و پیرۆزیی ڕێی خەبات. تا ئەم گوتە ڕاست و دروستانە بچنە مێشکیەوە سەدان ساڵ تێ دەپەڕێت و هەزاران دێو و درنج لە نەفسیدا زاوزێ دەکەن.

پلیخانۆف بۆ پتەوکردنی باوەڕەکەی خۆی کە هونەری میللەتی سەرەتایی بۆ بنیچەیەکی ئابووری دەباتەوە، دێت و دەڵێت چونکی بۆرجوازییەکان چینی بەرهەمهێن و پەیداکەر نین سەماکانیان لایەنی (دڵداری)ی تێدا ڕەچاو دەکرێت. ئەم ڕایەی کە پەرۆشێکی خۆبەختکردووانە بۆ لایەنگیری چینی هەژار پێکی دێنێت پتر لە ڕایەکانی پێشووتری کردەوەی هونەری دەکاتەوە بە وەرگێڕانێکی ئالیی واقیع بۆ هونەر. من لەم چەند گوتەیەی بەپەلەدا ناچمە هەڵسەنگاندنی ئەو بیروباوەڕەی کە حەز دەکات هەموو دەورێکی پێشخستن و فراژیکردن و بەرهەمهێنان و سازدان و ڕێکخستن لە بەرمیێکی زۆر فرەوان و زۆر پێشکەوتوو و زۆر چالاکی میللەت بسەنێتەوە کە هەموو داهێنەر و دۆزەرەوە و جیهانگەڕ و شاعیر و فەیلەسووف و هونەرمەندی لێرە بەپێشەوە لەو پەیدا بوون چونکە ئێرە جێی ئەم هەڵسەنگاندنە نییە و پێویستێکیشمان پێی نییە، بەڵام ڕێی ئەوەندەم هەیە بڵێم بەپێی بۆچوونی خۆم وا دەزانم ئەگەر پلیخانۆف تا ئەم ڕۆژگارە مابایە لەم ڕایەی دەکشایەوە چونکە دەوڵەتە سۆشیالیستەکانیش، دوای چەسپانیان، بەردەوام بوون لەسەر داهێنانی سەما و مۆسیقا و بابەتەکانی تری هونەر بەو جۆرەی کە کۆمەڵگەیێکی ناسۆشیالیست داپان دێنێت. بنگەی یەکجار ڕازاپەوە دروست دەکەن بۆ بالێ و ئۆپەرا کە چ پێوەندیی نەبێ بە هۆی ژیان و بەرهەمهێنان و چیناپەتی و چەوساندنەوە و ئەو تەرزە سەرچاوانەی کە بەپێی ڕایەکەی پلیخانۆف دەبوایە ئەوان سەرچاوەی هونەر بن لە دەوڵەتێکی سۆشیالیستدا. بە چاوی خۆمان هەموو ڕۆژێك لە تەلەفزیۆندا دەبینین فیلمی کارتۆنیی ڕووسی پتر لە هی دەوڵەتێکی سەرمایەدار خەریکی ئەفسانە و جنۆکە و دێو و ئەمیر و پیاوی ئاین و ئەو شتانەیە کە لەبەر تیشکی ڕایەکەی پلیخانۆفدا دژی هەموو بیروباوەڕێکی سەر بە چیناپەتین. بێگومان هونەرکارەکانی سۆڤیێت هەنگاوی فرەوانیان بەرەو پێشەوە ناوە بەم خۆ ڕەهاکردنە لە قەپێلکی تەسکی تاکە سەرچاوەی (بەرژەوەند و بەرهەمهێنان)، هەرچەند وا دەزانم پتر لە پێویست دەوری جنۆکە و دێو و سیحر و تەڵسم هەڵدێن وەك بڵێی بەجۆرێکی لاشعووری دەیانەوێ بە جیهان ڕابگەیەنن کە ئەوان پابەندی هیچ ئەگابێکی تەسك نین وە یاخود پەروڕایە

فەلسەفییەکەیان چ ڕێگایان لێ ئابەستێت.

ڕاستی لەم مەسەلەیەدا ئەمەیە: ئەو چینە کۆمەڵایەتییەی کە دەگاتە دارایی و دەسەڵات هەر ئەوەندەی لێ ڕەچاو ناکرێ کە لە تاکە سەرچاوەی (دارایی و دەسەڵات) چاوەڕوان دەکرێ چونکە دارایی و دەسەڵات هەرچی هۆی زانین و دۆزینەوە و داهێنان و سازدان هەیە بە دەوری خۆیەوە کۆ دەکاتەوە و لە هەموویان ئیلهام وەردەگرێ نەک هەر لە (بێ ئیشی و خەریک نەبوونەوە)، بۆیە ڕێی ئەوەمان نییە بڵێین مرۆڤی پارەدار چ کار و کەسبی نییە جگە لە (بلداری) کە ڕۆژگاری پێیەوە ڕابوێرێ وەیا ئیلهامی دانس و گۆرانی و پەیکەرتراشی و نەخش و نیگار و سەرجوملەی هونەری لێ وەردەگرێ، هەروەها ڕێی ئەوەشمان نابێ بڵێین هونەرکاریی کۆمەڵگەیێکی سۆشیالیستیش چاری ناچارە دەبێ بە هەموو عومری خەریکی فکرەی چاندن و دروستکردن و قوڕکاری و دروێنە و خەباتی چینایەتی بێت. مرۆڤ کە خوێندەواری و تێگەیشتن و بیرکردنەوە و فەلسەفەی بوو لە نۆکەرایەتیی تاکە عامیلی (ئابووری) وەیا تێکڕای عامیلی (دەورووبەری مادی) ڕەها دەبێت و دەچێتە پلەی ئەو ژوورخانەی کە بریتییە لە فکر و وێنەی خەیاڵی و دەستووردانان و تێک هەڵکێشانی واتا و شێوە خستنە سەر شێوە و (تجرید) و هەزاران فەند و فێڵی تر کە لە تەک ئەواندا عامیلی سادە و سافیلکەی (بەرهەمهێنان و بەرهەمنەهێنان) لە مەیدانی هونەردا ئەوەندەی پتر بۆ نامێنێتەوە کە بێتە پاشخانێکی (خلفیة) بێ ڕەنگ و کەم سەنگ هەندێ جارانیش هەر بەجارێ دەسڕێتەوە لە نێوان پەرەنە ئاوڕینگییەکانی تەجریددا.

لەم ڕۆژگارەدا تێکڕای مرۆڤ توانیویەتی بیری خۆی لە کۆت و بەندی دەورووبەری تەسک ڕزگار بکات و جوانی و ناسکی و هونەر لە پەروازی خەیاڵەوە کۆ بکاتەوە، لەمەشدا چەپ و ڕاست و ناوەند لە یەک ئاسۆدا دەخولێنەوە چونکە خەیاڵ هەر خەیاڵە ئەفسانەش هەر ئەفسانەیە لێ هەڵهێنجانیشی بۆ هەمووان، وەک ئاوی بیر، بە دۆلکەی مێشک دەکرێ، لەوە بەولاوە ڕێی تێ دەچێ هەریەکە لەم سێ بەرەیە هەڵێنجانەکە و تەجریدەکە و سەرلەبەری کارەکە بکات بە خزمەتکاری ئەو ئامانجەی حەزی لێ دەکات.

پوختەی قسە ئەمەیە لە نێوان گەلانی پێشکەوتوودا فێرگە و دەزگا و ساختمانی تایبەتی هەیە بۆ دانانی هونەری تازە وەیا وەرگێڕانی دیارەکانی جیهان، بە مرۆڤ و سروشتییەوە، بۆ سەر زمانی هونەر. بە خەیاڵی کەسیشدا نایەت بڵێ دەبێ

دەزگاکانی سۆشیالیست لە هۆی بەرهەمهێنان و گوزەرانکردنەوە ئیلهام وەرگرن لە حاڵێکدا هونەرکارێکی وڵاتی سەرمایەدار هەر خەریکی بەرهەمی دڵدارانە بێت تاکو خاوەن فابریقە و ئاو و بەراو و پارەوپوول تەربەماغیی خۆیانی پێوە بکەن

تێ هەڵکشینی مرۆڤ بەرەو پۆپی فکر و هونەر و ئارایشت و نازکی هەر لەوەندە نەوەستاوە بەرهەمی تازە داهاتوو بگەیەنێتە ڕێکاری ژیانی تازە. هەرچی بابەتی فۆلکلۆری کۆن و نوێش هەیە ناخرێتە بەرچاوی تەماشاکەرانەوە ئەگەر بەرگێکی شۆخ و شەنگی ئارایشت و ڕێکخستن و مشتومالدان و بەرزکردنەوەی لەبەر نەکرێ. لە سەرانسەری جیهان یەک شانۆی ڕێز لە خۆگرتوو نییە دیمەنێکی سادە و هەژار و سەرەتاییی فۆلکلۆر بکات بە بەرنامەی شەوانەی و هونەرکارەکانی پێوە خەریک کات و خۆی پێوە هەڵداتەوە لە نەزەر تەماشاکەراندا. ئەوەی ڕاستی بێ فۆلکلۆری سادە لە شانۆی پڕ شکۆی ئەم ڕۆژگارەدا نە جێی بەردەکەوێت و نە تەماشاکەریشی دەبێت، لەمەشدا کەس ستەمی لە فۆلکلۆر نەکردووە چونکە دیارە هەروەک فۆلکلۆر خۆی کردووە بە (زووڕخان)ی ڕووداو و بەرگی ئارایشی پۆشیوە، دەزگای هونەری نوێش مافی هەیە فۆلکلۆر بەرز کاتەوە بۆ ڕێکاری خۆی و ئەو بەرگانەی لەبەر کات کە لە کاخی پڕ شکۆ دەوەشێتەوە.

بەیان، ژمارە ٣٥، ١٩٧٦

روونکردنەوەیەکی وردیلە

لە لاپەرە (١٧٥)ی کتێبە پڕ سوودە تازە بابەتەکەی دکتۆر کەمال مەزهەر کە تۆژینەوە و پشکنینەوەی تێدا کردووە لەبارەی ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی)یەوە، دوو بەیتی مستەفا بەگی کوردی نەختێك بە ناڵۆزی لەلایەن نووسەری کۆنە ڕۆژنامەکەوە، کاتی خۆی، واتایان لێ دراوەتەوە دواتریش کە بەیتەکان لە (دیوانی کوردی)دا چاپ کراون بەهۆی گۆڕینی یەك وشەیان هەر بەجارێ چ پێوەندییەکیان بەو واتا و مەبەستەوە نەماوە کە دڵ و دەروونی مستەفا بەگیان جۆشاندووە.

بەپێی کتێبەکەی دکتۆر کەمال ئەو دوو بەیتە لە ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی)دا بەم شێوەیە نووسراون:

خەبەرێکم بەدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژی ئەمڕۆ کە لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نووری مەهدی لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی ڕۆمە لە بۆ کوشتنی (من کان کفر)

نووسەری (تێگەیشتنی ڕاستی) بۆ ئەوە چووە کە ئەم دوو بەیتە پەنجە ڕادەکێشن بۆ ئەو ڕۆژەی کە تورکەکان سلێمانییان داگیر کردووە و سەربەخۆیی حاکمایەتیی بابانیان لە بن هێناوە.

بۆ ئەوەی واتای بەیتەکان لە تاریکیدا نەمێنێتەوە پێویستە سەرلەبەری قەسیدەکە بخەینە بەرچاو تا ببینین تێکڕایان بەرەو چ وێنەیەکمانەوە دەکەنەوە.

لە بەیازێکی شکڵ کەشکۆڵی کە وەختی خۆی لەلایەن خوا لێخۆشبووی (نیهانی – شێخ موحیدینی شێخ کەریمی بەرزنجی کۆیێ) نووسراوەتەوە، دەقی بڕە شیعرەکە ئەمەیە:

خەبەرێکم بەدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
ڕۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نووری مەهدی لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی ڕۆمە لە بۆ کوشتنی من کان کفر

ئەشکی خوێنینە بە چاوما بەگریێ وەستاوە
یا غوباری ئەڵەمە باعیسی عومیانی بەسەر
خەوە یا وەسوەسەیە یانە بەرەنەولەعەینە
ئەم عەلاماتە کەوا دێتە ئەبەر مەدی ئەزەر
ڕۆحی شیرینە کە ئەردیێ لەتەنی مەهجوورم
یا مەعی من نییەتی ڕیحلەتە بۆ عەزمی سەفەر
بۆ سەفەر کردەیی من لایقە گەر بەردی فەلەك
بێتە سەر دەستیی و[1] بۆ رەدی عەدوو بێ بە سوپەر
باوجود تاکە ڕەقیب یاوەری ئەم دلبەرە بێ
هیچ تەفاوت نییە بۆ من لە سەفەر یا لە حەزەر
دائیما دەست بە دوعا پێ‌ئەدەم و شاپەد زوو زوو
شای سەفەر کردەیی من بێتەوە بێ عەجز و زەرەر
سۆزشی کوردییە یا جۆششی ئەییامی فیراق
ئاتەشی عیشقە مەگەر یا شەرەری ناری سەقەر

وا بزانم بەیتەکان دەمەتەقە هەڵناگرن لەوەدا کە لە موناسەبەی سەفەرکردن و دوورکەوتنەوەی خۆشەویستێکی (کوردی) بەوپەڕی کزە و سۆز و پەرۆشەوە لە ناخی دڵ و دەروونێکی هەڵقرچاوەوە سەریان کردووە تا دەبینین لە کۆتایی شیعرەکاندا کزە و سۆز سەرز بە (ناری سەقەر) دەگەیەنن، لەوەش پتر داوا لە شیعر ناکرێ کە دەستەچیلەی ئازاری دووری و جۆشی عیشق ئاگر بەر بداتە گیان و وجودی شاعیر وەك کە لێرەدا (سۆزی کوردی و جۆشی فیراق و ئاتەشی عیشق و شەرەری سەقەر) خەریکن پارچە شیعرەکە بە خاوەنییەوە بسووتێنن.

وا پێ دەچێ نووسەرەکەی ئەو کۆنە ڕۆژنامەیە (غەلەبەی ڕۆم)ی بەهەل زانیوە بۆ ئەوەی دوو نیشان بە یەك تیر بپێکێت، یەکێکیان درێژکردنی ناوی تورکەکانە کە مەبەستێکی هەرە بنچیی ڕۆژنامەکە بووە لەو سەردەمەدا، ئەوی دیکەشیان بزاوتنی دەماری کوردایەتییە لە دەروونی خوێنەرانی ئەوسای کوردا. وەك دکتۆر کەمال بۆی

(۱) ئەم وشەیەم بەم شێوەیە نووسی کە لە بەیتەکەدا دەخوێندرێتەوە.

چووه ئەبێ خاوەنی نووسینەکە شوکری فەزلی بووبێت کە سوارچاکێکی ئەوسای جووتە مەیدانی کوردایەتی و ئەدەب بووە و لەگەڵ مێجەرسۆندا سەرپەرشتیی دەرچوونی ڕۆژنامەکەی کردووە.

ئەوەی بەلای منەوە جێی سەرسوڕمانە شتێکە سەر بەواتای (غەلەبەی ڕۆم)ە کە شوکری فەزلی خۆی لێ دزیوەتەوە وە یا بەجارێ هەر بۆی نەچووە، واش بێ دەچێ بۆنەچوونەکە ڕاست بێ نەك خۆ لێدزینەوە چونکە ئەگەر شەبەنگی ئەو واتایە بە مێشکیدا تێپەڕیبایە ئەدەشیا پشتگوێی بخات چونکە ئەوسا دەیزانی خوێنەری ئەوتۆ زۆرن واتای ڕاستیەی (غەلەبەی ڕۆم) بزانن و خۆ لێهێندەنگکردنی بە ناتەواوی لەسەر حیساب بکەن.

بێگومان ئەم (غەلەبەی ڕۆم)ە هێنانی ئیشکێکی قورئانە بۆ ناو هەڵبەست کە جارێکیان لە سەرەتاکانی پەیدابوونی ئیسلامەتیدا ڕۆمەکان لە ئاست فارسەکاندا شکست دەهێنن ئیتر کافرەکانی قورەیش ئەم شکستەی (ئەهلی کیتاب) بەرانبەر مەجووسییان کرد بە تانە و لە موسڵمانەکانیان گرت کە گۆیا بەهێی چاوەڕوانیکردن لە قورئان و باوەڕی ئیسلام ئەدەبوو ڕۆمی خواپەرست بەدەست فارسی ئاگرپەرستەوە شکستخوردە ببن، قورئانیش لە سوورەی (الروم) بەم شێوەیە وەرامی کافرەکانی دایەوە: «بسم الله الرحمن الرحيم . الم . غلبت الروم. في ادنى الارض وهم من بعد غلبهم سيغلبون...» و موژدەی سەرکەوتنێکی نزیکی ڕۆمەکانی بە خەلق ڕاگەیاند زۆریشی پێ نەچوو سەرکەوتن.

مستەفا بەگی کوردی لە (غەلەبەی ڕۆم) مەبەستی سەرکەوتنەکەیە نەك ژێرکەوتنەکەی (غلبت) چونکە دیارە لە بەیتەکەدا (سيغلبون) لەگەڵ (کوشتنی من کان کفر) دەگونجێت، هەر ئەمەیشە هاوجینسی دەرکەوتنی نووری مەهدییە لە مەکە.

لێرەدا ڕەنگە گرفتێك بێتە بەر زیهنی خوێنەرەوە و بڵێت کە مەبەستی (کوردی) لەو بەیتانەدا سەفەرکردنی خۆشەویستەکەی بێت چۆن دەگونجێ باسی زاهیربوونی نووری مەهدی و غەلەبەی ڕۆم بکات کە پێچەوانەی دوورکەوتنەوەن. دەبوو ڕۆژ ئاوابوون و نوور بزربوون بکات بە مایکی تەشبیهی ئەو دوورکەوتنەوەیە. ئەم گرفتە لە دوو ڕووی زۆر ڕوونەوە وەڵام دەدرێتەوە:

ڕووی یەکەم ئەوەیە کە هەموو برە شیعرەکە خەریکی داد و بروێنە لە دەست

سەفەرکردنی خۆشەویستی شاعیر، تەنانەت قەسیدەکە دەشێ بکرێ بە نموونەی قەسیدەی خاوەن (وحدە)، جا ئەگەر ئێمە بێین لەبەر خاتری بۆرە ئەگەرەیەك دوو بەیتی سەرەتای قەسیدەکە لە لەشی قەسیدەکە دابڕین وەك ئەوەیە کە سەری گیانلەبەرێك ببڕین و پەکی ژیانی بخەین.

رووی دووەم هێزێکی تەواویش دەداتەوە بە رووی یەکەم بەوەدا کە سەرلەبەری ئەو وێنە پڕ هەڵپە و کڵپانەی کە لە قەسیدەکەدا نەخشەی باری نەفسی و عاتیفیی شاعیر دەکێشن هەموویان، تاك تاك و بەیەکەوە، حاڵەتێکی جەزبەگرتووانە و خۆ ونکردووانە دەدەنەوە کەوا کەمتر بەوە رادەگات کێشانە و پێوانەی وردی مەنتیقکاری لەگەڵ خۆیدا بکات. ئەم جەزبە و خۆ ونکردنە پتر نووری مەهدی و غەلەبەی ڕۆم و ئەشکی خوێنین و غوباری ئەلەم و خەو و وەسوەسە و... هتد کۆ دەکاتەوە لەوەی کە کارەساتی زۆر ناسازی داگیرکرانی سلێمانی کە لە (غەلەبەری ڕۆم)ەوە دیاری دەدا لەگەڵ هەڵاتنی نووری مەهدی لە مەکە یەکدی بگرنەوە چونکە نووری مەهدی ناشێ ئەو نارەوایە بێ کە سفتوسۆی داگیرکرانی وڵاتی پێ بناسرێتەوە.

هەرچەند شوکری فەزلی ویستوویەتی بۆرە تەئویلێك بۆ ئەم لایەنە بهێنێتەوە (کتێبەکەی دکتۆر کەمال بخوێنێتەوە) بەڵام هیچ تەئویل و گونجاندنێك بابی ئەوە ناکات کە بەبێ بەڵگە دوو بەیتی سەرەتای قەسیدەکە لێی دابڕێت و بۆ لایەنێکی نادیار و تێنەخوێندراوەوە ببرێتەوە.

دوور نابینم سەفەری خۆشەویستەکەی (کوردی) بەرەو ڕۆژئاوا بووبێت و لەوەوە عەلامەتێکی قیامەتی هەڵاتنی ڕۆژە لە ڕۆژئاواوە، وەهاڵ عەلامەتێکی دیکەی قیامەت، کە دەرکەوتنی مەهدییە، دابێت و ڕەوای پرسیارکردنی لەبارەی حەشرەوە دیبێت. لە دوو بەیتەکەی سەرەتای هەڵبەست، کوردی، زێدە شارەزاییی خۆی بە هەواڵی دین و ئاین و بڕوا بەدەستەوە داوە هەرچەند پێشیەوە دیار نییە کە دەرخستنی ئەو شارەزاییەی مەبەست بووبێت چونکە ڕەوانیی هەڵبەستەکە و مشتبوونی لە سۆز و کەف و کوڵی عاتیفە ع هەمناسەسواریی خۆ مەڵدانەوەی تێدا دەرناکەوێت. زێدە شارەزاییەکەی لە هەردوو بەیتدا بە تێکرایی و لە (ئەهلی خەبەر) بەتایبەتی دیار دەداتەوە، لەو ڕووەوە کە ئەوانەی سەرکاریان لەگەڵ خەبەراتی حەشر و قیامەت هەیە پێیان دەڵێن (ئەهلی خەبەر).

لە نیوە دێڕی بەیتی یەکەمدا (کوردی) دارشتنێکی فیعلی (دان)ی بەکار هێناوە کە ئێستاکە لە سلێمانی خەریکە بە تەواوی ون دەبێت. گوتوویەتی (خەبەرێکم بدەنێ) و ئەم (ێ)یەی بە فیعلەکەوە نووساندووە کە من لە نووسینی خۆمدا پێی دەڵێم (ێ)ی ڕێژەی ئینتیقالی و لەگەڵ کۆمەڵە فعلێکی کوردیدا دێن وەك (دامێ، کردمێ، بوومێ، گەیشتمێ، چوومێ، نۆریمێ... هتد). نالیش ئەم ڕێژەیەی بەکار هێناوە وەك کە دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت ئەدەمێ ڕووڕەشی توو بم

ئەمساڵە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

نابێ (تۆ) بنووسرێت چونکە ڕەونەقی شیعرەکە و نوکتەکەی دەدۆڕێت. وشەی (توو) هەم بە واتای (تۆ) و هەم بە واتای (تووك) دێت، دیارە ڕووی پارەکەی دوای ساڵێك (توو، تووك)ی لێ هاتووە پێی ڕەش بووە.

بە هەمە حاڵ ئەم لابازە ئەگەر پێوەندیشی بە بنگەی نووسینەکەمەوە نەبێت زیانێکی تێدا نییە. با بگەڕێمەوە بۆ (حەشرەکە و ئەهلی خەبەرەکە) لە (دیوانی کوردی)دا کە خوا لێخۆشبووی گیوی موکریانی بڵاوی کردۆتەوە. ئەم دوو بەیتە بەم جۆرە نووسراون: (بەیتەکانم لە کتێبەکەی دکتۆر کەمالەوە ڕاگوێست):

خەبەرێکم بدەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر

ڕۆژ کەوا ئەمرۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر

نووری مەهدی لە تەرەف مەکەوە زاهیر بووە یا

غەڵبەیی کوردە لە بۆ کوشتنی (من کان کفر)

نیوە دێڕی یەکەم بەیتی شیعرەکان لە (دیوانی کوردی) و کەشکۆڵی دەستنووسی (بنەهانی) وەکو یەکن، هەر دەڵێی گیو لەو کەشکۆڵەوە بەیتەکەی ڕاگوێستبێت. دەمێنێتەوە ئەو جوداوازییەی نێوان وشەی (غەلەبەی) کەشکۆڵەکە و (غەڵبەیی) دیوانەکە. کە بگەڕێینەوە بۆ لای کەشکۆڵەکە دەبینین وشەکە (غلبە) نووسراوە لەوەوە دەشێ بڵێین گیوی موکریانی (غەلبەیی) خوێندبێتەوە منیش (غەلەبەی).

وا دیارە سۆزی کوردایەتی پاڵی بەرەوانشاد گیوەوە نابێت و ئەو غەڵبەیە و کافر کوشتنەی پێ کردبێتە شاباش و بۆ بەرهەنگاری میللەتەکەی خۆی هەڵدابێت، ئیتر شیعرەکەش واتای دەمێنێ نامۆنێ (ملی دەقوتەوە).

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٧٥، ١٩٧٩

سلاوێك لە شیعری نوێبابەتی كوردی

تێبینییەكی سەرەتایی هەیە لەبارەی ئەو ئامێرانەی مرۆڤ تەعبیریان پێ لە شتان دەداتەوە دەشێ ببێتە تیشك بە دەوروبەری (شیعر – ئامێری تەعبیر)دا، نەختێك چەشمەندازی بینەر ڕوون بكاتەوە:

مرۆڤ بە دوو جۆرە ئامێری ڕاگەیەنەر نیازەكانی خۆی دەردەبڕێ:

یەكەمیان، هونەرە جوانەكان.

ئەوی دیكەیان، ئاخاوتن كە دەشبێتەوە نووسین.

لێرەدا ڕەمز و ئیشارەت و برۆ هەڵتەكاندن و تەلیهاڵی و شتی ئەوتۆیی نایەنە ناو حیسابی ئەم وتووێژە چونكە ئەمەچنە ڕیزی هونەر و ئاخاوتن و ئەمەشگەنە مەیدانی ئەوان هەرچەند بەجۆرێك لە جۆران، تا ماوەیەك، توانای تەعبیریان هەیە. خۆ ئەگەر بایەخ بەو چەشنە هۆیانەی تەعبیر بدەین دەبێ ئیشانەكانی هاموشۆی سەر شەقامانیش بهێنینە ڕیزی هونەر و ئاخاوتن، ئینجا فیكەی شوان و دەرگە لێدان و ئەحم و نازانم چیش... نەك هەر ئەمانە بگرە وشەی وەك (هەچە، وشە، چفە...)ش هەر نایەنە ناو لیستەی ئامێرەكانی تەعبیر هەرچەند لە شێوەی (دەنگی زمان)یش لە زارەوە دەردێن. قسەم لێرەدا لەگەڵ هونەر و ئاخاوتنە.

بەر لەوەی بچمە قووڵاییی لێكدانەوەوە، تایبەتییەكی زێدە جوداكەرەوەی ئاخاوتن لە هۆیەكانی دیكە تەعبیر دەخەمە بەر نیگای خوێنەر. ئاخاوتن تاكە ئامێرە كە بە مادە و واتایەوە زادەی هەناوی مرۆڤ بن، هونەرەكان هەر لایەنی واتایان بەچكەی مرۆڤە لەوە بەولاوە ڕەنگ و زەیت و بەرد و قوماش و فرچە و پیشە و ژێ و گەچ.. و.. هەموو ئەو كەرەستانەی كە لە بەرهەمی هونەریدا بەشدارن لە مرۆڤ بێگانەن.

ئاخاوتن لە هەموو ڕووییەكەوە و بە هەموو وجودیەوە زەنەی هەست و هۆشی مرۆڤە. تەنانەت مرۆڤ دروستكەر و داهێنەری ئاخاوتنە پتر لەوەی هی منداڵەكەی بێت، بگرە لە گەرمایی لەشیشی لێی نزیكترە چونكە منداڵ و گەرمایی لە مادەی بە پێز و بەرهەستی دەرەوەی وجودی مرۆڤ بەدەر دەمێنەوە كەچی (وشە) لە خودی مرۆڤەكە دەزێتەوە بەڵام زانەوەی مەعنەوی نەك مادی. ڕەنگە بیر بۆ ئەوە بڕوا كە (وشە)ش لە

مادەوە وجود پەیدا دەکات. گۆیا (دەنگ) کە قاڵبی وشەی واتادارە پێوەندیی بە هەواوە هەیە هەواش مادەیە. ئەم بۆچوونە ڕواڵەتی و سەراوییە چونکە مرۆڤ دەتوانێ لە دەروونی خۆیدا وتوویژ بکات بێ ئەوەی بە زمان دەریبان ببڕێت. خۆ زۆر کەسی بێ زمان هەیە هەموو شتان تێ دەگات و هەموو شتانیش بە دڵ و مێشکی خۆیدا تێ دەپەڕێنێت و یەك وشەشی لێ دەرناپەت .. هەر نەیە با بگەڕێنەوە بۆ سەر ڕچەی مەبەستی ئەم نووسینە.

هونەر، تێکڕایان، کە لە ڕووی شێوە و جۆری (تێگەیاندن – ڕاگەیاندن)ەوە لەگەڵ ئاخاوتندا بەراورد بکرێن دەچنەوە بۆ لای (تجرید) و هێماکاری، واتە بەر لەوەی هونەرکار بیەوێ هیچ بەرگی نامۆیی لەبەر هونەرەکەی بکات، هونەر خۆی وەك هەیە بە جۆرێکی تەجریدی واتا دەبەخشێ و فەرهەنگی قەراردادە و نووسراوی نییە واتاکانی لێك بداتەوە وەك کە زمان فەرهەنگی هەیە. هەڵبەت بۆیە هونەر پێویستی بە (وەرگێران) نییە لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکی تر وەیا ڕاستتر ئەوەیە بڵێین وەرگێڕان هەڵناگرێ وەك کە زمان هەڵی دەگرێ و داخوازیشی دەکات. بە نموونە کە گوتت (تووڕەیی) عەرەبێك تێت ناگا تا بۆی نەکەیتە (غضب) بەلام کە بە وێنەکێشی تەعبیرت لە (تووڕەیی – غضب – fury ..) داوە هەموو بینەرێك لە واتاکەی دەگات ڕەنگە کوردێك و ژاپۆنییەکیش هەردوویان بە جۆرێکی لە یەکتری نزیك تەعبیر لە (تووڕەیی) بدەنەوە، ئەگەر جوداوازییەکیش لە نێوانیاندا هەبێت لەوانەیە هەر بە قەدەر جودلوازیی نێوان دوو وێنەکێشی کورد وەیا ژاپۆنی بێت. ئەوەی ڕاستیش بێ تەعبیردانەوەی تەجریدی لە واتا بەناچاری جوداوازی دەخاتە نێوان بەرهەمی هونەرکارانەوە چونکە مومکین نییە خوریەی دڵ و تاسەی دەروون و ڕەنگینیی پەنجەی دوو کەس وەك دوو نوسخەی یەك شت بن، کە ئەم بزوێنەرانەش لە مرۆڤێکەوە بۆ یەکێکی دیکە گۆڕان هەڵبەت بەرهەمیشیان دەگۆڕێ.

ڕەنگە ڕاست بێ بگوترێ ڕەسم لە پلەی پێشەوە و سەرەتای (تجرید)دا بێت مۆسیقاش لە دوایین پلەدا، واتە ڕەسم لە هونەرەکانی دیکە مەفهوومتر بێ و مۆسیقاش لە هەمووان زاتیتر و دەروونیتر بێ هەر نەبێ لەبەرئەوەی کە ئامرازی تەعبیر لە هونەری مۆسیقادا، کە دەنگ و ئاوازە ، لە خۆوە خزمترە لەگەڵ مەعنا و خەیاڵ و خوولیادا بە ئەرك و بڵیمەتی مۆسیقار نەبێ ناتوانێ وەیا هەڵناگرێ تەعبیر لە شتی ڕەق و زەق و بەرهەستی وەك بەرد و دار ڕەنگ و بێن و بینراو و بەرهەست و

چێژراوانەیە. ئینجا دەشتوانێ بەهۆی وێنەی گوڵ تەعبیر لە (بێن) بدانەوە وەیا بەهۆی کەمانی ناو باوەشی مرۆڤێك واتای (ئاواز) ببەخشێ...

بە هەرحاڵ ئەم خاسیەتەی بەکارهێنانی (تجرید) و ڕێگە تەعبیری تەماوی و پشت پەردە لە هونەردا، بۆی بووە بە قەڵخان و بەدرێژایی مێژوو لە زۆر بەڵای ناگەهانی ئەم جیهانە پڕ کێشەیەی پاراستووە سەرەڕای ئەوەی کە (هونەر) لە بنەڕەتدا مەخلووقی ئارایشت و جوانکارییە: تا ئێستاکەش هونەردۆستی هەموو جیهان مەرجەبا لە بەرهەمی هونەرێك دەکەن کە لە ڕووی هونەری ڕووتەوە بێ عەیب بێ دواتر سەر لە ناوەرۆکی خوار دەکەنەوە، ڕەنگە هەر گوێشی نەدەنێ. هونەر خۆی لە خۆیدا کەرەستەیەکی مام سەلامەتۆکەی تەعبیرە زۆر بە درەنگەوە خاوەنەکەی دەهاوێژێتە ناڕاحەتییەوە. ئەمە ڕاستییەکە هونەر لە چارچێوەی ڕەوای خۆیدا دادەنێت، لە نرخی کەم ناکاتەوە، وەك ئەوەی کە هەنجیر و هەنگوین و ترێ و گوزەویش نرخیان بەوەدا نادۆڕێنن کە لە لوولەی تفەنگەوە دەرنایەن.

لە تاقمی ئامێرە زمانییەکان، کە پەخشان و هۆنراوە، پەخشانیش بەسەر بگە زۆر ئەژمارەکانی ئەدەب و زانست، ئینجا گوتار و کتێب، ئینجا چیرۆك و شانۆگەری.. هتد دابەش دەبێ. بێگومان ئامێرە هەرە بەهێز و پێز و بەبڕشت و دەنگ و سەداکەی تەعبیر لە نێوان بەرەی ئاخاوتن و نووسیندا گوتاری سیاسی و نووسینی سەر بەسیاسەت و باوەڕە کە ڕاستەوخۆ و یەکسەر، بێ تەئویل و زمانگرتن و (پێچی دەوەنێ) نشتەر لە دوومەڵ دەدات چیرۆك و شانۆگەری، بەعادەت، لەناو هەڵوەست و ڕووداوی ناو سەرگوزشتەکەیان (بیروڕا) دەردەبڕن و لەوانەیە گوتە هەرە بەجورئەتەکانیان لەسەر (نووسەر، دەرهێنەر) حیساب نەکرێن چونکە بەسەر زمانی غەیری خۆیدا دەریان دەهێنێ و ڕێی ئەوەی دەمێنێ پەنا بباتەوە بەر سایەبانە زۆر مەشوورەکەی (ناقل الکفر لیس بکافر).

ئەوەی مەترسی و بەڵا بۆ نووسەری چیرۆك و شانۆگەری دەنێتەوە، ڕەنگە چیرۆکەکە نەبێت بەڵکو (انتمای) نووسەرەکە بێت، لەوانەیە هەمان قسە و هەڵوەستی ناو چیرۆکەکە لە نووسەرێکی دیکە کە (انتمای) نییە وەیا جودایە بەداوێوە نەکرێ. ئاوێك لە مێژوو بدەوە دەبینی لە وڵاتی مسڵماناندا هەمیشە مسڵمانەتی بۆتە شەفاعەتکاری ئەوانەی قسەی بەجورئەتی پشت لە عەقیدەیان کردووە، نەك لە چیرۆك و بەس، بگرە لە هەموو مەیدانێکدا. هەڵبەت لە نێوان مەسیحییانیشدا هەمان دیاردەی

خاڵبەخشکردنی مرۆڤی مەسیحی لە چاو هی (کافر) باو بووە هەروەهاش لە نێوان باوەڕە جوداجوداکانی دیکەی ئەم جیهانەدا.

کە بێین و لە ڕوانگەی مەترسی و سەلامەتیی تەعبیرەوە سەیری (ناخێوەر، ناخاوتن) بکەین دەبینین لە کۆنەوە شیعر ئامێرێکی سەلامەت و بێ خەتەر بووە لە چاو پەخشان: هەموو ئەو قسە بێ پەروا و بێ پەردانەی کە ئەگەر نووسەر بهانکاتە پەخشان هەرای بۆ دەنێنەوە لە شیعردا بە درێژایی ڕۆژگار چاوی لێ پۆشراوە و بە قسەی جوان و نوقڵ و بابەتی ئارایشت لە قەڵەم دراوە.

سەیری شیعرەکانی نێو ئەلف لەیلە بکە و بزانە چی تێدا گوتراوە [ئەلف لەیلە بە شیعر و پەخشانیەوە ئەم بێ پەردەییەی تێدا بەدی دەکرێ بەڵام شیعرەکانی کە بە نموونە دێنەوە زەقترن لە ڕووی جرونەتی زایەندییەوە «زایەند – جنس – sex»]. ئینجا گوێ بگرە خەیام چۆن ناوناوە دەگاتە پایەی (ابن الراوندی) و هەر بە خواناس و (حکیم)یش ناوی دەبرێ. لە کۆنی هەرە کۆنەوە (هەڵهەست) بە تێکڕایی یەکجار کەمتر لە قسەی عادەتی، چ جابی نووسین، حەسابی (جدیە)تی بۆ کراوە، ئێستاش هەر وەهایە. نالی کە دەڵێ:

شەقەی فەلەکولئەتڵەس و ئەستوونەیی زێڕین
بــێ بــێـکــە بــە ئــارایـی سەر و سرکـەیـی والا

لە جیاتی ئەوەی پێی بڵێین مامە نالی چۆن دەکرێ ئاسمان و پەلکەزێڕینە بدەینە دەمی مەقەس و نووکی دەرزی، هەزار ئافەرین لە خەیاڵە بڵند پەروازەکەی و دارشتنە سیحراوییەکەی دەکەین، جا ئەگەر یەکێکی عادەتی، یاخود نالی خۆی، بچێتە بازاڕی قوماش و جلدرووان و مامەڵەی ئەو تەرزە بابەتە و درووماننە بکات دەبێ چ وەرامێك وەرگرێتەوە؟ کام نووسەر وێراوەتی لە پەخشاندا شتێکی وەك (هەتیوی بولغار و پەهودی پەچە)ی شێخ ڕەزا و شەوە زۆر مەشوورەکەی ئەدەب (مصباح الدیوان) بە قەڵەمی خۆیدا تێ بهەڕێنێ؟

مەسەلەی حەساب لەگەڵ نەکردن و لێ بەداوێنەکردن بەزیادەوە لە هەڵبەستی فۆلکلۆری سەهاو و دەگرتوو بووە، واتە شایەر و گۆرانیبێژ و بەیتخوێن و بالۆرەبێژ پتریش لە شاعیر بەرەو تەعبیری بێ پەردە و وێنەی شەرمهێنەوە دەڕۆن بێ ئەوەی کۆ لە جەزا و چاوسوورکردنەوە بکەن چونکە دەزانن کەس لێیان زوێر نابێ.. لە زۆر

بەستەی شایی و گۆرانیی میللی، حەزکردن ڕووی لە ئافرەتی شووکردوو دەکات وەک کە هەموو جاران شایەر دەڵێ (مێردە گولەی بمرێ..) وەیا (... ناوێرم بێنم ناوی، لەبەر مێردی گلاوی) وەیا گۆرانیی (لانکۆڵێ) هەمووی هەر خەریکی ژێرکردنەوەی منداڵە بۆ پەیداکردنی دەرفەتی زواتی دەمەوبەیان، لەوە هەر گەڕێ کە گەلێک جاران لە شاییی ڕەشبەڵەکدا باسی لەشی ئافرەت بەو شێوەیە دەکرێ کە لەوێدا ئەبێ جایەز نییە.... بە تێکڕایی، شیعر لە چاو فۆلکلۆر، پتر زمان دەگرێ لە ئاست ئەو وشە و تەعبیرانەی بیری بیسەر بۆ لای زایەند دەبەنەوە هەرچەند گەلێک پتر لە پەخشان ڕێی تەعبیری ڕەهای بەرەو زایەند بە خۆی دەدات و لێشی دەسەلمێندرێ.

بەهەرحاڵ، شیعر بە زۆر ناکەوێ لەسەر شاعیر، ئەمەش ڕاستییەکە لە خۆوە ئاشکرایە هەرچەند باسیشی ناکرێت و هیچ حیسابێکیشی لەسەر هەڵنەستاوە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ منیش لە مامەڵەکردندا هەرگیز ئەو سەلامەتییەی شاعیرم تێ نەخوێندۆتەوە تێیشی ناخوێنمەوە لە نووسینیشمدا ئەوەندەی باسی شاعیری کوردم بە تەقدیسەوە کردووە پەخشاننووسی کوردم باس نەکردووە. لێرەشدا کە ئەم ڕاستییە بە فراوانی دەدەمە بەر لێدوان پێش هەموو شتێک مەبەستم ڕوونکردنەوەیەکی شوێن هەنگاوی شاعیری نوێخوازی کوردە جا ئەگەر بۆچوونەکانم هەڵبگرێ، ڕەنگە بە سوودی خۆی تەواو بێ، خۆ ئەگەر گوێشی نەدامێ چ زەرەرێکی نەکردووە. تەنانەت ئەگەر لە خۆشمی زوێر بکەم دۆستی لە من بەردەوامتر و ڕێز لێنەرتری چەنگ ناکەوێ، بۆیە وا بێ پەروا دەڵێم لە ڕووی خەتەر و سەلامەتییەوە شاعیر دەکەوێتە نێوان هونەرکار و نووسەر. بابی ئەوەی کە شیعر وەک هونەر ئارایشت و مۆسیقا و تەجریدە پشکی سەلامەتیی هونەر وەردەگرێ، بابی ئەوەش کە بە هۆی ئامرازی (وشە) تەعبیری مەفهوومتر لە هونەر بەکار دێنێت بەرەو پەخشان دەبێتەوە لە مەڵبەندی ترس و خەتەردا. لە کۆنەوەش گوتراوە (زمان بەڵای سەرە).

ئەم لایەنەی بێ خەتەری، وەیا کەمخەتەری، کاری نەکردۆتەوە سەر شۆرەتی شاعیر هەروەک کاری نەکردۆتە سەر هونەرکاریش، بە پێچەوانە، شاعیر هەمیشە لە نووسەری پەخشان بەناوبانگتر و مەرحەبا لێکراوتر بووە. هەڵبەت دەزانم بەشێکی بەرچاوی ئەم پاداشە مەعنەوییە دەچێتەوە بۆ ئەو لەزەتە عاتیفییەی کە مەردم لە شیعری نازکی وەردەگرێ. لە بری هەستی حەسانەوە و ئارامی گیان و تامەزرۆیی شکان کە لە بیستن و گوتنەوەی شیعری جوانەوە بە مرۆڤ دەگات مرۆڤەکە پاداشێکی خۆشویستن و سۆز

بە شاعیرەکە دەداتەوە. ئینجا هۆی دیکەش هەیە پاڵهێشتی لە بڵاوبوونەوە و ناو دەرکردنی شیعر و شاعیر دەکات وەك ئەوەی کە شیعر پتر لەگەڵ دەروونی بیسەردا وتووێژی بەردەوام دەکات و گەلێك درەنگتر خەلق لە گوتنەوەی تێر دەبێ، پتریش لە پەخشان دەست دەدا بۆ ئەوەی لەلایەن خەڵقەوە لەسەر شانۆ و لە کاتی کۆبوونەوە و نمایشت و چەندین موناسەبەی دیکەدا بگوترێتەوە و بخوێندرێتەوە، باشتریش لەگەڵ جۆشی عاتیفە هاوئاهەنگ دەبێ، ئاسانتریش دەبێتە گۆرانی.. دەڵێ ئەمانە هەمووی پارێدەی شیعر دەدەن تا ئەویش وەك هۆیەکانی دیکەی ناو دەرکردن (گۆرانیبێژی، سینەما، رۆژنامەگەری، یاری، موزیعایەتی،...) بە خێرایی شاعیر مەشوور دەکات و دەیباتە پلەی عەبدولحەلیم و حەسەن زیرەك لە شۆرەتدا، بێنە قوتابییەکی زانکۆ کە شیعر بڵاو بکاتەوە، لە رووی شۆرەتەوە بەو مامۆستایەی بگرە کە هەرچی زانستی سەخت هەیە بە دەرسی دەڵێتەوە و کتێبیشی لەسەر دادەنێ، دەبینیت قوتابییەکە زۆر لە مامۆستاکەی مەشوورتر دەبێ، ئەمە راستیی بێگومانە کە لە هەردوو دەستە تەرازووی ئەرك و پاداشدا بە سوودی شاعیر لەنگەر دەبەستێ .

بەولای ئەم راستیەوە راستیەکی دیکە هەیە، ئەویش لە سوودی شاعیر زیاد دەکات و لە ئەرکی دادەشکێنێت، هەتا واتای شیعر تەماویتر بێ هەڵوەستی شاعیر سەلامەتتر دەبێ، چونکە ئامۆزیی تەعبیر وەك ئەو کالانەیە کە تیژایی و برندەیی تیغ لە نێو خۆیدا دەشارێتەوە و زۆر بەدەرەنگەوە لێی بەدیار دەدا کە دەیەوێ برین بخاتە لەشی ناحەزەکەیەوە. لە سەرێکەوە شیعر بە هۆی شیرینی و روحسووکی و خنجیلەیی خاڵەبەخش کراوە، لە سەرێکیشەوە شاعیر بە تەعبیری تەمایی خۆی جەب دەدات لەو ئەرمە خەتەرەی کە شیعری وەك:

ملك ودستور ومجلس امة

كل عن المعنى الصحيح محرف

کاتی خۆی رەنگ بوو بیهێنێتە بەر هەنگاوی (رصافی). ئەوەی راستیش بێ شیعرەکە و هی تریش دووچاری هیچ ناڕاحەتیەکیان نەکرد، ئەوەی پێی سەغڵەت بوو دەم لێدانی شتی سەر بە ئاین بوو کە لە حەقیقەتدا بە گەلێك مەزهەبی رەواش هەر رەوا بوو کەچی کۆمەڵێك مەلای لێ بەخەبەر هێنا، رەنگە هەر ئەو کەسانەش پارێدەی رزگاربوونیان دابێت کە بە هەڵبەست هێرشی دەبردنە سەر. شتە سەر بەئاینیەکان بە پەخشان نەك بە شیعر بڵاو بوویوونەوە بۆیە بوو ئەو کارەی کرد، ئەخۆ زەماوی بە

شیعر دەری برِی کە دەبیٚ (أثیر) خوا بیٚ چونکە هەموو ئەو سیفەتانەی ئەدەنیٚ کە لە خوادا ڕەچاو دەکریٚ و هەر دەمێنێتەوە هۆش و خواز (ارادة)، کە ئەو دوانەشی پیٚ بدریٚ بۆ نەبێتە خوا؟ ئەمەی گوت [هەڵبەت من دەقی قسەکانی زەهاویم نەهێناوەتەوە] و پێشم شك نایەت کەسی لە خۆی بەدەنگ هێنابیٚ.

تۆ بێنە لە هەڵبەستدا هەرچی جەهەنەمی دنیا و قیامەت هەیە لە گیانی زۆردار و بەدکار و خوێنمژ و داگیرکەر و (سیخوڕ)ی بەربدە کەس تووڕە ناکەیت چونکە قسەکانت هیچ تاکێکی دیار و پەنجەنیشان ناگرنەوە. شیعریش پەخشی ئەخبار نییە ناوی کەسان و شوێنان و مێژووی ڕووداوان بکاتە لیستە و لە دێڕەکانیدا قەتاریان بکات، بۆیەیە ئەوەی لەبارەی خراپەوە دەیڵێت، زۆر جاران، لەوانەیە بەدکارەکەش بیڵێت. لەمەوە دەمەویٚ بە شاعیری کوردی نوێخواز بڵێم خەستکردنی تەمومژی ناو تەعبیر و هەڵنانی پەردەی نامۆیی بە دەوری هەڵبەستەوە حەشارگەی خۆ تێدابواردنە ئینجا نمایشتی ماسوولکەی هونەرە، ئینجا سلێمانی گوتەنی (خەنجەر لە کا)یە بیٚ ئەرك و مەسرەفەکەیە، ئینجا (بیتاقەی شەرەف) بەخۆبەخشینە بۆ ڕیزی هەرە پێشەوەی قارەمانە ڕاستینەکانی هەرای فکر و باوەڕی کۆمەڵایەتی و چارەنووسی گەلان. ئاخێوەر هەتا لە تەم و نامۆیی زیاد کات خۆی لە خەبات دەشارێتەوە. بووکەکانی فکری مارەبڕی خۆی ناکات. بگرە دەخزێتە ناو ئەو بورجە عاجینەی کە لە فێرگەیەکی سەرلەبەری فکر و هونەر کراوە بەعەیب. ئینجا ئەگەر جوانی و شکڵی شیعر چارێکیان پەرژینی سەلامەتی بۆ کێشابیٚ، ئەو جێنگڵ خواردنەی لە نێو بورجە عاجینەکەدا بە هۆی تەعبیری نامەفهووم لە زۆربەی هەرە زۆری گەلی دادەبڕێت چونکە یەك تاکی جەمهوورەی ئەو خەلقە لە قسەکانی ناگات. شاعیری کەس تێنەگەیشتوو کە لەلایەن خەلقەوە پێشوازیی لیٚ دەکرێت، بەهۆی مەفهوومنەبوونی قسەکانی ئەو پێشوازییەی لیٚ ناکرێت، بەڵکو لە شێوەی قەرز و هواستنەوەدا پشکی (حورمەت و خۆشەویستی) لە تێکڕای مەفهوومی (شاعیریەتی)، نەك لە مەفهوومنەبوون، بۆی دەبیٚ بە ماڵ. سەرمایەی شاعیری نامەفهووم لەو شەعبییەتەی کە هەیەتی قەرزی دەست بەسەردا گیراوە.

شیعری زیندە تەماوی، بەناچاری دەبێتە وتوویژ لەگەڵ خۆدا کردن. ئەویەڕی لێك کێشرانەوەی جفزی مەفهوومبوونی ئەوەیە بەرەی شاعیران لە ڕێی کوتانەوەی ڕێگای لە یەکدی نزیك و لە یەکدی شارەزا بدۆزنەوە بتوانن لە یەکدی بگەن، یاخود

هەریەکەیان بەپێی بۆچوونی تایبەتی خۆی واتا لە شیعری هاوڕێکەی بداتەوە، کە ئەمەش شێوازێکی نوێی بابەتی لێکدانەوەیە خەریکە لە زۆربەی مەیدانەکانی سەقافەت خۆی دەکاتە ڕوانگەی سەلمێنراوی ئێوە ڕامان. تا ئەوەی بەرهەمی کۆنینە دەدرێتە بەر نیگای سەردەم نەك بە نیازی پتر تێدا ڕووچوون و ڕوونترکردنەوە و سەرەژوورتربردنی سەرچاوەی ماکەکانی ئەو بەرهەمانە بەڵکو بە ڕاگوێستنی پاتەوپات و پەکسەری بەرهەم و خاوەنەکەی لە ڕۆژگاری خۆیەوە بۆ ئەم ڕۆژگارە وەك کە کوڕی ئەم ڕۆژە بێت.

سەیر لەوەشدایە کە هەندێ جار دەمەتەقە هەڵدەستی لەسەر نیاز و خوازی هونەرمەندێکی سەردەم و زیندوو لە فلانە بەرهەمیدا، کاپراش زەق زەق دەبینێت و تەق تەق دەبیەت و بەدەنگیش نایە بڵێ هۆ خەلقینە ئەمەیە مەبەستەکەم، خۆ هەرای هونەرکاران بە دەورپشتی وێنەی سوریالیستەوە کە هەریەکەیان بە جۆرێك واتای لێ دەداتەوە بە تەواوی خاوەن هونەرەکە کپ دەکات.

دەبێ بزانین شیعر لە بنەڕەت و لە یەکەم جووڵەی هەڵنانیەوە جۆرە داپۆشراوییەکی وەك پەردەی تەنك یا دەستووری پەسەرەوەیە لە چاو قسەی عادەتیدا، تا ئەوەی ڕەنگە ڕاست بێ بگوترێ شیعری زێدە سادە و ساکار و مەفهووم بە کاری هونەری لە قەڵەم نادرێت. مەگەر لەوانە بێ کە پێی دەگوترێ (سهل ممتنع).

بە نموونە ئەم دێرە شیعرەی شێخ ڕەزا بەهۆی دارشتنێکی نەختێك ناعادەتییەوە بوو بەو نامەفهوومەی کە هەر ئێستا باسی دەکەم:

کێ بێ لە دلێرانی عەشایر کە نەچووبێ

وەك تیری ئەجەل نووکە ڕمی جافی بەنافا

وەك دەبینێت دێرە شیعرەکە لە بەشی هەرە ولتا ئاشکرای هۆنراوەیە، کەچی نیمچە شاعیرێك ئەمەی خوارەوەی لێ خواستەوە و کردی بە دیاری بۆ نەوەیەکی عوسمان پاشای جاف:

(ئـــەی ئـــەوەی مـــیـــری بـــەنـــاف

ناعەلاجم شەو لە داخت لیر ئەکەم)

ئەگەر دێرە شیعرەکەی شێخ ڕەزا هەڵوەشێنینەوە بۆ باری عادەتیی ئاخاوتن و بڵێین: (کێ بێ لە دلێرانی عەشایر کە نووکە ڕمی جافی بە ناوکدا نەچووبێ وەك تیری

ئەجەل؟) ئیمجە شاعیرەکە چاوی ڕەشکە و بێشکەی ئەمەکرد لە وشەی (بەناڤا) و وا تێ بگا لە کۆتاییی شیعرەکەدا سیفەتە بۆ (جاف). ئینجا هەقیشم نییە بەسەر ئەبوونی کێش و واتا لەوەی بە دەوری (بەناف) فەرموویەتی.

شیعری ئێستاکەی کوردی، زۆر بەداخەوە پێیەیێ تێ هەڵکشیوە لە ئامەفهوومی تاکو گەلێك جاران دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە لە هاوەنی بەولاوە ڕەنگە کەس تێی نەگات. ئەو ئامەفهوومییە و ئامۆیییە لەوە دەرچووە زادەی عەفوییەت و وروژان و جۆشان و هەڵڕژان بێت وەك ئەوەی کە دەمەوانەی دەفری داخراو و ناهناوت هەڵگرت ناوەرۆکی دەفرەکە هەڵڕژێت و دەپەڕێت. ئامۆیی لە شیعری نوێبابەتی کوردی بووە بە شەقڵ و دەق و نەخش و ڕوخسار، بگرە تا ڕادەیەك بەرەو دەروونی شاعیریش ڕۆیبیشتووە لەوەدا کە خەریکبوونی شاعیر بە دۆزینەوەی دارشتنی سەخت و وێنەی کێوی بەرەو خەیاڵ و واتای ورد و تێك هەڵکێش و ئامەئلووفی ئەوتۆیەوە دەبات کە (معاناة)ی عادەتی ناپانگاتێ، ڕەنگە ئەم وردەپۆییە و تەنك هەڵبڕینەوە و خەیاڵ باریککردنەوەیەش تەنها سوودێك بێت بە شیعری کوردی بگات لە بری لەدەستچوونی ڕوونی و ساکاری و ئاشکرایی کە سەرچاوەی لێخواردنەوەی ئاپۆرەی خەڵقە. واتا و خەیاڵی دوورەدەست بە خۆی و نرخە هونەری مەعنەوییەکەیەوە وەك ئەو گەنج و زێڕ و گەوهەرەیە کە لە خەزنەی دەوڵەمەندداپە و بەر نیگای من و تۆ ناکەوێ، داخیشم ئەو داخەیە کە گەوهەری وەها ناپابی کوردی، وەك لە دەست ئێمە چووە، تەرجەمەش نەکراوە بۆ زمانانی دیکە بە شێوەیەك لە عالەمی ڕابگەیەنێ کە شاعیرە بێ پوول و پارەکە، بگرە بێ شەهادەکەی، کورد بە گەوهەری واتا و شێوەی کەسنەبیستوو و کەسنەدیتوو ئەو سامانە مەعنەوییەی بەهەوری ڕووتەڵەییی خۆیەوە هەڵناوە تا ئەو ڕادەیەی بتوانێ بەخشندە بێ و لێی بخوازرێتەوە. هیچ موجامەلە لەوەدا نییە کە دەڵێم شیعری نوێبابەتی کوردی وەهام بیستووە بە قۆناغ پێش زۆربەی، ئەگەر نەڵێم هەموو، شیعری نوێبابەتی جیرانەکانی کورد کەوتۆتەوە، تەنانەت جارێکیان بە یەکێك لەو شاعیرانەم گوت کە تۆ دێیت و لە فلانە برە شیعرتدا، بەلای خۆتەوە، بەناوهێنانی چەند شاعیری غەیری کورد ڕووکاری هەڵبەستت بەرز دەکەیتەوە لە ڕاستیدا دەستیان بۆ شۆڕ دەکەیتەوە ئینجا لە بەرزاییی هەڵبەستەکەتەوە دەتوانی دەست بگەیەنیە دەستە بەرزکراوەکانیان بەرەو ئاسۆی پەروازت. لە مەشدا یەك تۆسکاڵ موجامەلەم بەکار نەهێنا چونکە بە ڕاستی و سەد جاران بەڕاستی ئەو برە شیعرە کە نموونەی گەلێك

پارچەی دیکەی وەك خۆی بوو ناکە یەك هاوتای نەبوو لە هەموو ئەو شیعرە ئاوەرکردووانەی غەیری کورد کە من لەو چەندین ساڵانەی دواییدا بیستوومن. جوانی و بەرزیی برە شیعرەکەش پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتبوو ئایا تێیان دەگەیت یا نەگەیت. وەك فڕۆکەی بەهەواوە هیچیشی تێ ناگەیت و پێشەوە دەحەپەسێیت.

شیعری نوێبابەتی کورد گەلێك بەولای شیعری سەدەی نۆزدەمی کورد، لە ناموّیی و نامەفهوومی تێپەڕی کردووە، جا ئەگەر گلەیی لە شاعیرێکی بەر لە ۱۰۰ ساڵ بکەین کە شیعری تونێکڵداری گوتوون دەشزانین ئەو شاعیرە لە سەردەمێکدا ژیاوە کە وا جاری شیعر تێیدا نەبووبووە فەرمانبەری بیروباوەڕ شاعیریش داوای شەعبییەت و گەلدۆستی نەدەکرد، خۆدیوانەکەشی چاپ نەدەکرا، هیچ بەرەو تاقمێکی ڕۆشنبیرانیش بۆی نەدەبوونە پڕوپاگاندەچی، نە خۆی بەتامایە و نە کەسیش لێی دەسەلماند ببێتە پاڵەوانی کۆمەڵایەتی و قەومایەتی و.. نە.. نە..

ئینجا شیعرەکانیشی لە چاو شیعری سەردەم ساکار و ڕوون بوون ئایا دەبێ چ جۆرە گلەییەك بکرێ لە نامەفهوومیی شاعیر توێ خوازی نوێبابەتی کورد کە هەموو ئەو (نە.. نە..)یانەی شاعیری کۆن بۆ ئەو (ئەرێ.. ئەرێ.. بەڵێ... بەڵێ.. بەڵێ..)یە؟ ڕێز و خۆشویستنم بۆ شاعیری سەردەم ئەوەم لە بیر ناباتەوە کە دەبێ تێی بگەم.. دەبێ خۆی لێم ئاشکرا بکا: داوا لە هونەر و توانای دەکەم یا قاڵبی وەها دارێژێت بە دڵی خۆی و بە فەهمی بەسەر بێ، یاخود پتر ڕووناکی بخاتە نێوان شەرازەی تەنیەنەوەی داوە باریك و لوولخواردووەکانی ئەو فکر و سۆزەی کە لە بەشێکی بەرچاوی شیعری ئێستاکەیدا بۆ شیعرخوێنی عادەتی و فراژووش گرێیچکە دەکا. من ناڵێم، لێشی قبووڵ ناکەم، بە دەمووددووی ناخاوتنی عادەتی و پەخشانی سادە لەگەڵمدا سکاڵا بکات، تاوانباریشی دەکەم کە بەنیازی خۆ ڕوونکردنەوە و مەفهوومبوون واز لە وێنە و واتای کنوی و ڕەمکردوو بهێنێ... مۆسیقا بدۆڕێنێ... پەردە و پۆشینەکانی سەر ڕووی بووکە خوولیاوییەکانی بپێچێتەوە من ماموّستای قوتابییانم لە شاعیر و هونەرکار ناوێ.. واعیز و پەندیاریشم ناوێ.. ڕابەری ئاین و کۆمەڵایەتیشم ناوێ. ئەمانە بێ ئەوەی شاعیر بن هەن و لە کاردان.. من شاعیرێکی هەستیاری هونەرکاری دەسترەنگینی هەناو تەقیوی جەزبەگرتووی شێت و شەیدا و بەلەرز و تا و... مەفهوومم دەوێ، تۆیاڵی ڕسکان و نەڕسکانی ئەو مەرجانەش دەچێتەوە ئەستۆی بەهرەکەی، تۆیاڵی لێحاڵیبوونیشی، ئەوسا، دەچێتەوە ئەستۆی خۆم.

نامۆیی شیعر، یا هەر بابەتێك بێ، كە گەیشتە پلەی پێچرانەوە و لوولخواردنی ئەولای تێگەیشتنەوە چ پێویست بەوە ناهێڵێ لە ناوەرۆكەكەی بكۆڵرێتەوە ئایا ڕووی قسە و وتووێژی لەگەڵ چەندیەكی میللەت و كام بەرە و چینی میللەتە. پارچە هەڵبەستی وەها هەیە هەر لەبەر شێوازە نوێیەوەكەی دەزانرێ نوێخوازە و كۆنەپەرست نییە. تۆ بڵێی ئەم داڕشتنە پشت لە (عروض)ە و ئەم شێوە تەماوییە نامەفهوومە لە كوێوە پەڕییەوە بۆ ناو هەڵبەستی كوردی؟

هەڵبەت ناشێ بڵێین نمای ناسایی و فراژووربوونی خۆڕسك شیعری كوردیی لە عەرووزەوە ڕاگوێست بۆ ئەو حاڵ و بارەی كە هیچ پێوەندیی بە ڕیردوویەوە نەهێشت. چونكە وەك دەزانین ئەو گۆڕانەی كە لە هەڵبەستی كوردیدا گەیشتە ڕادەی بەرەواژبوون و هەڵگەڕانەوە لە چەند ساڵێكدا ڕووی دا بەحاڵ بەشی لاساییكردنەوەی دەكرد چ جایی ئەوەی عەرووزی تێدا پیر و گەندەڵ بێت و چرۆی تازە دەركات و ببێتە ئەمامی شیعری نوێی كوردی. ئەوەی بیەوێ گۆڕانی شیعری كوردی بباتەوە بۆ گۆڕانی باری كۆمەڵایەتی و شارستانەتیی كوردستان ئەكا دەماری پێوەندیی ژوورخان بەژێرخانەوە بپچڕێ، دەبێ ئەوە بە یادی خۆیدا بهێنێتەوە كە وا كاتێك شیعری (گۆران) تەتەوری كرد و بەدوای ئەودا زۆربەی شاعیرەكانمان عەرووز و شێوە داڕشتن بۆچوونی میراتییان تەڵاق دا هێشتا لە هەموو كوردستانی عێراق سێ ناوچەی لیوا و یەك دوو ناوچەی قەزا كارەبای تێدا هەڵكرابوو و جارێ كوردەواری یەك بست بەلای پیشەسازی و جوولەی هونەری و پەرەسەندنی خوێندەواری و تازەبوونەوەی ژیانی كۆمەڵایەتی و ئازادیی ئافرەت و ڕەهابوونی بیروڕا و ئەو جۆرە دیاردە ژیارییانەوە نەچووبوو كە ئیتر ناشێ بڵێین گۆڕانی مێژوویی كورد هۆی گۆڕانی شیعری كوردی بوو. كە شیعری كوردی كیفی كۆنی خۆی، وەك ماری دەمو هاوینان، داڕنی جارێ زۆربەی كوردەواری لە بری (ژنەكەم) دەیگوت (خێزانم، ماڵەوە.. منداڵان..).

بەكورتی دەڵێم ئەوەی بووە بنەمای گۆڕانی شیعری كوردی دوو چشت بوو: یەكەمیان چاو لێكەریی شێوازی دەرەوەی كوردستان، بگرە هی ڕۆژهەڵاتیش. دووەمیان، كە هەر خۆی پەلەی بەهۆی یەكەم كرد، بڵاوبوونەوەی زۆر خێرای فكری نوێخوازی دوای شەڕی دووەم بوو بەهەموو دنیا نەك هەر بە كوردستاندا، كە یەكێك لە دامێنانەكانی نێو كوردانی ئەوە بوو وای لە نۆبەرەی ڕۆشنبیری ئەوسای كورد گەیاند گۆیا شكڵی عەرووزی لە شیعردا پاشماوەی سەردەمە پاشكەوتووەكانی

کۆنەپەرستییە هەروەك لە گەلێك مەیدانی دیکەی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕدا شەڕی بێ ئامانەوە دژی ئەوەی پێی دەگوترا کۆنپەنە. ئەوەی زیاتریش لە نێو شاعیرە نەوباوەکانی کورددا وای کرد شیعری عەرووزی و شێوازی کۆن قڕانی تێ بکەوێ پتر لەوەی لە نێوان فارس و عەرەبدا قڕانی پێت هەژارییە بێ سنوورییەکەی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاری و سەرلەبەری وجوودی مێژوویی کورد بوو کە ئەوەندە سامانەی بۆ کوردی دوای حەربی دووەم بەجێ نەهێشتبوو خۆی لەبەر شاڵاوی نوێخوازیی بێ سنوور بگرێت. ڕابردووی کورد ئەوەندە هەژار بوو نەیتوانی ڕوخساری حازری بپارێزێ لە ئاست ئەو وروژمەی کە فکری نوێخواز لە ژیاریی ئەورووپاوە بۆی هێنا، بەپێچەوانەی عەرەب و فارس کە لە بەرانبەر پاڵەپەستۆی فکری نوێخوازی پاش شەڕی دووەمدا سامانی فکری و مادیی میراتی ئەوتۆیان هەبوو زۆرانێ لەگەڵ هێزە هەڵتەکێنەکانیدا بگرێ و بارتەقای ڕاوەستێ. کوردەواری بەر لەوەی لە پلەی بەرەژوورچوونی مادیدا بگاتە میسری سەردەمی محەمەد عەلی پاشا، هەر لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە وازی لەو شێواز و دارشتنە هێنا کە ئێستاکەش لە قاهیرەی ۱۹۸۰دا هەر باوە لە پاشماوەی گەشەکردنەکەی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، کە درێژەکێشانی ڕسکانە کوتوپڕە سەرکەوتووەکەی نەعبی نالی و شاعیرەکانی دیکەی کوردی سەدەی نۆزدەم بوو، چەند شاعیرێك بە تەمەنی کامڵیانەوە لێرە و لەوێ – بە زۆریش لە سلێمانی –، لەگەڵ شێوازی کۆن و شێوەی عەرووزیدا بەسەریان برد تاکو چرای عومریان کوژایەوە ئیتر جیلی دوای، هەروەك لە بیرکردنەوەی ڕامیاریدا پێوەندییان بە کۆنەوە نەما لە شێواز و ناوەرۆکی شیعریشدا بە تەواوی لێی دابڕان تا ئەو ڕادەیەی کە ڕاستە بگوترێ دەماری ئەسەپیان بە ڕابردووەوە هەڵبڕییەوە. وەك دەزانین ئەم لە قەپێلك هاتنەدەر و داڕنینی کیفی کۆن کە ڕۆشنبیری کوردی دوای شەڕی دووەم کردی کێشایەوە سەر دوژمنایەتیی (تراث) و بەبێنێکیش دەوامی کرد. بەڵام پاش ئەوەی کە گەشبینی و بەڵێنە خۆشکەڵەکانی فکری نوێخوازی کورد لەسەر تەختە بەردی ڕەق و تەقی هەژاری و نەداریی کورد ورد و خاش بوون (تراث) نرخێکی پەیدا کردەوە، چونکە وردە وردە بەدەم تەجرەبەی تاڵەوە زانرا کە چینی لێرە بە پێشەوە و لەوان بە پێشترەوە ئەو گوناهبارە نین کە خەیاڵە شلکە سافیلکە بێ تەجرەبەکەی گەنجە نوێخوازەکان لێیان بەهەڵەدا چووبوو، تاوانی دواکەوتنی کوردیش ناچێتەوە ئەستۆی (تراث) و (ڕۆشنبیر)ی کلاسیکیی کورد، مەگەر بایی

ئەوەی حاڵ و باری نالەباری کوردی سەردەمی ئەو گەنجانە بچێتە ئەستۆی گەنجەکانەوە، واتە تێشکان و ئەمانەتنەدیی بەڵێنەکانی باوەڕی نوێخوازیی کوردی دوای شەڕی دووەم پێیەیێ بوو بەهاکانە بۆ ڕابردووی کورد چونکە بە هەست و بە دەستیش زانییان ڕەهابوون و بەناواتگەیشتن بۆ میللەتی هەژار و بێ هێز ئەو دەست هەڵێنجە نییە کە لە ڕاپەڕینەکەی (وتبە)وە گەنجە نوێخوازەکان لێی بەهیلە بوون. ئێستای بینینی ڕۆشنبیری کورد، وەك مزاش، حورمەتگرتنی کەلەپوور و بەردەوامبوونە لەسەر شێواز و نیازی نوێ.

لەبەر تیشکی ئەم ڕوونکردنەوەیەدا، کە من بە ڕاستی دەزانم، مەعلووم دەبێ شێوازی نوێی عەرووزنەویستیی شیعری کوردی لەسەر بنچی مێژوویی خۆی تەمای نەکردووە، پەرەسەندنیشی هی پێداویستی سەردەمی کوردی نییە باییی ئەوەی کە ڕەچەی لێك مارەبڕانی هەژاریی مێژوو کردی کورد و ورووژمی سەقافەتی ڕۆژاوایە، ئینجا کە شاعیرێکی کورد دێت و لە نێو لووزەوە جوداجوداکانی فکر و شێواز و بۆچوون و ڕواڵەت و گەشکەگرتن و بە تێکڕایی (ناوەرۆك و ڕوخسار)ی سەردەمدا تەکان دەدات و مۆدێل دەگۆڕێت و ڕاوی واتای ڕەکردوو دەکات و تەمومژ لە خۆی دەئاڵێنێ بۆ ئەوەی، بە لای خۆیەوە لە کاروانی بزووتنەوەی ئەدەبیی جیهانی دائەبڕێ دەبێتە مامڵەتکەری مەڵبەندێکی (شیعرکردی حەپالکردی لاساییکرد)ی ئەوتۆ ئەگەر لە کوردستانی هەڵکەنێت و بیبەیتە (تەمومژستان) خۆی لە دەوروبەرێکی زۆر ناناشنادا نابینێتەوە چونکە لەوێشدا هەمان مامڵەت و کار و بازاڕ لە گەڕدایە.

تەمومژ و نامۆیی بەبەریەوە هەیە تارمایی مێوان بە هی خانەخۆی بناسرێت...

بەیان، ژمارە ١٩٨٠

تاوانی دیاردە چاوغەڵەتێنەکان

ئەم جیهانە بێ سەروبنە، بێ سنوور و کۆتاییە کەس تێ بڕنەکردووەی وا لەبەر چاو و هەست و هۆشماندا، بەڕواڵەت، هێندە کراوەیە هەر دەڵێی بانگەوازی ئاشکرایی و دەروون شکافیی خۆی بەبەر گوێی ئێمەدا بەرز هەڵدەبڕێ، کە لێی ورد دەبیتەوە دەبینیت دەوراندەورتی تەنیوەتەوە بەتەڵەی فیکر و تەپکەی هۆشی ئەوتۆ کە هەر یەکێکی لەوانەیە بەترووکە چاوێک خلیسک بەنیگات ببات بۆ ناو زیندانە داخراوەکانی.

من لێرەدا نامەوێ ڕێی کورت درێژ بکەمەوە بۆ باسە دوورەدەست و پەنامەکی و وردەکانی فەلسەفە و میتافیزیک و ماتماتیک و .. تیک .. و تیک و هەزار و یەک تیک و .. ئیزم (ism)ی زانا و پسپۆڕ بەندیار و ڕابەرە وردبین و تەنکدابڕ و هێماساز و زارقەڵەبالغی زانستە بەدەرگە و دۆلابەکان و هونەرە لوولخواردووەکان و فێڵ و فرە خۆ-داپێچاوەکان، کە لەواندا تەپکەی فیکر بۆ زاناکان نراوەتەوە نەک بۆ زۆربەی خەڵق چونکە زۆربەی خەڵق هەستیان پێ ناکەن تا تێیان بکەون مەگەر لە ڕێگەی بەهەڵەچوون و سەر لێشێواوی زاناکان لەو تەپکانەدا ساکارەکانیش بەدوا ئەواندا پاندی تەپکەکان ببن وەک کە قوتابی لە شێوەی نووتی قسەی مامۆستاکانی دەڵێنەوە دیارە زۆربەی خەڵقیش لە تەک ئەو زانایانەدا وەک قوتابی و بەرەژێرتریشن. ئنجا بۆیە لێرەدا تەنها دەست بۆ تەپکەی ئاشکرا دەبەم کە هەموو چاوێک دەیبینێت و پێیەوە دەبێت، ئاوناوەیەک نەبێ، کە بەپێی داخوازی، سەرکێڵێکی هەندێ تەپکەی نابەرچاو دەکەم. بەڵام لە پێشەوە دڵخۆشکەرییەکی مرۆڤی ساکار دەدەمەوە [کە خۆم یەکێکیانم] بەوەدا بەشێکی تەپکە بەرچاوەکان لە کۆنەوە ڕابەرەکانیش وەک ئێمە لێی بەسەهوو دەچوون و تێی دەکەوتن و لێکدانەوەی زانستییانەی ئەوسایان لێ هەڵدێنجا، واتە شەرمی تێوەگلانی سافیلکانە بابیی نوشتوویەکی بەهێز بەسەر شانی ئەوانیشدا دەدوورا، هەر لەم نووسینەشدا ئەم لایەنەت بە بەرچاوڕا تێ دەپەڕێ.

مرۆڤ یەکەم تێوە ڕامانی هۆشدارانەی بەرەو شتێکی ڕوون و ئاشکرا و بەرز و پان و خاوێن بووە کە ئەگەر لە ئاستیدا بەسەهوو چووبێت بەزۆر لەسەری کەوتبێت ئەویش (ئاسمان)ە بەخۆی و بەرزی و جوانی و ڕەنگینی و مانگ و ئەستێرە و هەور و برووسکە

و کاکێشان و .. و .. هەوە، هەر لە یەکەم نیگاشیەوە لێی بەسەمرو چوو کە وای زانی شینە [چونکە شین نییە] کە وای زانی گونبەتە [.. گونبەت نییە]، کە وای زانی سەرقاپە بەسەر زەویدا نخوون بوتەوە [نە سەرقاپە و نە نخوون بوتەوە] کە وای زانی بگێڕی بوونەوەرە گەشە ئاسمانییەکانە [نە بگێڕە و نە هیچ..]، دواتریش کە فەلەکناسەکان بەوردبوونەوە لە بزووتنەوەی ئەو بوونەوەرە ئاسمانییانە حەوت هەشت فەلەکی تەبەق لەسەر تەبەقی بۆ تیك و دەرزیان کردە هەڵسووڕێنی چەرخ و دۆلابی هەموو جیهان، خۆیان و زانستی زێدە گرنگی فەلەکیان لەو بەرزاییەوە بردە ناو زیندانێکی فیکری وەها کە دوو هەزار ساڵێکی پێ چوو تاکو لە سەردەمی کۆپەرنیکۆس و گالیلیۆ بەر لە ٤٠٠ ساڵێك دوای ترس و لەرز و قوربانی و زمانبڕین و کافرکردن و سووتاندنی چەندین بێ خەتایان تەبەقەکان پێچرانەوە و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە وەستاوەکان و گەڕۆکەکان لە کاروانی شەوانە و ڕۆژانەی ئەزەلی ڕەها کران و هەریەکەیان بەپێی تێبیرکردنی هۆشی فەلەکناسەکانی ئەو سەردەمە بەشێکەی حەسانەوەیان بۆ ساز درا، مانگ و ئەستێرە گەڕۆکەکانیش مانەوە لەسەر تاکە بزووتنەوەی تایبەتی خۆیان کە پێوەندیی بەهەڵاتن و ئاوابوونەوە نییە. ئنجا کە ئەمە کرا یەکسەر و بەناچاری (مامە زەوی) کە تاکو ئەو کاتە لە مەرکەزی جیهان پاڵی لێ دابوو، خرایە گەڕ و کرایە بەرپرسیاری ئەو چاوبەستەکێیە زلەی کە بزووتن و گەڕان و سووڕانی ئاسمان و بوونەوەرە پرشنگدارەکانی لە هۆشی مرۆڤیان دەکرد چونکە دەرکەوت (زەوی) خۆی بوو دەسووڕا و دەبزووت و ئاسمانی لە بەرچاوی سافیلکە و پسپۆڕاندا دەکردە چەرخوفەلەك.

تۆ ئەگەر بیر بکەیتەوە لە چاوبەستەکێکە تا هەڵوەشانەوەی، کە هێشتاکەش پاپیی سەردێڕێکی لێ ماوەتەوە، ئنجا بگەڕێیت بەدوا ئەو کارە زێدە گرنگ و بەئەرك و ژان و ژوانەی کە کردوتییە سەر زیهن و باوەڕ و ئاین و زانست و هونەر و ئەفسانە و .. و .. بەدرێژایی مێژووی مرۆڤ سەیرت لەوە دێتەوە کە چۆن مێشك و دڵ و دەروون و ناخی هەست و ئەستی مرۆڤ هەر لە ڕسکانیەوە مەحکووم بووە بەو دیمەنە بێ ڕەزایە چاوغەڵەتێنە هۆش حەپەسێنە گیان وروورژێنەی پاك و ڕوون و بەرز و هیچ و پووچەش. وەهای تێ ئەگەی تەپکەی (ئاسمان)ە شینی پان هەروا بەسێنایی و بێ سەروسەمەرە و کاریگەریی هۆشی مرۆڤی لە خۆیدا حەشار دا تا ئەو ڕۆژگارەی کە بەرەوپێش چوونی زانست فێڵەکەی بۆ دۆزییەوە ئەویش وەك دیلی حوکم تەواوکردوو

لێی دەرچوو. لە تاو و کاریگەریی دیمەنی ئاسمان بۆ ناو دڵ و دەروونی ئادەمیزاد ئەوەندە بەسە کە بەشی هەرە گەورە و پیرۆزی ئەوەی پێی دەڵێین (ژوورخان-بناء فوقی)ی کۆنینەی ئادەمیزاد ڕاستەوخۆ و بێ مامۆستا و یەکسەر لەو شێتە پانەوە بۆی شۆڕ بۆتەوە، تەنانەت بۆ ماوەی دوور و درێژی هەزاران ساڵ بە (خوا) ناسراوە وەیا هەر نەبێ هێندەی خوا هێز و پیرۆزیی پێ بەخشراوە، زۆریش لەو خوایانەی گەلان پەرستوویانن بەچکەی ئەو ئاسمانە بوون. گوێ بگرە لە وتوویژی دێندار و پەندیار و شاعیر و قسەکەر و ڕیش سپی و حیکایەتخوانی گەلانی هەزاران ساڵ لەمەوبەر لێیان دەبیەیت کە چارەنووسی مرۆڤ لە تەگبیری ئەو شێتە پانەیە نەك لە گەنم و جۆ و بەرخ و گیسکێکی پێی دەژیت، بەرخ و گەنمەکەشی مەحکوومی ئەو بڕیارەیە کە ئاسمان و هێزە نهێنییەکانی پێی ڕەوا دیتوون تەنانەت گیسکی بۆ هەزاران سەرنەبڕیوە ئەگەر بەنیازی ڕازیکردنی ئاسمان نەبوو بێت. چەند سەیرە بەزەییی مرۆڤ بۆ ئاسمان بەرز بێتەوە ئنجا لەوێوە بەسەر برسی و لێقەوماودا نشێو بێتەوە بپاوەتییەکەش بۆ ئاسمان حیساب بکرێت ئەم (قدرية-Fatalism)ەش تا بەرەو چینی هەژار و زەحمەتکێش و نەخوێندوو دەبوویەوە پتر ئەستوور و خەست دەبوو تا ئەوەی قسەیەکی مەلەو ئازادی باباپەکی مێشك کراوە لای ئەو کەرەوڵرانە بەکفر لە قەڵەم دەدرا نێستاش پاشماوەی ئەم حاڵە هەر بەرچاوە.

بەدوادا گەڕانی هەزاران هەزار ئایدیۆلۆجیا و باوەڕ و ئەرکی مادی و پاداشتی مەعنەوی و پەلەفڕەی گیان و شاگەشکەبوونی دڵ و شەڕ و ئاشتی و جموجووڵ و جانفیدایی .. و .. و .. کە ئاسمان بەسەر مرۆڤیدا بڕیوە بۆ لێکدانەوەی خوێنەر بەجێ دەهێڵم چونکە کارێك نییە من وەیا یەکێکی دیکە بەنووسین و بەئاخاوتن لێی بەکۆتایی بگات. ئاسمان گەورەترین و کۆنترین و وردترین و قووڵترین فێڵی لە هۆشی سافیلکان کردووە، هەزاران هەزار دنیاپەرستیش بەناو ئەو فێڵەدا بۆ ئومێد و ترسی ئەو سافیلکانە چووە و بۆ خۆی داپڕیوون، پیاوی ئاینیی فیکرڕوونیش بەشێکی هەوڵ و تەقەلای بۆ ڕیسواکردنی ئەو تەرزە تەڵەکەبازییە بووە بەلام چی بۆ کراوە؟ ئەگەر خوێنەر لێشم ئاسەلمێنێ، کوردی گوتەنی، ئەمە گەز و ئەمەش ڕابردووی مرۆڤ بڕۆ بپیێوە.

مرۆڤ کە نیگای لە ئاسمان هەڵبووە سەر زەوی، دیسانەوە دەکەوێتە ناو تەپکەهای بەگڕیوگاڵ و بەبێنەوبەرە کە دەبینێ زەوی وەك ئەستوورکی ئانەوا لە بەردەست و دەمیدا

بەهەموو لایەکدا پان بۆتەوە و بەپەراوێزی ئاسمانەوە نووساوە بێ تەقەڵ و بێ تیك.
لەم ڕواڵەتەوە بۆ ئەوە چوو کە ڕۆژ و مانگ و ئەستێرەکان هەر جارە لە زەوییەوە ئەردێن و بەچەرخوفەلەکی ئاسماندا لە ئەنجامی گەشتێکی نێو ئاڵقەییدا دەچنەوە ناو هەناوی ڕۆژئاوای زەوی و ئەحەسێنەوە بۆ گەشتێکی نوێی سەرلەبەیانی. هەندێك لەو کەسانەی شەیدای جەبەرووتی هێزی پەنامەکین، تا ئەو ڕادەیەی بەقسەکانیاندا ئەسەلاتیشی بۆ ئەخوازنەوە، وەهایان لایەقی ئەسەلاتی ئەزەلی دیت بڵێن لە سەرەتای هەر بەیانییەکدا ڕۆژێکی تازە دروست ئەکرێت و لە کۆنە چەرخوفەلەکە تێ ئەنیشێت.
هەر ئەم قسەیە سەرەڕای خۆشکەڵەیی، پتریش لەگەڵ قودسیەتی ئاسمان و ڕووناکایی و بەرزایی ئەگونجێت لەوەی هەر ئەوە ڕۆژی نوورانی بچێتە ناو باخەڵی خاکی ساردوسڕ و بەتەپوتۆز و تاریك، خۆ ئەگەر بشێ لە کاتی ڕۆژگیران و مانگگیراندا بەتەنەکە لێدان حووتە قووتێنەرەکە بترسێت و یەقیان بکاتەوە ئەو هەموو تەپەق لەسەر تەبەقی خاك و بەردەی کە بەشەو و ڕۆژەکەی تێدا حەشار ئەدرێ لەوانە نییە ڕێ بەهیچ گرمە و لرمەیەك بدا بەرەو تاریکستان و غەیبستانی هەناویەوە بڕوات، ئنجا حووتیش لەوێدا نییە بترسێ یا نەترسێ چونکە سەرلەبەری ئەستووکی زەوی، وەك گوتمان، کورسیی ئەعنای ڕۆژی قووت داوە ئیتر چی لەگەڵدا ئەکرێ ئەگەر هات و ڕۆژەکەی نەدایەوە! وا چاکە بەخشندەیی غەیب هەموو سبەینەیەك ڕۆژێکی تازە بەمەخلووقات ببەخشێت وەك بەدرێژایی ئەزەل و ئەبەر ژیان و بوونی بەخشیوە و ئەیبەخشێت هەرچەند لە ئەمێکیشەوە زاناکانی فەلەك بەخەڵقیان ڕاگەیاندبوو زەوی خڕە و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە لە بەرچاوان ناوبەوی ئاسۆی ڕۆژئاوا ئەبنەوە و قووت نادرێن بەڵکو لە وڵاتێکی دیکە هەڵدێنەوە تا سووڕی تەواو بەدەوری زەویدا ئەکەن و لە ئاسۆی ڕۆژهەلاتەوە سبەینان قوت دەبنەوە لەگەڵ ئەمەشدا لە چەند فەلەکناس و سوختەی زیرەك بەولاوە کەسی سافیلکە بەدوا ئەو تەرزە قسە بەرەواژانە نەکەوت، تەنانەت مەلاکانی خۆمان کە فەلەکی کۆنیان بەدەرس ئەخوێند و دەگوتەوە تەراوێك لە دەست حیکایەتی (ئەرز لەسەر پشتی گایە ..) بەتەنگ ئەهاتن و لە موناسەبەی دینیی عادەتیدا ناچار بوون وەك خەڵقی دیکە پێشیدا دەهاتنەوە و وتووێژی فەلەکناسانەیان هەر لە ئاڵقەی خۆیاندا دەکرد چونکە چی ئەوان لە زانستی فەلەك باسیان ئەکرد شتێك نەبوو بچێتە فامی نەخوێندەوارانەوە حاڵ گەیشتە ڕادەیەك مەلایەکی مەغریبی دانی بەکافربوونی (شێخ محمد عبده)دا داهێنا لەبەر ئەو جۆرە

ڕاپانەی کە پەکێکیان بزووتن و خڕبوونی زەوی بوو. بەهەمەحاڵ ئەم شێوە پان و ئەستوورکییەی زەوی بوو وای کرد هەندێ بابای پیتۆڵ چیای قاف بەڕۆژخاوڕۆخی ئەستوورکەکەدا هەڵنێ ئەوەك کەس سەرمەتانکە لە لێوارییەوە بکات وەیا بگاتە پێکدا دوورانی ئاسمان و زەوی و دەست لە کاری نارەوا بدات، دێو و عیفریتی پشت چیای قافیش هەر بەرهەمی لابەلایی تەختبوونی ڕووی زەوی بوو چونکە زۆر حەیفە ئەو مەڵبەندە کەس نەدیتووەی پشت چیای قاف بە بەتاڵی بمێنێتەوە لە کیس خولیای ئاشقەدیز و جنۆکەپەرست بچێت. سەیر لەوەدایە [ڕەنگە سەیریشی تێدا نەبێ] کە مێشکی مرۆڤ ئەفسانەی هەڵمشت و زاخاوەکەی بەخۆیەوە گرت بارتەقای ئەفسانەدۆستیی شەڕ لەگەڵ ڕاستیدا دەکات و بەگژ بیری ڕووناك و پاکدا دێتەوە، تەنانەت کە داهێنانە نوێیەکانی وەك تەلەفۆن و گرامەفۆن و فڕۆك هاتن و سەری ڕێیان بەهۆشی مرۆڤ گرت و تەنگیان بەئەفسانە بابلییەکان هەڵچنی پاسەوانەکانی ئەفسانە بەکاری شەیتانیان دانان و لە خەڵقیان حەرام دەکردن، دواتر نەختێك بەشەرم و تەوازووعەوە دەیانگوت ئەمانە هەموویان (گاورکار)ن و عەقیدە تێك دەدەن، تا ئێستاش مرۆڤی وەها هەیە لە بەرۆشی بێ فێڵەوە دەسکێك بەڵگە بهێنێتەوە بۆ درۆزنبوونی چوونە ناو مانگ، تاکو جارێکیان بەیەکێك لەوانەم گوت ئەدی ئەگەر پەلیان گرتیت و لە ناو کەشتییەکی ئاسمانگەڕیان دانایت و لەسەر مانگ دایانبەزاندیت؟ گوتی ئەو دەمەش تەئویلێکی بۆ دەبینمەوە لە ئاسیاوی خۆم کەسی وەهام دیتوە ئەوش دیتوتە کە شەوان کەشتیی ئاسمانگەڕ وەك ئەستێرە بەناو ئەستێراندا دەگەڕا دەیگوت کوڕینە تەماشای مەکەن! بۆ خۆشی چاوی دەبڕییە زەوی .. ئەویش و زۆری دیکەش شادی دای دەگرتن کە گەشتێکی ئاسمانی تێك دەچوو وەیا ئاسمانەوانێك تێ دەچوو، لەمەشدا هەر هێندەی ساوای نەفام گلەییان دەچێتەوە سەر.

تەرکیبی زەوی سەرلەنوێ فێڵێکی گەورەی لە زانا کۆنەکان کرد کەوا بەبڕوالەتی مەڵخەڵەتان و وایان زانی زەوی لە چوار ماکە مەشوورەکەی (ئاو، ئاگر، خاك، هەوا) پێك هاتووە کەچی ئێستا دەزانین هەر چواریان مانەی ناوێتەی هەرە گرنگی زەوین.

دۆزینەوەی ئەو چوار ماکەش بەرهەمی بیرکردنەوە و لێکدانەوەی زاناکان بوو نەك هەڵبەی مەیلی ئەفسانە وەیا ڕوانینی سافیلکە. ئەفسانەپەرست و سافیلکە بەعادەت بەرانبەر دیمەنی نامەفهوومی سروشت یا هەر دەحەپەسێ و یەکسەر بۆ غەیبی دەباتەوە یا لە ئاستیدا بێ باك و بێ وردبوونەوە دەبێت، بەتایبەتی ئەو شتانەی

هەمیشە دەیانبینێت، تا ئەو دەمەی کە خەریکبوونی بەژیان و گوزەرانەوە لە شتانی هەڵدەنەنگوێنێت ئیتر حیسابێکیان بۆ دەکات.

سافیلکە دەزانێ ئاو لە خۆڵ سووکترە، هەست بەهەواش دەکات، دیارە ئاگریشی دیتووە بەڵام ئەو لێکدانەوە مەیلەو وردە ناکات کە هەرچی لەسەر زەوی بەرچاو و بەرهەستە یەکێکە لەو چوار شتە، بۆ ئەم مامڵەتە ئیمچە (تجریدی)یە لەگەڵ سروشتدا گوێ لە مامۆستاکەی دەگرێ، هەتا ڕاگەیاندنەکانی مامۆستاکەشی سادەتر بێ لێی خۆشتر دێت. دنیا بێ وردکردنەوە مەخلوقی خوا بێ خۆشترە لەوەی ئاو و ئاگر و خاك و هەوا بێ، چواریش بێ لە ئەوەد خۆشترە تۆ لە سافیلکە بگەڕێ، ڕابەرە مورشیدەرەکانی ئەو چوار ماکە چەندین حیسابی زانستیهان لەسەر جیهانی (چوارماکی) هەڵستاندووە، تەنانەت میزاجی مرۆڤیان بەپێی نزیکبوونی لە خاسیەتی هەر کامێك لەو چوارە بەچوار جۆر دابەشی کردووە دەرمانی نەخۆشیشیان بەپێی میزاجی نەخۆشەکە ساز داوە.

دایاردەیەکی هەمیشەییی دیکەی زەوی هەیە هەموو چاوێك دەیبینێت و هەتا سەردەمی (نیووتن)یش بەداخراوی لە شێوەی تەپکەی فیکر مایەوە فێڵی گەورەشی لێ کردین. هەرچی قورسایی هەیە بەرەو نزمایی دەبێتەوە ئەم دیاردە بەرواڵەت بەدیهی و سەرەتاییە وای لە نیگای زانا و نەزان کرد بۆ ئەوە بچێ کە (ژووروو) هەتا سەرووی هەرە سەرەوە هەر بەرز بێت و (خواروو)ش هەتا تەختی بنی دنیا هەر نزم بێت. ئنجا کە ئەمەی لێ بوو بەباوەڕی بنجی، بەڵگەی هەرە گەورەی تەخت و ڕاستبوونی ڕووی زەوی لێ داتاشی بەو گوتەیەی کە ئەگەر زەوی خڕ بێ لە پێشەوە هەرچی ئاو هەیە دەڕژێتە بۆشایی ژێرەوەی زەوی، هەرچی شتی ڕەقیش هەیە لە تەنیشتەکان و دیوی بنەوەی زەوی ئەوانیش بەردەبنەوە بۆ بۆشایی نزم. چ فەلاتێکە ئەو خراپییەی زەندیقەکان بەمل زەویدا دەبڕن! خڕی چی و ماشێنەی چی! (زاناکانی یۆنان و فەلەکناسەکانی فێرگەی بەتلەمیۆس لەو حیسابە بەدەرن). من سافیلکەی وەهام دیتوە کە دەگوترا زەوی بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە گورج قسەکەی بەدرۆ دەخستەوە بەوەدا کە ئەگەر خولابایەوە دەبوو سبەینان کە لە خەو هەڵدەستا سەری لە جێی پێی بێت و پێشی لە جێی سەری.

چاوبەستەکێی بوونەوەر، ئاوناوە، بۆ ئێوە ڕامانی عادەتی بەلای سیحر و تەڵەسمدا دەچێتەوە وەك کە کانیاوەکان هاوینان ساردن و زستانانیش هێندەی حەمام

هەڵیهان لێ هەڵدەستێ و خەڵق خۆیانی تێدا دەشۆن. هەر لە پەنا ئەم تەڵەیەدا یەکێکی دیکە هەیە ئەویش بەلای ئەگای سادەوە چ تەفسیرێکی ژیربێژانەی نییە کە دەبینن هەتا پیاو بەرەو بەرزایی سەرووی شاخەکان تێ هەڵکشێت ساردترە هەرچەند لە ڕۆژیش نزیکتر دەبێتەوە. ئەم دیاردەیە وای کرد بەر لە چەند سەد ساڵێك (ابن خلدون) بڵێ گەرمایی ڕۆژ دوای گەیشتنی تیشکەکەی بۆ سەر زەوی و عەکسبوونەوەی ئنجا پەیدا دەبێ. بەڕاستی ئەو جۆرە دیاردانە کە لە ڕواڵەتدا دژی بەدیهییەن و بەر هیچ سادە حیسابێکی مەفهووم ناکەون وەك پلانگێڕی بەنانقسەت سەرپۆشی پەنامەکیەتی بەسەر هەڵکەوت و بوونەوەردا دادەنەوە. هیچ گۆشەیەکی پەردەکەش دیار نییە پەنجەی هۆشتی لێ گیر بکەیت و هەڵی بدەیتەوە. ئاخر ئەگەر کاری جنۆکە و مێردەزمە نەبێ چۆن زستانان هەڵم لە کانیاوی سارد هەڵدەستێ؟ نزیکبوونەوە لە ڕۆژ ساردایی پەیدا دەکات؟ ئاگر لە ئاوی باران بەر دەبێ؟ ئەم پرسیارانە و سەدانی وەك ئەوان بۆ مرۆڤی نەخوێندووی بەر لە هەزار ساڵ و دوو هەزار ساڵ برای سیحر و جادووکاری بوون و خورجینەی ئەفسانەی میراتیهان دەناخنی و ڕێیان بەمرۆڤی فێڵباز دەدا بەناو تاریکایی هەر یەکێك لەو پرسیارانەدا بۆ دەروون و گیرفانی سافیلکان خشکە بکات.

دیمەن و دیاردەی دیکە زۆرن کە لە هیچ کەلێنێکەوە هۆش و گۆشی مرۆڤی نەخوێندوو تێی بڕ ناکات و بەرانبەری دەحەپەسێ. لەمانە دوو دیاردە زۆر سەیر و نامەفهوومەکەی برووسکە و پەلکەزێڕینەن. ئەگەر لە غەیبەوە هۆیەکی ڕق بزوێن بۆ برووسکە و یەکێکی ئەشمیلانە بۆ پەلکەزێڕینە پەیدا نەکرێ ئەو خەڵقە سافیلکە و سادەیە دەبێ هەر دەمەبەشکەی سەرسووڕمانی پێوە بێت. خوێندەواریش لە کۆنی کۆنەوە هۆی ڕاستینەی ئەم دوو دیاردەیەی نەدەزانی، ڕەنگە تا ئێستاکەش بەتەواوی ڕوون نەبووبێتەوە بۆچی هەوری فشەڵۆك دەتوانێ برووسکەی ٢٠ کیلۆمەتری بەرپا بکات کەچی گەورەترین ڕشتەی کارەباسازی ناتوانێ لە چەند مەترێك دووورتر کارەبا بەهەوادا ڕاگوێزێ. واتە برووسکەی مرۆڤکرد هەزاریەکی برووسکەی سروشتکرد دەرناچێ؟ لەمەش بگەڕێ، ئەدی چۆن ئاك گەواڵەیەك هەور هەر دەڕوات و بەدرێژایی هەزار کیلۆمەتر لێشاوکەی وێرانکەر هەڵدەڕێژێ خۆ ئەگەر هەموو هەورەکە هەڵگوشێت سەدیەکی ئەو ئاوەی لێ پەیدا نابێ؟ لە وەرامی ئەم لاپەنە کە جارێ نازانین چییە، بیر لەو دەریایە بکەوە کە لە کۆنەوە خەڵقی نەخوێندەوار وایان دەزانی

بەئاسمانەوەیە و لەسەر شتێکی وەك بێژنگ ڕاوەستاوە کە کونەکانی کرانەوە دڵۆپەکان هەڵدەرژێن! ئەم خەیاڵەیان دەکرد هەر چەند لە عەقیدەشیاندا، کە قورئانە، باسی باران بەڕوونی کراوە نە بەحر و نە بێژنگیشی تێدایە. پەلکەزێڕینە لە بارانیش سەرنجڕاکێشتر و سەرسوڕهێنترە. من تا ئێستاش لە بارەیەوە هەر ئەوەندەم خوێندۆتەوە و خوێندووە کە دڵۆپی باران شێوەی (منشور) ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەشکێنێتەوە لەوە بەولاوە چ تەفسیرێکم بەدەستەوە نییە لەوەدا کە چۆن ڕەنگەکان وەها پان دەبن کە لە دوورەوە بدیترێن چونکە ئەو تەفسیرەی من خوێندوومە هەر ئەوەندەم تێ دەگەیەنێ کە ڕەنگەکانی تاکە یەك زنجیرەی دڵۆپە باران بەر بیلبیلەی چاوم دەکەون. ئەو ڕەنگی لە زنجیرەی سەرووتر وەیا خوارووتر دەشکێتەوە لە بیلبیلەی چاو بەرەژوورتر وەیا بەرەژێرتر دەوەستێ. خۆ ئەگەر وا دابنێین هەر ڕەنگە لە ڕیزە دڵۆپێکەوە عەکس دەبێتەوە ئەوساش حەوت زنجیرەی دڵۆپە بارلن بەسەریەکەوە هەر هێندەی خەتێکی باریك خۆ دەنوێنن، وەهاش لە یەکدی نزیك دەبن کە سەرلەنوێ تێکەڵ بەیەکدی ببنەوە و بگەڕێنەوە بۆ شکڵی تیشکی ڕۆژ، کەچی وەها دەبێ. ئاوناوە، پەڵە هەورێك لە دوورایی پارچە کێلۆمەترەوە هەمووی دەبێتە پەلکەزێڕینە. ئنجا ناشزانم بۆچی بەزۆری دوو پەلکەزێڕینە هەڵدێن. یەکێ زۆر گەش لە ژێرەوە یەکێکی کزیش لە سەرەوەتر! هەڵبەت ئەم پرسیارانەم ناکەن بەئەفسانەپەرست چونکە سەرپێچیم لە ئەسڵی تەفسیرەکە نییە کە دەڵێ مەنشوورەکانی دڵۆپە باران ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەدەنەوە، من هەر ئەوەندە دەڵێم کە تەفسیرەکە جارێ، بابێی هەموو دیاردەکە ناکات. هەرچی ئەفسانەپەرستە لە پێشەوە پەنا بۆ دێو و پەری و قەمچیی فلانە پاڵەوان و کەزیی فلانە فریشتە دەبات. ئەو قسانەشم لەلای خۆمەوە ترنجاندنە ناو نووسینەکەم بۆ ئەوەی باشتر دەرکەوێ کە چەند زەحمەتە مرۆڤ لە ڕێی خوێندنیشەوە بەڕاستییە بنجییەکانی دیاردەی سروشت بگات، ئنجا دەبێ حاڵی مام باپیری گوندی (دەوژان)ی بەر لە (٥٠٠) ساڵ چی بووبێت! ئەوەی ڕاستیش بێ زۆری خوێندەوارەکانی ئەم سەردەمەش لەلایەن تەسلیمبوون بەوەی پێی دەڵێن تەفسیری عیلمی هێندەی ئەو مام باپیرە خۆش جڵەون هەر بۆیەیشە لە ئاست گۆڕانی هیچ تەفسیرێکی عیلمی ناکەونە ڕەخنەکارییەوە و بڵێن چۆن دەشێ کە فلانە شت تا دوێنێ بەڕاست دادەندرا ئێستا دەرکەوێ هەڵەی ڕووت بێ؟ بەهەمەحاڵ بادەدەمەوە سەر ڕچەی نووسینەکە.

وەرزێری ولاتی کوردەواری لە تەجرەبەی خۆیدا هەستی بەوە کردووە کە بای

شەماڵ هەرچەند لە لەشی مرۆڤ خۆش دێت نەخۆشیی شیناوردی وەك شۆکە و دۆزی پێوەیە، ڕەشەبا ش، بەپێچەوانە، لە لەش ناخۆش دێت بەڵام نەخۆشیی شیناوردی پێوە نییە، بگرە نەخۆشیش دەبەڕێنێ. ئەم دیاردەیە لە هیچ ڕۆشنە و کەلەبەرێکەوە تەفسیر بەدەست وەرزێری سادەی بێ سەوادەوە نادات، ئەویش ناچار هانای بردە بەر ئەرشیفی بیروباوەری میراتی و گوتی هەرچی ڕەشەبایە بای بەهەشتە بەسەر جەهەنەمدا تێ دەپەڕێ، شەماڵیش بای جەهەنەمە بەسەر بەهەشتدا دێت. سەیر لەوەدایە کە هێشتا ئەم بنۆسکارییە (تفسیر، تعلیل) خاوێنترە لەوەی نەفەسی ئەژدەها و ورشەی باڵی پەری وەیا هاتوهاتی پشت چیای قاف تێکەڵ بەمەسەلەکە بکرێ چونکە هەر نەبێ بەهەشت و جەهەنەم لە نایینی بێ فێڵ و بێ تەئویلدا هەن هەرچەند چ دەخلیشیان بەسەر شۆکە و دۆزەوە نەبێ. خەڵق فێڵێکی بچووکی دیکەش لە خۆیان دەکەن لەوەدا کە هەر جارە لە نکاو سەرمایەك دێت و دەبینن بەفر لە شاخان بارێوە گورج دەڵێن سەرمایەکە هی بەفرەکە بوو کەچی، بەپێچەوانە بەفرەکە هی سەرمایەکەیە. کاتێك سەرما هی بەفر دەبێ کە بێین لە لاوە بەفر بهێنین و بەسەر شاخانیەوە بڵاو بکەینەوە و وڵاتی پێ فێنك بکەین. ئەم سەهووە بچووکە ئەگەر زەرەری نەبێ سوودیشی نییە براستکردنەوەشی زەرەری تێدا نییە، جگە لەوە کە لەوە ڕاهاتنمان بەسەلماندنی سەهووی بچووك لە کاری گرنگیشدا بەلای بنۆسکاریی چەوتماندا دەباتەوە وەیا هەر نەبێ فێری چاوپۆشی دەبین لە هەڵەی گەورەش. ئەوەی ڕاستیش بێ گەلێك باوەڕی چەوتی زیندە گرنگ و بەنەرك لە بنەڕەتدا لەسەر هەڵەیەکی فیکریی بچووك هەڵستاوە، وردە وردە تەنیوەتەوە و ڕەگی داکوتاوە، مرۆڤیش بەتێکرایی زوو دەسخەڵەت دەدرێ تا ئەوەی مەشوورەکەی (عەقڵی لە چاویدایە)ی لێ بەڕاست دەگەڕێ لەو ڕووەوە کە ئەوەی چاو دەیبینێت بەڕواڵەت دیمەنی ڕاستەقینەی شتانە وەك کە پێست سەرپۆشی ڕاستەقینەی لەشە، هەر بۆیەیشە بهاوی فێڵباز هەمیشە بەجۆری سەرنجڕاکێش و لە باری ناناسایدا خۆی بەخەڵق نیشان دەدات. بڕوا دەکەم ئەگەر ساحیری نێوان هیندییە سوورەکان خەتی سەوز و شین بەسەر ڕوویاندا نەکێشن کەسی ئەوتۆیان بەدوا ناکەوێ، وەیا گەورەترین سەرکردەی شەڕ لە حەمامدا بێ تاج و ئەستێرە و قایش و قرووش کەس سڵی لێ ناکاتەوە.

گومان لەوەدا نییە کە ئەم جیهانە هەزاران هەزار تەپکەی فیکریی ناوەتەوە نێتر سروشتکرد بێ وەیا مرۆڤکرد، لەوەتەی فیکری ڕوونیش خەباتی دەست پێ کردووە

هەر خەریکی ئاشکرا کردنی ئەو فروفێڵە بووە کە لەو تەکانەوە دزەی بۆ ناو مێشك و دەروونی ئادەمی کردووە و نرخی قورسی لێ ستاندووە. زۆر جاران هۆکۆژیشی پێ کردووە.

بۆ ئەوەی من بڵێم لە خۆوە دیارە ئەرکی ڕەواندنەوەی تاریکایی تەپڵەی فیکر دەچێتە ئەستۆی ڕۆشنبیر چونکە ئەو وێرای زیندە توانای تێگەیشتن و وردبوونەوە کە بەخوێندن پێی گەیشتووە هەر خۆیشی خۆی بەرابەر و چاوساغ و قوماندان داناوە. بەلای منەوە رابەرایەتی و پێشەوایەتیی ڕۆشنبیر لە مەیدانی فیکردا سێ مەرجی بنجیی گەورەی پێویە:

١- لەسەریەتی بەدرێژایی عومری ڕۆشنبیرایەتیی خۆی خەریکی وەدەستهێنان و پترکردنی زانیار (معرفە) بێت و شانبەشانی قافڵەی بەرەوپێشچووی فیکر و ئەدەب و هونەر و کۆمەڵایەتی هەنگاو هەڵێنێ تاکو هەمیشە چاوی بەهەموو لایەکدا بنوڕێت و لە ڕەشکە و پێشکەی تێوە ڕامانی تاکە قوژبن ڕەها بێت. لێرەدا دەبێ بڵێم پەرۆش بۆ بیروباوەڕی شەخسی داوا لە ڕۆشنبیری دەکا کە خۆی بەهەموو چەکێکی فیکری ئاراستە بکا نەك تاکە چەکی باوەڕی خۆی کەوا ڕەنگە هەر بەقەدەر کولە خەنجەرەکەی باوەڕی ناحەزەکەی بڕشتی هەبێ. زانست و هونەر و ئەدەب و تەکنیك لەم سەردەمەدا وەها خێرا بووە ئەگەر لێی لە لینگان ئەکەێتە دەنگ تۆزیشی ناشکێنێت. کتێبێکی بێ ناوونیشانی ئەورووپا دەخوێنێتەوە سەرت سوڕ دەمێنێ لەو هەموو وردبێنی و قووڵ دلگرتن و بەرفرەوانییەی کە لە باسێکی وەها، بەزاهیر، کەم بایەخدا بەکار هاتووە. من ناڵێم ڕۆشنبیر مەیدانە تایبەتییەکەی خۆی چۆڵ بکا بۆ گەشتی ناو مەیدانەکانی دیکە من دەڵێم وێرای پسپۆڕبوون لە مەیدانی خۆیدا دەبێ ئاگاداری هاتوباتی مەیدانەکانی دیکەش بێ بەتایبەتی ئەوانەی لە هی خۆی نزیکن هەر ئەبێ بەنیازی ئەوەی خۆی پێیان دەوڵەمەندتر بکا و بشتوانێ لە کاتی پێویستدا لە چاوبەستەکێی حیلەگەری ئەو مەیدانانە ڕزگار بێ و ڕیشی خۆی تەسلیم بەغەیر نەکا. من لە تەجرەبەی خۆمدا شتی وەهام دیتووە بمهاوێتە سەر گومانکردن لە بڕیاری پسپۆڕان، بەنموونە لە تەلەفزیۆنی وڵاتێکی ئەورووپا دیتم کێبەرکێ لە نێوان گۆرانیبێ (١٨) دەوڵەتدا دەکرا، هەر گۆرانیبێیەك لەلایەن تاقمە پسپۆڕی غەیری هاوەن گۆرانیبێیەکەوە نومرەی دەدرایێ، بەزۆری وەها دەبوو گۆرانیبێك لەلایەن پسپۆڕێکەوە (١٠٠)

نومرەی بۆ دادەندرا لە لای یەکێکی دیکەشەوە (٠)ی دەدرایێ. ئنجا کە حاڵی پسپۆڕ وەها بێ با بێین کوێر و کەڕ بکەینە حەکەم وەیا تیرۆریستێکێ و خەتوشێرانێ بەکار بهێنین خۆ هەتا سەعوو بکرێ لە نێوان (سەد و سفر) تێپەڕ ناکات.

ئەم مەرجەیان لە مەیدانی فیکر [ئەدەب، هونەر، فەلسەفە ..] بەسەنگە مەیدانی زانست و تەکنیک مەگەر فەلسەفەیان لەسەر هەڵنرێ ئەخۆ ڕۆشنبیری فیکر هاتوچۆیان تێدا ناکات.

٢- پێویستە ڕۆشنبیر ئەوە بەچاوی خۆیەوە بگرێ کە مومکینە خۆیشی وەك خەڵقی دیکە بەتەپکەی فیکرەوە بووبێت، بۆیە لەسەریەتی هەمیشە بەبینین و باوەڕ و هەڵوەستی خۆیدا بچێتەوە و تاقییان بکاتەوە نەوەك بەدزییەوە هەڵەیان تێ خزابێت. ئێمە دەبێ بزانین، مرۆڤ بەعادەت لەگەڵ قەناعەت و بیروڕای خۆیدا دەگونجێت و پێی دەحەسێتەوە، هەرکە لێشی بەگومان کەوت، کوردی گوتەنی، کێچ دەکەوێتە کەوڵییەوە. هەر ئەو حەسانەوەی گونجان لەگەڵ قەناعەتە وای کردووە باوەڕی پووچەڵ بۆ ماوەی هەزار و دوو هەزار ساڵ لەگەڵ کۆمەڵی دواکەوتوودا بژیت چونکە بەهیچ مامۆستایەکی فێڵباز و جادووگەر ناکرێ هەزاران هەزار مریدی سادە بهاوێتە سەر ڕێبازێك کە هەمووی زەرەر بێت ئەگەر لێیان خۆش نەیەت. تۆ سەیری ڕابەری دڵسۆز بکە، چ عەزابێك دەخوا بەدەست نیقناعکردنی سافیلکان لەو ڕێنماییەی کە هەمووی پاکی و چاکە و بەرژەوەندە ئنجا بەهەزاری یەکێکیش بەدوا قسەکانی ناکەوێ. لە دەوروبەری خۆمان دڵسۆزێکی وەکو حاجی قادر بەر لە (١١٥) ساڵێك وەختابوو بکوژرێ بەدەستی ئەو مریدانەی بەنەرك و مەسرەفی خۆیان خزمەتی ورێنەکانی شێخی ماوێلییان دەکرد. دواتر، لە ئەستەمبۆڵەوە، حاجی بەبیر خەڵقەکەی دەمێنایەوە کە دەیگوت:

لە دەوری کەر نەبی تا دەوری گای کوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر

بەهەمەحاڵ مرۆڤ کە باوەڕێکی بەدڵدا چوو، با هەڵەی ڕووت و ڕەجاڵیش بێ، وەهای بۆ دێتە جۆش خۆی تێدا لە بیر دەکات، ڕۆشنبیریش مرۆڤە و فریشتە نییە گەلێك جارانیش پتر لە سافیلکان شێنگیرە دەبێ بۆ باوەڕێکی قرێژك وەیا هەڵوەستێکی پووچ. جا ئەگەر خۆی ڕانەهێنێ بەوەی ناوەناوە چاو بەهەڵوەست و قەناعەتیدا

بگێڕنەوە کەڵکی ڕابەرایەتیی پێوە نامێنێ.

مەرجی سێیەم کە تەواوکەری مەرجی دووەمە، ئەوەیە کە پێویستە مەیدانی ڕەخنەگرتنی دڵسۆزانەی بێ نیاز لەبەر فیکر و نۆژیندا بەربەرەلا بێ و ڕۆشنبیری لێ وەتەنگ نەیەت هەرچەند ڕەخنەکە ڕوو لە خۆی و باوەڕیشی بکات. فیکر و ئەدەب و زانست و هونەر و داهێنان و بەرهەمهێنان و گەشتی بێ دەریا و فڕینی ئاسمانان هەمووی لە پێناو خزمەتی ئادەمیزاددا شەرەف پەیدا دەکەن. کە هات و یەکێک لەمان ژوورووی مرۆڤ خرا و لێی کرا بەبوت لە خانەی شەرەفی مرۆڤدۆستی لا دەچێت بۆ خانەی مرۆڤئەوپستی. لە سەردەمی گەشەی ژیاری عەباسییەکاندا دەوری حەفتا باوەڕی سەر بە تاکە تایەتی ئیسلام وێکڕا دەژیان و هەڕەشە لە هیچیان نەدەکرا، بەسەرنج گرتنیش لەو باوەڕانە و کارێکی کردوویانە دەرەکەوێ بەرژەوەندیی گشتی لێیان زەرەرمەند نەدەبوو. خەڵق لە ڕێی باوەڕەوە یەخەگیری یەکدی نەدەبوون تەنانەت مەسیحی و جوولەکە و زەردەشتی و هی دیکەش لە پەراوێزی باوەڕدا پێکەوەیان هەڵدەکرد. بێگومان گەشەی ژیار (حضارة)ی عەباسییەکان قەرزداری ئازادیی باوەڕە ئەخۆ ئەگەر دەنگی ئەدیب و خاوەن فیکر و زاناکان خەفە کرابایە دەریای کتێبان کووچە و بازاڕی بەغدا و شارەکانی دیکەی ئەوسای ئیسلامیان پڕ نەدەکرد، ئیسلامەتیش ئەوە نەدەبوو ئێستا مسڵمان و عەرەب شانازیی پێوە بکەن. بەلای منەوە ڕێدان بەڕەخنەگرتن جێی سەرێنجی و ئەسەلماندن نییە ئەوەی دەشێ لەبارەی چەندوچۆنی ڕەخنەگرتنەوە قسەی لێ بکرێ شێوەی ڕەخنەگرتن و دەربڕینی باوەڕە، لێرەدا خاوێنیی زمان و دڵ و قەڵەم پێش مافی ڕەخنەگرتن دەکەونەوە چونکە بەهیچ مەزهەبان ڕەوا نییە (ماف) بیێتە هەلی تێچپێنکردنی نیازی بەد و وشەی بێ حورمەت. بێگومان جۆری ڕەخنەکاریی نێوان ڕۆشنبیران و شێوەی ڕەخنەگرتن و وەرامدانەوە پێوانەی هەرە ڕاستە بۆ ئەزموونی پلەی پەسەندلیەتی و سوودبەخشایەتیی ئەو هێندە ڕۆشنبیرییەی کە مافی ڕەخنەگرتنی تێدا تاقی دەکرێتەوە. هەتا ڕێکاری (ڕەخنە و وەرام) بەرزتر بێت پتر بەڵگە بەدەستەوە دەدات لەسەر سوودبەخشی و جوامێریی کارەکە و هەموو سەروبەرێکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری ڕەخنەگر و وەرامدەرەوەکان.

ئەم نووسینە لەوانە نییە کۆتاییی بێت چونکە هەتا بەدووی بکەویت شریتە درێژ دەکاتەوە هەرچی بوونەوەر هەیە بەسروشت و مرۆڤیەوە دەشێ خورد بکرێتەوە بۆ

تەپکەی فیکریی بچووك و گەورە کە هەر یەکێکیان ڕۆژێك لە ڕۆژان فامی مرۆڤی بەهەڵە بردبێ تا ئەو ڕادەیەی تاریکاییی گەیاندبێتە بیروباوەڕ و پێوانەی چاکە و خراپە کە سەیری ڕەوتی مێژووش بکەیت دەبینیت هەموو هەنگاوێکی بەرەوپێشەوەی مرۆڤ بەدوو قاچی ئیعتیباری هەڵنراوە یەکێکیان دۆزینەوەی هەندێك ڕاستی، دووەمیشیان پووچاندنەوەی هەندێك هەڵە ئنجا وەهاش بووە ئەو ڕاستییەی دوێنێ چرای کۆمەڵایەتی بووە، بێ ئەوەی باری ئابووری وەیا ڕۆشنبیری گۆڕا بێ، وردەوردە [لەبەر ئەو هۆیانەی کە لێرەدا جێی باسکردنیان نابێتەوە] تاریکاییی داوەتەوە و سەرلەنوێ خەباتی تازەبابەتی بەمل دڵسۆز و مێشکڕوونەکان دابڕیوە.

ناچارم واز لە شریتەی نووسینەکە دەهێنم تاکو ماوەم بمێنێ بۆ ئەوەی تەپکەیەکی فیکریی زۆر بەناوبانگ بدەمە بەر نیگای خوێنەر و مافی ڕەخنە گرتنی تێدا بەکار بهێنم. ئەم تەپکەیەش وەك هەر ئێستا ڕوون دەبێتەوە فێڵی لە زاناکان کردووە لە ڕێی ئەوانیشەوە قوتابییەکانیان پابەندی بوون، منیش کە دێم ڕەخنەی لێ دەگرم هونەرەکە دەگەڕێنمەوە بۆ ئەو کەسەی کە لە سەرەتاوە بیری وەهای کردووە من بەخۆیەوە خەریك بکات.

لە شیکردنەوەی مێژوو کە بەسەر ڕاڕەوی مادیی مێژووییدا دەڕوات عەبدایەتی بەقۆناخی مێژوویی داندراوە وەك دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری. بەپێی بۆچوونی من کە لەبەر تیشکی مادیی مێژووییدا سەیری پرسیارەکە دەکەم عەبدایەتی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە نەك قۆناخی مێژوویی چونکە لەو ئەزمەرەدا ئەوەی سیفەتی (قۆناخ) بەپلیکانەیەکی مێژوو دەبەخشێت لایەنی ئابووری و جۆری (بەرهەمهێنان)ە واتە دەبێ (قۆناخ) زادەی عەمەلیەتی گۆڕانی ئابووری بێت و ڕووداوێکی مێژوویی و ناچاری بەئابوورییەوە بەسترلو بێت وەك کە فەلاح و مڵکدار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی سەردەمێکدا لە شێوەی حەتمی پەیدا دەبن. هەرچی عەبدایەتییە زادەی عەمەلیەتی بەرهەمهێنان نییە، بەچکەی ڕاستەوخۆ و یەکسەری ئابووریش نییە بەڵکو بەزۆری لە ئاکامی دۆڕاندنی شەڕدا دانیشتوان وەیا عەسکەرەکانی وڵاتە تێشکاوەکە بەدیل گیراون و بوونەتە عەبد، وەیا لەبەر ناگزووری خەڵق منداڵی خۆیان فرۆشتووە، ڕەنگە خۆشیانیان فرۆشتبێ. منداڵ فرۆشتن بەوەندە نابێتە بنچەی پەیدابوونی (قۆناخی بەئابوورییەوە بەستراو) کە فرۆشتنی تێدایە چونکە مەڕ و گیسك و عەلیشیش و کەڵەشێریش دەفرۆشرێن چ قۆناخانیش دروست ناکەن. حاڵ و باری

منداڵفرۆشتن و مەرفرۆشتن پێوەندیی بەجۆری بەرهەمهێنان و هۆی بەرهەمهێنانەوە نییە، مامڵەتێکە دەشێ شانبەشانی چەندین قۆناغ بەردەوام بێت، ڕەنگ بوو ئەگەر یاسا مرۆڤ فرۆشتنی مەنع نەکردبایە ئێستاش لە هەندێ شوێنی ڕووت و برسی و دواکەوتوودا هەر لە برەو بوایە، لە برەویشدایە. ڕاستییەکەی، لە وڵاتی خۆمان تا ئەم نزیکانەش وەها بووە منداڵ فرۆشراوە بەڵام نەبیستراوە قانوون نە لە کۆن و نە لە نوێدا سەلماندبێتی.

چی لێرەدا گوتم لەبارەی قۆناخنەبوونی عەبدایەتی بەومەنە هەڵناوەشێتەوە کە لە پایتەخت و شارە گەورەکانی دەوڵەتە زلە کۆنەکاندا لە ناکامی شەڕی بەردەوام و سەرکەوتوو، هەزاران عەبد و جارییە لە ژێرووی هەموو چینەکانەوە کۆمەڵەیەکی دەسبەسەر و بێ ماف و بێ مزەیان لێ پەیدا بووە و شێوەی (چین)یان وەرگرتوە چونکە قسەمان لەگەڵ (قۆناغ)ە. جا ئەگەر ناوی قۆناخت لەسەر هەڵگرت با لە شێوەی (دیاردە)دا هەر ناوێکی پێ دەدرێ بدرێ. بەهەمەحاڵ ئەو عەبدانەی پارە و پوولیان چنگ کەوتووە خۆیانیان کڕیوەتەوە و ئازاد بوون. لەوانەیشە لە شەڕێکی دیکەدا کۆنە عەبدەکە خاوەنەکەی خۆی بەدیل گرتبێ و کردبێتیە عەبد. هیچ دوور مەبینە یەکێك عەبدی ئازاد کردبی و دواتر خۆی هەژار بووبێت و کۆنە عەبدەکەی کڕیبێتی. تۆ ناتوانیت وا بەقسە (فەلاح) ڕەها بکەیت وەك کە بەقسە عەبدێك ئازاد دەکەیت، کرێکاریش بەقسە نابێتە ماڵدار وەیا ئاغا کەچی دەشێ هەر لە شێوەی عەبدایەتیدا عەبد فەلاح بێ وەیا سەرباز بێ وەیا بازرگان بێ واش بووە بۆتە (سلطان)ێکی وەك کافووری ئیخشیدی. عەبدایەتی بەقەدەر (بوتپەرستی) دیاردەیە و هەردوویان بە بەریانەوە هەیە پێکەوە شانبەشانی چەند قۆناغ بەمێژوودا سەرەژێر بینەوە هەردووشیان (چۆنیەتی)ن و بەبڕیار و بەقسە بەردەوام دەبن یاخود هەڵدەوەشێنەوە.

ئەو بیریارەی دیاردەی عەبدایەتیی بەقۆناغ دانا بەر تەپکەی لێکدانەوە و وردبینیی خۆیەوە بوو کە دیتی لە ڕوویەرەکانی مێژوودا دیمەنی هەزاران هەزار عەبد لە شکڵی ڕیزە بەردی دیوار چینێکی هەرە ژێرووی قەلافەتی کۆمەڵایەتی پێك دێنێ ئیتر بۆچی پێی نەگوترێ چین؟ کە کڕین و فرۆشتنیشی بەسەرەوە بێ بۆچی قۆناخی مێژوویی نەبێ؟ لە ڕاستیدا عەبد وەك (قوتابی) و (عەسکەر) چەند خەسیەتەك لەوەی دابحبڕێ قۆناغ بێ:

١- عەبد و قوتابی و عەسکەر هەرسەی هەموو چینەکانن بگرە لە شازادەوە تا هەژاری

ڕووت و برسی.

٢- زاڵەی یەکسەر و ڕاستەوخۆی بەرهەمهێنان نین بەڵکو پێداویستیێکی چاك وەیا بەدی کۆمەڵایەتین، ئەو پێداویستە پێوەندیی بە ئابوورییەوە هەبێ یا نەبێ.

٣- دەشێ هاوعومری زۆربە قۆناخە مێژووییەکان بن هەرچەند لەلایەن سەرەتای پەیدابوونەوە عەبد و عەسکەر کۆنترن لە قوتابی، عەسکەر و قوتابیش پتر دەوام دەکەن، ڕەنگە قوتابیش بەردەوامتر بێ لە عەسکەر.

٤- هەروەك قوتابییەتی و عەسکەری حاڵەتێکی کاتییە بۆ تاکەکانیان دەشێ عەبدایەتیش بۆ تاکە عەبە کاتی بێت بەهۆی ئازادکردن وەیا خۆکڕینەوە وەیا هەڵاتن بۆ جێی دوورەدەست وەیا دەرچوونی یاسای ئازادکردنی عەبد وەیا مردنی خاوەنەکانی ..

هەڵبەت گەلێك دروشمی جوداکەرەوەش هەیە لە نێوان ئەو سێ تاقمەدا وەك ئەوەی کە عەسکەر نابێ بەسنوورە، قوتابیش لە چاو عەبد عومری تایبەتی هەیە کەمتریش خێزان پێك دێنێت ...

دەتوانین لە قوتابییەوە بەڵگەیەکی بەهێز وەرگرین بۆ ڕوونترکردنەوەی لایەنی قۆناخنەبوونی عەبدایەتی، قوتابی بەهێی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵایەتی گەیشتە پلەیەك کە ژمارەی بەقەدەر تێکڕای کرێکار و فەلاح بێت. لە زۆر وڵاتی پێشکەوتوودا چواریەکی کۆمەڵ قوتابین، بگرە نیسبەتەکە لەوەش تێپەڕ دەکات چونکە زۆربەی هەرە زۆری هەموو ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان شەش ساڵ و بیست ساڵدایە قوتابین. خۆ ئەگەر ئەو ساوایانەی جارێ نەگەیشتوونە تەمەنی خوێندن لە حیسابەکە دەرهاوێژین ژمارەی قوتابییان خۆی لە نیوەی ژمارەی هەموو دەکشێنێت. دەرهاویشتنی ساوایانیش لەوەوە دێت کە ئەوان جارێ لە ئاڵقەی هیچ بەرپرسیدا نین ئەرکێکی پێوە بێ و ناوێکی لێ بندرێ ئەوە نەبێ کە خۆیان ئەرکن بەسەر شانی غەیرەوە یەکەم پلەی بەرپرسیشیان قوتابییەتییە جارانیش وا دەبوو دەبوونە شاگرد. بەهەمەحاڵ ڕۆژەك دێت هەرچی بێ لە کۆڕی ژیان بنێت بێتە قوتابی لەگەڵ ئەمەشدا کەس ناڵێ قوتابییەتی قۆناخە چونکە بەهێی تێك بەسترانی (قۆناخ) بە (ئابووری و بەرهەمهێنان)ەوە قوتابییەتی سیفەتی قۆناخی نابێت هەرچەند خۆیشی سەرچاوەی ئەو کەسب و کاروانە دەبێ کە قۆناخ و چین پێك دێنن. ڕەنگە ئەزمەیە پەیدا ببێ

حیسابێکی تازە بۆ قوتابی بکات و ژووررووی چینەکان و قۆناخەکانی بخاتەوە بەڵام نیمە قسەمان لەگەڵ ڕاڕەوی مادیی مێژوویییە کە لەوێدا مەرجەکانی قۆناخ [هی چینیش] لە قوتابیدا نایەنە جێ هەروەك لە عەبدیشدا نایەنە جێ. قوتابییەتی پێوەندیی بەئابووری و گوزەران و بەرهەمهێنانەوە نییە هەرچەند زۆر جاران شوێنپەنجە لە کارەساتی ڕامیاریی زیندە گرنگیش دادەنێ چ جایبی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری.

لە عەسکەر و قوتابی هەڵکشێین بۆ (موظف) کە دەزانین ١- کار دەکات ٢- مەعاشخۆرە ٣- بەرپرسە ٤- کاریگەرە ٥- ناوی (چین) هەڵدەگرێ، ئنجا پێی ناگوترێ قۆناخ چونکە بەراستی دیاردە و پێداویستی کۆمەڵە نەك قۆناخی مێژوویی. ئەگەر هاتبا (موظف) دوو مەرجی لێ هاتبایە دی مندااڵ بێ، بەزۆریش نەریتەیە ژمارەشی دەبوو بەقۆناخ:

مەرجی یەکەم: پێوەندیی ڕاستەوخۆی بەبەرهەمهێنان و ئابوورییەوە هەبوایە.

مەرجی دووەم: ئەویش وەك ئەو چینانەی بەدوا یەکدیدا دێن شتێکی دیکەی زادەی هەناوی خۆی بەدوا خۆیدا هێنابایە وەك کە سۆشیالیزم بەدوا سەرمایەداریدا دێت و لەویش دەکەوێتەوە.

عەبدایەتی بارتەقای سەرباز و قوتابی و مووچەخۆر کە هیچیان زادەی قۆناخ نین و دایکی قۆناخ نین و خۆشیان قۆناخ نین. لە هەموو حاڵاندا دیاردەی کۆمەڵایەتییە بەڵام مێندەی قوتابی و مووچەخۆر حەتمی و ناچاری نییە چونکە دەشێ لە کۆمەڵدا عەبد هەر پەیدا نەبێ وەك کە نەبەستراوە لە کوردەواریدا عەبدایەتی مێندە هەبووبێ کە سەرنج ڕاکێشێت وەها پێی بگوترێ چین.

بەهەمەحاڵ ئەگەر عەبدایەتی دیاردە بێت و بەس کار ناکاتە سەر هیچ سەرویەرێکی ناوەرۆکی ئەزمریەکە هەرچەند کەمێك لە چۆنایەتیی ڕوخساری دەگۆڕێ ئەویش هەر بابیی جوداوازیی عینوانی (قۆناخ) لە عینوانی (دیاردە) بەسەر فۆرنەییەکی ئەزمریەکەوە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٨١، ١٩٨٠

پایەی شیعری کوردی لە ئەدەبی کوردی سەدەی نۆزدەمدا

بەر لەوە من بڵێم، لەخۆوە دیارە، شیعری کوردی بڕێتییە لە هەموو ئەدەبی کوردی سەدەی نۆزدەم چونکە بێ لە شیعر هیچ بابەتێکی دیکەی ئەدەب لە نێو کورداندا زمانی کوردیی بۆ بەکار نەهاتووە نە لەو چەرخە و نە لەویش بەپێشتر. بەڕواڵەت سەیر لەوەدایە کەوا پەخشان لە زمانی کوردیدا دوای شیعر کەوت چونکە وا چاوەڕوان دەکرێ مرۆڤ زووتر ئامرازی سادەی تەعبیر بەکار بهێنێ (کە لێرەدا پەخشانە) ئنجا مەیلەو لەسەرەخۆ و بەدرەنگە کاتەوە تێ هەڵکشێ بۆ بەکارهێنانی ئامرازێکی باهەڵداوی، تێك هەڵکێشێ، بەپێوانە و کێشانەی وەك شیعر. بەڵام، ڕاستییەکەی، لەو ژیانە زێدە هەژارە - زێدە سەرەتاییە - زێدە سادە - زێدە سەراوەی کە گەلی کورد بەدرێژایی مێژوو بەسەری بردووە پەخشان کاڵایەکی بەفیز و ناز و ئەریستۆکرات و دوورەدەست و نایاب بووە کە لە کۆمەڵگەی کورددا بەرای ببرای کڕیاری نەبووە، تەنانەت نامەی عادەتیی نێوان خەڵق بەزمانی بێگانە - بەزۆری فارسی - نووسراوە. زمانی بێ خاوەن و خزمەت تەنها بەسەر زاری ئاخێوەرەوە دەژیت. نەحکوومەت، نەتیجارەت، نەکەسب و کار، نەمەزهەب و دین هیچیان لە نووسینی ڕەسمی و ئەدەبی و زانستیدا بەلاپەوە ناچن. زمانی بێ خاوەن هەروەك نووسەر و دانەری نابێ، لە شکڵی بەدیهێیەدا، خوێنەرەوەشی نابێ. ئەگەر بشێ بڵێم لە میللەتی وەك کوردی بێ فێرگە و دەزگای ڕۆشنبیری بەر لە سەدان ساڵ مومکین بووبێ خوێندەوار هەبووبێ، کە نەبووە، مەبەستیش لە بوون و نەبوونی خوێندەوار لە نوختەنیگای ڕەواجی پەخشانەوە ئەو ژمارە بەهێزەیە کە کۆڕ و بازاڕێك بۆ کاڵا و بابەتەکە پەیدا دەکەن نەك تاك و تەرا. بەهەمەحاڵ حیکایەتی نەبوونی پەخشان لە نێو گەلی بێ کیان و بێ دەسەڵات و ساماندا خۆی بەتەنها باسێکی بەرفرەوانە و گەلێك هۆ و ئەنجام تێیدا تێك دەکەنەوە و دیاردەیەکی زێدە سەلبیی کاریگەر لە کۆمەڵدا پێك دەهێنن کە یەکێك لەوان پەیدانەبوونی زمانی ئەدەبی یەکگرتووە. بەڵام ئێرە جێی لێدوان و شیکردنەوەی ئەم باسەی تێدا نابێتەوە، تەنانەت ئەگەر بەدوا شیکردنەوەی تاکە دیاردەی سوڕگومبوونی مێژووی میللەتی بێ پەخشان و بێ نووسینی ئەدەبی و بێ زمانی یەکگرتوو بکەوین بەدرەنگەوە لێی دەبینەوە. بۆیەیە وەها بەخێرایی و سەرکێڵ باسی ئەوەی تاکە وشەی

(ئەدەب) داوای کرد پێیدا تێ پەڕیم و لێشی دەرچووم بۆ ئەوەی بڵێم: شیعر پتر لە بەخشان دەتوانێ بێ ئەوەی بازاڕی کڕین و فرۆشتن و مامڵەت لەگەڵ کردنی هەبێ بژیت و پەرەش بسێنێت چونکە شیعر بەر لە هەموو شتێك سکاڵای تاکی هەستیار و هونەرکارە لەگەڵ دەروونی خۆیدا کە ئەمە لە سەرەتاوە پەکی لەسەر کڕیار نەکەوتووە. ئنجا بەهۆی سۆز و جوانی و ئارایشت و هونەرێکی تێیدا هەیە گوێگریشی دەبێ بێ ئەوەی لەو گوێگرتنەدا سوود و زەرەر و پێداویستی مادی چ دەهلێکی هەبێ. تۆ لە شیعر ڕاگوێزە بۆ هەڵبەستی فۆلکلۆری دەبینی لەوێشدا شایەر و گۆرانیبێژ و بەیتخوێن پەکیان لەسەر پاڵپشت و پاریدەدەر نەکەوتووە، بەدوا کڕیاریشدا ناگەڕێن چونکە ئەوانیش وەك شاعیر، بەڵام سادەتر لەو، هەستی دەروونیان لە کولانەی ئەو بەهرە فیترییەی کە دەسەڵاتی هەڵبەستن و چڕینی پێ داون بۆ بەر گوێی ئەبیست و بیسەر وەدەر دەنێن. خۆ ئەگەر کڕیارێك پەیدا بوو لە ڕۆژی شایی و زەماوەند و داوەتدا دەها چاکتر، زێدە پاروونێکە لە خوا و بیسەر بەزیاد بێ.

کە زانرا کورد لە سەدەی نۆزدەمدا تاکە بابەتێکی ئەدەبیی هەبووبێت شیعر بووە ڕێی ئەوە نامێنێت بەدوا لێکۆڵینەوە لە پایەی شیعر لە ئەدەبی کوردی ئەو سەدەیە بکەوین چونکە شیعرەکە خۆی هەموو ئەدەبەکەیە. لەم حاڵەتەدا دەشێ هەوڵ بدەین بۆ دیارخستن و ڕوونکردنەوەی پایەی شیعری کوردی، وەك کە شیعرە، ئەویش لە ڕێی بەراوردکردنی لەگەڵ شیعری دراوسێکانی کەوا، کەم و زۆر، ئەوانیش لەو چەرخەدا مەیدانەکانی ئەوسای شیعری کوردییان کوتاوەتەوە. بەڵام نووسینەکەی من ئەو بەراوردکردنەی نەکردۆتە مەبەستی ئێستاکەی خۆی چونکە نیاز لێرەدا باسی (پایەی شیعری کوردی لە ئەدەبی کوردی)یە، کە شیعرەکەش خۆی ئەدەبەکە بوو دروستتر ئەوەیە بزانین پایەی لە ژیانی کوردەواریدا چی بووە؟ چ دەورێکی دیتووە لە بووژاندنەوەی ژیانی کۆمەلایەتی؟ گیانی قەومایەتی؟ چ کەلێنێکی لە دەروونی مەردمدا پڕ کردۆتەوە؟ چ خزمەتێکی بەزمانی کوردی گەیاندووە؟ چ هەنگاوێکی بەرەوپێشەوەی بەکوردگەل هەڵناوە؟ ئا ئەم تەرزە پرسیارانە و وەرامەکانیان پێوەندیی ڕاستەوخۆ و زیندەڵ لە نێوان شیعری کوردی و کۆمەلایەتی و قەومایەتیی کوردەواری ڕوون دەکەنەوە و پایەی شیعری کوردی لە تەك پێکهێنەرە مەعنەوییەکانی ژیان و ژیاری کوردی دەستنیشان دەکەن. بەڵام بەر لە هەموو شتێك دەبێ وەرامی پرسیارێکی سەرەتاییی دیکە بدەینەوە کەوا جارێ لەم نووسینەدا ڕووبەڕووی ئەبووین: چۆن وەها

ڕێك کەوت کە کوردستانی خواروو، لەنکاو، لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا ملی نابە شیعری کوردی؟ ئەم هەڵبەزینەوە و بازدانە لە چییەوە بوو؟

وەك دەزانین شیعری کوردی بۆ یەکەم جار لە کوردستانی خوارووی لەلایەن نالی و سالم و کوردییەوە بەکار هاتووە ئنجا ئەگەر ژیانی نالی بکەین بەدیارخەری ئەو ڕۆژ و کاتەی کە شیعری کوردیی هەڵێنا، بێ دەمەتەقە، سەرەتای شیعری کوردی لە کوردستانی خوارووی دەکەوێتە یەکەم پێنجیەکی سەدەی نۆزدەم. چونکە وەك سەرچاوە نووسراوەکان باسی نالیمان بۆ دەگێڕنەوە نالی لە ساڵی ١٧٩٧ هاتۆتە دنیا: بەپێی ئەوە کە بەشی هەرەهەرە زۆری شیعرەکانیشی کوردین، تا ئەو ڕادەیەی دەتوانین چاو لەو دوو سێ پارچە هەڵبەستەی بپۆشین کە بەفارسی و تورکی و عەرەبی دایناون، دیارە هەر لە سەرەتاوە بەکوردی شیعری هەڵبەستووە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ یەکێکی وەك نالی گومانی دانانی شیعری عەرەبی و تورکیی لە سەرەتاکانی شاعیریەتییەوە هەرگیز لێ ناکرێ چونکە لەو تەمەنە زووەدا هیچ یەکێك لەو دوو زمانەی نەزانیوە، زانینێك کە بەسەر هەڵبەستیدا ڕاشکێنێ. دەمێنێتەوە فارسی کە دەزانین بۆ نالی و هەموو هاوچەرخەکانی لە عەرەبی و تورکی ناشناتر بووە، ئەویش بە سەرنج لێگرتن هەر دەچێتەوە ڕیزی عەرەبی و تورکی چونکە مەهارەت پەیداکردن لە زمانی فارسی بابیی ئەوەی کوردێك شیعری پێ هەڵبەستێ لە ئیمکاندا نییە مەگەر دوای خوێندنی فارسی و ئەزبەرکردنی دیوانی شاعیرەکانی فارس. دیارە ئەم مەرجانەش لە تەمەنی ١٢ - ١٥ ساڵیدا بۆ نالی و کەسی دیکەی وەك ئەو نایەتە دی. کەواتە گومان لەوەدا نییە کە نالی پڕانی هەستی شاعیرییەت و یەکەم دەربڕینی خوولیاکانی لە ڕێی هەڵبەستی کوردییەوە بووە ئنجا تۆ بڵێی چ هۆیەکی مێژوویی وەیا کۆمەلایەتی وەیا ڕامیاری وەیا هەر هۆیەکی دیکە بێ پاڵی بەنالی و هاوڕێکانییەوە ناوە بەرەو هەڵبەستی کوردی؟

لێرە بەئێشەوە لە نووسینی دیکەمدا وەرامی ئەم پرسیارەم داوەتەوە، بەر لە وەرامەکەش زۆر زەینبزێوی و خەیاڵگێریم کردووە بۆ دۆزینەوەی وەرامی پرسیارەکە چونکە لە کەسم نەدەبیست و لە کەسم نەدەخوێندەوە دوور و نزیك خۆی لە پرسیارەکە بدات وەیا لە شێوەی گرێچکەدا بیخاتە بەر نیگای خۆی و خوێنەران و داوای کردنەوەی گرێکە بکات.

وەك بۆم ساغ بۆتەوە، وەیا هەر نەبێ وەك باوەڕم هێناوە، نالی و هاوڕێکانی لە

حوكمرانی عەبدورەحمان پاشای باباندا گەیشتنە ئەمەنێك شیعری تێدا بهۆننەوە چونكە بەپێی راگەیاندنی سەرچاوە مێژووییەكان عەبدورەحمان پاشا لە (١٢٢٨)ی كۆچی (١٨١٣ ی زایینی) مردووە كە لەو ساڵەدا نالی بەتەمەنی (١٦) ساڵەیی گەیشتووە ئەمەش تەمەنێكە بەهرەی شاعیریەتیی تێدا دەكرێتەوە. بگرە زووتریش دەكرێتەوە. تەنانەت لەو سەردەمانەدا مرۆڤ كە بلوغی دەبوو هەستی بەرپرسیاریی خێزان و گوزەرانگێرانیشی بەخەبەر دەهات و بەزۆری لەو تەمەنەدا ژنیشی دەهێنا. باری ئێستاكەی ژیان و گۆڕانی شێوەی كۆمەلایەتی و قانوونی و جۆری گوزەران و خوێندن و دەوری حكوومەت لە ئەخشەی كۆمەڵ و سەروبەرێكی بەسەربردن و هەڵكردن وای كردووە لەم رۆژگارەدا مرۆڤی شازدە ساڵی بەدەمڕووت و هەرزەكار لە قەڵەم بدرێ لەمەشدا ئێستاكە و رابردوو هێندەی بلێی لە یەكدی ترازاون چونكە ئەم هەرزەكارە شازدە ساڵییە بەر لە (١٠٠) ساڵ بەهیاو دەخوێندرایەوە بەتایبەتی لە نێوان خێڵ و ئێلەكاندا كە بەفەرمانی پێداویستیی گوزەران، ئەركی بەرپرسی و پەلەی ژیان خێراتر ئێرینەی دەروەشتی لە منداڵییەوە هەڵدەداشت بۆ ناو جەرگی كاملی، زووتریش شووی بەكچێژان دەكرد.

ئەم راستییەی گەیشتنی نالی و هاورێكانی بەتەمەنی شاعیرییەت لە حوكمرانیی عەبدورەحمان پاشادا دەچێتەوە رووناكایی راستییەكی دیكە كەوا لەبەر تیشكی ئەودا دەبینین چۆن لە شێوەی حەتمی هەڵبەستن بەزمانی كوردی لەلایەن شاعیرەكانی بابانەوە دەبێتە بڕیاری مێژوو: عەبدورەحمان پاشا یەكەم ئەمیری بابان بوو دەستی دایە كوردایەتی و لێشی بەدیار كەوت، واتە ئەم مرۆڤە لەوە دەرچوو وەك میرێكی عادەتیی حوكمخواز و دنیادۆستی رووت بێت چونكە وێرای ئیارزی شەخسی لە حوكم و دەسەلاتدا هەستی نەتەوایەتیش پاڵی پێوە دەنا بەرەو وەدەستهێنانی چارەنووس بۆ میللەتەكەی.

هۆیەندنەوەی ئەم هەستە پیرۆزەی نەتەوایەتی لای عەبدورەحمان پاشا لەوانە نییە چاو و زەینی سەرنجدەر ماندوو بكات چونكە لە زۆر لایەرەكانی ژیانی ئەم ئەمیرەدا كردە و گوتەی ئەوتۆ نووسراوە كوردایەتیی بێ فێڵ دەڵێنەوە: یەك لەوان قسە مەشوورەكەیەتی لە ئاست ئەو پێشنیارەی بۆی كرا كە ببێتە والیی بەغدا بەروتبەی وەزیری ئەویش هات و گوتی یەك فرە بەفراوی كوردستان بەوە ناگۆڕمەوە. دووەمیان ئەو وەقفنامەیەتی كە بەسەر كتێبی دەستنووسی (صحیح البخاری)یەوە سنووری

قەڵەمڕەوی بابان دەکێشێت و کتێبەکە وەقف دەکا بۆ (العلماء العاملين بناحية كردستان بين الموصل وبغداد وسنندج..) وەك دەمزانین کتێبی (صحيح البخاری) لای کوردی سوننی لە دوای قورئانەوە دێت کە تێتر خزمایەتیی بەھەرچیی سەر بەدنیاوە هەیە نایمێنێت، جا ئەگەر مەستێکی زیندە بەهێزی نژادناسی تێکەڵ بەهەستی خواناسی نەبێ کتێبەکە لە قەبەڵ تەنها عولەمای سەر بەنژادێکەوە ناکرێت... سێهەمیان قسە ناگرینەکانی عەلی بەردەشانییە لە بەیتی (عەبدورەحمان پاشا) کە هەمووی دەنگدانەوەی سرکە و کورکە و ڕاز و نیاز و وتووێژ و قسە و ڕاوێژی دیوەخانە و بارەگا و سپا و دەستەودایەرەی سەر بەعەبدورەحمان پاشایە کە عەلی بەردەشانی وەها بەپسپۆری دەیانکاتە هانەر و وروژێنەر و باڵ پێوەنەر و تەکانەدەر.

وا لێرەدا بەشێکی سەرەتای ئەو بەیتە بەشایەد دەگرم بۆ دروستبوونی ڕایەکەم:

ئەزم عەلی بەردەشانی
دەبەندێنم ئەکەی زەمانی
بەیتی دەڵێم بەدیوانی
مەدحی پاشای کوردستانی
مەدحی پاشای کامیان باشە
شایەد ڕۆم و قزڵباشە
هەر جاری شەری دەکێشا
هەمووی دەهاتنە تەماشا
عالەم ئالایە چاوەشە
مەربە عەبدورەحمان پاشا
پاشای بەبان جیهانگیری
تەحا بەڕا و تەگبیری
ڕانابوێری بەرمزیلی
شاکەم خزمەتی وەزیری
نانی دەستێنم بەشیری
بەشیر نەبێ قەت پێك نایێ
دەوڵەت نایەتە ڕەدایێ
ناچمە سەفەری لەحسایێ

یاغی دەبم لە بەغدایێ
یاغی دەبم ئیستانبۆلا
حورمەتی ناکەم بە وەلا
نافەرمیم و بارەکەلا
تەوەککول بە تەعالەلا
هەی کورە بەمەینە هەلا

ئەوەی ئەختێک وێنەی ڕووداو و ڕۆژگار و چەندوچۆنی سەردەمی خۆمان و ئەو سەردەمانەی کە لە مێژووەوە بۆمان پارێزراوە لە دڵدا هەڵگرتبێ دەزانێ لەرزوتای نەتەوەپەرستیی ناو ئەو بەیتەی بەر لە (١٦٠) ساڵێک گەلێک گەلێک بەولای هەستی کوردایەتیی دەیان ساڵی سەدەی نۆزدەم و بیستەمی بەشێکی زۆری سەرلەبەری میللەتی کوردەوەیە. بێگومان بۆرگی هەناو و تەلی زمانی عەلی بەربەشانی ئاخناو و تەرجومانی ڕەهێڵ و هەورەتریشقەی نیشتمانپەرستیی دەوروبەری خۆیان بوون.

هەستی نەتەوایەتیی عەبدوڕەحمان پاشا کەوا ڕاستییەکی ئەولای گومان و دەمەتەقەیە زادەی سەردەمێکە بە بەرێوە هەبوو مرۆڤی هەستیار و هۆشیار و بەهەرۆش و دڵئاوەدانی وەک ئەو پیاوەی تێدا بگاتە خۆناسینەوە و شانازی بەگەل و مەغتەنەوە کردن.

کە سەرنجێک بدەینە مێژووی کتێبە دەستخەتەکەی بوخاری (١٢١١ی کۆچی) دەبینین ئەو ساڵە دەکەوێتە بەرانبەر (١٧٩٦ – ١٧٩٧)ی زایینی، واتە ٧ – ٨ ساڵێک دوای بەرپابوونی شۆڕشی فەرەنسە. وەک دەشزانین ئەو شۆڕشە ڕووداوە مێژوویییە ڕاگەیەنەرەکەی بیری قەومایەتی و مافی نەتەوایەتی بوو نەک هەر لە ڕێی پەند و سکاڵا و ئامۆژگاری و فەلسەفەوە، بەڵکو بەهۆی دەمەچەقۆی ئاگاکەرەوەی کارەساتی پڕ ژان و ژوار و بەسفتوسۆی تێک هەڵقژان و ڕەوبردن و لەسەرخۆکردنەوە و تێکدان و بنیاتنان و خوێن و ئاگر و بوومەلەرزەی گۆڕانی کۆمەلایەتی و ئابووری و ڕامیاری و زانستییەوە. ئنجا کە مەرێکی ئاسۆفرەوانی تێگەیشتووی بەرژەوەندزانی وەک عەبدوڕەحمان پاشا پەندی بیری نەتەوایەتی لەو ڕووداوە بێ ڕەزایە وەربگرێ و لە کردە و گوتە و دەوروبەری تا دەگاتە شایەری بەیتبێژی بەدەر بداتەوە جێی خۆیەتی، بەڵکو لە پێداویستەکانە، کە شاعیرەکانی بگەنە پلەی هەڵبەستن بەزمانی دایکزانە.

ئەم گووڕان و ڕسکانەی ناووهەوای (شیعری کوردی) بەدوا شۆڕشی فەرەنسە و لە حاکمایەتیی عەبدوڕەحمان پاشادا جارێکی دیکەش لەوەدا خۆ بەدیار دەخات کە شاعیری کورد لە سەرانسەری کوردستانی عێراق و ئێراندا، بێ وەخران، شوێن پێی نالی و کوردی و سالمیان هەڵگرتەوە و کەوتنە سەر ڕاڕەوی هەڵبەستی کوردی هەر دەڵێی، کوردی گوتەنی، بیستانێك بوو پێنی تێ گەڕابوو چاوەنۆڕی شەپۆلێکی گەرما بوو کاڵك و کۆڵك و گۆزەڵەکانی تێکڕا بگەن.

ئەم قۆناغە زیندە گرنگەی ژیانی کۆمەلایەتی و نەتەوایەتیی کورد کە شاعیری کوردی تێدا گەیشتە پلەی هەڵبەستی کوردی تیشکێك بەرەودواوە دەهاوێژێت و دیمەنێکی پڕ دەلالەت هەستی فیتریی قەومایەتی ڕووناکتر دەکاتەوە. بەر لەوەی شیعری کوردی پەیدا بێ هەر دەڵێی کورد شاعیری نەبووە، ناوناوەیەکی زۆر کەم نەبێ، تاك و تەرا، لێرە و لەوێ کوردێك قەسیدەیەك و غەزەلێك و دوو بەیت و سێ بەیتی بەفارسی وەیا عەرەبی دانابێت لەوە بەولاوە چی ئەوتۆمای لە بەرهەمی شاعیری کوردستانی خوارووی سەدەی نۆزدەم و پێشووتر پێ نەگەیشتووە (دیوان) پێك بێنێ. ئەگەر مەلا عەبدولای بێتوشی و شێخی نۆدەهی (لە شیعری عەرەبی – کە بەزۆری هی موناسەبە و هی دینن) و مەولانا خالید (لە فارسی و عەرەبی کەمێکی کوردی بەلەهجەی هەورامی) و حاجی بەکر ئاغای کۆیێ لە حیسابان دەراوێین تەنها دەمێنێتەوە ئەو چەند بەیتەی کە مێژووی مەرگێك وەیا منداڵبوونێك وەیا خانووبەروستکردنێکیان بەحیسابی ئەبجەد بێ دەرهاتووە، ئەویش ئاغڵەب بەفارسی، کەمتاکورتێکیش وەها بووە نامەی برادەرانە هەڵبەستی فارسی لە نێواندا هاتوچۆیەکی کردووە. خولاسە دەتوانین بڵێین لە کوردستانی خوارووڕا بەر لە پەیدابوونی هەڵبەستی کوردی شیعرێکی ئەوتۆ بەغەیری کوردی نەبووە تێ بخوێندرێتەوە هەرچەند لەو سەردەمانەدا مەلایەتی و شێخایەتی، کە بنەمای خوێندەواریی ئەوسا و جێ مەزەندەی شاعیری بوون، لەوپەڕی گەشەدا بوون. وا دیارە شیعر کە پێوەندیی سەرەکیی بەهەست و سۆزی دەروونەوە هەیە پتر لەگەڵ زمانی دایکزادا ئامادەیە لە زووێکەوە بپژێ. ئەوەی بەتەما بێ لە ڕێی زمانی بێگانەوە وتووێژی دەروونی دەربڕێت سەرەدەمی گەنجایەتی و گوڕی عاتیفەی لە دەست دەچێ ئنجا دەتوانێ هێندە مەهارەتە پەیدا بکات کە لەو زمانەدا شیعر هەڵبەستێ، ئەوساش بەخۆهێنان و بردنێکی ئەرکدار چەند بەیتێکی ساردوسڕی موناسەبە گەلاڵە بکات.

هەر ئەم هۆیەی ئەقینەوەی بەهرەی شاعیرییەت بەزمانی دایکزا وای کرد شاعیری کورد بتوانێ پتر لە جاران بەزمانی بێگانە، فارسی بەتایبەتی، شیعر دابنێت چونکە دەمەزەنکردنەوەی هەمیشەیی بەهرەکەی بەزمانی دایکزا کە لە سەرەتای عومری شاعیریەتییەوە گەشابۆوە دەبووە مانیعی کوێربوونەوەی تواناکەی بۆ بەکارهێنانی ئەو بەهرەیە لە هەر زمانێك بێت کە تێیدا بەڵەدە، هەرچی جاران بوو تا دەهات فێری زمانی بێگانە بێ لە تەمەنی پڕ هەیەجانی عاتیفەی گەنجایەتی دەترازا بەرەو تەمەنێك کە وەك گۆمی بەر ڕێژگەی قەڵبەز رادەوەستێت و کەفوکوڵی هەڵڕژانی دەبووەچێتەوە. هەر لەم کولانەوە، بەقیاس، تێ دەگەین چۆن مەلای دانەر و پەراوێزهۆن (موءلف و محشی) هەڵی تەئلیف و حاشیەنووسی بەزمانی عەرەبی لە دەست نەدەچوو چونکە حاشیە و تەئلیف بەرهەمی پێگەیشتن و تێگەیشتن کە هیچ پێوەندییان بەگەنجایەتی و عاتیفە و بەهرەی شاعیرییەتەوە نییە بەپێچەوانە، لەگەڵ تەمەنی کامڵیدا گونجاو و خزم و دراوسێ و یاران.

نەبوونی هەڵبەست بەزمانی بێگانە لەلایەن خوێندەواری کوردەوە دیمەنێکی دیکەی قەومایەتی - کۆمەلایەتی لە خۆی بەرفرەوانتر دەکاتەوە بۆ بەر چاو و زیهنی سەرنجدەر، کە خوێندەوارەکە نەیتوانیبێ وەیا نەیویستبێ بەزمانی دەرەکی شیعر هەڵبەستێ نەخوێندەوەکە هەرگیز نەیتوانیوە، بگرە بەبیریشیدا نەهاتووە، شیعری بێگانە لەبەر بکات و بیڵێتەوە چونکە دیارە شتی نامەفهووم لەبەر ناکرێ، کە بەزۆرەملێ و نیوەچڵ لەبەریش کرا گوتنەوەی بەشێوەیەکی شکستەی ناقۆلا و ناحەز دەبێتە خەیاڵشکێن نەك دڵبزێو، ئەوسا لە کوردوولەی ئەرێشدا گوێگری نابێ بەڵکو دەشێ گوێگران شیعرخوێنی ئەوتۆیی دەمکوت بکەن ئەگەر لێی نەحەن...!

لەم بۆچوونەوە دەردەکەوێ کەوا بەر لە پەیدابوونی شیعری کوردی کۆڕی بەزم و ئاهەنگ و کۆبوونەوەی خۆشی و شایی و مەجلیسی ئیجازەی مەلایان و دانیشتنی شەوانەی دیوەخانان، بەدەگمەن نەبێ، شیعری تێدا نەگوتراوە. ئەوەی گوترابێ بابەتی فۆلکلۆری کوردی بووە وەك بەیت و لاوك و حەیرانە و گۆرانییە ڕەسەن و میراتییەکانی ئەلاوەیسی و هاوکەر و تێك هەڵکێش و نایای و ئەیوەشەو و ئەو ئەرزە دەنگ و ئاوازانە. هەروەك لەم ڕۆژانەی خۆمان تێیدا ژیاوین خۆشکەرەوەی بەزم و ئاهەنگ شیعر و هەڵبەستی کوردی بووە، بەقیاسی ئەولا ئەریق، گۆرانیچڕ و گوێگری کوردی بەر لە سەدەی نۆزدەم هەنگامەی کەیف و شادیی خۆی بەئاواز و هەڵبەستی دایکزا

تەنیوەتەوە نەوەك دەنگ و وشەی نامەئلووف و نامەفهووم تەڕەدەماغییەکەی لێ بشوێنێ. ڕاستییەکەی، نەفسی ئادەمیزاد لە دەمی خۆبەردان بۆ شادی و حوزن، وەك ساوا، گڕوگاڵ و لاواندنەوە بەتاکە زمانی دایکزا و شیرمژ هەڵدەڕێژێ چونکە تەقینەوەی عاتیفەی گەلێك خێراتر و کەلەڕێژترە لەوەی گیر بخواتەوە بەدەست تەرجەمە و ڕێکخستن و سازاندن و وەبیرهاتنەوەی لەسەرەخۆ و بەکێشانە و پێوانەی مامۆستایانە. بەهەمەحاڵ قسەی ئێمە لێرەدا لەگەڵ ئاپۆرەی خەڵقە نەك تاك و تەرایەکی بۆی ڕێك کەوتبێ کە هێندە لە نێو بێگانانددا ژیابێ زمانەکەیان و هەموو ئاداب و داب و دەستوور و بۆچوون و هەست و ئەستیانی لێ بووبێتە هاوتای سروشتی زگماك.

ئەم خۆدانەوە بەزمانی دایکزا، نەك هەر لەدەمی خۆشی و ماتەمدا، بگرە لە هەموو هەڵوەستێکی ئەوتۆدا کە مرۆڤ موحتاجی قسەی گورج و گۆڵ و لەسەرپێك و نیشانەئەنگێو و دابڕ و دازڕ بێ هاناھبردنێکی ئاسایی و سروشتییە بۆ بەر چەکە هەرە بڕندەکەی لەسەرخۆکردنەوە و هەڵمەتبردن وەك ئەوەی کە لە کاتی هەرای شەڕە چەپەڵۆك و تێك هەڵقژان و شەڕە جنێو و یاری و گەپدا کەس بەبیریدا نایەت خەیاڵ لە قسەی ناو کتێبان بکاتەوە وەیا قسەی دەماودەمی بێگانە بەبیری خۆیدا تێ پەڕێنێت، تەنانەت زمانە ئەدەبییەکەی خۆشی لەو دەمەدا فەرامۆش دەکات و یەك ڕستەی لێ بەکار ناهێنێت. ئەم ڕاستییە پتریش ڕوون دەبێتەوە بەوەدا کە تا ئێستا لەو تەرزە حاڵ و بارانەدا شیعری نوێبابەتی ڕەھا بەکار نایەت. تاکە یەك گۆرانی لە دەمی کەس دەرنەهاتووە شیعری بێ کێش و قافیە و پڕ لە پەردە و دەرگە و دۆلابی تازەبابەتی گوتبێتەوە هۆیەکەش دەچێتەوە بۆ نەگونجانی عەفوییەتی گۆرانی لەگەڵ (معاناة)ی هەردوو ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکی شیعری نوێ.. لەم تێبینییانەوە بۆ ئەوە دەچم کە گۆرانیبێژی کورد بەر لە پەیدابوونی شیعری کوردی دەمی لە شیعری بێگانە نەداوە. ئنجا کە ئەمە وەھا بێ دەزانین شیعری کوردی چ کەلێنێکی گەورەی لەو بەتاڵاییە جوانکارییە هونەرییەی ڕووپێوێکی بەرینی ژیانی ئەدەبی و کۆمەلایەتی و ویجدانیی کوردی پڕ کردۆتەوە. تۆ بێنە دیمەنی ئێستاکەی کۆڕی بەزم و شادیی پڕ لە ئاواز و زەمزەمەی شیعری کوردی بگرە بەدیمەنی ئەو سەردەمانەی کە بەر لە پەیدابوونی شیعری کوردی وشکێن و برینگێن و بێ تەراوەتی غەزەل و قەسیدەی شلك و ڕازاوەی کوردی بوون، ئنجا بیر لەوەش بکەوە کە گۆرانیبێژ و گوێگری کورد چ ناتەواوییەك و

نوقسانییەکی گەورەی هەست کردووە لە نەبوونی غەزەل و قەسیدە بەسەر لەرزە و لەرەی ناھەنگەکانیەوە رەنگە تاوناوەیەك کە لە دەمی دەرویش و گەریدەی جیهانهیوەوە گوێگری کورد غەزەلی فارسیی بیستووە حەپەسانێك و سەرھاتنەوەیەکی بێ رەوانەوەی تووش هاتبێ و هەستی ناڕاحەتیی لە دیارنەبوونی کالایەکی ئەوتۆی کوردی دای گرتبێ تا ئەو رۆژەی کە لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا پالەپەستۆی مێژوو و لێهاتوویی عەبدورەحمان پاشا بلوێرە سیحرییەکەی هەڵبەستی کوردییان نایە سەر لێوە گەوهەرپژێنەکەی نالی و سالم و کوردی، ئیتر لەوانەوە زۆر بەهێرایی تێکرای شاعیری کورد کەوتنە سەر رێبازی چرین و هەڵبەستی کوردی.

خۆشامەدیکردنی کۆمەڵگەی کوردزمان لە شیعری کوردی گەیشتە رادەیەك کە ئەگەر پێشتر شاعیری کورد لە ئالَقەی پیاواندا دەست نەدەکەوت دواتر ناوناوە نافرەتی کوردیش بوو بە شیعربێژ. بەڵێ ڕاستە ژمارەی شاعیری نافرەتی کورد تا بڵێی کەمە بەلام دیسانەوە کە ئەو کەمتاکورتە بەنەبوونی شاعیری کورد دەگریت و بەراورد لە نێوان هەبوون و نەبووندا دەکەیت ژمارەکە بەزیادەوە گرنگ دەبێت. هەرچەند(ماھ شەرەف) لەلایەن بەکارهێنانی کوردییەوە ناگاتە (ماھ شەرەف)ی بوێژی فارسی، ئەو حیسابەی هەر بۆ دەکرێ کە ئەویش لە پلەی پەیدابوونی هەڵبەستی کوردیدا بۆتە بوێژ و شیعری کوردیشی هەن.

لەگەڵ ئەوەشدا کە دەورووبەر و پەروەردەبوون یارمەتیی ماھ شەرەفی دابێت بۆ گەیشتن بەپایەی بوێژی، دیسانەوە ئەمەمات بەکوردی شیعر بڵێ ئەگەر شیعری کوردی لەبەر گوێیدا ئەزرینگابایەوە، ئالیش ئەمەمات بەنشتەری زمانی کوردی گەوهەرەکانی بۆ بسمێ ئەگەر لایەنی کوردبوون و شاعیری کوردبوونی ماھ شەرەفی رەچاو نەکردایە. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمدا بوێژێکی خاتوونی وەك (حەزینە) لە کۆیە ماوەیەکی بەرفرموانی مەیدانی مەھارەت و شارەزاییی لە شیعری کوردی بڕی تا ئەوەی لە بەشێکی شاعیرانی ئەو سەردەمەش پێش کەوتەوە. بێبەشبوونی نافرەتی کوردی ئەو رۆژگارانە لە بەھرەی خوێندەواری هۆی کەمبوونی ژمارەی نافرەتی کوردە لە بوێژیدا، ئەو چەند تاکەی کە بووشن بەبوێژ لەوانە بوون دەورووبەر کردبوونی بەخوێندەوار.

دیاردەی نەبوونی شیعری بێگانە بەسەر زمانی گۆرانیبێژی کوردەوە بیرمان بۆ

دیاردەیەکی دیکە دەبات کە ئەویش هەر دەچێتەوە بۆ گونجانی عەفوییەتی زمانی دایکزا لەگەڵ عەفوییەتی کرانەوەی دەروون بۆ شادی و حوزن. شیعری هەر یەکێك لە لەهجەکانی کوردی تەنها لە نێوان ئاخێوەری ئەو لەهجەیەدا دەبیسرا چ بەگوتنەوە بێ و چ بە گۆرانی، ئەوەی کە لە بابەتی لەهجەیەکەوە بۆ لەهجەکانی دیکە بڵاو دەبۆوە شتی فۆلکلۆری بوو، بەتایبەتی بابەتێك کە سەرگوزشتە و حیکایەتی دەگێڕایەوە وەك زۆربەی لاوکی لەهجەی سەروو، بەعادەت گوێگری گۆرانی هەتا بەستە و شیعری لەهجەی خۆی چەنگ بکەوێ گوێ بۆ شتی دیکە شل ناکا، بەڵام کە لە گۆرانیدا باسی بەسەرهاتی دڵداران وەیا شەڕی نێوان چاپووکسواران وەیا هەر ڕووداوێکی دیکەی ئەوتۆیی هەبێ خەڵقەکە سەرەڕای بیستنی دەنگی خۆش و ئاوازی سازگار لەو گۆرانییانەدا، بەدیار باس و خواسی ساڵحی نۆی قاوەچی و کەژێ و گەنج خەلیل و شێخ قادر و فەتاح بەگ گوێ و دڵ دەکەنەوە هەر نەبێ بابیی ئەوەی کە بۆ سەرگوزشتەی حەفت دەروێشە و سەلیمی جەوهەری و کوڕەی پەمەن قوتاغ دەبن. وەك بە سەرنج گرتنیش دەردەکەوێ، بابەتێ فۆلکلۆری لە نێوان نێلەکاندا لە لەهجەیەکەوە بۆ لەهجەیەکی دیکە پتر برەو دەستێنێ نەك لە نێوان دانیشتوانی شارستان واش بزانم هۆی ئەم ڕاستییە تا ڕادەیەك دەچێتەوە بۆ هاوچوونبوونی زەوق و خەریکبوون و ڕێکاری تێگەیشتن و نرخاندن و سەنگاندن و پێوانەی (نرخ و گرنگی)ی شتان لە نێوان نێلەکاندا کە لە سەرەتا و بنەڕەتدا باری کۆمەڵایەتی و ژیاری و گوزەرانیان پتر لەگەڵ یەکتردا هاوچوونە نەك لەگەڵ هی شارستان. تۆ سەیری حەیرانە مەشوورەکەی دزەییاتی بکە دەبینی پتر لە دەشت و دەر و نێوان ئەهلی عەشرەتدا دەگوترێتەوە بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە لێرەدا بەتەواوی مەودای ساغکردنەوەی نییە. دیاردەیەکە لە شیعر و هەڵبەست و گۆرانییەوە، کەوا ڕەنگدەرەوەی کۆمەڵایەتین، سەر هەڵدەدات. بەڵام دەبێ ئەوەندە بخەمە سەر قسەکانم کە نامەئلووفبوونی لەهجەیەکی زمان لەبەر گوێی ئاخێوەری لەهجەیەکی دیکەدا دەچێتەوە بۆ لەیەکدی دابڕانی خەڵقەکە. وا بەچاوی خۆشمان دەبینین لەوەتەی هۆی یەکدی دیتن و یەکدی بیستن و لە یەکدی شارەزابوون پەیدا بووە، بەتایبەتی ڕادیۆ، خەریکە سەرلەبەری گوێگری میللەتێك، چ کورد چ غەیری کورد، گەلێك پتر لە جاران بەدیار گۆرانیی لەهجە جوداکانیەوە دەگەشێتەوە، هەتا دەنگی گۆرانییەکەش دڵکێشتر بێ گەشانەوەکە گەشکەدارتر دەبێ.

هەڵبەستی کوردیی کوردستانی خواروو لە سەرەتای پەیدابوونیەوە شەقڵ و چەژ و

دارشتن و روخسار، تا رادەیەکیش ناوەرۆکی شیعری فارسیی بەخۆیەوە گرت. لەمەشدا بێگومان خزمایەتیی نێوان هەردوو زمان وێڕای تاو و تینی ئەدەبی فارسی بۆ ویژدانی ئەدیب و خوێندەوی کورد دەوری هەرە گەورەی هەبوو. خەیاڵی شاعیری کورد لە خەیاڵی شاعیری فارس نیزیك دەبۆوە نەك هی عەرەب و تورك کە دەزانین شاعیری تورکیش لە شیعردا پتر شوێنپێی شاعیری فارسی هەڵدەگرتەوە نەك هی عەرەب. هەرچی زمانی عەرەبییە لەلایەن موسڵمانانی غەیری عەرەبەوە لە قەبەڵ باسەکانی ئاین و زانست کرابوو، تەنانەت مەلاکان کە هەموو عومری خوێندن و مەلایەتییان لەگەڵ (صرف ونحو)ی عەرەبیدا بەسەر دەبرد نەیاندەتوانی دوو قسەی عادەتی بەزمانی عەرەبی بڵێن مەگەر مەلاکە خۆی لەگەڵ عەرەبدا ژیابێت. لە ڕاستیشدا زمانی نەحوی عەرەبی بەلای عەرەبیشەوە هەر سەختە چونکە دەستوورەکانی زەحمەتترن لە دەستوورەکانی ئەو عیلمەی پێی دەخوێندرێ. شاعیر هەتا دێت هەست و سۆزەکەی خۆی دەداتەوە بەحوکمی (مرفوع ومنصوب وغير منصرف ومنتهى الجموع..) و ئەو تەرزە دەستوورە ورد و پەنامەکییانە هێزی بوێژی و دارشتن و قافیە سنجی لێ دەبرێت. یەکێك دەتوانێ لەگەڵ دەستووره سەختەکانی (صرف ونحو)دا شیعربێژ بێت کە لە منداڵییەوە بەهۆی ڕاهاتن و مشتوماڵبوونی زەوقە ئەدەبییەکەی لەگەڵ ئەو دەستوورانەدا صرف و نحوەکەی لێ بوو‌بێتە بەشێکی پێکهێنەری هێزی ناخاوتن و مەلەکەی شاعیرییەت ئەهۆ هەروەك مەهارەتی وەستای بەننا بەسەبرکردنی سادە پێك نایەت تا ڕاهێنانی دەستی لەگەڵدا دەبێت هەروەهاش هەڵمشتنی دەستوورەکانی (ثلاثي مجرد) لەلایەن مێشکەوە بەڕاشکاوی نابێتە زمانڕەوانی ئەگەر لە فێربوونیاندا زمان هاوبەشی مێشك نەبوو‌بێت.

یەکێك لەو شەقڵانەی شیعری فارسی کە بۆ شیعری کوردی ڕاگوێزرا نازناوی شاعیر بوو، سەر جارانیش دەستیان خۆش بێ لەو کارەی کردیان هەر نەبێ لەبەر دوو هۆی یەکجار گرنگ:

هۆی یەکەم ئەوەیە کە ئەگەر (نازناو) خاوەنایەتیی پارچە هەڵبەستەکە بۆ دانەرەکەی ئەپاراستبایە لەوانە بوو بەشێکی زۆری شیعری ئەو سەردەمانە کە جارێ چاپکردنی دیوانی شاعیری کورد فەرمانێك بوو دەیان ساڵ دوای مەرگی شاعیر جێبەجێ دەکرا، بۆ غەیری خاوەنەکەی ساغ ببێتەوە و دروشمی شاعیرەکانمان لەو ڕێگەوە تێکەڵ پێکەڵ بەڵکو کوێر ببێتەوە. ئێمە دەزانین لەگەڵ هەبوونی نازناویش

گەلێ جار هەڵبەستی شاعیرێکمان بۆ یەکێکی دیکە دەبردرێتەوە لەمەشدا شیعری کوردی گەلێك پتر لە هی عەرەب و تورك و فارس دووچاری خاوەنگۆڕی بووە وا پێ دەچێ کورد کەمتەرخەم بووە لە ڕێکخستنی دیوانی شاعیرەکانی تا ئەوەی یەکێکی وەك حاجی قادر لە ئەستەبۆڵەوە دەست و دامانی هاوولاتییەکانی دەبێ و دەڵێ:

ئەی ڕەفیقانی وەتەن زۆر غەزەلم ماوە لەوێ

لە کەلێنێکەوە تەقدیرە وەکو هەڵبکەوێ

وەك سەفینە بگەڕێنی بیدەیە بەر مەدی ئەزەر

حەیفە وەك من لە غەریبی بمرێت و ئەتەوێ

ئنجا کە حاڵ ئەمە بێ پارچە شیعرەکانی بێ مۆری نازناو چۆناوچۆنی بۆ خاوەنەکانیان دەبرێنەوە؟

هۆی دووەم ئەوەیە کە هەبوونی نازناو بەکۆتاییی شیعرەوە وەك تەزکەرەی نفووس گەلێك باری شیعرەکە ڕوون دەکاتەوە دەزانین هی کام ڕۆژگارە. هی کام مەڵبەندە. تێ دەگەین چ جۆرە گۆڕانێك بەسەر ناخاوتنی ئەو مەڵبەندەدا هاتووە لە چاو ناخاوتنی ئێستاکەی. بەنموونە لە شیعری نالییەوە تێ دەگەین کە بەری بابان لەو سەردەمەدا وشەی وەهای تێدا بەکار هاتووە کە ئێستاکە وەك تێیدا نەمابێ وەهایە:

دوور لە تۆ ئێدی مەپرسە قوربان

حاڵی نالی کە نە مرد و نە ژیا

وشەی (ئیدی، ئی دی - بەواتای ئیتر) لە ناخاوتنی ئێستاکەی سلێمانی بەسەرچووە

هەر نالی خۆی لە جێگەی (ئە)ی ئایندە (دە) بەکار دەهێنێ:

ڕیشەکەی پان و درێژی بۆ ڕیا خزمەت دەکا

من گریە ئەتۆ خەندە بەیەکدی دەفرۆشین

لێت موعەیەن بێ کە نالی گوڵ بە دڵ پەرژین دەکا

خولاسە نازناو گەلێ سوودی هەیە بگرە لە سوود بەولاوە تێیدا نییە.

• ئەم وتارە لە دیداری شیعری کلاسیکی کوردی لە سلێمانی خوێندرایەوە

بەیان، ژمارە ٧٢، ١٩٨١

خۆ دیتنەوە لە دوو ڕەخنەی دۆستانەدا

لەو دەمەدا موژدەی نزیکبوونەوەی دەرچوونی گۆڤاری (کاروان)م پێ ڕاگەیەندرا چاوەچاوی هەوڵ تروسکەی بووم وەکو ئەستێرەی بەیانییان لە ئاسۆی خۆرهەلاتەوە تریفەکانم بۆ بنێرێ لەگەڵ بێن و بەرامەی نزار و گوڵزارێکی تازە گەشاوەی ئەدەبی کوردی، کەچی (بەختی خەواڵوو)م کردمی بەو ڕۆژووەوانەی کە لە دەمی بانگی ئێوارەدا وەنەوزی دابێت و خۆی لە تەراویحی نوێژی هەفتانەدا دیتبێتەوە. منیش لە ڕۆژی دەرچوونی ژمارەی دووەمدا ژمارەی یەکەمی کاروانی خنجیلانەم پێ بوو بەئەستێرە گەشەی پاش خۆراوا و قومە شەربەتی فتاری بەدرەنگە کاتەوە. تا من چاوم هەڵێنا کاروان بەخۆی و کالای گەوهەرییەوە لە کۆش و باوەشی گەرموگوڕی مەفتەن و خوێنشاوەندی کورد و کوردستانە ئەزەلی و ئەبەدییەکەی حەسابوووەوە و گەشابوووەوە.. بالای بەنالو والای ئەڵەمچنی ئەدیبە هێژاکانمان ئاوڕینگی پەلکەزێڕینەی دەدایەوە. چیم پێ ئەما مەگەر وەك شاباشی دوای ئاهەنگی ئەم ڕیزە دراوپلکەی وشەی بەسوز و پەرۆش لەم گوتارەدا بەرەو هەنگاوی کاروانی پێشڕۆوە هەلاوێژم و پێی بمە بەشداریی شەوارە و گۆزەبانەی کۆڕەیەکی نازدار.

ڕاستییەکەی، لە دڵی خۆمدا چاوی تەمام بڕیبووە بابەتێك لەوانەی کەمتر دێنە بەرنیگای خوێنەرانەوە بەڵکو هەر ئەبێ بەهۆی تازەییەوە شهاوی یەکەم بەخێرهێنانی چلچرایەکی نوێی ئەدەبی کوردی بێ، بەلام ڕێکەوت وەها بوو لە ڕووپەرەکانی گۆڤار و ڕۆژنامەی ئەم دواییەدا نووسینی ئەوتۆ بلاو بوونەوە ئەگەر زوو بەزوو تێبینیمان تێدا نەکرێ کزیان بەسەر دەچێ. لە هەوڵەوە ویستم چەند بابەتێکیان لێرەدا ناوکێڵ بکەمەوە بەلام خۆم لکاند بەتێر ڕەنگکردنەوەی دوو بابەتی سەیهاتبوویەوەی ڕەخنە لێکگیراو کە پێوەندیی هاوبەشایەتیم بەیەکیانەوە هەیە و هاوەنی ئەو دیکەیانم. لە هەردوو کاریشدا مەبەستی سەرەکیم ڕوونکردنەوەیە نەك لەسەرخۆکردنەوە.

أ

لە ژمارە یەکەم و دووەمی (کاروان)دا دوو بەشی گوتاری مامۆستا ڕەئووف ئالانی لە

ژێر سەرەناوی (ئرخاندنێك) و (ئرخاندنێك دەربارەی زاراوە زانستییەكان) بڵاو بووەتەوە لەگەڵ بەڵێنی دەرچوونی بەشی دیكەشی. هەرچەند وەها پەسەند دەكرێ كە دوای بڵاوكردنەوەی سەرلەبەری بابەت قەڵەمی تێبینیی وەڵامدانەوە بكەوێتە گەڕ بەڵام ئەو بارەی منی تێدام بەبەرییەوە نییە پشووی چاوەنۆڕیی تێدا درێژ بكەمەوە هەر نەبێ لەبەرئەوەی كە بەزەحمەت دەستم دەگاتە چاپەمەنی. ئەو دوو دانەیەش لە گۆڤاری كاروان بە ڕێكەوت تێیان هەڵئەنگووتم جا ئەگەر ژمارەی دیكەی لێ چاپ كرابێ تا ئێستا ١٥/٢/١٩٨٣ بە من نەگەیشتووە ئەمە لە لایێكەوە، لە لای دیكەشەوە بەهەویا نیم لە ئاست ڕەخنەكانی مامۆستا ئالانیدا خۆم دانووسێنم لە هەرچی دەیڵێت و جوابەجێیی لەگەڵ بكەم. هەم لەبەرئەوەی كە كاری وەها لە ڕادەبەدەر درێژخایێنە و هەم لە ڕووی ئەوەوە كە زاراوەكان لە سەرەتاوە بۆ ڕەخنە لێگرتن و عەیب برینیان بڵاو كرانەوە بەو پێیە نووسینەكەی مامۆستا ئالانی وەرگرتنەوەی خوایشتی لیژنەی ئەو زاراوانەیە و سپاسی بۆ دەچێتەوە لێرەدا من تەنها بەسەر ئەو شتانەدا دێمەوە كە ترووسكەی زاراوسازی و زمانناسی لە هەڵگێڕ و وەرگێڕیان هەڵستێنێتەوە، ئەویش بایی دەسەڵاتێكی لە بارەدا بێت.

١- لەبارەی (شێوە - ڕواڵەت - وێنە)وە:

وەك من بۆی دەچم وشەی شێوە پتر لە (وێنە - ڕواڵەت) هۆگری (بابەت) دەبێت چونكە (ڕواڵەت) ڕووكەشێكی بێ بایەخە (وێنە)ش بەلای شكڵی ناو ئاوێنە و كامێرادا دەچێتەوە. formای ڕۆژاواییش ئەڕواڵەتە و ئەوێنە. ئینجا ئەگەر ئێو مێندەی (ڕواڵەت و شێوە) چاوپۆشی لە كەرتی دووەمی زاراوەكە بكەین ئەوسا (شێوەبەرەوەرایەتی) گەلێك بەولای (ڕواڵەتایەتی و ڕواڵەتی) واتای (خۆ پێوەبەستنەوە) دەگەیەنێ كە لە ئەسڵی زاراوەكەدا مەبەستێكی بنەڕەتییە.

٢- لە كوردیدا تەعبیری (پێت بەپێت) بەتایبەتی لە نێو مەلایاندا هێندەی دەقاودەق و پتریش لە باو بوو، هەردووكیان بۆ یەك واتاش بەكار دەهاتن ئینجا هەر كامێكیان پەسەند بكرێ جێی خۆیەتی بەڵام نابێ ڕێگە لەوی دیكە كوێر بكاتەوە.

٣- وشەی (ڕارەو) هەر چونكە لە واتادا بەرتەسكترە لە (ڕێگا - ڕێباز) پتر دێتە ڕەدابێ بۆ واتای (مذهب فلسفی) كە ئەویش بۆ خۆی بارێكە ڕێگەیە.

٤- لەگەڵ ڕوونكردنەوەی مامۆستا ئالانیش من هەر لایەنگیری (گومانگر) دەبم نەك

(گومـاندار). چـی لیـژنـەش لـە بـارەی تێکڕای ئـەم خـاڵـەی گـوتـووە پێوانـەی زمـانـنـاسـانـەی تێدا کـراوە. (تـێـپـەڕ و تێنـەپـەڕ) لێرەدا بێ دەخـلـە. کـەرتـی دوای (گومان)یش چ (گر) بێت و چ (دار) هـەردووکیان تێپەڕن هـەروەك دەگوترێ باجگر دەشگوترێ پارەدار و ملکدار و زەویدار و بەرهەمگدار.. ئەم پاشگرەی (دار) لە (دارشتن - داشتەن)ی فارسییەوە هاتووە کە (مضارع)ەکەی دەبێتە (دارد) و ناوی کارای لێ پێك دێت و دەبێتە (..دار). ئەو مەبەستەی کە لە واتای (متشك)دا هەیە لەگەڵ (گرتن) باشتر دەڕوا نەك لەگەڵ (تملك) کە دەکاتەوە (داشتەن - دارەد - دار) چونکە لە (گرتن)دا (نیاز) ئاشکراترە.

٥- لیژنە لە پەسەندکردنی ئەداتی (ەکی) بۆ نیسبەت ئەیویست لە هەموو بارێکدا بۆ هـەمـوو زاراوەیـەك هـەر (ەکی) بـەکـار بـێت چـونـکـە دیـارە (ی)ی نـیسبـەت هـی بەلاوەنان نییە. تەعبیری (خۆ لێدزینەوەش) هەر لایەنی ناچاری ڕادەگەیەنێ، دیارە ئەگەر (ی)ی نیسبەت بۆ هەموو وشەیەکی دەست دابایە ئەلیژنە خۆی لێ دەدزییەوە ئەکوردەواریش زمانی لە (لاوەکی، شەوەکی..) دەگێڕا. کەس نالێ و نەیگوتووە (کوردی، بەهاری، خۆمالی..) دەبێ ڕەش بـبـنـەوە. بـەلام بێگومـان ڕستەی (ئەم کێشەیە هۆشەکییە نەك کردەکی) هەڵکەوتووترە لە ڕستەی (ئەم کێشەیە هۆشییە نەك کردی وەیا کردنی). تا ئێرە جوداوازیی بیروڕا لەم مەیدانەی نیسبەتدا دەگەڕێتەوە بۆ قەناعەتی زمانناس و زاراوەساز چونکە هەردوو ڕێباز شوێن پێی ئاخێوەری پێوەیە، بەلام وا دیارە مامۆستا ئالانی (ی)ی نیسبەت و (ی)ی ناوی مـەعنـای بـەلاوە یـەك شتن. ئا لێرەدا قـەنـاعـەت بڕ نـاکـات چونکـە هەروەك لە ڕێی قەناعەتەوە (تێپەڕ) نابێتە (تێنەپەڕ) هەروەهاش (ی)ی نیسبەت نابێتە (ی)ی ناوی مەعنا. دەبێ کاکە ئالانی بەرەودوا بگەڕێتەوە و بەنێوان دوو ڕاستەڕێی ئەو دوو بـابـەتـەدا سەرەژێر ببێتەوە بێ ئەوەی تێکەڵیان بکات. خۆ هەرگیز موجامەلەش لەوەدا نییە کە بڵێم ئالانی یەکێکە لە تاك تاکی ئاخێوەری کوردی لە سەلیقەی هەستیاری زگماك و بێ هەوشەوە کوردانە دادەڕێـژێتە گوتن و نووسین، کوردانە لە بابەت هەڵدەهێنجێت و کوردانە دادەبڕێت و تێ دەکاتەوە. ئینجا ئەگەر ئالانی لەم جووت چاویلکەی بەریانی ڕێزمان پاژنەی تەڕ بووبێ کێ بێ جارەها و بارەها پێلاوی لە دەقی نووسین ڕوو نەچووبێ.

لە ئاخاوتن و نووسینی ئێستاکەی فارسی و کوردیدا بۆ نیسبەت و بۆ ناوی مەعنا

هەمان (ی)ی درێژی قووچاو بەکار دێت و دەگوترێ – بۆ نیسبەت دەشگوترێ (جوانی – بۆ ناوی مەعنا) لە کۆندا بۆ نیسبەت (یك) و بۆ ناوی مەعنا (یە) بەکار هاتووە. کتێبە کۆنەکانی پەهلەوی و پێش پەهلەوی ئەم جوداییکردنەیان شتێکی دەستوورییە. بە نموونە لە لاپەڕە (١٠)ی کتێبی کارنامەی ئەردەشێری پاپەکان – نووسینی بهرام فرەوشی، چاپی تاران ١٣٥٤ – ئەم وشانەی (چاپوکیە، «سواری») لە ناوی مەعنا و وشەکانی (گەرامیك «گرامی، رێزدار»، نەپاریك «بە واتای دیگر، هی تر»، نامیك «نامی، ناودار» لە نیسبەتدراو دەدیترێن. لە نێوان رۆشنبیرانی کوردی ئێرانیش ئەم زانیارییە وەك ئەلفوبێی لێ هاتووە بەڵام لای خۆمان مەسەلەکە هێندە ئاشکرا نییە. یەکەم جار لەلایەن د. فاروق عومەر سدیقەوە، کە ئەوسا جاری خوێندکاریش بوو، باسی بنەچەکی ئەم دوو (ی)ە بەگوتار لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کرایەوە. بە نموونە وشەی (زندیق، زەندیك) نیسبەتە بۆ لای (زەند). دوور نابینم رێژەی (دەرەکی، ناوەکی..)ش لەو وشانەدا پاشماوەیەکی شێوازی ئەم نیسبەتە کۆنەی زمانە ئێرانییەکان بێت هەرچەند ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم چونکە زمانی کوردی بەنووسین شێوە ئاخاوتن کۆنی نەپارێزراوە تاکو بزانین لە کەنگێنەوە ئەو رێژەیە پەیدا بووە و ئایا لە بنەڕەتەوە (ەکی) بووە یاخود لە (یك)ەوە گۆڕاوە. نموونەکانی مامۆستا ئالانی کە لە لاپەڕە (٧٢،٧١)ی ژمارەی یەکەمی کاروانادا بۆ نیسبەتی حیساب کردوون بەشی زۆریان هی ناوی مەعنان. وشەکانی (برایی، هاوبەشی، وشەسازی، داماوی، سەپانی، کەڵەگایی، هەرزەکاری، جودایی، لاوی، گەنجی، نازایی، نازایەتی، لاوێتی، گەنجێتی) هەموویان ناوی مەعنان و پێوەندییان بەنیسبەتەوە نییە لەبەرئەمە رەخنەیەکی لەسەر بنەمای ئەو وشانەوە هەڵستابن بەرەو بۆشایی دەڕۆن.

وا دەزانم بەکارهێنانی (ەکی) بۆ نیسبەت لە شوێن و باری ئاستەنگدا نووسەر و ئاخێوەر رەها دەکات بەنموونە.

تێر بۆ شەمان

تێری بۆ شێخ

ئینجا ئەگەر ویستمان بڵێین (شەمانی) و ئەو (ی)ەمان بۆ بەکار هێنا هەر دەبێ بڵێین (تێری) کە بۆ (شێخ)مان دانا کە ئێتر لەگەڵ (شەمانی)دا تێکەڵ دەبێ بەڵام دەتوانین تا رادەیەك چاوپۆشی لەو لەمپەرە بکەین چونکە لە هەموو زمانێکدا وشەی واتا جودا دەگەڕێتەوە یەك فۆرم هەروەك لە عەرەبیدا وشەی (أری – فعل مضارع للمفرد

المتكلم) دمگاتەوە (أری – فعل ماضی للمفرد الغائب). لەمەڕی گەورەی لەوەدا دەبێ کە بمانەوێ ڕیزەی نیسبەت بۆ (تیری – بە واتای شبع) بەکار بهێنین و (ی)ی تێدا بخەینە گەڕ کە هەر دەبێتەوە (تیری). ئینجا ئەگەر هاتا بیهێنە بەر (ەکی) لەمەڕ لە ئەواندا نامێنێ.

تیر بۆ شبعان

تیری بۆ شبع

تێرەکی بۆ شبعانێ

تێرەکیەتی بۆ شبعێ

خۆ ئەگەر ویستمان (شبعانی – تێرەکی) کە ناوی مادیە بکەینە ناوی مەعنا ئەوسا بەرانبەر (الشبعانیة – کە مصدری صناعییە و ناوی مەعنایە) دەڵێین (تێرەکیەتی) بڕواش ناکەم دەرفەتێکی دیکە لە دەستووراتی زماندا پەیدا ببێ بۆ دەربازبوون لەم تەنگە. ئەو وشانەی کۆتاییان بە (ی)ی درێژی قووچاو دێت وەک (برسی، ترۆزی، سۆفی) ناتوانن (ی)ی نیسبەت بەخۆیانەوە بگرن، ناشبێ خەیاڵ بۆ (برسییانە، ترۆزییانە، سۆفییانە) بروات چونکە ئەمانە ناوەڵکارن، هەرچی وشەی نیسبەتدراوە ناوەڵناوە. ئینجا ئەگەر ئەڵێین (برسییەکی، ترۆزییەکی، سۆفییەکی..) ڕێگەی کورتمان لێ درێژ دەبێتەوە وەیا هەر بە جارێ ڕێگەکە کوێر دەبێتەوە.

لە زۆر شوێنی کوردزماندا ئەگەر ناوی جێگە و ناوایی وەک (جەلی، داری کەلی، سلێمانی) بە (ی) کۆتایی هاتبێت بۆ نیسبەت دەڵێن (جەلییەتی، داری کەلییەتی، سلێمانییەتی) واش دەبێ کورتی دەکەنەوە و دەڵێن (جەلەتی..). ئەم بەکارهێنانە تا ئێستاکەش باوە و بۆ خۆم گوێبیستی بووم بەڵام خەریکە لە بن شاڵاوی شارستانەتی و خوێندنی ئێدا کەوا گەلێك ئادگاری میراتی تێ دەبات، ئەمیشیان تێ بچێت. باوەڕ دەکەم لەو گوندانەی قوتابخانەیان تێدا کراوەتەوە تەنها بەساڵداچووەکان بزانن بڵێن (سەرووکانییەتی، جیاقوولییەتی..) هەرچی وەچەی تازەیە خەریکە (دار، دوور، زار، زێر) فێر دەبێ و بەلای ئەو وشانەدا ناچێتەوە کە مامۆستاکەی لێیان بەڵەد نییە.

لە کوردیدا (ی)ی ناوی مەعنا هەر بەو وشانە دەوێری بیانکاتە ناوی مەعنا کە ناوەڵناون و وەسفی مادە دەکەن نەك خۆیان مادەن. وەك: جوان، جوانی – شەڕن، شەڕنی – ناسك، ناسکی – دزێو، دزێوی.. زمانی کوردی وێڕای (ی) سێ ئەداتی

دیکەی هەیە بۆ داڕشتنی ناوی مەعنا:

١- ئەدانی (ەتی) وەك: پیاو، پیاوەتی - دایك، دایکەتی - برسی، برسیەتی..

٢- ئەدانی (ایی) ئەمەیان بۆ مەبەستێکی ورد لەکار دێت. بەنموونە، وشەی (درێژی) بۆ (مطلق الطول) دێت بەڵام کە ویستت (هەندێك طول) ئەك (مطلق الطول) دەربڕیت دەڵێیت (درێژایی) ژوورەکە شەرنایبی شەکرەکە، رووناکاییی پەنجەرە، بەرزاییی شاخەکە، سەوزاییی گیاکە).

٣- ئەدانی (ایەتی) بە زۆری بۆ دەرخستنی پێوەندیی نێوان مرۆڤ بەکار دێت وەك (خزمایەتی، دوژمنایەتی، دۆستایەتی، کوردایەتی، قەومایەتی، مەردایەتی، کەسایەتی، رابەرایەتی، عەبدایەتی..). هەر ئەم ئەداتەیشە دەتوانێ ناوی مادی رەق و زەقی بە پۆز وەرگێڕی بۆ ناوی واتا وەك (بەردایەتی - التحجر، الحجریة، گەچایەتی، الجبریة، خۆڵایەتی، ئاسنایەتی..)

زۆرینەی ئەو وشانەی دەنگی ئەلفیان تێدایە وەك (برا، گەدا) ئەلفی (ایەتی)یان دەسووێت و دەبنە (برایەتی - نەك برایایەتی - گەدایەتی نەك گەدایایەتی..) لە شوێنی دیکە، دەمێکە ئەم دیاردەیەی تێچوونی ئەو ئەلفەم ڕوون کردووەتەوە لێرەدا ناچمەوە سەری..

نووسەرانی سلێمانی بەپێی ئاخاوتنی ناوچەیی لە جیاتی (برسیەتی، ئەمینداریەتی، ئیتالییەکان..) دەنووسن (برسێتی، ئەمینداریێتی، ئیتالێکان..) هەرچی زۆربەی کوردە جۆرەکەی دیکە کە بەکارهێنانی ڕەسەنە پێڕەوی دەکەن، ڕەسەنایەتیی ئەو جۆریان لە دوو بەڵگەوە بەئیسپات دەگات: بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە زۆرینەی هەرە زۆری کورد دەڵێ (برسیەتی، وەلیەتی..) بەڵگەی دووەم ئەوەیە کە ئاخێوەری سلێمانیش لە ناچاریدا بادەداتەوە بۆ ڕێبازە ڕەسەنەکە کە مەجبوورە بڵێ (ئیتالییە هونەرمەندەکان). چارت ناچارە بڵێتی (برسیە هەژارەکان) مامۆستا ئالانیش بە ڕێبازی ئاخێوەری سلێمانی بۆ (لاوێتی، گەنجێتی..) چووەتەوە هەر چۆنێك بێ ناشێ ڕێبازە ڕەسەنەکە ڕێی لێ بگیرێ، تەنانەت لە وشەی وەك (ڕۆشت، گەشت)یشدا ناشێ (ڕۆیشت، گەیشت) کە ڕاستترە کوێر بکرێتەوە. بێخود دەڵێ (لەو ڕۆژەوە ڕۆیشتووە تۆراوە دڵی من). نالی دەڵێ (کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەیشتووت). حاجی دەڵێ (کە پیر بووم تێ گەیشتم دەستی گرتم). ئەدیب لەسەریەتی لەمانە و لە هەرچی

وەك ئەمانە هەیە خۆی لە رێبازە رەسەنەكەی كوردی رابهێنێ. ئێمە لە سەرەتاكانی رەنگوڕێژكردنی شێوازی ئەدەبیی كوردیداین، چی ئێستاكە رەگ دابكوتێ دەبێتە شەقامەرێی تەعبیری كوردی. ئەو زمانەی شێوەی ئەدەبییان دەقی گرتووە لە ماوەی ٥٠ ساڵدا یەك پیتیان لێ ناسووێ و ناقرتێ. كورتكردنەوەی بێ حیساب لە شێوە ناخاوتنی رەمەكیدا دەبێ تا ئەوەی خەڵقی تورنس لە ناخاوتنی یەمەن ناگەن، سنەیەش زەفەر بەوتووێژی ناكرێ نابات. چەندێكی بلوێ لە پاشماوەی كۆنە زمانەكەمان بهارێزرێ سوودی خۆمانە چونكە هەتا بەرەو دەق و دەستووری رەسەنەوە بڕۆین پتر خەڵقی تێدا كۆ دەبێتەوە و لە یەكدی حاڵی دەبن. كوردی لەو دوو هەزار ساڵەدا هێندەی لێ سوواوە لە لزووم بەدەر بێ.

بەر لەوەی لە بەشی یەكەمی گوتارەكە بڕۆم بۆ بەشی دووەمی چەند وردە تێبینی هەن پێیاندا تێپەڕ ببم:

كەرتەكاری (گر) و پاشگری (گەر – بووەتەوە «گر») لە یەكدی جودان: هەرچی (گر)ە كەرتێكی كاری (گرتن)ە و ناوی كارای لێكدراو (بەتەعبیری جاران اسم فاعلی مركب) دروست دەكات وەكو كەرتی زۆرینەی كارەكانی دیكە (چلشۆر، نانخۆر، باجگر، سەرتاش). بەعادەت كاری تێنەپەڕ لەگەڵ وشەی (صفە) و لەگەڵ ناوەڵكاردا لێكدراوی ئەوتۆیی دروست دەكات چونكە بەركاری ناوێت وەك (خۆشڕۆ، سەرەڕۆ، بەسەرهات، زۆرۆەر..) هەرچی (گەر – لە بەشی زۆری وشە لێكدراوی ئێستاكەدا بووەتەوە «گر») بارتەقای (وان) لەگەڵ ناو دێت و سیفەتی لێكدراو دەكاتە ناوی كەسایەت وەك (ئاسنگر، مزگر – دەرگەوان، پاسەوان).

لە وشەی (نێركە بهاز)دا بەشی یەكەمی وشەكە لە (نێرەك)ەوە نەهاتووە بەڵكو لە (نێرەك)ەوە سوواوە. بە ئەسڵ (نێرتكە بیاز و دەستكە قوڕادە) بووە. ئێستاش لە هەندێ ناوچەی عەشیرەتیدا پیرەكان، بگرە زۆر كەسیان (نێرتك و دەستك) بەكار دەهێنن، هەروەك وشەی (قەننە)ش دەكەنەوە (قەڵنە) كە پتر بەرەو (قەلوون و قلیان)ەوە چووەتەوە.

وشەی (ڕێژە) بۆ (صیغە) دەست دەدات وەك (ڕێژگە) هەرچی (ڕێژگە)یە وەك (نیستگە، بنگە، شەرگە..) ناوی شوێنە (نەك ناوەڵناوی شوێن). وشەكەش لە (ڕێشتن)ەوە بەربووەتەوە كە بە هەڵە وەیا بۆ سووككردن دەكرێتە (ڕشتن) بەڵگەش

ئەوەیە کە لە ئاینندە و فەرماندا ئەو (ی)ە دێتەوە:

ئاوەکەم ڕێشت
ئاوەکە ئەڕێژم
ئاوەکە بڕێژە

(ڕێژە و بێژە)ش هەر بەڵگەن.

لە وشەی (کەڵەمێرد)دا ئەو (ە)یە کە فەتحەی عەرەبییە نێوبەند نییە. دەنگێك دەبێتە نێوبەند (ناوگر) کە بترنجێتە کلێشەی وشەوە نەك بهێنتە نێوان دوو وشەوە. بە نموونە لە وشەکانی (بزووتن، بزاوتن – بووردن، بواردن) ئەو ئەلفە نێوبەند (ناوگر)ە. بەلای منەوە دەنگی (ر)یش لە (گرنج)دا ناوگرە ترنجاوەتە کلێشەی (گنج) هەروەها (ر)ی (قرژ) چووەتە ناو (قژ).

دەرۆم بۆ ژمارە دووی کاروان:

کاتی خۆی کە ڕەخنەکانی مامۆستا ئالانی بۆ کۆڕی زانیاریی کورد هاتن گەرماوگەرم لیژنەیەك – بەسەرپەرشتیکردنی خۆم دەستی دایە ڕێکخستن و ئامادەکردنی ئەو ڕەخنانە و هی دیکەش کە لە نووسەری دیکەوە هاتبوون و بۆ بڵاوکردنەوەیان. وێڕای ئەو ڕەخنانە ئالانی، ڕاسپاردەی بەتەرخی دیکەشی بۆ کۆڕ جێبەجێ کردبوو لە بابەتی فۆلکلۆر و کەلەپوور. خەریکی ڕێکخستنی ئەوانیش بووین بەڵام ڕێکەوت وەها بوو بەر لە سازدانی ئەو کارانە پێوەندیم بە کۆڕەوە نەما، زۆریشی نەبرد یاسای تازە دەرچوو، (دەستەی کوردی) خستە شوێنی کۆڕ و ئەو بووە بەرپرس. دەمەوێ زۆر بەخێرایی لە بەشی دووەمی نووسینی مامۆستا ئالانی دەرچو، بۆ هەر مەبەستێك بێ (قسە ڕستنەوە) بەجێترە لە (قسە کاوێژکردنەوە). ڕەنگە (هاوبەندی)ش لە (هاوبەنگی) بۆ (ترابط) لەبارتر بێ ئەگەر ئارەمایی (هاونیری) بۆ خۆی نەهاتەوە.

(ژیربێژی) بۆ هونەر وەیا زانستی (منطق) و (ژیربێژ) بۆ کەسێکی (منطق زان) بێ و (ژیربێژەکی) بۆ نیسبەت وەلای (ژیربێژ) و (ژیربێژییەکی) بۆ نیسبەت وەلای (ژیربێژی) کرە ناکەن، هەرچی (ژیربێژانە)یە ئاوەڵکارە وەك بڵێی: ژیربێژانە دەدوێ، کوردانە دەپۆشێ، مەردانە هاتە کایەوە. وشەکان لەم ڕستانەدا وەسفی کار دەکەن نەك کارا (فاعل).

ئەگەر (پۆلاندن) بۆ تەسنیف ببێتە دەستووری داتاشینی (کار) لە (ناو) خزمەتێکی

گەورە بە زمانەکەمان دەگات هەرچەند لە پۆلاندنیشدا هەر واتای کۆ و کۆمەڵ و ناپۆرە وەردەگیرێ نەك واتای (جۆرجۆر و خواروژوور) کە لە (صنف)ی عەرەبی classی ئینگلیزی وەردەگیرێ. بەلام لزووم نابینم بینی پێوە بنێین و و بڵێین (کابرا چەتری لێ دا و خۆی عەلیشیشاند..) مەگەر بە نیازی گەپ و گاڵتەکردن بێ.

وشەی (ڕەمەسکان) لە ناخاوتندا باوە هەرچەند لە هەموو هەرێمێکیشدا ناشنا نەبێ. ئەم نەبیستبوونەی ئەدیبەکانمان کە دەچنەوە بۆ دوو هۆی سەرەتایی، یەکیان نەگەڕان و سەر لێنەدان. دووەمیان نەبوونی چاپەمەنی لە هەموو هەرێمەکاندا، تا ئەم نەبیستبوونە زۆر جاران دەمەتەقەی هەڵستاندووە تەنانەت جارێکیان نووسەرێکی سەر بەزمان لە ئاست وشەی (چیم) بەواتای (فریز - فریزوو) وەها ئەسەلمێن بوو هەر لە بنەوە ئینکاری هەبوونی دەکرد. کەچی فریزجار بەواتای چیمجارە. ئەو پێمەرەیەی بۆ کێلانی زەویی چیمجار دروست دەکرێ پێی دەڵێن (پیمەرەی چیمبر). نووسەرێکی دیکەش بەرانبەر وشەی (ڕاپەخ) سەری لەو (ی)ەی ناو وشەکە سورمابوو، بەدرێژی لە تەعلیلی پەڕینەوەی پێیەکە بۆ ناو وشەکەی دەکۆڵییەوە چونکە هەر گوێبیستی (ڕاخستن، هەڵخستن، خستن..) بووبوو کەچی فۆرمی وشەکە (پەخستن، پێخستن، نێخستن، هێخستن)ە لە هەمووشیاندا دەنگی (ی) هەیە کە نیتر دیارە (ڕاپەخ) لەوان کەوتووەتەوە گۆرانیبێژی کۆیی (حوسێنی حەمەتۆز) بەر لە ٥٠ ساڵ پتر تەوانی دەرکرد دەڵێ (هات کاروانێ کەرداران، پێخستیان لە بن داران، لێدەن دەردی هەڵوکێ..). وشەی (تێ وەرنیخ) لە دوو پێشگری (تێ، وەر) و کەرتێکی بەرایی (پەخستی) پێك هاتووە هەر لەو جۆرەی گوێبیست نەبوونە جارێکیان دوو فەرهەنگنووسی کوردی لە وشەی (فروسمان) کە من لە نووسینمدا بەکارم هێنابوو ڕامان و نەیانبیستوو کەچی لە زۆر شوێنی بەری سۆران بە واتای (نەخسوون لێ خوێندن، تەڵەسم بەندکردن) لە گەڕدایە. یەك لەو دوو فەرهەنگنووسە (زەبیحی) دواتر پێمی گوتەوە کە توێژینەوەی لە وشەکەدا کردووە لە خەڵقی باڵەکەتیی بیستووە لە جیاتی فروسمان دەڵێن (فلیسمان). وا دیارە وشەی (ڕەمەسکان)یش بۆی ڕێك نەکەوتووە بەر گوێگری بەری بابان کەوتبێ. دەنگی (ك) لە وشەسازیی کوردیدا دەورێکی چالاکی هەیە لێرەدا کارمان بەیەك باری ئەو دەورە هەیە کە دەبێتە پاشگری کار و زێنە واتایەکی تێدا پەیدا دەکات. پاشگری (کا) لە چاو پاشگری (ا) هەستوخۆلییەك وەها شێوەگۆڕییەك لە وشەدا پەیدا دەکات. بە نموونە. لە ڕەگی

(بزر)ەوە بە هۆی پاشگری (ا) کاری (بزران) پەیدا دەبێ. کە پاشگری (کا)ی پێوە لکا دەبێتە (بزرکان) شێوەیەکی نوێ بۆ (بزرکاو) پەیدا دەکات لە چاو (بزراو). وشەی (پەشێو) دەبێتە (پەشێوان) و دەشبێتە (پەشێوکان) کە سەختترە لە پەشێوان. هەر خۆشەتی بووەتە (پەشۆکان). دوور نابینم (هەڵپروان) و (هەڵپرووکان)ش دوو دڵۆپی ئەم خورگەیە بن. ئووزانەوە بەنگەی وشەی (ئووسکانەوە)یە بەلام دەنگی (ز) بەجیرانەتیی دەنگی (ك) بووەتە (س) چونکە هەردووکیان واتە (س، ك) دەنگی کپن هەرچی (ز)ە ئاوازەدارە لەبەر خاتری (ك)ەکە خۆی کپ کردووە وەك کە وشەی (نازك) کە لە (ناز)ەوە هاتووە بووەتە (ناسك) لەبەر هەمان سەبەب. (بازوو)ش بووەتە (باسك). هەرچی وشەی (ڕەهسکان)ە خزمی نزیکی (ڕەخسان)ە و هەردوویان لە واتادا بە (ڕەخسین و ڕەسین) دەگەنەوە. بەلام لە (ڕەهسکان)دا زێد هێزێك هەیە ئەگەر (کۆگر) بە (جامع) وەربگیرێ (کۆنەگر) نابێتە (مانع). دەبێتە ئەو شتەی هەندێکان دەگرێ و هەندێکان ناگرێ. بۆ ئەوەی ببێتە پێچەوانەی (کۆگر) دەبێ بگوترێ (هیچنەگر) ئەوساش (هەمووگر) پەسەندتر دەبێ لە (کۆگر). بەلام (هیچنەگر) هەر لە بەرانبەر (کۆگر، هەمووگر)دا دەسازێ ئەخۆ (مانع) (هیچنەگر) نییە.

لە کۆتاییی ئەم پێداچوونەوەیەدا دەڵێم ماندووبوونەکەی ئالانی جێی سپاسە و دەبێ بەوپەڕی هەناسەدرێژییەوە لەگەڵ زاراوەکاندا خەریك بێ. منیش ئەگەر چاوم بە نووسینەکانی کەوت و بەچاکم زانی پێیاندا بچمەوە تا پێم بکرێ تێبینییەکانم بۆ خۆی دەنێرم بەمەرجێك ئەدرەسی بزانم. زۆریش گوشاد دەبم هەر جارەکە دەبینم نووسەران لەو زاراوانە وشە وەردەگرن و بەکاری دەهێنن، وەك بڵێ حەسانەوەی ئەو باغەوانە هەست پێ دەکەم کە دەبینێ ئەمامەکەی شین بووە و بەریشی گرتووە.

ب

لە (العراق)ی (٩)ی شوباتی ١٩٨٣، لە ژێر سەرمناوی (وێنەی هونەری لە شیعری حاجی قادری کۆیەیدا) مامۆستا عەبدوڕەزاق بیمار بەدوا شیکردنەوەی چەند نموونەیەك لە نیگارکێشیی هەستیارانەی بەهارییەکەی حاجی دەنووسێ: «جا لەم ڕووەوە وتەکەی مامۆستا دانەری کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی) بە ئاسانی ڕەت دەکرێتەوە کە لە لاپەڕە ١٩٩دا گوتوویەتی:

«یادی گوتەیێکی تری (دڵدار) دەکەمەوە کە دەیگوت حاجی قادر لە بەهارییەکەیدا

شوێنپێی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم)ی نالیی هەڵگرتووەتەوە و ئەوسا من ئەمەم لە دڵدار نەمەسەلماند کە چی ئێستا وەک بەدیهییە ئاشکرایە لەبەرچاوم چی دڵدار دەیگوت ڕاستە».

چونکە دانەری ئەو کتێبە منم پێویست بوو لێرەدا ئەختێک ڕووناکایی بۆ لای ئەو شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە و ڕەتکردنەوەکەی بهاوێژم.

دەبێ لە پێشەوە بڵێم شوێن پێ هەڵگرتنەوەی نالی لەلایەن حاجی قادرەوە ئەکەمایەتیی تێدایە ئەبلەاتێکیشە لە کەس بەعەیب بگیرێ. لە نێوان شاعیرانی کورددا وێرای شوێن پێ هەڵگرتنەوە (تضمین وقتباس)یش بەرچاو دەکەوێ کە پتر لە نزیکەوە خوولیای شاعیر بە غەیری خۆیەوە دەلکێنێ. نالی کە دەڵێ:

نـاری سیـنـەم گـەر نـەبـێ غـەرقـم ئـەمـن
نـاوی چـاوم گـەر نـەبـێ سووتـاوم ئـەز

یەکسەر واتاخوازیی لەم بەیتەی (ابن الفارض) کردووە:

فـلـولا زفـیـری اغـرقـتـنـی ادمـعـی
ولـولا دمـوعـی احـرقـتـنـی زفرتـی

بەلام نالی مەهارەتێکی تێدا بەکار هێناوە وا بزانم لەو کتێبەی (چەپکێک..)دا ڕوون کراوەتەوە. جارێکیان باسی ئەم ئیقتیباسەم بۆ (بلە) کرد. لە پێشەوە نەیسەلماند بەڵام کە گوتم نـاشێ نـالـی شیـعـری تـەسەوفـی وەهـا.. قسەکەی پێ بریـەوە و گوتی کە تەسەوفت ناو هێنا سەلماندم.

حاجی قادر دەڵێ:

بـە (تـضمین) بـەیـتـەکـی نـالـی دەهـێنـم تـا ڕەفـیـقـانم
بزانن من بە ئەو نابم خەزەف قەت وەک گەوهەر نابێ
«کـەمـەنـدی زولـفـی دوو لانـە لـەبۆ گـەبر و موسڵـمـانـە
دەکـێـشن بـێ مـحـابـانـە چ لـەمـەلابـێ چ لـەولابـێ»

پێنج خشتەکی لەلایەن کورد و غەیری کوردەوە جۆرێکە لە تێک ئالانی دەروونی و ڕواڵەتی شاعیر و شاعیر..

(تلمیح)یش هەر لەم بابەتانەیە.

ئەمانە هەمووی لە نێوان کورددا باو بوون بەڵام ئەوەی پێی دەگوترێ (معارضە) لە کوردەواریدا بەرچاو ناکەوێ، هەر ئەبێ من نەمدیتوە بەڵام وا بووە دوو شاعیر هەمان پارچە هەڵبەستیان لە شیعری بێگانەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی وەك کە بێکەس و گۆران کردیان. دەشبێ ئەم بابەتانە تێکڕایان خۆ تاقیکردنەوە و خۆ بە خەڵك گرتن و خۆ نواندنیان تێدایە هەرچەند ئەم نیازانەش ڕێ لە هەڵچوونی عاتیفە ناگرن، بگرە وەها بووە لە پێنج خشتەکیی سەرکەوتوودا سۆزی شاعیری دووەم سەر دەکات کە بەناهەنگی سەد لە سەدی شاعیری یەکەم دەدوێت:

دڵــی بــردم بــەنــاز و عــیشوە دیسان شۆخــی عــەیــاری
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەحبووبی سەححاری
لــە هــیــجرانــی تــەقــم کرد نــەی ڕەفیقــان کوا مــەدەدکــاری
ئــەمــان مــردم عــەلاجــێ ســا لــە ڕێی پێغــەمــبــەرا چــاری
وصال یا قتل یا تەسکین لە هەر سێ بۆم بکەن کاری

سەرلەبەری دیوانی شێخ ڕەزا تاکە یەك غەزەلی تێدا بۆ سۆزی دڵداری تای ئەم پێنج خشتەکییەی کردبێتەوە کە لە بڵێسەی کوردییەوە ئاگری تێ بەربووە. (معارضە) بەو شیعرە دەڵێن کە لە کێش و قافیەی شیعری بەر لە خۆی هەڵبەسترابێ وەك کە ئەحمەد شەوقی موعارەزەی قەسیدەی ئیبن زەیدوون:

أضحى التنائي بديلا من تدانينا
و ناب عن طيب لقيانا تجافينا

دەکات و دەڵێت:

يـا نـائـح الطلـح اشبـاه عواديـنـا
نـأسى لواديك أم تشجـى لوادينـا

ئەگەر بەهارییەکەی حاجی لە کێش و قافیەی قەسیدەکەی نالی بایە پێی دەگوترا (معارضە). لەلایەن کێشەوە هەردوویان لە یەکدی نزیکن تا ئەوەی هەندێ شاعیریش فەرقی پێ ناکەن، بەشێکی بەرچاوی (مصدر) وەیا (عجز)ەکانی بەهارییەکەش وەك دێرە شیعرەکانی نالی دەبنە ١٤ برگە بە نموونە (لە خەو هەڵستە زەمانێ بچینەوە ئەولا) ١٤ برگەییە، صەدرەکەش ١٥ برگەییە.

لەم بوارەدا دەبێ ڕاستییەکی گرنگی دیکەش ڕوونکەرەوەی شوێن هەنگاومان بێ،

داسەپاندنی بڕیاری (نییە) پتر موحتاجی بەڵگەیە لە (هەیە) چونکە مەبەستی (هەیە) بە تاکە یەك بەڵگە ئیسبات دەکرێ وەك ئەوەی گوێت لە خشەیەك بوو و دەنگت دا (کێیە؟) بە تاکە وەڵامی (منم) دەزانرێ خشەی بەنیادەمە. بەڵام کە وەڵامێکت وەرنەگرتەوە جەوالێك بەڵگەت دەوێ تا نیسباتی (بەنیادەم نەبوون)ی خشەدارەکە دەکەیت. ڕەنگە یەك بەڵگەشت چنگ نەکەوێ. لەگەڵ ئەمەشدا بڕیاردان لەسەر هەبوونی خزمایەتی لە نێوان ئەو دوو قەسیدە بەناوبانگەدا تا ئەوەی خەیاڵ لە (شوێن پێ هەڵگرتنەوە) بکەین بەهادی هەوا نابێ بەتایبەتی کە دەنگ و سەدای ئیعتیراز بڵند بوو، پێویستە لێرەشدا (منم)ێك بە خەبەر بهێنین.

ئەوسا لە (چەمکێك..)دا کەس بەرهەڵست نەبوو تاکو بەڵگەکاریی تێدا بکەم، قسەشم لە دڵدارەوە دەگێڕایەوە کە ئیتر لزوومم نەدەدیت بە بەڵگە و نموونە هێنانەوە لە سیفەتی (شایەد)ەوە، ببمە داواکار.

بەڵگەی ئەم شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە لە چەند لایەکەوە تێك دەکەنەوە، نالی شاعیرێك بووە لە سەرامەدی شاعیرانی سەدەی نۆزدەم، چ سەیر لەوەدا نییە شیعری بێتە ئەو (بەردەعازەبانە)یەی گەنجی لە خۆرازی هێزی خۆی پێ تاقی بکاتەوە. ئێمە بڵێین و نەڵێین نموونەی زیندە باڵا لە هەر هونەرێکدا هەبێ دەبێتە (سەرمەشق). حاجی قادر لە چەندین جێگەدا باسی نالی و شاعیریەتیی دەکا. وەك دیتمان (تضمین)یشی لە شیعری کردبوو، لەو (تضمین)ە بەهێزتریشی هەیە کە دەڵێ:

زاهیرمن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەخشم نووستووە

بێم بڵێن کام شاعیری نوێخوازی کوردی لە تاووتینی گۆران ڕەها بووە؟ ڕەهابوونی چی؟ هەرچی هەیە دەڵێ گۆران دەروازەی شیعری نوێی کوردی خستە سەر گازەرای پشت، واوەی گۆران لەم ڕۆژەدا کام شاعیر سەرمەتاکە لە شیعری شێرکۆ بێکەس ناکات؟ ئینجا ئەگەر شاعیرەکانمان لە هەڵبەستدا باسی گۆران و شێرکۆ نەکەن و لە تۆژینەوەی ئەدەبیدا ناویان بهێنن خۆ حاجی قادر لە شیعردا خۆی بۆ نالی شکاندووەتەوە، ئینجا هاتووە خۆیشی بەو (و بە کوردی) گرتووە لەمە زیاتر چیمان دەوێ بیکەین بە ڕووناکی بۆ ناو دەروونی حاجی تا شەبەنگی نالیی تێدا بدۆزینەوە؟ بە خەیاڵ لە حاجی بپرسین ئایا نالی و شیعرەکانی چ ئەسەرێکیان بووە لە ویژدانی

ئەودا دەبێ چ وەڵامێکیان بداتەوە؟ رەنگە پرسیارەکەمان لێ بەعەیب بگرێ چونکە خۆی بە شیعری پاتەوەیات ئەو ئەسەرەی کردووەتە بەڵگەنەویست. خۆ ئەگەر بگوترێ حاجی باسی شاعیری دیکەشی کردووە و هەڵی داوەتەوە دەڵێم.

١- باسی شاعیر و ئەدیبێکی بەقەدەر نالی نەکردووە.

٢- شیعری کەسی دیکەی بە (تضمین) نەهێناوەتەوە.

٣- لە نالی و کوردی بترازێ خۆی بەکەسی دیکە نەگرتووە.

بەدوا ئەمانەدا دەڵێم:

٤- شوێنپێی غەیری نالیی هەڵنەگرتووەتەوە.

لە فەرزی یەکێك بۆم ئیسپات بکات کە حاجی بۆ غەیری نالیش دەروون کرایەوە بوو ئەوسا کاری من ئاسانتر دەبێ چونکە بەڵگەیەکی تازەم بەدەست دەکەوێ و ژمارە (٥ -)ی دەدەمێ و دەیخەمە ریزی بەڵگەکانی سەروو.

وردبوونەوە لە شیعرەکانی حاجی دەری دەخات کە لە مەیدانی (نالی ئەوازی)دا حاجی بە سێ پلەدا تێ پەڕیووە. یەکەمیان ئەوە بوو گوتی (من بە ئەو نابم - وەیا ناگەم). دووەمیان ئەوە بوو گوتی (بەیتم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە). سێیەمیان ئەم بەهارییەیە کە هێنەرکێی تێدا کردووە لەگەڵ (قوربانی تۆزی ڕێگەتم) هەتا شاعیریش شاعیر بووبێ نەیتوانیوە هێندەی بەهارییەکە راستی نموونەی سەرمەشقی کردبێتەوە لەوەشدا حاجی سەد جاران ئەو نەرمە چریەچرپ و منگەیە ڕیسوا دەکات کە لە بن لێوانەوە دەڵێ حاجی لە شۆرەتی شاعیرییەتدا قەرزداری قەومایەتییەکەیەتی مایەی شانازی حاجی و ئێمەیشە. بەڵام هەزار قەومایەتی و حەقپەرستایەتی و مەلایەتی بەسەر یەکدا کەڵەکە بکەن (بەهاری) وەها پاراو و ئاورینگدا و ئەفسووناوی نازێن ئەگەر شاعیرایەتیی لەگەڵدا نەبێ. جاروبار حاجی بە زاری خۆی دەڵێ گلەیی لە کەموکوڕیی ئەم شیعرەم مەکەن چونکە دەمەوێ (.. لەم بەند و باوە دەربچن) کەچی لە بەهارییەکەیدا لە پشت پەردەیەکی تەنکی وەقاردا ئەو هەڵبەستە دەکاتە بەڵگە بۆ زمانی کوردی کە بەلاغەتێکی هەیە هیچ زمانێ نایگاتێ). حاجی ئەو لە خۆ ڕادیتنەی ناو بەیتی (زاهیرەن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە) لەم بەهارییەدا بە ئیسپات دەگەیەنێ چونکە بەڕاستی نموونەیەکی هەرە پێشکەوتووی هونەری شیعرە بە

روخسار و ناوەرۆکەوە، لە کوردی و غەیری کورددا، خۆ هەتا خەتمی کەلام بە شیعری شیرین هاتبێ شیرنتر نابێ لەمە.

بەهەمەحاڵ دەرخستنی مەهارەت و پەنجەرەنگینی و نارایشت و سۆز و هەستی بریندار و هەنیسکی غوربەت و واقیعییەت و ئەو جۆرە دیمەنانە لەو بەهارییەدا گەلێکی بەبەرەوە هەیە کە دەبێ لەلایەن بەڵەدی زانستە ئیسلامییەکان و ئەدەبی کلاسیکییەوە تۆژینەوە و شیکردنەوەی بیندریژی تێدا بکرێ. هەتا تێ دەگەین وەیا تێ ناگەین لە بەیتی:

پیاڵەیی زەری ئەرگس لەسەر کەفی سیمین
لـە بـۆ نـثـاری مـەهـابـە پـڕ لـە زێری طـلا

چۆن شیا (ظرف)ی نێرگز خۆی زێڕ بێت و (مظروف)ەکەشی (زێڕی طلا) زێڕ بێت و هەردووکیشیان (ظرف و مظروف) ئەو زەردایییەی ناو نێرگزەکەن؟ تا تێ دەگەین شەکەت دەبین.

نـالـی ڕاسپـاردەی بـە بـادی (خـۆش مـرور)دا بـەڕێ دەکـات، حـاجـی قـادریش لـە مـەهـارەتـی خـۆیـەوە (بەختی خـەواڵوو) دەدوێنێت و گرێچکەکـانی هـەنـاوی بـەرەو کوردستان بەڕێ دەکات. دیارە بەختیش پتر لە بای چالاك پێوەندیی بە مرۆڤەوە هەیە جێی خۆیەتی بە دەنگ بێت و بکەوێتە وتووێژ. لەوە بەولاوە ناوەرۆکی هەر یەکێك لە دوو قەسیدەکە دەبێتە تەرجومانی ئەو گیانەی ناوە ناگرینەی بورکانی خۆی وەدەر دەنێ. هـەروەك لـە (مـعـارضـە)دا دوو قـەسـیـدەی لـە یـەکـدی ڕاسـاوی هـاوکێش و هـاوقافیەش دەبێ ناوەرۆکیان جودا بێ دەنا قەسیدەی (معارض) لە بایەخ دەکەوێ و دەبێتە لاساییکردنەوە، لە شوێن پێ هەڵگرتنەوەشدا دەبێ ناوەرۆك جودا بێ تەنانەت لە یەکدی نزیکبوونەوەیان لە بەیت و دوو بەیتدا قەسیدەی دووەم دانالەنگێنێ. بەنموونە، حاجی قادر کە دەڵێ:

ئـەگـەر مـنـم لـە فـراقـیـان کـزەم لـە جـەرگـەوە دێ
ئـەگـەر دڵـە وەکـو جـەرگـم دەڵـێی ئـەوا سووتـا

قسەکانی خۆیان لەو دوو بەیتەی نالی دەخشێنن:

سـووتـا ڕەواقـی خـانـەیـی صـبـرم دڵ و دەروون
ئـەمـاوە غـەیـری گـۆشـەیـی ذکـرێکـی پـا صـبـور

لەم شەرحی دەرد و میحنەتە لەم سوزی غوربەتە
دڵ وەختە بێ بە ئاو و بە چاوما بکا عبور

خزمایەتیی واتای ئەم بەیتانە هەر بۆیە لەسەر حاجی قادر بەلاساییکردنەوە و واتا خواستنەوە حیساب ناکرێ چونکە مەحکەمی و (اصالة)ی سەرلەبەری بەهارییەکە لە توخمەی وەها دەهاریزێ، ئەویش وەکو نالی لەبیرکردنەوەدا هەستی ناگر نیبەربوون دەکات، ئیتر چۆن نالێ سووتام.

هەروەك حاجی شاکاری نییە بەرانبەر بەهارییەکەی ڕاوەستێ، سالمیش هەڵبەستێکی نییە بگاتە ئەو وەڵامەی کە بە (بادی سەحەر)دا بۆ نالیی دەنێرێتەوە

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادەکەی سەحەر
وەی پەیکی شارەزا بە هەموو ڕاهی پڕ خەتەر

نە سەیرە و نە لە سالمیش بە عەیب دەگیرێ کە لە جوابدا بەوشەکانی نالی دەست پێ بکاتەوە و هەمان بادی خۆش مرووریش بکاتەوە بە پەیکی نامەهەڵگر چونکە ئەو یەکسەر لەبەر تین و تاوی پۆلووەکانی نالی دڵی خۆی دەتاوێنێتەوە. لە سالم و حاجی بترازێ (مصباح الدیوان)یش شیعرێکی نەگوتووە هاوتای پێنج خشتەکییە بێ پەردەکەی بێ کە ڕاستەوخۆ لە (مستورە..)ی نالییەوە تیشکی داوەتەوە. تەنانەت سەرنجم بۆ ئەوە دەکشێ کە (مصباح...) بە ئانقەست چوار میسرەعی هەرە پڕ هەست و خوستەکەی وسفی یاری هێناوەتە سەر قافیەی قەسیدەی (مستورە.) کە کێشیشیان لەگەڵیدا یێکەڵن

وەك تازە هەڵووژێکی لە ناو دوو لقەدا بێ
وا ڕێك گوشراپێ کە لە دوو... هەتاد..

بەش بەحاڵی خۆم هەستی سەربڵندی دەکەم لەوەدا کە سێ کەڵەشاعیری کورد بە ڕەفاقەتیی سەرامەدێکی شیعری کوردی بەسەر خۆیاندا زاڵ بووبن.

ئێستا بە ئیزنی کاکە بیمار وا پەسەند دەکەم هەڵەی ئەو بەیتانەی بە نموونە لە بەهارییەکەی هێناونەوە ڕاست بکەمەوە بەداخەوە زۆر لەدیوانی شاعیرە بەسەرچووەکانمان لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێ کەوتووە جگە لەوەی کە لە دەمی چاپکردنیشدا هەڵەیان تێدا دەکرێ تا ئەوەی کێشی بەیتەکان تێك دەچێت، ناوناوە مەعناشیان نامێنێ.

میسرەعی (لە کێو و کەژ کە سەر لە نێوارە ماڵات) بەم شکڵە پازدە برگەیە کە دەبوو لەبەر وشەی کۆتایی میسرەعەکە (ماڵات) چواردە برگە بێ چونکە ئەم وشەیە لەوانەیە لە دوو برگەوە بکرێتە سێ برگە و کێشی شیعرەکەش تێك ئەچێ. بۆ روونکردنەوە دەڵێم ئەگەر میسرەعەکە بەراستی وەرگیرابایە دەشیا (ماڵات)ەکەی بکرێتە (مەڕوماڵ) و کێشی تێك نەچێ کەچی ئێستا دەیکاتە شازدە برگە. وا بزانم دەبێ بگوترێ:

لە کێو و کەژ کە سەر نێوارە دێتەوە ماڵات

لەمەشدا پێویستە (سەرێوارە) بخوێندرێتەوە دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێ. بەم جۆرە ئەگەر بگوترێ (.. مەڕوماڵ) کێشی ناشێوێ چونکە وەك لە پێشتر گوتوومە بەحرەکە بە پێی سازدان ١٤ برگە و ١٥ برگەش هەڵدەگرێ. تۆ بێنە (لەسەر کەفی سیمین) بکە (لەسەر کەفی گوهەرین) کێشی عەیبدار نابێ. لێرە قسە لە نەشێوانی کێشی شیعرە، دەنا دەزانم حاجی نەیگوتووە (مەڕوماڵ).

وشەی (گوهەرین)یش جێی نابێتەوە لەو میسرەعەدا چونکە زەردایی نێرگز بۆ زێڕ دەچێتەوە نەك گەوهەر.

میسرەعی (مەلائیکەی سەر تاق و ڕەواقی مینایی) بووەتە ١٣ برگە و هەڵەیە دەبێ بڵێین (مەلائیکەی سەری تاق و ڕەواقی مینایی).

وشەی (جومبش) دەبێ بنووسرێ (جنبش - جونبوش) چونکە لە (جنبیدن)ەوە هاتووە (منارەی جنبان - جونبان)ی ئیسفەهان ڕێژەی ناوی کارا (اسم فاعل)ی (جنبیدن)ی تێدا بەکار هاتووە.

هەردوو میسرەعی.

پیاڵەی زەڕی نێرگز لەسەر کەفی سیمین
پڕە لە شەبنەم وەك دوڕی لۆلۆی لالا

دەبێ ڕاست بکرێنەوە بێنە:

پیاڵەیی زەڕی نەرگس لەسەر کەفی سیمین
پڕە لە شەبنەمی وەك دوڕ و لۆلۆی لالا

حاجی وشەی (نرگس و سیمین)ی گوتووە کە هاتین گوتمان (نێرگز) دەبێ بنووسین (زیوین).

بەهار وا هەموو ساڵێك دێتەوە ئەمما

بووەتە ١٢ برگە ڕاستییەکەی ئەمەیە:

بەهاری وا هەموو ساڵێك دەبێتەوە ئەمما

وەیاخود:

بەهاری وا هەموو ساڵێکی دێتەوە ئەمما

دەبێ بڵێین:

مەکانە: شەوقی بەعیلاتە..

حەیاتە: زەوقی بەئەحبابە..

میسرەعی (گەر بێ بو بچییەوە ئێستا (کانی) دیسان بەقسەی عادەتیش قبووڵ ناکرێ وا دەزانم ڕاستییەکەی ئەمە بێ:

گەر بێ بو بچییەوە ئیستاکە بۆ وەتەن دیسان

سەفەر دەکەی لە وەتەن دەچییە شاری جابولقا

لەم دەمەدا دیوانەکەی حاجی و دەسخەتی دیوانەکەشم لا نییە بزانم لەواندا ئەم بەیتە و ئەوانی دیکەش چۆن نووسراون. بەرێنمایی کێش و واتا و ئەختێکیش یاریدەی بیرهاتنەوە قاڵبی ئەم بەیتانەم ڕاست ڕاگرتنەوە ئەوەی ڕاستیش بێ هەرچی نموونەیەکە لەو نووسینەدا هێنابێتمەوە هی یادکردنەوەیە ئینجا ئەگەر سەهوویان تێدا بێ لێم ببوورن.

لە کۆتاییدا دەڵێم مامۆستا بیمار هەقی هەیە ئەو بۆچوونە پەسەند بکات کە بەلایەوە ڕاستە بەڵام منیش هەقمە بڵێم ئەو بەڵگانەی بۆ (بەناسانی ڕەتکردنەوە)ی هێنابوونەوە بایی ڕەتکردنەوە ناکەن. لەگەڵ ڕێزمدا.

کاروان، ژمارە ٧، ١٩٨٣

دەساتیر

ئاوناوە لە خوێندنەوەی بابەتی فارسیی سەر بە زمان و ئەدەب و ئاین چاو لە وشەی «دساتیر – دەساتیر» هەڵدەئەنگوێ وەك کە دەنووسرێ فلانە وشە دەساتیرییە وەیا فلانە باوەڕ لە دەساتیرەوە هاتووە. هەندێ جاریش دەبینیت فەرهەنگی وەك «برهان قاطع» پایەی بەرمۆزیر دەکرێتەوە بەوەدا کە وشەی دەساتیری تێ کەوتووە. ئێمەمانانی کوردی عێراق لەبەر کەم پێوەندیمان بە سەقافەتی نوێی فارسییەوە لە ئاست ئەم دیاردەیەی بەدەم داهاتنەوەی نووسەرانی فارسی سەردەم لە دەساتیر تەنها هەستی کێشەیەکی بێ سەر و سۆراغمان بۆ دەمایەوە، تەنانەت بەش بەحاڵی خۆم نەمدەویست پرسیاریش لە دۆستە باخەبەرەکانم بکەم نەکا وەکو ئەزموونی وەڕسکەری بێ وەڵامی لێ بێت. ئەم پرسیارە دەرنەبڕاوە مایەوە تاکو دوای کرانەوەی کۆڕی زانیاری کورد و ئاڵوگۆڕی دیاری چاپکراو لە نێوان ئەو و بنکە ڕۆشنبیرییە دوور و نزیکەکاندا. بەشێك لەو کتێبە فارسییانەی بە دیاری بۆی هاتن پرسیاری دەساتیریان یەکالا کردەوە ئەوساش چونکە کتێبەکان تەنها لە کتێبخانەی کۆڕ چنگ دەکەوتن، هێندێکیشیان بۆ خۆم دەهاتن [زۆربەیان بۆ کۆڕ مانەوە] و بەدەگمەن نەبێ لەلایەن ڕۆشنبیری کورد نەدەخوێندرانەوە، مەسەلەکە لە تاریکیدا مایەوە لە یەکەم جاری سەرم بەم باسەدا گرت و بۆم ڕوون بووەوە حەزم کرد بخرێتە سەر خوانی ئەدەبی کوردی، بەڵام باری ناڵەبار دەرفەتی نەدام تاکو بەو دواییە عوزری پشتگوێخستنیم بەدەستەوە نەما، ئیتر ویستم لە گۆشەیەکەوە ڕووناکاییی بۆ بهاوێژم، بەڵام ئەوساش بۆ دڵنیابوون لەوەی کە بڵاوکردنەوەی باسەکە خۆ پێوە ماندووکردن دەهێنێ لە هەندێ ڕۆشنبیری هێژاوی شارەزا بە سەقافەتی فارسیی کلاسیکیم پرسیار کرد، دیار بوو لە ناوی دەساتیر بەولاوە شتێکیان لەو بابەتە پێ نەگەیشتووە بەم جۆرە بۆم دەرکەوت ڕوونکردنەوەی پرسیاری دەساتیر هەر نەبێ سووچێکی سەقافەتی میرانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نزیك لە تاریکی دەردەهێنێ جگە لەوەی کە نموونەیەکی گرنگیش لە (ساختەکاریی ئانقەست بە نیازی ڕەهێنشخستنی ئامانجی ڕەچاوکراو) بەبەر هۆش و گۆشی خوێنەرەوە دەگرێ، بەوەشدا تەلیکی خاوبوویەوەی هەست و سۆسەکردن لە مەیدانی هەڵفریواندنی فکریدا کشت دەبێتەوە. بەهەمەحاڵ ئاگاداربوون لە هەوڵی جۆراوجۆری دەستخەڵەتانی خەلق

بەرەو ئامانجی بەرژەوەندی دنیایی، بە تایبەتی لە ڕێی ئاینەوە، پێی ناگوترێ ئەرك و کات بەفیرۆدان چونکە وەك دەزانین ئەم پەتۆڵەیەی تێکبەستنی ئاین و بەرژەوەند لە کۆنەوە باو بووە، ئێستاش بەهێی داخوازی و بۆلوان هانای دەبرێتە بەر، تەنانەت بە زۆری، ئایدیۆلۆجیی ڕامیاریش لە شێوەی ئایندا باوەش بە بەرژەوەندی دنیاییدا دەگرێ ئینجا پێرەوەکانی خۆیانی تێدا بەخت دەکەن. هیچ ئامانجێکی دنیایی لە شێوەی مادیی ڕەق و تەق و بێ ئارایشت و ئاوڕینگدا ناتوانێ ببێتە عەسای ئەفسووناوی بەدەست ڕابەری دنیاییەوە خەڵقی پێ ڕاپێچەك بدات بەرەو لەخۆبووردن. هەر چونکە دەساتیریش لە شێوەی ئایدیۆلوجیدا شێلەوبێلەی لە مەردم بزرکاند توانی بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ شەدایان بکات، دواتریش کە بە بەڵگەی زانستی بێ دەمەتەقە پووچەڵبوونی بە ئیسپات گەیشت ڕێز و پایەی لای پارسیەکانی هیند بمێنێتەوە لەوە هەر بگەڕێ کە زەنەی سەدان وشەی دەساتیر بۆ ناو فەرهەنگ و ئەدەبی فارسی سەری گەیاند بە حاڵ و بارێك کەوا ڕەنگە سوانەوەی لە ئێمکاندا نەمابێ. چ ئێنێیەکی سەرسووڕێنە وەها دەکات باوەڕی پووچەڵ و جنۆکاوی هێندە بە ئاسانی بتەنێتەوە و بچەسپێت؟ هەتا بیرێکی ڕاست و ڕووناك دەچێتە دڵانەوە ئێسکی خاوەنەکەی دەبێتە خۆڵ کەچی هەلەق مەلەقی دەجاڵ و گای ژێر زەوی خەست خەست دەنیشێتە ناخی دڵ و گیانی ملیۆنان خوێندەوار و ناخوێندەوار، نە حکوومەتیشی بەدواوەیە و نە بەرتیلیشی لێ خەرج دەکرێ. سەیر لەوەدایە کە دەبینین بابەتی زانستیش ئەگەر هیچ لایەنی تێدا بێ سەر بە عاتیفەوە بێ ئەویان جەزبە بە خەڵق دەگرێ. ئەم دەساتیرەیش لە بابەتی هەلەق مەلەقی ڕێز لێگیراوی بێ بەرتیل و بێ دەسەڵاتە.

لە کتێبی (فرهنگ ایران باستان - فەرهەنگی ئێرانی کۆن) لە بڵاوکراوەکانی دانشگای تەهران، ساڵی ٢٥٣٥ی شاهەنشاهی، نووسینی پوور داوود ئەم باسەی دەساتیر هەر لە لاپەڕە ١٧ تا کۆتایی لاپەڕە ٥١ی لێ گرتووەتەوە. دواتریش لە پاشکۆی کتێبەکە شەش لاپەڕەی دیکە، لە ٣٢٩ڕا تا کۆتایی ٣٣٤، بە پشکنینەوەی نوێ پڕ دەکاتەوە بۆ سەپاندنی باوەڕێکی یەکجارەکی خۆی لەبارەی سەرچاوەی لێ هەڵقووڵینی دەساتیرەوە.

لە سەرەتاکانی نووسینەکەیدا باسی تەجرەبەی خۆی لە مەیدانی عیشقی زمان و داستانی کۆنی پارس دەکات کە چۆن مەجزووبانە ڕێگوزەری سەری بە (دساتیر)ەوە

نا .... و هەوڵ جار چ پاپەپەکی لە دڵ و ویژدانیدا هەبووە و دواتر مرۆی لە خۆی باخەبەرتر چاویان باداوەتەوە سەر ساختەکانی و وردەوردە ئەویش ڕاستیی مەسەلەی دەساتیری بۆ ڕوون بووەتەوە و تێ گەیشتووە چ زەرەرێکی لە باوەڕ و لە زمانی پارسی و فارسیی داوە...

وەك کە پوور داوود خۆی لە ناوەڕاستی لاپەڕە ٢٥دا دەڵێ، منیش دەڵێم [اینك ببینیم دساتیر چیست – ئێنجا بابپینین دەساتیر چییە؟]. لێرە بەدواوە قسە لە پوور داوود دەگێڕمەوە.

مەلا کاووس لە پارسییەکانی هیند، بەنیازی ڕەواندنەوەی ئەسازی و نەگونجانێکی ساڵنامەی یەزدگوردی کە تەفاوتی مانگێك تێیدا سەری ناپوو بە پێش و پاشکەوتنی جەژنەکانی ئاینی زەردەشتی، لە ساڵی ١٧٧٨ ز. بەرانبەر ١١٩٢ ك. قەمەری. لەگەڵ کوڕی خۆی (فەروز – فەیرووز) ناو چوو بۆ ئێران تاکو لە زەردەشتییەکانی ئێران ئاگادارییەك لەبارەی ساڵنامە پەیدا بکات و ئەو گرفتەی تەفاوتی یەك مانگی لە ساڵنامەی یەزدگوردی چارەسەر بکات. لە شاری ئیسفەهان دەسخەتێکی (دساتیر) کە تاکە نوسخە بووە بەدەستی دەکەوێت لەگەڵ خۆیدا دەیباتەوە بۆ هیند. ئەوسا مەلا فەیرۆز کوڕی مەلا کاووس گەنج بووە، دواتر پاش چەندین ساڵ لە ڕەنج و زەحمەت کە دەساتیر بە چاپ دەگەیەنێ لە دیباچەکەیدا ئەم بەیتە بە مێژووی بڵاوبوونەوەی کتێبەکە دادەنێ:

بد صد و پنجاه هشت و یکهزار
سال کین گنج نهان شد آشکار

«ساڵی هەزار و سەد و پەنجا و هەشت بوو کە ئەم گەنجە شرا پەوە ئاشکرا بوو» مەبەست لە ساڵی ١١٥٨ مێژووی یەزدگوردییە کە دەکەوێتە بەرانبەر ساڵی ١٨١٨ی زایینی.

نوسخەی ئەو دەسخەتە کە بە فارسی نووسراوە تا ئێستاش لە کتێبخانەیەکی بۆمبای کە بە ناوی مەلا فەیرۆز ناونراوە هەر ماوە ئەو نوسخەیە بەخەتێکی جوان نووسراوە، لە ژێر ڕستەکانی دەقی کتێبەکە خەتی سوور کێشراوە و تەفسیریشی بە دوادا هاتووە، نە ناوی دانەری و نە ساڵی نووسینی ڕوون نەکراوەتەوە.

مەلا فەیرۆزی پارسی کوڕی مەلا کاووس بە زمانی فارسی شیعری دادەنا و

هەڵبەستەکانیشی لە کتێبێکی سێ جلدی بە ناوی (جۆرج نامە) کە مێژووی داگیرکرانی هیند لەلایەن ئینگلیزەوە باس دەکات چاپ کراوە و لای پارسییەکان ناسراوە

مەلا فەیروز لە ساڵی ١٨٣٠ ز. بەرانبەر ١٢٤٦ی ك. دوعاخوازیی لە دنیا کرد، تا ئێستاش لای پارسییەکان بە چاکە ناوی دێت. بەپێی نووسینی مەلا فەیروز لە دیباچەی دەساتیر، ساڵانی درێژی بەو کتێبەوە خەریك بووە. مێژوونووسی ئینگلیز سیرجۆن مالکم sinjohn malclom نووسەری کتێبی "مێژووی فارس" History of Persia لە چەند نامەیەکدا مەلا فەیروزی هان داوە بۆ بڵاوکردنەوەی دەساتیر. هەرچەند لە مێژووەکەیدا ناوی دەساتیری هێناوە، خۆی کتێبەکەی نەدیتووە بەڵکو لە زمانی خەڵقەوە قسەی لە بارەوە دەکا. دوایی مەلا فەیروز بەیارمەتیی ویلیەم ئەرسکین william Erskine دەساتیری هێناوەتە سەر ئینگلیزی و بە دوو جلد بڵاوی کردووەتەوە. جلدی یەکەم بریتییە لە دەق و تەفسیر و پێرست لە زمانی دەساتیر. جلدی دووەمیشی وەرگێڕانییەتی بۆ ئینگلیزی.

بەر لە تەرجەمەی مەلا فەیروز و ئەرسکین کابرایەکی دیکەی ئینگلیز duncan ناوێك فەرمانفەرمای بۆمبای بووە دەستی داوەتە تەرجەمەی دەساتیر بەڵام بەر لە تەواوکردنی خۆی مردووە. دوای مردنی نە تەرجەمە ناتەواوەکە و نە نووسینی دیکەشی نەدۆزرانەوە. ڕەنگە هەندێ کەس گومان ببا کە مەلا فەیروز دەساتیری هەڵبەستبێ بەڵام سەرەڕای ئەوەی کە مەلا فەیروز پیاوێکی پاك بووە و ساختەی ئەوتۆییی لێ نەوەشاوەتەوە، بەر لەویش بەسەد ساڵی هی وەها هەبوون دەساتیریان دیتبێ. کۆنترین سەرچاوەیەکی ناوی دەساتیری هێنابێ کتێبی (شارستان چهارچمن)ە.

نووسەری ئەمەیان [کە بەپێی ناوەکەی دیارە ٤ جلدە] (بهرام کوڕی فرهاد کوڕی ئەسفەندیاری پارسی) مەشوور بە (فرزانە بهرام)ە گۆیا لە دەوروبەری ١٠٣٤ی ك. بەرحەیات بووە. شارستانی چهار چەمەنیش لە ١٢٢٣ یەزدگوردی لە بۆمبای چاپ کراوە. بڵاوکەرەوەکەی (سیاوخش کوڕی اورتزدیار کوڕی سیاوخش اذری) لە دیباچەدا دەنووسێ کە ئەو فەرزانە بەهرامە لە شاگردانی (حضرت سپهر فضل اذرکیوان کوڕی اذر گشسپ) بووە کە نەسەبی دەگاتەوە (حضرت وخشور ساسان پێنجەم). لێرەدا دەبێ ساسانی پێنجەم کە بە پێغەمبەر ناسراوە لە بیر نەکەین تاکو دێینە سەر باسی ئەو لە دەساتیردا. کتێبی شارستان بە ناتەواوی کەوتووەتە دەست

ئەو سیاوەخشەی کە بڵاوی کردووەتەوە لە چەمەنی یەکەم باسی (کیومرث، سیامك، هوشنگ، تهمورس، جمشید، آبتین، فریدون، ایرج، منوچهر، نوذر) هاتووە.

لە چەمەنی دووەم قسە لەبارەی (کیان، کیقباد، سیاوخش، کیخسرو، کی پشین، کی اروند، لهراسب، گشتاسب، زرتشت)ەوە کراوە. سەرانسەری ئەو کتێبە بە ئایەتی قورئان و بە حەدیس و فەلسەفە و تەسەوف و عرفان رازاوەتەوە هەر دەڵێی نووسەرەکەی ویستوویەتی لە نێوان ئیسلام و (مزد یسنا – مەزدەیەسنا)دا گونجانێك پەیدا بکات. رەنگە مەبەستی دیکەشی هەبووبێت بەڵام من [پوور داوود] بۆی ناچم، بەڵام کتێبەکەی خۆی مایەی سەرسوڕمانە. فەرزانە بەهرام لە لاپەڕە ۲۲۸دا دەڵێ «نابێ بە رواڵەتی نامەی زەرتەشت کە پێویستی بە تەئویل هەیە رەفتار بکەین بەڵکو دەبێ تەئویلی بکەین تاکو لەگەڵ دەساتیر بگونجێ». لەم رستەیە و هی دیکەشی وەها پێ دەچێ فەرزانە بەهرام دەستێکی لە سەروکاری دەساتیر هەبێ. (محسن فانی) لە کتێبەکەی (دبستان المذاهب)دا کە لە سەرەتای سەدەی دوازدەهەمی ك. نووسیویەتی لە چەند جێگەیەکدا ناوی دەساتیر لە (شارستان چهارچمن)ەوە نەقڵ دەکات. (محمد حسین کوڕی خلف التبریزی) لە فەرهەنگە ناسراوەکەی خۆی (برهان قاطع)دا سەدان وشەی دەساتیری هێناوە ئەمجا لە پێشەکیی فەرهەنگەکەدا ناوی دەساتیر نابات بەڵکو سەرچاوەکانی وەك (فرهنگ جهانگیری، مجمع الفرسی سروری، سرمەء سلیمانی، صحاح الادویەی حسین الأنصاری) سەرژمار دەکا. لەمەوە گومان نامێنێ کە ئەمانە پێش مەلا فەیرۆز دەساتیریان دیتووە. تەنانەت مەلا فەیرۆز خۆی لە دیباچەی دەساتیردان دەنووسێ کە دەساتیر تا رۆژگاری (شامجهان کوڕی شاه اکبر) لای زانایان ناسراو و ناوداریش بووە دواتر کەوتووەتە پەنهانی. کاتێکی کە مەلا فەیرۆز بەپێی گوتەی خۆی نوسخەی دەساتیری لە ئیسفەهانەوە بۆ هیند هێنا ناوی هیچ نوسخەیەکی دیکەی دەساتیر لە هیند نەبیستراوە.

وەك دەبینین لە هەر جێگەیەك ناوی دەساتیر هاتبێ و وشەیەك لەوەوە یاد کرابێ وەیا قسەیەك لە ناوەرۆکییەوە کرابێ هەمووی هەر لە نووسینی نوێیە و هیچ یەکێکیش لەو نووسینانە بایەخ و گرنگییەکی نییە. لەوەوە دەردەکەوێ مێژووی دانانی دەساتیر لە ۳۵۰ ساڵ تێ ناپەڕێ، واتە ناچێتەوە پێش زەمانی شا عەباسی گەورەی سەفەوی۹۹۵ – ۱۰۳۸. خۆ ئەگەر دەساتیر وەکو شارستانی چەهار چەمەن و (برهان قاطع) لە هیند نووسرابێ و نوسخەیەکی لەوێوە بۆ ئێران هاتبێ دەبێ لە

ڕۆژگاری (أکبر شاه هندی) پەیدا بووبێ. پەیێ ئاوەرۆکی دەساتیر پتر هەڵدەگرێ کە لەسەر زەمینی هیند نووسرابێ نەك لە ئێران. بووژانەوەی ئاینی لە زەمانی ئەکبەر شاهدا زەمینەیەکی هەمواری بۆ ئاینسازی پێك دەهێنا. ئەکبەر شاه خۆی لە ساڵەکانی ٩٦٣ - ١٠١٤ی ك. حوکمڕانیی کردووە و خوازیاری ئاینێکی نوێ بووە بە ناوی (توحید الهی).

دەساتیر کە ئاوێتە باوەڕی جۆراوجۆر و بەپەکدی دژ و تێك هەڵشێراوە دەبێ بەرهەمی بیروباوەڕە تێکەڵ و پێکەڵەکانی ئەو سەردەمە بێ کەوا دەوەستێتە بەرانبەر ڕۆژگاری شا عەباسی گەورە.

کە دەڵێم نابێ سازدانی دەساتیر لە ٣٥٠ ساڵ کۆنتر بێ لەو ڕووەوەیە کە ئەو تەفسیرەی بەسەر دەقی دەساتیرەوە نووسراوە دەموودووی ئەو زەمانەی هەیە. هەرچەند لە دەساتیردا وەها ڕانوێندراوە گۆیا تەفسیرەکەی هی ساسانی پێنجەم و لە ڕۆژگاری (خسرو پرویز) بۆ دەساتیر نووسراوە، بەڵام دیارە دەبێ ئەو فارسییە ساختە و نادروستە هی سەردەمی سەفەوییەکان بێ، ئەوەندەش نزم و نارێکە دەبێ لە دەرەوەی ئێران نووسرابێ. چەندین پێشگۆیی خراوەتە دەساتیر [وەك کە خەبەری فەتحی ئیسلام بۆ ئێرانی تێدایە] کە دەستی ساختەچییان دەکاتەوە.

لە نامەی ساسانی پێنجەم لە بەندەکانی ١٨، ١٩، ٢٤، ٢٥، ٣١ هاتووە: «دێتە بەرکاری ئێرانییان کە پەرویزیان کوشت، ئەو کەسەی من بەرزم کردەوە ئەوان هەڵیان داشت، وا لە عەرەبان پاداش وەردەگرنەوە. هەڵگرنەوە کوژراوی خۆیان لە سەوزپۆش و ڕەشپۆشان. کە هەزار ساڵی عەرەب بەسەر دیندا [دینی ئێرانە] تێ پەڕی گۆڕانی وەهای بەسەر دادێت بە خاوەنی نیشان بەدی نەیناسێتەوە».

ئەم پێشگۆییە بە چاکی ئەوە ئاشکرا دەکا کە نووسەری دەساتیر هەزار ساڵ دوای ڕەوی عەرەب ژیاوە کە دەکاتەوە زەمانی سەفەوی. هەروەها بەندی دوایین لە پێشگۆییەکەدا پاتەوپاتی ئەم شیعرەیە کە دەڵێ:

دیـــــن نــــــزا ازیـــــــی اراپشنـــــــد
ازیـــــی اراپش و پــــــیـــــــراپشنـــــد
بــکـــه بــهیـستـنـــد بــران بـــرگ و ساز
گــرتـــو بـــه بــیـنـــی نشنـــاسیش بـــاز

خەریکن ئارایشتی دینەکەت دەدەن
ئارایشتی دەدەن و رێکی دەخەن
ئەوەندەیان بەرگ و بار تێ بەستووە
گەر بیبینیتەوە ناینناسیتەوە

ئەو تەرزە پێشبینییانە بە تایبەتی لە نامەی ساسانی یەکەم زۆرە کەوا جگە لە عیسا خەبەر لەمانی و مزدەك و حەزرەتی محەمەدیش دەدات.

کەواتە دەساتیر سەرەڕای ئەو هەموو تەقلەبازییە رێی نییە شانازیش بکا بە کۆنینەیی. بۆ ئەوەی گوتە درێژ نەبێتەوە چاو لەو نیشانانە دەپۆشین کە بە لگەی نوێبوونی دەساتیر بەدەستەوە دەدەن و پەخەی تەقلەبازییەکانی دەگرین.

ناوی دەساتیر خۆی وەك ئەو زمانەی پێی نووسراوە و بابەتەکانی تێیدان، ئەویش نادروست و ساختەیە چونکە وشەی (دساتیر) رێژەی (منتهى الجموع)ی عەرەبییە و لە (دستور)ی فارسییەوە هاتووە فەرهەنگی (انجمن ارای ناصری) بە خۆرایی هەوڵی داوە بۆ پەیداکردنی ریشەیەکی دیکە بۆ (دساتیر).

بە گوتەی دەساتیر شازدە پێغەمبەر، کە بە تەعبیری دەساتیر پێیان دەڵێ (فرجیشور) گەیشتوونەتە پلەی وەرگرتنی قسەی ئاسمانی ئەمانە پێغەمبەرەکانن ١ - مهاباد ٢ - جی افرام ٣ - شای کلیو ٤ - یاسان ٥ - گلشاه ٦ - سیامك ٧ - هوشنگ ٨ - تهمورس ٩ - جمشید ١٠ - فریدون ١١ - منوچهر ١٢ - کیخسرو ١٣ - زدتشت ١٤ - سکندر ١٥ - ساسانی یەکەم ١٦ - ساسانی پێنجەم [بەرێنووسی ناو کتێبەکە ناوەکانم نووسی].

دەساتیر بریتییە لەو نامە ئاسمانییەی کە بۆ پێغەمبەرانی هەناردوون. نامەی (هوشنگ) ناوی (جاودان خرد) بووە. نامەی (تهورس) ناوی (برین فرهنگ) هی (جمشید) ناوی (فرازین اروند). هی (فریدون) ناوی (هنرستان) هی (منوچهر) ناوی (دانشیار) هی (کیخسرو) ناوی (سروش کردار). خانەدانی یەکەم پێغەمبەر کە پێی گوتراوە (آبادیان) لە ماوەی یەك سەد (زاد)دا خوسرەوییان کردووە. بابزانین (زاد) دەکاتە چەند ساڵ.

لە دەساتیردا هەر (زاد)ێك هەزار (واد) ساڵە. واد سێ هەزار (جاد) ساڵە. یەك جاد هەزار (مەرد) ساڵە. یەك مەرد هەزار (وەرد) ساڵە. یەك وەرد هەزار (فەرد) ساڵە.

هەر فەرەدێك یەك ملیۆن ساڵە، ملیارێك ساڵ پێی دەگوترێ (اسپار). دە ملیۆن ساڵ (سحار)ێکە. سەد هەزار ساڵ (سلام)ێکە. بەو پێیە یەك زاد ساڵ دەبێتە ئەم ژمارەیە: ....۳ [لە نووسینی پوور داوود لە جیاتی (۳) ژمارەی (۲) نووسراوە بەلام هەڵەیە چونکە ژمارە (۳) لەو حیسابانەدا هەیە نەك (۲)] ئێنجا بۆ خۆتان بزانن یەك سەد زاد کە درێژەی فەرمانڕەوایی خانەدانی ئاپادیانە چەند ساڵ دەگرێتەوە [سێ سەد هەزار ملیۆن ملیۆن ملیۆن]. دوایین پادشای ئەم خانەدانە کە ناوی (اپادازاد) بووە خەستە و دڵماو بووە کە ئێتر نەیتوانیوە مەردم لە کەج ڕەفتاری بگێڕێتەوە بە ناچاری لە جیهان زویر بووە و لەبەر چاوان بزر بووە. جیهان لەوەدا پڕ بووە لە ئاژاوە. چەندین کەسی مێرخاس داوایان لە (افرام) کوڕی ئاباد ئازاد کردووە کە لەسەر تەختی باوکی دابنیشێ، لەو دەمەدا فەرمانی ئاسمانیشی پێ گەیشت و بوو بە هەڵبژاردە بۆ سەروەری و ڕێنوێنیی خەڵقی ئەم دنیایە. کە نۆرەی پێغەمبەرایەتی و خوسرەوایەتی بە ئەفرام گەیشت لەقەبی (جی) بۆ خۆی هەڵبژارد. لەوە بەدواوە جێنشینەکانی ئەو هەموویان بە (جی) ناو دەبران. خانەدانی (جیان) یەك (اسپار) ساڵ کە دەکاتە یەك ملیار ساڵ فەرمانڕەوا بوون. دوایین مەزنی ئەم خانەدانەش (جی الاد) وەکو (اپادازاد) لە کرداری نابەجێی مەردم وەتەنگ هات و ڕووی لە دنیا وەرگێڕا. ئەوسا دیسان ئاژاوە تەنییەوە تاکو کوڕی ئەو (کلیو) بە داخوازی مەردم و فەرمانی ئاسمان لە شوێنی باوکی دانیشت و لەقەبی (شای) بۆ خۆی هەڵبژارد. خانەدانی ئەمیان بە (شاییان) ناوبران. ئەم خانەدانە یەك (سمار) ساڵ کە دەکاتە دە ملیۆن ساڵ فەرمانڕەوا بوو. دوایین مەزنیان (شای مهبول) لە کرداری نارەوای خەڵق پەککەوتە بوو ئەویش وەك (اباد ازاد وجی الاد) لە گەورەیی کنارگیر بوو و لە بەرچاوان ون بوو. دیسان ئاگری ئاژاوە زەمانەی کێشا تاکو مەردم بە فەرمانی ئاسمان (یاسان) کوڕی (شای مهبول)یان بە گەورە و ڕابەر و پێغەمبەر هەڵبژارد. خانەدانی یاسان پێی دەگوترێ (یاسانیان) جوبعتی ئەمانە نەوەد و نۆ (سلام) ساڵ بووە. گوتمان هەر (سلام)ێك سەد هەزار ساڵە. دوایین پادشای ئەم خانەدانە کە ناوی (یاسان اجام) بووە، ئەویش لە پاشایی و لە ژیان کنارگیر بووە. ئاژاوە دنیای داگرت، مەردم وەکو دێوان کەوتنە گیانی یەکدی تا ئەوەی ناوی ئادەمیزادییان پێ ڕەوا نەدیترا. دنیا ڕووی لە کاولی کرد. وەهابوو تاکو خوای گەورە (گلشان)ی کوڕی (یاسان اجام)ی بە پێغەمبەری و فەرمانگوزاری خستە کار.

له مێژوو و داستان و نووسینه دینییەکانی ئێران کەسمان چەنگ ناکەوێ بە ناوی (مهاباد و جی افرام و شای کلیو و یاسان). ئەمانە فەرمانڕەوای دەسکردی ناو دەساتیرن.

بەڵام دوازدە پێغەمبەرەکەی دیکە کە لە دەقی دەساتیر بەناوێك و لە تەفسیرەکەیشی بە ناوێکی دیکە نووسراون بەم جۆرەن.

١- فرزینسار	گلشاه یاخود کیومرث
٢- سیامر	سیامك
٣- هورشار	هوشنگ
٤- تخمورد	تهمورس
٥- جرمشار	جمشید
٦- پرسیدوم	فریدون
٧- میرزاد	منوچهر
٨- لیکلاسرو کوڕی هیرتاووش	کیخسرو کوڕی سیاوش یاخۆ سیاوش یاخۆ سیاوخش
٩- هرتوش یاخۆ هرتوشاد کوڕی هرسفتمار	زرتشت اسفنتمان
١٠- سیمکندش	سکندر
١١- هرمین سرسار	یەکەم ساسان
١٢- پندم اردیناس	پێنجەم ساسان

بێ ئەوەی بڵێین دیارە ئەم ناوانە نووسەری دەساتیر هەڵی بەستوون. هیچ یەکێك لەوان ئەو ناوەیان نەبووە کە دەساتیر بۆی داناون. لە ئاڤێستادا کە بەکۆنترین سەنەدی نووسراوی ئێرانییان حیساب دەکرێ تا دەگاتە (زرتشت) بەم جۆرە ناویان هاتووە:

کیومرث gaya -maretan

سیامك syamaka

هوشنگ Haoshangha

تهمورث Takhmo - urupa

جمشید Yima - khashaeta

فریدون Thraetaona

منوچهر Manush - tchithi ra

خسرو Haosra vanyhn

سیاوش Syavat shan

زرتشت Zarathushtra

ناوی خانەدانی زەرتەشتیش Spitama سپیتمان.

لە ئاڤێستادا (کیومرث) لە جێی ئادەمی سامییەکان یەکەم مرۆڤە. لە دەساتیردا (مهاباد) یەکەم مرۆڤە. ئەوانی دیکە هەموویان بەجگە لە زەرتەشت لە ئاڤێستا و لە داستانانەدا لە چاکان و گەورەپیاوان و ناودارانن. چونکە داستانی پێشدادییان مرشتەرەکە لە نێوان ئێرانییان و هیندییان هەندێك لەوانە ناویان لە نامەی دینی برەهمەنان (ڤیدە Veda)دا هاتووە، بەلام لە هیچ ڕوویەکەوە لەگەڵ ناوەکانی دەساتیر یەك ناگرنەوە.

واتای ئەو ناوانەی لە لیستەی سەروودا ژماردمانن بۆ ئێمە ئاشکرایە. گومانیش لەوەدا نییە کە لە سەرچاوەی ئاڤێستا و نووسینەکانی پەهلەوییەوە بە دروستی پێمان گەیشتوون، ئەو گۆڕانەی لە فارسیشدا بەسەریاندا هاتووە بەپێی دەستوور و قاعیدە بووە.

ئەما یەکەم ساسان و پێنجەم ساسان کە لە دەساتیردا بە پازدەمین و شازدەمین پێغەمبەر ژمێرراون و گۆیا یەکێکیان لە باپیرانی ئەردەشێری پاپەکان و ئەوی دیکەشیان لە ڕۆژگاری خوسرەوی پەرویز لە (مرو) پێغەمبەر بووە، وەك دەزانین لە مێژوودا ساسان باپیر وەیا یەکێك پێشینانی ئەردەشێری پاپەکانە کە لەساڵی ٢٢٤ی ز. خانەدانی شاهەنشاهیی ساسانیانی بنیاد ناوە. لە گۆشە و سووچەکانی مێژوودا تووشی چەند کەسێك دێین ناویان ساسان بووە بەلام لە هیچ جێگەیەکدا ناونیشانی پێغەمبەر ساسانی یەکەم و پێغەمبەر ساسانی پێنجەم نییە. وەك دیتمان لە دەساتیردا

ئەسکەندەر دوای زەرتەشت چواردەمین پێغەمبەری ئێران بووە لە دەساتیردا ئەسکەندەر ناوی هاتووە بە (سیمکندش کوڕی نشاب واتە دارا). ئەم پێغەمبەرە هەمان مەلعوونە کە لە ۳۳۰ ساڵ پێش عیسادا ئێرانی لە خاك و خوون کێشا. دلۆڤی و بغدادیی ئەو لە عەرەبەکان [لە نووسینی خۆمدا گوتوومە نووسەرانی فارسی سەر بە قەومایەتی ئیسلام و جەنگیز وەکو یەکێ حیساب دەکەن. م . محەمەد] و تەیموور کەمتر نەبووە ئەسکەندەر لە هەموو نامە ئاینییەکانی پەهلەوی بە (گجستك – گوجەستەك) واتە پیس و ناپاك و وێرانکەری ئاین ناوی هاتووە و لە کۆنەوە بەلای ئێرانییان مەعلوومە ئەو ناڵێستای سووتاندووە. گومان نییە لەوەدا کە لە ناکامی داگیرکرانی ئێران لەلایەن ئەسکەندەر و جێنشینەکانی (سلوکییەکان) بەشێکی نامەی ئاینیی ئێرانییان لەناوچوو، ئەنانەت گاتەکان و سروودەکانی زەرتەشتیش هەر لەو ڕۆژگارانەدا نابوود بوون و تەنها چەند پارچەیەکیان بە ئێمە گەیشتووە.

ڕاستە ئەسکەندەر لە داستانەکانی ئێمە وەك شانامەی فیردەوسی و ئەسکەندەرنامەی (نظامی) و مێژووی (طبری) و هی دیکەش، ناوی بە چاکە هاتووە بەڵام دەبێ بزانین نزیکی هەشت سەدە دوای ئەسکەندەر کتێبێکی کە یۆنانییەکان لەبارەی ئەسکەندەریانەوە نووسی و بە ناوی کالیستینس kallisthenes بڵاو بووەوە بریتییە لە داستان و ئەفسانە بەپێی دڵخوازی خۆیان لەو کتێبەدا ئەسکەندەریان باس کردووە. ئەو کالیستینسەی کتێبەکەیان لە ناوی ئەو بەستووە یەکێك بووە لە نووسەرە ناودارەکانی یۆنان کە لە کاتی لەشکرکەشیی ئەسکەندەر بۆ سەر ئێران لەگەڵ کۆمەڵێك مێژوونووسی یۆنانی بەگەڵ لەشکرەکە کەوتبوون. لەمەدا وەك کە دواتر سوڵتان مەحموودی غەزنەیی لەڕەوی بۆ سەر هیند دەستەیەك نووسەری لەگەڵدا بوون تاکو بەنووسین پێیدا هەڵبڵێن، ئەسکەندەریش ژمارەیەکی لە نووسەران بەگەڵ خۆیدا بوو تاکو مەدحی بکەن و تام و شامێك بخەنە داگیرکردنەکانییەوە و باسی پاڵەوانێتیی بکەن بەڵام کالیستینس نەیویست خراپەکانی ئەسکەندەر بە چاکە لە قەڵەم بدات و پلەی ئەسکەندەر بگەیەنێتە پایەی خوایەکانی یۆنان. ئەمە بووە هۆی نارەزامەندیی ئەسکەندەر لە کالیستینس تا بە گوناهێکی تاوانبار کرد و خستییە زیندانەوە و تێیدا مرد. ئەوەی کالیستینس لە ژیانی خۆیدا بە ڕەوای نەزانی دوای هەشتسەد ساڵ لە مەرگی کەسانی دیکە هاتن پەسەندیان کرد و هەر بە ناوی ئەوەوە قاتڵەکەیان، کە ئەسکەندەرە وەکو پەروەردگار هەڵداوە. ئەفسانەی ئەسکەندەر لە

سەرەکانی ناوەراستدا بە زمانی لاتینی و ئەرمەنی و عیبری و عەرەبی تەرجەمە کرا. هەرچی لە ئەدەبیات و داستان و مێژووی فارس لەبارەی دوژمنە کۆنەکەی، ئەسکەندەرەوە. یاد کرابێ هەمووی لە سەرچاوەی یونانی و هەمان کتێبی ساختەوە هاتووە بێگومان کتێبی (خدای نامك)ی پەهلەوی کە کانیاوی لێوە هەڵێنجانی شانامەیە هیچ باسێکی ئەوتۆیی لەبارەی ئەسکەندەرەوە تێدا نەبووە. بە پێغەمبەر زانینی (گجستك ئەسکندر) لە دەساتیردا باشترین بەڵگەیە کە نابێ دەساتیری هیچ سازانێکی نییە نە لەگەڵ دینی زەرتەشت و نە لەگەڵ مێژوو.

دەساتیر بەچاولێکەری لە ئاڤێستا خاوەنی مەتن و تەفسیرە. مەتنەکەی بە ١٦بەش دابەش کراوە و هەر بەشێکیشی بە پێغەمبەرێکەوە بەستراوە هەر یەکێك لەو ١٦ نامانە خاوەنی چەند بەندێکە. بە نموونە، نامەی ناباد ١٧٠ بەندە، هی (جی افرام) ٨٨، هی (شای ملیو) ٨٠، هی (یاسان) ١٢. هەروەهاش نامەکانی دیکە درێژترینیان نامەی زەرتەشتە بە ١٦٤ بەندەوە کە هیچ یەکێکیان وێچوونی نییە لەگەڵ گوتەکانی زەرتەشت لە گاتەکاندا. تەنها پێنج سروود لە گوتەکانی زەردەشت لە گەزەندی ئەهریمەنی رۆژگاری ئەسکەندەر رزگار بووە بە ئێمە گەیشتووە. سەرەرای ئەوەی کە هیچ شتێك لەو سروودانەدا جێی بەراوردکردن نییە لەگەڵ ناوەرۆکە ساختەکەی دەساتیردا، سەرتاپای زمانی ئەو سروودانە و هی هەموو ئاڤێستاش لە هیچ ڕوویەکەوە خزمایەتیی لەگەڵ زمانە هەڵبەستراوەکەی دەساتیردا نییە.

هەر یەکێك لەو ١٦ نامانەی دەساتیر بە مەدحی خوا دەست پێ دەکا و لە ئەنجامدا موژدەی پەیدابوونی پێغەمبەرێکی دیکە ڕادەگەیەنێ. لە کۆتایی ناوی (منوچهر) خوا پێی دەڵێ: لە دوای تۆ پێغەمبەرێك دێت ناوی (کیخسرو)ە لە ئەنجامی نامەی زەرتەشت خوا دەڵێ: «ئەی وەخشوور زەرتەشت، دوای تۆ ئەسکەندەر (چمر) دەبێ. دواتر یەکەم ساسان بە پێغەمبەری دێت. نامەی تۆ (همسیرازی) ڕۆشن دەکات.» چەمەر بە زمانی دەساتیر (ئاشکرا) و (همسیراز) تەرجەمەی تەفسیرە خراپ نییە چەند نایەتێك یا بە گوتەی دەساتیر چەند (چمراس)ێك لە مەتنی دەساتیر بهێنین و بزانین خوای دەساتیری بە چ زمانێك نامەکانی ئاسمانی بۆ (فرجهشوران) واتە وەخشوورانی خۆی [وەخشوور هەر بۆ زەرتەشت بەکار هاتووە] هەناردووە. لە (چمراسەکانی) ٢٨- ٨٢ نامەی فەرجیشور (جی افرام) دەفەرمووی: «گرودفرتاش - جمشان - جمساس - چمساش - همساشان خمساش - واسالاس یاسایاس - راساراس تاساتاس -

کریاس نامود - کرتاس نود - الیاس هود - الماس رود - سناساب - سناشاب - جاماجاب - تورانوس - سارانوش - اموال فانوس - اهوالی کاروس - گستهم توش - سمرنوش - جودبروش - اورنگان پوش [دوای ٤ دیری دیکه نەمانه دێن] هامستنی رامستنی شامستنی زامستنی - شالشتنی شالشتنی شالتنی شالشتنی مزدستنی سزدستهنی و زدستنی ازدستنی شالشتنی شالشتنی - شالشتنی سهدنستنی میدستنی جیدستنی هیدستنی شالشتنی - کابستنی کارستهنی هارستنی وارستنی شالشتنی - هیرکستنی ترکستنی سرکستنی فرکستنی شالشتنی [شەش دێری دیکەش لەم هەلەق و مەلەقە بەسەر دەچێ ئینجا به پێنج جاران شالشتنی ئەو نایەتانە کۆتاییان دێت. پێویستم نەدیت هەموویان بنووسمەوه. م. محەمەد]

خوێنەران ناچارن دڵیان بەوێ بزانن (شالشتنی) که هێنده جاره دەگوترێتەوه چ واتایەکی هەیە. خۆشبەختانە له زەمانی پەرویزی ساسانی پێغەمبەر ساسانی پێنجەم له تەفسیری خۆی ئەو وشەیەی له چاوگی (شالستی) وەرگرتووه به واتای (دانستن - زانین). له تەفسیری (چەراس) ٦٨ و ٨١ دەفەرمووێ (دانستنی دانستنی دانستنی). بەڵێ دەمانزانی دنیا شتی وەهای زۆر تێدایه که (دانستنی - هی زانین) بن، بەڵام هەرگیز نەماندەزانی زمانێك هەبێ له ماوەی سەدان هەزار ملیۆن ساڵ گۆڕانی بەسەردا نەیەت (دوای چەند دێرێك نموونەی نەگۆڕانەکه دێت. م. محەمەد] کەچی زمانی ئێستاکەی فارسی لەگەڵ پەهلەوی و زمانی پەهلەوی لەگەڵ هەخامەنشی جوداوازییان زۆره هەموو جوداوازییەکەش له ماوەی یەك هەزار ساڵدا ڕووی داوه چونکه مەعلومه له نێوان ئەردەشیری سێهەمی هەخامەنشی (۳۵۹ - ۳۳۸ پێش عیسا شاهەتیی کردووه) که نووسراوی به فارسی تا ئێستاش ماوه و له نێوان (حنظلەی بادغیسی) که چەند شیعری فارسیی لێ بەجێ ماوه تەنها هەزار و سەد و ئەوەندە ساڵە تێ پەڕیوه و جوداوازییان دیاره. ئەما زمانی دەساتیر له ڕۆژگاری مەهابادەوه که زانیتان پێش چەندین هەزار ساڵ ژیاوه هەتا ڕۆژگاری ساسانی پێنجەم که هاوچەرخی خوسرەوی پەرویز بووه هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووه. به نموونه له سەرەتای نامەی مەهاباد چەراس ۳، دەفەرمووێ (فرشیدشمتای هرشنده هرشنشگر زمریان فراهیدور). له سەرەتای نامەی ساسانی پێنجەمیش دەنووسێ (فرشید شمتای همرشنده هرشنشگر زمریان فراهیدور).

ئەم زمانەی دەساتیر نه بەزمانی کۆنی ئێرانی وەك فورسی هەخامەنشی و

ئاڤێستایی و پەهلەوی و پازەند. نە بە لەهجەکانی کۆنی وەك تەخاری و سەکزی و سوغدی و غەیری ئەوان دەچێ [بە کورتی] خزمایەتیی لەگەڵ هیچ زمانی ئادەمیزادی کۆن و نوێدا نییە. ئەم زمانە لەلایەن دروستکەرەکەیەوە پێی گوتراوە زمانی ئاسمانی. چونکە لە هیچ جێگە و هیچ کاتێك و لای هیچ یەکێك لە میللەتانی جیهان زمانی وەها نەبووە هەر دەمێنێتەوە لە چەرخی فەلەك و لە ناهید و کەیوان کە لە نهێنییەکانیان ئاگادار نین زمانی وەها بەکار بهێندرێ یاخود دەبێ بڵێین کابرایەکی فێڵباز لەم تۆپە خاکییەی خۆمان زمانێك گۆشەگیری کردووە و ئەو زمانەی لە لای خۆیەوە هەڵبەستووە.

خواوەند بەم زمانە چ ئاسمانی بێ چ زەمینی، لەگەڵ شازدە پێغەمبەری بژاردە گفتوگۆی کرد و بۆ ئێمەی بەندەگانی خۆی وەڵامی نارد و دەستووری دانا تاکو بتوانین [رازچاە بازشناسیم - رێگە لە زیندان جودا بکەینەوە] و لە سەرئەنجامدا رزگار بین. دەستووری ئاسمانی دەبێ لەلایەن مەردمەوە تا ڕۆژی ژیانەوە بەکار بێت و ئایینی مەهابادی گەورە لە بیر نەکەن. هەر چونکە ڕزگاریی لە هەردوو دنیادا بەند بووە بەپێڕەویکردن لە دەساتیر، خواوەند فەرمانی دایە دواین (وەخشوێر)ی خۆی کە ساسانی پێنجەمە تاکو نامەی پێغەمبەران بهێنێتە سەر زمانی دەورانی خۆی.

ساسانی پێنجەمیش وەهای کرد، هات فەرموودەکانی هەر شازدە پێغەمبەر کە نامەی خۆیشی یەکێکە لەو فەرموودانە تەفسیر کرد و بەپێی پێویست ڕوونی کردنەوە. لە دوای هەر ئایەتێك تەفسیرەکەی دێت بەو جۆرەی کە ئیمڕۆ دەزانین پێغەمبەری پێشینان چییان گوتووە. ئەگەر ئەو تەفسیرە نەبوایە نەمانئەزانی (کایستنی کارستنی هارستنی ولرستنی شالشتنی) چ واتایەکی هەیە، بەڵام لە ڕووناکیی ئەم تەفسیرەوە دەزانین (جی افرام) بەوەدا دەفەرمووێ (گوتەی خوا و نامەی خوا و هەناردەی خوا دەبێ بزانرێن). هەڵبەت ئایەتی کورتیلەی ئاسمانی واتای زۆری هەیە بۆیە ساسانی پێنجەم ئەو پێنج وشەیەی مەتنی دەساتیری بە ١٧٦ وشەی دیکە شەرح داوە [لێرە بەدواوە ٩ دێر لە نووسینەکەی پوور داوود جۆرێکە ئەگەر وەکو خۆی وەرگێڕدرێتە سەر کوردی لێحاڵیبوونی زەحمەتە من مەفهوومەکەی بە کورتی دەنووسمەوە: ساسانی پێنجەم کە هاوچەرخی خوسرەوی پەروێزە دەبوو ئەو تەفسیرە بە زمانی ئەو سەردەمە بنووسێ. لەو سەردەمەشەوە نموونەیەکی نووسراوی گرانبەها بە ناوی (ماتیکان هزار داتستان) بەجێ ماوە کەچی تەفسیرەکە هیچ ڕێچوونێکی لەگەڵ ئەو زمانەدا نییە

بەڵکو بە زمانی فارسی سەردەمی شا عەباس نووسراوە کە هەزار ساڵ لە ساسانی پێنجەم دواترە. دیارە ئەو کەسەی دەساتیری هەڵبەستووە لە سەردەمی شا عەباس بەزمانی سەردەمی شا عەباسی نووسیوە]

زمانی تەفسیری دەساتیر فارسییە ئەما پارسی نەگەمە. لە هەر جێگەیەکی بەرانبەر وشەی عەرەبی هی فارسی چنگ نەکەوتبێ یەکێکی ساختەی بۆ دروست کردووە. هەر ئەو وشە ساختانەن بە پارسیی دروست وەرگیراون و چوونەتە ناو (برهان قاطع و چمن ارای ناصری) لە نامەی (جی افرام)دا دوو بەندی ۷۰ - ۷۱ ئەمە دەڵێ: «دوو جۆر نامە خودایین، یەکیان (مهین نامە - نامەی گەورە) کە لە خەلقی دوو جیهان دەدوێ. ئەوی دیکەش دەساتیر کە (کهین نامە - نامەی) بچووکیشی پێ دەگوترێ.»

ئەمەش نموونەیەک لەو (کهین نامە)یە کە دەساتیری ئاسمانییە: خوا نۆ ئاسمانی خەلق کرد. هەر یەکێکیان خاوەن هۆش و گیان و لەشە. لە ئاسمانانەدا فریشتەی بێ ئەژمار و ئەستێرەی زۆر هەن، هەریەک لەوانیش هۆش و گیان و لەشی هەیە. ئەستێرە گەڕۆکەکانیش خاوەن هۆش و گیان و لەشن. هۆش و گیان و لەشی مانگ ناویان (فرنوش، ورنوش، اردوش)ە هۆش و گیان و لەشی تیر (عطارد) (وارلاس. فرلاس، ورلاس)یان پێ دەگوترێ. ناوی هۆش و گیان و لەشی ناهید (زهره) (نزوان، فروان، زروان)ە. ناوی گیان و هۆش و لەشی ڕۆژ (شادارام، شادایام، تشادارسام)ە. هۆش و گیان و لەشی بەهرام (مریخ) بە (بهمن زاد، فرشاد، رزبادواد) نافرمت بوون. ناوی هۆش و گیان و لەشی هرمزد یاخۆ برجیس (مشتری) (نجم داد، نجم اراد، شیداراد)ە هۆش و گیان و لەشی کەیوان (زحل) (فرنسا، لاتینا، ارمنا) ناویانە.

جیهان وەکو ئادەمیزادە ئاسمان پێستی ئەوە کەیوان سپڵی، بەرجیس جگەری، بەهرام زلاوی، ڕۆژ دڵی، ناهید میعدەی، تیر مێشکی، مانگ سپەرلاکی، ئەستێرەکان و بورجەکان دەمارەکانی، ئاگر هەوا هەناسەی ئاو ئارەقەی خاک تۆزی پێی بروسکە بزەی لێوی، گرمەی هەور ئاوازی، باران فرمێسکی، کانگەکان گیاکان و گیانلەبەرەکان کرمی لەشی.

پێستی ئادەمیزاد وەکو ئاسمانە و حەوت ئەندامەکانی، سەر و سنگ و میعدە و دوو دەست و دوو قاچەکانی، لە جێی حەوت ئەستێرە گەڕۆکەکانن. خوێن و بەڵغەم و سەفرا و سەودای لە جێی چوار (عنصر)ی ئاو و ئاگر و خاک و هەوان.

ئەستێرە بێ ئەژمارەکان و حەوت چەرخ لە کاری جیهاندا دەسەلات و تەئسیریان هەیە پێویستە بۆ ئەوان (سنجرستان) واتە جێگەی پەرستن دروست بکرێت و بە بوت برازێنتەوە.

لە دەساتیردا قسە لە بارەی (تناسخ)ەوە زۆر هاتووە. گیانی هەموو بوونەوەر. لە مرۆڤ و گیاندار و رووەک و شتی بێ گیان، لە لەشێکەوە بۆ لەشێك گوێزە دەکات. لە نامەی مەهابادا پێغەمبەر ئاباد لە خوا دەپرسێ بۆچی پاشایان و فەرمانڕەوایان و توانایانیش لە ژیاندا رەنج و غەم دەبینن؟ خوا لە وەلامدا دەڵێ. چونکە ئەوانە لە ژیانی لەشی پێشتریان بەدکار بوون جەزایان لە ژیانی دواتریان دەبیننەوە. بە نەخۆشی و رەنجووری لەدایك دەبن وەیا بەدەردی دیکە گرفتار دەبن. گیانداری زەهراوی و دڕندە دەیانگەزن. ئەمانە تۆڵەی کردارەکانی ژیانی پێشینی خۆیانە. هەروەها گیانەوەری دڕندە و مەل و چارپێ هەریەکەیان پاداش وەیا جەزای ژیانی پێشینی خۆیان لە ژیانی دواتریان دەبیننەوە. ئەگەر سوورێی یەك ژیان بایەی سڕینەوەی گوناهی پێشووتری ئەکرد لە دەورەی ژیانی سێیەم و چوارەم جەزا ئەدرێن. ئەوەن دەچن و دەبنەوە تاکو گوناهی پێشین پاك دەبێتەوە. ئەو کەسانەی بەدکارن لە ژیانێکی دیکەیان دەچنە قاڵبی گیا و ڕووەك. مەردمی بێ پەروەردە و درێوکار دەچنە قاڵبی کانگە (معدن)ەوە. چارپێیەکانی کە لەم جیهانەدا وەکو ئەسپ و گا و حوشتر و کەر بارکێشن کەسانێك بوون کەوا چوونەتە قاڵبی جانەوەران و لە باریەرێدا جەزای رەفتاریان دەبیننەوە.

لە دەساتیردا زەحمەتکێشان و وەرزش و خۆشەکاندن زۆر بایەخی پێ دراوە. لە ریازەکێشان و ڕۆژووگرتن و دوعاکردندا دەشێ گیانی ئادەمی لە کلێشەی دەرچێت و بۆ تەماشای جیهان بڕوات و دواتر بێتەوە لەشەکەیەوە. کەسێکی گەیشتە ئەم پایەیە چی دیکە گیانی قاڵبگۆڕی ناکات. ئەو تەرزانە دوای مەرگ لە بەهەشتدا ئەمر دەبن.

کوشتنی چارپێ و خواردنی گۆشتیان لە دەساتیردا حەرام کراوە دەبێ مردوویان بەخاك بسپێررێ یاخۆ بسووتێندرێ. لەوجۆرە مەبەستانەوە کە پێچەوانەی ئاینی ئێرانییانە دیار دەدات دەساتیر پێوەندیی بە هیندەوە هەیە یاخۆ وەك پێشتر گوتمان، لە هیند نووسراوە. جگە لەمە زۆر لە وشەی دەساتیر هیندین کە هاتووە سەر و گوێلاکی شکاندوون و شێوەی گۆڕیوون و وشەی نوێی لێ سازداون هەروەك لەگەڵ زۆر وشەی فارسیشدا ئەمەی کردووە.

نووسەری دەساتیر هەر شتێکی لە دینی برەهمەنی و زەردەشتی و ئیسلام و دینی دیکەی بیستبێ وەیا خوێندبێ دینێکی نوێی لێ پێك هێناوە و بەناوی خوایەك کە پێی دەڵێ (مزدام) و بە پارمەتیی ١٦ پێغەمبەر بانگهێشتنی خەلق دەکا بۆ ئەو دینە. لە دەساتیردا دینی برەهمەنی پتر لە دینەکانی دیکە شوێنی دیارە. تەسەوفیش کە لە سەردەمی ئەکبەر شای هیندی ڕەونەقی هەبوو لەو دینەدا دەردەکەوێتەوە.

ڕەنگە تا ئێستا کەس پێڕەویی ئەو دینەی نەکردبێ هەرچەند لە دەساتیردا نامەی ساسانی یەکەم دەڵێ ئەردەشێری پاپەکان وێرای ئاتەشکەدە بوتخانەی ئەستێرانیشی دروست کردووە ئەمڕۆکە شتێکی لە دەساتیردا گرنگ بێ زمانەکەیەتی نەك باوەڕەکەی چونکە زەرەرێکی لەوەوە پێمان گەیشتبێ لە زمانە ساختەکەیەوە هاتووە نەك لە دینە ساختەکەیەوە ئەگەر زیانێکی دیکەش هەبووبێ لە غەیری زماندا بەزەردەشتییانی گەیاندووە کە پێێ نامەی وەها ناپاك بەنامەی ئایینی خۆیانی وەرگرن لێرە بە پێشەوە گوتمان نووسەری (برهان قاطع) سەدان وشەی هێناوە بێ ئەوەی بلێ ئەو گەوهەرە گرانبەهایانەی لە کام گەنجینەی نرخدار هێناون.

بەدبەختانە ئەو فەرهەنگە سەراپا نادروستەی کە لە هیند نووسراوە و کەوتووەتە دەست ئێرانییان بێ ئەوەی وشەکانی هەڵسەنگێنن لە هەڵبەست و پەخشان بەکاریان هێنان. دوای بڵاوکردنەوەی دەساتیر ئەو وشانە ورده ورده پتر کەوتنە کایەوە هەرچەند بڵاوکەرەوەی دەساتیر مەلا فەیرۆز لە دیباچەیدا نووسیوەتی: «دەبێ بزانرێ زمانی ئەسڵی ئەو (صحایف منزله) بێبڕای بێبڕای خزمایەتی بە زەند و پەهلەوی و فارسیی دەرییەوە نییە بەڵکو لەگەڵ هیچ زمانێکی ناسراوی تایەفە جوداکانی ئەم سەردەمە نیسبەتی نییە.» هێندە هەیە مەلا فەیرۆز نەیگوتووە دەساتیر ساختەکاری مرۆڤێکی تەڵەباز بێ. لە هەموو جێگەدا بەتامویۆ ناوی دەبات بە کتێبی پیرۆز و پووپەڕەی ئاسمانی دادەنێ تاکو لە ئێران وەهایان زانی گەوا بە ڕاستی دەساتیر لە نووسینەکانی ئێرانی کۆنە و هاوتای ئاڤێستایە. زمانیشی یادگارێکە لە ڕۆژگاری تێپەڕیو. ئەمەیە دەبینین نووسەرانی سەردەمی (ناصرالدین شاه) بۆ ئەوەی شتێکی نوێ بخەنە بازاڕ دەستیان دایە تالانکردنی دەساتیر بەلام هیچ یەکێکیان لە خۆی نەپرسی ئایا ئەگەر دەساتیر ڕاست و دروستە بۆچی تاکە یەك فەرهەنگی پێش (برهان قاطع) زمانی دەساتیریان یاد نەکردووە؟ بۆچی لە شیعری شاعیرانی پێش خۆیان یەکێك لەو وشانە دەرنەکەوتووە؟ بۆچی لە هەزاران کتێبی هۆنراوە و پەخشان قسەیەك

لەبارەی (مهاباد، جی افرام، شای کلهو، پاسان) نەگوتراوە؟ بۆچی دەساتیر خۆی بەر لە چاپکردنی لە هیچ کوێیەك ناوونیشانێکی نەبووە؟

(محمد تقی خان) بەنازناوی (حکیم) و نووسەری (گنج دانش) هیچ بەرلێدا نەهاتووە کە دەساتیر ساختەی باباپەکی تەقڵەباز و ناپەکار بێ، بۆیە لە بارەیەوە دەنووسێ: «دەساتیر ناوی کتێبێکی ئاسمانییە کە بۆ (مەهاباد)ی پەکەم پێغەمبەریان (مەبەست ئابادییەکانە) هاتووەتە خوار و بە جۆرە زمانێك نووسراوە تێگەیشتنی مومکین نییە و ساسانی پێنجەم وەری گێڕاوەتە سەر پارسی کۆن و لە (توحید و تجرید و حکمت و طاعت) دەدوێ و بریتییە لە چواردە رووپەڕە (صحیفە) کە بۆ چواردە مەزنەپیاو نازڵ بووە و لە بەندەری بۆمبای چاپ کراوە و وەرگێڕدراوەتە سەر ئینگلیزی و بۆ ئیرانیان ناردووە و وشەکانیشی لەگەڵدایە [واتە تەرجەمە کراون]. خاوەنی (برهان) دیتوویەتی و هێندێك لە وشەکانی وەرگرتووە [زکر کردووە] ئێستا بەردەستە و بابەتی هۆش پەسەندی تێدا زۆرە و لای پارسیيان گەلێك خۆشەویستە و رێزی لێ دەنێن» من خۆم [پوور داوود] سەر وشەی دەساتیرم هەڵبژارد و تەماشای ئەو فەرهەنگانەم کرد کە لە دەستمدان، هیچ کامێکم لەو وشانە تێدا نەدیتن.

لەمانە: (لغت فرس أسدی) کە لە سەدەی پێنجەمی ك. نووسیویەتی. (فرهنگ جهانگیری) کە جمال الدین حسین بەناوی جهانگیری پاشای هیند لە ۱۰۱۷ بە ئەنجامی گەیاندووە (فرهنگ مجمع الفرس سروری) کە محەمەد قاسم کوڕی حاجی محەمەد ئەلکاشی سرووری لە زەمانی شا عەباسی گەورەی سەفوی کۆی کردووەتەوە. (فرهنگ رشیدی) کە عەبدولرەشید کوڕی عەبدولغەفوور ئەلحوسەینی مەدەنی ئەلتەتەوی لە ساڵی ۱۰٦٤ لە هیند نووسیویەتی کە لەوەمەدا محەمەد حوسێن بن خلف ئەلتەبریزی لە ۱۰٦۲ هەر لە هیند (برهان قاطع)ی نووسیوە.

هەروەها هیچ یەکێك لەو سەر وشەیەم لەو شانامەیەدا کە wolff رێکی خستووە نەدۆزییەوە و لە ناو ئاڤێستا و پەهلەوی و پازەندیش تووشی تاکێکی نەبووم، بەڵام هەمووم لە (برهان قاطع)دا دۆزییەوە و دیتم هەرگیز ناوی دەساتیریان لەگەڵدا ناهێنێ هەرچەند گومانم نییە لەوەدا کە نووسەری برهان قاطع هەمووی لە دەساتیر هەڵگرتووەتەوە دەربەستی دروستی و نادروستی وشە نەبووە هەرچی پەیدای کردووە خستوونییەتە فەرهەنگەکەیەوە، ئەوەندە هێزمشی نەبووە وشەکانی تورکی و عەرەبی و هیندی لە پەکدی جودا بکاتەوە وەیا ئەو وشانەی بنج و رەگی فارسییان هەیە لە

نووسەری دەساتیر بۆ وشەسازی چەندین شێوازی بەکار هێناوە. بۆ هەندێك وشەی مەعنای تازەی داناوە. ئامیغ کە بەواتای (امیزش - تێکەڵکردن)ە لە دەساتیردا بووەتە (حقیقت - راستی) (امیغی - راستەکی). (یوزە) تووڵەی راوە بووەتە (تفتیش - پشکنین)... و هی دیکەش. بۆ هەندێ وشەی عەرەبی وشەی فارسیی ساز داوە وەك: (خانە اباد - خانەی ئاوەدان) بەرانبەر (بیت المعمور - کعبة) و (هرسویە پادشاهان - پاشایانی هەرلایە) لە جێی (ملوك الطوائف) و (کنور - کون ور) بۆ (فاعل - کارا) و (چشمیدە - چاوێنراو) بۆ (منظور) و (برش دید - بڕینی دیتن) بۆ (قطع نظر)...

یەك رشتەی وشەکانی لە مەفهوومی عەرەبییەوە هاتووە وەك (رویش - ئەوەتی) بۆ (هویة) و (راست پوش - کافر) و (افرازستان «هەورازستان» عالم علوي) و (فسردەشهر - علم سفلی) و (نخستین انداز «یەکەم ئەندازە» بدیهیە)

هەندێك لە وشەکانی لە ڕێی پێکگرتن (قیاس)ەوە ساز داوە. لە (خورشید)ەوە وشەی (هورشید و ماهشید)ی دروست کردووە لە زۆر وشەی فارسیدا پیتی یەکەم وەیا دوایی قرتاندووە یاخۆ پیتێکی بەسەرەوە وەیا کۆتاییەوە ناوە و وشەی دیکەی لێ هەڵبەستوون، (نهوارە) کە تیرۆگی ئانکردنە و (وردنە)شی پێ دەڵێن لە دەساتیردا بووەتە (نیور، نیوار) بەلام بەواتای جۆ. (باستان) بووتە (باس) بەواتای (کۆنینە) لە بەرانبەر (حادث). وشەی (چم = واتە) پیتێکی (ر)ی پێوە نووساوە و (چمر) بەواتای ئاشکرا و پەیدا. وشەی (همە - هەموو) نیشانەی نەفی (أ)ی چووەتە سەر بووەتە (اهمە - ئەهەمە) بەواتای ناتەواو.. هی دیکەش زۆر. بەم شێوازە نووسەری دەساتیر وریێنەکانی خۆی خستووەتە قاڵبی وشە و رستەی ئاسانەوە و بە زمانی سەردەمی ساسانیەیانی لە قەڵەم داوە بۆ هیچ وشەیەك یەکی نەکەوتووە چەندان جار بۆ وشەیەکی عەرەبی چەندێکی داتاشیوە بە نموونە: (هرآینەبود، هرآینە هستی، ناچارباش، ناگزیرباش، ناچارهست، گروفرتاش) هەمووی بەواتای (واجب الوجود) و (شایستەهستی، شایستە بود، ناورفرتاش) لە جێی (ممکن الوجود).

لە دەساتیردا زۆر وشەی هیندیش دەدیترێ وەکو وشەکانی فارسی سەر و پێ و دەستی شکاوە و واتایەکی دیکەیان پێ دراوە

[لێرە بەدواوە پوور داوود ١٦ دێر لە وشەی جۆراوجۆری ساختەکراوی دەساتیر

دەمێنێتەوە کە لە فارسی و هیندی و عەرەبی و هیچە داتاشراون.. پێویستم نەدیت لە چەند نموونەیەک بەولاوە ڕاگوێزم بۆ ئێرەکانە چونکە کەس پێیان دەوڵەمەند نابێ . م . محەمەد]

ابرخیده	صریح و بێ رمز
اوچیز	حقیقت و ماهیت
پازتازی	جزئی
فراتین	گفت – اسمانی
روزستان	اهل حرفت
نمشته	عقیده
نوله	کلام
نولد	زبان
وندسار	نقطة وسط دائرة
بمینه	معده ....

گوتمان لە برهان قاطع سەدان لەو وشانە یادکراون و ناوی دەساتیریان لەگەڵدا نەهاتووە وەک دەشزانین لەم فەرهەنگەدا بۆ هیچ وشەیەک شاهەد نەهێنراوەتەوە، لەبەرئەمە ناسینەوەی وشەی ساختە بۆ ئەو کەسانەی مایەیان نییە زۆر زەحمەتە. (رضا قلیخان هدایت) لە فەرهەنگەکەی خۆی (انجمن ارای ناصری) وەکو خاوەنی برهان قاطع سەدان وشەی دەساتیری یاد کردووە بەڵام هەرچەند لە ناست هێندێک وشەدا دەڵێ لە دەساتیر وەیا لە برهان قاطعەوە وەرگیراون، لە زۆر وشەدا نە ناوی دەساتیر نەهی برهان قاطع ناهێنێ. ئەڵبەت بۆ هیچ یەکێک لەو وشە ساختانەش شاهەدێکی نییە.

رەزا قولیخان بەرانبەر وشەی (فرسنداج) دەنووسێ: «بە هەرچی پێڕەوێکەری پێغەمبەران هەیە دەگۆترێ. لە فەرهەنگی دەساتیر وەها نووسراوە. زۆر وشەی کە لە جهانگیری و سروری و رشیدی و برهان پەیدا نین لە فەرهەنگی دەساتیر ناوە کۆنەکانی پارسیەیان بە دەست کەوتووە و نووسراوە.» کاتێکی رەزا قولیخان فەرهەنگی خۆی دەنووسی دەساتیر بە یارمەتیی مەلا فەیروز بڵاو بووبووەوە. رەزا قولیخانیش وەکو سەدان لە نووسەرە هاوچەرخەکانی خۆی دەساتیری بە نامەی دینیی ئێرانی کۆن و دەناسی و لە زەمینەی یادکردنی وڕێنەکانی دەساتیر پتر لە

برهان کەمەری هیممەتی بەستبوو و، لە هەندێ جێگەدا هەڵەی برهانی راست کردووەتەوە و هەر لە سەرچاوەی دەساتیری ئاسمانییەوە نرخ و واتای ئەوانەی چەسپ کردووە. زۆر جێی داخە کە برهان قاطع و انجمن ارا لە ئێران سەرنجراکێش بوون بەڵام فەرهەنگی جهانگیری و مجمع الفرس سروری کە باشترین فەرهەنگن بەلاوە نراون. ئەم گوتارە جێی رەخنەگرتن لە برهان قاطعی تێدا نابێتەوە. جگە لە دەساتیر وشە نادروستەکانی برهانیش پترن لەوەی لێرەدا بگونجێن.

بێگومان برهان لە مەیدانی رەواجدان بە وشەی دەساتیر لە پێشەوە دێت، بەڵام هۆیەکی کە ئەو زەمانە و وشانەی بەرانەی قبووڵ کەیاند مەلا فەیرووزە چونکە پێدا هەڵگوتنی ئەو لە دەساتیر وەهای کرد کەسانێکی لە زەمانە کۆنەکانی ئێران ئاگادار نەبوون متمانە بکەن کە ئەم نامەیە یادگارێکی گرانمایەی رۆژگاری تێپەڕیو و میراتێکی پیرۆزی پێشینانە.

وەك دەزانین چەند کەس لە دۆستە زاناکانم خەریکی گردکردنەوەی فەرهەنگی فارسین. ئومێد دەکرێ لە هەر کوێیەك تووشی وشەی دەساتیری بوون بنووسن کە هی دەساتیرن و ساختەن چونکە ئەگەر ئەمە نەکەن لەداهاتوودا ئەو وشانە پەسەندکراوی حەڵق دەبن. ڤوللری vullers لە فەرهەنگی فارسی و لاتینی خۆیدا کە لە چەندین فەرهەنگەوە پێکی هێناوە لە هەموو شوێنێك کە وشەیەکی دەساتیری نیشان دابێ نووسیویەتی هی برهان قاطع و ڕاگوێستەیە لە دەساتیر بەجۆرێك کە رۆژهەڵاتناسانی ئەورووپا لەو گەزەندە دوورن.

لە ئەنجامدا دەبێ بەسەر قسەکانمەوە بڵێم: وشەکانی دەساتیر کە دزەی بۆ ناو فارسی کردووە زۆریان لە تەفسیری نامەی ئاسمانی سەر بە (فرجیشور) ساسانی پێنجەمە. ئەو پێغەمبەرەی کە خوا پێی دەفەرمووێ: «ودم تبالیس ارجم فرجیشوریك هورانگ زاهد» واتە « وە لە توخمی تۆ هەمیشە پێغەمبەرێك دەمێنێ». نامەی ئاسمانیی ساسانی پێنجەم بە (پرتوستان – پرتەوستان) ناودەبرێ.

با ئەوەش بڵێم کە زمانی مەتنی دەساتیر بریتییە لە:

یەکەم: پەك مست لە وشەی وەرگەڕاوی فارسی و عەرەبی و هیندی وەك: چمین = چونین (وەها). نام = فام (پاشگرە وەك زردفام) زمیر = زمین. چار = چهار (چوار). پندم = پنجم. سنجم = ششم. سفدم = هفتم. دشمیر = دشمن [سێ دێری دیکەش لەو

جۆرە وشانە. م . محەمەد].

دووەم: لەو وشانەی کە بە هیچ رەمزێ و ئوستورلابێك نازاندرێ چین و لە کوێوە هاتوون وەك: چاگڤری = بیداری (بەخەبەری). پلیر = نخست (یەکەم). فرداب = پرتو (تیشك). جمساش = نور (رووناکی). کاپ = سایە.

هیرتاسیام = نیرانیهان. نوراخ = یونان. کلیار = اندوه (غەم). شلیهە = فرزانە (زانا، زیرەك، پاك نژاد...).

نموونەیەك لە کار (فعل): هوزامیدن = پەناهبردن.

شالندن = زانین. آدن = بوون. کمدن = کردن. انتامانیدن = انجامانیدن (ئەنجام پێدان). زاهدن = مان. وختن = گوتن و هی دیکەش..

جگە لەوەی کە ئەم چاوگانە بەپێی چاوگی فارسی بە دال و نون [وختن = گفتن بە تێ ونونە] دروست بوون، لە گەردانیشدا وەکو کاری فارسین. لێرەشدا دیارە کە نووسەری دەساتیر بێئێکی لە زمانە کۆنەکان وەرنەگرتووە ئەوەندە هۆشەشی نەبووە بۆ ئەم زمانە ساختەیە رێزمانێکی ساختەش دابنێ. وەکو دەزانین چاوگ لە زمانی ئاڤێستا و فورسی هەخامەنشی و لە سانسکریتدا کە بە خوشکی زمانە کۆنەکانی ئێران دەناسرێ وەنەبوو وەك چاوگی پەهلەوی هەر بە (تن) و وەك چاوگی فارسی هەر بە (تن، دن) کۆتایی بێت بەڵکو وەك کۆنە زمانەکانی هیندی – ئەوروپایی و وەك ئێستاکەی زمانی ئینگلیزی دەشیا بە هەر حەرفێك (دەنگێك) کۆتایی بێت.

هەروەها لە زمانی کۆنی ئاڤێستا و فارسی و سانسکریت کار (فعل) وەك کاری فارسی [نوێ] گەردان نەدەکران.

ئینجا فارسیی نوێ ئەگەر ریشەی بە مەتنی دەساتیرەشەوە نەبەسترابێتەوە کە گۆیا بەر لە هەزاران ملیۆن ساڵ بەسەر (فرجیشوران)دا دابەزیوە، بەڵکو بە تەفسیرەکەیەوە بەسترابێتەوەکە گۆیا لە زەمانی (خسرو پرویز) بە ئەنجام گەیشتووە، خۆ ئێمە لەبارەی زەمان و زمانی ئەو دەورانە [بابیی لێککردنەوەی راستی و درۆ] بەڵگەیمان هەیە.

لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێین کە زمانی دەساتیر خەتی تایبەتیشی نییە و بە ئەلفبێتکەی فارسیی ئێستاکە نووسراوە، ئەمەش عاجباتییەکی کتێبەکەیە.

نووسەری دەساتیر بێ هیچ دەستوور و قانوون وشە یەککەوتەکانی پەهلەویی هەڵبژاردووە تەفسیری پێ نووسیوە.

له ناواخنی دیاره دەساتیر له هەند نووسراوه و نووسەریشی ڕەنگە به نەسڵی زەردەشتی بووبێ بەڵام له ئایینی دێرین ڕووی هەڵگێڕاوەتەوه و به زەردەشت خۆی دەڵێ: «جم دساتیرکانی لەونی = جزدساتیر کاری نکنی. جگه له دەساتیر کارێك نەکەی.» ئەمەیە دەساتیر، کتێبێکی بەر له ١٢٠ ساڵ له نامەکانی دینی ئێران حیساب کراوه و زمانیشی به فارسیی پێشکەوتوو وەرگیراوه ئەما ڕاستییەکەی سووکیکردنێکه به ئێران و زمانی فاسی.

بەمەدا گوتارەکه تەواو دەبێ. له ژێرییەوه دەنووسێ:

«تەماشای ڕووپەڕە ٣٢٩ی ئەم کتێبەش بکەن»

لەو ڕووپەڕەیەدا سەرمناوی (ملحقات – پاشکۆکان) چەند کورتەنووسین و تێبینی بەدوا خۆیدا دەهێنێ. یەکەم جار له شەش ڕووپەڕدا به باسی دەساتیردا دێتەوه. بەدرێژی باسی ئەو بەڵگانه دەکات که دانەری دەساتیر دەبێ ئەو (ادزکیوان)ە بێ که پێشتر ناوی هات و له (دبستان المذاهب) ناوی ئەو و موعجیزاتی و ناو و ناکاری پێرەوەکانی بەزۆری هاتووه که ئەمەش هەر بەڵگەیە بۆ ئەوەی که نووسەری (بستان المذاهب)یش یەکێکه لەو گرووپەی به دوا ئازەر کەیوان کەوتوون و بۆ دەساتیر خەبتاون. پوور داوود لەو پاشکۆیەدا هەڵەیەکی خۆی ڕاست دەکاتەوه که له گوتاری دەساتیردا بۆ ئەوه چوو بوو که دانەری (دبستان المذاهب) موحسین فانی بێت.

دەڵێ: «له ڕووپەڕە ٢٨ ، له گوتاری (دساتیر) نووسەری (دبستان المذاهب)م بەموحسین فانی داناوه. ئەمەش هەڵەیەکه که له پیاوێکی ئینگلیز sir w. jones ەوه به خەڵقی گەیشت و دەمێکیشه ڕاست کراوەتەوه بەڵام من بەدرەنگەوه زانیم: له دبستان المذاهب ناوێکی موحسین هاتووه و له زاری ئەوەوه باسێکی یەك له شاگردانی ادزکیوان گێڕراوەتەوه ئیتر بەهەڵه لەوەوه موحسین فانی به نووسەری دبستان زانراوه. دانەری دبستان نەناسراو بەڵام له ناوەڕۆکیدا دیاره کەمێك پێش ساڵی ١٠٢٧ك. له هیند هاتووەته دنیا. به گەنجی چووەته (اکبر اباد – اگره – aqra) و له کشمیر و لاهۆری ڕابواردووه و سەفەری بۆ ئێران کردووه و چووەته مشهد و... و... له نێوان ساڵانی ١٠٦٤ و ١٠٦٧ دبستان المذاهبی نووسیوه و له ساڵی ١٠٨١ له پازدەمین ساڵی حاکمایەتیی اورنگ زیب مردووه. وەك خۆی دەڵێ: (خراد و فرشید و ردوبهمن و خرمند)ی له patna و (موبذ هوشیار دوم، سروش، خودا جوی) له کشمیر دیتووه ئەو

کتێبانەی کە نووسەری دبستان ناویان دەبات و ئەو مەبەستانەی لێیانەوە نەقڵ دەکات هەمووی لە نووسینەکانی ئازرکیوان و شاگردەکانی ئەون وەک کتێبەکانی: أمیغستان، دساتیر، اخترستان، جشن سدە، سرودستان، جام کیخسرو، شارستان چهارچمن، زردست افشار، نوش دارو، سکنگبین، بزمگاه ارژنگ مانی و هی تریش. چوار دانە لەو نامانە کە (دساتیر و جام کیخسرو و شارستانی چهارچمن و زردست افشار)ن هەن و لە هیند چاپ کراون. ناوی نووسەری دبستان لە یادداشتێک بە (موبد شاە، یاخود، ملا موبد) هاتووە [لە بەراویزدا دەڵێ سەیری ئینسیکلۆپیدی ئیسلام TOMI بکە]. هتد .. هتد...

کاروان، ژمارە ١٢، ١٩٨٣

زرەخەون لە تەموموژ بە دەوری "مەحوی" تۆقەڵەوە

لە بەڕێوەبەرایەتیی ڕۆشنبیریی جەماوەر، لە سلێمانی، بانگهێشتنێکم بۆ هات وێڕای نامەیەکی دڵسۆزانە لە مامۆستا عەبدوڵڵا ئاگرینەوە بەبۆنەی سازدانی میهرەجانێکی بیرخەرەوەی شاعیری مەزنی کورد (مەحوی) لە ڕۆژانی ١٢/١٧ و ١٩٨٧/١٢/١٨. هەر لە سلێمانی. چەندێك بەو میهرەجانە دڵخۆش بووم هێندەم پەرۆش خوارد لە نەلوانی دەرفەت بۆ ئامادەبوونم تێیدا. باری نالەبار و تەنسازیی مەیلەو لار بوونە سەرباری چەند هۆیەکی دیکەی نەگوتەنی لە شوێنی خۆمدا پێشیان پێ خواردمەوە ج ماوەیەکیش نەبوو لە نێوان شەوی ١١- ١٩٨٧/١٢/١٢ کە نامە و بانگهێشتنەکەم پێ گەیشت لەگەڵ ڕۆژی بەرپابوونی میهرەجانەکە بایی ئەوە بکات بە گوتار پایەی ئەو کەڵەشاعیرە لە هەستمدا بدەمەوە بە خامە و بیکەمە نامەی پیرۆزبایی و منەتباری بەڵکو قەرزداریم لە ئاست گیانی مەحوی و چاکەی بەڕێوەبەرانی میهرەجانەکە نەختێك کەمتر بکاتەوە. نیستە لە ١٩٨٧/١٢/١٩ کەوا گاگوڵە بە خامەی ساوا دەکەم بۆ ناو باغ و ڕاغ و دەشت و بەهەشتی جیهانی مەحوی نازانم میهرەجانەکەی بە چ گەیشت. تەما و ڕاپەڕموونم بە پایەی مەحوی و هەستی نرخزانی و بایەخناسیی ئەدیب و ئەدەبدۆست و جەماوەری خوێنەری کورد بە گشتی و هی شاری سلێمانی بە تایبەتی هانم دەدا لە تاریکیی بێ هەمبەریدا گەشبینانە چاوەچاوی ئەو دەمە پیرۆزە بم کە موژدەی نە تەنها سەرکەوتن بەڵکو هی هەڵمەتبەری و بەهرەبەخشی و بەرهەمداریی میهرەجانەکە گیانم دەگەشێنێتەوە. وا لە ئێستاوەش ڕێم بە خۆم داوە هتووکەی شادیی دەروونم بەو موژدەیە بگرژێنێتەوە و بەوەدا تام و شامی کۆڕی مەحوی بپژێنێتە سەرەکەیەوە و بە خۆشاو بتکێنێتە ناو دێرەکانم بۆ بەر چەژی خوێنەران:

دڵی مەردم بەشۆخیی دلبەرێکی تازە سەرلەنوێ

موبارەك بێ لە دڵ سەودایەکی کەی کەوتە سەر، لە نوێ

بەڕاستی و بێ تەئویل، موبارەك بێ لە دڵ سەودای دەریا و دەشت و دۆڵ و کەژ و چەمەن و باغی مەحوی کە بە ئەفسوونی شیعرەکانی جلوە لە خەیاڵی خوولیادار

دەبەستن، ترکە و نەعرەتە و هەرەشەی ئەم سەردەمە لەبەر گوێی دڵدا دەگۆڕن بە ئاهەنگی بلبل و ساز و عودیان هەر نەبێ وەك بەنجی برینکاری ئازاری هەستی زامدار سڕ دەکەن. کێ بێ لە نیمەی کوردی ئاخاڵێوەی ساڵی بەدبوومی ١٩٨٧ و سەدەی بیستەمی خوێن لێچۆڕاو دڵێکی یان ملێکی بەر تیغی بڕندە نەکەوتێت:

لە چاوا ئەم ئەما بۆ گریە نۆیەی سەجدە بەر دەریە

سپاساڵم ئەبارە نوێژی ئیستیسقا ئەکەم چ بکەم

خۆم لە جیاتی قەڵەم سەد جار (سەجدە بەردەر)ی پەرستگەی دیوانی مەحویم کە لەوێدا بێ لە چاکی و پاکی شتێك نییە سەجدەی بۆ ببردرێت.

حەیاڵی کۆن و نوێم لێ تێکەڵ دەبن و دەمگێڕنەوە بۆ ڕابردووی دە دوازدە ساڵێك لەمەوبەر و حیکایەتخوانیم بێ دەکەن تا بڵێم یەکێك لەو خولیایانەی دەمی ئەندامێتیم لە کۆڕی زانیاری کورد کە هەست و خوازمی بۆ خۆی دەکێشا ئەوە بوو، دوا بەدوای لێبوونەوە لە باسی حاجی قادر، یان بە کتێب یان بە زنجیرە گوتار لەسەر شاعیرانی ڕیزی یەکەمی خاوەن دیوانەکانمان بنووسم. بێگومان مەحوی لووتکەیەك بوو لەوان، هەر چەند شیعری مەحوی تە حەفتاکانیش هێندەی شیعری نالی و سالم و کوردی و شێخ ڕەزا و وەفایی و مەسباحولدیوان... بە بەرچاومدا تێ نەپەڕیبوو، بەڵام ئەو نموونانەی بیستبوومن و خوێندبوومنەوە بێ هەڵوەستکردن، شەبەنگی مەحوییان لە هەستمدا بەرەو پایە هەرە بڵندەکان دەبرد. مەعارەتێکی لەو نموونانەدا ڕەنگی دەدایەوە دەتگوت لە گۆمی نالی بلّق دەدات:

ئەوا لەیلا بەڕۆژی حەشر ئەدا وادەی لیقا «مەحوی»

هەتا ئامی قیامەت ئاه و واوەیلا ئەکەم چ بکەم

چەند ئاشکرایە (واوەیلا) جلّەوی هۆشت بەرەو (وا لەیلا)وە دەبات کە لە بەرایی ئەوە دێری یەکەمی بەیتەکە دەدرەوشێتەوە. (وا)ی سەرەتای وشەکە سێبەری ئەو (و)ەی بۆ ناو وشەی دواتر بردووە و (لەیلا)ی کردووە بە (وەیلا). سەیریش بکەی دەبینێت لە (ئەوا لەیلا)دا دەقی (وا لەیلا) بە تەواوی دروست بووە، ئینجا لە وشەی (وادە)ی دوای وشەی (حەشریش) ئەکانێك بۆ ئەو (و)ە باس کراوە دەچێت کە (لەیلا)ی کردووە بە (وەیلا) و بە تیرێك دوو نیشان پێکراوە. ئەم مەعارەتە، بەر لە مەحوی، تەنها لە نالیدا بەدی کراوە کە گوتوومێتی:

بۆ شەھدی کلامت کە بە اشرابی لطافت
(لذة) دەگەیێنێ بە دڵ و (دەهن)ی مخاطب

بە ئانقەست و بۆ خاتری باشتر ڕوونکردنەوە بەیتەکەم بە ڕێنووسی کۆن نووسی.

داڕشتنی بەیتەکە و ئەو کەرەستەی تەعبیری تێیدا بەکار هێنراوە نوختەیەکی پێتی (ذ)ی گوشراو لە (لذة)ەوە دەگەیەنێ بە (دهن) و دەیکاتە (ذهن). شەهدی کەلام لە (دهن)دا کە بەعواتای دەم و زارە جێی دەبێتەوە بەلام کە (لطافت)ی تێکەڵ بوو حەقیەتی بگاتە (ذهن)یش. شەهد و دەم هەردوویان مادین، بەلام (ذهن) مەعنەوییە بە (لطافت) کە وەك ذهن مەعنەوییە ئەو شەهدەی پێ دەگات. وشەی (دهن)ی فارسی ئەگەر وەك خۆی (دەهن) بخوێندرێتەوە کێشی بەیتەکە تێك دەچێت بەوەشدا دیارە تەرخان کراوە بۆ قۆستنەوەی نوختەکەی (ذ) تاکو ببێتە (ذهن) کە لەگەڵ (دهن) نەك (دەهن)دا هاوکێشن، سەیری دوای (لذة) بکە یەکسەر (دەگەیێنێ) هاتووە کە هەر (گەیاندن) چاری ڕاگوێستنی ئەو نوختەیە دەکات بۆ سەر (دهن). دەمێنێتەوە بڵێین (دڵ) هەر شیرنایی مەعنەویی شەهدەکە هەست دەکات، نە نوختەی ڕاگوێزراو بە خۆیەوە دەگرێت و نە پەکیشی لەسەری کەوتووە بۆیەیە ئەو نوختەیە لە شێوەی (حتمی) بۆ (دهن) دەچێت. وەك کە شیرنایی مەعنەوی بۆ دڵ و ذهن لەبارە، شەهدیش بۆ (دهن) کە دەمە لە شوێنی خۆیدا بە مادی دەمێنێتەوە

مەحویش کە لەیلای لە جێگەی (یارم، مەحبووبە...) دانا و ئەیگوت:

ئەوا یارم بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
ئەوا مەحبووبە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...
نیگارم وا بە ڕۆژی حەشر ئەدا وادەی...

مەبەستیەتی تێی بگەیێ دەیەوێ (وا لەیلا) ویردی زاری بێت تا ڕۆژی قیامەت. لە سێبەر یاخود لەبەر تیشکی وا وەیلا و وا لەیلادا (قامی قیامەت)یش قوتەقوتێك لەگەڵ هێما ئاسینەوەماندا دەکات. ئەگەر ئەگونجانی کێش لێ گەڕابایە دەشیا (قامی قامەت) لە جێی (قامی قیامەت) بێ وەك کە شیا وا وەیلا لە جێی وا لەیلا بێ، چونکە لە پێشەوە باسی حەشر هاتووە لە واتادا فەرق نامێنێ لە نێوان قامی قیامەت و قامی قامەت کە دەزانین قامی قامەتی ئەو نازدارە لەیلایە هەزاران جار پتر پەسەندی مجێزی عاشقە هەتا قامی قامەت دەبێ بڵێم وا لەیلا.. دەرکەوتن و ڕاستبوونەوەی قامەتی لەیلاش ئاواتێکە هێندەی حەشر لە تەمای عاشق دوورە، هێندەی حەشریش

ئاشووبی شەیدایی لە جیهان پەیدا دەکات.

مەبەستم نییە بڵێم ئەو مەهارەتە و هونەرەی مەحوی لەم بەیتەدا چاولێکەرییە لەوەوە بۆ نالی، خۆ ئەگەر وەهاش بێت چ کەمایەتیی تێدا نییە، بگرە زێدە بەهرەیەکی مەحوییە لەو بەیتەدا دیار دەدات چونکە ئەم جۆرە چاولێکەرییە ناستەنگترین ڕێگەیە شاعیر پێیدا بڕوات لە هونەری شیعری خۆبەستنەوە بە شیعری یەکێکی دیکەوە وەک: اقتباس، تضمین، معارضە... ڕاستییەکەی ئەگەر مەحوی هەستی بەو هونەرەی نالی کردبێت، کە بە ترجیحەوە دەڵێم هەستی پێ کردووە، تاکە کەسێک دەبێت لە شوعەرای کوردی دەیانناسم ئەو هونەرەی لە نالیدا دۆزیبێتەوە من لە گوتارێکی زنجیرەی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا دەوری ئەم شێوە هونەرەی نالی هەڵاتووم، ئەوساش جارێ بەیتەکەی مەحویم نەدیتبوو بۆیە بوو پەنجەم بۆ نموونە شیعری ڕانەکێشا لە بابەتی بەیتەکەی نالی بێت، ئەو هونەرەش نەمبیستوە ناوی بۆ داندرابێت مەگەر بە تەنوێلێکی دوور بدرێتەوە بە (استخدام). ئەوساش پەراوێزی ئیستیخدام وەها لێك دەکێشرێتەوە زۆرینەی جۆرەکانی (محسنات)ی تێدا جێ ببێتەوە ئێرەش جێی لێکۆڵینەوەی باسی ئەوتۆیی نییە لە مەحویمان بدزێتەوە بۆ خۆی...

دوای دابڕانم لە کۆڕ باری چالاکیم لە مەیدانی نووسیندا گۆڕا. حاجی و نالی جگە لەوەی کە خۆم بە دڵ و زمانیش پێیانەوە خەریك دەبووم، بڕیاری ئەنجوومەنی کۆڕیش ئەوە بوو لێیان بکۆڵمەوە و بۆ حیسابی کۆڕ ئەو لێکۆڵینەوانە بڵاو بکرێنەوە لە بەرەو کۆتاییی ساڵی (١٩٧٨)ەوە ئیمکان نەما خۆم تەرخان بکەم بۆ تاکە باسی کەسێك یان بابەتێك ساڵێکم لێ بخایەنێ مەگەر یەکێك یان لایەنێك بەرباری ئەرکی ئەو کارە بێت، ئیتر نەشیا چی دیکە بە پلان و نەفەسی درێژەوە تەمای خۆم لە تۆژینەوەی ئەدەب وەها ژیانی کەسانی دەستنیشان بنێم. لوان و ڕێکەوت چۆنی هێنا و کێی خستە تۆڕی فکرمەوە دەمانەی بەخێر. قەمەر، ڕێکەوت وەها بوو کە ئەم ساڵەی ١٩٨٧ لە گیانەلاوەی بەسەرچوونیدا هات دوو لێوەی مەرکی لێك بنێت بابەتی ئەم نووسینەی بەرکەت و بە میرات بۆ منی بەجێ هێشت. ئاخر منیش ٣٦٥ ڕۆژی ڕەبەقی ڕەق ڕووڵەیم کردووە و لێی بووم بە میراتگر. دەڵێن سەیرە لە کۆیێ بەڵام سەیرترە لە ڕۆژگار کە ساڵی وەها ڕەش میراتی وەها گەش بەجێ بهێڵێت. ئایەتی (یخرج الحي من الميت)م بە بیردا دەهێنێتەوە.

مەحوی و هاومەسلەکە ئەمرەکانی لەو جۆرە ئەستێرانەن ئاوابوون و بزربوونیان

بۆ نییە. لە دەمێکەوە بە دڵ و هۆش ئاشنایانم، پێ بەپێی فراژیبوونیشم لە ئاسمانەوەی بایەخ و نرخ و جوانی پتر ئۆگری ئاو و شاعیریەتییان بووم. ئەو ڕاستییەش لە زێدە بەهاوچاکیی خۆمەوە نییە بگرە لە زێدە بەهاوەتیی ئەوانەوەیە کە لەسەر بنگەیەک دامەزراوە بە دروستترین عەیارەی نرخ پێو سفتی و پتەوییەکەی بە نیسبەت دەگات، لە گەیشتن بەو نیسپاتەش ڕەنجم بردووە:

من لە عەیارەی نرخ پێو هەرچی خاترانەیە تێم نەخوێندووەتەوە، مەرجەکانی پەسەندایەتیی عەیارەش لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێک دەگۆڕێن. ئەو بابەتانەی کە لایەنی (جوانی) تێیاندا بنەڕەتییە دەبێ لە پلەی جوانیدا ژووروووی (ناوەنجی) کەوتبێتنەوە دەنا بەعەیارەی من لە سەنگ دەکەوێ، ناچاریش نەبێ خۆمیان تێ ناگەیەنم. بێکەس لە موناسەبەیەکدا گوتی: هەردوو گوێم پڕ بوو. منیش دەڵێم ئەرز و ئاسمان پڕ بوو لە گۆرانیی ناوەنجی و مۆسیقای ناوەنجی و بەستەی ناوەنجی و شیعری ناوەنجی و چیرۆک و ڕەسم و پەیکەر و شلە ساواری ناوەنجیش تاکو لە دەفری تەحەمولمان کەلەبزێیان کرد. ئەو بابەتانە - جگە لە شلە ساوار - تێکڕایان بەر جفزی مەهارەت دەکەون، بابەتیش هەن وەکو پزیشکی، بەنایی، خەیاتی، دارتاشی، شەعبەدە، چاپوک دەستی... و دەیان و سەدان کەسب و کار لە هەمووانیدا مەهارەت هەیە تا ئەوەی پزیشکی ناماهر دەبێتە مەرگی نەخۆش بەڵام دوو نوختە (ناڵێم پتر) لێکیان جودا دەکاتەوە، نوختەی یەکەم ئەوەیە کە هەرچی بەرەو هونەری تەواوەوە دەچێت لایەنی جوانی و مەهارەت تێیدا بەرچاوترە تا ئەوەی ڕەنگە هونەری هەبێ هەر مەهارەتی ڕووت بێت کەچی پزیشکی لە سەرەتاوە زانستە دواتر مەهارەتە. نوختەی دووەم ئەوەیە پزیشکی و نەجاری و لێخوڕی و بەنایی بە ڕادیۆ و تەلەفزیۆن و سینەما و شانۆ و نووسینی ڕۆژانە ناخرێتە بەرچاو و گوێی خەلق... گۆرانیبێژێکی نەوداشت لە هەموو زاناکانی وڵاتی خۆی مەشهوورتر دەبێت، تێشیاندا هەیە لە مەرگیدا کچان خۆیانیان بۆ کوشتووە.

شیعر بابەتێکە لە لایەن مەهارەتەوە دەکەوێتە نێوان ئەدەبی پەخشان و هونەرەوە بایبی زێدە بەشکی لە جوانی و مۆسیقا پەخشان بەجێ دەهێڵێتەوە بۆ لای هونەر. هەرچی بابەتێکی بەشکی جوانی و مەهارەتی تێدا بەرچاو بێت لە پلەی یەکەمدا ڕوخسارە ئەوجا ناوەڕۆک. تابلۆیەکی ڕەسم کە مەرجی هونەر و مەهارەتی تێدا نەهاتە دی نرخی نابێت با لە ناوەڕۆکدا پێش نیسبیەی ئانیشتاینیش کەوتبێتەوە. ڕەنگە

مولحیدێك وێنەیەكی مەعارەتی كەعبە بەدەیان هەزار دینار بكڕێت هەروەك دیندارێش لەوانەیە ڕەسمێكی پشت لە دینی پڕ لە مەعارەت بەو نرخە بكڕێت بە مەرجێك خۆی مەیلی هونەری هەبێت. ئینجا كە زانیمان شیعر خزمی هونەرە هەقمانە لێی داوا بكەین جوان و ڕازاوە بێت، كە وەها نەبێت لە شیعرایەتی دەكەوێت.

ڕاستییەكی دیكەی گرنگیش هەیە داوا لە شیعر و تێكڕای هونەر دەكات ڕازاوە و بێ عەیب بن. شیعر و هونەر لە چاو قسە و پەخشان ئامێری مام سەلامەتۆكەی تەعبیرن. جارێ لە پێشەوە با بڵێم هونەری ڕووت چونكە قسە ناكات یەكجار یەكجار بە درەنگەوە ڕقی خەڵق هەڵدەستێنێت لە خۆی، شیعریش بە درێژایی ڕۆژگار بە قسەی خۆش و جوان و شیرین لە قەڵەم دراوە و خاڵەبەخشیش كراوە لە جوڕنەتێكی تێیدا بوو بێت. شیعری بێ پەردە و پشت لە دین كە بەرەهایی لە ماوەی هەزار و چوار سەد ساڵدا بڵاو بووەتەوە ڕێی خۆش نەكرد بۆ بڵاوبوونەوەی یەك لاپەڕە نووسینی پەخشانی پشت لە دین و بێ پەردە.

چەند سەیرە كە دەبینین هەموو ئەو تامەزرۆییانەی خەڵق بۆ لای زایەند (جنس) كە بە قسەی نووسراو لە كتێب و گۆڤار و ڕۆژنامادا ناشكێندرێت بە ڕەسمی ڕووت خۆی دابین دەكات هەر چونكە ڕەسم هونەرە و قسە نییە، گۆڤار و ڕۆژنامەش هەر ئەوەن كە هەن.

لەمەوە دەڵێم پەخشانێكی هەڵمەتی تێدا بێ بۆ سەر ڕوویەكی كۆمەڵایەتیی ئالەبەر ئەگەر ڕواڵەت و ڕوخساری كزیش بێت جێی خۆیەتی ڕێزی لێ بندرێت چونكە ئازایی شەفاعەتی بۆ دەكات، قۆنتەراتیشی ئەگرتووە جوان و شلك بێت. بەڵام هەمان هەڵمەت بە شیعری لاواز نرخی نابێت چونكە مەرجی شیعرایەتیی تێدا نوقسانە. یەكێك ئەتوانێ بە شیعری جوان هەڵمەت بەرێت خۆ پەنجەی لە پەخشان ڕەق ئەبووە هەڵمەتەكە بداتەوە بە پەخشان. بۆیە دەبینین نووسینی لاواز پتر لە شیعری لاواز بڵاو دەكرێتەوە هەیتێكی لەنگ بێت لەخۆوە دەسڕێتەوە.

لزووم نابینم خۆم لە خوێنەران بكەم بە پسپۆڕی نرخی جوانی و بایەخی بابەت لە كاری ئەدەبی و هونەری و هی دیكەشدا هەرچەند دەشزانم بازاڕی ڕۆشنبیریمان تا بڵێی پێویستی بەناسینەوەی ئەو نرخانە و پایەیان لە پلەی خوار و ژووردا هەیە چونكە بەداخەوە لە گەلێك نووسیندا دیتوومە بەرهەمی ترسنۆك وەها بردراوەتە

بەرزایی هەر دەڵێی قارەمانەتیی دوازدە سوارەی مەریوانم بۆ دەگێڕێتەوە

شیعری شاعیرە بەسەرچووەکانی قوتابخانەی (نالی) دەبێ لەو کولانانەوە سەیری بکرێت. لەلایەن ناوەرۆکەوە ناشێ لە کۆتاییی سەدەی بیستەمەوە عەیارەی نرخاندن بە دیاری بنێرم، وەکو کۆتك و تەبەقی دەستەوایی، تاکو (ساقی لە پەردە دەرهات و مەستوورە و غەیری وەحدەت لە وجودا نییە و لە تەقەقەی ناڵ و شەقەقەی پانی بەرزی و پەهوودی بەچچە...)ی بێ هەڵبسەنگێندرێن.

مەحوی کە بدرێتەوە بە ڕۆژگاری خۆی تۆقەڵەیەکە لەو تۆقەڵانەی گەردەن کێل کە لەودیوی ئاسۆی بەسەرچوونیانەوە بە پرشەنگ و تاو و تین، ڕووناکایی و گەرمایی و جوانی لە شێوەی میراتی بێ بڕانەوە بۆ چین لە دوا چینی زیندووان بە دیاری دەنێرن. چی گونووەتی و کردووەتی بە ڕوخسار و ناوەرۆکەوە دەبێ لە نرخاندندا ئینسافی دۆستانەی لەگەڵدا بەکار بێت. ئینسافی دۆستانەش پێویستی بە لایەنگیری نییە. دوو نوختەی سەرەکیی سادەی تێدا ڕەچاو بکرێ بەسە:

١- داوا ناکرێ لە شاعیر قارەمانی خۆبەختکردوو بێت.

٢- کەس بێ عەیب نەخولقاوە.

بەسە بۆ مرۆ عەیبی ئەوتۆی نەبێ شەرمەزاری بکات.

ئینجا ئەگەر کەسی وەها هەبوو بە نازایی لە نێوان هەموو عالەمدا خۆی لە پێناو گەل و مەفتەن گەیاندبێتە پەتی سێدارە وەها هێندە بێگەرد بووبێت لە عومەری عەبدولعەزیز و غاندیشی تێ پەڕاندبێت، ئەوا زێدە نازایی و پاکییەکەی بە مافی تەواوەوە بۆی حیساب دەکرێت، بەڵام ناشێ ئەو پاڵەوانەتییە سێبەر بهاوێتە سەر خەلقوڵڵای جیهان کە خۆیان بەخت نەکردووە کاتێك گلەییەکە بەسەرشانی تێکڕای میللەتدا دووڕا ئەوسا جێی خۆیەتی عەیبداری وەکو بارانی پەڵەی ئیقلیمگیر هەموو شاعیر و ئەدیب و شێخ و مەلا بگرێتەوە.

لێرەدا ڕاستییەکی سەر بە کۆمەڵایەتی هەیە بەر پەراوێزی ئەم باسە دەکەوێ، لەو دەمانەدا کە کۆمەڵ وەکو گۆمی داوەستاو و بێ جووڵە ژیانێکی ڕۆژانەی کەمڕەنگ بەسەر دەبات و وەك چۆلەکە و کەروێشك خەریکی گوزەران و خۆپاراستنی (ئاگرە سوورە لە خۆم دوورە)یە، هەموو چالاکییەکی گۆم شەقێن کە باری ئارام و مەندی کووچە و بازاڕ و ڕێ و بانان لەبەر هەنگاوی کەسایەت و گوزەران دەشێوێنێ خۆی

زەق و ڕەق و ناحەق دەنوێنێ. کە گوتراوە لە قەدەر بەرى خۆت بێت ڕاکێشە وەیاخود مریشك هێلکەى قاز بکات وەهاى لێ بەسەر دێت تەعبیرى لە دڵ و دەروونى ئەهلى بازار و کاسبى عادەتى و هەژارى بێ دەسەلات داوەتەوە ئینجا هى دەسەڵاتدار. بەدرێژایى ڕۆژگار بۆرەبیاوى سەربزێو لەلایەن ڕەشوڕووت و بێ دەسەڵاتەوە سەرشکێن کراوە (ئەگەر بە دەستم بوایە پەیکەرى سەربازى نەناسراوم بۆ ئەو سەربزێوانە هەڵدەنا) دواتر قسە گەیشتووەتە توجار و شێخ و مەلا. حاجى قادر لە کۆیەى سەدەى نۆزدەمدا نموونەیەکى بێ مانەند و دەگمەنى چەندین سەد ساڵە بوو، خۆ ئەگەر مەلا نەبوایە و زمانى لە شیعرى برند نەگەڕابایە هەرگیز نەیدەتوانى لە بەرگى فەلاحێکى نەخوێندوو بەخەى شێخ نەبى و شێخ غەفوور بگرێت، کە بەخەشى گرتن توانى لە پەنا مەلایەتى و شاعیرى و شەخسیەتى خۆیەوە ڕێزى خۆى بپارێزێ دەنا کەس بەدوا دەنگییەوە نەڕۆیى، مریدەکانى شێخ ئەویش کە برێتى بوون لە ڕەشوڕووت و کاسبى بازاڕ و بەشێکى توجارەکان و ئاغاى لێکەوتە وەها چاو ئازا بوون پەلەیان کرد لە ڕۆژى ڕووانندا هەڵى بدرن. حاجى لەگەڵ ئەو ئازایەتى و هۆشیاریبەشیبەوە نەیتوانى لە کۆیێ بگاتە ئەو بزێوییەى پێى دەڵێن چالاکیى کوردایەتى، دواتریش کە لە ئەستەنبوڵەوە پەندى کوردایەتیى بۆ هاونیشتمانەکانى دەمەنارد کەس بەکردەوە گوێى بەقسەکانى نەبزووت. کۆمى داوەستاوى کۆمەڵ کە لە بنەڕەتدا بەسەر هەژاریبەوە داوەستاوە و پەنگ خواردووى ژیانى کولەمەرگییە، هێندەى عەزابى گۆڕەوشار وەتەنگ دێت لە بزێویى بێ سەروبەر و داك و باب کەوا تروسکەى ئومێدێکى نزیك و بەرچاوى لێ دەرناکەوێت. کۆمەڵى دەوڵەمەند ئەگەر بە حەقیش نەبێ بە ناحەق دەستدرێژى لە جیرانى دەکات. فەلسەفە و بیرى ڕووناکى بەرەو هاندان و هەڵگەڕانەوەش لە کۆمەڵى نیوەمردوو کار ناکات. لە نوختە نیگاى ئەم قسانەشەوە ئەبوونى کەیان لە هەموو هۆیەك بێ ڕەزاترە بۆ چەسپاندنى ئەو مرتەڵەبییەى لە هەژارییەوە دەرسکێت. بە بیرم دێت لە بیستەکان و سییەکان، خەڵقى شار لە شایى و بەزمى شەوانەى چایەخانە و دانیشتنى دیوەخانەکان لە شیعرى غەرامى بەولاوە گوێیان لە شتێکى دیکە ڕانەدەگرت، ناوناوەیەك ئەبێت کە گۆرانیبێژ باى دەدایەوە سەر شیعرى نایینى. ئینجا لەخۆوە دیارە کەوا بەر لە ٤٠ - ٥٠ ساڵیش زووتر ئەو خەڵقە هەر شیعرە دڵدارییەکانى حاجى قادریان لە کۆڕى شادیدا دەخوێندەوە. قوتابیى مەکتەب هەوڵ جار بوون بە ئیستگەى بێتەلى شیعرى

نیشتمانی، لەوانەوە وردە وردە خەڵقەکە ڕاهات ناردی گۆرانی لە مزاشی شیعری دڵداری و وەتەنی بهارین. ڕەوای حەق نییە ئێمە مجێزی سیاسی و فەلسەفیی خۆمان لە چەژی مرزی بەر لە سەد ساڵ بگێڕین وەیا بە عەیارەی وڵاتە هۆشیارەکانی ئەو سەردەمە کوردستان و کوردەوالری هەڵسەنگێنین. ئایا ئەگەر ئیستاکەی خۆمان بە ئیستاکەی ئەڵمانیا و سوید بگرین چ دەردەچین؟ تا نووسینی ئەم دێڕانە یەك بانکی کورد لە مندالدانی مێژوو نەرسکاوە. نەك بانك تاکە یەك (صراف)ی کورد پەیدا نەبووە. ئێمە هەتا ئێستا لە قسە بەولاوە قێری هیچی دیکە نەبووین قسەکەشمان لە خەڵق وەرگرتووە. ئەگەر لەوانمان نەبیستبایە هەر گاڵ و بوغی ڕۆژگاری سەردەمی حاجی و بەر لەویشمان دەکوتایەوە یا ئەوەش لە بیر نەکەین کە حوکمداریی بابان و سۆران و ئەردەلان و نازانم کوێ لە سەردەمی خۆیاندا، لەگەڵ هەموو شانازییەکی ڕەوای پێیانەوە دەکەین، بەند بوو بە دەسەڵاتی کەسانێکی وەیا بنەماڵەیەکی بەر زاراوەی (دەرەبەگ) دەکەون و لەلایەن بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرانی سەردەمەوە تۆمەتی برندەی درندەیان تێ دەگیرێ، تۆمەتیش لە بەیندا نەبێ دەبێ بزانین ئەو ئەمیران و حوکمدارانە بە کردەوەیان لە واقیعی دواکەوتووی کورد زماندا تێمان دەگەیەنن کە بەرژەوەندیی خۆشیان نەیخستنە سەر باری هاریکاری و دۆستایەتیی ناوکۆیی لە ئاست هەرەشەی هێزە بێگانە زلە دڵگیرکەرەکانی ئەوسای کوردستان. خەڵقەکەی ئەوساش، لە دەرەوەی چەخزی لەشکر و دەست و پاوەندی حوکمدارەکان دەورێکی بەرچاوی تایبەت بە خۆیانیان نەبوو لە هەڵسوکەوت و چەندوچۆنی ڕووداوی سەر بەحوکم و ئەوەی لە پەلاماری بێگانەوە بۆ سەر حوکمدارەکان و خاکی کوردستان بەنگبەت بۆیان دەمایەوە چ سەیر و سەمەرەش لەو تابلۆیە ڕەشەدا هەڵنازەقێنەوە چونکە کەسانێکی لەوانە نەبووین پرسیاریان پێ کرابێ وەیا تێ خوێندرابێنەوە لە شەڕ و ئاشتی و شێوازی حوکم و چەندوچۆنی یاسای مالی و ئابووری... و هتد. جۆرێکی حەتمی و ناچاری هەر خەریکی خەتەجووت و دێراوی شیناورد و سەلەم و ڕێهەی بازاڕ و مەڕ و ئاژەڵ لەوەڕاندن و ئاڵێ دەڵێ بابەی مزگەوت و زەرگ لە خۆدان و شەهڵتە خواردن و خەرەك ڕێسی و مازوو چنین و جموجوولی گوزەران دەبن.

چاوەڕوان ناکرێ لە یەکێکی وەها بێ کیفایەت کە پرسی پێ نەکرابێ حەز لە چ دەکات، تا ئەو بێ کیفایەتە سەر لە قوڕ بنێت بۆ حاکمێکی لێی دەقەومێت هەرچەند لێ قەومانەکە بۆ ئەویش بەسفت و سۆ بێت. لەم سەردەمەدا من و تۆش کەمتەرخەم دەبین

که پرسمان پێ نەکرێت، خۆ بەخۆشمان دەڵێین ڕۆشنبیر، پێشڕۆ، ڕابەر ... ئینجا مام بارامی عەبابەپێڵی ساڵی ١٨٨٧ و ١٧٨٧ کە ئەیدەزانی کاغەزیش مۆر بکات دەبێ چەند بەخەمی ئەم دنیایەوە بووبێت؟ کابرای جاف کە گوتی. مەحموود پاشا دەمرێ نامرێ ملی وەقوتەوە، وامێ دەمرێ. ئەگەر وەهای ئەگوتبایە زۆڵە ڕۆڵەی ئەو دەمە دەربەچوو، پێت سەیر نەبێت باپایەکی ئەو سەردەمە چ مەلا بێت و چ شاعیر و چ کاسبکار بۆ تێشکانی پاشای ئیسلام لە ئاست پاشای نائیسلامدا پەرۆشی پتر بووبێت لەو پەرۆشەی بوویەتی لە تێشکانی حوکمدارێکی کورد بەرانبەر پاشای ئیسلام چونکە باوەڕی ئیسلامەتی لە شوێنەدا نییە کە هەبووە بەڵام هەبوونی باوەڕی قەومایەتی ئەو بێ شوێنەیە نییە ئێستاکەش خەڵقەکە بەپێی باوەڕی خۆی پەرۆش دەخوات چ ڕۆشنبیر و چ نەخوێندوو تەنانەت باوەڕە سیاسییەکانی ناو کوردایەتی و هەموو جیهانی سێیەم هەمووی بووەتە جۆرە ئاینێك کە ڕەخنە هەڵناگرێ و ڕابەرەکانیان لە پایەی پێغەمبەرایەتیدان، ئیتر سەیر نییە ئەوانیش قەومایەتی بە قوربان (خەلیفە)ی شەقامەرێی باوەڕەکەیان بکەن وەك کە ڕۆشنبیران بێ پەروا دەیکەن.

مەحوی مەلا و تەریقەتدار و شاعیر بووە. ئەڵێی داوا دەکرێ بە تەنها شیر و تیر لە زۆردار هەڵبگرێت کە ئەگەر هەڵی بگرتایە دەبوو بەر لە هەموو زۆردارێك بەخەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی بگرێت. ئەگەیشی بۆ دەچێتەوە لەوەدا کە زێدە لە هەموو میللەت ئاڵای کوردایەتیی هەڵنەکردووە ئەگەر لە خۆمان بسەلمێنین دروشمی سیاسەتی ساڵی ١٩٨٧ بەسەر دارەکازی مەحوییەوە بشەکێنینەوە دەبێ خەریك بین لە حەیاڵەوە دروشمە سیاسییەکانی ساڵی ٢٠٨٧ بە چەرمگە و نەقیزەکانی نمایشتی ئەم ڕۆژەماندا بدرووین دەنا بە گەز و گرێی خۆمان ئیفلاس دەکەین.

بەپێی ئەو باس و خەبەرانەی لە مەحوییەوە بە ئێمە گەیشتووە لەلایەن ڕەفتار و ئاکارەوە هەرچی خەوشێکی لەوانە بێ لە ئادەمیزاد بەداوێوە بکرێ تێیدا نەبووە مەلایەکی تەریقەتداری خواناس، لە جغزی باوەڕی ئیسلامەتیی خۆی دەرنەچووە هەوڵی گوزەرانیشی هەر پابیی پەلەکوتکەی ژیانێکی سادە بووە کە بەحاڵ لە مەلایەکی خاوەن مەدرەسە و فەقێ دەوەشێتەوە ئەو سەفەرەی کە بەپێی قسەی مامۆستا سەجادی بۆ ئەستەمبوڵی کردووە لە ساڵی ١٨٨٣ ز گۆیا چاویشی بە سوڵتان عەبدولحەمید کەوتووە، ئەگەر ڕووی دابێ، خەبەرێکی خۆشە پایەی مەحوی لە سادە مەلا و تەریقەتدارێکی سەر بەرماڵ بەرزووتر دەبات، زۆریش نەك کەم، چونکە

گەیشتن بە سوڵتان لەوسەردەمەدا کارێکی ئاسان نەبووە پیاوێکی شۆرەتی مەزنایەتییەکەی بەر لە خۆی ڕێگەی چوونە لای سوڵتانی بۆ هەموار نەکردبێت تەمای سەردانی سوڵتانی نابێت، سوڵتانیش لە حیسابیدا نەبووە هەر بۆرەپیاوێکی نارەزووی کرد خێرا دەرگای (بابی عالی)ی بۆ بکرێتەوە. خۆ ئەگەر دروستکردنی خانەقاکەی (مەحوی)ش مایەی ئەو ڕێزگرتنە بێت هێندەی دیکە بەڵگەی شەخسییەتی مەحوی دەچەسپێنێ. ئەو ڕوباعییە فارسییەش کە لە لاپەڕە (بیست و حەوت)ی پێشەکییەکەی (دیوانی مەحوی)، لە شەرحی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاک محەمەد، بە عەیب حیساب کراوە لەسەر مەحوی بەوەدا کە حەمە عەلی شای قاجاری پێ هەڵداوەتەوە، ئەویش دەبێ بدرێتەوە بەو سەردەمەی تێیدا هۆنراوەتەوە تا ئەگەر خەڵقی سلێمانی وەیا کوردستان بە تێکڕایی لەسەر مەحوییان بە عەیب حیساب کردبێت ئێمەش پێرەوییان لێ دەکەین. بەڵام دەبێ کە ئەمەمان کرد هەموو ئەو ڕۆشنبیرە کوردانەش تاوانبار بکەین کە بە برووسکەی گەرموگوڕ پیرۆزبایییان لە عەبدولکەریم قاسم کرد لەسەر بۆردمانەکەی کوردستان لە (۱۱)ی ئەیلوولی ۱۹٦۱. من دڵنیام لەوەی کە مەحوی گلەیی لێ نەکراوە چونکە ئەو خەڵقەی کە بە خەیاڵ دەیانخەینە سەر گلەییکردن لە مەحوی بۆ خۆیان بەرزەیێ بۆ زابتێکی تورک ڕاست دەبوونەوە و دەستەونەزەر بەرانبەری دەچەقین، کورەکەی تەڕانیش لە ئاست حکوومەتەکەی قاجاری هەروەها بوون، کەسیش بەتەما نییە گلەیی بە خەبەر بهێنێ لێیان. واقیعێکی هەناسەبڕی پشتشکێنی ئەو خەڵقەی تێدا گرفتار بووە ئەوە نییە لە ترسی گلەیی دواڕۆژ (کە هەر بە وەهمیش دانەهاتووە) سەرپێچی و سینگ دەرپەڕاندنی پێ کردبێ لە ئاست داگیرکەری بێ ڕەحم. سەیری مێژووی کۆن و نوێ بکەیت دەبینیت کورد کەمتر لە میللەتانی دیکە سەودای کوڕێنی و دەماغبەرزیی شك بردووە. قسە لەم ڕێبازەوە شرێتەی هەیە من لێی دەبڕمەوە بەڵام ڕاستییەکەی حەزم دەکرد بزانم ئەو ڕوباعییە لە چ زەرفێك و بە چ نیازێك داندراوە و چۆناوچۆنی بۆ مەدح کراوە کە بەڕێ کراوە. مەحوی هێندە کۆن نییە سەروشوونی حەیەراتی بزر بووبێت، لە غەریبیش نەژیاوە تاکو سەودای دوور باسوخواسی کپ کردبێت. لە نموونەدا دەڵێم ئەو نەقیکرانەی ئەو و چەند مەلایەکی دیکەی سلێمانی بۆ بەغدا کە لە ساڵی ۱۲۹۱ ك. ڕووی داوە و لە لاپەڕە (شەش)ی دیوانی مەحوییی باسکراودا هۆیەکەی بە نەزانراوی هێڵراوەتەوە خستمییە سەر پرسکردن. بە کورتی دەڵێم بە تەلەفۆن داوام لە برادەرم

(عەلی دەروێش) کرد لە سلێمانی، ئەویش قسەکەمی بە مامۆستا عەبدوڵڵا ئاگرین ڕاگەیاند. ئەویش لە هەمان دەمدا بە تەلەفۆن پێی گوتم کە لە مەلا ئەسعەدی مامی خۆی بیستووە چەند مەلایەك بە حکوومەتیان ڕاگەیاندووە کە مەحوی و مەلاکانی دیکە پەیوەندییان بە حکوومەتی ئێرانەوە هەیە بۆ سستکردنی دەسەڵاتی عوسمانلییەکان... گوتیشی ئەم باسەی لە گوتارێکی خۆی کە ساڵی، وابزانم ، ١٩٧٧ لە گۆڤاری زانکۆی سلێمانی بڵاو کراوەتەوە. شەرح داوە دیارە حەسوودی مەلاکانی خەبەرەدەری هستووەتە سەر ڕێگەی وەها درێو، پێشی ناوێ بە تەئویل عوزریان بۆ بهێنینەوە بەوەدا کە وا ڕەنگە جوداییی مەزهەب لە سنییەوە بۆ شیعە کەمەری هیمەتی بۆ چوغلی پێ بەستبن... مەحوی کە بەعایەرەی ناکار و ڕەفتار و ئەدەبیاتی سەردەمی خۆی هەڵکێشرێت لە کار و عەقیدەدا خواناسێکی ڕاست و حەقپەرست دەردەچێت، دیارە مرۆی ئەوتۆیی راست و حەقپەرست لای چاکەی خەڵق دەگریت کە ئەگەر بە کردەوەش نەیتوانیبێت حەق بە خاوەن حەق بگەیەنێت بەدڵ و بەزار و بەقەڵەم ڕازەوی حەقناسی و حەقسەلمێنی و دژەستەمی دەگرێتە بەر. لێرەدا دەبێ بڵێم، بەندی (لە شاری کوێران دەبێ چاو بنووقێنیت، یان دەست لەسەر چاوت دانێیت) هەر ئەبێ بۆرەسێبەرێکی خۆی دەخاتە سەر ڕەفتاری ئادەمی، ئەو بۆرەسێبەرەش لە کەس بە عەیب ناگیرێ. حەدیسی مەشووری (من رأى منكم منكرا فليغيره بيده فان لم يستطع فبلسانه فان لم يستطع فبقلبه وذلك اضعف الايمان) دەستووری واقیعی ئینسافکارانەیە لەم مەیدانەدا.

چارەسەرکردنی بەدایەتی و ستەم و بێ ویژلی و ناکاری وەها چەپەڵ بە پاڵەوانبازیی تاك تاکی مرۆی کەم دەسەڵات وێنە و وەهەمە، لە زۆر باردا خۆدزینەوەش لە بەدایەتییەکی کە زۆردار بەسەر خەڵقیدا دەسەپێنێ ئاسان نییە. بەسە بۆ شەرافەتی مەحوی و کەسانی وەك ئەو کە لە جەزی ئەو حەدیسە دەرنەچن. ئێمە ئەگەر لە کولانەی (نظری)یەوە سەیری کۆمەلایەتی بکەین دەبێ بەوە ڕازی بین مرۆ خراپە نەکات، کە خراپەی نەکرد خاڵەمەخش بێت لە بەرهەڵستی نەکردن لە خراپەی غەیر، کۆمەلایەتیش لێرەدا ئەوەیە کە خۆمان و مەحویی تێدا ژیاوە نەك هی سویسرە و فنلەندە لایەنی (نظری)ش لێرەدا ئەوەیە کە (مرۆ) خراپەی نەکرد خراپە نامێنێ بەرهەڵستیی لێ بکرێت.

دوای ئەوەی لەلایەن ناکار و کردارەوە لە مەحوی بووینەوە بۆ ئەو ئەنجامەی پێی گەیشتین لە شەرافەت و خاوێنی و خواناسی و دادخوازی، چ ڕێگایەك لەبەر مەنگاوی

مندا نامێنێ تێیرا بڕۆم لە باسی ژیان و بەسەربردن و ڕووداوێکی بەدەنگ و سەدا دووچاری بووبێت چونکە هەر ئەوەی لێ دەزانم کە بە کورتی لە پێشەکییەکەی (دیوانی مەحوی)ی باسکراودا هاتووە لەمەش بترازێین، من نەهاتووم لە ژیان و بەسەرهاتی مەحوی بکۆڵمەوە چونکە موناسەبەکەی میهرەجان پەراوێزی بە دەوری ئەم نووسەنەدا کێشاوە کە مەبەستی بنجی تێیدا دەبێ ئەدەب بێت نەك بەسەرهات. ئەمە لەلایێکەوە لەلایەکی دیکەشەوە بەپێی تێگەیشتنی من لە هێمای ڕووداوێکی ڕەنگی دابێتەوە لە دیوانی مەحوی بەو جۆرەی ئێم بگەیەنێ کە دەخلی تایبەتی هەبووبێت لە ئەدەبی مەحوی وەیا ڕووکاری بەرەو لایەنێکی نوێدا سووڕاندبێت هیچی ئەوتۆ نابینم لە چاو ئەقالیدی شاعیرە کۆنەکانمان زەق خۆ بنوێنێت. لە نموونەدا دەڵێم سەیرێکی قەسیدەی لاپەڕە ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤ لە دیوانەکەی مەحوی بکە کە لە تێشکانەکەی ڕووسان بەرانبەر ژاپۆنیای ساڵی ١٩٠٥ هۆنراوەتەوە و بە هەمووی یەك ساڵ ماوە ژیانی مەحوی لە ١٩٠٦ کۆتایی بێت، دەبینیت چ فەرقێك نییە لە نێوان ئەو قەسیدەیە و هەرچی پێش خۆی گوتراوە لەلایەن داڕشتن و فەرهەنگۆك و باوەڕ و تەسەور و هەرچی شتێکی کە ڕێی تێ دەچێ بێتە ناو شیعری شاعیر وەیا ڕەنگێکی جوداکەرەوەی تێ هەڵسوێت. باوەڕ ناکەم لەو تاکە ساڵەشدا کە تەمەنی مەحوی بەلای کەمەوە (١٣٢٦ – ١٢٥٢) ٧٣ ساڵ بووە مەودا هەبێ بۆ گۆڕانێك و ڕووسووڕانێك کار بکاتە سەر خۆی یا ئەدەبی. گەورەترین بنگەی خەیاڵ لەو قەسیدەیەدا دوو شتە: یەکیان ئەوەیە کە (زۆر) لە ئاست (کەم)دا هەڵاتووە بەوەشدا باشتر توانای کریگار بۆخەڵق ئاشکرا دەبێت، ئەمەش عەقیدە دڵخۆش دەکات. دووەمیان ئەوەیە کە (قەیسەر) لە زمانی ڕووساندا (چار)ە ئیتر دەرفەت پەیدا بووە بۆ کەڵك وەرگرتن لە ڕێکەوتێکی خۆش کە لە کوردی و فارسیدا وشە هەن (چار) بێت وەیا (چار)ی تێدا بێت بە واتای هەمەچەشنە:

چاری قەیەر بزانە نییە، چەندە چاری وا

بێ چارە ما کە بوو بە دوو پەنجەی قەزا دووچار

ئا لەم دوو نیوە دێڕەدا چوار جاران جێگە بۆ (چار) دۆزراوەتەوە لە بەیتی دیکەشدا (چار) هاتووە لە جیاتی (چوار) ئەمەیش شتێکە لە چەژی شیعر شیرین دێت. لەم قەسیدەیەدا دەرفەت بۆ منیش هاتووە کە دەوری بەیتی چوارەمی هەڵبێنم:

دەربە تریشقەیێکە کە کێوی دەدا بە باد

ئەشپاە – ئەوەندە زۆرە بە کەس نایەتە شومار

لەم بەیتەدا هێمایەکی بەهێز هەیە بۆ ئایەتی (فلما تجلی للجبل جعله دکا، خر دکا وخر موسی صعقا). مامۆستا مەلا کەریم و کاک محەمەد ئەم لایەنەیان تێ نەخوێندووەتەوە. سەیر ئەوەیە پاش مەرگی مەحوی بە ٣٩ ساڵ بۆمبای ئاتۆم (درة) بەسەر ژاپۆندا هاتە خوار و ئەو تریشقەیەی لێ کەوتەوە کە دەزانین کێو دەدا بەباد. ئەگەر مەحوی مریدی مابانایە (ئەبرە تریشقە)یان بۆ بە پێشبینی و کەرامەت لە قەڵەم دەدا.

کە دەڵێم لەم نووسینەدا باسی چۆنیەتیی ژیان و ڕووداوەکانی بەرهەمەنگاری مەحوی مەبەست نییە. نەهاتووم بڵێم زانینی ئەو لایەنە کەم بایەخە. هەر ئەوەیە کە جێگەی لێرەدا نابێتەوە. ئەما ئەگەر بڵێین بۆ تێگەیشتنی مانای شیعرەکانی دیراسەی ژیان و مێژووی سەردەمەکەی پێویستە، ڕاستییەکەی زۆر بەداخەوە، ئاوناوەیەک نەبێ شاعیرەکانمان تابلۆی دەروونی خۆیانیان بەشیعر کێشاوە نەک بوونەتە ئاوێنەی ڕۆژگاریان. بوونی شاعیر و مەلا و خوێنەوار بە ئاوێنەی واقیع بەوەندە نابێ باسێکی زوڵم وەیا خەفەتێک بۆ داد وەیا ڕەنگێکی عادەتی واقیع بکەوێتە بەرهەمیانەوە چونکە مرۆڤ هەر زار هەڵێنێت بە ناچاری شتێکی بەزماندا دێت پێوەندیی بە بازاڕ یاخود کۆڵان یاخود مزگەوت و تەکیە و خەرمان...وە هەبێت یا هیچ مەبەستێکی نەبێت من و تۆ لە نووسیندا بە دۆستی مێژووی هەڵیمێنەوە. کە مرۆڤەکە کەوتە سەر باری شیعردانان دەست دەکات بە بژاردەکردنی وێنەی شیعری. لە ڕۆژگاری مەحوی و پێش مەحویدا (وێنەی شیعری) ئەوە بوو کە لە دیوانەکانیاندا دەیبینین: خەیاڵ، وردەکاری، ئاراییشت، نوکتەئارایی، مەهارەتی داڕشتن، وێنەی هونەری تازە یاخۆ تەقلیدی بەپێی دەسەڵاتی شاعیر... و شتی ئەوتۆیی کە چارچێوەی مەفهوومی سەلمێندراو و بە عەیارەی مەقبوول پێوراو کێش و قافیەی ڕێک بن. ئەوەندەی شاعیر خەریک بوو بە زمانی شیعری ئەوسا نیسهاتی نەبوونی دەمی پار بکات و کەمەرەکەی لە موو باریکتر بکێشێت گوێی نەداوەتە ڕووداو، بگرە خۆی لە چاکە و خراپەی دنیا نەگەیاندووە سەرنج بگرێت دەبینێت شاعیرەکان مەنهەجێکیان نەبووە بۆ خۆ تێ گەیاندنی کاروباری ئەم دنیایە، کەی ڕووداوێک کەوتە بەرمجێزی یاخۆ خزمەتی مەهارەتێکی ئاوشیعری کرد نیگایێکی لێ خوار دەکاتەوە. سالم ئەو شێوەنەی بۆ بابانەکان کرد لەوەوە بوو کە برین کەوتبووە لەشی خۆی دەنا هەشت ساڵێک پێش تێچوونی بابان ڕەواندز لێی قەوما بوو بیری بۆی نەچوو. هەڵبەت من زۆر مەمنوونی سالم کە

شیعری خۆی کردە لاواندنەوە بۆ شێوەنی تێچوونی بابان، خۆ دەیتوانی بەو ئەدەبە پێ دزێلکە بکات بەرەو دەسەلاتی نوێ، کە ئەیکرد لە مەردایەتی و هەستی بریندار و دەماری کەرامەتەوە بوو. بەلام دەبێ خۆمان بە سەهوو نەبەین لە دەلالەتی ڕووداو: لەو دەمانەدا کەس گلەیی نەبووە لە خۆدزینەوە وەیا خامۆشبوون لە نگبەتیی یەکێکی لە نزیکەوە خزم و دۆست نەبوو بێت. بە ڕێکەوت مەحوی و سالم و کوردی... شیعریان هەیە لێیان دەبێتە شایەدی چاکە و خراپە، ئەدی ئەو عالەمەی کە شیعری نەگوت خۆ هەموویان هەر بێباك بوون بۆچی جاهیلبوونیان ببێتە شەفاعەتکار؟ هەر ئەو جاهیلە لەسەر گیسکێکی خۆی ئامادە بوو دز بکوژێت کەچی بۆ ڕەواندز گوێی نابزوێت. شاعیرەکان کفریان ئەکرد بەهرەیان هەبوو، ناشاعیرەکانیش چ چاکەیان ئەکرد کە بەهرەیان نەبوو. با ئێمە عەیارەمان خوار نەبێت و تەرازوومان لەنگ نەکەین بەوەدا کە چاکەی شاعیرەکان لە بیر بکەین هەر چونکە وەکو ئاپۆرەی خەلق هەستیان بە ئێش و ئازار کردبێت نەك وەکو غاندی.

من کە لەسەر شاعیر دەکەمەوە جەماوەر خەتابار ناکەم. دەمەوێ بە چاوێکی ئینسافەوە سەیری خەلقی ئێرە بەهێشەوە بکرێت. نەشاعیر و نەغەیری شاعیر لە بارێکی نەفسی و ژیاری و ڕامیاری و ئابووریی ئەوتۆدا نەبوون ڕێز بگرن و لە دژی زۆر و ستەم هەلچەقن. هەزار لۆمەی بەدوا کاتی ئەم ڕۆژگارە بابیی هەزلریەکی ئەو نەگبەتە نییە کە باپایەکی بەر لە ۱۰۰ سال بەشەق و شوێلاق دەخرایە زیندانەوە و مال و منداڵیشی لە ترسان و لە برسان زیرەیان لێ هەلدەستا. هەستی سڕی کۆمەلایەتیی ئەو سەردەمانە کە مێژووکرد بوو ئەك هی نامەردایەتیی خەلقەکە وەها نەبوو بۆ ئازاری غەیر بەخەبەر بێت وەیا بتوانێ تیماری دەردی غەیر بکات. هەر کەسە هەریك بوو خۆی بژیت و بەرەکەی لە ناو دەرکات، ئینجا کە من گلەییت لێ ئەکەم تۆش گلەییت بەسەرمەوە نامێنێ.

چ شاعیر و چ غەیری شاعیر لە هیچ سەروبەرێکی کاری دنیا بەشدار نەبوون هەتا چاوەنۆڕ بین دەنگی هەلوەستی ڕەخنەگرانەیان لە کاری ناڕەوا ببیەین. هەلوەستیش قسەی ڕووت نییە، کردەوەی لەگەڵە چ زاڵمێکیش بە تەما نەبووە لە قسەی ڕووت تووڕە بێت. لە نووسینێکی عەرەبیم، کە جارێ لە ژێر چاپدایە گوتوومە: (كل فلسفة في الارض وكل حكمة في السماء تكون معطلة اذا عدمت بشرا يؤمنون بها ايمان اداء وتنفيذ) دواتریش لەو نووسینەدا دەڵێم: ستەمکار چونکە دەیزانی ئەوانەی لە دیوانی

دانەنیشن ڕیاکارن هەرگیز خەیاڵی بۆ ئەوە نەچووە کە لە شیعردا دژی ستەم قسە دەکەن ئەویان مەبەست بووبێت خۆ ئەوان پاتەوپات بە داد و ئینسافی ئەویان هەڵدەگوت. لە کوردەواریدا شاعیری (مداح) بە واتای مەفهوومی سەردەمە کۆنەکان پەیدا نەبووە چونکە باری وەهای بەخۆوە نەدیتووە لە دەوڵەمەندی و سیاسەتمداری و بەرژەوەندیی زل کە بۆ دەوڵەتپارێزی یەکێ لەسەر شیعر کەوتبێت. لە کوردستانی باشووردا هەر لە ناحەڵێنەوەی حوکمی عەبدوڕەحمان پاشا شیعری عەرووزی کوردیمان نەبوو چ جای شاعیری مەداحمان هەبێت.

شێخ ڕەزا بە هەڕەشە نەک دەست پانکردنەوە مزەی مەدحی لە کەسانێک دەستاند کە حەزیان دەکرد باسیان نەکرێت. ئەم حاڵەتەی دەستکورتی و بێ سامانی و هەژاریی سیاسیی وەهای کرد کە شیعری سەردەمی مەحوی لەو جغزەدا بمێنێتەوە کە شیعری شاعیرە گۆشەگیرەکانی سەردەمی عەباسی و دواتریش تێیدا قەتیس مابوو. لەو دەمانەدا کە شاعیری مزەخۆر دیوانی خەلیفە و ئەمیر و وەزیرەکانیان بە شیعری زرینگەدار دەرازاندەوە شاعیری گۆشەگیر زۆر بوون شیعریان بۆ دەروونی خۆیان دەگوت. بێگومان ئەگەر لە کوردەواریشدا بازاڕی شیعری مەدح بەبرەو بایە مەحوی هەر ئەوە دەبوو کە دەیناسین. تاکە ڕوباعییەی بۆ شای ئێران بە سێ بەڵگەی مەحکەم ئیسپاتی قسەکەم دەکات: بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە تاقانەیە. بەڵگەی دووەم ئەوەیە کە دەست پانکردنەوەی تێدا نییە. بەڵگەی سێیەم ئەوەیە کە ئەویش وەکو حاجی قادر مەدحی دەسەڵاتداری نزیکی نەکردووە خەیاڵی پاداشی لێ بکرێت.

لە نووسینێکی حەفتاکانماندا بایی زانینی خۆم و هۆش پێشکانم دیاردەی کەنارەگیری و خۆ لە دنیانەگەیاندن و وسکتبوون لە ڕووداو و ئەو جۆرە دوورەپارێزییەی شاعیرە ناسراوەکانی لێرە بە پێشەوەمانم شی کردووەتەوە کە وەک بە بیرمدا دێتەوە و پێشی ڕازیم، دیاردەکە دەچێتەوە بۆ بێ دەسەڵاتی و بەشدارنەبوون لە هەڵسوکەوتی دنیا و قەومانی کاری گرنگ و چارەسەرکردنی گرفت و کۆسپی کۆمەڵ و ئەو تەرزە بێ تەرەفییە ناچارییەی کە دەکێشێتەوە بۆ بەخۆوە خەریکبوونی شاعیر و پەنگخواردنی دەروونی، تا ئەوەی وەک ئەو حەپسانەی کە لە ماوەی ١٠ – ١٢ ساڵدا دەبنە ماهیرترین کەس لە هونەری نەخش، شاعیری بێ بەشیش لە کاری دنیا دەبێتە وەستای نەخش و تەونی ناو شیعر. بێگومان هەندێ باوەڕی سەر بە قەزا و قەدەریش دەبێتە ڕێ خۆشکەرەوە بۆ پەنگخواردنی شاعیر و غەیری شاعیریش لە حاڵ و بارێکدا

که هەرگیز پرسیان پێ ناکرێت و تێ ناخوێندرێنەوە. بەڵام قەزا و قەدەر بە تەنها قەت نەبووەتە هۆی پڕبوون؛ لە دەمی پێغەمبەرایەتیدا شاعیر هەبوون و پێویستیش سڕبوون بۆ لەسەرخۆکردنەوە و وەڵامدانەوە و بردنەوەی شەڕە دندووکێی وشەیی. من نامەوێ لێرەدا بچمە ناو درێژەی ئەو هۆیانەی وەهایان کرد کۆمەڵایەتیی کورد مردەڵەی ئەزوك بێت. هەر ئەوەندە دەڵێم ئەمەشیا کورد لەمبارەی تێیدا دەژیا مردەڵە نەبێت و شاعیر و غەیری شاعیری دوورەپارێز و ڕووەو قەزا و قەدەر نەبن. ئێستا کە لە ساڵی ١٩٨٧ من ئەگەر دوورەپارێز نابم چیم؟ حکوومەت بە خێری خۆی ڕێ دەدات نووسینم بڵاو ببێتەوە، لەوە بەولاوە چ دەکەم؟ هیچ هەر هیچ.

ئیتر مەحوی و کوردی و وەفایی چیهان کردبایە دەبوونە ڕۆڵەی سەردەمی خۆیان. بەشێکی زۆری نووسەری کورد خەریکی بڵاوکردنەوەی خەیرانە و بەستە و باڵۆرەیە کە ئەمانە لە تامی تەرازووی هیچ سەردەمێکدا نایەنە هاوسەنگی شیعری ئەو پاسکراوانە نە لە ڕوخسار و نە لە ناوەرۆك و نە لە هێمادا. ئەگەر باڵۆرە بڵاو نەکەنەوە چییان پێ دەکرێت؟ سەقافەتی نوێ وەهای کردووە هەڵگەڕاتەوە هەبێت بەڵام مەرجی زۆرە مەرجیش واز لێ بهێنین بە دەگمەن نەبێ کەس لە ڕابەرە بەسەهووچووەکەی خۆی هەڵناگەڕێتەوە.

کەس بەتەما نییە بە ڕەخنە لە خۆگرتن واز لە باوەڕی پووچەڵ بهێنێت تا ئەوەی کە تەجرەبەش ئەو پووچەڵییە بە ئیسپات دەگەیەنێت وازی لێ ناهێندرێت. ئینجا کە گەنج و خوێندەواری ناخەڵێوەی سەدەی بیستەم سوور بێت لەسەر بتپەرستیی مۆدێلی نوێ، بۆچی داوا بکەین لە مەولەوی و مەحوی واز لە (قدرية) بهێنن کە هەر نەبێ (قدرية) بە عەیارەی خۆی ڕاست دەردەچێت و وەك ئەوە نییە کە شێلەم چاند و شێن نەبوو بەردەوام بم لەسەر شێلەمپەرستی.

گلەییم لە مەحوی نییە کە ڕمانی حاکمایەتیی بابان دەنگی نەداوەتەوە لە دیوانی چونکە لە غەیری دیوانی سالم دەنگی لە دیوانی کەسی دیکە نەداوەتەوە، حاجی قادریش پێش ئاوارەبوونی بۆ ئەستەنبوڵ نە باسی ڕمانی ڕەواندز و نە بابانی نەکردووە.

پێم بڵێن شەشی ئەیلوول لە چەند جێگەی کوردستان دەنگی دایەوە؟ سلێمانی کە بۆ شەشی ئەیلوول دەنگی بەرز کردووەتەوە خۆی تازیەدار بوو. لە ١٩٥٧ کە لافاو

زەرەری لە سلێمانی دا چالاکانە هونەرکار و مۆسیقار و گۆرانیبێژیان کەوتنە پیتاك کۆکردنەوە، بەڵام چەند ماڵە هەزارێك لە هەولێر ناوبردنی یەك سەلکە پیازیان پێ رەوا نەدیترا. برین کولاندنەوە خۆش نییە بەڵام بێ سوودیش نییە.

شیعری مەحوی دەبێ بە کێش و تەرازووی سەردەمی خۆی هەڵبکێشرێت، ناشێ لە پەنا فکری (نوێ)وە تیری تانە و رەخنە بۆ سەد ساڵ بەر لە ئیمرۆ بەرێ بکرێت.

هەروەك رەوا نییە بە خۆڕایی گلەیی ساز بدرێت هەروەهاش رەوا نییە لە دەرەوەی شیعری شاعیر واتای بۆ بخوازرێتەوە و لێی بار بکرێت. دۆزینەوەی واتا لە دەقی شیعر جودایە لە بەسەرەوەنان. ناشێ پەرۆشی دەروونی خۆم وەیا باوەڕم بە چاکە و خراپەوە بۆ بە ئیسپات گەیاندنی ئیازێکم بمهاوێتە سەر تەئویلی بێ بنگە لە شیعری مەحوی وەیا ئیبن ئەلفارز وەیا نەبونەواس. کە شاعیری کورد گوتی: قەزا و قەدەر حوکمی خۆی دەکات رێم نییە بڵێم بەوەدا مەبەستی بزاوتنی گیانی کوردایەتییە گۆیا ویستوویەتی بڵێ خزمین بەئومێد بن!

لە نموونەی روو بەواتا گۆرین لە رێی تەئویلی بێ بنگەوە ئەم بەیتەی خوارەوە لە لاپەرە (١٧)ی دیوانی مەحوی دەهێنمەوە:

بۆ دوکانی مشتەری گەر حەول ئەدا کاڵافرۆش

دێنی وا دێنێتە قیمەت خواجە ئەعضایی بکات

لەو لاپەرەیەدا شەرحی بەیتەکە وەها کراوە کە مەلایەکی بۆ خواستووەتەوە و ریشیشی لە خواجە خواستووەتەوە بۆی..

ئەم تەئویلە هەرگیز لەو دەقە هەڵناستێت چونکە مومکین نییە ریشی خواجە لەو دەقەدا بە شێوەیەی کەسەوە بنووسێت چ مەلا و چ غەیری مەلا. ریشی خواجە هەر لەشوێنی خۆیدا دەبێت و بە ریشی جوولەکایەتییەوە دەبێ بچێتە ئەو ئەنجوومەنەی (رەنگە هی دادگا بێت) ئەعزاییی تێدا دەکات. کاڵافرۆشیش کە ئەو دینە ناباوە دێنێتە قیمەت ئەعزایی خواجەی جوو جەربەزەیێکە فێڵبازێکە قۆڵبڕێکە بێ دینێکە نموونەی نوێنەری بەدایەتییە. ئەگەر بە مل مەلا وەیا شێخ وەیا توجار وەیا والی و قازی و سەرەك وەزیرانیشدا بیبرێت لە واتای کەم دەبێتەوە و بایەخ دەدۆڕێنێت چونکە لە (مطلق) بێ دین و ساختەچی وێك دێتەوە بۆ (مقید)ی مەلا کە دەزانین زۆربەیان برسی و هەژار بوون و دەسەڵاتی جوولەکە دامەزراندنیان نەبووە بە ئەندامی دایەرەی

بەرزی حکوومەت. بەھەمەحاڵ دەسەڵاتیشیان ھەبووبێ ئەوان بەر تەعنەی بەیتەکە ناکەون مەگەر وەکو ھەر کەسێکی دیکە بێت لە ھەموو دەستاقی کۆمەڵ کە توانای دەسەڵاتی ساختەی زلی ھەبێت.

نموونەیەکی دیکە لە لێککێشانەوەی پەراوێزی واتا بۆ وەبەرخستنی مەبەستێك کە شاعیر نەیویستووە و شیعرەکە ھەڵی ناگرێت:

لە لاپەرە ۹۰ی کتێبی (لەبارەی مەحویی لوتکەوە) بەیتێکی دیکەی مەحوی کە ئەمە دەقەکەیەتی:

قەزا، بێ دەستەڵاتت کا، چیبە غەیری رەضا چارە

لەبەر دەستی جەلادا رێوییکە شێری پەل بەستە

ماناکەی لە (قضاء)ەوە بۆ (رێکەوت) و لە تەسەوفەوە بۆ کۆمەڵایەتی بادراوەتەوە. ئەو تەئویلە نە بەیتەکە قبوولی دەکات نە مەحوی خۆیشی پێی رازییە چونکە ئەوەندەی لێ شارەزایین کە بەلای ئەوەوە بێ دەسەڵاتیی کۆمەڵیش ھەر دەچێتەوە بۆ تەقدیر. ئێمە پێشتر دیتمان تێشکانی رووسیای زل و زەبەلاح لە ئاست ژاپۆنی بچووکی کەم شۆرەت دەداتەوە بە قەزا و قەدەر. ئایا بەکێ دەکرێ ئەم قەدەرەیان ھەڵداتەوە لە خواوە کۆمەڵایەتی. مەحوی بەیتی وەھای ھەیە ھەڵبگرێ دڵدارییەکەی بە دڵداریی راستینە بدرێتەوە ئینجا دەشێ لە دەمی گەنجایەتیدا شیعری وەھای گوتبێت وەیا لە کامڵییش پێرەوی دەستوورانی شاعیرییەتیی ئەو رۆژانەی کردبێت. ھێندەی قەسیدەشی ھەن مزاشە تەسەوف و غەزەلی بێ تەئویل. ئینجا ھەروەك ناشێ شیعری دڵداری بە زۆر ھەڵگێردرێتەوە تەسەوف ھەروەھاش جایەز نییە تەسەوف لە مەعنەویباتی خۆی رووت بکرێتەوە و بخرێتە قاڵبی کۆمەڵایەتی. راستییەکەی لەلایەن بەخۆدا راپەڕموونیشەوە چ شیرنایی ھەست ناکەین لەوەدا کە مەحوی وەھا شاعیر و دەسەڵاتدار لە تەعبیر و تەبیانخورت خۆ بدزێتەوە لە (صراحة) بۆ ناو تەمی تەسەوف وەیا راستە عەقیدە، بە بەیتی سەرپۆشکراو کۆمەڵایەتیمان فێر بکات. ئەگەر (قضا) قەزا و قەدەر نەبێ و کۆمەڵایەتی بێ دەبێ مەحوی ترسابێ وەیا نەیزانیبێ ھەستی دەروون بداتەوە بە ھێزی ناھاوتن. لەلایەن ترسانەوە بێ ئەوەی من بڵێم دیوانەکەی شایەدی بۆ دەدات کە چیی ویستووە ئەوەی گوتووە، خۆ نەھاتووە شەر بەم و بەو بفرۆشێت و ناوی خەڵق بھێنێت نیتر تەقیە لە چی بکات؟ کێ تەقیەی کردووە تا ئەو

بیکات. لەلایەن تەعبیر و زمانزانیشەوە هەموومان دەیناسین چ نوستادێکە لە گوتار.

گەلێك بەیتی دوای ئەم بەیتەش دوور خراونەتەوە لە مەبەستی خۆیان وەك کە رەنگی سووری یاقووت و جلی شینی پیرۆزە لە بەیتی:

لە کێ پرسم دڵی بۆ پڕ لە خوێنی حەسرەتە یاقووت
عەزاپۆشی چییە و کێیە؟ جلی پیرۆزە بۆ شینە

وەها لێك دراوەتەوە کە مەحوی لەم شتە جوانانە «نازار و ژان و فرمێسك و هەنسك و حەسرەت و دڵۆپی خوێناوی و قوڵپی گریانی دەرهێناوە کە گەورەترین شێوەی نازاردانی مرۆڤی خستووەتە بەرچاو. نازارە لەبەر سزادان، لەبەر چەوساندنەوە لەبەر دارکارییی گیان و هەست.» بڕوانە لاپەڕە ۹۱ ، ۹۲ لە (... مەحوی لوتکە).

مەبەستی مەحوی لە سەراپای قەسیدەکە دیارە و تەئویل هەڵناگرێت تەنانەت ئەگەر ڕێی تەئویلیی مامناوەنجیش بدرێت دەبێ لە بەیتی دووەمدا کە دەڵێ:

دەبینی جێیەك ئەمڕۆ بەزمی عەیش و بادەنۆشینە
سبەینێ زوو زەمانە وەضعی گۆڕیوە لە نۆ شینە

دەبێ مەبەستی مەحوی شیوەنکردن بێت بۆ ئەو خوا پێداوانەی لێیان تێك دەچێت چونکە (بەزمی عەیش و بادەنۆشین) هی چەوسایەوە و سزادراو نییە. گلەیی مەحوی لە هەموو وجوودە نەك لە بەشێکی. سەرەتای قەسیدەکەش هەر وەها دەگێڕێنێت و وەها دەست پێ دەکات.

لە ڕۆژێ هەڵدرا ئەم کۆنە خەیمەی نان و پۆشینە
لە سایەیدا شەرابی بەزمی عوشرەت گریە جۆشینە

هەروا لە نموونەی زاڵکردنی هەستی دەروونی بێزەر بەسەر دەقی شیعردا زۆربەی ئەو بۆچوونانەی نێوان لاپەڕەکانی ۱۹۷ - ۲٦٦ لە کتێبەکەی (مەحویی لوتکە)دا بە ئاشکرایی ویژدانی نووسەرەکە کە لە هەموو نووسینەکە خۆ دەنوێنێت، تێکەڵ بە دڵ و دەروونی مەحوی دەکەن. لە لاپەڕە ۲۲٦ کە ڕوباعییەکەی (ئەم پارەپەرستانە..) شی دەکرێتەوە. نووسەر پاڵ بەمەبەستە ئاشکراکەی مەحوییەوە دەنێت هەتا بەرارەوی خۆیدا دەیگەیەنێتە کۆتایی قەسیدەی:

«لە پڕ بەردی ئەجەل بۆ شیشەیی عومرم ئەوا بێ زوو»

که ئەم بەیتەیە:

دەنی طەبعی بە جاری عالەمی داگرت ئەوا مەحوی
دەرەنگە ئیلتیجابە بەر دەری عالی جەنابی زوو

ئیتر بە چەند دێرێك لە لاپەڕە ٢٢٧ کار دەگاتە دەرەبەگایەتی و نیمچە سەرمایەداری و چینایەتی...

من ناتوانم لێرەدا بەدوا ئەو تێهێنیيە بنجیبانەم بکەوم کەوا لە ئاغلەبی بەرووراکانی ئەو لاپەڕانەدا داوای شەرح و کەلێن گرتن و هەستنەقالب و ڕاستکردنەوە و بادانەوە بۆ ڕارەوی مەحوی دەکەن چونکە بە نیمچە کتێبێك لێی نابمەوە، هەر ئەوەندە دەڵێم دەبوو نووسەر بۆمان ساغ بکاتەوە کە ڕوباعییەکە زووتر هۆنراوەتەوە لە قەسیدەکە بۆ ئەوە بشێ، هەر نەبێ ڕواڵەتی بسەلمێنین کە مەحوی بە پلیکانەی ڕوباعییەکەدا سەرەژوور چووە بۆ قەسیدەکە.

بڕە شیعری (ئەلعەیاز) کە ڕووبەڕووی تێکڕای ئەهلی (شار) گوتراوە:

بۆتە مونیس، بۆتە مەئوا قەوم و شاری ئەلعەیاذ
دێوی بێتی جێبەجێ دەروا بە باری ئەلعەیاذ
هەرکەسێ ساتێ لەگەڵ ئەو قەومە بووبێ تا ئەبەد
بێتەوە فکری لە زاری دادەباری ئەلعەیاذ

بادراوەتە بۆ سەر (دەسەلاتدار و دەسترۆیی) - لاپەڕە ٢٢٨ کتێبی مەحویی لووتکە - نە مەحوی و نە بەر لە مەحوی کە گلەییان لە زەمانە و خەڵق کردبێت مەبەستیان جوداکردنەوەی چینێ زۆردار بووە لە زۆر لێکراو. ناوناوە لە بەیتێکدا وەیا لە قەسیدەیەکدا ئەم هەلاوەردنە هەبووبێت (منهجیة)ی نەبەخشیوە. هەر لەم شێوازەی مەحویدا بەر لە هەزار ساڵیش گلەیی وەها لە زەمانە و عالەم کراوە تا ئەگەر مەحوی لە قەسیدەکانی هی وەهای هەبووبێت (زهد)ی گرتبێتە بەر. شاعیر هەبوون لە کۆنەوە هەر (زهد)یان کردووە بەرامەو هیچیشیان بە شۆڕشی فکری دانانرێن دژی چین وەیا زرچین و تیرێژ وەك پێشتریش گوتم کەس لەو تەرزە شیعرانە وەتەنگ نەهاتووە چونکە بە هاندان و خەڵق تێژکردن حیساب نەکراوە. لەو ئەلعەیازانەدا بەیتێك هەیە دەڵێ:

ئەهلی تەزویر و فەسادن غاصیبی ماڵی عیباد
موبتەلا بن بەم بەلایە ئەهلی شاری ئەلعەیاذ

ئیشارەی بۆ (غصب)هەیە، ئەم غەسبە بەر زۆردار و ئەهلی بازاڕیش دەکەوێت کە پیشەیان بەسەرەوەنانی قەرزە بۆ حیسابی قەرزدارەکانیان تاکو وەها دەبێت قەرزەکە دەکرێتەوە سەلەم بۆ کۆزی دانەهاتووی بەرخ و گیسك ئیتر لە ناکامدا ڕەنگە لە بری دینارێك قەرز پێنج دیناریش وەرگیرابێتەوە هەر چۆنێك بێت زۆردار مەلعوونێکی بەرچاوی ئەهلی شارە لێی دەوەستێتەوە ئەوەندە موجامەلەی لەگەڵدا بکرێت. خوا لە ناوی ببات کە مرۆ ئەتوانێ لە ناوی بهات. تێکهاوێشتنی چینایەتی و بەری چینایەتی لە کوردستانی خۆماندا هەتا سییەکانیش سەری هەڵنەدابوو، کە سەری هەڵدا لە ناکامی بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بوو نەك لە نمای چینی بۆرجوازی کە تا ئیستاش پەیدا نەبووە گوتوومە و لەم باسەشدا گوتم تاکە (صراف)ێك لە کورد نەڕسکاوە..

مەحوی بەوەدا پەنجە نیشان نابێت کە بەسەروپۆتەراکی خراپە و بێ دینیدا هاتوومەتە خوار چونکە تەقلیدێکی کۆنی شیعر و ئەهلی (وشە)یە گلەیی لە بەدایەتی بکەن. ئەبونەواس کە بە پارەی پاداش دەژیا خۆگیف دەکاتەوە و دەڵێ:

ومستعبد اخوانه بثراثه

لبست له کبرا ابر على الكبر

مەحوی لەلایەن شیعرەوە بە مەتانەتی داڕشتن و نوکتەئارایی و سەرەژوورچوون لە دەستووورە سەلمێنراوەکانی شاعیریەتیی سەردەمی خۆی و دەربڕینی هەست بەشێوازی هونەری قەشەنگ و دامێنانی وێنەی زیهنی نوێ و بەجێهێشتنەوەی شاعیرانی تر لەو مەبەستە شیعرییە ناشنایانەی هەموو تێیاندا بەشدارن... لە مانە و لە جۆرە داڕشتنێکی لوغەویی تایبەت بە خۆی کە شەقڵێکی جوداکەرەوەی تەعبیری ئەوە لە شیعری کوردی مەحوی دەچێتە ڕیزی یەکەمی شاعیرەکانمان و لە تەنیشت نالی پاڵ لێ دەداتەوە.

لێرەدا ڕایەك دەردەبڕم دەبێ لە بیستنی و بەلاوەنانی پەلە نەکرێت.

هەرچەند جارێ ڕێم نەبووە بە وردی دیوانەکەم مەحوی بخوێنمەوە، بگرە هەوڵی ئەرزانەوەم بەم گوتارە ماوەی ئەدامێ هەمرووشی بخوێنمەوە، لەگەڵ ئەمەشدا کە من لە خوێندنەوەی شیعری کوردی سەر بە هێزوگلێفیدا ناگرم بەڵکو ئەبزی هەر بەیتێکی لە مامرەدا فڕکە دەکات، سەیر نییە بە زوویی دیاردەی بەرچاو لە دیوانێکدا بەدی

بکەم وەها دەبینم شەبەنگی نالی لە شیعری مەحویدا بزرە و دیاریشە، نەک نەمە و بەس بەڵکو بوونەکەی لەو شوێنانەدا کە پێویست بوو دەرکەوێت بەڵگەی دیاربوونییەتی لە ویژدانی.

سەرنجێك بگرنە قەسیدەی (بەحری نوور) پاتەوپات (معارضە)ی قەسیدەی (ئەلانەی بووم ئاسا هەتا کەی حیرصی ویرانە)ی نالیی پێ کردووە، وەك دەشزانین موعارەزی بۆنینەوەی شیعرە لە قافیە و کێش و ناوەڕۆکی شیعرێکی مەتوور، لە موعارەزەدا دوشمنایەتی مەبەست نییە مەگەر هۆنەرەوە بیکا بە دوشمنایەتی. لەم قەسیدەیەدا مەحوی کە بەرێبازی نالیدا رۆیشتووە دێت لە بەرەو کۆتاییی هەڵبەستدا دەڵێ:

کەیرەر بوو قەصیدەی بوردە نەشئەی عالەمی پڕ کرد
فەرموو بەم قەصیدەی کوردە نۆبەی نەشئە پێوانە

واتە قەصیدەی (بردە، بردیە) بوسیری کە لە نەعتی پێغەمبەرە (د) زۆر گوتراوە، فەرموو بەم قەسیدەی کوردە دەست بە نەشئە پێوی بکرێت. مەحوی بە نانقەست معارەزەی نالی دەکات کەچی ناوی (بردە) دەهێنێت کە کێش و قافیەی جوداپە لە بەیتەکەی مەحوی، خۆ مەعلوومیشە قەسیدەکەی (نالی)ی بیستووە و بە دڵیشی بووە و خۆیشی وشك کردووە لە قەسیدەکەی خۆیدا لە نالی دانەماڵێت، بەڵگەش، جگە لە دەلالەتی (معارضە) خۆی، کە بەیتی چوارەمی قەسیدەکەی دەڵێ:

تاریکی شەوی کوفرا بە یەك دەم لە مەعیێکیدا
هەزار و سێ صەد و بیست و دووە، دنیا چراغانە

دیارە لە ۱۳۲۲ك. قەسیدەی داناوە. نالی لە ۱۲۹۰ك مردووە، تا دەمی قەسیدەکەی مەحوی ۳۲ ساڵ تێپەڕی کردووە، لەوەدا نییە بگوترێ دەشێ مەحوی جارێ چاوی بە دیوان وەیا قەسیدەکەی نالی نەکەوتووە.

لە ناوەڕۆکی قەسیدەکەی هەردووانیش بەراوردێك بکرێت گەلێك شوێن پەنجەی نالی لە مەحویدا دەدۆزرێتەوە بە نموونە مەحوی دەڵێ:

چ مەدحێکت بکەم لائیق بە تۆ (یا خیر خلق الله)
منی بێ خێری نالائیق کە جیبریلت ئەنا خوانە

کە لە نەعتەکەی نالی دەخوێنێتەوە:

مرادم زیللەت و پارانەوەی حاڵە ئەوەك ئەعتە
بە چەند بەیتێکی کوردانە کە قورئانت ئەنا خوانە

هەم بەیتە تازە باسکراوەکەی مەحوی و هەم بەیتی (موکەرڕەر بوو...)ت بە بیردا دێتەوە، وشەی کورد لەویاندا و (ئەنا خوان) لە میاندا (قاسمی مشترك)ی هەردوو قەسیدەکەیە..

لەم قەسیدەیە و لە بەیت و دوو بەیتی دیکەشدا نالی بزرێکی دیارە. سەیری بەیتی سێهەم بکە لە لاپەڕە ۱۱۰ی دیوانی مەحوی دەخوێنیتەوە:

(ڕەحە) بەو شێتییە ئەلحەق قصێکی عاقلانەی وت
منم عاقل لە بەرگی عارییە خۆمم کە عاری کرد

ئینجا تەماشای ئەم بەیتەی نالی بکە:

من لە بێ بەرگی ئەحەم پرسی کە بۆچ ڕووتی گوتی
یارەبی شێت بم ئەگەر شاد بم بە بەرگی عارییە

وا دەزانم (ڕەحە) و (ئەحە)ش یەك ناو بێت لە نووسیندا بە هەڵە گۆڕاوە یاخود مەحوی بە ئانقەست ئەحەی کردووە بە ڕەحە. لە واتادا هەردوو بەیت یەك شتن.

لەم بەیتەدا، مەحوی، کە دەڵێ:

ئەم قیزاعەت بە دووەوە حەقتە کە نابرسی چییە
تۆ یەکێ دانیم هەزارێکی وەکو من دوو بە دووت

وەك نالی شاعیرانە و ئوستادانە وشەی (هەزار)ی بە واتای دەجاران سەد و بە واتای بولبولیش لەکار هێناوە. شەرحی دیوانەکە بۆ ژمارەی هەزار نەچووە لە ئەسڵیشدا عەرەب کە بە بولبولی گوت (هزار – هەزار) وشەی (هزار داستان)ی کورت کردەوە بە واتای (هەزار ئاهەنگ). نالیش گوتوومێتی:

ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەمما
لە هەموو چەمەن دیارە بە نوصولی ئالە نالی

نالی ژمارەی ئاحاد و میئات و ئولووفی کۆ کردەوە، مەحویش دوو ژمارەی ئاحاد و یەکێکی ئولووفی کۆ کردەوە لە بەیتەکەدا. کورد بە تێکڕایی کە مەبەستی بولبول بوو دەڵێ (هوزار).

زۆری ئەدیبەکانیش هەروەها دەکەن بۆیە لە (هزار - هەزار) هەر بۆ ژمارەکە دەچن.

لە دیوانی مەحوی بگەڕێیت نموونەی دیکە زۆر دەبینیت لە حازری و بزربی نالی هەموویش هەر بە گیانی (تحدی)یەوە هاتوون کەوا بێ دەربڕینی پاتەویات بەرە عازەبانەیەك هەڵدەگرێت هەر بە نالی هەڵگێراوە. حاجی قادر لە چەندین جێگەی دیوانەکەی ناوی نالی و شیعر و مەتانەتی دەهێنێت تا دەگاتە ئەوەی کە دەڵێ:

بە «تضمین» بەیتەکی نالی دەهێنم تا رەفیقانم
بزانن من بە ئەو ناگەم خەزەف قەت وەك گوهەر نابێ
مەحوی بێ ناوهێنان ملانێی لەگەڵدا دەکات.

ئەو رایەی لە لاپەڕە ٢١٨ی (مەحویی لوتکە)دا کە شیعری مەحوی لە (سبکی هندی) دادەنێت پێویستی بە ڕوونکردنەوە هەیە دەبوو نووسەر شەرحی بدات، بەلام من وەهای بۆ دەچم کە دارشتنی (سەبکی مەحوی)یە پتر لەوەی چاولێکەری بێت. مەحوی لە هەڵنانی بەیتەکای ئەو مامڵەتە لەگەڵ وشەدا دەکات کە وەستای بەننا دێت بۆ دۆزینەوەی جێگەی لەبار بە دوا بەردی لەباردا دەگەڕێت. گەلێك لە بەیتەکانی مەحوی ئەوەندە سفتە دەڵێی وشەکانی لە باڵ یەکتر هەڵناوەشێن لەو وەستاییەشدا ناوناوە دەگاتە تۆقەلانی ئەوتۆ هەر دارەوان و شاخەوانی مەعلان دەیگاتێ. لەو برە شیعرەی کە بەم جۆرە دەست پێ دەکات:

بەیبێ یا نەیبێ من داد و بیدادێ دەکەم
گوێ بداتێ یا نەداتێ ناهـ و فەریادێ دەکەم

چەندی دەگەمە ئەم بەیتە.

بێستووتی عیشقی شیرینێك ئەوا هاتۆتە پێش
گەر لە حەق بێم و ئەیەم تەقلیدی فەرهادێ دەکەم
موچرکێك دەمگرێت (وا ئیستە چاوەکانم تەڕ بوون).

نموونەیەکی وردی و مەتانەت لەم بەیتە دەردەکەوێت وەك کە لە سەدان بەیتی ئەوتۆییدا.

زمانت کە ببڕی قسەت دێ بەکار
قەڵەم دادەدەم، پەندی خۆ دادەدەم

ئەم بەیتە لە لاپەڕە (٣٦)ی دیوانی مەحوی وەها شی کراوەتەوە کە مرۆ زمانی خۆی

ببرێت و قسەی پڕوپووچ نەکات قسەی کاریگەر دەبێت وەك قەڵەم کە دابدرێ باشتر دەنووسێت، بەڵام شیکردنەکە نە دەڵێ کە زمانت ببڕێت چۆن قسە دەکەیت نە خۆ لە دووبارەبوونەوەی (دادە دەم) دەگەیەنێت.

وەك من بۆی دەچم مەحوی ڕواڵەتی زمانبڕینی بەتەیکە داناوە تەیکەکەش وەك (دەرو دوو هۆدە) واتە دەرگەیەك بەلای دوو ژووردا دەکرێتەوە. بە شێوە نووسینی سەرەمەی مەحوی (ببری) دەنووسرا دوو جۆر خوێندنەوەی هەڵدەگرت. (ببڕی) بۆ کەسی دووەمی تاك و (ببڕێ) بۆ کەسی سێیەمی تاك. ئینجا کە گوتت (زمانت کە ببڕێ) پێکوێنێك قسەت دێتە کار چونکە مانای ڕستەکە ئەوە دەگەیەنێ کە (زمانت برندە بێ).

لە (قەڵەم دادەدەم)دا (ببڕی) بەخەبەر دێت کە موناسیبی قەڵەمدادانە. دادانی دووەم (دادانی ناو) وەیا هەر شتێکی دابدات دەگەیەنێ. کە قەڵەم دادرا پەند بە مەرەکەبدا بۆ سەر کاغەز دادەدات، ئەگەر خۆنووسیش بێت پەندەکە بێ مەرەکەب هەر بۆ سەر کاغەز دەچێت، بەڵام گومان نییە، مەحوی قەڵەمی قامیشی مەبەست بوود کە بەمەرەکەب دەینووسی.

ئیمجە واتایەکی وەك زێدە پارووش لەوەدایە کە ئەگەر بە ڕێنووسی کۆن بنووسرێ:

(پندی خودا دەدەم) دەشێ بخوێندرێتەوە (پەندی خودا دەدەم) واتە ئەو پەندە دەدەم کەهی خودایە. لەبەر خاتری کێش واوی (خودا) نەختێك درێژ دەکرێتەوە.

من هەر نالی و مەحویم بەبیردا دێت لە کورد ئەو جۆرە هونەرەیان خۆشچڵەو کردبێت بۆ ناو هەڵبەست.

بەر لەوەی بچم بۆ شیکردنەوەی چەند نموونەیەکی دیکەی کە لە (دیوانی مەحوی)دا هەویستیبان بە تەواوکردن هەیە تێبینییەکی کورتیلە لەبارەی گوزەران و دوورکەوتنەوەی نالی لە وڵات دەکەم کە لە لاپەڕە ٢١٩، ٢٢٠ی (مەحوی لوتکە)دا بە جۆرێك هاتووە تاریکییەکی خستووەتە سەر نالی کە بە لای منەوە ڕەوا نییە. گۆیا نالی بە دوورکەوتنەوەی لە وڵات و ڕووداو و ئاژاوە و پشێوی کە سەرجەمی ناوچەکەی گرتبووەوە ئازادییەکی بەخۆی دا کە (بەکەیف و هەوەسی خۆی بدوێ).

ئەوەی من بۆی دەچم، نالی لە دەمی حوکمڕانی ئەحمەد پاشادا چوو بۆ حەج، جارێ حەجی تەواو نەکردبوو یان هەر نەبێ لە حەج نەگەڕابووەوە حاکمایەتیی بابان بەسەر

چوو. پاش چەندین ساڵ کاغەزی بۆ سالم نووسی و وەڵامی بەنسی لێ وەرگرتەوە. ئینجا ئەگەر وەها نەبێت و لە پاش تێکچوونی پاشایەتیی ئەحمەد پاشا نالی هەڵاتبێ بۆ دەرەوەی سلێمانی و حەجی ناچاریی کردبێ (کە ئەمە من بۆی ناچم) دەبێ لە ترسی کوشتن وەیا بەندبوونی ڕێی غەریبی گرتبێتە بەر. لە هەردوو حاڵیشدا نالی بێ ماڵ و حاڵ بووە و بە نەداری سەفەری کردووە نالی لە سلێمانی مزگەوتی نەبوو، هەر هیچی نەبوو بۆیە توانی ئاوارە بێت حاجی قادر و کەیفیی جوانرۆییش بێ ماڵ و حاڵ بۆی دەرچوون. چی لە لاپەڕە ٢٢١ گوتراوە کە نالی لە سلێمانی و لە غوربەتدا بە ناز و نیعمەتی میرەکانی بابان حەوابووەوە ئاواتێکە لە منەوە بەرەو ئەو سەردەمانە: وەی کاشکی بمانتوانیبایە بڵێین ئەحمەد پاشا و باوکی لە سلێمانی خزمەتی نالییان کردووە بە ناز و نیعمەتەوە، دواتریش ئەحمەد پاشا دریغیی بۆ نەکردووە بەڵام چ فایدە! نالییەك لە سلێمانی نوای نەبووبێت. بەر لە دەوری نواکردنیش بە درێژاییی تەمەنی فەقێیەتیی وەکو گەڕیدەیەکی هەژار ئەم دێ و ئەو دێ و شار و ئەو شاری کردبێت چ دەرفەتێکی بووە بە نازەوە لە نیعمەتی پاشاکاندا ژیابێت، لەغەریبیشدا بەێنێك لە شام دەرسی بە خەڵق گوتووە بۆ نان پەیداکردن. لە ئاخر و ئۆخری ژیانیشی، ساڵی ١٢٨٨ و بەشێکی ١٢٨٩ك حاجی مەلا عەبدوڵای جەلی نالیی لە مەکە دیتووە بێ ماڵ و حاڵ، چەند بزنێکی هەبووە پێیانەوە ژیاوە. وەك دەبینین تەنها لەو دەمە کە ئەستەنبۆڵ نشیمەنی بووە و ئەحمەد پاشاش تێیدا ژیاوە جێی خۆیەتی چاوەڕوان بین ئەحمەد پاشا خزمەتێکی کردبێت.. تێکڕای باری ژیانی مەحوی ئاسوودەتر بووە لە هی لە خۆ هەر نەبێ مەحوی خانەقای هەبووە، بە تەنیشت خانەقاوە ماڵێکیشی هەبووە بحەسێتەوە، منداڵ و وەچەشی هەبووە پێیانەوە ڕوون بێتەوە، سەد جاران لێی پیرۆز بێت دە ئەوەندەشی لایەق بوو. لەلایەن ناڕاحەتیشەوە، تۆ بڵێی ژیانی ڕاستەقینە هەمووی لەگەڵ (ریوایەت) ڕێك ڕۆیشتبێت؟ زۆر جاران ناخۆشیی بێ سنوور بۆی ڕێك نەکەوت بیبەستێ بە ئەبوو بووە، وەهاش بووە بە سەریەوە نراوە. بە تێکڕایی ئەهلی خەیاڵ وێنەکێشانی حاڵ و باری خۆیان هونەری تەعبیر تێکەڵ بە واقیع دەکەن. هەروەك لە دڵداریدا بەهەڵبەست خەویان نامێنێت و فرمێسکیان دەبێتە خوێن و وەك حەڵاڵبار دەبن هەروەهاش لە تەسویری تەنگەتاوبوونیان فەلەك لەگەڵ خۆیان بەشەڕ دەهێنن، زۆربەی خەڵق لێیان دەبن بە ڕەقیب و دوژمن، لە جیاتی ئاو خوێنی جگەر و لە جیاتی نان گوژاڵ دەخۆن.. وەها دەبێ لە ئاخەزیدا شاعیرییەت بەکار دەهێنن تا ئەو

دوژمنەکەیان لە شەیتان مەلعوونتر دەنوێنن... لە تەبیاتی بەشەر دەومشێتەوە دڵی نەهاتیێ باسی ئەو بێ حورمەتییە بکات کە بە ڕاستی نووشی هاتووە بەلام لە شیعردا ڕێز و حورمەتی پێی ڕەوا دیتراوە بە شکستی خۆی لە قەڵەم بدات. شاعیرم دیتووە بە حاڵ کێش و قافیە ڕێك دەیەخێت کەچی تف لە زەمانە دەکا کە حورمەتی بلیمەتی وەك ئەو ناگرێت. خولاسە ئەمیناغای حاجی بەکراغای کۆیێ بە ناز پەروەردە کراو بوو لە شیعردا دەڵێت

نەوەندەم خاك بەسەردا کرد لە هیجرت
زەمین دووی بوو بە تۆز نیستیکە پەنجە

تەقالیدی شیعرمان موبالەغە و بەسەرەوەنان و ئارایشتی زیاد و ئەو جۆرە نیگارکێشییەی تێدا باو بووە. نالی بێ یان مەحوی یان هەرکەس دەبێ ببێ، حاڵ و باری ناو دیوانەکەی دووکەڵ و ئاگر و تەنگی و تاریکیی تێدا قەڵەمکێش کراوە. مەبەستم نییە بڵێم ئازاریان نەبووە بەلام ئازارێکی کە هەبووە خراوەتە ژێر عەدەسەی زلکەرەوەی خەیاڵی شیعر.

لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ حورمەتی ئەو مەهارەتە بگرین کە لە سەرەنجاکردنی ئێش و ئازاردا خزمەتی خەیاڵی ڕەنگین و وێنەکێشی هونەراوی و زاخاوی مێشك، وێڕای دەوڵەمەندکردنی زمان و ئەدەبیان کردووە. چەند شیرینە ئەو بەیتەی تاهیر بەگ لە شکانی پەنجەی بە گوللەی دەمانچە گوتوومەتی:

فەلەك زانی کە دەشکێ ڕەونەقی بازاڕی مانگ و خۆر
شکاندی پەنجەکەم تا من نەنووسم وەسفی ڕوخساری

ئێمە ئەگەر تەنها دیوانی مەحوی بکەین بە شایەدی خۆشی و ناخۆشیی ڕۆژگار و بەسەربردنی، هەرگیز ئەو ڕووداوە خۆشکەڵەیەی لاپەرەکانی ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨ی (مەحویی لوتکە) ناخوێنینەوە کە هەموو ناگزووریییەکی گۆڕیوە بە نیروویی. بەلام نەمزانی پێوەندیی چوارینەکەی لاپەرە ٢٤٦ کە دەرگایە بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکە، بەو خەونە سەیرەی کە نائیبی والی دیتوویەتی و لە ناکامدا کردوویەتی بە کۆیلەی (مەحوی) چییە؟ بەداخەوە هیچ تاکێك لەو هەشت نووسراوەی باسکراو لە لاپەرە ٢٥٥ی (مەحویی لوتکە)دا نەهاتووەتە بەرچاوم کەوا بێگومان گەلێك شتم لێ وەردەگرتن لەبارەی مەحوییەوە، ئێستاش مەترسیی ئەوەم هەیە لێرەدا ڕایەك بەناوی

خۆمەوە دەربېرم دواتر دەرچێ کە یەکێك یان پتر لەو سەرچاوانە بۆی چوون.

وەك گەلێ جار گوتراوە و نووسراویشە شیعری مەحوی عەرفی واتا و نوکتە و وێنە و جوانییە، لەوانەیە مرۆ پێی وابێ لە بەیتێکی قووڵ بووەتەوە بۆ تەختی بنی کەچی بەرووچوونی قووڵتر گەوهەری ئەدوزرابەوە بەدەستەوە دەدات. بۆ بەسەرکردنەوەی چەندوچۆنی و واتای دیار و نادیاری شیعرەکانی، هەر ئەو دیوانە لەبەردەستدایە کە مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاك محەمەد شەرحیان داوە. لێرەدا هانا دەبەمە بەر ئەو دیوانە بۆ مەشقی وردبینی لە چەند نموونە شیعرێکی بابیی ئەوەی تروسکەیەکی زیاد بهاوێژێ بۆ ناو دیوانەکە و بەر نیگای ئەدەبدۆست و ئەدیبان لە قەوارەی گوتاریشدا جێی بێتەوە.

دەشێ بڵێم کارێکی من دەیکەم گەلێك ئاسانترە لەوەی مامۆستا و کاك محەمەد کردوویانە چونکە هەمیشە رەخنە وەها بەسەرموونان لە بنیاتنان سووکەڵەترە. ئەوان مەیدانیان خۆش کردووە ئینجا من دێم بە وەکازی قەڵەمەوە پیاسەی تێدا دەکەم. ئەو نموونانەش هی بەدوادا گەڕان نین، لاپەڕەم سەیر کردووە و بەیتێکم رەچاو کردووە ئینجا دە پەڕم هەڵداوەتەوە تا لەسەر لاپەڕەیەکی بەند بووم، وەهاش بووە کتێبم داناوە کە بۆی گەڕاوەتمەوە لەو لاپەڕانە گیر بووم کە پێشتر پێیاندا تێپەڕی بووم، تا ئێستاش نەگەیشتوومە بەشی فارسییەکەی.

لە لاپەڕە ٦٤ی دیوانەکە هاتووە:

ئەگەر ئازانگییەك بێ لە عەدەمدا بۆمان
چی هەیە غەیری بەهێچی پەلەپەل داوی حەیات

لە شەرحدا هاتووە: ئەبوون هیچ نەبێ سەربەستییەکی بۆ بنیادەم تێدایە لەم هەموو کۆت و زنجیرە جۆربەجۆرە مادی و رۆحییانەی بە خۆیانەوەیان بەستووەتەوە... هتد.

من تەنها دەخلم بەسەر وشەی (بەهێچی)یەوە هەیە کە وەك بۆی دەچم (بهێچی)یە واتاکەشی دەبێتە (پەلەپەل، خێرا خێرا بهێچی داوی حەیات) وەك کە داو بە پێچانەوە هەڵدەکرێتەوە. (بەهێچی پەلەپەل) لووس و لێك نییە، بەهێچی داوی حەیات جوملەی تەواو دروست ناکات چونکە (إسناد)ی تێدا نییە وەك کە لە فیعلی (بهێچی) إسناد پەیدا دەبێ.

لە لاپەڕە ٦٦ هاتووە

خەلاصی بوونی قەت ناویٚ ئەسیری زولفی زنجیرت
لەبەر تیرت، مەلەك بیٚ هەلٚفرینی نەبووە نەخچیرت

لە شەرحدا هاتووە: دیلی کەمەندی زولفی تۆ هەرگیز نایەویٚ رزگار بیٚ و نیٚچیری راوت ئەگەر فریشتەش بیٚ هەرگیز لەبەر تیری تۆ هەلٚنافریٚ و دەیەویٚ و بەو تیرە بپیٚکریٚ چونکە دلدار دەیەویٚ هەمیشە لە یارەکەیەوە نزیك بیٚ. من وەهای بۆ ناچم، شیعرەکە نەیگوت نیٚچیر دەیەویٚ بەو تیرە بپیٚکریٚ بە پیٚچەوانەوە گوتی نیٚچیرت مەلائیکەتیش بیٚ خەلاسبوونی لە داوی زولفت ناویٚ چونکە هەر هەلٚفریٚ تیرت دەیکوژیٚ. مانەوەی لە داوی زولفی چاکترە بۆی. داوەکە سەلامەتترە لە تیرەکە. وشەی (مەلەك) بەواتای (یەك مەل)یش دیٚ. مەبەست لە نیٚچیر نیٚچیری کوژراوە.

لە لاپەرە (٧٠)دا هاتووە:

لە پیٚ حەرامە زرەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق
بەبیٚ بەشیٚر و مەگەر هەلٚگری لە دنیا دەست

لەشەرحدا دەلٚیٚ:

زنجیری عیشق ناکریٚتە پیٚی هەموو کەس و هەموو کەس شاپانی خەلاٚتی وا پیرۆز نییە. بۆ ئەوەی ئەم زنجیرە بکریٚتە پیٚت و لە پیٚتدا زرەی بیٚ، پیٚویستە ببیٚ بە شیٚر و ئەوەندە ئازا بیٚ بتوانی دەست لە دنیا هەلٚبگری.

من وەهای بۆ دەچم، بە ریٚنووسی کۆن وشەکە دەنووسرا (شیر) و بەهەردوو جۆر دەشیا بخویٚندریٚتەوە واتە (شیٚر، شیر = اسد، سیف). بۆ شکلٚی (شیٚر) هەر واتایەك لیٚ بدریٚتەوە قەیدی نییە بەمەرجیٚك لەگەلٚ دەقی شیعرەکە بگونجیٚ نەك بە زۆرەملیٚ بەسەریدا بسەپیٚ.

چەندی دەکەم بۆم نالویٚ بلٚیٚم دەست لە دنیا هەلٚگرتن سزای زنجیرکردنی پیٚوە بیٚ. وا دەزانم ئەوە دیٚری دووەمی بەیتەکە دەبیٚ بخویٚندریٚتەوە:

ببیٚ بەشیر و مەگەر هەلٚگری لە دنیا دەست

بوون بە شیر (سیف) و دەست لە دنیا هەلٚگرتن (تمرد) دەگەیەنیٚ نەك واز لیٚهیٚنان. لە سەبکی بەیتەکە ئەو دەست هەلٚگرتنە وەکو ئالا هەلٚگرتن و رم هەلٚگرتنە بۆ جەنگ. تۆ کە خۆت شیر بوویت دەست هەلٚگرتنیش دەبیٚتە شیر هەلٚگرتن چونکە شیر دەستی هەلٚگرتووە. ئەم سەرکەشییەیە کە موناسبی سزای زنجیرکردنە، چونکە لە واقیعدا دنیا

ئەلاقدانە دەبێتە هۆی حەڵاڵکردنی زرەی سیلسیلەی موقەددەسی عیشق

لە لاپەڕە ٧٨ی ئەم بەیتە:

ئیتتیفاقی، ئافتاب ئانیّ موقابیل بوو بە ڕووت
ئافەتێکی دی، ئەما تابی، بوەستیّ ڕووبەڕووت

لە شەرحدا هاتووە:

بەرێکەوت جارێکیان ڕۆژ تاوێك لەگەڵ ڕووت ڕووبەڕوو بوو. دەردێکی وای بەسەر هات توانای ئەما لە بەرابەرتدا خۆی بگریّ.

وەك من بۆی دەچم: ڕۆژ خۆی لە ئاوێنەی ڕووی یاردا دیتووە. ڕۆژ بە (افتاب) نووسراوە لە بەیتەکەدا، کە دیقەت بکەی لە وشەی (افتاب) (افت) هەیە کە دەکاتەوە (افە)ی ئیوە دێری دووەمی شیعرەکە. ئینجا تابی ئەما چونکە لە وشەی (افتاب) کە (افت) لابەرێت (اب) دەمێنیّ ئەك ئاب (اب)یش کە ئاوە ناتوانیّ بووەستیّ.

لە لاپەڕە ١٥٢ی ئەم بەیتە:

لە زولفیا ونە ڕوو لێوی هەر لە کارایە
ئەو ئافتابە گەر ئاوا بووە مسیحا خۆش

ئیوە دێری دووەم لەبەرکێش دەخوێندرێتەوە (ئەوا فتابە گەراوا بووە...) لە شەرحدا دەڵێ: ئافتاب: خۆر، مەبەست لە حەزرەتی عیسایە. مەسیحا: عیسا، مەبەست لێوی یارە کە هەناسەیەکی لیّ دەردەچیّ وەك ئەو هەناسەیەی لە دەمی حەزرەتی عیسا دەردەچوو مردووی پیّ زیندوو دەبووەوە.

من وا دەزانم ئافتاب کە ئاوا بووە ڕووی یارە لە زولفدا ون بووە. ئەما لێوی لە کار نەکەوتووە چونکە نەفەسی هەر دێت و خەڵق زیندوو دەکاتەوە وەك مەسیح. نەفەسیش مووی زولفی لادەدا بایبی دەرکەوتنی دەمی.

لە لاپەڕە ٢١٩ی ئەم بەیتە:

لە پاداشی قسەی سەردا هەمە ئاه و هەناسەی گەرم
کەسیّ شێتانە بەردم تیّ گریّ من بەرقی تیّ دەگرم

لە شەرحدا دەڵێ:

لە تۆڵەی قسەی سارد و ناخۆشی وەك بەردی ڕەقی یارانی بی بەزەییدا منیش

هەڵکێشانی ئاخ و هەناسەی گەرمم هەیە وەك هەورە برووسکە و بەرقی ئاسمان کاریگەر و سووتێنەرە.

من دوو تێبینیم هەیە: یەکیان ئەوەیە کە مەحوی دەڵێ (بەردم تێ گرێ) ئەم بەردەی لە خۆڕایی نەهێناوە وشەی بەرد دەنووسرا (برد) ئەم وشەیە بەعەرەبی دەکاتەوە (سەرد)ی نیوە بەیتی یەکەم. کەواتە بەواتای (حجر)یش دەڕوات و لە موناسەبەی قسەی ساردا بە (برد، ساردی)ش دەڕوات. تێبینیی دووەم ئەوەیە کە وشەی (شێتانە) هەرچەند جێی بووەتەوە بەلام زێدە لە هەموو وسفێك بۆ (شێتی) پەسەند کراوە؟ بۆچی گێلانە نەبێ؟ وەها دەزانم وشەکە بە ڕێنووسی کۆن (شیتانە)ی بێ چوکرە دەنووسرا. ئەم شکڵە هەڵدەگرێ (شیطانە) بێت و بە زاری کوردیدا ببێتە (شەیتانە) لە هەمان کاتیشدا (شێتانە)ش لە کیسە دەمێنێتەوە:

کەسێ شیطانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شیتانە بەردم تێ گرێ...
کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ...

ڕەنگە مەحوی لە ئاسۆی وشەی (شیطان)ەوە بە تەمامان بووبێت خەیاڵ لە (برق) بکەینەوە کە ئەو (شهاب)ە بێ ڕامالی شەیاتین دەکرێت وەك لە قورئاندا هاتووە (... فأتبعه شهاب مبین) ئینجا ئەگەر شریتە بەم خەیاڵە درێژ بکەینەوە دەگەینە ڕادەی ئەوەی کە وشەی (سەردا) ئەویش (سەر) بێت و تەواوکەری حەرف جەری (لە) کە (دا)یە بەدوایدا هاتبێت وەك کە (سەردا)ش هەر (سەردا)یە و داڵێکی لێ قرتاوە. ئەوسا (سەر) بەواتای (سەروو، بەرزایی) دێت بەمەبەستی (ئاسمان) چونکە شەیاتین گوێیان لە قسەی ئاسمان ڕادەگرت و (شیهاب)، بەرقیان تێ دەگیرا. لە پاداشی قسەی ئاسماندا من بەرق دەگرمە شەیتان.. ئەختێك چاوپۆشی و پارمەتیدان پێویستە تا ئەم واتا لێدانەوەی (ئاسمان و برق) لە شەیتانەوە لەبەر تەیباتماندا دەسازێت.

پارمەتیدان و چاوپۆشیی ئەوتۆیی هەمیشە لەگەڵ لوغز و موعەمادا کراوە بۆ ئەوەی بتوانرێ هونەری وەها سەرکێش ڕام بێت، هێندێ لە شیعری مەحوی و ئالیش بە وردی و قووڵییاندا خۆیان لە ڕۆخی موعەما دەخشێنن.

لەم موناسەبەی موعەمادا باسێکی کورتیلە دەگێڕمەوە:

عەبدولباقی ئەلعومەری بەشاعیری سەدەی نۆزدەمی بەغدا دادەنرێت. خۆی

مووسلّیەیە هاتوومەتە بەغدا. دەگێڕێتەوە دەڵێ ڕۆژێکیان بە عادەتی خۆم دەچووم بۆ لای مەولانا خالید. بە بیرمدا هات فیراسەتی تاقی بکەمەوە بە ڕێگاوە موعەمایەکم ڕێك خست. کە گەیشتمە خزمەتی گوتم: موعەمایەك هەیە بۆم لێك نادرێتەوە. داوای کرد و منیش خوێندمەوە:

بان لام العذار من ألف القد

فـتـم الـوصـال في عامين

دەڵێ بێ وەستان گوتی: (ئەفسەنتین) لە وڵاتی مووسڵ زۆر هەیە. لێکدانەوەکە بەم جۆرە دەبێت:

لام دوور بکەوێتەوە لە (الف) دەمێنێتەوە (اف) کە ویساڵ لە دوو ساڵدا پێك بێت. ساڵ وەك (عام)ی هاتووە (سنة)شی هاتووە، دوو ساڵ دەبێتە (سنتین) لەگەڵ (اف) بەیەکتر بگەن (اف سنتین – افسنتین) دروست دەبێت. ئەفسەنتین ڕووەکێکە. واتای بەیتەکەش بە کوردی ئەمەیە: لامی بسك لە ئەلفی قەد دوور بووەوە، لە دوو ساڵدا وصال پێك هات.

لە لاپەڕە ٢٩٨ کە شەرحی ئەم بەیتە دراوە:

ڕوخـیـشی کـردە ئـەولا دەیشی پـرسی

بە شۆخی شاهی من تۆ بۆچی ماتی

دەبوو بگوترێ (ڕوخ و شا) دوو بەردی شەترەنجن هەروەها (مات)یش زاراوەیە بۆ مردنـی شا کـە ئـیـتـر یـاری دەدۆڕێت. (ڕوخیشی کـردە ئـەو لا) لـە ئـوخـتـەی یـاریـی شەترەنجەوە دەشێ ئەوە بێ کە ڕوخێکی خۆی بەلاوە نا (وەك کە لە بەیتەکەشدا ڕووی خۆی بەلاوە ناوە) دیسانەوە یارییەکەی بردووەتەوە کە مەحویی مات کردووە. دەشێ ئەوەش بێ کە ڕوخێکی مەحویشی لاداوە و کوشتوویەتی دەشپرسێ بۆچی ماتی؟ ڕوخ لە پاش وەزیر لە هەموو ئالەتەکان بەهێزترە.

لە لاپەڕە ٣٠٠ی ئەم بەیتە:

مەگەر قەطعی نەفەس چاری بکا، وەرنا نییە هەرگیز

لە پێوەندی کەمەندی پڕ خەمی طولی ئەمەل چارێ

شەرح دراوە بەوەدا کە لە گیان دەرچوون بەولاوە هیچ چاری نەفەس ناکا و لە کەمەندی ئاڵۆزکاوی هیوادرێژی ڕزگاری ناکا.

راستە قەتعی نەفەس، ھەناسە لە خۆبڕین، دەبێتە مردن. ڕواڵەتی بەیتەکەش ئەو واتایە بەدەستەوە نەدات بەڵام وەك من دیتە بەرچاوم. مەحوی ئەمکەی داناوەتە بۆ خوێنەر، دوای ئەوەی فێڵت لێ دەکا بەوەدا کە دەڵێ ھەر قەتعی نەفەس ئەو پێوەندییە چار بکات. ئینجا ئەگەر زیھنمان مووقلاشی بکات دەبینین ئەو پێوەندییە بە تولی ئەمەلەوە یەکجار بێ ھێزە چونکە مەحوی پێت دەڵێ قەتعی نەفەس بە واتای ئەو قەتعەی کە نەفەس دەیکات وەك (قەطعی شیر، تیغ) پێوەندیی کەمەندی پڕ پێچی تووڵی ئەمەل ھەڵدەبڕێتەوە، واتە ئەمەلی بەو پارە ھێندە سست و بێ ھێزە کە ھەناسەیەك داوەکانی دەپسێنێت. ئەم قەتعی نەفەسەش وەکو (دەرو دوو هۆدە)ی پێشتر گوتمان بەلای دوو ژووردا دەکرێتەوە، جارێکیان بەلای بڕانی نەفەسەوە کە مردنە، جارێکیان بەلای بڕندەیی نەفەسەوە کە خۆی تولی ئەمەل دەپسێنێت.

وشەی (مەگەر) لێرەدا کە وەھا دەگەیەنێ ھیچ شتێك نییە غەیری قەتعی نەفەس تولی ئەمەل چارە بکات، لە پەنا واتای (بڕندەیی ھەناسە)دا تێ دەگەین کە شتێکی دەرەوەی وجوودی شاعیر ئەو داوەی ئەمەلە نابڕێت، چ ھەناسەبڕان بێت کە مردنە و چ بڕندەیی ھەناسە بێت ھەردوویان زەنەی عاشقن، لە دەرەوە ئەھاتوون. داوە پێوەندییەکانی تولی ئەمەل بەرانبەر کاریگەری دەرەکی پسانیان بۆ نییە. ئەو داوە پێوەندییانە ھێندە سستن بەبای ھەناسەی عاشق دەپسێن.

دەگەڕێمەوە بۆ قسەیەکی زووتر کردم کە ناشێ لەلاوە واتا ڕاگوێزین بۆ ناو شیعر، چی لە شیکردنەوەی ئەم چەند بەیتە کردوومە ڕاگوێستنی واتا نییە بۆ ناو شیعر چونکە لە بەیتەکاندا وشە و تەعبیر و ھێما ھەن بۆ واتاکان. تا ئەگەر بەسەھووش چووبێتم و شتێکم ھەڵنابێت کە بە خەیاڵی شاعیردا نەھاتبێ ھەر نابێتە بەسەرەوەنان بەڵکو وەك ئەوەی لێ دێت تۆ بڵێی ۳٥ درھەمم بزر کردووە من ٤٠ درھەمت بۆ بدۆزمەوە. ئەگەر ھاتبامایە (قەطعی نەفەس)م بردبایەوە بۆ خەفەکردنی سوڵتانی عوسمانلی و شای قاجار وەیا خنکاندنی ئەمیر دەریای ھێزی دەریایی بەریتانیا دەبوومە قاچاغچی. مەحوی و نالی وەھا بە چەرخ و دۆلابن تا لێیان بپێچییەوە حەقتە. فەرموو بڕوانە ئەم بەیتەی مەحوی:

ئەگەییە دامەنی، دەستی دوعا، جا دەبمە خاکی ڕێی
تەریقەی گۆشەگیری بەردەدەم ئەمجارە ڕێ دەگرم

لەوانەیت هەموو لایەنێکی وشەسازی و واتاناراییی و نوکتە سنجی و. و. ی ناو بەیتەکەت بەتەواوی و دروستی لێك دابیتەوە بەلام بەسەر ئنیکی وردیلەی نیگارانەکێشدا تێ پەری بیت وەك ئەوەی کە (جا)ی میسرەعی یەکەم وا لە ناو (ئەمجارە)ی میسرەعی دووەمدایە و لە لای خۆیەوە وەك بورغووی مەکینەیەك لەنگەری دوو میسرەعەکەی راگرتبێت، جا، ئینجا، ئەمجا، ئەمجار، ئەمجارە هەمووی یەك واتای هەیە، هێندێکیان لێیان کورت کراوەتەوە، بەزۆری و بەکەمی، تا ئەمجارە بووەتە جا.

نالی دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت ئەدەمێ رووڕەشی (تو) بم

ئەمسالە بەجێ دێ ئەسەری وەعدەیی پاری

هەموو ئەدیب و شاعیرەکان دەیانخوێندەوە و دەخوێنەوە (تۆ) کە چی بەمەدا بەیتەکە دەمرێ، نالی (تو - توو)ی گوتووە چونکە لەم شکڵەدا هەم بەواتای (تۆ - أنتَ) دێت و هەم بەواتای (توو - تووك - شەعر - موو) دێت. تومەز لەم سالەدا (ڕووڕەشی توو - تووك، موو) بووە چونکە ریشی ڕواوە. ئەو واتایەی لە (توو - بەواتای تۆ - أنت) دێت ئەویش لە جێی خۆیدا بەردەوامە.

وەك دیارە مەحوی و نالی ئاوناوە بەزاری دەرەوەی یابان دواون ئیتر لە وشەیەك، لە تەعبیرەك بێت و مەبەستیان پێ دەربڕیوە.

مەحوی کە دەڵێ:

ئەم عالەمە کە مونتەظیری جیلوەی ئەو مەهەن

دەمرن بەو ئینتیظارە هەموولا (بلا خصوص)

بەیتەکەم بە ڕێنووسی دیوانەکەی مەحوی راگوێست

لەم بەیتە سەرم سوڕماوە، لێم سوورە کە لە تەعبیری (هەموولا بلا، هەمولا بلا، هەمولا بەلا، هەمو - لابە...) جارێکیان لە وەرگێڕانی (هەم)ی سەرەتای (هەموولا) وشەی (مەه) پەیدایە کە لە میسرەعی یەکەمدا عالەم مونتەزیری جیلوەی ئەون بەلام نازانم لە کوێوە ئەو وەرگێڕانە دەست دەکەوێ.

جارێکی دیکە لە (هەموو لابلا) کە بخوێندرێتەوە (هـ - مو - لابە) ئەو (مو)ە لادەچێت و دەمێنێتەوە (ە - لا). (لابە - لابەرە دەگەیەنێ: وەك گوتم مەحوی زاری

دەرمووی بابان بەکار دەمێنێت).

ئەوەی دەمێنێتەوە لە (هەموو لابلا خصوص) تەنها (لا خصوص)ە بە جۆرێکی کە باشی بۆ ناچم لە (لا خصوص) مانەوەی (لا - بە واتای حرفی لام) مەبەستە. ئینجا کە ئەم بەدوا (هـ - لا)دا هات (هلال) دروست دەبێت کە ئەویش مەعمەکەیە. دەکاتەوە یار.

دەزانم شیکردنەوەکە ناتەواوە بەڵام پەنجەم لێی بەر نابێت چونکە ئاین و ئۆینی مەحوی گاڵتەی لەگەڵدا ناکرێ. دەقی شیعرەکە لە ڕواڵەتدا تێمان ناگەیەنێ بۆچی عالەم لەو ئینتیزارەدا دەمرن. بەڵام ئەگەر (مەعە - هلال) لە شیعرەکەدا دۆزینەوەیان مەبەست بێ بەبەرییەوە دەبێ چین لە دوا چین بمرن و ئەیدۆزنەوە.

قسە زۆرە. مەودا کورتە. ئەمەل دوورە!

خوێنەرانم! بە خەیاڵی دڵی تەڕی هەموو شاعیرە کۆچکردووەکانمان لەگەڵ مندا ئەم غەزەلەی مەحوی بخوێننەوە، لە هەمووانەوە گوڵاوپڕژێنی یادی باغ و بەهەشتی دڵە بولبولەکەی مەحوی، ئاهەنگگێڕی شەرەف و قودسییەتی کوردستان و کوردزمان بێ.

شمشادە ئــەمــە یــا قــەدە یــا سەروی ڕەوانــە
یــا عــەرعــەرە یــا ئــەخــلــی مرادی دڵ و جــانــە
داخــۆ ئــەمــە ئــەگــریــجــەیــە پەخشاوە بــەســەردا
یــا سونبولــە کردوویــە صەبــا زولــفــی بــەشانــە
ئــاهــووی خــوتــەنــە جیلوە دەکــاتــن لە خــەطــادا
یــا چــاوی ڕەشی فــیــتــنــە گــەری سورمــە کــەشانــە
دڵ هـــایــمــە دایــم کــە ئــەمــە قــەتــرەیــە داخــۆ
یــا جــوزئــەکــی بــێ جــوزئــە موسەممــا بــە دەهــانــە
ئەم مەی صیفەتی خوون خورە وا نازك و سوورە
یــاقــووتــی لــەبــە یــا گوڵــە، یــا قــووتــی ڕەوانــە
ئــالاندم و فــەرمــووی کــە ئــەم ئــاوازە حــەزیــنــە
یــا مــەحــوییــە یــا بــولــبــوکــەی فــەصلی خــەزانــە

بەغدا، هەینی ٨/١/١٩٨٨

کاروان، ژمارە ٦٢، ١٩٨٨

کەوچکێک شەکر بۆ قاوەی تاڵ

بەر لە ماوەیەکی چەند مانگی وە یا پتر لە ساڵێك گوتاری گۆڤارێکی کوردیم سەیر کرد، لە ناو توێژیدا وەها هاتبوو کە شیعری نالی لە چاو هی حاجی قادر هێندە بەرزە، کوردی گوتەنی، ئاسمان و رێسمانە کە دیارە ریسمان واتە پەت، بەباڵای ئاسمان راناگات.

هەرچەند دەزانم قسەکە لە چەژی موبالەغەدۆستیدا خۆی لەبەر زاری نووسەری گوتارەکە شیرن نیشان داوە، دەشزانم موبالەغە رەوایە لە تەقالیدی شیعردا بەتایبەتی شیعری خۆرهەڵات، دیسانەوە لەبەر دوو سەبەب لێم خۆش نەهات، یەکیان ئەوەیە کە شێوازی دەربڕینی قسەکە دۆستانە نەبوو. دووەم ئەوەیە موبالەغەکە خۆی موبالەغەی تێدا بوو، لە هەموو ئەو عەیارانەی لە بەراورددا لایەنێك بەسەر لایەنێکی تردا رادەشکێنێت دوو عەیارە ئەوپەڕیان گرتۆتەوە یەکیان ئەم (ئاسمان و ریسمان)ەیە، ئەوی دیکەشیان (قەترە بەدەریا)یە کە لێیان تێپەڕ بوویت بەراورد لە نێوان بوون و نەبووندا دەکەیت.

پێی ناوێ بڵێم، لە دەمێکەوە و بەزۆری سەلمێندراوە کە نالی لە مەیدانی شیعری کوردیدا پێشڕۆیە، حاجی قادر خۆیشی لە چەند قەسیدەدا بەنالی هەڵدەڵێت و تەنها شاعیرێکی ئەو سەردەمانەیشە بەئەوازووع و حورمەتەوە خۆی بۆ شکاندبێتەوە تا ئەوەی لە بەیتێکیدا پاتەوپات دەڵێ:

بـە تـضـمین فـەردەکـی نـالـی دەهـێـنـم تـا رەفـیـقـانـم
بزانن فەرقمان زۆرە خەزەف قەت وەك گەوهەر نابێ
(کە مەندی زولفی دوولانە لە بۆ گەبز و مسلمانە)
(دەکێشی بێ مـحـابـانـە چ لـەمـلا بـێ چ لـەولا بێ)

دەبینین خۆی بە خەزەف و نالیشی بەگەوهەر داناوە بەوەشدا خەریکە وەك خاوەن گوتارەکە قسە بگەیەنێتە ئاسمان و رێسمان.

کە پێویستیش بێ پاکانە بۆ خۆم بکەم لەوەدا کە مەبەستم روونکردنەوە نەبێ هیچی تر نییە. بەبیر خوێنەردا دەهێنمەوە کە چەندین جار لە تەلەفزیۆن و لە چەندین

نووسینمدا پایەی شاعیریەتیی نالیم بێ پەروا لە تۆقڵەی شیعری کوردی داناوە تا ئەوەی لە شیکردنەوەی بەشێك لە بەیتەکانی بۆ قووڵاییەك چووم، بەلای هەندێ کەسەوە، سنوورم بەزاندووە بۆ ئەودیوی مەبەستەکانی نالی. هەڵبەت گۆمی نالی لەوە قووڵترە کەسێك بێت بەخێری خۆی بیری تازە لە تەختی بنیەوە لێ بدات بەرەو قووڵترەوە بەڵام ڕەنگە من پتر لە یەکێکی دیکە بەهەناسەی درێژەوە بناوم لەو گۆمە لێ دابێت بۆ دۆزینەوەی گەوهەرەکانی، بەوەشدا مافی تەواوم هەبێ بیروڕا دەربڕم لە ئاست هەڵبەستەکانی وە یا لە بەپەکدی گرتنی شاعیریەتیی ئەو بەشاعیریەتیی یەکێکی دیکە چ خۆم بیکەم چ یەکێکی دیکە کردبێتی.

خوار و ژوور نەك هەر لە نێوان دوو کەس و دە کەسدا بگرە لە نێوان دەستی چەپ و ڕاستی تاکە کەسیشدا هەیە... دوو چاوی خۆت و دوو گوێی خۆیشم لە هێزی بیستن و دیتندا بەرانبەر نین. شیعری تاکە شاعیریش هەمووی هەر تا تەرازووی هاوسەنگ نین. تۆقەڵانەی گردێکی سەد مەتری لە نەوەد مەتری لای دامەنی کەژێکی دوو هەزار مەتری بەرزترە ئینجا ئەگەر سەرووی بەرزاییی شتان و کەسان و هونەران بەپەکدی نەگرین بۆمان ئاشکرا نابێ کام لە کام و کێ لە کێ بەرزترە.

دیوانی نالی بگرە بەشایەدیی ئەم قسەیەم: بەر لەوەی زەینی خۆت بەنرخاندن و هەڵسەنگاندنەوە خەریك بکەیت دەبێ لە پێشەوە دان بەم ڕاستیپانەدا بهێنیت:

یەکەم ڕاستی ئەوەیە کە شیعری سەرەتای دەمدان لە شیعر لە چاو شیعری تەمەنی قاڵبوونەوەدا وەك پلە سەرەتاییەکانی پێپلیکانەن لە چاو پلە ژوورچووەکاندا. کەس لە بڕێ نابێ بەکوڕێ، لەمەوە بەدیهییەیەك تووش دێین لە ئاست هەموو خاوەن مەهارەتێکدا بەڕاست دەگەڕێ. ئینجا سەیر نییە ببینین دیوانی شاعیرێك نموونەی لە یەکدی دووری تێدا بێت کە ئەوانیش لە ڕێی موبالەغەوە هەندێکی لە چاو هەندێکی (ئاسمان و ڕیسمان) بێت.

دووەم ڕاستی ئەوەیە کە بەرهەمی قۆناخی لێکەوتەیی و بەربووتیی دەمی پیری سەرەژێر دەبێتەوە نەك تێ هەڵدەکشێت. پاش قاڵبوونەوەی تەواو قۆناخێکی وەستان دەست پێ دەکات کە لە ئاکامدا وردە وردە دەستەوتاو دەبێت و خورگەی بەرەژێری لێ پەیدا دەبێت. دەشێ مرۆ هەبێ بەو پلەیە نەگات، بەجوانەمەرگی وەیا مەرگی دەمی قاڵبوونەوە

ئەم ڕاستییەش لەگەڵ ڕاستیی پێشووتر بەبێژنگی لە بەکتر کردوو بەرھەمی شاعیر و ھونەرکار دادەبێژن لەگەڵ تێبینیی ئەوەدا کە داھێزرانی دەمی بیری پێگەیشتوویی قۆناخی قاڵبوونەوەی پێوەیە ھەرچی پلەی سەرەتای مەھارەتە کاڵی و کرچیی ساوایی تێدا دەخوێندرێتەوە

سێیەم ڕاستی و چوارەم ڕاستی ئەوەیە کە لە دەمی قاڵبوونەوەشدا خاوەن مەھارەت بەپێی ڕێکەوت و ھەڵکەوت و باری نەفسی و دەوروبەر بەرھەمی لەیەکنەچووی دەبێت وەیاخود مەھارەتی گەورە لە ھەندێ مەیداندا لە ئاست مەھارەتی مامناوەنجی کە پسپۆری ئەو مەیدانەیە کورت دێنێت. دەبینی پاداشتی گەورە و مزەی ئەرک ھەندێ کەس وەھا چالاک دەکات پێش لە خۆ مامۆستاتر دەکەوێتەوە کە بۆ ئەو پاداشتە تامەزرۆ نەبووە.

کورتیی قسەی درێژ لێرەدا ئەوەیە کە نرخاندنی شیعر وەیا ھونەر گەلێک گەلێک بەرەنگەوە دەگاتە ئەوەی تەعبیری قەترە بەدەریا و ئاسمان و ڕێسمانی تێدا بەکار بێت چونکە لەوانەیە تەنھا کەسێش لە دوو بەرھەمی بەرز و نزمیدا بەر ئەو تەعبیرە بکەوێت وەیا بەرھەمی خاوەن ھونەری مامناوەنجی لە ھەندێ بواردا پێش بکەوێتەوە وەک کە تازە گوتمان... نرخاندن لە نێوان دوو کەسی ھاوکەسبدا، چ شاعیر بێت و چ نووسەر و ھونەرکار بێت، لە تێکڕای بەرھەمیان و لە تۆقەڵەکانیاندا دەکرێت دەنا، کەم و زۆر، بەشێکی بەرھەمی ئەو مەھارەتدارانە لە ھێز و پێزدا دراوسێن وەک ئەوەی کە سەرمایەی ١٠٠ دینار پێکەڵپێکە لەگەڵ ١٠٠ دیناری یەکەمی سەرمایەی ھەزار دیناری وەیا ملیۆن دیناری.

لەو ھەڵبەستانەی کە وەھاڵ نالی دراون تێیاندا ھەیە کەم شاعیر پێیان ڕازی دەبێ وەھاڵ خۆیان بدرێن تا ئەوەی من لە ئاست ھێندێکیاندا ھەرگیز ئالای سەلماندنم ھەڵنەکردووە و بەھی نالییان نازانم، تێیشیاندا ھەیە شەقڵی نالییان پێوە ئاشکرایە بەڵام لە لووس و لێکی و گەوارایدا تۆزی ھێندێکی دیکە لە شیعرەکانی ناشکێنن.

حاجی قادریش لەلای خۆیەوە ئەم خوار و زوور و نێوداشت و تۆقەڵانەی ھەن لەگەڵ تێبینیی ئەوەدا کە مەراقی کوردایەتیی وەھای لێ کردووە زۆر جاران گوێ نەداتە بەلاغەت و ڕەوانی و جوانی لە ھەڵبەستدا تا دەبیەین، لە خۆی، پاتەوپات پێمان دەڵێ:

با بڵێن ئەم شێتە قەحبە مردووە
چەند وەریوە چەند وڕێنەی کردووە
حەق تەعالا واقیعی ئەحواڵمە
خالیصەن لیللایە تەرقیمی ئەمە
بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن
مەقصەدم لەم بەند و باوە دەربچن
وەرنێ ئەم دونیایە ئەفسی ئەفسیە
گەر لەبەر ئێوە نەبێ باکم چیە
من لە تووفانا بەری خۆم دەردەکەم
وا مەزانە دامەنی خۆم تەڕ دەکەم

حاجی کە لێرەدا دان بەعەیبداریی شیعری خۆیدا دەنێت نەهاتووە لە رووتەنی بێ شەقڵ و دروشم و هێمامان سەرگەردان بکات. هەر لەو برە شیعرەدا کە تۆمەتی خواری و کەچییان تێ دەگرێت، ماڵم هەقە، زۆرینەی ئەو ٥٣ بەیتە وەك گەلێك قەصیدەی دیکەی، نموونەی رەوانی و بەلاغەتن بەلام بەشێوازێك کە بۆ (سهل ممتنع) دەچێتەوە. حاجی لە پشت ئەستووریی خۆی بەمەتانەتی دارشتن و سامانی ناوەرۆکی شیعرەکانیەوە بێ باکانە لە جیاتی خەڵق عەیبیان بۆ رەچاو دەکات، ئەم راستییەش نەك هەر تەنیا بەقووڵبوونەوە لە جووت سەرواکانی، کە سهوولەتی قافیەگۆرییان تێدایە، بەڵکو باشتر بەوەدا دەردەکەوێ کە لە چەند بەیتدا پاتەوپات خۆی هەڵداوەتەوە کە لێرەدا نموونەیەکیان لێ دەهێنمەوە:

خەزنەیێکە بەیتی من دوو میصرەعم داخستووە
کەس تەماعی تێ نەکا رێگەی دزم لێ بەستووە
بیکە بەر، دیبایی نەظم، تا قیامەت نادڕێ
چونکە نەبکاری مەعانی تار و پۆیی رستووە
زاهیرا بەیتم لە نالی و کوردی زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە، بەدبەختە بەختم نوستووە

رێکەوتێکی لەبارە بۆ ئەم نووسینە کە حاجی قادر خۆی لە موبالەغەدا بەپێی پێویست ئەم ئاسمان و رێسمانەی لە هەڵبەستدا بەکار هێناوە ئەمما لەبەر کێشی شیعر وشەی ئاسمانی تێدا گۆڕیوە بەفەلەك: هەروەك لەو برە شیعرەدا تەفعیلەی بەیتەکان

ەڵێی خەریکی سەماکردنن و نوستادانەش داستانی مێژووی کۆنی ناو حیکایەتانی کردووە بەناوبارە بۆ واتاکانی، ئەم گۆڕینەی ئاسمانیش بەفەلەك هەم دەسەلاتی زمانناسی و هەم تیرکردنی ڕەنگی داستانی تەقلیدیشی پێوە دیارە:

پەرچەم و فیسی کەچی تۆ ئەی جەوان
تاجی کەیان و عەلەمی کاویان
من لە غەمت ڕێگەیەکم کەوتە بەر
خوانی بەهەشت و سەفەری هەفت خوان
بێژەنی چاهی زەقەنی تۆیە دڵ
ڕاهی نەجاتی: فەلەك و ڕیسمان
تیری موژەت بۆ دڵی ئەسفەندیار
تیری گەزی ڕۆستەمی سازەندەران
فیرقەتی تۆ لەشکری ئێرانییە
سەبری منیش لەشکری توورانییان
بەسیەتی سا خوێنی سیاوەش نییە
جان و دڵت بردووە هەم دینمان
حاجییە فیردەوسیی کورد سا ئەتۆش
گوێ وەکو مەحموود مەدە قەولی بەدان

دەبێ بڵێم لەم (ش)ەی دوای (ئەتۆ)ی بەیتی پاینی غەزەلەکە دڵگرانم، باشتر ئەوەیە (ئەتۆ) بێ چونکە ئەم (ش)ە وەها ڕادەگەیەنێ کە دەشێ مەحموود گوێی نەدابێتە قەولی بەدان هەروەك دەشێ گوێی دابێتێ بەلام ئیحتیمالی گوێنەدان بەهێزترە. (ش)ی پێوەندیی وەکو (و، هەم) (معطوف و معطوف علیه) دەخەنەوە سەر یەك ئەك لە یەکدییان دادەبڕن. کە (ش)ە کە هەڵستا و گوترا (ئەتۆ وەك مەحموود گوێ مەدە)... ئەتۆ و مەحموود لێك دادەبڕێن و بەر دوو حوکمی جودا دەکەون: مەحموود گوێی داوەتێ، تۆ گوێ مەدەرێ. ناشزانم ئاخۆ بەئەسڵ حاجی چی گوتووە ئەگەر (ئەتۆش)ی گوتبێ وەك ئەوەیە، پێشەکی، لەبەر زێدە ترسی لەو گوێدانە وەهای دانابێ بار گوێی داوەتە قەولی بەدان ئیتر بەگلەییکردن لەو تۆمەتە مەوهوومە دەیەوێ ڕێی گوێدانی لێ ببڕێتەوە. لەلایەن دارشتنیشەوە (ئەتۆش) تیژترە لە (ئەتۆ) ئیتر ڕەنگە ئەم وردە زێنەتە حاجیی بردبێتەوە بۆ ئیحتیمالە بێ هێزەکەی باسم کرد.

دیوانی حاجی قادر بەیتی واتا سەختی زۆرن کە جاریَ لە کەسم نەبیستووە بەرەھایی و بێ گرفت ساغی کردبێتنەوە. بەر لە بیست ساڵێك مەرحووم مەلا رەئووفی سەلم ئاغا لیستەیەکی ۲۰- ۳۰ بەیتیی بۆم ھەنارد کە بەباشی لێیان حاڵی نەبووبوو. بەداخەوە لیستەکەم نایەتەوە بەرچاو، تەنھا بەیتێکیم بەبیردا دێتەوە کە دەڵێ:

لێوی وەك قەندە موکەرەر لە دەما شیرینە

بۆیە تەکرارە وەکو ناڵە نەفیسی نەفەسە

لە مەجلیسی خدمە ئەندام بووم، مەلا رەئووف ھاتە لام و لەو بەیتانەوە دواین و واتای ئەمیانم تێ گەیاند کە شەکر بە (تکریر- دووبارە سافکردن) شیرینتر دەبێت وەك کە دەگوترێ عەرەقی دووبارە بەدووجار تکاندن پەسەندتر دەبێت. لەبەر ئەم زێدە شیرینییە وەکو ناڵەکە ھەمدەمی دائیمی ھەناسەیە لێوەکەش ھەمیشە بەسەر زارانەوەیە. حاجی لەم بەیتەدا لێومکە و وشەی لێوی بەمەھارەتی تەعبیر خستۆتە دەمی خۆیەوە و بەدووبارەکردنەوەی ناوھێنانیشی سات لە سات شیرنتری دەکات، یاخود ھەتا دەمیژێ شیرنتر دەبێ. مەلا رەئووف لەم (تکریر، تکرار)ەی شەکر بەڵەد نەبوو بۆیە مەعناکەی لێ روون نەبوو. ئێستا لە سایەی تەکریری ئەوتەوە قوتابی سەرەتاییش ئاشنای بووە.

جگە لە ئیشکالاتی واتاداھراوی و نەکراوەیی ھێندێك لە بەیتەکانی، گرفتی دیکەش ھەن پێوەندییان بەژیان و بەسەربردنی حاجییەوە ھەیە کە لە دیوانەکەیدا دێنە بەرچاوی خوێنەر. من لەو سێ بەرگەی (حاجی قادری کۆیی) کە لە ساڵانی ئەندامەتیم لە کۆڕی زانیاری کورددا نووسیمن نەگەیشتمە شەرحی دیوانەکەی چونکە جاریَ زۆرم مابوو لە توێژینەوەی ژیانی بیمەوە، خوا کاری خزمی چاکەخوازم راست بھێنێت ئەو ئەرکەیان لەسەر شانم لادا بەدوورکەوتنەوەم لە کۆڕ. ئێستا لە موناسەبەدا گرفتێکی ئەوتۆیی ناو دیوانەکە بۆ بەرچاوی خوێنەر ھەڵدەستێنمەوە.

ئەرە شیعرێکی پێنج بەیتی کە سەرەتاکەی بەم دێرە دەست پێ دەکات:

مەتنی کوتوبی ئەم دەرە با شەرح کرابیّ

بەپێی نووسینی مامۆستا گیو موکریانی لە ھەجووی قازییەکی سابلاغی داناوە کە سەروکاری لەگەڵ مروەت ناوێکدا ھەبووە.. ھتد. لە کۆتایی شیعرەکاندا ئەم بەیتە

دەخوێنێتەوە:

حاجی دەڵێ ئەم میسرەعە تەئریخییە قازی
(ئنصافی نییە، عاری چییە، مروەتی گایێ)

ئەم دەقە هی دیوانی حاجی، لە لێکۆڵینەوەی سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزایە. مامۆستا گیو نووسیویەتی:

هەر حاجی دەڵێ ئەم قسە تەئریخییە قازی

ئێمە ئێستمان بەمیسرەعی دووەمە کە تەئریخی ڕووداوەکەی تێدایە هەرچەند ڕێم هەیە بڵێم دەقەکەی موکریانی وشەی (دەڵێ) تێیدا بێ گرفت هاتووە... بەحیسابی ئەبجەد ئەگەر (مروت) بنووسین لە جیاتی (مروەت) هێشتان ژمارەی نرخی پیتەکانی میسرەعەکە (ئەگەر بەسەهوو نەچووبێتم) ١٢٨٥ دەگرێتەوە. ئەم ساڵە بەهیچ لێکدانەوەیەک، لەگەڵ گەشتی ژیانی حاجی ناگونجێت. من لە لێکدانەوەی دوور و درێژ و بەیەکدی گرتنی ساڵ و ڕووداو و کەین و بەینی ژیانی ئەو و باپیرم و کەیفی و شێخ ڕەزا کە لە بەرگێک لە بەرگەکانی (حاجی قادری کۆیی)دا بڵاو کراوەتەوە مانەوەی حاجی قادرم لە سابڵاغ گەیاندە ١٢٧٩. ئینجا ئەگەر لە ١٢٨٥ جارێ لە سابڵاغ بووبێت چۆن دەشێ حاجی پێش کەیفی بەچەند ساڵێک کۆیەی جێ هێشتبێت؟ دەربەدەربوونی کەیفی جێی گومان نییە کە لە ١٢٨٦ ڕووی داوە، ئەویش بەشایەدی باپیرم کە خۆی لەبەر خاتری شێخ ڕەزا کەیفی سەرشکێن کردووە و تاراندوویەتی... لە دەقی شیعرەکەدا بنگەیەک نابینم بۆ داشکاندنی ٥-٦ ساڵێک لەو مێژووە تا بەرەو هەوراز بچێتەوە بۆ ١٢٧٩، ١٢٨٠، ناشکرێ خۆم لە ڕاگەیاندنی میسرەعەکە ئەزان بکەم و پشتگوێی بخەم. لەلایەکی دیکەشەوە بەزەحمەت بشێ بگوترێ بڕە شیعرەکە هی حاجی قادر نییە چونکە شەقڵی ئەوی پێوە دیارە هەرچەند لە نووسیندا هەڵەی تێ کەوتووە. ئینجا ئەگەر یەکێک بڵێ ئەم مێژووەی ١٢٨٥ بەرەو سەلماندنی ڕیوایەتێکمانەوە دەبات کە دەڵێ حاجی و کەیفی بەیەکەوە بەرەو ئەستەنبوڵ ڕۆیشتن، پێی دەڵێمەوە: باپیرم کە لە ساڵی ١٢٨٨ لەگەڵ باوکیدا بۆ حەج دەچێت لە حەلەب کەیفی دیتبۆوە، مامۆستای کوڕانی والی بووە. جگە لەمە، کە لە کۆیەش دەرچوو بەپێنێک لە هەولێر مایەوە بابی ئەوە بکات کە ڕەشیداغای حاجی بەکراغا بەنامە لێی داوا بکات بگەڕێتەوە بۆ کۆیێ ئەویش وەڵامە ناگرینەکەی.

ئەی نوحی نەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی روح و سەر و مالّی منت جوملە بە (ایثار)

بۆ دەنێرێتەوە و تێیدا دەڵێ:

بێ عیزەت و بێ عارم ئەگەر بێمەوە کۆیێ

ئەم کەین و بەهانە هەمووی دوای ئاوارەبوونی حاجی بووە..

خولاسە ئەم ئیشکالە هەتا ئێستە بۆ من ساغ نەبۆتەوە کە لە ئیشکال و گرفت بدوێین جێی خۆیەتی بڵێم چوارینەیەکی حاجی هەیە لەوانەیە خوێنەری بەپەلە تەڵەزگەی تێدا بکات و واتاکەی بەبەرەوا ژی بۆ روون ببێتەوە و وەها تێ بگا حاجی لەو چوارینەیەدا نالیی شکاندبێتەوە لە ئاست شاعیریەتیی خۆیدا. حاجی دەڵێ:

بەیتی نالی و بەیتی من گەر تێکەڵی یەکدی دەکەن
ئەحمەقی سورەت پەرست و جاهیلی مەعنا نەزان
حاجی لەکلەک لەک بەلەک فەرقی لەگەڵ تووتی هەیە
وەک هەزاری ئەو بەهار و بولبولی فەسلی خەزان

لە وشەی حاجیی لەکلەکەوە دیارە کە حاجی خۆی بەلەکلەک داناوە لە ئاست نالیدا، تووتیی بۆ دەمێنێتەوە لەو میسرەعەدا. من دەقەکەم لە دیوانی حاجی، بەلێکدانەوەی مامۆستایان سەردار و شارەزا، بۆ ئێرە راگوێست کە خۆشبەختانە وشەی (هزار)ی بەواتای بولبولیان بە(هەزار) نەک بە(هوزار) نووسیوە. خۆزی لە هەندێ هەڵەی بەرچاو و زەقی ناوناوەی دیوانەکە هەمان ئیشانەشکێنییان بکردایە وەک کە لە لاپەرە ٢٧١ هاتوون (کەلبی رەقیب)یان لە جیاتی (کەلبی رەقیبم) نووسیوە و میسرەعەکەی پێ لەنگ بووە. ئەمەش تاکە نموونە نییە. لە کۆتایی لاپەرە ٢٧٠شدا میسرەعی یەکەم جگە لەوە کە هەڵە و لەنگە سەرەتاکەشی بەبەحرێك دەست پێ دەکا جودایە لە بەحری میسرەعی دووەم... چەندێکی دیکەش هەن من خەریکیان نابم و زۆریش سوپاسگوزاری ئەو ئەرکەم کە گەلێك لایەنی شیعرەکانی حاجییان پێ روون کردۆتەوە...

تا ئێرە چی نووسیم لە قاڵبی وەلاوەنانی تۆمەت و لەسەر کردنەوەی بەرگیرانە و روونکردنەوەی چەندوچۆنی هەندێ حاڵ و باری حاجی و بەشێك لە هەڵبەستەکانی بوو: کە بمانەوێ، پێویستیشە بمانەوێ بەر مەیدان و بێ تەقیە لە بەرزایی شیعری

حاجی بدوێین نموونەی تۆقەڵانەیی زۆرن لە دیوانەکەیدا کە لێیان بووەشێتەوە شەڕی گەرمەنکێڵی بەحەڵق بفرۆشن. جارێ لە پێشەوە با بڵێم گومان ناکەم چ ئەدیبێك ڕێ بەخۆی بدا دوودڵ بێ لەوەی کە قەسیدەکەی (بەهار)ی حاجی لە ڕیزی هەرە پێشەوەی شیعری مرۆڤایەتییەوە دێت ئەك هەر هی کورد. لەلایەن دەسەڵاتی هونەری شاعیرییەوە حاجی بەو قەسیدەیە و نموونەی دیکەی کە لە زیندە جوانی و سفتی و چڕی و پتەوییان خەریکن بقەڵشن، لەوە دەرچووە شاکارەکانی بدرێنەوە بەکاری ڕێکەوت و تەقڵەی مامە حەمە و پێکانی ڕەشھاوێژ. سەیری ئەم چوارینەیە کە لە وەسفی کابرایەکی تەقتەقیی داناوە:

شەوکەتی جووتەی سمێڵت تاکە مانەندی کەمە
تەرکەشی تیری تەزاو و شیری دەستی ڕۆستەمە
ڕووی لە تەختی ڕوومەتت هێناوە بۆ شانت دەڵێی
ماری سەرشانی زوحاك و دوشمنی تەختی جەمە

تەرکەش (تیردان) بەمەدا هەر داوە موویەکی سمێڵەکە وەکو تیرێکی تیراوە، تێکڕای مووەکانیش وەکو شمشێری دەستی ڕۆستەمن. ئەمەندەم گوت لە شەرحدا هەتا خوێندەواری ئەوباو بچێتە ناو چوارینەکەوە دەنا داڕشتن و مۆسیقای چوارینەکە مامۆستای شەرحدەری ناوێت.

سەیرێکی ئەم پێنج بەیتە بکە کە لە مەدحی ئەمین ئاغای حاجی بەکراغای حەوێزیی داناوە:

ئەی محەمەد وەی ئەمینودەولە ئیمڕۆ کوێیی توو
جەننەتێکە کەوتە دۆزەخ هەرچی لێی دوور کەوتەوە
موددەتێکە دەربەدەر گەردی دیاری غوربەتم
بەمندە یادی ئاستان بۆسی ئەتۆی کرد هاتەوە
چونکە توحفەی لازمە هەر کەس لە غوربەت بێتەوە
بەم دوو فەردە من لەزای سەد گونە توحفەم کردەوە
قاوەچی بەزمی ئەتۆ دنیایە سینی ئاسمان
ئافتابی زەرفە، فنجانی مەهە، قاوەی شەوە
ئەو شەوە بۆ هەرکەسێ دونیا بکاتە ڕۆژی ڕوون
شەو لە حەیتەی ئەو عەنقایە دەربانی خەوە

خوێنە سەرنجێك لە بەیتی چوارەمی مەدحەکە بگرێ

دنیا قاوەگێڕی دیوەخانەیە. ئاسمان سینییەکە فنجانەکانی قاوەی لەسەر دادەندرێن. ڕۆژ ئەو ژێر پیالەیەیە فنجانی بەسەرەوەیە، مانگی سپی فنجانی قاوەیە. شەو خۆی قاوەیە.

چ ماوەتەوە بەبەلگەی گەورەیی بخرێتە پاڵ شەو و ڕۆژ و مانگ و ئاسمان و هەموو جیهانەوە؟

بەیتی پێنجەم لە داخراوەکان دەژمێردرێت و ڕەنگە کەم کەس مەتەڵەکەی هەڵێنابێ. من لە خۆم گوماناویم بەڵام بەرێك دەهاوێمە مزگەوت بەو هێندە مەعنایەی کە بۆی چووم.

شەوی ئەو بەیتە دوو مەعنا دەبەخشێت و لە ئاکامدا تێکیش دەکەنەوە. یەکیان ئەوەیە کە شەوی بەزمی دیوەخانەی ئەمیناغا وەك شەوی قدر (لیلة القدر) کەسێك تێیدا بێ تا سبەینە، تاریکایی لە ژیانیدا دەبێتە عەنقا کە هەر ناوی هەیە و ناوکی نییە. مەشوورە دوعای شەوی قەدر قبووڵن ئیتر ژیانی ئەو کەسە دەبێتە بەختیاری و ئاهەنگ کە خەو تێیدا دەبێتە دەرگەوان، دەرگەوانیش وەك دەزانین لە دەرەوەی خانە دادەنیشێ.

ئەوی دیکەیان قاوەکەی تێ دەخوێنێتەوە کە شەوی پێ تەشبیە کرابوو، واتە:

هەر کەسێکی قاوە لە فنجانی مەجلیسی ئەمیناغا بخواتەوە هەتا ڕەشایی قاوەکە سپایی فنجانەکە بەر دەدات وەك کە ڕەشایی شەو بەسەر چوو دنیا ڕوون دەبێت، تا ئەو کەسە شەوی ڕەش لە عومری وەکو عەنقای لێ دێت... خولاسە خۆشییەکی بۆ دەبێ وەك لە شەونخوونی شەوی قەدر دەست دەکەوێت. تەشبیهی فنجان بەدنیا لەم مەعنایەدا لەوەوە دێت، کە قاوەمان دانا بەشەو فنجانیش دەبێتە دنیا چونکە شەوەکەی لە خۆیدا گرتووە، قاوەکەش ناو فنجانەکەی پڕ کردووە وەك کە شەو دنیا دادەگرێت.

غەزەلێکی چوار بەیتیی حاجی هەیە زۆر ناوکێشە و گەلێك شەنگە و یەکجار وەستایانەش داڕژراوە، وا بۆتی دەنووسمەوە:

لە ئەزاکەت کەمەری وەك خەتی ئەهلی حیکمە

لە ئەبووندا دەمی بێ قسە عەینی عەدەمە

چین یەکێکە لە کەچی زولفی کەچی عاجزە، بۆ؟
دڵی سەودایی خەتای کردووە بۆیە نەدەمە
ماچی ئەو غونچە دەمە بێ (حەق)ی جان (مهر)ی دەمە
ساڵێکی راهی عەدەم بێ دەمی نەطشی قەدەمە
گەر رەمزا بێ چییە بۆ ماچی دەمی جانی عەزیز
تەجرویەم کردووە عیشرەت بەدەمە نەك بە دەمە

شاعیرانی رۆژهەڵاتی موسڵمان مەبەستیانە بڵێن کەمەر و دەمی یار لە باریکی و بچووکیدا دەگەنە سنووری نەبوون. ئینجا خەتێکی ئەهلی حیکمەت بیکێشێ دەبێ یەکجار باریك و راستیش بێ وەك کەمەری یار.

دەمێ، واتە زاری، لە نەبووندا، بێ موناقەشە عەدەم خۆیەتی.

(بێ قسە) ئەوەش دەگەیەنێ کە ئەگەر یار قسە نەکات زارەکە وەك عەدەم دەبێ. (عەینی عەدەم) لە واتایەکیدا (بیتی عەین) کە وا لە سەرەتای وشەی (عدم)دایە، زاری عەینەکە لە شکڵدا وەك دەم، زار دەنوێنێ بەڵام چونکە هی عەدەمە هەر دەبێتەوە نەبوون.

چین کە وڵاتی چینە پێچێکە لە کەچیی زولفی چین چینی، کەچی یار عاجز و نارەزایە. چونکە بەدڵ سەودای خەتای کردووە. خەتا وڵاتێکە مەشوورە بەمیسکی بۆنخۆش کە مناسبی زولفەکەیە لەبەر بێن و رەشاییش. وشەی خەتا بەواتای (هەڵە)ش دێت، ئیتر سەودا و مامڵەتەکەی کە چینی خستۆتە کەچیی زولفی هەڵەیە و یار لێی پەشیمانە. وشەی (ندم- نەدەم) جگە لە پەشیمانی (نە- دەم، بێ دەم)یش رادەگەیەنێ کە بریتییە لە زێدە بچووکیی دەمی یار، وە یا قسەنەکردنی. مرۆ کە عاجز بوو قسەش ناکات.

لە بەیتی سێیەمدا (حق) لە شێوە نووسینی کۆن بە(حوق، حەق)یش دەخوێندرایەوە. (حوق) بەواتای قتووی مجەوهەرات دێت. (حەق) نرخ و کرێیە.

وشەی (مهر)یش هەم بە(موهر، مۆر، خەتم) هەم بە(مەهر- مارەیی) دەخوێندرایەوە. ئەگەر لە (حق)دا واتای (حوق) مەبەست بێ (مهر) دەبێتە (مۆر، خەت)، ماچی ئەو غونچە دەمە ئەگەر لە نێو قتووی جاندا نەبێ کە هیچ دەمێکی ناگاتێ، دەبێتە مۆرێکی سووری وەك خوێن بەسەر لێوی عاشقەوە چونکە غونچە خۆی وەك خوێن سوورە. وە یاخود دەبێتە مۆرێکی کە عاشق لە خوێنی خۆی هەڵکێشابێ.

ئەگەر (حق) کرێ و نرخ بێ ئەوە دەگەیەنێ کە ماچی غونچە لێوەکە جگە لە نرخی جان خوێنی عاشقیشی دەوێ بەمارەیی. خوێنەکە چونکە مناسبی ڕەنگی غونچەیە لە هەموو باراندا بەردەوامە.

بۆیە لە میسرەعی دووەمدا دەبینین شاعیر دەڵێ: کەسێکی ڕێگەی عەدەم، نەبوون (کە زاری یارە) بگرێت شوێنپێی لە خوێنی خۆی نەقش بەستوو دەبێت چونکە لە نەبوون و عەدەمدا خوێن بەناچاری دەڕژێت.

ـوەکیـنە بڵێین: بێ دەمی، نەقشی قەدەمی ساڵێکی ڕاهی عەدەمە. ئەم شکڵە یەکجارەکی ماندووم دەکا هەتا لە شەرحی دەبمەوە:

بێ دەمی= بێ زاری، بێ وەختی، بێ خوێنی.

بێ دەمییەك بەهەر کامێك لەو سێ واتایەی ببەخشێت شەرحێکی سەربەخۆی دەوێت، سەرێشەکە بۆ خۆت بەجێ دەهێڵم و دوو دانە ئەسپرینیش... سەیرێکی لاپەڕە ١١١ بکە لەو کتێبە باسکراوەی دیوانی حاجی غەزەلێکی حەفت بەیتی دەبینیت نموونەی زێدە پاراوی و مەتانەتی شیعری تەقلیدیی کوردین.

قافیەکانی لەوانەن زرنگەدار ناو بنرێن، لە هیچیشیاندا کەم و کەسری نییە. لە ڕواڵەتدا هەر بەیتە سەربەخۆ خەریکی مەبەستێکی تایبەتییە بەڵام بەیتی شەشەمی غەزەلەکە تێمان دەگەیەنێ سکاڵا لەگەڵ کێیە:

ئەو ئەورەسەی ئەهجارەیی مسکینەکان دەکا
حەجاجە گەرچی سەیدە بەم خورج و هەستەوە

دیارە لاوێکی شلکی خاوەن قەباڵەی حکوومەتی و سەیدیش بووە

چەژی بەیتەکان تام و شامی وڵاتی خۆمانیان تێدایە بەڵام بەیتی یەکەمی، لە ڕواڵەت، بۆ دەمی پیری دەچێتەوە کە دەڵێ:

دالی قەدم کە ئەلفی عەسای گرت بەدەستەوە
تیر و کەمانە، سەیدی جەوانیم ئەبەستەوە

قەد بوو بەدال و وەك کەمانی لێ هات عەساشی بەدەستەوە گرت، لە پیری بەولاوەی لێ نافامرێتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا بۆرە نیحتیمالێك هەر دەمێنێ کە مەبەستی حاجی داهاتنەوەی خەفەت و کەسەر بێت نەك پیری، بەیتیش هەن لە غەزەلەکەدا بێنی

هەڵبەی لێ بێت وەك بەیتی چوارەم و پێنجەم:

بۆ قەسری وەسفی ئەو مەعە میعماری فیکرەتم
وەستاوە کوللی لەحزە بەخۆی و کەرەستەوە
قوربان رەقیبی سەگ سەر و چاوی شکاندووم
چۆن بتگەمێ بەپێی شەل و دەستی شکستەوە

قسەی خۆمان بێ، وا دەزانم حاجی لە جیاتی (وەستاوە) گوتوویەتی (وەستایە) لەسەر لەهجەی کۆیی و بەری سۆران، دواتر نوسخەنووسان گۆڕیوەتیان چونکە (وەستایە) لەگەڵ (معمار)دا ڕێك دێت جگە لەوەی کە (وەستاوە)ش رادەگەیەنێت. قسەیەکی کورتم هەیە لەگەڵ قصیدە مەدحەکەی (شەمسییەی شامەنشەهی نەرز) کە لە لاپەڕە ١٠٨ و ١٠٩ی کتێبە باسکراوەکەدا نووسراوە:

لە پەراوێزی ژمارە (١)دا هاتووە کە دەقی قەسیدەکە لە بەشی دووەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی) وەرگیراوە. من لە لاپەڕە ٢٨٣ هەتا کۆتایی لاپەڕە ٢٤٨ بەو قەسیدەوە خەریك بووم. وەك لەوێشدا نووسراوە قەسیدەکەم دایە خوا لێخۆشبووی مامۆستا هێمن کە بەپێی بۆچوونی خۆی بەیتەکانی بهاوێتەوە سەریەك. من ئەوسەمیش و ئێستاش لەو باوەڕەدام کە بەیتی کۆتایی ئەو ڕیزکردنە دەبوو ببێتە بەیتی هەشتەمی قەسیدەکە. قافیەی بەیتی حەفتەمی قەسیدەکەش کە (لوغز)ە من بە(لەغەز)ی دەزانم.

کوردەواری هەر گوتوویەتی (لەغەز)، لەم بەیتەدا لەبەر کێش و قافیە کراوەتە (لەغز). وەها پێ دەچێ حاجی قادریش لەو سەردەمەدا هەر بە(لەغەز)ی زانیبێ چونکە چەندی مەلای لێم بیستبێ ئەم وشەیەی گوتبێت هەر (لەغەز)ی بەکار هێناوە وشەکە خۆیشی بابەتی ناو مەلا و فەقێیانە.

پێویست نابینم گوتارەکە درێژ بکەمەوە بەهێنانەوەی نموونەی دیکە بۆ بەئیسپات گەیاندنی شاعیریەتیی حاجی، لەمبارەوە هەر ئەوەندە دەڵێم حاجی قادر یەکێکە لە سێ شاعیری کورد کە بەیتی سەرکەش و داهەراویان وەهایە هەموو مەهارەت و شارەزاییی بەتەقالیدی شیعر و زانستەکانی مزگەوت و تەسەوفیان پێویست بێ، وێڕای زیهنێکی مووقلاش. دووەکەی دیکە (نالی و مەحوی)ن کە هەریەك لەوان شەقڵ و شێوازی خۆی هەیە. ئەم قسەیەم شێخی خانی و مەلای جزیری ناگرێتەوە چونکە لەبەر کەم شارەزاییم لە زاری کرمانجیی سەروو ڕێ بەخۆم نادەم بڕیاریان لەبارەوە

بەمم هەرچەند لە خوێندوەیان لەزەتێکی زۆر وەردەگرم.

حاجی قادر دوو کاریگەر سنووریان لە دەوری شاعیریەتیی کێشا

یەکیان لە سەرەتای ژیان و شاعیریەتیدا ئەوە بوو کە دووچاری عیشقی ناگرین نەبوو بەومشدا مەیدانە هەرە بەرین و مەوداداراەکەی شیعری رۆژهەڵات کە غەزەلە لێی تەسك بووە تا ئەوەی مەزرایەکی مەیدانەکە بوو بەهی شیعری سەر بەمابە دەرسی مزگەوت، لە غەزەلیشدا حاجی بوو بەنازم. سەیرێکی دیوانەکەی بکەیت لە زۆر بەیندا تووشی شێوەی کوڕی جوان دەبیت وەك کە دەڵێ:

تا لە مەکتەب ئەو مەهەم دی مەشقی ئەلف و بێ دەکا
چـاوەکـەم بـۆتـە دویت و گـریـە سورخـی تـێ دەکـا

وە یاخود دەڵێ:

خەتی، دەوری روخی داوە وەکو مووری سولەیمانی

خەت مووی ریشیەتی.

دیسان دەڵێ:

چونکە نرخی ماچی تۆی گۆڕی هەموو دەستە و دوعان
خـەتـی ئـەوخـەزت وەکـو زولـفت خـودا پـیری نـەکـا

خـەتـی تـازە دەرچـووی ریشـیـەتـی. نـرخـی مـاچـی گۆڕیوە بـەلای کـەمـبوونـەوەدا، هەروەها:

با وجوودی نەوجەوانی، خەتی سەوزی دەرکەوێ
عەهد و پەیمانی نەبوو موو، بۆیە پشتی پێ ئەبەست

دیسان:

ئەمیش جاران نییە قوربان توفەیلی بێمە سەر خوانت
خـەتت مـیـهـانـیـیـە ئـەمسـاڵ ئـەمـاوە لـەزەتـی پـارم

واتە: ئەمساڵ موو بۆتە میوانی رووی یار...

دیسان:

پەرچەم و فیسی کەچی تۆ ئەی جەوان
تـاجـی کـەیـان و عـەلـەمـی کـاویـان

نموونەی دیکەش زۆرن، یەك لەوان (ئەو ئەورەسەی ئیجازە...) بوو کە پێشتر لە نموونەدا هات.

نەبوونی عیشقی سووتێنەر وەهای کردووە کە شیعرێکی بۆ مێیینەشی هەڵبەستبێ لە پەراوێزی دەستوورانی شاعیری و نوکتەبازییەوە تەمای تێ دەکات... من ئەم لایەنەی نەبوونی عیشقی ئاگرین لە تەجرەبەی حاجیدا بەرێزی لێی دواوم لە بەشێکی ئەو سێ بەرگەی (حاجی قادری کۆیی) لزووم نابینم لێرەدا چی دیکەی لەسەر برۆم.

کاریگەریی دووەم ئەوە بوو کە لە پاش ئاوارەبوونی کەوتە سەر خوولیای کوردایەتی و خەریکبوون بەهۆشیارکردنەوەی نووستووان، بەمەشدا دوو ئەنجام هاتنە دی، یەکیان ئەوە بوو، ئاگرێکی لە عیشق هەڵنەبوو لە کوردایەتی بڵێسەی سەند. دووەمیان ئەوە بوو کە پەرۆشی چارەنووسی هەرەشە لێکراوی کورد حاجی قادری خستە جانبازییەك کە زۆر گوێ نەداتە خەریکبوون بەئارایشتی بەیتەکانی، بگرە هەر ئەم هۆیەش بوو وای کرد زۆر لەو بابەتە شیعرەی کوردپەرستی بەقاڵبی (جووت سەروا) دارێژێت.

لێرەدا قەڵەم رادەگرم، چی پێشکەش کرا، لەم هەڵوەستەدا، بایی مەبەست دەکات، زۆریشی بەداخەوەم نە لە بیرم ماوە نەو گوتارەی خستمیە سەر نووسینی لە چ گۆڤارێك بڵاو کرایەوە، نەبەتەواویش گوتارەکەم بۆ خوێندرایەوە نەگەڕاشمەوە بۆ سەرەتاکەی تا بزانم نووسەر کێیە، گۆڤارم لێك کردەوە وەك کتێبگرەوە، ئەو شوێنە کرایەوە کە ئاسمان و ڕێسمانەکەی تێدا چەسپ بوو.

گەلێ قسەم لە دڵا بوو حیکایەتم مابوو
کەچی گرێی دڵی بەستم مەجالی بەستی نەدا

بەیان، ژمارە ۱٤۲، ۱۹۸۸

دەستبژارێك لە كتێبی ئەنجوومەنی ئەدیبان

ڕۆژێك لە ڕۆژەكانی سەرەتای ساڵی نوێی ١٩٩٣ز. لە دیمەنییەكی دەستەی كوردی كۆڕی زانیاری عێراق چەند دانەیەكم لە چاپكراوی هەمەچەشنەی كوردی لەو بەڕێزانە پێ گەیشت. بە منەتبارییەوە چاوێكی خێرام بەچەند بابەتێكی ئەو چاپكراوانەدا گێڕا و بووشن بەسەرنج بۆ هەڵسەنگاندن كە بە عادەت بەرەو ڕەخنە و ڕاستكردنەوە و لێ بەسەر گرتنەوەدا دەڕوون. وەك لە خۆوە دیارە، هەڵسەنگاندن چەندێكی جورئەتیشی تێدا بێت. پاكانە بۆ خۆی دەكات كە بە نیازی خزمەتی ڕۆشنبیرییەوە تەرازووی هەڵبرببێت. دوودڵییەكی بێ هێز شەبەنگی دا و ڕەوییەوە لە ئاست تیشكی ئەمەكداری بۆ ڕاستی و دروستی كە بەبەرزكردنەوەی فتیلەی چرا پتر پرشنگ دەداتەوە.

لە پێشەوە دەستم بۆ (ئەنجوومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیزی بەگ برد كە بەچاودێریی لیژنەی وێژە و كەلەپووری كوردی، لە ساڵی ١٩٨٢ز. بەچاپ گەیشتووە.

بەر لە هەموو شتێك چووم بۆ لیستەی هەڵە و ڕاست لە كۆتاییی كتێبەكەدا ئەوەك من شتێك بەهەڵە بزانم كەچی خلیسكی چاپ بێت. هەر جارە ئەوەی بە ڕاست داندرابوو لەو لیستەیەدا هەڵەم بێ چارە دەكرد لە شوێنی خۆیدا. كە ویستم هەڵەی دێری ١٦ لە لاپەڕە ١٣دا بەو جۆرە چارە بكەم كە لە لیستەی هەڵەكاندا كراوە، دیتم چی لەو لاپەڕەیە و دێرەدا بە هەڵە داندراوە هیچ هەڵەی تێدا نییە: وشەی (بەدانش) ڕاڤە كراوە (بە زانست، بە ژیری).

لە لاپەڕە ٦٣، دێری ٦دا وشەی (وەزنی) ڕاست كراوەتەوە بە (وەزن) كەچی (وەزنی) لە هەموو ڕوویەكەوە بێ عەیبە. دەبوو (یەك بۆ سەد) لەو دێرەدا بە (یەك بۆ سەوو) ڕاست بكرێتەوە لەبەر خاتری كێشی بەیتەكە. بەر لەمانە دەبوو لە نیوە دێری دووەمی بەیتی دووەمدا وشەی (نیشتەرە) نیشارەتی لێ بدرێت كە بە چوار برگەیی و بەفورسكردنی دەنگی (ش) تێیدا بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەكە لەنگ دەبێت (نی ش تە رە) لە پەراوێزدا بەیتی كۆتاییی قەسیدەكەی لاپەڕە ٦٣ كە نووسراوە:

وەختی خەندە و نیگەهـ و عیشوە و ناز

وا چاكتر بوو بنووسرێ (عیشوەوو) چونكە سەرلەبەری بەیتەكان ١١ برگەیین

دەبوو ئەمەیشیان هەروەها بێت بەتایبەتی لەبەر خاتری مۆسیقای ناو بەیتەکە بەحرەکە ١٠ برگەیی هەڵدەگرێت.

بەیتی سێیەمی پەراوێزەکە نیوە دێری یەکەمی نووسراوە:

وەسڵی ئەکسیرە وطیّ زەحمەتە لەلایەکەوە کێشی لەنگە. برگەیەکی کەمە بۆتە دە برگەیی واتاشی نیوەچڵە بۆ شیعر. لە خۆمەوە ڕێم نییە وشەیەکی لەبار پەیدا بکەم ئەگا ئەوە ئەبێ سالم گوتوومتی، دەبوو لیژنە ئەم لاپەڕەی ساغ بکردایەتەوە یان پەنجەی بۆ ناتەواویی ئەو دێرەکە ڕاکێشابایە. وشەی (ئەکسیر)یش وەک بزانم دەبێ (ئیکسیر) بنووسرێت.

لە لاپەڕە ٦٤، لیژنە ئەختێك پەراوێزی مافی مامۆستایی خۆی فرەوانتر کردووە لەوەی ڕەوایە کە لە خوێنەر دەگەیەنێ دەبێ دیوانی نالی، لە ڕاڤەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و فاتیح سەیر بکرێت بۆ چەندوچۆنی واتای بەیتەکانی نالی. بێگومان ئەو شەرحە کارێکی گرانبەهایە و یەکەم هەوڵی سەرلەبەرە بۆ تێگەیشتنی نالی، بەلام بێگومان ئەو بێ کەلەبەرە نییە کە ڕێی (نالیناسی) حەرام بکات لە بابایەکی بیەوێت بوارێکی دیکە پەسند بکات، خۆ ئەوەی ڕاستی بێ شەرحدەرانی ئەو دیوانە پڕ بە دەم دەریان بڕیوە کە کارێکی کردوویانە ناتەواوە و بگرە سەرەتایە. لە زۆر شوێنیشدا دیارە ئەو واتایەی بە بەیتەکان دراوە چاوپۆشی لە کەموکەسری و نەگونجانی کراوە. بەنیسبەت خۆمەوە ئاگام لە هەموو سەروبەرێکی بەوطەدبوونی ئەو شەرحە هەیە و بارەها و جارەهاش پرسیم پێ کراوە لە واتا لێدانەوەی شیعرەکان:

هەوڵ جار شەرحێکی کەم قەوارە و سادە هات بۆ ئەنجوومەنی کۆڕی زانیاری کورد کە من ئەندامی کارا و تەرحان و نائیبی سەرۆکیش بووم. مەرحووم فاتیح، داخی بە جەرگم، چەند جاران بۆ لێپرسینەوە دەهاتە کۆڕ و بەزۆریش لای من دەمایەوە. من بێ دوودڵی تێم گەیاند کە شەرحەکە سادە و بێ کیفایەتە و بەو شەرحە ناناسرێت: لە نموونەدا شەرحی چەند بەیتێکم بۆ کرد کە خۆم لە واتایان گەیشتبووم، یەک لەوان ئەمە بوو:

خاو و بێ خاوی دوو زوڵفی خاوم ئەز
چاوەچاوی یەک غەزالە چاوم ئەز

گوتم: سەیرکە لە نیوە دێری یەکەمدا (خاو) و (بێ خاو) دێنێت حاڵی خۆی بێ شەرح

ئەدات بەرانبەر (دوو) زوڵفی خاو. بە لێك ڕۆنین (تناظر) هەریەك لە وشەكان ڕوو لە زوڵفێك دەكەن وە یا هەر زوڵفە وەسفێكی پێ دەبرێت. لە ئەوە دێری دووەمدا (چاوەچاو)ی هێناوە بەواتای (ترقب) لە لەفزدا دووە لە واتادا یەكە. كەچی (یەك غەزاڵە چاو) بە ژمارە یەكە لە واتادا (دوو) چاو ڕادەگەیەنێ چونكە مامز دوو چاوی هەیە. بەو پێیە (دوو بەیەك) و (یەك بەدوو) سەرلەنوێ (تناظر) پەیدا دەكەنەوە و لەنگەری ناوەرۆكی شیعرەكە ڕادەگرن.

مەرحووم فاتیح بە تەواوی متمانەی هات كە دەبێ هەوڵێكی زلتر بدرێت بۆ تەواوكردن و قووڵتربوونەوە لە شەرحی دیوانەكە. وا بوو ئەو شەرحە كورتیلەیەی وەرگرتەوە، كەوتە سەر ئەم شەرحەی وا لە بەردەستیدایە، لەوێشدا كاكە محەمەد كە ئەوسا خۆی كاركوزارێكی كۆڕ بوو بەگەڵ باوك و برا كەوت و فەرهادانە تێدا سەرگەرم بوو. وەك لە بیرمە شەرحە كورتیلەكە لە ١٩٧٣یان ١٩٧٤ خرایە بەر نیگای ئەنجوومەنی كۆڕەوە، ئەم شەرحەیان هەتا ساڵی ١٩٧٦ی خایاند... مەرحووم فاتیحیش لە لاپەڕە (٦)ی كتێبەكەدا ئەم لایەنەی بە كورتی باس كردووە كە دەڵێ (.. پاش ئەوەی چەند جارێك چوومە- لای فلان و بەركوڵێكی بەردڵگرم سەبارەت بە (نالی) و هەست و چەشنی (نالی) لا كرد...) لە نموونەی بەسەرگرتنەوەی كەلەبەر لەو شەرحە بەهادارەی مامۆستا و كوڕانی بەیتێكی موناجاتەكەی ڕێی حەج لە نالی و شەرحەكەی دەخوازمەوە كە دەڵێ:

لە سەر جێ كلكی ئوشتر گەییە ئەرزی مەهلەكە، هێشتا
بەمی فەجی عەمیقی نالی هەر بێ قەعر و پایانە

لە شەرحیدا وشەی (نال) نووسراوە و هەر بەواتای ڕەنگی نال لێك دراوەتەوە هەرچەند خۆی لە واتای پاتەوپاتی وشەكە دزیوەتەوە و بەرستەی (هێشتا دەریای شینی ڕێگای دووری....) ڕەنگی نالی بە (شین) گۆڕیوە كە دەزانین لە بەیتەكەدا ئەم ڕەنگە هیچ ناوی لە ناودا نییە. ڕاستی (نال، آل) بەواتای (سەراب) دێت، سەرابیش دەشوبهێنە (یەم، بەحر) چونكە وەك ناو دەردەكەوێت. لە كوردەواریدا كە دەڵێن كلكی وشتر گەیشتە ئەرز مەبەستیان مردنیەتی لەو ڕووەوە گۆیا هەتا نەمرێت كلكی بە زەوی ناكەوێت چونكە كە یخ دەبێت بەسەر ئەژنۆكانیەوە هەڵدەترووشكێ و پاڵ نادانەوە وەكو ولاغی دیكە...

له لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ لاپەڕە ۱۱۷ کراوە کە سەهوێکی تێدایە و ڕاستی کردۆتەوە. بەڵام لە هەمان لاپەڕەدا و لە نیوە دێری پێش ئەو سەهوەدا سەهوێکی وەك ئەو هەیە بە زەقی ماوەتەوە. لەو لاپەڕەیەدا بەیتی چوارەمی قەسیدەکەی شێخ ڕەزا بەمەردوو هەڵەیەوە وەها نووسراوە:

طەبعی جەواد و کەریمی هەر وەکو قانانی دەڵێ
زەرەمی بە قنطار هەمی بەخشەد و نوشتر بە قیطار

هەڵەی نیوە دێری دووەمی بەیتەکە کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەتی بۆ کراوە ئەو وشەیەی (هەمی) یەکەمە و دەبێ بسڕێتەوە. بەڵام لە نیوە دێری یەکەمدا وشەی (هەر) زیادە و شیعرەکەی لەنگ کردووە. ئەگەر (هەر) بمێنێتەوە دەبێ لە جیاتی (کەریمی) بنووسرێت (کەریم) ئنجا (جەواد)یش دەکرێتە (جەرواد) لەبەر خاتری کێش:

طەبعی جەرواد و کەریم: هەروەکو قانانی دەڵێ
طەبعی جەواد و کەریمی وەکو قانانی دەڵێ

له نیوە دێری دووەمی پاش ئەم بەیتە لەنگییەکی زەق هەیە، نووسراوە:

میثلی بەحرێکە نە ساحلی بێت و نە کنار

ئەم دەقە یەك برگەی کەمە، ڕەنگە بەم جۆرە چارەسەر بکرێت:

میثلی بەحرێکە نە هیچ ساحیلی بێت و نە کنار

له بەرانبەر ئەم دێرە شیعرانەدا، لە لاپەڕە ۱۱٦، ئەم نیو دێرە شیعرەی ئاهی:

دەبێ ئاهی لە جەژنی وەسڵی دلبەردا بەقوربان

یەك برگەی کەمە، پێویستە (قوربانی) بێت لە جیاتی (قوربان) هەم لەبەر کێشی شیعر و هەم لەبەر خاتری واتاکەی کە یەکی لەسەر (ی) ئیزافە کەوتووە.

دەچمەوە بۆ لاپەڕە ۷۹ کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ هەڵە لە نووسینی بەیتێکی (حافظ) کراوە کەوا لە جیاتی (ألا یا أیها) نووسراوە (ألا أیها). دەبوو لیژنە هەڵەیەکی گەورەتر چارەسەر بکات کە بەکۆتاییی غەزەلەکەوە نووساوە و لە جیاتی (امهلها) هاتووە (أمهلها)ی پەسند کردووە کەچی لە پەراوێزدا (أمهلها)ی بە (بیخەرە لاوە) ڕاڤە کردووە کە (أهملها) دەبەخشێت. لە جلدی (۲۳، ۲٤)ی گۆڤاری دەستەی کورد ساڵی ۱۹۹۲، لە ناو تویژی گوتارەکەی د. ئەمین موتابچیدا ئەم بەیتە بە

(أمملها) کۆتاییی هاتووە لە دیوانە چاپکراوەکانی حافزیشدا هەروەها نووسراوە.

لیستەکە دەمانگێڕێتەوە بۆ لاپەڕە (٨١)ی ئەنجوومەنی ئەدیبان کە وشەی (کڕ) بگۆڕین بە (کۆ). سەرخواردنەوەیەک لەو لاپەڕەیە چەند هەڵەمان دێنێتە بەرچاو:

وشەی (طورەی) لە یەکەم بەیتی غەزەلەکە دەبێ (طوڕەیی) بێت دەنا کێشی تێک دەچێت، وشەکە خۆیشی (طُرّە- طورە)یە.

لە پەراوێزدا، دێری حەفتەم، وشەی (بیداء) دەکرێتە (بیدار) بەواتای (بەخەبەر، ئاگادار) ئەدیبەکانمان لەم وشەیە و چەند وشەی دیکەشدا کە فارسین هەڵە دەکەن. بەیتێکی حاجی قادر لە مەدحی کردگاردا دەڵێ:

ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری
بــێ دار و بــێ دیــاری بــیــدار و پــایــەداری

هەمیشە ئەم (بیدار)ەی دەکەنە (بێدار) وشەی (هەزار) بەواتای بولبول (هەزار) دەنووسن. بەیتی نالی کە دەڵێ:

ڕوخی تۆ گوڵێکە سەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەما
لــە هــەمــوو چــەمــەن دیــارە بــە نوسوڵی ناڵە نــالی

جوانییەکەی لەوەدایە کە وشەی (هەزار) هەم بەواتای بولبول و هەم ژمارەی هەزار هاتووە نیتر لە قەتاربوونی (یەک گوڵ - گوڵێک) و (سەد بەرگ - بەواتای شەستپەڕ) و (هەزار عاشق) سێ پلەی تاک و سەد و هەزاری ژمارەی ڕیز کردووە سەرەڕای واتا گشتییە نازدارەکەی بەیتەکە. لە شەرحەکەی مامۆستای مودەڕیس ئەم بەیتە بەم شکڵە نووسراوە:

ڕوخی تۆ گوڵێکە سەد وەک هوزاری عاشق، ئەما
لە هەموو چەمەن دیارە... هتد

ئاشکرایە کە (سەد وەک) لە جیاتی (سەد بەرگ) نادروستە لە زۆر ڕووەوە، کە یەک لەوان ئەوەیە ئەم نیوە دێڕە تەنها خۆی لە هەموو قەسیدەکەدا دەبێتە ١٥ بڕگە ئەوانی دیکە سەر لە بەریان بڕگەیین و یەک ئەفەس و گردن.

وشەیێکی دیکەش لەوانەی بە هەڵەیی لەکار دێن وشەی (نما-ئەما)یە کە کوردەکە دەیکاتە (نوما) و دەڵێن (قیبلە نوما- جیهان نوما) لە جیاتی قیبلە ئەما و جیهان ئەما.

لە موناسەدا دەڵێم لە ڕۆشنبیران ئەدەمەشایەوە سێ وشەی (ڕاناو، فرمان، زانکۆ) بە واتای (ضمیر، فعل، جامعە) بەکار بهێنن. لەلایەن (ڕاناو)ەوە ئەم پێشگرەی (ڕا) سەر بە فیعلە نەك ناو نیتر کە ئەمە دروست بێت دەبێ (ڕاماست، ڕاخوری...) و گەلێکی دیکەش پەیدا بن و دەڵێین (ڕاماست) بەواتای (پەنیر)ە و (ڕاخوری)ش لبادە.

فرمان هەمان وشەی (فەرمان)ە بەواتای (أمر). لە گوتەی خەڵقی نەخوێندەوار دەبیەیت دەڵێن: فرمانی خۆم جێبەجێ کرد، بەواتای ئەوەی کە بڵێ: ئەوی فەرمان بوو بەسەرمەوە جێبەجێم کرد. هەڵبەت ئەمە بەکارهێنانێکی ڕەمەکی وەك ئەوەی کە بەر لە جەنگی دووەم خەڵقی دەربیباتی و دەوروبەری کەرکووك دەیان گوت: زەویەکانم (لایەن) کرد، مەبەستیشی تەسویە بو کە بەینێك کۆلۆنێل (لایەن) سەرۆکایەتیی تەسویەی بەدەستەوە بوو. ئەم فەرمانە ڕەمەکییەش لەلایەن خوێندەواری شارستانەوە فەلسەفەیییەکی کاڵ و کرچی تێدا بەکار هات لەوەدا کە (فرمان)ی بە (عمل) لێك دایەوە ئیتر توند دەستی لێ گیر کرد و لە جیاتی (فعل)ی ڕێزمانی عەرەبی بەکاری هێنا، گۆیا (عمل وفعل) یەك شتن. (زانکۆ) داڕشتنێکی تێدا بەکار هاتووە پشت لە هەموو دەستورانی کوردییە. من ئەوەی لێ بە عەیب ناگرم کە بە ڕێکەوت (زان) لەگەڵ (ولادة) یەك دەگرنەوە و دەشیا لەم بوارەوە زانکۆ بەجێگەی (منداڵ لێبوون) بڕوات، بەڵام لە دەست مندا نییە کە (زان) کورتکراوەی (زانین) بێ بەناچاری دەبێتە کەرتی ناوی کارای وەکو (زۆرزان، کەمزان، لێزان). لەمەوە هەرگیز ناشێ بچێتە بەرایی وشەوە دەنا دەبێتە (زان) بەواتای منداڵبوون مەگەر بڵێی (زانینگە) وەك کە دەڵێی ئیستگە چۆگە ئەوساش نابێتە (جامعە). ئێمە ئەگەر لە (گەلەخەرمان، گەلەکۆیی)یەوە بۆ زاراوەکە بچین وەك کە لە (کۆمەڵ...)دا بە ڕواڵەتیش بێ ئەو (کۆ)یە لە وشەکەدا هەیە، دیسانەوە بە چاوپۆشی نەبێ زاراوەکە لە چەژدا شیرن نایەت: کۆزانست، کۆزانین، کۆ؟ بە هەمە حاڵ ئەم بیرگێڕییە زیانێکی تێدا شك نابەم هەرچەند پێوەندیی یەکسەری بە (بێدار)ەوە نییە. دوای (بێدار) لە نیوە دێری یەکەمی بەیتی دووەمدا وشەی (طورە) وەك پێشتر باسی لێ دەکرا دەبێ (طوڕە) بێت ئیتر لە هەر شوێنێکی دیکەش هەبێت دەبێ ڕاست بکرێتەوە.

لە بەیتی سێیەمی پەراوێز (مەشاطە) دەکرێتە (مەشاطە) کە ئەمە ڕاستیی وشەکەیە و کێشی شیعریش وەها داوا دەکات. بەیتی چوارەم لە نیوە دێری یەکەمیدا وشەی (بەرزو) نەواتای هەیە و نەکێشی شیعریشی پێی هەڵدەگیرێت. ئنجا دەبێ بڵێین

بەیت دووەم و سێیەم و چوارەمی پەراوێزەکە واتایان دیار نییە دەبێ لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێ کەوتبێت. ئەمەش دەقەکەیانە بە ڕێنووسی ناو کتێبەکە:

سازشی طـورە وە ڕوویـدا بـە فـنـون
بـاری ڕاخستـووە بـۆ دۆشەکـی یـار
بـەریـدا شانـە بـە دڵ دامـەنـی زوڵـف
شانـی مـەشاطـە جـودا بـێ بـە چـنـار
گـەر قـیـاسـەکـەم بـە قـەدت قـەدی بـەرزو
هـەر وەکـو سـەرووە مـوقـابـل بـە چـنـار

ئەم (قیاسکەم)ەش دەبێ (قیاس کەم) بێت.

لە لیستەی هەڵەکانەوە دەچم بۆ کتێبەکە خۆی و چەند تێبینییەکی پێویست هەن دەیخەمە بەر لیژنە و خوێنەرانەوە:

لە بەڵگەی ڕاستنەبوونی (قیاسکەم) شایەدێك دەهێنمەوە لە نووسینی لیژنە خۆیەوە، دێرە شیعرێك لە ناوەڕاستی لاپەڕە (٦)دا بەم جۆرە کۆتایی دێت (مەگەر خۆم کەم بە قوربانی).

لە سەرەتای دێری سێیەمی لاپەڕە (٧) نووسراوە (سێیەم)، لەوێشدا کێشەیەك هەیە بە کەس چارەسەر نەکراوە بۆچی ئەم دوو (ی)ە لە نووسیندا لێك دەترازێن، خۆ (ی) بە پیتی دوای خۆیەوە دەلکێت؟ ئاخۆ ئەگەر وشەکە (سیسەم) بووایە دەکرایە (سی سەم)؟ زۆر بەسەیری دەنووسرێ: ئەو پارەی پێمە پێمانە، پێتە، پێتانە، پێ بەتی، پێ یانە! کە دەگەنە دراوسێیەتی دوو (ی) لێکیان جودا دەکەنەوە من خۆیشم بە پێڕەوی ڕێنووسی باو گەلێك جار گوێ نادەمە مەنتیقی نووسین کە نابێ ماماڵەت جودایی تێدا بێت، بە زۆربەی ئەگەر (ی) نیزافە بە دووا وشەیەکی وەك (شووتی)دا هات دەنووسن (شووتیی قلیاسان) ئەگەر بە دووا کاڵەکیشدا هات دەنووسین (کاڵەکی قلیاسان). سەیرە لە کوێی؟ بگەڕێوە بۆ لاپەڕەی سەرەتای کتێبەکە دەبینی لە دێری سێیەمی (گەشەپێدان) کەچی لە دێری نۆیەمی نووسراوە (دەست پێ کردن). هیچ بەهانەیەك بە دەستەوە نییە (پێ کردن، پێدان) بەم شێوەیەی وەها ناجۆر بنووسرێن. بێگومان هەڵە و ناجۆری لە هەر کەسێك و لایەنێکەوە بێت نادروستە بەڵام دەستەی کوردی خۆی خاوەن بڕیارە لەسەر ڕێنووسی کوردی دەبوو ئەو پتر لە پەرژشی چارەدێریی دەستوورەکانیدا بێت.

لەبەرەو کۆتایی لاپەڕە (٧) وشەی (بەرامبەر) نووسراوە، ئەم وشەیە دوو هاوڕێی دیکەی هەیە (سەرانسەر، دەوراندەور) خۆیشی (بەرانبەر)ە بەڵام لە دەربڕیندا بەپێی داخوازیی فۆنەتیك ئەو نوونە وەستاوە لە بەرایی دەنگی (ب)دا دەبێتە (م) وەك لە وشەکانی (هەنبان، عەنبار، چەنبۆڵە زەنبەرەك...)دا نوونەکان دەکرێنە (م). نەك هەر لە بەرایی (ب) بەڵکو لە بەرایی (پ)یش هەمان مامەڵەت لەگەڵ (ن)دا دەکرێت بەڵام وشەی ئەوتۆیی دەگمەنن لە کوردیدا، یەکێیان وشەی (قەنپار)ە بە واتای گاز لێگرتن کە دەکرێتە (قەمپار) و کورت دەبێتەوە بۆ (قەپار). مەرحووم مامۆستا زەبیحی (سەراسۆ)یشی بە خزمی ئەمانە دانا بەڵام بەوردبوونەوە قەناعەتی هێنا کە (سەراسۆ) ڕاستە نەك سەرانسۆ. بەرانبەر و هاوڕێکانیشی یەك کەرتی دووپارە دەبێتەوە.

(سەراسۆ) ئەوە دەگەیەنێ کە لە (سەر تاسۆ)وە تەماشای شتێك دەکرێت و بەسەح دەکرێتەوە. ئەم (بەسەح)ە ئەسڵەکەی (بەسەهـ)ە لە (سەهیندن)ی پەهلەوییەوە هاتووە بەواتای (تفقدُ) بەڵام (هـ)کەی گۆڕاوە بە (ح) هۆیەکەشی ئەرمیە کوردی هەموو (هـ)ی کۆتایی وشە تێ دەبات، لێرەدا گۆڕیویەتی بە (ح) وەك کە (پەهـ) دەکرێتە (پەح). لە نموونەی قرتانی (هـ)ی کۆتایی وشە: پەنا، شا، ئەڵلا، کۆتا... لاپەڕە (١٠،٩)ی کتێبەکە هەڵوەستێکی گەرەکە:

لە لاپەڕە (٩)وە هەتا لاپەڕە (١٧) نووسینێکی مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە کتێبی (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی)یەوە بە دەقی خۆی بۆ ئەم کتێبە ڕاگوێزراوە، بریتییە لە ناساندنی فەیزی بەگ بە خوێنەری کوردیی سەردەم. لیژنەی وێژە و کەلەپوور زۆر بە زانایی و ناسکییەوە لە ئاست گوتەیەکی مامۆستا حیلمی کە دەڵێ فەیزی بەگ (عەسکەرێکی عالم و ئەدیبێکی عەسکەر بوو)، لە پەراوێزدا ئەم دوو دێڕە شیعرەی (فەیضی بەگ)ی بەشایەد هێناوەتەوە:

که جەیشی غەم هجومی کرد نیظامی عومری من تێکچو
نیتر موومکین نیییە ئاسایش حاڵی پەرێشانم
بینای هورجی بەدەن ڕوحا بە گوللەی حادتان ئیمڕۆ
ئەما قوووەت لە ئەژنۆما بڕا پشتم شکا شانم

سەیر دەکەیت دوو بەیتەکە چەند پڕە بە کەرەستەی لەشکر.

چوارینەکەی شێخ ڕەزا لە هەمان پەراوێزدا دەنگی قسەیەکی دیکەی مامۆستا

حیلمی دەداتەوە لەبارەی فەیزی بەگەوە کە دەڵێ: لە زەمانی حکوومەتی عوسمانی، کە هێشتا قوڵ ئاغاسی بوو، مودیری مەکتەبی عەسکەریی بەغدا بوو ئەمە دەقی چوارینەکەیە:

ﭺ عـجـب گـر بـه وجـود تـو بـنـازد بـغـداد
ای وجـود تـو مـحـیط دوجـهـان اسـتـعداد
گـرو از مــهـربـرد ذره بـدان نـاچـیـزی
اگــر از رأی مــنــیــر تــو کــنـد اسـتـمـداد

دەنگدانەوەکە لەوەوە دێت کە (بنازد بغداد- بەغدا ناز بکات) وا ڕاەمگەیەنێ لەو دەمەدا فەیزی بەگ نیشتەجێی بەغدا بووە. بەداخەوە لە ڕاڤەکردنی چوارینە فارسییەکەدا لیژنە دوچاری یەك دوو خلیسك بووە. دەبوو لە جیاتی (لێ وەشاوی) بەواتای (استعداد) بڵێ (لێوەشاوەیی) وەك کە دەڵێین (سادەیی، ئامادەیی) نەك (سادی، ئامادی). ئەگەر وشەکە (لێوەشاو) بووایە دەبوو بەڵام (لێوەشانەوە) وەك بەشێك لە فیعلی دیکەی کوردی ئەم پاشگرەی (ەوە)ی لێ بووەتە کەرتی بنەڕەتی. دەبینین نالی گوتوویەتی:

گەرمی و تەڕیی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە

نەیگوت (کوژاوە) چونکە (کوژانەوە) بنەڕەتە. لە شەرحی دوو میسرەعی دوایینی چوارینەکە لیژنە دەڵێ: گەرو لە خۆر دەباتەوە (ئەرە) بەو هیچ و پیچی ووردیلەییە ئەگەر داوای یارمەتی لە بیروڕای تۆ بکات «یاخۆ ئەگەر لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ». جارێ لە پێشەوە، دەبوو (ئەرە) بە تەواوی خراپایە سەر ڕێنووسی کوردی و بکرێتە (ئەرزە) دەنا ئەگەر (ئەرە) بخوێندرێتەوە بەبێ گوشینی دەنگی (ر) ئەوسا وشەکە واتای نامێنێت و کێشی میسرەعەکەش لەنگ دەبێت. ئنجا ئەدەبوو بڵێ «یاخود لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ» چونکە ناشێ ئەرزە لە خۆر شەوق وەربگرێت و گرەویشی لێ بباتەوە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەر ئەرزە بە شەوقی خۆر گرەو لە خۆر و ئەرز و ئاسمانیش بباتەوە ﭺ مەدحێکی فەیزی بەگ لەوەدا پەیدا نابێت...

لە لاپەرە (١٠) لیژنە دوو سەرنجی هێناوەتەوە:

سەرنجی یەکەم ئەوەیە کە لە هەندێ سەرچاوەدا لە جیاتی میسرەعی چوارەمی

چوارینەکە نووسراوە (اگر ز نیّر اعظم بکند استمداد). هەر سەرچاوەیەکی ئەمەی پەسند کردبێت لە ڕاستەڕێی دەستووراتی مەدحی لاداوە چونکە لە دەقەکەدا هیچ بنگەیەکی وشەیی ومیا مەعنەوی پەیدا نییە کە مەبەست لە (نەیری ئەعظم) فەیزی بەگ بێت. لە فەرزێ بیگوتبایە لە (از نەیری عوظمات...) تەئویلێکی هەڵدەگرت کە مەبەس لە (نەییری عوظمای تۆ) هۆش و گۆش و بیروڕای مەدحکراو بێت.

وابزانم لیژنە ئەم دەقەی پەراوێزی لاپەڕە ١٠ی لە ئەزمەردا بووە کە لە پەراوێزی لاپەڕە(٩)دا واتاکەی بە کوردی لێ داوەتەوە بەڵام نیشارەتی بۆ ئەم لایەنە نەکردووە.

سەرنجی دووەم ئەوەیە کە دەڵێ: وا بەناوبانگە کە ئەم دوو هەڵبەستە دەربارەی (موفتی زەهاوی)یە.

وشەی (هەڵبەست) کە بەواتای (شیعر، نظم) دێت لەو سەرنجەدا دەچێتەوە بۆ دوو بەیتە کوردییەکە و چوارینە فارسییەکەی لاپەڕە (٩). دیارە مەبەسیش چوارینە فارسییەکەیە چونکە کوردییەکە خاوەنی دیاری هەیە مەعلوومە بۆچی داندراوە. کە شەکوای حاڵە و مەدحی کەسی پێ نەکراوە. هەرچی چوارینەکەیە مەدحە، ڕێی تێ دەچێ بۆ مەدحی موفتی زەهاوی داندرابێت، هەم لە بەرئەوەی کە لە بەغدا ژیاوە و هەم لەبەر دەلالەتی (محیط دوجهان استمداد) کە لە شان و عیلمی زەهاوی دەوەشێتەوە بەڵێ دەزانین شێخ ڕەزا هەجووی توندوتیژی موفتیی کردووە بەڵام دەشێ ئەم مەدحەی بەر لە هەجوومەکان گوتبێت وەک کە لە مەدحدا گوتوومتی:

مومکین نییە ئیدراکی حەقیقەت بە تەواوی

مومکین نییە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

لەگەڵ ئەمەشدا، چەژی شیعرەکە لەگەڵ ئەو مەدحانەی بێگومان بۆ فەیزی بەگی داناون هێوێنی یەک سەرچاوەی مەدحکراون. بەهەمەحاڵ دەبوو لیژنە لە جیاتی (ئەم دوو هەڵبەستە) بڵێ (ئەم چوارینەیە، ئەم ڕوباعییە...) یان (ئەم دوو بەیتە فارسییە) هەتا خوێنەر حیسابی لێ تێک نەچێت وەک کە من بۆ ماوەیەک لێم تێک چوو. واتای چوارینەکەش وەک من تێی بگەم ئەمەیە: چ سەیر لەوەدا هەیە بەغدا بەبوونی تۆ تێیدا ناز بکات، نەی ئەو کەسەی وجوودت (محیط)ی دوو جیهانی ئامادەییە. دەرپە بەو هیچییەی خۆیەوە گرمو لە خۆر دەباتەوە لە بەروڕای ڕووناکی تۆ داوای یارمەتی بکات.

ئەم (محیط)ە وەك بزانم بەواتای دەریای (محیط)، واتە ئۆقیانووس Ocean هاتووە نەك ئابلۆوقەدەر وەك كەلیزنە بۆی چووە. دوو جیهانەكەش بۆ دنیا و قیامەت دەچێتەوە نەك دوو جیهان وەیا دە جیهان كە ژمارەی خۆراییی پێوە لكابێت و هیچی تێ ناچێت. لەلایەن كێشی چوارینەكەوە جگە لە ژمارە دوو ژمارەی (دە، سێ)ش دەست دەدەن. ژمارە (سە، نە، سێ، نۆ)ی فارسیش دەست دەدەن بەڵا هێندەی (دوو، دە، سێ) گورج نین. لەلایەن واتای بەكێش و تەرازووەوە تەنها (دوو) دەست دەدات كە دنیا و قیامەتە.

لە لاپەڕە (١١) وشەی (مشیمە) بەمنداڵدان داندراوە. وەك بزانم منداڵدان رەحمە، هەرچی مەشیمەیە (پزدان)ی پێ دەڵێن. ئەم (پز)ە وەك لە (پسمام، پزمام، كورمام)دا دەردەكەوێ هەمان (پسر-پسر)ی فارسییە لە كوردیشدا هەیە بەڵام بە زاراوە بۆ مشیمە رۆیشتووە.

راڤەی بەیتی یەكەم و دووەمی قەسیدەكەی لاپەڕە (١١) بەیەكەوە شیرن دێن. من واتای هەردوو بەیت بەم جۆرە تێ دەگەم، ئەمەش دەقیانە بە رێنووسی كوردی:

ز نوطفەیی قەڵەمەت دەر مەشیمەیی قیرطاس
نەتیجە هاست بە قیمەت گرانتەر ئەز ئەڵماس
صەحیفە موعجیزە پیراست بەسكی چون مەریەم
بە بەر گروفتە مەوالیدی عیسەوی ئەنفاس

شێخ رەزا دڵۆپی قەڵەمی مەدحكراوەكەی كە دەبێتە وشە لە (قرطاس)دا بە (نطفە) دادەنێ و قیرطاسەكەش بەپزدان. (نطفە) سەرەتای رسكانی منداڵە لە پزداندا. ئیتر ئەم نوطفەیەی قەڵەمی مەمدووح لە پزدانی كاغەزدا ئاكامی وەهای هەیە گرانتر بێ بە نرخ لە ئەڵماس.

صەحیفە (واتە: رووپەڕە كە دەكاتەوە قرطاس) موعجیزە ئەخشێنە چونكە وەكو مەریەم لە هەناوی خۆیدا گەلێك منداڵی عیسەوی ئەفەسی هەڵگرتووە. وەك دەزانین هەناسەی عیسا ئیحیاكەرەوە بووە. ئنجا هەناوی مریەم یەك عیسای تێدا بووە (عیساش منداڵی ئەبووە ئەمما دڵۆپی مەرەكەبەكە ئەزۆك نییە) هەرچی پزدانی كاغەزی دۆستەكەیەتی چەندان مەوالیدی وەك عیسای تێدایە كە وشەكانی نامەكەن.

لە (معجزە پیرا)دا وشەی (پیرا) كەرتی ناوی كارا -اسم فاعل-ی داڕێژراوە لە

چاوگی (پیراستن)ی فارسی هاتووە کە بریتییە لە جوانکردنێکی عەیببڕ بێت و دەبێتە تەواوکەری (آراستن ناراستن) کە زیادکردنە لە جوانی. کورد کە (نارایشت) بەکار دەهێنێت لە (ناراستەن)ەوە هاتووە بەڵام کە ناراستە بەواتای (تێگرتن-توجیە) لەکاردەهێنێت تێیدا بەسەهوو چووە. ناراستن و پیراستن هەردوویان پێکەوە بەواتای جوانکردن دێن. بە مەجاز دەشێ ناراستەکردن بە (تەیارکردن) بڕوات کە لەشکر بەچەك ناراستە دەبێت.

لە دێڕە شیعری سێیەمی قەصیدەکەدا کە شێخ ڕەزا لە ڕووی قیاسەوە، ئەی ئەمین فەیزیی بە جوبرەئیلی ئەمینت دادەنێم، پاڵپشتەکەی لەو قیاسەدا ئەوەیە کەوا هەروەك جوبرەئیل هەڵگری وەحیی خودایە و ئەمینی وەحییە، ئەمین فەیزیش هەم ناوی ئەمینە هەم کاغەزیشی پڕە لە موعجیزە. من تەمام نییە بەسەر هەموو کتێبەکەدا بچمەوە و ڕەخنەکاری لەگەڵ ئەمین بەگ و لیژنەدا ساز بدەم چونکە پتر لە کتێبەکە دەخایێنێ. ناوناوەیێك ئەبێ دەست بۆ چقڵێك وەیا قەسەڵێك دەبەم ئەویش بە نیازی خزمەتی کتێبەکە خۆی.

لە لاپەڕە (١٢)دا ڕەواڤەی دەقاودەقی (درُ یتیمی) بە (دووری نایابی) کراوە کە ئەختێك لە ڕاستە واتای وشەی (یتیم) دوورە، بەڵام لە ڕاڤەی سەرلەبەردا بە (دوڕییەکانە) لێك دراوەتەوە و جێی خۆیەتی و ڕاستە تەنها زێدە شەرحێك پێویستە بگوترێ: (دڕُی یتیم) ئەو دوڕرەیە کە لە قەپێلکێکدا تەنهایە و دانەی دیکەی لەگەڵدا نییە ئیتر گەورەتر دەبێ لەوانەی بە تەنهایی فراژی نابن. وشەی (نایاب)یش هەرچەند لە واتای زێدە پەسەند بەکار دێت لە حەقیقەتدا بەشتێك دەگوترێ هیچ هاوتای نەبێت بگرە هەر دەست ناکەوێت چونکە (یابیدن) واتە دۆزینەوە و دەستکەوتن. کە گوتت (نایاب) دەست نەکەوتن دەگەیەنێ. لە تەك نایابدا وشەی (کم یاب. کەم یاب) هەیە کە دەکاتەوە کەم مانەند. لە لاپەڕە ٢٢، ٢٣دا لیژنە بۆ ساڵی لەدایکبوون و مردنی نالی هەر ئەو ساڵانەی داناوە کە لە کۆنەوە بێ بەڵگە و لێکۆڵینەوە باوی ستاندووە بێ ئەوەی هێمایەك بکات بۆ ڕایەکی دیکە کە لەو ساڵەی بۆ مردنەکە دانراوە کۆڵیوەتەوە و کۆمەڵێك بەڵگەی لە دیوانەکەی نالی خۆیەوە هەڵێنجاوە کە ناشێ نالی لە تەمەنی ٥٦ساڵی مردبێت. ئەم ڕایەی من لە کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی) کە لە هەفتاکاندا بڵاو کرایەوە هاتووە سەیرێکی لاپەڕە (٣١)ی شەرحی دیوانەکەش بکەیت دەبینی مرحووم فاتیح لە پەراوێزدا نووسیویەتی بەڵگەکانی سەر بە ساغکردنەوەی

ساڵی مردنی نالی لە دەستنووسێکی (مسعود محمد) وەرگرتووە. ڕایەکەی من جگە لە لێکدانەوە و شایەدی باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادەشی لەگەڵدایە کە گوتبووی کاتێك لە ساڵی ١٢٨٩ك. مەکەی بەجێ هێشت نالی بەر حەیات و زۆر بەساڵدا چوو بوو. تەمەنی ٥٦ساڵی لە چاو ئەو بیرییەی کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا دیتبووی و دەلالەتی چەندان شیعری نالیش ڕای دەگەیەنێ تا ئەو تەمەنە زۆر کورت دێنێت. بەهەمەحاڵ ئەو لێکۆڵینەوانەی ساڵەکەی مەرگی نالی بەسەر دەکەنەوە و ئەو پێ داگرتنانەی لەسەر ساڵانی ١٨٠٠و ١٨٥٦ز. بۆ ژیان و مەرگی نالی بە دڵگەرمییەوە بەردەوامن هەمووی بێ لزووم دەبن پاش ئەوەی مامۆستا عەبدوڵڵا حەداد، دوای گەڕانەوەی لە خوێندنی ئەورووپای لە تەلەفزیۆنی - وا بزانم: هی مووسڵ- باسی کتێبێکی نووسەرێکی فەرەنسەیی گێڕایەوە کە دەڵێ لە ساڵی ١٢٩٠ك. نالی لە ئەستەمبوڵ مرد و بە خاك سپێردرا. نووسەرەکە خۆیشی لەوێ بووە. ئەم ساڵەی ١٢٩٠ کە دەوەستێتە ئاست ساڵانی ١٨٧٣-١٨٧٤ی ز. تەمەنی دەگەیەنێتە ٧٣-٧٤ ساڵ کە لە ١٨٠٠هاتبێتە دونیا.

ڕاستییەکەی، ئەو بیرییەی کە باپیرم لە نالیی دەگێڕایەوە و لە باوکم و مامەوە بە ئێمە گەیشتووە پتر لە ٧٣ ساڵ ڕادەگەیەنێت کەوا سەرەتای بوونی چەند ساڵێك دەخاتە پێش ١٨٠٠ز. موە بەلام بەڵگەی مادی بۆ ئەم لایەنە تا ئێستا لە دەست کەسدا نییە هەروەك بۆ ١٨٠٠یش هیچ بەڵگە پەیدا نییە. تۆ بڵێی نووسەران دەست لە ساڵە درۆزنەکەی ١٨٥٦ شل بکەنەوە؟ باوەڕ ناکەم! لە بەراوێزی لاپەڕە ٢٣ بە دەم باسی ژیانی نالییەوە. لیژنە بۆ ئەوە چووە کە نالی لە پاش ساڵی ١٨٤٠ز. کە دەوەستێتە بەرانبەر ساڵانی١٢٥٥ - ١٢٥٦ك. بە ناچاری سلێمانیی بەجێ هێشت. هەرچەند لیژنە هۆی ناچارییەکە بەدەستەوە نادات و بەڵگەش ناهێنێتەوە بۆ سەپاندنی ئەو ساڵە بەلام وا پێ دەچێت ناوارەبوونی نالی بە تێکچوونی حوکمڕانیی بابانەوە دەبەستێتەوە کە بەپێی بزچوونی خۆی ساڵی ١٨٥٠ ز (بەرانبەر ١٢٦٦-١٢٦٧ك.) دەگرێتەوە. دەبینین١٠ ساڵێك ماوە هەیە لە نێوان ١٨٤٠و١٨٥٠دا ئیتر مرۆڤ نازانێ چۆناوچۆنی لە ئاست ئەو بیروڕایەدا کەوا لە پەنهانی ماوەتەوە دڵی خۆی تەسکین بکات.

لەدیوانی عەبدولباقی عومەری تێکچوونی بابان بەپێی حیسابی (جمل) بەم میسرەعە دیار خراوە:

که ساڵی ١٢٦١ك. دەگێڕێتەوە. لەمەشدا شوبهە نییە هەم لەبەر دەلالەتی شیعرەکە و هەم لەبەر قسەی دەماودەمی کۆیێ کە دەزانین لەشکری ئەحمەد پاشا لە کۆیێ شکستی هێنا لە بەرانبەر نەجیب پاشا والیدا. شکستەکەش هونەری نەجیب پاشای تێدا نەبووە، بێ سەروبەریی لەشکری بابان خۆی سەبەب بووە. باپیرم گێڕابوویەوە کە عومری ١٠ ساڵی بووە شەوێ گوێی لەو تەقوهوڕەی ناو لەشکری بابان بووە کە بۆتە هۆی لێك هەڵوەشانی. باپیرم لە ١٢٥٠ك. بەوطەن بووە بۆ (١٢٦١)-١٠ ساڵێك مەودا هەیە. دەگێڕنەوە، نەجیب پاشا زۆر بێ ئومێد بووە لە سەرکەوتن، ڕجاکاران دەنێرێتە لای ئەحمەد پاشا کە ڕێزی نەشکێنێت چی ئارەزوویەتی بۆی بکات.

لە وەڵامدا دەڵێ ئەگەر والی دەعالەتم بێ بکات دەیکەم بە کوێخای قۆریتان... ئەم قسانە جێی گومان نین هەرچەند مێژوونووسان شتێکی دیکە بڵێن.

ڕاستییەکەی ج هۆیەکی ئەوتۆ نییە وەها لە نالی بکات کە لەبەر تێکچوونی حوکمی بابان لە سلێمانی دەرچێت. ئەحمەد پاشایەکی بە سەلامەتی لە ئەستەمبوڵ بژیت و تورك هیچی لێ نەکەن، بۆ دەبێ نالی لە ترسی دەستدرێژیی ئەو تورکانە ئاوارە بێت! ئەحمەد پاشا گەیشت و گەڕانی ئەورووپاشی کردووە. لە ئەستەمبوڵ مەجلیسی ئاوەدان و بەهاتوڕیاتی هەبووە. هێندەش تێروتەسەل بووە یەکێکی وەکو شێخ ڕەزا بارەها مەدحی دەست و کەرەمی کردووە، ئیتر نالییەکی شاعیر و بێ مایەی دنیایی لە چی بترسێت؟ سالم دوورەپارێزیی کردووە کە دەزانین باری ئەو بەهێی پایەیێکی دنیایی تێیدا ژیاوە جودایە لە هی نالی، خۆ ئەویش وەها ئاوارە نەبووە کە لە سلێمانی بە تەواوی بتەکێنێتەوە. نالیش لە جغزی دەسەڵاتی تورکاندا ژیا و پەنای بۆ ئێران و تووران نەبرد. شتێکی لە بڕیاری واقیعەوە دێنێتە لێکدانەوەی بێ لایەنەوە ئەوەیە نالی بەر لە ڕمانی بابان بە نیازی حەج سەفەری کردووە. هەر بۆیەیە موناجاتەکەی ڕێی حەجی، بە هەرسێ پارچەی یەك لە دوا یەکییەوە باسێکی ئاوارەبوونی تێدا نییە وەك کە دواتر شکات لە دەستی بێ مەئوایی و گەریدەیی دەکات. نالی جارێ لەو سەفەرەدا بووە حوکمی بابان هەڵوەشاوە و حاڵی وڵات شێواوە ئیتر دوودڵ ماوە لە گەڕانەوە تا ئەو دەمەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم) بۆ سالم دەنێرێ و پرسی پێ دەکات ئەویش وەڵامی بێ ئومێدیی بۆ بەڕێ دەکات. سەیرێکی سەرەتای موناجاتەکە بکە کە دەڵێ:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حەرصی ویرانە
لەگەڵ ئەم عیشقبازانە بڕۆ بازانە ئازانە
موسڵمان لێرە مانی خانمانت هەر ئەمان دینێ
پەشیمان بە کە دەرمانی مایەی ئیمانە

تا لەم موناجاتەدا چ ترس و لەرزێکی رووخانی بابان و قەمچیی تورکان دیار نییە. نالی ئانووت وەبەر خۆی دەنێ کە بەرەو حەج هەڵقەنێ. تا دەتوانین ئارمایی ترس و لەرز بهێنینە ناو هەڵبەستەکە دەبێ واتای وشەکانی هەڵگێڕینەوە. حەزم دەکرد لێژنە بەڵگەی سەهاندنی ساڵی ١٨٤٠ ز. ی بەدەستەوە دابایە چونکە ساڵێکی کش و مات و بێ دەنگ و دەلالەت چ فەرقی نییە لەگەڵ ١٨٣٩ و ١٨٤٢ و ١٨٤٥. دوای ئەم تێبینییانە داوا لە خوێنەر دەکەم بە خوێنی ساردەوە لەگەڵمدا سەرنجی ورد لە واتای دوو بەیتی سەرەتای موناجاتەکە ڕاگرێت، بە تایبەتی بەیتی دووەم، لە ماوەیەکی کورتیشدا دڵی خۆی بداتە بەیتی شەشەم:

فیداکاری تەن و جان بە لە ئاسانی هەراسان بە
کە داغ و دەردی ڕێگەی مەککە باغ و وەردی مەردانە

نالی لەم بەیتانەدا وەزعێکی ئارامی بێ قۆرت و گرێ لەبارەی خۆیەوە باس دەکات کە دەیەوێ ئیمانی حەست و خۆڵی موسڵمانەتیی لێ بەهەبەر بهێنێت و باڵی عاشقانە وەکو باز بخوازێتەوە پێی بفڕیت و لەو وەزعە ئارامەی هەڵقەنێت. بەخۆی دەڵێ: ئەی موسڵمان! لێرە مانەوەی خانمانت ئەمان و فەوتان دینێت. پەشیمان بە لەو ئارامییەت چونکە لێرە (نەمانت و بەرەو حەج ڕۆیشتن) دەرمانێکە دەبێتە مایەی (مان-بقاء) وەیا لە مایەی ئیمان. لە بەیتی شەشەمدا ئەم واتایە جەستتر دەکاتەوە کە دەڵێ (لە ئاسانی هەراسان بە) واتە باری وەها ئاسان و هەموار کە ئێهدایت خۆتی لێ هەرەسان بکە تا بگەیتە ئەو داغ و دەردەی ڕێی مەککە کە باغ و گوڵی مرۆی مەردە... ڕەنگە زێدەڕۆیی لە قسەمدا نەبێت کە دەڵێم نالی لە هەموو عومری پێش و دوای ئەم دەمەی کە بەیتەکانی تێدا هۆنیتەوە حاڵێکی هێندە ئارامی بەخۆیەوە نەدیتووە ئیتر نازانم چۆن بێ بەڵگە دڵ تەسکین بکەم کە نالی لەبەر ناچاری لە سلێمانی دەرچووە.

لە شەرحی دیوانەکە (خان و مان) نووسراوە. وا دەزانم (خانمان) ڕاستە چونکە پاشگری (مان) لەم وشەیە و هی وەک ئەودا دەلالەتی جێگە شوێنی هەیە وەک کە

دەڵێن: نیشتمان مەبەستت جێگەی لێ نیشتنە. وەك ئەو (دودمان، گرودمان- بەواتای عەرشی خوا-...) و هی دیکەش. بەڵام دەبێ بزانین لە (قارەمان، دوشمان، ئەهریمەن) و هی دیکەشدا ئەو (مان)ە و (مەنش)ە شتێکی دیکەیە لەگەڵ لانشەی ئینگلیزی یەك ریشەن. لە کتێبی سەر بەزمانی کۆنینە خوێندوومەتەوە دەڵێ لە (ئاسمان)دا ئەم (مان)ە جودایە لەوان بەڵام نالێ لە چییەوە هاتووە ئەگەر هەڵەم نەکردبێ (هەورامان) دەبێ (خۆرامان- شوێنی لێ هەڵاتنی خۆر) بێت.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٢٥ی ئەنجوومەن سەرنج بۆ مەلایەکی تۆمەرگونبەتیی وڵاتی کۆیێ ڕاکێشراوە بە زیرەك و شاعیر لە قەڵەم دراوە و ئەویش وەك (ئەحمەدی کۆر) ناوی مەلا ئەحمەدە کۆرەیە. ڕاستییەکەی ئەم مەلایە کە مەشوورە بە (مامۆستا کۆرە، یەکێك بوو لە دوو کەسی کۆیێ کە ناویان دەرکردبوو بە خاوەن کەرامەت، ئەوی دیکەیان ئافرەتێك بوو هەمیسان لە لادێوە بۆ شار هات، بوو بە بووکی یەکێك لە بنەماڵەی (خادم السجادە)ی کەرتی کۆیێ، ناوی (مامۆستا مەلاژنە عەنبەر بووە جا بە هەر تەئویلێك بێت، چ دینی چ فیزیایی، لە هەردوویان پێشبینی و کەرامەت دیتراوە و بیستراوە. کاك ئەحمەدی شێخ لە هەندێ ئەو نامانەی بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵای ناردووە سەلام بۆ (ئاشەوان) دەنێرێ کە ئەم مامۆستا کۆرەیە دەگرێتەوە. لەو ڕووەوە کە بەینێك مدیری بریفەکانیان بووە و ئاشەوانیی بۆ کردوون. لەلایەن بابەی مامۆستا عەنبەرەوە ئەوەندە بەسە کە لە دەمی بەخاك سپاردنیدا حاجی مەلا عەبدوڵڵا گوتبووی، یەکێك دەشارینەوە کە هەمووومان دەمێنێت. مامۆستا کۆرەش خوانناسێك بووە باوکم مەفتوونی بوو، هەتا مەرگیشی لە ساڵی ١٩٤٣ لە زۆر مەجلیسەکانیدا بە سۆز و پەرۆشەوە باسی ئەحواڵی مامۆستا کۆرەی دەگێڕایەوە. باوکم دەیگوت مامۆستا شارەزای (نحو)ی عەرەبی نەبوو بەڵام هەر عیبارەتێکی بە هەڵە بۆی خوێندرابایەوە تێی نەدەگەیشت هەتا بۆی ڕاست دەکرایەوە. گوتبووی ئەحو نازانم ئەمما دڵم بۆ مەعنای عیبارەتێك ناچێت هەڵەی تێدا بێت. یەك لە کەرامەتەکانی کە لە شێوەی خەونی ڕاست خۆی نواندبوو ئەوە بوو، بە باوکمی گوتبوو ئەگەر لە خێزانەکانی حەماغا هەر کامێکیان حاملە بێ کوڕێکی دەبێ، ناوی بنێن (حەمە زیاد) ناشبێ لە ماڵی باوکی بەخێو بکرێ. قسەی دیکەش زۆرن ناتوانم دەریان ببڕم. حەماغا تا ئەو دەمە وەچەی نێرینەی نەبوو تەمەنیشی پاڵی بە ٨٠ساڵ دابوو. کاکە زیادی ڕەحمەتی مۆژدەی ئەو خەونە بوو. لە ماڵی حەماغاش بەخێو نەکرا. کاکە زیاد لە

١٩١٤هاتووەتە دنیا، دیارە مامۆستا کۆرە تا ئەو ساڵە و ئەختێکیش دواتر ژیاوە. یەکێکیش لە کەرامەتەکانی مامۆستا عەنبەر ئەوە بووە کە شەوی مەرگی کاك ئەحمەدی شێخ، ئەو خەبەری مەرگەکەی بەخەڵق ڕاگەیاندبوو.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٣٢دا وشەی (هەڵبەستەر) هاتووە گۆیا ڕێژەی ناوی کارای لێکدراو یان داڕێژراوە. لە عەرەبیی (اسم فاعل)ی پێ دەڵێن لە کاری (بەستن- هەڵبەستن)ەوە هاتووە. دەبێ خوێنەر و لیژنەش ئاگادار بکەمەوە لە ڕاستییەك پێوەندیی بەم ڕێژەیەی ناوی کاراوە هەیە کە بەهۆی (ەر)ەوە دروست دەبێت. لە پێشەوە دەبێ لە گۆشەنیگای ئەم پاشگرەوە، کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ لە یەکدی جودا بکرێنەوە. هەرچی تێنەپەڕە بیرای ئەم پاشگرە بە خۆیەوە ناگرێ چ بە سادەیی بێت و چ بە داڕێژراوی و لێکدراوی بێت. ناشێ لە کارەکانی وەك: نووستن، ڕۆیشتن، مردن، هەڵکەوتن، دابەزین، بەدوادا گەڕان، پاشگەزبوونەوە ڕێژەی ناوی کارایان لێ وەربگرێت وەك: نووستەر، ڕۆیشتەر، مردەر، هەڵکەوتەر، دابەزەر، بەدواگەڕەر، پاشەگەزبووەر... هەرچی کاری تێنەپەڕ هەیە لە ڕێی بەکارهێنانی پاشگری (و)ی ئیسمی فاعیلەوە ڕێژەی فاعیلی لێ دروست دەبێت و دەگوترێ: نووستوو، ڕۆیشتوو، مردوو، هەڵکەوتوو، دابەزیو، بەدوادا گەڕاو، پاشگەز بوویەوە...

خوێنەر سەری لێ دەشێوێت کە ئەم وشانە بە دوو (و) کۆتاییان دێت، ئەوەی ڕێژەی کارا دروست دەکات دەنگی (و)ی ڕێژەکە بە دوا کۆنسنانتدا بێت و (و)ی کۆنسنانتیشە کە بە دوا بزوێندا بێت... بەداخەوە ڕێنووسە ڕەسمییەکەمان زۆر بە بێ باکی دوو (و)ی لە بۆ یەك دەنگی (و)ی درێژ هەڵبژارد. کۆڕی زانیاری کورد بۆ واوی درێژ کە شێوەیەکی بەسەر تاکە واوەوە پەسەند کردبوو چونکە هیچ مەنتیق ناسەلمێنێ دوو پیت ببنە نیشانە بۆ تاکە دەنگ مەگەر لە حاڵەتی گوشراندا وەك: کەللە شەممە...

کاری تێنەپەڕ ڕێژەیەکی سەماعیی هەیە ناوی کارا و ناوی چاوگیشی پێ ساز دەبێت: بەرهەڵست، پێکەوت، سەرەڕۆ، خۆشگەڕ... ناوی کاران. [بەرکوڵ، دەمەتەقە هەڵدەگرێ ئایا ناوی کارایە یا ناوی بەرکارە هەرچەند (کوڵ-کوڵان) تێپەڕیش نییە (بەرکار)ی بووێت. سەلیقەش دەزانێت، چەند یەکێکی وشەی کارەکە دەمێنێتەوە ببێتە کەرتی ناوی کارای ئەوتۆیی. ئەم ڕێژەیە لەگەڵ فیعلی تێپەڕدا بە پێی داخوازیی حاڵ ناوی داڕێژراو دروست دەکات ئیتر ناوی کارایە یان ناوی بەرکارە یان ناوی ئالەتە... لە نموونەدا: زۆرخۆر، دووربین، پیاوکوژ.. ناوی کاران. دەسکوژ، هەڵبەست، ڕاپەخ...

ناوی بەرکارن. دەسگرە، چاپاڵێو، دەستەبەرە... ناوی ئالەتن.

واش دەبێ ناوی واتا لەم ڕێژەیە دروست دەبێت وەك: هەڵسوكەوت، هەڵسووڕوداسووڕ، ئیتر کارەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ فەرقێك ناکات چونکە وشەکان چالاکیی ناوی کارا و ناوی بەرکاریان تێدا پەیدا نابێت وشەکان مەندن چونکە ناوی واتان.

تێبینییەکی مەیلەو شرایەوە هەیە لەوەدا کە دروستبوونی ناوی داڕێژراوی ئەوتۆیی بەهۆی پێشگری (لێ، پێ، تێ) کە بە ئەسڵ لە پریپۆزیشن (بە، لە) هاتوون زێدە هێزێك بە وشەکە دەدات لەوانەیە کاری تێنەپەڕ تامی تێپەڕی تێ بگەرێت. بە نموونە: پێگەیشتن، تێگەیشتن، لێچوونەپێش، پێداچوونەوە، تێ ڕاخوڕین... وەك تێپەڕ دێنە بەرگوێ. ئەم دیاردەیە لەوەوە دێت کە پریپۆزیشن بە بەرییەوە هەیە ببێتە هۆی نەقلی ناو و تەئسیری کار کە لە عەرەبیدا (تعدیة بالواسطة)ی پێ دەڵێن. ئەم سیفەتەی پریپۆزیشنە وەهای کرد کە لە کاری تێنەپەڕی (کۆشان) ناوی کارای داڕێژراوی (تێکۆشەر) پەیدا بێت کە بە خیلافی دەستوور (ەر)ی خستووتە دوا کاری تێنەپەڕەوە (لە زاری موکریان و بەشی دیکەش لە کوردستانی ئێران، پریپۆزیشنی «دە» هەیە کە لە دیوی عێراق «لە»ی بۆ بەکار دێت. ئەوان دەڵێن «دە دڵمدا» لە جیاتی «لە دڵمدا» وشەی «لە» لە زاری موکریان جێگەی بەکارهێنانی جودایە لە جێگەی «دە». هەرچی «دە»یە بۆ حاڵەتی بێ جووڵەیی بەکار دێت: دەڵێن «لە منەوە بۆ تۆ سڵاوێك دیاری بێت» «ئاڵێن» دەمنەوە- یاخود دەمنرا... ئەم باسە درێژەی هەیە...)

کاری تێپەڕ لە ئەسڵدا کەمتاکورتێکی بەهۆی (ەر)ەوە ناوی کارای لێ وەرگیراوە، ئەویش بێ گرفت نییە، بە نموونە دەڵێم (نانکەر) کە بە ڕووالەت ئەم (ەر)ەی پێوەیە دوو تێبینیی گەورەی بە دەورەوەیە، یەکێیان ئەوەیە کە وشەکە لێکدراوە و سادە نییە کەس کەرتی (کەر)ی بە سەربەخۆیی لە واتای فاعیل بەکار نەهێناوە هەر نەبێ لە ترسی تێکەڵبوون لەگەڵ وشەی کەر بە واتای (حمار). تێبینیی دووەم ئەوەیە ئەگەر (ەر) بچێتە سەر فیعلی (کردن) دەبێ بگوترێ (کردەر) وەك کە دەگوترێ (نووسەر، بیسەر، بینەر...). کەواتە ئەم دەنگەی (ر) لە (نانکەر)دا بنەڕەتییەو هی چاوگی (کردن)ە وەك لە (نانخۆر)دا ئەو (ر)ە بنەڕەتییە. لە وشەی (نانەر)دا دەنگی (ر) پاشگرە نەك بنەڕەتی، چونکە لە (دان) دەنگی (ر) پەیدا نییە. پاشگری (ەر) لە ئینگلیزیدا بێ گرفتە چونکە بەهاراوی لە کاردێت.

بەهەمەحاڵ نووسەران، دەستیان خۆش بێت، پەراوێزی بەکارهێنانی پاشگری (ەر)یان لێك کێشاپەوە تا ئەوەی بپسەر، کوژەر، بینەر.. و چەندین وشەی دیکەش کەوتنە ناو نووسین و سەر زمانانیشەوە بەڵام نەمزانیوە (گوتەر) بەکار هاتبێت، هۆیەکەش ئەوەیە کە ڕێژەی ئەو جۆرە ناوی کارایە لە فیعلی ڕانەبردوو و (داهاتوو)ەوە وەردەگیرێت. (گوتن)یش لە داهاتوودا دەبێتە (دەڵێ). ئەگەر (وشی، دەوشێ) بەکار هاتبایە دەگوترا (وشەر) وەك کە دەڵێن (گوشەر) لە بری (عصّارة). سەیر ئەوەیە کە دەڵێن (وتی) بەڵام ناڵێن (دەوتێ) وەك کە دەشێ بگوترێ (دەوشێ)... وەك کە گوتەر نەبیستراوە هەروەهاش (ڕنەر، بڕەر، گرتەر، پێچەر، شووشتەر...) جاری نەپشکووتوون. بەهەمەحاڵ ئەم ڕوونکردنەوەی وەها کورت و لێقرتاو کە زەرەرێکی تێدا شك نابەم مەبەستی بنەڕەتی نییە لەوەی گوتم و بەتەمام بیڵێم، ئەوەی مەبەستە شتێکی دیکەیە. جایەز نییە ڕێژەی ناوی کارای سادەی وەك (گوشەر، بینەر...) بەگردی بەشدار بێت لە پێکهێنانی ناوی کارای ناسادە، چ داڕێژراو بێت و چ لێکدراو. لە نموونەدا دەڵێم ناشێ لە جیاتی (نانخۆر، پیاوکوژ، دووربین...) بگوترێ (نانخۆرەر، پیاوکوژەر، دووربینەر...) بۆیە نابێ بگوترێ (هەڵبەستەر) ڕاستە، دەزانین (هەڵبەست) ناوی بەرکاری دروست کردووە بەڵام ڕێمان هەیە بچینەوە بۆ بەکارهێنانی (و)ی فاعیل و بڵێین شیعر هەڵبەستوو یان هەڵبەستووی تەنها. لە نووسینی مەیلەو کۆنەدا ئەم لایەنەم ڕوون کردووەتەوە بەڵام کێ تاقەتی هەیە شتی وەها شرایەوە و وتووو بە یادی خۆیەوە بلکێنێ. لێرەدا دەڵێمەوە کە گوتت: گورگی مەڕخواردوو مەبەستت ئەوەیە گورگەکە مەڕی خواردووە ئینجا بشڵێی: مەڕی گورگ خواردوو، دیسانەوە هەمان واتات مەبەستە چونکە مەڕ گورگ ناخوات. لە دەستەواژەی (دزی مەڕ بردوو) دزەکە جێگەی کارای گرتۆتەوە. لە (مەڕی دز بردوودا) مەڕەکە جێگەی بەرکاری گرتووەتەوە و دزەکەش کارا. کە گوتت (کابرای درۆ هەڵبەست) بە ناچاری وشەی (هەڵبەست) واتای فاعیل بەدەستەوە دەدات، لەمەشدا سەرپێچیی بێ جێیە چونکە کوردەکە خاوەن زمانەکەیە وەهای ڕەفتار کردووە. ئەگەر بۆ دەربازبوون لە تەگەرە بڵێی (کابرای درۆهەڵبەستوو) واتاکە ئەوە نابێ کە مەبەستە چونکە لەم حاڵەتەدا دەستەواژەکە سیفەتێکی کاتەکی (وقتی) و تاکە ڕووداو ڕادەگەیەنێت هەرچی (درۆهەڵبەست، تەلاقخۆر، قۆڵبڕ..) و ئەم تەرزە ڕێژەیە سیفەتی هەمیشەیی و خوو پێوەگرتن ڕادەگەیەنن. تەلاق خواردوو و قۆڵبڕیو سیفەتی وەقتییان لێ دەفامرێتەوە کە

جارێك درۆ كرابێت و قوڵ بڕابێت..

ئەم باسە درێژەی بە زۆر لایاندا هەیە. چی دیکەی لەسەر ناڕۆم. پەراوێزەکانی کتێبی (ئەمجوومەن...) گەلێك شتی سوودبەخش و نرخداریان تێدایە بەرەخنەی من بایی سەری دەرزییەکیان لێ کەم نابێتەوە. ڕەخنە تەنها بەر ئەو شوێنە دەکەوێت کە ڕەخنەی لێ گیراوە دەخلی بەسەر شتی دیکەوە نییە بن لێوخستنیشی چ سوودی تێدا نییە بگرە زەرەربەخشە لەو ڕووەوە کە ڕووناکی دەشارێتەوە.

لە لاپەرە ۳۹ قەسیدەکەی سالم لە هەموو بەیتێکیدا وشەی (چ) هەیە و لە (ئەمجوومەن...) بە (چە) نووسراوە. لێرنە لە ئاست (چە)ی بەیتی یەکەمدا دەری بڕیوە کە (چ) ڕاستە. سەرلەبەری (چە)کان دەبێ بکرێنە (چ) شکڵی (چە) هی زمانی فارسییە. لەمەدا گرفت نییە، بەڵام هەندێ ڕوونکردنەوەی دیکە پێویستن لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (غەنی و) دەبێ بکرێتە (غەنی وو) لەبەر کێشی شیعر. بەیتی هەرە دوای پەراوێزی ئەو لاپەرەیە کە نووسراوە:

شاهـ خـالـتـە تـەصویـری خـەلایـق ئـاری
ظاهیرە قودرەتی حەقت چە لەبەرن و چە لە بەر

سەرلەبەری بەیتەکە بەهۆی لێڵی میسرەعی یەکەمی، هیچ واتا بەدەستەوە نادات سەرەڕای ئەوەی کە میسرەعەکە خۆی وەها لەنگە کەڵکی پێوە نەماوە. وەك من بۆی دەچم، دەبێ دەقی بەیتەکە ئەمە بێت:

شاهیدی خـالیقـە تـەصویری خـەلایق ئـارێ
ظاهیرە قودرەتی حەققت چ لە بەرنا چ لە پیر

لە پەراوێزی لاپەرە ٤۱ میسرەعی دووەمی بەیتێکی ناو (ئەمجوومەن...) بەو شکڵە هاتووە کە لە دیوانی (ئەحمەدی کۆر-چاپی مەهاباد)دا دەدیترێت:

مەجنون ئاسا غەرقی خوێنم لێم حەرام بوو خورد و خاب

ئەم وشەیەی (خوێن) دەبێ (خوون) بنووسرێت بە پێی ئاهەنگی میسرەعی یەکەم کە دەڵێ:

بوو بە بریان دەروونم چاو پڕ ئەسرین دڵ زەبوونم

لێتەوە دیارە (دەروونم، زەبوونم) داوای (خوونم) دەکات. میسرەعی دووەمی بەیتەکە

له (ئەنجوومەن)دا وەها هاتووە:

مەحبووبا وا بۆت جنوونم لێم حەرامە خورد و خاب

ئەمەی (ئەنجوومەن) لەگەڵ ئاهەنگی سەرلەبەری بەیتەکە رێك دەروات. وشەی (خوون) کوردیی رەسەنە. لە شیعری شێخ رەزادا هاتووە:

«وەکو شەخسێ کە زاری کا لە دەستی دوژمنی خوونی»

پەراوێزی ژمارە (٥) هەر لەو لاپەڕەیەدا میسرەعێکی دیوانەکەی چاپی مەهابادی هێناوەتەوە ئەمەتە دەقەکەی:

«با لە بەین لاچێ حیجابە دلبەر و ئافتابە»

ئەم دەقە نە واتای هەیە و نە کێشیشی دروستە. دەبێ لە ئەسڵدا وەها بووبێ:

«با لە بەین لاچێ حیجابە دلبەری روو ئافتابە»

لە لاپەڕە (٤٤)دا دێڕی نۆیەمی موستەزادەکە (هەر عەفوە خەیاڵی) تێدا هاتووە. دەبوو لێرە هێما بۆ شەرحەکەی دیوانی نالی بکات کە لەوێدا (فیرەدەوسە مەئالی)یە و هەڵەکەی پێ راست بکاتەوە چونکە وەك بزانم لە هەموو ئەو دیوانانەی نالی کە چاپ کراون هەروەها نووسراوە جگە لەوەی کە (هەر عەفوە خەلاتم) لە میسرەعی چوارەمدا هاتووە ئەم دووبارەکردنەوەی یەك تەعبیر لە نالی ناوەشێتەوە. دیارە فەیزی بەگ لە نووسینەوەدا شەبەنگی (هەر عەفوە خەلاتم) خۆی بەسەر زیهنیدا زاڵ کردووە و بە داخوازی قافییە (خەلاتم) بووەتە (خەیالی) کە لەگەڵ (نالی) رێك دێت بەو جۆرەی کە لەدوا یەکتردا هاتوون. ئەمەش شتێکە زۆر جاران روو دەدات بە تایبەتی لێرەدا کە (خەلات) و (خەیاڵ) بە دەنگ و بە شکڵ نووسینیش لە یەکتر نزیکن. ئەمە دەڵێم لە حاڵێکدا نوسخەی (ئەنجوومەن..)ەکەی کە لیژنە لە بەردەستیدا بووە دەسنووسی فەیزی بەگ بێت دەنا دەبێ بڵێین لە نووسینەوەی دوا کاتدا هەڵەی تێ کەوتووە. هەر لەو لاپەڕەیەدا بەیتێکی موستەزادەکە کەچوارەمین بەیتیەتی و لە شەرحی دیوانی مامۆستای بیارەیدا بەیتی دەیەمینە و ئەمەش دەقەکەیەتی لە هەردوو دیواندا:

قوربانی بلالم کە هیلالانە هەلاتووم
هــــــــــەر عــــــــەفــــــــوە خــــــــەلاتم

لە شەرحی دیوانەکەدا هاتووە کە لە دیوانی نالی چاپی (گم-گیوی موکریانی)دا لە

جیهانی (هەلالانە) وشەی (بەلالانە) هاتووە و هەر ئەوەندەی لە بارەوە گوتووە کە (بلالانە) بە واتای (وەکو بلال) ئەوە دەبەخشێ، نالی وەك کە (بلال) لە جەور و ستەمی قورەیشییەکان هەڵاتووە، ئەویش، واتە نالیش لەبەر گوناهی زۆر وەیا لە جەور و ستەمی تورکی دلگیرکەر بۆ لای پێغەمبەر ڕای کردووە.

من لە دەستنووسی دیکەشدا ئەم (بلالانە)م دیتووە، ئەگەر وشەکە ئەسڵ بێت وەیا گۆڕاو بێت مەهارەت و جوانییەکی تێدایە شەرحەکە بۆی نەچووە. (بلالانە) هەروەك دەشێ دووبارەکردنەوەی وشەی (بلال) بێت، بە بەرییەوە هەیە بخوێندرێتەوە (بلا- لانە) واتە (بەبێ لانە) لە میاندا (بلا) عەرەبییە وەك کە لە شەرحی وشەی (مەلەکول مەوت- ملك الموت)، لە لاپەڕە ١٥٤ی شەرحی دیوانەکەدا بە (ملی کەل موت) واتە (ملی وەك مو باریکت) لێك دراوەتەوە... ئەم (بیلا- لانە)یە لەگەڵ (هەڵاتووم) بە واتای فەرارکردن ڕێك دێت. ئێمە نازانین کام جۆرە نووسینی ئەم وشەیە لە دەم و قەڵەمی نالی هاتووەتە دەر ئەمما گومانم نییە هەردوو جۆر بە دڵ و دەمی نالیدا هاتوون هەرچەند نووسین هەر یەك شکڵ هەڵدەگرێت، هێندەش لەبارن و ئەوەندەش مەبەستی قەسیدەکەن دەبێ هەردوو دەق دانیان پێدا بهێندرێت.

شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی باش بۆ ئەوە چووە کە دیتنی هیلالی سەری مانگ (بە تایبەتی مانگەکانی ڕەمەزان و شەووال و ذی الحجە و ربیع الأول کە موناسەبەی دینییان تێدایە) خەڵات هەڵدەگرێ بۆیەیە نالی لە خەڵاتی دەرکەوتنی خۆی وەکو هیلال دەبێ عەفو بکرێت... ئەمە زۆر جوانە و جێی خۆیەتی، دەمێنێتەوە من زێدە خزمەتێکی ئەم بۆچوونە بکەم بەوەدا بڵێم کە خۆ بەقوربانکردنی بۆ بیلال وەها ڕاىمگەیەنێ بەر لە هەمووان دیتنی مانگی ذی الحجەی مەبەست بێت کە لە کوردیدا پێی دەڵێن (جەژنی قوربان). لێرەدا ئەوەش نابێتە بەرهەڵست کە بگوترێ جەژنی قوربان یەکسەر بە دوور دیتنی هیلالدا نایەت و دە ڕۆژی دەکەوێتە بەینەوە چونکە هەر نالی خۆی لە شوێنێکی دیکەدا گوتوویەتی:

هەر کەسێ ڕووی تۆ دەبینێ خۆی بە قوربانی دەکا
چونکە ئەبرۆی تۆ هیلالی عیدە قوربانی دەوێ

لە لاپەڕە ٤٦ی (ئەنجوومەن)دا قەسیدەکەی (ڕەفیقان من ئەوا ڕۆیم لە لاتان) چ لەلایەن چەژەوە بێت و چ لەلایەن دارشتنەوە، ماڵی حەڵاڵی کوردییە جگە لەوە کە

ڕۆیشتنی نالی لە سلێمانی چ لە ترسی تورکان بێت و چ بە نیازی حەج بێت ئەم گلەیی و گازاندەیە و پاکانەکردنە هەڵناگرێت.

لە لاپەڕە ٤٧ میسرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەمی دەقی قەسیدەکەی خوارووی لاپەڕەکە کەنووسراوە: (وەرن بنواڕن دوو چاوی پڕ لە خوێنم) هی کەسێك نییە پێی بگوترێ شاعیر وەیا بەنەدەبدۆست بناسرێت. هەرچەند ناتوانم بڵێم ئەسڵەکەی چی بووە بەڵام ئاشکرایە ئەمە نە ئەسڵە و نە فەسڵ. هەر ئەبێ لەبەر خاتری کێش ئەبوو نووسرابایە:

وەرن سەیری دوو چاوی پڕ لە خوێنم

لە واتاشدا بێ بەش نییە. داخەکەم، لیژنە هەمان میسرەعی بە دەقی نالەبارەوە دووبارە کردووەتەوە وەك بەڵگە لەسەر هەندێ کە گۆیا سۆزی مستەفا بەگی کوردیی تێدایە. قۆرتی لەنگەر بەزێنی کێشی شیعرەکە هەرچی تام و شام هەیە لە شیعرەکەدا کوشتوویەتی ئیتر سۆز لە کوێوە بێت (بنواڕە بەرەو کۆتایی لاپەڕە ٤٨).

قەسیدەی لاپەڕە (٤٩)ی (ئەنجوومەن) پێنج بەیتە. لە شەرحی مامۆستای بەهارمییدا هەشت بەیتە.

بەیتی دووەمی ناو (ئەنجوومەن) و شەرحی مامۆستا نووسراوە:

لە ڕووت و قووتی وەك من ڕوو مەپۆشە
کە وەصلی تۆیە قووتی عاشقی ڕووت

من لە نوسخەی دەستنووسی بڵاونەکرایەوەدا دیتوومە لە جیاتی (وەصلی تۆیە) نووسراوە (وەصلی ڕووتە). هەم لەلایەن دارشتنەوە و هەم لەلایەن واتایشەوە (وەصلی ڕووتە) پەسەندترە کە هاوئاهەنگترە لەگەڵ مۆسیقای بەیتەکە و گونجاوتریشە لەگەڵ داواکردنی دانەپۆشینی ڕوو چونکە وەسڵی (ڕوو) بەبیارکەوتنی پەیدا ئەبێ بەڵام ئەرکەوتنی ڕوو ناکێشێتەوە سەر وەسڵی یار... ئەگەر لە میسرەعی یەکەمدا داوای گەیشتن بە یاری کردبایە بەجێی خۆی بوو بڵێ (وەصلی تۆیە قووتی عاشق) بەڵام کە داواکەی هەر ئەوەندە بێ کە (ڕوو مەپۆشە..) ئەبێ بڵێ (وەصلی ڕووت قووتی عاشقە).

بەیتی سێیەمی (ئەنجوومەن) کە ئەڵێ:

ئەوە لێوی ئەتۆ بوو پڕ لە خەندە
کەوا شەککەر ئەرباری گوڵ ئەپشکووت

لە شەرحی دیوانی نالیدا بووە بە بەیتی پێنجەم و ئەمەش دەقیەتی:

لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بوو
کەوا شەککەر دەبارێ گوڵ دەپشکووت

لە تەرجەمەی ئەم دەقەدا شەرحەکە دەڵێ: (... چونکە سەرمرای رەسایی دارشتنەکەشی لێوی یاری بە (لەعل) وەسف کرابوو...) لەلایەن رەسایی و زەوقی شیعرەوە چ گومان نییە لەوەدا کە دەقەکەی (ئەنجوومەن) گەلێك شیرنتر و شاعیرانەترە. ئەو (لەبەر)ەی سەرەتای دەقەکە شەرحی دیوانەکەی داوەتەوە بەر هەڵسەنگاندنی مەنتیقی و ئەو (عفویەت)ەی دەقی (ئەنجوومەن)ی تێدا نەماوە

لەلایەکی دیکەشەوە وەك من لە شیعر بگەم کە لێو بە (لەعل) تەشبیە کرا بە عادەت تامی خوێنی لێ دەفامرێتەوە نەك شەکر: لە لاپەرە ٤٩٥ی شەرحی مەلای بیارەییدا ئەم بەیتەی نالی:

شەفیری چاڵی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەك پاشە
حەفیری چاهی وشکی هەر دەڵێی چاهی زەنەخدانە

شەرح دراوە و لەعلی (نمەك پاش)ی بەو لەعلە داناوە (خوێنی لێ وەشێنراپێ کە کینایەیە لە خۆش و بەتام)، لەعل لەوانە نییە بخورێت هەتا بەخوێ تامی خۆش بێت، خۆ کە بە (شەفیری چاڵی شۆر) تەشبیە کرابێ هەر بەجارێ لەوە دەشورێتەوە وەکو سەلاتە خوێی بوێت. ئەوەی من بزانم لە رێی خوێندنەوەی شیعری شاعیرانەوە کە لێوی یاریان بە (لەعلی نمەکین) تەشبیە کردووە، لەعل بۆ خۆی وەك گەوهەرێکی کان خوێ بە دەورییەوە دەبێت هەر بۆیەیە بە (شەفیری چاڵی شۆر. سوێر) لێك چوێندراوە، شەفیرەکەش خوێی پێوەیە وەك لەعلەکە. نالی کە هاتووە مەدحی شتە ناخۆشەکانی رێی حەج دەکات هەر یەکێك لەوان بەشتێکی سەریەخۆی دیاری ئێسك سووك دەشوبهێنێ وەك لەم نموونانەدا دەدیترێن:

سمالی ئەحمەر	پالووتی رۆح و ئاگری نەفس
حەصاتی ئەبیەض	شوهبی ئەجم، رەجمی شەیتان
مەگەسدار	جەمەنزار
لالەیی حەمرا	جگەری (پرداغ)ی خورشید
سونبولی تاتا	سەری سەودای پەرێشان

شەفیری چاڵی شۆر   لەعلی نمەک پاش

لەمەوە دەردەکەوێ، لەعلی نمەک پاش، واتە خوێ دەرکردوو، لەعلی ڕاستەقینەیە و بۆ لای لێو ناچێتەوە، لەعلە وەک شەفیری چاڵە، یان شەفیری چاڵە وەک لەعلە خوێناوین.

نالی دۆستان لەم وەسفەی ڕێی حەج دەتوانن خەبەرێکی نهێنی وەرگرن ڕەنگە بایەخێکی مێژوویی هەبێت. وەک دەبینین وەسفەکە هی بیابانی دەمی هاوینە کە هەمووی قرچەقرچی هەڵهڕووکانی بەر هەتاوی سووتێنەری پێوە دیارە ئینجا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ئەو کاتە تەخمینکراوەی کە نالی تێیدا ئاوارە بووە یەکێک لەو چەند ساڵەی ذوا الحجە تێیاندا کەوتووەتە هاوین دەبێتە ساڵی ئاوارەبوونی. من وەهای بۆ دەچم کە سەفەرەکەی لە تەمووزدا بووبێت نەک هەر لەبەر زێدە گەرمای جەهەنەمی ناو بەیتەکان بەڵکو لەبەر زێدە دەلالەتی ئەم بەیتەیان:

قەتاد و عەرفەج و خەبطی، عەضات و عەوسەج و ئەثلی
چ دامــەن گــیــر و شین و دڵ نشیــنــی ڕێی غــەریــبــانــە

ئەم درەختانە لە ڕەملستانی بیابانی بەر هەتاوی هاوین بە شینی نامێننەوە تا دەگەنە ئاب، یا بڵێم ئەو شینە نابن کە نالی وەها بە ڕاشکاوی وەسفی شینییەکان هەست بکاتەوە ئنجا ئەگەر لە تەمووزدا ڕێی حەجی بڕی بێت دەبێ چەند مانگێک زووتر لە سلێمانی دەرچووبێت چونکە بێگومان لە ڕێی سووریا و فەلەستینەوە بەرەو حەج ڕۆیوە. ئەوسا بۆ نالی مەیسەر نەدەبوو لە نەجەف و کەربەلاوە بیابانی بێ ئاوی گەرمای هاوین ببڕێت، خۆ مەعلوومیشە بە کەشتی نەچووە دەنا وەصفی بیابانی نەدەکرد. بە پەراوێز وەها هاتووە کە داستانی ئەسکەندەر و خدری زیندە لە سوورەتی (الکهف)ی قورئان و لە تەوراتیشدا هەیە گۆیا ئەسکەندەری ذولقەرنەین بە دوا ئاوی حەیاتدا گەڕاوە و ئەیدۆزیوەتەوە سورەتی (الکهف) باسی ئەسحابولکەهف و مووسا و پیاوچاکەکەی کە دەگوترێ خدری زیندەیە دەکات. باسی بەدوادا گەڕانی ئاوی حەیات لەو سوورەتەدا نییە. ئەم حیکایەتەی سەر بە ئاوی حەیات لە بەیتەکەی شێخ ڕەزا سەری هەڵداوە کە دەڵێ:

دیوانەیە شەخسێ کە بە غەیری لەبی لەعلت
وەک شاهی سکەندەر طلەبی ئاوی بەقاکا

کۆتاییی غەزەلەکەش بە هەڵەیەکی زەقەوە کە کێشی شیعرەکەی تێك داوە هێنراوەتەوە:

سەر دانێ لە ڕێیی عەشق (ڕەضا) لازمە عاشق
بۆ یاریٔ سەر و ماڵی هەدەفی تیری قەضاکا

بەیتەکە لە خۆوە چارە دەکرێت کە لە جیاتی (سەر و ماڵی) بنووسرێت (سەروماڵ). وشەی (عیشق)یش دەبێ بچێتە جێی (عەشق)ەوە لە پەراوێزدا (تاب) بە گەرما لێك دراوەتەوە دەبوو بە (تاو) لێك درێتەوە کە یەك شتە لەگەڵ (تاب)دا، تەنانەت (هەتاو) کورتکراوەی (هۆرتاو)ە. کوردی خوارووی کەرکووك هەر (خۆرەتاو) بەکار دەهێنن.

لە لاپەڕە ٥٢ میسرەعی دووەمی یەکەم بەیتی مەدحەکەی شێخ ڕەزا بۆ بابان لەنگە چونکە لە جیاتی (نالی بەبە) نووسراوە (نالی بابان). لە پەراوێزدا لیژنە نووسیوەتی، دیوانی شێخ ڕەزا، چاپی بەغدا (نالی بەبە)ی گوتووە. ناشڵێ بەیتەکە لە (ئەنجوومەن)دا لەنگە.

هەر لە پەراوێزی ئەم لاپەڕەیەدا باسی کاوەی ئاسنگەر و کوشتنی (ئەژدەها) و هێنانە سەر تەختی فرەیدوون هاتووە لیژنە هەر ئەوەندە دەڵێ کە ڕەچەڵەکێکی درۆ بۆ فرەیدوون هەڵبەستراوە کە بە لای لیژنەوە فرەیدوون بە ئەسڵ کوردە ڕاستییەکەی لیژنە دەبوو پتری لەسەر بڕوات. بەش بە حاڵی خۆم چەندێکی توێژینەوەی نوێم لەبارەی مێژووی ئێرانەوە خوێندبێتەوە شتێکم نەدیت لەگەڵ داستانی (ضحاك، ئەژدەهاك) ڕێك بکەوێ، تەنها ئەوە نەبێ کە گۆیا (ئەزدیاك)ی دوایین شای مادەکان کوڕی وەزیرێکی خۆی بە نهێنی سەربڕی و گۆشتەکەی دەرخواردی باوکی دا، ئەمەیش لە تۆڵەی بێ ئەمری وەزیرەکە بوو کە لە دەمی بەوەلەدبوونی (کوڕش) لە کچی (ئەزدیاك) ئەستێرەناسان تەئویلی خەونێکی ئەزدیاکیان بەوە کرد کە ئەم ئەوەیەی دنیا دەگرێت ئەویش لە خۆی ترسا و مەلۆتکەی کوڕشی بەو وەزیرە سپارد کە لە بیاباندا بیکوژێت، وەزیریش نەیکوشت و بە شوانانی سپارد... تا گەورە دەبێت و ئەزدیاك منداڵی نێرینەی نابێ و هەشت لەوەدا دەخوات ئیتر وەزیرەکە پێی دەڵێ کچەزاکەی بەر حەیاتە و بووەتە گەنجێکی لێهاتوو.. کوڕیش کچەزای ئەزدیاك و کوڕی پاشای پارس بوو کە ئەوسا پارس سەر بە حاکمایەتیی ئەزدیاکی ماد بوو.. ناوی فرەیدوونیش گۆڕاوی (ثرە ئیتە ئوونە)یە کە دەکاتەوە (ماری سێ سەر کوژ) و تارمایی

مارەکانی سەر شانی زوحاکی تێرا دیارە. مامۆستا جەمیل رۆژبەیانی کە ئەندامی لیژنەیە هەموو مێژووی ئێرانی بە ئەفسانە و توێژینەوەی نوێیەوە وا لە گیرفانەکانیدایە ئیتر بۆچی بەخیلیمان لەگەڵدا دەکات؟ میسرەعی دووەمینی دوایین بەیتی قەسیدەکەی شێخ رەزا لەو لاپەرەیەدا کە نووسراوە:

نابای فرەیدوون فەر و جەمشیدی حەشامتان

دەبوو بنووسرێ:

نابایی فرەیدوون فەر و جەمشید حەشامتان

(فرەیدوون فەر) و (جەمشید حەشەم) تەرکیبی وەسفین، ئەو (ی)ە ئیزافە بە دوا (جەمشید)ەوە وەك لووی زەق بێ جێیە.

لە لاپەڕە ٥٣ لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا وشەی (کاکەیێکانی) کە ئیمکان نییە فەیزی بەگ وەهای نووسیبێت، دەبێ بچێتەوە سەر رێژەی رەسەنی کوردی کە بە ئەسڵ (کاکەییەکانی) بەڵام کورت دەکرێتەوە بۆ (کاکەیەکانی) ناشێ (کاکەیی) ببێتە (کاکەیێ)، ئەم گۆکردنە هی ناوچەی سلێمانییە و پشت لە دەستوورە وەك کە (مەند) دەکرێتە (مەنگ) وەیا ریێشت، رۆشت - دەروەست، دەرۆست - لە شەرحەکەی مامۆستا بیارەییدا لە جیاتی (گوێدرێژ) نووسراوە (گوێرێژ) دیتوومە قەرەداغ بووەتە قەراغ... ئەم جۆرە بەکارهێنانە لە نووسیندا جایەز نییە هەرچەندە زۆربەی نووسەران خەڵقی سلێمانیش بن و غەیری ئەوانیش لە رێی جورنەتنەکردنەوە پێرەویان لێ بکەن. لە نموونەی بەڵگەدا دەڵێم وشەی (سۆماڵی) لە رستەدا دەبێتە (ئەم پیاوە سومالییە- نەك سۆماڵییە) کەواتە بە خستنەسەری ئەمرازی (مکان)ی ناساندنی کۆ دەبێ بڵێین (سۆماڵییەکان) نەك (سۆماڵێکان) چونکە ئەمرازەکە (مکان)ە نەك (ێکان). هێندە هەیە بەهێی دەستووری کورتکردنەوە دەشێ بنووسرێت و بگوترێت (سۆماڵیەکان) لەوەشدا یەك (ی)ت قرتاندووە نەك ئەمرازەکەت شێواندووە. لە جیاتی (ئەمینداریێتی) دەبێ بنووسرێ (ئەمینداریەتی). تۆ دەڵێی (فلانە کەس برسییە —نەك برسێیە) هەر بەو پێیە دەبێ بڵێی (فلان برسییەتی-نەك برسێتی) هەروەها لە جیاتی (برسێتی) بۆ (جوع) دەبێ (برسیەتی) بەکار بێت ئیتر حەز دەکەی بە هەڵە دوو (ی)ەکان لێك جوداکەوە و بنووسە (برسی یەتی). (جودا بکەوە) راستە نەك (جودا بکەرەوە) چونکە رێژەی فەرمان لەم کارە (بکە)یە نەك (بکەرە) هەروەك (بدەوە) نەك

(بمرەوە)، ئێمە دەزانین (لەدان، دانەوە)دا دەنگی (ر) پەیدا نییە وەك بە ئەسڵ لە (گردن) پەیدایە. دەشێ بە ڕێگەیەك لە ڕێگەكانی قیاسی زمانیدا لە وشەی (خواردنەوە)دا بۆ فەرمان بڵێین (بخورەوە) هەرچەند نالێین (دەخورمەوە) بەڵام كە ویستت بە یەكێك بڵێی بۆ جاری دووەم دەرمانەكە بخوات دەبێ بڵێی (دیسان دەرمانەكەت بخۆوە). لەو جۆرە لێكدانەوەیەدا زمانزان و نووسەر دەبێ زاڵ بێت بەسەر عادەتگرتنی نارەوای ناوچەیی چونكە زمان هی هەموو میللەتە و دەبێ دەستووراتی ڕەسەن و پەسەندی تێدا بەكار بێت. زاری پارس بووەتە قاڵبی ئەدەبی و ڕەسمیی زمانی فرەنسەیی بەڵام نەهاتوون كە (ر) دەردەبڕن ئەو (ر)ە بە (غ) بنووسن چونكە خەڵقێكی زۆری فرەنسە هەر بە (ر) لەكاری دەهێنن.

لە جۆری ئەم بەكارهێنانەی نادروستی (بڕسێتی، كاكەیێكان...) ئەوەیە كە وشەی وەك (سوێر، خوێن، دوێنێ...) دوو دەنگی سەربەخۆ و جودای (وێ) تێیاندا دەكەن بە دیفتۆنگ كە بریتییە لە تێكەڵبوونی هەردوو دەنگ. من لە نووسینی حەفتاكانمدا بە ئیسپاتم گەیاندووە كە (سوێر) و هەرچی وەك ئەو هەیە دیفتۆنگی تێدا نییە شایەدیش شیعری نالییە:

هەر جۆگە وو جێگایە كەوا سوور و سوێر بێ

جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ ئەڕژاوە

جا ئەگەر (سوێر)ت كرد بە دیفتۆنگ بەیتەكە لەنگ دەبێت و لە شیعر دەشۆرێت. ئەمەش بەیتێكی دیكەی نالی بنواڕە لاپەڕە ٣٦٨ی شەرحی نالی:

بەزارە لە تۆ ئەیستە هەماغوشی عەدوتە

دونیا كە دوێنێ هەرەمی موحتەرەمت بو

وشەی (دوێنێ) بە دیفتۆنگ شیعرەكەی پێ دەمرێت.

لە غەزەلەكەی كوردی، لاپەڕە ٥٤ی ئەنجوومەن، دوو جاران (عەشق) هاتووە دەبێ (عیشق) بێت ئیتر لە هەر شوێنێكی دیكەش بێت پێویستە ڕاست بكرێتەوە.

لە بەیتی شەشەمی غەزەلەكە (عەرصە) نووسراوە دەبێ (عەرەصە) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەكە لەنگ دەبێ. لەم تەرزە شوێنەدا شاعیر ڕێی بەخۆی داوە هەندێ وشە بەو جۆرە بخوێنێتەوە كە كێشی شیعر دەكات وەك كە نالی دەڵێ:

بنازم بەم تەجەللایە چ خورشید و بلوورێكە

وشەی (تەجەللا) لە (تەجەللی-تجلّی)یەوە گۆڕاوە وەك کە کورد بەشاعیر و نا شاعیرییەوە دەڵێن (تەمەننا، تەوەللا، تەحەددا...) نالی (تەمەنناى مردنی پێراره)ی گوتووە.

لە پەراوێزی هەمان لاپەڕە لیژنە بەیتێکی لەنگ و لۆری لە دیوانی کوردی (چاپی بەغدا ۱۹۳۱)وە هێناوە کە لە دەقەکەی ئەنجوومەندا نییە، ئەمەش شکڵنووسی بەیتەکەیە:

وەکو طەیرێکم کە گوم بووبێ لە لانەی

هێلانەواز و هەرداو هەردم ئەمڕۆ

میسرەعی یەکەمی بەم دەقە کەڵکی پێوە نییە، رەنگە ئەمەی لێرەدا دەینووسم ڕاست بێ:

وەکو طەیرێکی گوم بووبێ لە لانە

دەمێنێتەوە میسرەعی دووەم بەخۆی و وشەی (هێلانە)یەوە کە کێشی تەنەڵ کردووە و لەبار تەبیاتی مندا لە کوردی ناوەشێتەوە. میسرەعی دووەم دەبێتە (خەبەر)ی میسرەعی یەکەم لە بەیتی یەکەم. بەیتی شەشەمی غەزەلی لاپەڕە ٥٥ وشەی (کۆی) تێدا دەبێ بکرێتە (کۆیی) دەنا کێشی لەنگ دەبێت و لە ڕەونەقی ئەو شیعرە نازك و پڕ سۆزە کەم دەکاتەوە.

لە لاپەڕە ٥٦ (سەرگەشتەو) دەکرێتە (سەرگەشتەوو). بەر لەو، وشەی (بوون)یش دەبێ ببێتە برگەیی و بنووسرێ (بوو وون) ئەگەر شاعیر گوتبای (بوونەتە) لە جیاتی (وا بوو وون):

گوڵی عالەم بوونەتە سەرگەشتەو و حەیرانی عیشق

میسرعەکە بێ عەیب دەبوو. لە بەیتی سێیەمدا (غەواصان) دەکرێتە (غەوواصان).

میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ٥٧ کە نووسراوە:

شەمس و مەولاناو مەنصوور کەی بە سێر مەحرەم دەبوون

دەبوو بنوسرێ:

شەمس مەولانا و مەنصوور کەی بە سیر مەحرەم دەبوون

(ڕێزە)ش لە میسرەعی دووەمدا (ڕێزە)یە چونکە وشەکە فارسییە.

لە پەراوێزی لاپەرە ٥٨ باسی مەنصووری حەللاج هاتووە. لەناو تووێژی سەرگوزشتەی ژیانی گوتەیەکی مەشووری لێ دەگێڕێتەوە (أنا الحق) کە بوو بە هۆی هەڵواسینی. لێرەدا جێی خۆیەتی بڵێم (فریدالدینی عەططار) ئەم دوو بەیتەی لە پاکانەی حەللاج بە من گەیشتووە کە ئەمە دەقە فارسییەکەیتی بە ڕێنووسی کوردی:

دەرنا دەروادی پی ئەیمەن کی ئانجا
درەختی گویەمت نیبنی نە نەڵلا
ڕەوا باشەد نەنەڵلا ئەز درەختی
چرا نەبوەد ڕەوا ئەز نیك بەختی

واتە: تۆ بگە وادی ئەیمەن کە لەوێدا درەختێك پێت دەڵێ (أنا الله = أنا الحق) کە (أنا الله) لە درەختێك ڕەوا بێت بۆچی ڕەوا نەبێت لە بەختەوەرێك. وشەی (دەرئا) بە (دەرا) دەخوێندرێتەوە.

لە پەراوێزی لاپەرە ٥٨ وشەی (غوطەوەر) بە قووت خواردوو لە گۆما واتای لێ دراوەتەوە ئینجا ئەگەر قووت خواردوو بە واتای زاد خواردوو بێت؟ شتێکە من نەمبیستووە. وەك بزانم بە واتای مەلەکەر دێت. لە میسرەعی یەکەمی غەزەلی لاپەرە ٥٩ وشەی (شاهی) لەنگی کردووە دەبێ (شەهی) بێت.

لە پەراوێزدا میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەم (تەماشای) دەکرێتە (تەماشایی) لەبەر خاتری کێش لە میسرەعی دووەمیشدا (رم) دەبێ (ڕمُ) بێت. ئەختێك خوارتر (سەودایی عەشق) دەکرێتە (سەودایی عیشق).

میسرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم کە دەڵێ:

سەربەستە بێ بە ویصالت سکەندەری

دوو حەرەکەی کەمە بووەتە ١٢برگەیی لە جیاتی ١٤ ناشزانین چۆن چارەسەر دەکرێت و لیژنەش بەلایدا نەچووە. بەیتەکە هەمووی تەماوییە و خۆی بە مەعنایێکی ئاشکراوە بەند ناکات. پێشتریش میسرەعی ئەو بەیتەی (رم-ڕەم)ی تێدایە وەها ئەماوی بووە ئنجا ئەگەر لە جیاتی (نیکۆرەم) بڵێین (نیکۆرەنگ) و بەیتەکە ئەم دەقەی بدرێتێ:

ئەزدیکە بێ بە من لە تەماشایی ئایینە
ئەز بە سکی دیدە مەست و نیکۆ ڕەنگ و دلبەری

واتاکەی چی بەدەستەوە دەدات؟ ئەگەر (ڕەم) مابەوە واتای چییە؟ ئایا مەبەستی

ئەوەیە بڵێ: وەختە ئاوێنە وەك منی لێ بێ بەتەماشاکردنی تۆ [واتە هەستی بجووڵێ] چونکە یەکجار دیدەمەست و جوانرەنگ و دلبەری؟ لەم مەعنایەدا فەرق پەیدا نابێ ئەگەر یار تەماشای ئاوێنەی کردبێ یان ئاوێنە تەماشاکەر بێت. (ئەزدیکە بێ) لە جیاتی (نیزیکە بێ)یە.

وشەی (لەشکەری) لە کۆتاییی غەزەلەکەدا بووەتە (لەشکری):

تۆ شاهی حوسنی بۆ (سالم)ی بێ چارە لەشکەری

کورد دەڵێ لەشکر، فارس دەڵێ لەشکەر کە هاوەمۆسیقا و هاورەوییەی قافییەکانی سەرلەبەری غەزەلەکەیە. دەبێنین گوتی (شاهی حوسنی) نەك (شای حوسنی)... پێشتر گوتی (ئەزدیکە) نەك (نیزیکە) خۆ کێشی شیعریشی پێ تێك نەدەچوو:

لە لاپەرە ٦٠ وشەی (طورە)ی کۆتاییی میسرەعی یەکەمی غەزەلەکە دەبێ (طوررە) بێت.

میسرەعی کۆتاییی غەزەلەکە کە دەڵێ (هەر چ خەیاڵی من هەیە دەیڵێم و وە بەرتەری) لە شیعر شۆڕاوە بووەتە قسەی بازاڕی، دەبێ بنووسرێت:

هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم وەبەر تەرێ

یاخود:

هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم و بەرتەری

لە پەراوێزی لاپەڕە ٦١دا (جیهان ئارا) بە (جیهان ڕازێنەرەوە) لێك دراوەتەوە، ئەم ڕێژەیەی وەك (ڕازێنەرەوە) پێشتر قسەی لێ کرا کە گوتمان لە ناوی کارای داڕێژراو و لێکدراو نابێ سەرلەبەری کەرتی فاعیل لە فیعلەکەوە بۆ ئەو تەرزە وشانە بەشدار بێن، لە نموونەدا دەڵێم کە (گوشەر) بە واتای (عصارە) بوو ناشێ بڵێین (بان گوشەر) دەبێ (بان کوش) بەکار بهێنین. دەڵێین (نانخۆر، پیاوکوژ..) نەك (نانخۆرەر، پیاوکوژەر). لە کاری ڕازاندنەوەشدا دەڵێین (ڕازێنەر، ڕازێنەرەوە) مادەم بە سادەیی لەکار بێت بەڵام ئەویش لە شکڵی فاعیلی داڕێژراو و لێکدراودا دەبێتە (جیهان ڕازێن، جیهان ڕازێنەوە). من گوێبیستی هەردوو ڕێژەی وەك (ڕازێن، ڕازێنەوە) بووم بەڵام بە زۆری شکڵە کورتەکەی بەکار هاتووە لە نموونەدا، کابرایەك قەرز نەداتەوە پێی گوتراوە (قەرزنەمر). دەڵێن (ڕەحمەت لە ناوخۆر) هەرچەند ڕێژەکە لەگەڵ (نانخۆر)یش تێکەڵ دەبێت. پەتێکی ولاغی پێ ببەسترێتەوە (پەتی ولاغ بەست)ی لێ خۆش دێت نەك (ولاغ

بەستەوە). بەھەمەحاڵ ھەردوو ڕێژە دەستوورین ھەرچەند کورترەکە هاراوتریش و نێسك سووکتریشە. ئەمما ببرای ببرای (جیهان ڕازێنەرەوە) و ھی وەك ئەو لە کار نایەن مەگەر لە حاڵەتی زێدە دەگمەن نەبێ وەك ئەم حاڵەتەی ھەر ئێستا ڕوونی دەکەمەوە دەزانین (ڕەز برینەوە و مەڕ برینەوە) لە کەسب و کاری ڕەزداری و مەڕداریدا ساڵی جارێك لە کژی خۆیدا دەردێت.

کەسێکی ڕەز دەبرێتەوە پێی دەڵێن (ڕەزبر) ھەرچی مەڕ دەبڕێتەوە (مەڕبرەوە)ی بۆ بەکار دێت. ئەم مامڵەت جودایییە لەوەوە ھاتووە کە لە (ڕەز بڕیندا) لکی مێوەکان لە مێوەکان دەبڕێنەوە و بەشێکی زیندڵی بەرھەمھێنی دار مێوەکەن. ھەرچی خورییە ئەو بەشە زیندڵە و بەرھەمھێنە نییە وەك گۆشت و ئێسك و دەست و قا. لکە مێوەکەی دەبڕدرێت و ئەوەی نابڕدرێت وەکو یەکن لەلایەن تەکوینی دارەکەوە ھەر ئەوەندە فەرق ھەیە یەکیان بە قوربانی ئەوی دیکە دەکرێت. لەو تەرزە حاڵانەدا ناخێوەری کورد بە سەلیقە ڕەفتاری زیرەکانەی کردووە ئەمما پێویستە شارەزای زمان بە دوا ئەو تەرزە وشانەدا بگەرێت و جودایان بکاتەوە نەتر لە ژێر ھەر بەند و بابێکی زمان بێت. وەھا نەبێ لەبەر تەنگانەی بێ دەرفەتی لە ئازادیی تەعبیر یەك ڕێژەی فیعل بۆ دوو واتای لێك جودا بەکار ھاتووە لە نموونەدا دەڵێین: ناز و دارا مارەبڕی یەکدین- دەشگوترێ مـارەبـڕاوی یـەکـدیـن. دەشـڵێین: مـەلای مـارەبـڕ تـەشریـفـی ھـێـنـا. ئـنـجـا لـێرەدا بەکارھێنانێکی زمانی ڕێزمانی ھەیە ھەتا بڵێی ورد و قووڵە. دەڵێین: ناز و دارا مارەبڕاوی یەکترن و مارەبڕی مەلا حەسەنن... ناگوترێ مارەبڕاوی مەلا حەسەنن... بەبەخشن لەم درێژە پێدانە ھەرچەند باسەکە زۆری بە بەرەوە ماوە تەنھا ئەوەندە دەخەمە سەر قسەکانم کە بڵێم ئێمە دوای ئەوەی وشەی (بزوێن)مان ھەڵبژارد و پەسندیشمان کرد بۆچی پەرە بە دەستورەکە نەدەین لە ھەموو ئەو کارانەی وەك ئەمیان کە بەھۆی (اندن)ەوە بوونەتە تێپەڕ؟ بۆچی نەڵێین: لکێن، ھەژێن، سووڕێن، سووتێن، پەسێن، ڕفێن...؟ چییان لە بزوێن کەمە ئەوە نەبێ لەو کورتترن کە دەزانین بزوێن لە بزواندنەوە ھاتووە کە وەك برژاندن برگەیەکی لەو چەند فیعلە زیادترە. بزاوتن بزێویی لێ کەوتووەتەوە وێرای یەك ڕێژەی دەگمەنی دیکەش کە بریتییە لە (بزۆز) کە چەند ئاکێکی وەك خۆی شك دەبەم: (کولۆڵ، فسۆس، شرۆر[نەك شرۆڵ]) ھەرچی ڕێژەی (شرۆڵ)ە بریتییە لە (شر+ۆڵ). بگەڕێیتەوە بۆ لاپەڕە ٢٢٠-٢٢٢ی (زاراوەسازیی پێوانە)، دەبینی لە (شل) وشەی (شلۆڵ) و لە (کەرت) وشەی (کەرتۆڵ)م

پێشنیاز کردووە (شلۆڵ) بۆ کەسێك کە هەمیشە خاوخلیسك بێ، (کەرتۆڵ) بۆ شتێك بێت کەرت کەرت و بڕ بڕ بێ بەلام بەیەکدیەوە نووساو بێ وەك (بڕبڕەی پشت، هەندێ زنجیری سەعات، هەندێ جۆرە بازن و گەردانە...) زنجیری دەبێ بە کەرتۆڵە...

لە لاپەڕە ٦٣ی ئەنجوومەن چەند تێبینی هەیە. میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمی غەزەلەکەی سالم دەبێ وشەی (نیشتەر) بە سێ بڕگەیی بخوێندرێتەوە (نی ش تەر) بەقورسکردنی دەنگی (ش) تێیدا دەنا لەنگ دەبێ. میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم (تەرازوویی) نەك (تەرازووی) دەخوێندرێتەوە هەر لەبەر کێش. لە میسرەعی یەکەمیش (بۆ سەوو) نەك (بۆسە) دەست دەدات. لە پەراوێزدا میسرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم کە دەڵێ:

وەصڵی ئەکسیرە وەلێ زەحمەتە

دەبێ (ئیکسیر) بنووسرێت. میسرەعەکە یەك بڕگەشی کەمە، لە جیاتی ١١ بڕگە ١٠ بڕگەی هەیە. ئاشکرایە لە کۆتاییدا وشەیەکی بڕگەیی پەڕیوە وە یاخود وشەیەکی درێژتر لە (زەحمەتە) هەبووە لە نووسینەوەدا گۆڕاوە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٦٤ لیژنە بۆ واتای غەزەلەکەی نالی (لە دوگمەی سینە..) حەواڵەمان دەکاتەوە بۆ شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی. دەبێ بڵێم بە ڕێکەوت یا هەر چۆنێك بێ من یەکەم کەس بووم کە لە تەلەفزیۆنی کوردی لە ساڵێکی حەفتاکاندا واتای ئەم غەزەلەم لێك داوە بەجۆرێك دەرم خست وشەی (دوێنێ) لە دەستەواژەی (دوێنێ نوێژی شێوان)دا بۆ پڕکردنەوەی میسرەعی شیعر نەهاتووە، ئەم (دوێنێ)یە هەردوو واتای (هەڵات) بە فێرارکردن و دەرکەوتنیش بەدەستەوە دەدات.

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان
لە خەوفی طلعەتت ڕۆژ هەر وەکو شێت
بەڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

لەلایەن واتای فێرارکردنەوە، دوێنێ نوێژی شێوان لە دوگمەی سینەتەوە، سفیدەی باغی سێوان بەیانی دا. لە ترسی ئەو طلعەتە ڕۆژ بەڕووزەردی هەڵای کرد و کەوتە کێوان بەرەو ئاوابوون.

بۆ واتای دەرکەوتن: دوێنێ نوێژی شێوان ڕۆژ لە دوگمەی سینەتەوە دیتی سفیدەی

باغی سێوان بەیانی دا، ئەمڕۆ سبەینەکە دەرکەوت زەردایی ترسی دوێنێی پێوە دیار بوو کە وەکو شێت کەوتە کێوان. لەطافەتێکی شرایەوەش لەوەدایە کە باغی سێوان (بەیان) بدا واتاکەی ئەوەش هەڵدەگرێ وشەی (بەیان) بریتی بێ لە کۆی وشەی (بەی - بەهێ). بەو پێیە مەمکەکانی یار بە سێو و بە بەهێش تەشبیه کراون. دوای ئەم واتا لێدانەوەیە چەند ڕۆژێکی پێ چوو نامەیەك لە مامۆستا مستەفا سالح کەریمەوە هات (وەك لە بیرمە) خۆشامەدیی لەو واتا لێدانەوەیە دەکرد.

لە لاپەڕە ٦٥ بەیتی پێنجەمی مەدحەکەی (تاقمی مومتازی شاه) بۆ میسرەعی دووەم دەقێکم دیتووە لە کۆنەوە لە جیاتی (ئەلطاف) وشەی (ئەنوار)ی نووسیوە:

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و مەظهەری ئەنواری ئیلاهن

لە دیوانی نالی چاپی عەلی موقبیل و گیوی موکریانیش (ئەنوار) هاتووە. جوانی و لەباریی وشەی (ئەنوار) کە هەم بەواتای جەمعی (نوور - ڕووناکی) و جەمعی (نوور- نەور- غونچە) لێ دەدرێتەوە، لەوەوە دێت ئەگەر (نور) بەواتای ڕووناکی وەرگیرێن دەزانین (وادی ئەیمەن) لە طوور ڕووناکیی لێ بوو لە درەختێکەوە هەڵدەستایەوە. کەواتە ئەو تاقمە مومتازە کە تەجەللی بکەن و خۆیان دەرخەن سەحرای بێ دار و سەوزایی دەکەنە ئەو وادیە ئەیمەنە نوورانییە. کە (نوور) بەواتای (غونچە) وەرگرین ئەوسا تاقمە مومتازەکە کە قامەت شەجەرن هەم حەقیانە دنیا بە تەجەللی بکەنە وادیی ئەیمەنی خاوەن درەخت و هەم دەشبنە دیارگەی (غونچە)ی خودایی کە بەو قامەت شەجەرانەوەیە و بەدرەختەکەی وادی ئەیمەنیشەوە هەیە. وشەی (تەجەللی) ئیشارەتە بۆ ئایەتی (فلما تجلی للجبل...) کە لە وادی ئەیمەنی بوو.

لەو لاپەڕەیەدا بەیتی حەفتەمی مەدحەکە بەپێی دەقی (ئەنجوومەن) بەوشەی (لایق بە بەدەن) دەست پێ دەکات. لە پەراوێزی ژمارە ٤دا ئیشارەت هەیە کە دەقی شەرحەکەی مەلای بیارەیی بە (لالەن بە بەدەن) دەست پێ دەکات. بێگومان دەقی شەرحەکە پەسەندترە.

لالەن بە بەدەن ئەطلەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن
ئەورستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن

ئەو ئەورەستە گوڵ ئەو لالە بەدەنانە دەگرێتەوە. ئەگەر (لایق بە بەدەن) بێت دەبێ

ئێمە لە خۆمانەوە پارمەتیی شیعرەکە بدەین و بڵێین مادەم بە ئەورەستە گوڵ تەشبیھ کران لەخۆوە بەبێ دڕکاندن بەدەمیان دەبێتە گوڵ، (لایق)یش جێی خۆی دەکاتەوە بەوەدا کە ئەطلەسی سەوز بە بالاپانەوە وەک ئەو گیایە سەوزەیە لەگەڵ دەستەگوڵ بەستراون.

لە ئەنجوومەندا مەدحەکە (٨) بەیتە، لە شەرحی مامۆستادا (١١)یە. لەمیاندا نازناوی (نالی) دوو جاران ھاتووە، لە ئەنجوومەندا بەیتی تێدا نییە بە نازناوەوە لە پەراوێزی لاپەڕ (٣٤٥)ی شەرحەکەدا ئەم دیاردەیە نامەئلووفە و (ئالۆزییەک لە داوێنی ئەم پارچە شیعرەوە ھەیە ئێمە سەرمان لێ دەرنەکرد - بە تەعبیری شەرحەکە خۆی) بە ئینسافەوە دانی پێدا هێنراوە لێرەدا پێویستە بڵێم دوایین بەیتی ناو شەرحەکە کە بۆ جاری دووەم نازناوی شاعیر دەھێنێتەوە ھی ئەوە نییە بە ئەزمی نالی وەیا ھەر شاعیرێکی لێوەشاوەی دیکە دابندرێ.

«نالی»! بە خودا حەیفە دەرەنجێنی دڵی خۆت

ئەم طاقمە مەخصوصە ھەموو صاحیبی جاھن

دڵ ڕەنجاندنی چی؟ ھەر چونکە طاقمەکە صاحیبی جاھن دەبێ دڵی شاعیر لە جیاتی گەشە بکات بڕەنجێ؟ من وای بۆ دەچم، کابرایەکی نیمچە شاعیر ھاتووە وشەکانی قافیەی دە بەیتی قەسیدەکەی ڕیز کردووە کە بریتین لە: شاھ، سوپاھ، ماھ، کولاھ، نیگاھ، ئیلاھ، سیاھ، گیاھ گوناھ، ڕاھ، ئاھ و سەرجوملەیان یازدەیە بەھۆی ئەوەوە کە دوو وشەی قافیەی بەیتی یەکەم ژمارەکە لە دەوە بە یازدە دەگەیەنێ، ئیتر بەدڵی داھاتووە وشەی (جاھ) لەو بەینەدا مەغدوورە و لە بیر کراوە، بە خێری خۆی ڕوو لە نالی دەکات و بە جۆرێک کە بۆی لواوە بەیتی یازدەمین قەتار دەکات و وشەی (جاھ) بەھاشەڵییەوە. ئێمە ھەر بۆیە لە نالی دەسەلمێنین کە سەرەتای بەیتی نۆیەم (بۆ سەیری) بێت و سەرەتای بەیتی دەیەم (بۆ زوڵف) بێت چونکە ھاتووە شاعیرانە لە پێشدان تەنھا (صوفی) ھێناوێ لە ططەبدا بن سەیری سەر و قەدان بکەن. ئەمجار بۆ (زوڵف و ڕوخ و ئەبرووی وەک زوڵفی سیاتان) پەراوێزی مەفتوونانی لێک کێشاوەتەوە تا (عالەم وەکو نالی ھەموو...) بکەونە جەزری بەینەکەوە نەک ھەر صوفی... لەمە زیاتر داوا لە شاعیر ناکرێت.

بەداخەوە لیژنە لە پەراوێزی لاپەراوێزی لاپەڕە ٦٦ کە لە ئاست میسرەعی یەکەمی ناو پەراوێزەکە کە ئەمەیە:

تەنهایبی سەمەن بەرگی بەنەوەشە کە لەبەر کەن دەڵێ: (تەنهای) ڕاسترە گۆیا (تەنهـا) کۆی (تەن)ە. بەو پێیە دەبێ بەلای لیژنەوە (تەنهایی) بە (تەنهایی) لێك درابێتەوە لەوەشدا لیژنە بە سەهوو چووە چونکە لە (تەنهایبی سەمەن) هەمان کۆی (تەنها) مەبەستە بەڵام لەبەر کێشی شیعر دەبێ ئەو (ی)ە کەسرەی بدرێتێ. لەوەشدا نالی پێرەوی یەك لە جەوازاتی هەڵبەستی کوردیی کردووە. چ تێرکردنی (ی) ئیزافە و وەسف بێت و چ تێرکردنی (و)ی عطف بێت بۆ کێشی شیعر مامڵەتی ڕەوا حیساب دەکرێت وەك کە لە کۆتایبی مەدحەکەی ناو شەرحی مامۆستادا نووسراوە.

بۆ زوڵف و روخ و ئەبرووی چوون زوڵفی سیاتان

عـالـەم وەکو نـالـی هـەمـوو بـا نـالـەوو نـاهـن

جارێکیان (ئەبروی) بە (ئەبرووی) هات جارێکیشیان (نالەوناه) بە (نالەوو ناه) هـات ئـەگـەر (ئـەبـرووی) بـە دوو برگەیی بخوێندرێتەوە بەیتەکە لەنگ دەبێت. هەروەهاش (نالەو) لەجیاتی (نالەوو) بەیتەکە لەنگ دەکات. نالی خۆی لە بەیتێکی غەزەلێکیدا دەڵێ:

بـەلا گـەردانـی بـاڵات بم ئـەگـەر چـووم

فـیدای هـیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

دەبینی (ی)ی (هیندوویی) تێر کردووە لەبەر کێشی شیعر، ئەیگوت (هیندووی). هەڵبەت (تەنهایی)ش هەر لەو بوارەوە هاتووە و جێی ئیشکال نییە. سەرێکی لاپەڕە (۲۵۹)ی شەرحی دیوانی نالی بکە دەبینی لە میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمدا نووسراوە:

با بای دەدات و ماسیبی پێدا دێ وەك مەکووك

ئا لەم دەقەدا سێ (ی) کەوتوونەتە دوای یەکتر و دەخوێندرێنەوە (ماسیبی پێدا دێ) ئەریش لەبەر کێشی شیعر کە من ئەم دەقە بەڕاست نازانم، ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە: با بای دەدات و ماسی پیبا دێ وەکوو مەکووك، حەز دەکەی لەبەر دەستووری ڕێنووسی تازە بنووسە (ماسیی) کە لە گۆکردندا ئەو (ی)ەی دووەم دەرناکەوێ. نالی لە زۆر شوێندا (تێبا و پیبا)ی لە جێی (تێدا و پێدا) بەکار هێناوە لە لاپەڕە ٦٧دا دێرە شیعری پێنجەم کە سەرەتای (بۆنە شاطی)یە من لە دەسخەتی مەرحووم (نهانی) کە نازناوی شێخ محیەدین شێخ عەبدولکەریمی بەرزنجی کۆیەیە و خاڵی مامە دیتوومە

نووسیوەتی (گەشتگاهی) لە جیاتی (بۆنە شاطی) ناو ئەنجوومەن و (بۆنەنشینگەی) ناو شەرحی مامۆستا بیارەیی. هەرچەند بڕیاردان بە جۆرێکی متمانەبەخش لەسەر هەڵاواردنی یەکێك لەو سێیانە کارێکی نەکردەنییە بەڵام بێگومان لەلایەن چەژی شیعرەوە چی (نهانی) نووسیوەتی لەبارترو سازگارتر و شاعیرانەترە نهانی ئەگەر بۆی لووابایە خەریکی شاعیرییەت بێ لە جیاتی (تشێخ) تا بڵێی جێی نومێدی (ابداع)ی لێ دەکرا، زۆریش نالی دۆست بوو، لە نموونەدا ئەم مەقتەعەی تەخمیسی ئەو بەسەر شیعری نالییەوە دەهێنمەوە:

بێزار مەبە لێم من سوپەری تیری عەدووتم
بۆ شەمعی جەمالت وەك پەروانە لە دووتم
بۆ ئاگری سەر گۆنە بە صەد گۆنە دەسووتم
هەر چەندە کە ڕووتم بەخودا مائیلی ڕووتم
بێ بەرگییە عیللەت کە هەتیو مەیلی هەتاوە

جوانیی تەخمیسەکە دەچێتە ڕیزی تەخمیسەکەی شێخ ڕەزا بەسەر غەزەلی کوردی:

دڵی بردم بە ناز و عیشوە دیسان شوخی عەیاری
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەخبووبی سەحاری
لە هیجرانی تەقم کرد ئەی ڕەفیقان کوا مەدەدکاری
ئەمان مردم عەلاجێ ساڵە ڕێی پەنەمبەرا چاری
ویصال یا قەتل یا تەسکین لە هەرسێ بۆم بکەن کاری

قەسیدەکەی شێخ ڕەزا (ڕووم کردە بەزمی خاصی...) کە دەقەکەی لە لاپەڕە ٧٠ی ئەنجوومەن هاتووە و دوو بەیتیشی لە (دیوانەکەی شێخ ڕەزا، چاپی بەغدا ١٩٤٦)وە بە زیادەوەی خراوەتە سەر، ئا لە بەیتی دووەم کە کەوتووەتە سەرەتای لاپەڕە ٧١ تێبینییەکی گرینگ هەیە. ئەم بەیتە لەو جێگەیەدا بە مێوانەتیش جێی نابێتەوە دەبێ بچێتە دوای بەیتی چوارەمی (ئەنجوومەن) کە دەڵێ:

پێم گوت منم فلانە کەسم مامە شێخ ڕەزام
بیلمەزمین میسن ئەفەندی مگر بزی

دوای ئەمە ئەم خەمیس ئەفەندییە ئەمجا بە کوردی هاتە تەکەللوم وتی
بەڵێ

لەو شێخە حیلەبازەکانی قوماربازو کەردزی

هەوەڵ جار خەمیس ئەفەندی بە تورکی لێی پرسی (کیم بلیر سزی؟ کی تۆ دەناسێت؟)

لە لاپەڕە ٧٥، میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم (سەرم سەمتورە و) دەبێ بکرێتە (سەرم سەمتورو) دەنا لەنگ دەبێت. وا دەزانم (کوردی) ئەم غەزەلەی (دەروون زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ)ی بەسەرپێیی گوتووە چونکە قورتی تێدان و لە کوردی ناوەشێتەوە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٧٦ (باو بارینە) راستە نەك (بار بارانە) چونکە لەگەڵ قافیە و رەویەی بەیتەکانی دیکە رێك دێت: (رەنگینە، ئەسرینە، پەرژینە، نامینە) هەموو بەیتەکانی دیکەی لاپەڕەی پێشووتریش وەك: غەمگینە، بێ تینە، بالینە، نالێنە... هتد هەروەهان ڕێزپەڕیان تێدا نییە.

لە لاپەڕە ٧٧، پەراوێزی یەکەمدا وشەی (نەغمە) راستە نەك (نەغمە) کە لە دیوانی سالم، چاپی بەغدا ١٩٣٣ بە هەڵە وەها نووسراوە. لێژنەش ئیشارەتی بۆ ئەم لایەنە کردووە. خۆزی لە هەموو شوێنی وەهادا ئەمەی کردبایە. بەلام ئەدەبوو بڵێ (راستترە) چونکە نەغمە هەڵەی رووتە، چون قسە لەگەڵ زوڵفە! لە کۆتایی پەراوێزدا وشەی (سێرە) هەڵەیە (سیرە) راستە.

سەیر ئەوەیە، پەراوێزی ژمارە (٢) دەڵێ وشەی (من) کە لە پێش وشەی (تەشبیهی) هاتووە هەڵەیە کەچی ئەو وشەیە پەیدا نییە و میسرەعەکەی بێ عەیبە.

لە لاپەڕە ٧٨ میسرەعی یەکەم کە نووسراوە:

دەبێ ئەشکی تەرازوزی نارەزوو ئەی دیدە بڕژێنی

وشەی (تەرازوز) هەم کێشی لەنگ کردووە و هەم یەکی واتاشی خستووە. لێژنەش لێی بێ دەنگە. وشەیەك هەیە (تەڕاوز) وا بزانم لەبەر پێوەندیی بە تەڕاییەوە بەو کێڵگەیە دەڵێن دوای بارانی پەڵە بکێڵرێت و تۆو بدرێت. تەڕمشقۆ، تەڕەزەن، تەڕازو هەمووی هەر بەچکەی تەڕایین. ئینجا زۆر بە تەقیە و دوودڵییەوە دەڵێم تۆ بڵێی ئەم تەڕاوزە نەبێ لە بەیتەکەدا؟

دەبێ ئەشکی تەڕاوزی نارەزوو بشکێنی ئەی دیدە

میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەمی غەزەلەکە یەك برگەی کەمە، ئەمە دەقەیتی:

ڕەھا بێ گەر لە بەندی زولفی یارا گەردەنی من [گەردەن و شانم: گەردەنی بەندم!]

میسرەعی دووەمیشی تێیدا (بەعدە نەزین) برگەیەکی لە کێشی شیعرەکە زیاد کردووە، یا دەبێ بنووسرێ (بەعدە زین) یان (بەعد نەزین) و دەنگی ھەمزەی تێدا سووك دەربېرێت.

لە لاپەڕە ٧٩ وشەی (مەحبەت) دەبێ (مەحەببەت) بخوێندرێتەوە لەبەر کێش. ھەر لەو قەسیدەیەدا: (گیسوی گیسوویی-مەحەلی: مەحەللی موعەظەمتر: موعەظظەمتر) کێشی بەیتەکان ڕاست دەکەنەوە ھەر جارە بەزیادبوونی برگەیەك لەو وشانەدا.

لە لاپەڕە ٨٣، بەیتی حەفتەمی غەزەلەکەی نالی من لە دەستنووسی کەشکۆلاندا دیتوومە:

ھەموو ڕۆژم لە تاو ھیجرانی ئەمساڵ

تەمەننای مردنی پێرارە بێ تۆ

دەقی (ئەنجوومەن) ئەمەیە:

ھەموو ڕۆژێ لە تاو ھیجرانی ئەمساڵ

تەمەننام مردنی پێرارە بێ تۆ

دەقی شەرحی مامۆستای بیارەیی ئەمەیە:

ھەموو ڕۆژی لە تاو ھیجرانی ئەمساڵ

تەمەننای مردنی پێرارە بێ تۆ

فەرق لە نێوان دەقی کەشکۆڵەکان لەگەڵ ئەم دوو دەقە لەوەدایە کە (تەمەننای مردن) لە دەقی یەکەمدا بەدرێژایی ھەموو ڕۆژێکە. بەڵام (ھەموو ڕۆژێ) بەتەنھا (یەك تەمەننا) لە ڕۆژێکدا دەگەیەنێت. نالی وردکارە، بەولای چاوەڕوانکردنی ھێنەر و خوێنەر و بیسەرەوە قووڵ دەبێتەوە. نموونەیەکی زۆر سادەی ئەم قووڵی و وردییە لەم بەیتەدا دەدیترێت کە دەڵێ:

بەمەرگی تۆ قەسەم، زاھید، ھەموو عومرت عوبوورێکە

مەقام و مەنزڵت ئاخر لە کن جەمعی قبوورێکە

نالی بەخۆڕایی سوێند بەمەرگی زاھید ناخوات، لە ھیچمش نەھاتووە (عبوورێکە) بە (مفرد-تاك) نەدا بکات و (قبوورێکە)ش بە (جمع-کۆ) نەدا بکات. لەلایەن

سوێندخواردنی بەمەرگی زاهید، نالی پێمان دەڵێت و بەزاهیدیش دەڵێت: بەمەرگت عومرت دەبێتە عبوورێك. لێرەدا (بەمەرگی تو) هەم سوێندە و هەم سەبەبی عبوربوونی عومرە ئەگەر بیگوتبایە بەخوا و پێغەمبەر و بەنازانم چی عومرت عبوورێکە قسەیەکی عادەتی دەردەچوو لە زاری هەموو کەسەوە، ڕۆژانە هەزاران دەردەچێت. عبوورەکەش یەك عبوورە و بێ ئەهمییەتە. بەلام دوای مەرگ جێگەی عبوورکردو دەبێتە جەماعەتی قبوور واتە کۆمەڵەی مردووان کە زۆرن. (جمعی قبوور) ھاتەوپاتیش ڕێژەی کۆیە بۆ وشەی (قبر) ئنجا سەیر نییە من لە نالی چاوەڕوان بکەم بڵێ (هەموو ڕۆژم ..) نەك هەموو ڕۆژی.

دەقەکەی شەرحی مامۆستا (تەمەنناى) تێدا هاتووە لە جیاتی (تەمەننام) کەچی هەموو بەیتەکانی پێشووتر ڕوویان لە نالییە و ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکیان تێدا بەکار هاتووە.

ئەو دەقەی من پەسەندی دەکەم لە سەرەتاکەیدا وشەی (ڕۆژم) دراوەتە ڕاناوی کەسی یەکەم.

لەوە بەولا (تەمەنناى) دەبێتە مضاف بۆ (مردن) وەك کە دەڵێی (هەموو کاتم دوعای بەرزێتە ..)

لە لاپەڕە ٨٥دا میسرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم بڕگەیەکی زیادە کە دەڵێ:

تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف.

لە شەرحەکەی مامۆستا بهارەییدا بەیتەکە کێشی تەواوە، ئەمەش دەقەکەی:

تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف

دەقەکەی ئەنجوومەن بەوە چارە دەکرێ یان بگوترێ (هەڵدا) لە جیاتی (هەڵداوە) یان ئەو (لە هەر)ە بکرێتە (هەر). ڕەخنەیەك لەم (هەر)ە بگیرێت لەلایەن تەواوی واتای میسرەعەکەوە بەنامەی ئەوەی دەبێ بگوترێ (هەڵداوە لە هەر طەرەف) نەك (هەر طەرەف)، ئەوسا عەینی ڕەخنە لە دەقەکەی شەرحی مامۆستاش دەگیرێ کە دەبوو بڵێ (خەیمەیی هەڵداوە) نەك (خەیمەیی داوە). ڕاستییەکەی لەلایەن واتاوە بەیتی جەولازاتی شیعر هەردوو دەق ڕەوان تەنانەت (خەیمەیی داوە) جوانییەکی شرابەوەشی تێدایە کە خیوەت و ڕەشماڵ هەمووی (داو)ی چنراوە من لە بەیتی دووەمی ئەم پارچە شیعرە مەعنایەکی زێدە ناسك و قووڵ دێتە بەر هەستمەوە وابزانم نالی دۆستان بۆی

ئەچوون، بەیتەکە ئەمەیە:

لەم وەعدە خۆشەدا گوڵ و گوڵ چیهرە تێکەڵن
یەك ڕەنگ و موتتەحید بەدڵ ئەمما بەتەن جوێ

شوێنی سەختی بەیتەکە لەوەدایە چۆناوچۆنی (موتتەحید بەدڵ) لەم دەقەدا جێی خۆی دەکاتەوە. دەزانین گوڵ و گوڵ چیهرە کە تێکەڵن، لەلایەن جوانییەوە (یەك ڕەنگن) بەڵام یەلەش جودان، ئەی بەچی و لە چیدا (موتتەحیدن)؟ ئیتیحادەکەیان لە وشەی (گوڵ چیهرە) پەیدایە کە وەسفێکی تەرکیبییە بەواتای جوانێکی ڕووی وەکو گوڵ بێت. تا ئەم وەسفە تەرکیبییە کە لە (گوڵ) و (چیهرە) پەیدا بووە وەها دەکات گوڵ خزابێتە ناو وشەکەوە بەو پێیە (گوڵ چیهرە) کیژی جوانە و (گوڵ)یش وا لە تەرکیبیدایە و بەیەکەوە (موتتەحیدن) کە موتتەحیدیش بوون یەك دڵیان دەبێت. هەر ئەم مەعنایەشە، بێ ئەوەی هەموو کەس بۆی بچێت، تێکەڵبوونی گوڵ و گوڵ چیهرە خەستتر دەکاتەوە ... ئەم (استخدام)ەی لێرەدا نالی بەکاری هێناوە یەکێکە لە شاکارە هەرە بەرزەکانی ئەم بلیمەتە بێ ڕەزایە. گوڵ و گوڵ چیهرە وا لە دەشت و دەر تێکەڵ بوون، تێکەڵبوونیش یەکجار بەولای جیرانەتییەوە نزیکی لە یەکتر دەبەخشێ، بگرە لەوە پتر لێکتر نزیکبوون هەر پەیدا نییە مەگەر لە تەفاعولی کیمیاییدا، کەچی نالی لە وشەی (گوڵ چیهرە)دا ئەو نزیکییەی گەیاندە (ایتتیحاد) کە ئیتر یەك ڕەنگا و موتتەحیدبوون بەدڵ دەبێتە تەحسیل حاسڵ..

لە شەرحەکەی مامۆستادا وای هێناوەتەوە کە گوڵ یاری بولبولە نازدارانیش یاری دڵدارانیانن (لەبارەی دەروونەوە هەموو لەیەك دەچن و بنیادەم ناتوانێ لەیەکیان جیا بکاتەوە) گۆیا ئەمە سیرڕی (موتتەحیدبوون بەدڵ) بەدەستەوە دەدات. ئەو واتایە بولبول و دڵدارەکان لە خەیاڵەوە دەهێنێت و دەیکاتە بەخشیش بۆ شیعرەکە هەتا واتاکە ڕابگەیەنێ کەچی بەم حاڵەتەشەوە ئەوەی دەینە (موتتەحید بەدڵ) گوڵ و نازدارەکان نین بەڵکو بولبول و دڵدارەکانن چونکە ئەوان لە هەستی عیشقدا موتتەحید بەدڵن، گوڵی بەسەزمان لە کوێ و ئەم هەموو لێبارکردنەی هەست و سۆز لە کوێ، لە حاڵێکدا بولبول بەناسوودەیی ماوەتەوە. لە لاپەڕە ٨٦ی ئەنجوومەندا، دێری پێنجەم (بە ضەربە و حەملەیی) تێدا هاتووە ڕاستییەکەی (بەضەربەی حەملەیێ)یە. لە پەراوێزیشدا هاتووە کە دیوانی شێخ ڕەزا (زەربی - ضەربی) تێدا هاتووە.

لە لاپەڕە ٨٧دا (کە عەبدوڵڵا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد)

هاتووه میسرەعەکە لەنگ دەبێ:

که عەبدوڵڵاھ پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد

تەقطیعەکەشی بەم جۆرە دەبێ:

(که عەبدوڵڵا) (ھ پاشا لەش) (کری والی) (سنەی شڕ کرد). له لاپەڕە ۸۸ دیسان تووشی (عەشق) دێینەوە که (عیشق)ە. هەر لەو لاپەڕەیدا (خۆی بەقوربانی دەکا)ی ئەنجومەن لەبارترە تا (خۆی بەقوربانت دەکا)ی شەرحەکەی مامۆستا چونکە وشەی (قوربانی) یەکەم که (ی)کەی هی ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە هاوتای (قوربانی) دووەمە که (ی) تێیدا هی نیسبەتە. یەك وشە دوو واتا ببەخشێت پتر بەلای مجێزی نالیدا دەچێتەوە. وشەی (تەننوور)یش له بەیتی سێیەمی غەزەلەکە دەبێ (تەننور) بێت دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێت. وابزانم وشەی (بوریان) له بەیتی چوارەمدا دەبوو (بریان) بێ چونکە نە نالی بە (بوریان)ی نووسیوە کە ئەوسا لە جیاتی (ضمە) واو نەدەنووسرا، کوردیش گوتوویەتی (بوریان) ئنجا (بریانی) کە لە شیعرەکەدا ئەو (ی)ەی بە دواوەیە و ڕاناوی تاکە بەڕواڵەت لەگەڵ (بریانی) خواردنە مەشوورەکەی کوردەواری یەك وشەن هەر چەند لەمیاندا (ی)ەکە هی نیسبەتە.

بەیتی سێیەمی بڕە شیعرەکەی لاپەڕە ۹۰ کە (ئەمسەر و ئەمسەر) تێدا هاتووە لەنگ بووە دەبێ بنووسرێت و بخوێندرێتەوە (ئەمسەرەوسەر) بەسووواندنی هەمزەی (ئەوسەر).

وشەی (گوریزان) لە میسرەعی یەکەمی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ۹۱ دەبێ (گوریزان) بێت چونکە فارسییە و وەهای دەردەبڕن. میسرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەم لەنگە برگەیەکی زیادە لە پەراوێزدا نووسراوە کە لە جیاتی وشەی (واهی)ی ناو دەقەکەی ئەنجوومەن وشەی (ئەو) هاتووە لە دەقی دیوانی کوردی:

له پەردەی طاهری گەر بێ صەدای ئەو عاشقی یارم

بەمەدا چاری لەنگینەکەی دەکرێ بەڵام لەلایەن واتاوە زۆر هەژار دەبێ، یان هەر واتای نابێ. ئەگەر بەیتەکە بەم جۆرەی خوارەوە ئەوە بێ کە کوردی گوتوویەتی:

له پەردەی طاهری گەربێ صەدای ئاھ و عەزای یارم

ئیتر حاجەت نییە بێنن مەلا بۆ وەعظ و تەلقیم

[(ئاھ و ئزا)ش هەر باشە] ئەوسا دەڵێین چارەسەر کرا.

بەیتی دوایینی شیعرەکە لە میسرەعی یەکەمیدا (مەلانیك دێن و دەپرسن) واوەکە زیادە.

لە لاپەڕە ٩٢دا (رحەندەی زیر) دەبێ (رەهەندەی زێر) بێ. لە میسرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم (موستەحەقی) هەم غەڵەتە هەم شیعرەکەی لەنگ کردووە، دەبێ بکرێتە (موستەحیققی).

لە لاپەڕە ٩٦دا وشەی (چەهرە) وەك بزانم (چیهرەیە). لە لاپەڕە ٩٧ (چنگێ) هاتووە دەبێ (چنگێ) بێت. لە ٩٨دا وشەی (بوران) دەبێ (بووڕان) بێت لەبەر کێش. (قولاّبی)ش دەبێ بکرێتە (قوللابی) لەبەر هەمان سەبەب. لە ٩٩دا (دەردی کارێ) دەکرێتە (دەردی کاری)

ئەی طەبیبی دەردی کاری مەرهەمێ

لە کۆتایی شیعرەکە (بو بێ غەمێ) دەبێتە (بۆ بێ غەمێ).

یەکەم بەیتی لاپەڕە ١٠٠ لە پەراوێزدا:

صوحبەتی حوری بەهەشت، کەوتەرە
جوی یار و لالەزار و هەمدەمێ

ئەم بەیتە مەعنای نییە میسرەعی یەکەمیشی لەنگە. (جوی یار)یش (جوێبار-بەواتای جۆگا)یە.

ڕەنگە بەم جۆرەی خوارەوە چارەی بکرێت ئنجا خۆ و تالع، سالم وەهای گوتبێ:

صوحبەتی حۆری بەهەشت و کەوثەری
جـوێبـار و لالازار و هەمـدەمـێ

ورده هەڵەی تریش لە غەزەلەکەدا هەیە وەك (ماتەمی دەگرێ-دەکرێتە: ماتەمێ دەگرێ) - (سەحەرگە-سەحەرگەهـ)، (کاووس دل- کاووسی دل) (طەرف باغ-طەرفی باغ)..

لە لاپەڕە ١٠١ دەبوو بەیتی دووەمی قەسیدەی بولبولی طەبعم بخرێتە پێش دواین بەیتەوە بەم شێوەیە:

هەر کەسێ ئیظهاری دانایی بکات و مەطلەبی
خود پەسەندی بێ یەقین ئیظهاری نادانی دەکا

ئەو کەسە ئەحدەثی نیعمەت بێ موراد و مەطلەبی
میثلی نالی ئیمتیهانی ئەمری یەزدانێ دەکا

بەیتی دوایین ئیشارەتە بۆ ئایەتی (وأما بنعمة ربك فحدث) کەواتە نالی کە خۆی هەڵدەداتەوە لە بەیتەکاندا مرادی (خودپەسەندی) نییە بەڵکو پێرەویکردنە لە فەرموودەی ئەو ئایەتە. لەو برە شیعرەدا (موحتەشەم دیوانە) نووسراوە، (موحتەشەم دیوانە) ڕاستە.

لە کۆتایی بەیتی پێنجەم (صورەت نارایی) دەکا غەڵەتە (صورەتی مانی) ڕاستە.

لە بەیتی شەشەم (بێ غەم و جەمعم هەیە) غەڵەتە (بێ غەم و جەمعم هەبوو) ڕاستە.

بەیتێکی پڕ لە ئیشکالی ئەم قەسیدەیە لە دەقەکەی ئەنجوومەندا نەهاتووە. بەیتەکە ئەمەیە:

خەرقە پۆشێ کەی دەپۆشیی جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جیلوەی بورزوشتی خۆی بە عوریانی دەکا

ئەمە بەیتی دەقی ناو شەرحەکەی مامۆستا کە لە ناو تویژی قەسیدەکەدا هاتووە بەڵام لە لاپەڕەی دواتردا شکڵێکی دیکە تەرجیح دەکات بۆ ئەم بەیتە لە نێوان هەموو شکڵەکاندا:

خەرقە پۆشی کەی دەپۆشی جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جلوەی بڕشتی خۆی بە عوریانی دەکا

من لەگەڵ ئەم دەقەیان پتر دەسازێم بەڵام (ذاتی ئەمن) وەك چەقڵە و دوورە لە چەژی سازگاری شیعر. ئەمە لە بەیتدا نەبێ واتاکە لەوانەیە قبووڵ بکرێت. وەك منیش بۆی دەچم مەبەستی نالی ئەوەیە بڵێ جەوهەری ذاتی بە خەرقە پۆشی ناشرێتەوە، ئەو جەوهەرە کە بێتە نێو جلوەی بڕشتی خەرقەکەوە بەڕوونی دەردەکەوێت. ئەگەر زۆر شارەزای بابا تاهیری هەمەدانی بووماپە کە نازناوی عوریانە لەوانە بوو حاڵەتێك لە حاڵەتەکانی سۆفیگەریی ئەو مەزنە پیاوە ببینم بۆ ئێرە دەست بدات. دەبێ بڵێم دەستنووسم دیتووە لە جیاتی (ئەمن) وشەی (أحق - ئەحەق)ی هێناوە. لە لاپەڕە ١٠٤ وشەی (هوزار) کە لە دەقی قەسیدەکە و لە پەراوێزیشدا لێژنە هەر هوزاری نووسیوە هەڵەیە و (هەزار) ڕاستە. بەیتی قەسیدەکە لە میسرەعی یەکەمیدا کە دەڵێ:

هەر دار و بەرد و هەر گوڵێ ڕەنگێ خەلاتییە

تێ ناگەم لیژنە وەیا بلاوکەرەوە لە کوێوە ئەو نیشانانەی سەر دوو (ێ) وشەی (گوڵێ، ڕەنگێ)ی هێنان، خۆ لەو سەردەمەی فەیزی بەگ کتێبی چاپ کردووە نیشانە پەیدا نەبووبوو. ڕاستیی بەیتەکە ئەوەیە لە دەقی ناو شەرحی مامۆستادا هاتووە.

هەر دارە بەرگ و هەر گوڵە ڕەنگێ خەلاتیە

بێگومان لەسەردەمی فەیزی بەگ نیشانەی سەر (ڵ) و ژێر (ڕ)یش پەیدا نەبووبوو، ڕەنگە وەهای نووسیبێ:

هر دار و برد و گلە رنگی خلاتیە

لە لاپەڕە ١٠٥ی ئەنجوومەن و لاپەڕە ٣١٦ی شەرحی مامۆستادا ئەم میسرەعەی سەرووی شێعرەکە:

شەقی کە غەیری حوببی تۆی تێدا بێ

بەلای منەوە لە جیاتی (شەقی کە) ڕاستتر ئەوەیە کە بەپەراوێز لە شەرحدا (ئەگەر دڵ) هاتووە چونکە کە (شەق کرا) تازە دەرهێنان و دەرنەهێنان بۆ چی؟

ئەگەر دڵ غەیری حوببی تۆی تیا بێ

بەدەستی خۆت دڵم دەربێنە قوربان

لە شەرحەکەی مامۆستادا هاتووە (وشەی دڵم لە لایێکەوە مەفعولوبیهیی «شەقی کە»یە و، لەلایەکی کەوە موبتەدایە و «غەیری... تاد» خەبەریەتی). وابزانم شەرحەکە بەسەهوو چووە چونکە (شەقی کە) ئەو (ی)ە (شەقی) کە ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە مەفعول بیهییە تێیدا مومکینیش نییە بەپێی دەستووری (اشتغال)ی عەرەبی (دڵم) ببێتە مەفعوول وەك کە دەگوترێ (أخاك رأیته) چونکە (دڵم دەربێنە) بریتییە لە مەفعولبیهی (دڵ) و فاعیل (ڕاناوی کەسی دووەمی تاك) و فیعلی (بێنە، دەربێنە) ئەوەندە هەیە ڕاناوەکە لە ڕێژەی (ئەمری صریح)ی کوردیدا بۆ کەسی دووەمی تاك دەرناکەوێت و هەر جارە لە شکڵی بزوێنێکدا دەردەکەوێت، وەك : (بگرە، بخۆ، بڵێ، بژی، ....) کە ئەمرەکە بووە ناسەریح ڕاناوی دەردەکەوێت وەك : (بگرێت، بخۆیت، بڵێیت، بژیت، بدەیت، ...)

ڕستەی (دڵم دەربێنە) موبتەدای تێدا نییە چونکە ئەمرە و ڕستەی (انشائی)یە (دڵ)یش مەفعولوبیهی فیعلی (دەربێنە)یە نەك هی فیعلی (کە بکە)، لە ڕستەی (شەقی

ر گوترابا (شەقی کە دڵم) و (دەربێنە) لە بەیندا نەبایە ئاشکرایە دەبووە (نالی) (شەق بکە). ئەوسا ئەگەر (شەقی کە دڵم) هاتبایە دەشیا لە ڕێی (اشتغال)ەوە ئەم (ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك) و هەم (دڵ) ببنە مەفعولوبیهی بەڵام لە کوردیدا ناشێ بگوترێ (دڵم شەقی کە، ئانم بیسووتێنە دارا حەبسی کە) وەك لە عەرەبیدا جایەزە (قلبي شُقَّهُ، خبزي أحرقه، دارا فاحبسه...) من لە جیاتی (تێدا) هاتم (تیا)م نووسی، ئەم (تێدا)یە لە شوێنی ئەوتۆیی کێشی شیعرەکە تەنەڵ دەکات. (نالی)ش بەپێی داخوازی سەلامەتیی کێش هەر جارە یەکێکیانی بەکار هێناوە وەك:

١- یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ.

٢- هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا.

وشەی وەك (تێدا، تیا) هەن هەر جارە بە جۆرێك لەکار هاتوون. لە نموونەدا: چونکی، چونکە، هەریەکە جێی خۆی هەیە. لەم بەیتەدا:

چونکی ئەمەلت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو

وشەی (چونکە) دەست نادات تومەز بزوێنی کۆتاییەکەی (چونکە) لەبەر کێش دەبێ درێژ بکرێتەوە خۆ (فتحە)ش درێژکردنەوە تەحەممول ناکات. لە لاپەڕە ١٠٦ نموونەیەکی ئەم لەکارهێنانەی نابەجێ هەیە کە لە سەرەتای بەیتی چوارەمدا نووسراوە:

چونکە ڕەسەن ورد و شتهان هەموو جەنگین
مەی سارییە نەشئەی چلە دوڕدا چ لە سافا

دەبوو (چونکی) بنووسرابە. وشەی (دوڕدا) لە میسرەعی دووەم هەڵەیە و مەعناشی نییە ڕاستەکەی (دوردا)یە. (دورد) بەواتای خڵتەی شەراب دێت. گەلێك جاران کوردەکە دەڵێ (وێردی شەراب) تومەز (دورد)یان نەبیستووە. لە بەیتی پێنجەمدا کە نووسراوە

وا بێ غەم و پەروا دەچنە عەرەصەیی مەیدان

وشەی (عەرصەیی) لەنگی کردووە دەبێ (عەرەصەیی) بێت. لە بەیتی حەفتەم نووسراوە

عوسمان بەگیان میرە کە ئەو وەقتی بڵێ دەی

من بەستوومە و خوێندوومەتەوەش:

وشەی (ئەجنە) لە بەیتی پاپینی قەسیدەکەدا دەبێ (ئەجەننە) بخوێندرێتەوە. هەروەهاش وشەی (رفاعی) لە میسرەعی دووەمدا دەبێ (رووفقاعی) بێت لەبەر کێش لاپەڕە ١٠٨.

لە میسرەعی یەکەمی لاپەڕە ١١٤دا (چ مەظلوم) بەحری غەزەلەکەی لە ١٦ بڕگەوە کردووەتە ١٣. دەبێ بنووسرێ (من چەندە مەظلومم). وشەی (ڕەنجەڕۆم) لە میسرەعی دووەمدا یەکجار بە نالەباری دەخوێندرێتەوە تا کێشی ساز دەبێ. من بامایە دەمنووسی:

چ ماڵ وێران و ڕەنجیدەم چ مەهمومم چ مەغمومم

وشەی (ذەرە) دەبێتە (ذەڕڕە) لەبەر کێش (بەیتی دووەم). نیوەی یەکەمی بەیتی چوارەم دەبێ:

عەلاوەی نەردی دونیایی لە لایێکی کەوە خۆمی

بنووسرێت لە جیاتی (لەلایێکەوە)م

ئەمما بەیتی پێنجەمی قەسیدەکە بە ڕاستی هەموو کەموکورییەکی تێ هێناوەتە، هەزار جار ڕەحمەت لە گۆڕی ئاهی:

هەتا مردن بلا مەشغولی ئاه و شین و زاری بم

کە دونیا وابێ، طالع وابێ، دوشمن وابێ، مەعدوومم

غەزەلەکەی دیکەی (ئاهی) لە لاپەڕە ١١٥دا کەموکوریی لێ پەیدا بووە بەدەست نوسخە نووسانەوە من لێرەدا لەبەر نرخی غەزەلەکە ئەو بەیتانەی هەڵەی کەوتبێتێ بەڕاستی دەیاننووسمەوە

نوکتەی دەمی مەحفی لە فلاطوونی خەیاڵە

سیرێکە بە صەد فەلسەفە ئیضاحی موحاڵە

من سەطحیی ئەم عیلمە لەو وەقتەوە قوربان

ئەوخیزی خەطت حاشیەیی فەننی جەماڵە

پەروانە صیفەت دڵ بەچرای عاریفی پاکت

سەر پاختەو و سووختەیی بێ پەڕ و باڵە

کە)دا ئەگەر گوترابا (شەقی کە دڵم) و (ئەمربێنە) لە بەینێدا ئەبایە ئاشکرایە ئەبووە مەفعولی (شەق بکە). ئەوسا ئەگەر (شەقی کە دڵم) ھاتبایە ئەشیا لە رێی (اشتغال)ەوە ھەم (راناوی کەسی سێیەمی تاك) و ھەم (دڵ) ببنە مەفعولوبیھی بەڵام لە کوردیدا ناشێ بگوترێ (دڵم شەقی کە، نانم بیسووتێنە، دارا حەبسی کە) وەك لە عەرەبیدا جایەزە: (قلبي شقّهُ، خبزي أحرقه، دارا فاحبسه...) من لە جیاتی (تێدا) ھاتم (تیا)م نووسی، ئەم (تێدا)یە لە شوێنی ئەوتۆیی کێشی شیعرەکە تەنبەڵ ئەکات، (نالی)ش بەپێی داخوازی سەلامەتیی کێش ھەر جارە یەکێکیانی بەکار ھێناوە وەك.

١- یەعنی ریاضی رەوضە کە تێدا بە چەند ئەمێ.

٢- ھەر ئەڵێی مانگەشەوە کولمی تیا.

وشەی وەك (تێدا، تیا) ھەن ھەر جارە بە جۆرێك لەکار ھاتوون. لە نموونەدا، چونکی، چونکە، ھەریەکە جێی خۆی ھەیە. لەم بەیتەدا:

چونکی ئەمەلت زۆرە چ عومرێکی کەمت بوو

وشەی (چونکە) ئەست نادات تومەز بزوێنی کۆتاییەکەی (چونکە) لەبەر کێش ئەبێ درێژ بکرێتەوە خۆ (فتحە)ش درێژکردنەوە تەحەممول ناکات. لە لاپەرە ١٠٦ نموونەیەکی ئەم لەکارھێنانەی نابەجێ ھەیە کە لە سەرەتای بەیتی چوارەمدا نووسراوە:

چونکە رەسەن ورد و شتیان ھەموو جەنگین
مەی سارییە ئەشئەی چلە دوردا چ لە سافا

ئەبوو (چونکی) بنووسرایە. وشەی (دوردا) لە میسرەعی دووەم ھەڵەیە و مەعناشی نییە راستەکەی (دوردا)یە. (دورد) بەواتای خڵتەی شەراب دێت. گەلێك جاران کوردەکە ئەڵێ (ویردی شەراب) تومەز (دورد)یان نەبیستووە. لە بەیتی پێنجەمدا کە نووسراوە.

وا بێ غەم و پەروا ئەچنە عەرەصەیی مەیدان

وشەی (عەرەصەیی) لەنگی کردووە ئەبێ (عەرەصەیی) بێت. لە بەیتی حەفتەم نووسراوە.

عوسمان بەگیان میرە کە ئەو وەقتی بڵێ ئەی

من بیستوومە و خوێندوومەتەوەش.

وشەی (ئەجنە) لە بەیتی پاپەنی قەسیدەکەدا دەبێ (ئەجیننە) بخوێندرێتەوە. هەروەهاش وشەی (رفاعی) لە میسرەعی دووەمدا دەبێ (روففاعی) بێت لەبەر کێش لاپەرە ۱۰۸.

لە میسرەعی یەکەمی لاپەرە ۱۱٤دا (چ مظلوم) بەحری غەزەلەکەی لە ۱٦ برگەوە کردووەتە ۱۳. دەبێ بنووسرێ (من چەندە مەظلومم). وشەی (رەنجەرۆم) لە میسرەعی دووەمدا یەکجار بە نالەباری دەخوێندرێتەوە تا کێشی ساز دەبێ، من پامایە دەمنووسی:

چ ماڵ وێران و رەنجیدەم چ مەهمومم چ مەغمومم

وشەی (دەرە) دەبێتە (دەرپە) لەبەر کێش (بەیتی دووەم). نیوەی یەکەمی بەیتی چوارەم دەبێ:

عەلاوەی دەردی دونیایی لە لایێکی کەوە خۆمی

بنووسرێت لە جیاتی (لەلایێکەوە)دە

ئەمما بەیتی پێنجەمی قەسیدەکە بە راستی هەموو کەموکورییەکی تێ هێناوەتە، هەزار جار رەحمەت لە گۆڕی نامی:

هەتا مردن بلا مەشغولی ئاه و شین و زاری بم

کە دونیا وابێ، طالع وابێ، دوشمن وابێ، مەعدوومم

غەزەلەکەی دیکەی (نامی) لە لاپەرە ۱۱٥دا کەموکوریی لێ پەیدا بووە بەدەست نوسخە نووسانەوە من لێرەدا لەبەر نرخی غەزەلەکە ئەو بەیتانەی هەڵەی کەوتبێتێ بەراستی دەیاننوسمەوە

نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاطوونی خەیاڵە

سیرێکە بە صەد فەلسەفە ئیضاحی موحاڵە

من سەطحییی ئەم عیلمە لەو وەقتەوە قوربان

ئەوخیزی خەطت حاشیەیی فەننی جەماڵە

پەروانە صیفەت دڵ بەچرای عاریفی پاکت

سەر باختەو و سووختەیی بێ پەر و باڵە

سەرمەست و برینداری موژە و چاوی خومارە
ماتەم زەدەوو شیفتەیی پەرچەم و خاڵە

لە میسرەعی یەکەمی دوایینی بەیتی لاپەرە ١١٦ وشەی (قوربان) دەبێتە (قوربانی)، ئەم (ی)ە بۆ ئیزافەیە بێ ئەو واتا ناهێنێ.

(ویقار) لە بەیتی سێیەمی لاپەرە ١١٧دا دەبێتە (وەقار). وشەی (جەواد) لە بەیتی چوارەمدا (جەوواد) دەخوێندرێتەوە دەنا کێشی لەنگە. (هەر وەکو) هەڵەیە (وەکو) جێی خۆیەتی، ئیوە دێری دووەمی بەیتەکە کە دەڵێ: زەرەمەی بە قنطار هەمی بەخشەر... لە لیستەی هەڵەکاندا ڕاست کراوەتەوە کە دەبێ (هەلی) یەکەم لاچێت.

لە لاپەرە ١١٨ (بێ شەمەو) دەکرێتە (بێ شەمەوو) لەبەر کێش. فەیزی بەگ وای زانیوە (بیشمە) وەك (شاور و شێتنە) ناوی دێیە، لیژنەش لیی بێدەنگ بووە. لە ڕاستیدا تووتنی بێ تەمە ئەوعێکە لە هی هەرە چاك کە بێنی خۆشە (بێ شەمە = بیەی شەممە – خۆش بۆن...) وشەی (زۆر) لە بەیتی چوارەمدا دەبێتە (زۆرە) هەم بۆ تەواوکردنی واتا و هەم لەبەر خاتری کێش.

من (بێ شەمەو)م ڕاست کردەوە لەبەر کێش، دەبێ بڵێم ئیوە بەیتەکە بەم جۆرەیە:

بۆ تووتنەکەی بێ شەمەیی شاور و شێتنە

واتە (تووتنی بێ شەمای شاور و شێتنە).

لە میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەرە ١٢٠ (لە بازاڕی غەم و عەشقی کطلەمدا) دوو هەڵە هەیە یەکیان (عەشق) کە (عیشقە)، دووەمیان (کطلەمدا) کە کێشی شیعرەکەی شێواندووە، یا دەبێ (کطلەمدا) بخوێندرێتەوە یا دەبوو شاعیر بڵێ (عیشقی سەرمدا، دڵمدا) وشەی (کورە) دەکرێتە (کوورە)، وشەی (ماه) دەکرێتە (ماه و). میسرەعی کۆتایین وەها باشە:

فەلەك دەگری مەلائیك دێنە ناڵین

نەك (دەگرێ، مەلائك) وەك لە کتێبەکەدا نووسراوە.

لە لاپەرە ١٢١ (لوجەجەی ژەرف) بە (زریەی قووڵ) لێك دراوەتەوە. وەك بزانم (لوجەجە) بەواتای (لووزەو) دێت. لەلایەن (زەرف)ەوە ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم قامووسی فارسیشم لا نییە بۆی بگەڕێم. دەشێ لە (ظەرف)ەوە هاتبێت. لەلایەن

ڕێنووسەوە نموونەی تێکەڵبوونی دوو ڕێنووس لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا لەلایەن لیژنەوە نووسراوە (درگەشت). لە عەینی دەقی غەزەلەکەدا سەرلەبەری دێرە شیعرە فارسییەکە بە ڕێنووسی فارسییە. لێرەدا کوردی و فارسی تێکەڵن، دەبوو بنووسرێ (دەرگەشت) یان بە هەمان شکڵی سەرووتر ڕای گوێستبایە پەراوێز.

وشەی (کنار) لە پەراوێزدا بە (بەلاڵووك) لێك دراوەتەوە. ئەمە دەقی میسرەعەکەیە:

زاشك سرخم شد كنار ازداغ هجران لالەزار

بەپێی بۆچوونی لیژنەکە (کنار) بەلاڵووك بێت ئەمە واتای بەیتەکەیە: لە فرمێسکی سوورمەوە بەلاڵووك لە داغی دووری بووەتە لالەزار. هەڵبەت ئەم واتایە لە نوکتە دەکات ئەك لە شیعر. (کنار) بەواتای تەنیشت و ڕۆخ دێت وەك کە دەڵێی کەناری دەریا. بەو پێیە واتاکەی دەبێتە: (لە فرمێسکی سوورمەوە تەنیشت و ڕۆخم، لە داغی دووری بووەتە لالەزار). ئەم شیعرەی مەولانا خالید بەیتێکی (کەلیمەان) بە بیر دەهێنێتەوە کە دەڵێ:

شود دامەنی ئەلوەند کنارم ز گولی ئەشك

کردیم دەوا داغی فیراقی هەمە دانرا

واتە: تەنیشت ڕۆخم بووەتە دامەنی کێوی ئەلوەند بە گوڵی فرمێسکم. (بەوەدا) داغی فیراقی هەمەدانم دەرمان کرد. مەولانا خالید جارێکی دیکەش کەلیمەان بە بیر دێنێتەوە کە لە بەیتی پێنجەمدا دەڵێ:

(بکرمجو)یی شد زهر چشمم روان از خون دل

عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنار

واتە یەك بەکرەجۆی خوونی دڵ لە هەر چاوێکمەوە ڕەوان بوو. ئاخری داغی دووری سەرچنارم دەرمان کرد. بەیتەکە وەها دەخوێندرێتەوە:

بەکرەجۆیی شود ز هەر چەشمەم ڕەوان ئەز خوونی دل

عاقیبەت کەردەم دەوا داغی فیراقی سەرچنار

لە لاپەڕە ١٢٤ ئەم سەهووە بچووکانە هەن. لە میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (دوڕو) دەکرێتە (دوبڕو). لە میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمدا (ڕەعیەیەت – ڕەعیییەت).

لە میسرەعی سێیەمدا کە پێشتر لە میسرەعی دووەمدا نووسرابوو (موفاجات) دەبێ لەویشدا بنووسرێ (موکافات) نەك (مکافات). لە میسرەعی چوارەمدا (دونیاو) دەبێتە (دونیاوو).

لە مەقتەعی سێیەمدا (نەفسووردەی) دەکرێتە (نەفسووردەیی). لە مەقتەعی چوارەمدا وشەی (نەوەل) دەکرێتە (نەووەل). لە لاپەرە ١٢٥ وشەی (لاف) بە (نیدی) لێك دراوەتەوە. من ئەم وشەیەم بەم واتایە نەبیستووە، ناشزانم (نیدی) غەیری واتا مەشوورەکەی هەبێ.

(لاف)یش بەواتای دەعیە و کەشوفش رۆیشتووە. وشەی (باقل) کە بە (وا دیارە) لێك دراوتەوە دەبوو بە (بە عەقڵ) شەرح بدرێتەوە کە هەر خۆیەتی بووەتە (باقڵ).

لە لاپەرە ١٢٦، بەیتی چوارەم نووسراوە:

هەم هەمعینانی ناهم و هەم ڕێکابی نەمك

دەبێ بنووسرێ:

هەم هەمعینانی ناهم و هەم هەمرێکابی نەمك، دڵنیاش نیم لەوەدا وشەی (عنان) ئایا (عەنان) یان (عەنان) دەخوێندرێتەوە.

لە بەیتی شەشەمدا (تۆی طاهیرو) دەبێ (تۆی طاهیر) بێ دەنا کێش دەشێوێ.

نیوە بەیتی دووەمی پێش کۆتایی بەیتەکان لەو لاپەڕەیەدا دەبێ بەو دەقە بگۆرێ کە لە پەراوێزدا هاتووە «ناوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنوور».

وشەی (فەوەران) لە میسرەعی هەرە دواییدا دەکرێتە (فەوران) لەبەر کێش.

[لە لاپەرە ١٢٤ بەسەر سەهووێکدا کشیم، لێرە بۆی دەچمەوە، لە مەقتەعی یەکەمی تەخمیسەکە جارێکیان (عومەر) و جارێکیان (عمر) نووسراوە. (عومر) ڕاستە. لە شەرحەکەی مامۆستاش هەردوو (عومر)ن. [ل. ٢٦٧ی شەرحەکە].]

لە لاپەرە ١٢٧ وشەی (ناوێنە) وا باش بوو بە (ناوینە) بنووسرێت و لە شەحدا بگوترێ وشەکە هەردوو شکڵی (ناوێنە، ناوینە) هەڵدەگرێت چونکە سەرچنار بریتییە لە (ناو) و دەشێ وەکو (گلێنە – مەسینە..) بە (ناوینە – لە ناو دروستکراو) بروات. لە هەمان کاتیشدا دەبێتە (ناوینە) یەك شکڵی ئاسمان بداتەوە ئنجا لێرەدا تەڵەیەکی فکری هەیە هەمووی نالی دۆستان پێیوەی بوون. لە شەرحی مامۆستادا دەقی

بەیتەکەدا هاتووە:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاویتەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕابکێشن وەك شەهابی نوور

لەگەڵ ئەوەی (ئەنجوومەن) تەنیا (ڕادەکێشن) فەرقە لە نێوانیاندا. شەرحی مامۆستا هاتووە ڕاکشانی ئەستێرەکانی ئاسمانی بە وردە بەردی ناو سەرچنار شوبهاندووە کە ئاوی ڕەوان بە سەریاندا دەکشێت وا دێنە بەرچاو بجوولێنەوە و بکشێن. ڕاستیی مەسەلەکە شتێکی یەك جار دوورە لەمە (ئەستێرە - ئەستێرەکانی) لە کوردیدا کە (ئەستێرك)یش هاتووە بە عەنباراوی ئەرتۆ دەڵێن بۆ مەبەستی پتر سوود لێ وەرگرتنی، لەو حەوزە هەڵدراوە کۆمەڵ دەکەن تاکو کاتێك کونی مەجراکەی کرایەوە بە غوربەم بڕوات و بگاتە شیناوورد، ئنجا نالی دەڵێ ئەو ئاوە ڕاوەستاوانەی لە سەرچنار پەیدا دەبن هەریەکەیان (ئەستێرە)یەکە و بە شریتە وەك (شیهابی نوور) ڕادەکشێن. (ئەستێرەکانی) بە بەریەوە هەیە بێتە دوو وشەی سەربەخۆ (ئەستێرە - کانی) واتە ئەستێرە و کانی ڕادەکشێن وکو شیهاب «ئەستێرە، کانی ڕادەکشێن وەك شیهابی نوور). وشەی (ئەستێرە، ئەستێرك) لە فارسیدا (استخر) و لە زمانە ڕۆژاوابییەکاندا (Cistern سیستەرن) هاتووە کە هەمووری یەك ڕیشەن. مەرحووم مامۆستا سەجادیش لە شەرحی ئەم بەیتەدا هەر بەواتای ئەستێرەی ئاسمان بۆ (ئەستێرەکانی) چووە.

لە ئاست بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١٢٧ کە دەڵێ:

دەموت دوو چای خزمە ئەگەر بەکرەجۆیی ئەشك
ئەبوایە تیژ و بێ ئەمەر و گەرم و سوێر و سوور

پێویستە نیگای خوێنەر بۆ شەرحی بەیتەکە لە (دیوانی نالی) مامۆستای بیارەیی بیەمەوە کە زۆر ئوستادانە گوتوویەتی وشەی بەکرەجۆ لەم بەیتەدا (متنازع فیە)یە، هەم بۆ فرمێسکی چاو و هەم بۆ جۆگەی بەکرەجۆ دەچێتەوە واتاکەشی بەم جۆرە دەبێ: ئەگەر بەکرەجۆی فرمێسکم تیژ و بێ ئەمەر و ئەگەر سوێر و سوور ئەبوایە دەمگوت جۆگەی بەکرەجۆیە.

ئەم (تنازع)ە خزمی ئەو لێکدانەوەیە کە من لە ئاست (گوڵ و گوڵچیهرە)دا کردم بەڵام لەوێدا (گوڵ) کە (متنازع فیە)یە دوو جاران ئاوی هاتووە، یەکیان بەشێوەی سەربەخۆ (گوڵ) دەچێتەوە بۆ (بەتەن جۆی) کە لەگەڵ کچە جوانەکانی ئەو دەشتە

تێکەڵ بوون. دووەمیان لە تەرکیبی (گوڵچیهرە)دا گوڵەکە دەچێتەوە بۆ (بەکرمنگ و موتتەحید بە دڵ). لەفزی (گوڵچیهرە) خۆیشی تێکەڵبوونەکە تەئکید دەکاتەوە ئنجا بەوەدا (تنازع)ێکی دووەم بۆ (تێکەڵ)بوونەکە پەیدا دەبێت کە جارێکیان گوڵ و کچەکان بە لەشی جوداوە تێکەڵن و جارێکیش لە وشەی (گوڵچیهرە)دا تێکەڵی لەش و لەشیش پەیدایە. بەو پێیە دووبارەبوونەوەی ناوی گوڵ واتای بە زیادەوەی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

لە لاپەڕەکەدا وشەی (حەتا)ی ئەنجوومەن و (هەتا)ی شەرحی مامۆستا بیارەیی دەبێ (حەتتا، هەتتا) بخوێندرێتەوە بۆ خاتری کێش. لە دەستنووسدا دیتوومە (هەرتا) نووسراوە.

لە بەیتی دواتردا، میسرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم، وشەی (کاکۆڵ) کێشی شیعری تەنبەڵ کردووە دەبێ (کاکۆڵ) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە.

لە میسرەعی دووەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۲۸ (تەفرەقەیی شۆرش و نشوور) دەبێ (تەفرەقەیی شۆرشی نشوور) واتە بڵاوەلێکردن و تێکهاوێشتنی ڕۆژی زیندووبوونەوەی قیامەت.

لە بەیتی پێش کۆتایی ئەو لاپەڕەیەدا (مونەوەرە) دەکرێتە (مونەووەرە). لە میسرەعی هەرە پایین (صوفیی) دەکرێتە (صوفییی). دەشبوو بڵێم لەلایەن زمانەوە (تفرقە)ی عەرەبی (تەفریقەیە) نەك (تەفرەقە) وەك (تزکیة، ترویة، تهویة، تنشئة...)

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۲۹ (دیدەیی) دەکرێتە (دیدەی). لە پاش ئەم بەیتە وشەی (سەبزەی) دەکرێتە (سەبزەیی)، لە بەیتی چوارەمدا (یاری تێدایە) بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە دەبێ (یاری تیایە) بنووسرێت. لە دوای ئەمە (توخوا)ی پەراوێز ڕاستە نەك (توخودا) مەگەر بخوێندرێتەوە (توخدا). لە بەیتی حەفتەمدا (خیلال) بطیفترە لە (هیلال) چونکە خیلال جەمعی (خلٌ) و بەو پووشکە و دارۆچکەیە دەڵێن ددانی پێ خاوێن دەکرێتەوە، ئەمەیش مناسبی مەعنای بەیتەکەیە کە دەڵێ:

زارم وەکو خیلال و نەحیفم [یاخود: ضەعیفم] وەکو خەیاڵ

ئایا دەکەوەمە زار و بە دڵدا دەکەم خوطور؟

دەبینین (خلال) دەکەوێتە زار و خەیاڵیش بە دڵدا خوطور دەکات.

وشەی (نەحیفم، نحیفم) وا بووە (سخیفم) نووسراوە، ئەویش هەر مناسبە.

بەیتی دوایینی شیعرەکە لە لاپەڕە ۱۳۰دا (ئەی داری سەنگدل) هەرچەند جوانە لەلایەن جووتە واتای (درەخت و خانوو)ەوە بەڵام چونکە نامەیە و بۆ سالم چووە (ئەی یاری سەنگدل) جێی خۆیەتی. لیژنە دژی ڕایەکەی هەوڵێن خۆی (دار)ی پەسند کردووە نەک (یار) کە لە شەرحی مامۆستا بیارەییشدا (یار) هاتووە.

وشەی (شانە زەن)ی ئەنجوومەن لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۳۱دا نادروستە (وەی شانەزەن)ی پەراوێز (۳) ڕاستە. لە بەیتی سێیەمدا (غونچەی دەمی) نالەبارە (غونچە دەمی) ڕاستە.

کەی دێتە خەندە غونچە دەمی بێ وەزیدەنت

بەیتی چوارەمی ئەم لاپەڕەیە کە ئەمە دەقیەتی:

ئیحیا کونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعناکەشی لە تەربییەتی قامەتت شەجەر

تا ئەم بەیتە بەم دەقەیەوە غەڵەتە. لیژنەش هەر ئەوەندەی کردووە کە پەراوێزی ژمارە پێنجی هێناوە، لە ناست (ڕەعناکەشی) گوتوویەتی (ڕەعنا گوشا) لە شەرحی مامۆستای بیارەییدا هاتووە. دەبوو ئەوەندەی هەر تێدا بڵێ ناشێ (قامەتت) ڕاست بێ چونکە ڕووی قسە لە بای سەحەرە کە ئەوی نەبێت قامەتە. دەقی ئەم بەیتە لە کتێبی [دوو چامەکەی نالی و سالم]ی مامۆستا سەجادی بەم جۆرەیە:

ئیحیا کونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعنا گوشا لە تەربییەتت قامەتی شەجەر

بێگومان ئەمەیان بێ عەیبە هەرچەند ناتوانم بڵێم بێ گۆڕان لە سالمەوە پێمان گەیشتووە.

لە شەرحەکەی مامۆستای بیارەییشدا ئەم دەقە هاتووە. من پێی ڕازیم. بەیتی شەشەم لە کتێبەکەدا نووسراوە:

هیممەت کە، کە چاپووکان، بە ئیجرایی مەطلەبم
لێرە بڕۆ وەکو، کە لەوێ هاتی وەک تەتەر

لە لیستەی هەڵەکان ئیشارەت دراوە بۆ ئەوەی (کە چاپووکان) هەڵەیە (چابووکان) ڕاستە بەڵام نازانین بۆچی چاپووکانەی گۆڕیوە بە چابووکان. ئەمە زۆر سەیر نییە

بەلام لە پەراوێزدا دەڵێ نیوەی دووەمی بەیتەکە لە [دوو چامەکەی مامۆستا عەلائەدینا] بەم شکڵەیە:

«لەم سەر بڕۆ وەکو بەرید و لەویٚ بیٚ وەکو تەتەر» دەبوو هەر ئەبایە بڵێ (لەویٚ بیٚ) هەڵەیە چونکە قسە لەگەڵ کەسی دووەمدایە نەك کەسی سێیەم. لەمانە بترازێین دەگەینە غەڵەتە زلەکەی کە هەر باسی نەهاتووە بیریشی لێ نەکراوەتەوە:

ئەم دەقەی نیوە بەیتی کە لە [دوو چامەکەی مامۆستا سەجادی] هاتووە لە جیاتی ١٤ برگە گەیشتووە بە ١٦ برگە. ڕاستیی نیوە بەیتەکە ئەمەیە:

لەم سەر وەکو بەرید و لەویٚ بە وەکو تەتەر

کە دەڵێم (لەویٚ بە - نەك لەویٚ بی) لەو ڕووەیە، سەرەتای بەیتەکە (هیممەت کە) بە ئەمری سەریح نەك ناسەریح هاتووە لەبەر ئەمە پێویستە ئەمری بەیتی دووەمیش هەر سەریح بێ. ئەگەر لە سەرەتاوە (هیممەت کەی) کە ئەمری ناسەریحە هاتبایە دەشیا و دەبوو لە کۆتاییی بەیتەکەدا (لەویٚ بی) بێت. دیققەت بفەرموون ئێمە دەڵێین: (دەبیٚ لەوی بی) چونکە ئەمرەکە ناسەریحە. هەرگیز ناشێ بڵێین (دەبیٚ لەویٚ بە) چونکە ئەم دەقە بڕیەی تێدایە هەڵناگریٚ زەمینی بۆ ساز دریٚ بەعیبارەتی وەکو: (دەبێ، پێویستە، وا چاکە مەصلەحەتە... هتاد)

ئەم سیفەتەی (ناصەریح) وەهای کردووە دەقەکەی بۆ مەرجیش دەست بدات وەك کە دەڵێین:

(ئەگەر لەویٚ بی دێمە لات) ئەم سروشتەی ئەمر لێ ناگەریٚ بە ڕێژەی سەریح بۆ غەیری کەسی دووەمی تاك و کۆ بەکار بێت. باسەکە پتری بە دەمەوەیە لێی کورت دەکەمەوە.

چامەکەی نالی و سالم لە ئەنجومەندا چەندین بەیتیان کەمترە لەو دەقەیان کە لە شەرحی مامۆستای بیارەییدا هەیە. پاش ئەم دوو چامەیە دەگەینە (شەکوا حاڵ)، (عارف). پێی ناویٚ من خەریکی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی بم چونکە لە لاپەرەکانی ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧ی کتێبی ئەنجوومەن، لێرنە دەقی هەڵبەستەکەی لە کتێبی (لە خەوما)وە ڕاگوێستووە و زۆربەی هەرە زۆری هەڵەکان لەو دەقەدا ڕاست کراوەتەوە.

لە لاپەرە ١٤٢ وشەی (موتتصەف)ی سەرەتای بەیتی دووەم (موتتەصیف)ە. (موشەرەف)یش (موشەڕرەف)ە (تەجەلا)یش (تەجەڵلا)یە کە ڕاستییەکەشی

(ئەجەللی)یە بەڵام گەلێك وشەی دیكەی وەك (ئەوەڵڵا، ئەمەننا، ئەسەللا..) خۆی لە ئەدەبی كوردی جێگیر كردووە.

لە لاپەڕە ١٤٦ بەیتی دووەمی لاپەڕەكە كە دەڵێ:

ئەحوەلی تەفرەقی ئەنظەر ئەقوییەتی سەبەب دەكا

عاریفی حیكمەت ئاشنا لەم قصەیە ئەدەب دەكا

دەبێ (حیكمەت ئاشنا)ی تێدا بكرێتە (وەحدەت ئاشنا) چونكە كە یەك بە دوو دیتنی خێڵ (ئەحوەل) بەتاڵ بكرێتەوە دەبێ (وەحدەت ئاشنا)ی لێ ڕاست بكەیتەوە. لە جێلی پێش خۆمم بیستووە [وابزانم لە ساڵی ١٩٣٧ ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادە، لە باداوەی مەلا ئەفەندی، بۆی گێڕامەوە] كە موفتی زەهاوی گوتوومتی: مەبەسی نالی لەم ئەحوەلی تەفرەقە نەظەرە من (واتە: موفتی) بووە.

بەیتی دووەم لە ئەنجوومەندا كە ئەمە دەقیەتی:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەختی گیاهـ و گوڵ نییە

تووتنە خەرجی سووتنە مۆدنە ماچی لەب دەكا

لە دیوانی نالی، شەرحی مامۆستادا، میسرەعی بەیتەكە وەها هاتووە.

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەختی گیاهـ و گڵ نییە

هەڵبەت (گڵ) ڕاستە نەك (گوڵ) چونكە تووتن گیایە و مۆدنە گڵە نەك گوڵە. لە خوا لێخۆشبووی، شێخ ئەجمەدینی شێخ كەریمی بەرزنجی، كە خاڵی مامم و پیاوێكی موسڵمان و ئەدیب و خاوەن تەكیە بوو لە كۆیێ ئەم بەیتەی دەخوێندەوە بەسۆز و كڵپەی دەروونەوە تا ڕادەی گەرمهاتن، دەیگوت:

سەهم و نەصیبی ئەصلییە بەختی گیاهـ و گڵ نییە

من ئەمەیان كارم تێ دەكات.

لە لاپەڕە ١٤٧دا (لە شكەنجەی شكەنجی زولفی) هەڵەیە ڕاستەكەی (لە ئەشكەنجەی شكەنجی زولفی)یە.

بەلای منەوە بەیتی پێنجەمی ئەو لاپەڕەیە كە دەڵێ:

فیدای ئەشریفی ڕێگەت بێ خەراجات و خەزینەی دڵ

نیثاری خاكی بەرپێت بێ لە چاوما قەطرەیێ مابێ

لە شەرحی مامۆستاشدا مصرەعی دووەمی ئەمەیە:

نیثاری تۆزی بێت بۆ گەر لە چاودا قەطرەیێ مابێ

هەردوویان شێواوییان تێدایە. مصرەعی دووەمی بەیتەکە دەبێ وەها بێ:

نیثاری خاکی بەرپێت بێ لە چاوا قەطرەیێ مابێ

لە میسرەعی یەکەم گوتی (خەزینەی دڵ) نەك (دڵم). زەوق وەها دەهێنێ (چاو)یش بەبێ نیزافە بۆ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك بە ڕەهایی بمێنێتەوە و نەکرێتە (چاوما). لەلایەکی دیکەشەوە بێگومان نالی نووسیویەتی (خراجات و خزینەی دڵ)، لەفزی (خراجات) دەشێ (خوراجات) بخوێندرێتەوە لە (خوڕاج)ەوە دێت کە لە ناکامی برین و هەڵنیشانی دڵ پەیدا دەبێ. (خزینە)ش دەلالەتی خەزنەکردنی برینی پێوەیە. شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەم لایەنە عیشق و خۆشەویستی داناوە بە خەراجات و خەزینەی دڵ حەقیقیشیەتی بەلام نەك لە پشتگوێخستنی خوراج و خەزنەکردنی شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەوە چووە کە (لە چاودا قەطرەیێ مابێ- بەیتی دەقی پەسندکراو لەلایەن خۆیەوە) ئەو (مابێ)یە دەکرێ بە (مابێ - ماە بێ) واتە (ئاو بێ) لێك بدرێتەوە باشیشی بۆ چووە.

بەیتی کۆتایی ئەم لاپەڕەیە کە نووسراوە:

لە دووریی تۆیە ئەی خورشیدی پرتەویەخشی شەوگەردان

کە (نالی) وا لە حالاتی محاقی ماهی ئەمودایە

وشەی (دووریی) تێیدا هەڵەیە و واتای مەبەستی بنەڕەتیی بەیتەکەی کوشتووە. دەبێ (لە دەوری تۆیە) بێت، چونکە مانگ بەدەوری ڕۆژەوە دەکەوێتە محاق هەتا لێی دوور بێ بەرەو (بەدر) دەڕوات. من ئەم مەعنایەم لە کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا بەدرێژی شی کردووەتەوە. لە شەرحەکەی مامۆستاشدا [پەراوێزی لاپەڕە ٥٦١] نیشارەتی بۆ کراوە بەلام شەرحەکە خۆی هەر لەسەر ڕەچەی کۆنینەی واتا لێندەروان دەڕوات کە گۆیا نالی لە (دووری) یاردا وەك هیلالی محاقی مانگی نوێی لێ هاتووە، هەرچەند لەلایەکی دیکەوە دەشڵێ ئەم واتایەی (دەور) لەگەڵ وردەکاریی نالی پتر بەدڵدا دەچێ ئەمما.. هتد.

من لە بینینی خۆمەوە و لە زەروورەتی ڕاگەیاندنی بەیتەکانی ئەم غەزەلە هەر ئەوەم لە بەردەستدایە کە بڵێم غەزەلەکە تەجرەبەیەکی عەمەلیی دەمی گەنجایەتیی نالییە کە بە شەو پارێزی بۆ سەر خەوگەی یاری بردووە تا (هەناسەم زوڵفەکەی لادا...)

بەیتەکان هاواریانە. نالی وەسفی یارێکی پەری چیهرەی خەو لێکەوتووی تەنیشت خۆی دەکات. تۆ سەیری لە سیاقی بەیتەکاندا کە جارێکیان لە واتای محاقەوە و جارێکیان لە لاچوونی زوڵف بە هەناسە و جارێکیان (لە سایەی کوفری زوڵفت دڵ فەنا، فی ننوری نیمانە. مەڵێن ظولمەت خرابە وەصلی پەروانە لە شەودابە) چەند ئاشکرایە قسیدەکە (وحدە)ی هەیە! لە شەرحی مامۆستادا ئەم (یەکیەتی - وحدە)ی قەسیدە بەومندە ئینکار دەکات کە کەس بە مەرجی نەگرتووە. بەڵێ بە مەرج نەگیراوە، بەڵام کەسیش نەبوونی یەکیەتیی قەسیدەی بە مەرج نەگرتووە. دیوانی نالی بەشێکی بەرچاوی (وحدەی موضوع)ی تێدایە. وحدەیێکی کە شیعری کلاسیکیی ئەوان سەردەمانە بە شێوازی کات و شوێن بەخۆیەوە گرتووە. هەموو موناجاتەکانی رێی حەج، ئەی ساکینی ریاضی مەدینە، ئەحوەلی تەفرەق نەظەر، بەهارییەکانی، ئەمردم من ئەگەر ئەم جارە، ماتەم وەکو زولفیەین سیەهـ، ئەم تاقمە مومتازە، تا فەلەك دەورەی ئەدا، قوربانی تۆزی رێگەتم، جەنانی وەك جینان کردم بە ماوا... و هی دیکەش یەکیەتیی بابەت و دارشتنیان تێدایە. خۆ لە مەسەلەی «مەستوورە»دا نەك وحدەیەك بگرە دە وەحدەشی تێدا کۆ بووەتەوە.

لە لاپەرە ١٤٨ (ئاهی) غەدرێکی گەورەی لە خۆی کردووە دەڵێ:

ئەو بەیاضەی لای ملت شەعری سیاهی بێتە سەر

ج دەبوو بیگوتبایە: «ئەو بەیاضەی گەردەنت». بە ڕاستی (لای ملت) کۆڵەمستێکە شەویلەی بەیتەکەی خوار کردووە.

لە بەردەوامەنی لاپەرە ١٤٩دا وشەی (زەمزەمە) لە بەیتی حەسەن کەنۆش هاتووە لە پەراوێزدا بە (مزەمزی گۆرانی) واتای لێ دراوەتەوە، شاعیرێکی کۆنی عەرەب لەبارەی ئاونانی بیرە مەشوورەکەی (مەککە) بە زەمزەم ئەم بەیتەی گوتووە:

زمزمت الفرس على زمزم

و ذاك في سالفها الأقدم

گۆیا عادەتی زەردەشتییان ئەوەیە لە دەمی نانخواردندا وردە دوعا دەخوێنن وەك مزەمز دێتە بەرگوێ، ئنجا فارسەکان زەمانێك حوکم فەرمای یەمەن و ئەو ناوە بوون رێگەیان کەوتووەتە مەککە و زەمزەمزیان لەسەر ئەم بیرە مەشوورە کردووە، لەوەوە ناوی (زەمزەم) پەیدا بووە. بێگومان قسەکە ئەفسانەیە وەك هەزارانی دیکە.

لە جیاتی میسرەعی دووەمی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ١٥٠ کە دەڵێ:

ئەتۆ زەمم دەکەی مەدحت دەکەم من
جەزای قەولی درۆ با هەر درۆ بێ
لە دەستخەتاندا دیتوومە نووسراوە:
موکافاتی درۆ با هەر درۆ بێ

لە سەرەتای بەیتی سێیەم (بێ زەخم) نوخشەیەکی کەمە دەبێ (بێ زەخم) بنووسرێت. زەحم فارسییە بەواتای (برین)ە لە (زام)ی هەندێ لەهجەی کوردی نزیکە.

چی لە لاپەڕە (١٥١ ، ١٥٢) لەسەر (سۆنێت) نووسراوە ، دواتریش لە لیستەی هەڵەکاندا جارێکیان ڕستەیەکی دوور و درێژمان بۆ دەخاتە نێوان دێری (١٨، ١٩)ی لاپەڕە (١٥١) و جارێکیشیان دوو دێری (١٠، ١١)ی لاپەڕە (١٥٢)مان پێ دەگۆڕێ بە دوو دێری لەوان جودا، تا ئەم تێکەڵ پێکەڵییە و ڕێنموونییەکی لە شەرحدا بۆی کردووین کە بەسەر هیچ قاعیدەیەکەوە ناوەستێت ئەوە نەبێ کە قافیەی میسرەعی ئەم سۆنێتانە لە هەر چوارینەیەکیدا قافیەی میسرەعی یەکەم و سێیەمی هاوچوونن هەروەهاش قافیەی دووەم و چوارەمی، لەوە بەولاوە چ ترخێکی تایبەت لەو جۆرە هەڵبەستەدا خۆی نانوێنێت. گۆیا (شێخ نووری و گۆران لە ئەدەبیاتی عوسمانی نوێوە هۆنراوەی کوردییان پێ تازە کردووەتەوە) کەچی نموونەی شیعری مەلای جەزیریمان بۆ دەهێنێتەوە کە لە بابەتی سۆنێتن، مەلای جەزیریش لەو لاپەڕەیەی ١٥٢دا ساڵی مەرگی هاتووە، بەر لە ١٥٢ ساڵ وەفاتی فەرمووە کە دەچێتە پێش شەکسپیر، بێگومان مەلای جەزیریش چ ئاگای لە شیعری ڕۆژاوا ئەو سەردەمە نەبووە لە شەرحدا – لاپەڕە ١٥١ – دەڵێ: (جۆری قافیەی شەکسپیر لە سۆنێتەکانیا بەم جۆرەیە: أب أب حە حە هو هو ح ح). گۆیا سۆنێتەکان (دابەش کراون بەسەر سێ چوارینا. کە لە هەر یەکەیانا قافیەی یەکەم و سێیەم، دووەم و چوارەم وەك یەکن، کۆتاییەکەی دوو دێری یەك قافیەییە). جارێ با بپرسم ئایا هیچ دەنگێك نەبوو دەنگی (ح) نەبێ لە نموونەی شیعری شەکسپیر ڕوونکەرەوە بێت کە دەزانین ئەم دەنگە لەو زمانانەی ناویان لەو دوو لاپەڕەیەدا هاتووە هەر پەیدا نییە؟ ئنجا بۆ بێ ئاڵفی چوار جارانیش لەو نموونەیەدا دووپات بووەتەوە؛ بۆچی لەو ناوە (هو هو) دوو دەنگی وشەکەی بەیەکەوە نووساون خۆ دەکرا (ح ح)یش بەیەکەوە بنووسێن. ئنجا کە لە سەرووی شەرحەکەوە دەڵێ:

(له رووی کێشەوە ئیتالی یازدە برگەیە، فەرەنسی دوازدە، ئینگلیزی ده ..) لەوەوە دەربەکەوێ کە تەنها جوداکەرەوەیەك هەبێ سۆنێت هەڵاوێرێ لە شیعری دیکە هەر ئەوەیە لە هەر چوارینەیەکیدا میسرەعی تاك ئەژماری وەکو یەکن و هی جووت ئەژماریشی وەکو یەکن، لەمەشدا شتێك نادیترێت هۆی دەمەبەشکەی خوێنەر بێت چونکە چەندین جۆری رازاوەی قافیەدارایی هەیە چ قیاسی لە سۆنێت ناکرێ. یەکیان لە قەسیدەیەکی – وابزانم – صفی الحلی زەمانی عەبباسییەکان بریتییە لە چەندین مەقتەعی پێنج میسرەعی: سێی بەرایییان هاوقافیەن و دووی پاپینیان هەریەکە قافیەکی تایبەت بە خۆی هەیە ئەمەش نموونەیەتی:

ما لعيني عشيتْ بالنظر

أنكرت بعدك ضوء القمر

واذا ما شئت فاسمع خبري

عشيت عيناي من طول البكا

وبكى بعضي على بعضي معي

ئەم دوو قافیەی کۆتایی لە هەموو مەقتەعەکاندا دێنەوە وەك:

جذبَ الرزقُ اليه و اتكا

و سقاني أربعا في أربع

بڕە شیعرەکەی گۆران لە لاپەرە ١٥١دا قەرزداری ئەوە نییە لەسەر دەستووری سۆنات ڕۆیشتووە . بەڵکو وێرای خەیاڵی بەرز و دارشتنی هونەرەکانە سوودی زۆری لە هەڵبەزەی تەفعیلەکانی ناو بەیتەکان وەرگرتووە کە ١١ برگەیین [جگە لە نیوە دێری سەرەتاکەی کە ١٢ برگەییە. ئەم بەحرەش وەکو هێندێکی دیکە هەڵدەگرێ بەیتەکانی ژمارەیان بەهێی تەفعیلەکان کەم و زۆر بن، تەنانەت میسرەعی سێیەم لەلایەن وەزنەوە هەڵدەگرێ لە جیاتی (ناهۆ) بە وشەی (نارەزۆ) کۆتایی بێت. بەیتەکانی (النهر المتجمد)ی میخائیل نەعیمە هەڵدەگرن ٢٠ برگەیی و ١٦ برگەییش بن. نیوە بەیتی یەکەمی بەهارییەکەی حاجی قادر ١٥ برگەیی و نیوەی دووەمی ١٤ برگەییە. ئەگەر (خودا)کەی کۆتایی نیوە بەیتی یەکەم بکەیتە (خوا) دەبێتە ١٤ برگەیی و کێشیشی دروستە] بەلام ١١ برگەیی بە هەڵبەزە نەك ١١ برگەیی وەك:

ئەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ

هەڵبەزەی ناو بەیتەکانی گۆران بە جۆرێکی زێندە بەرچاو لە قەسیدەی (نالی)دا دەبینی کە دەڵێ:

برق البصر لەبەر بەرق و تەلەئلونی لە نالی

ئەم میسرەعە و هەموو غەزەلەکە دەبێ بە تەقتیعەوە بخوێندرێنەوە بەم جۆرە:

بـرق الـبـصـر لـە بـەرق و تـەلـەئـلـونـی لـە نـالـی
خسف الـقـمـر لـە ئیشراقـی قـیـامـەتـی جـەمـالـی
روحی تو گوڵێکە صەد بەرگ و هەزاری عاشق ئەمما
لـە هـەمـوو جـەمـەن دیـارە بـە ئـوصـولـی نـاڵـە نـالـی

ئەم شێوازەی سۆنات کە هیچ فەزڵێکی زیادی بەسەر بەحرەکان و شێوازەکانی دیکەدا نییە، دەدرێتەوە بە دەسەڵاتی شاعیر، خۆ هەرچی کاری دنیا هەیە بگرە لە ناڵبەندی و خەرەکرِسییەوە هەتا دەگاتە ئاسمانگەردی هەمووی بەندە بە مەهارەتی ئەوانەی تێیدا خەریکن. لەلایەن بوون و نەبوونی لە کوردیدا دیتمان مەلای جەزیری چەندین سەدەیە لەم شێوازەی هۆنیوەتەوە. نموونەکەی مەولەوی خۆی بەڵگەیە لەسەر هەبوونی چونکە بێگومان مەولەوی ئاگای لە شیعری ئیتالیا و فەرەنسە و بریتانیا نییە.

لەلایەن ڕێزمانەوە تێبینییەکم هەیە لە سێ وشەی دێڕی حەفتەم و هەشتەمی لاپەڕە ١٥١ کە نووسراوە (ئیتالی، فەرەنسی، ئینگلیزی). لەلایەن (ئیتالی)یەوە: میللەتی ئیتالیا ناوێکی تایبەتییان بۆ خۆیان نییە وەك عەرەب، کورد، تورك، ئەڵمان.... هەیەتی، لە بۆیە دەبێ (ی)ی نیسبەت بخرێتە دوای ناوی وڵاتیانەوە تاکو میللەتەکە بگرێتەوە کە بڵێین (ئیتالی) وامان ڕانواندووە کە وڵاتەکە (ئیتال)ە نەك (ئیتالیا) . بە قیاسکردن دەڵێم ئەگەر (ئیتالی) ڕاست بێ، کە ڕاست نییە، پێویستە قبووڵ بکرێ بەخەڵکی (بەغدا) بگوترێ (بەغدی) نەك (بەغدایی) .

جا ئەگەر (بەغدایی) پەسند بکەین کە ڕاست و دروستە دەبێ بڵێین (ئیتالیایی). عەرەب حەقیەتی بڵێ (ایطالی) چونکە بە خەڵکی (بصرە)ش دەڵێ (بصری)... (قاهرە – قاهری). دیارە (ئیتالی) ڕاستەوخۆ لە عەرەبییەوە بۆ سەر زێهن و زمانی نووسەر و ئاخێوەری کورد بازی داوە.

لەلایەن (فەرەنسی)یەوە: میللەتی (فەرەنسە فەرەنسا) پێیان دەڵێن (فەرەنگ) ئیتر

شەخسی ولاتی فەرەنسا دەشێ پێی بگوترێ (کابرا فەرەنگە) وەك کە دەڵێی (کابرا کوردە، تورکە، ئەڵمانە..) کە نیسبەت وەلای ناوی میللەت وە یا عەشیرەت درا و گوترا (کوردی، بلباسی، عەرەبی..) وشەکان بۆ زمان و نەریت و پۆشاك و خۆراك.. هتد دەچنەوە.

دەبێ بڵێین زمانی (فەرەنگی). کە لە فەرەنساوە بۆ دانیشتووی فەرەنسا بڕۆین دەبێ بڵێین. (فەرەنسایی) نەك (فەرەنسی). لە فەرەنسەوە (فەرەنسەیی) دێت، (فەرەنسی) لە عەرەبییەوە بۆ کوردی، بێ لزووم، هاتووە. ئینگلیزی بەواتای زمان و نەریت و داب و خۆراك.. جێی خۆیەتی چونکە میللەتەکە ئینگلیزە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ١٥٢، میسرەعی دووەمی چوارینەکەی پێش چوارینی هەرە دوایی بڕگەیەکی کەمە. دیارە (جاما دل) دەبێ (جاما لە دل) بێ چونکە قافیە و ڕەویەی دوو میسرەعەکەی یەکەم و سێیەم (بێ حالە دل، نالە دل) هاتوون. بەمەشدا دەردەکەوێ کە ئەم مەقتەعە لە چەشنی سۆنێت نییە. لە مەقتەعی یەکەمیشدا (نەی شەکرا گەردن ژعاج) دەبێ (نەی شەککەرا..) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە دەنا کێشی تەنبەڵ و ناقوولا دەردەچێت.

لە لاپەڕە ١٥٥ وشەی (ناکین) بە (پەر) لێك دراوەتەوە. ڕاستتر ئەوەیە بگوترێ (ناخن)ی کوردی هاوواتا و هاوڕیشەیەتی. وشەی (نیگارین)یش ناشێ (جوانانە، یارانە) بێت چونکە وشەکە ناوەڵناوە ئەم دوو وشەیەش ناوەڵکارن. دەبێ بە (نەخشین، جوان) لێك بدرێتەوە. سەرنج بگرە (نغز و دوشیزە)ش هەردوویان ناوەڵناون. لە کوردیدا دەگوترێ (پهاوانە هاتە پێش، دزانە بۆی دەرچوو، دۆستانە دوا..) لە شیعری نالیدا (... برو بازانە نازانە) هاتوون. حاجی قادر (... نازانە دەستی کردەوە)ی بەکار هێناوە. دەشێ بگوترێ (خۆراکی کوردان، شاهی دزمییانە..) و هی ئەوتۆیی چونکە لە وشەکاندا واتای کار (فعل) هەیە. ناگوترێ (بەردی شێتانە، شاخی بڵندانە، تریی ترسنۆکانە یان شێرنانە ترشانە..) چونکە واتای کار لە بەیندا نییە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕ ١٥٦ (تا ضرب المثل همی گویند) لەنگە دەبێ (تا بە ضرب المثل) بگوترێت.

میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم لە لاپەڕە ١٥٨ کە دەخوێندرێتەوە:

چەند باشەم ژ دووریی تو غەمگین

کێشەکەی تەنبەڵ و عەیبدارە یا دەبێ بگوترێ (ز دوریی تو غەمین) یان (ز دورییەت غەمگین).

لێرەدا دەست لە ئەنجوومەنی ئەدیبان هەڵدەگرم مەگەر تێبینی ئەبێ کە بڵێم فەیزی بەگ بەو شۆرەتی عیلم و ئەدەبیەوە چۆن ڕازی بووە لەو هەموو لەنگ و لۆرییەی کە لە دەقی نموونە بژاردەکانی شوعەرای کورد وا لە چاوان دەچەقن، بێ ئەوەی ڕاستیان بکاتەوە وەیا هەر نەبێ پەنجەیەکیان بۆ درێژ بکات یان بۆرە تەنوێلێکیان بۆ بهێنێتەوە، ڕەتبوونی لیژنەش لەو هەموو هەڵەیە و هی خۆکردیش ناکەمە عوزر بۆ فەیزی بەگ چونکە هەڵەی کەس بە هی غەیر داناپۆشرێت. ئەندامانی لیژنەش تاکێکیان لەوانە نین خۆی بۆ شیعر تەرخان کردبێت.

من کە ئەمە دەڵێم لەبارەی فەیزی بەگەوە وەها دادەنێم ناوەرۆکی کتێبەکەی هەر ئەوەیە کە بەمنێمە گەیشتووە نەك لە نووسینەوەدا هەڵەی تێ کەوتووە. هەزار ڕەحمەت لە گۆڕت ئەمین فەیزی بەگ.

خوێنەری بەڕێز چاوپۆشیم لە بەشێکی بەرچاوی هەڵەکان کرد لە ترسی زێدە درێژخایێنی. ئەم چەند هەڵەیە نموونەی هی دیکەن کە لێیان تێ پەڕیومەتم:

لە لاپەڕە ١١٠ ، بەیتی دووەم – لە میسرەعی دووەمدا کە نووسراوە: پڕ بە دەم ببیچڕێ هەروەك سەگی هەورامانی، دەبێ و وشەی (هەر) لە (هەروەك)دا بسڕێتەوە دەنا کێشی لەنگ دەبێ و لە شیعر دەشۆرێ.

لە لاپەڕە ١١٢ بەیتی دواییی غەزەلەکە کە دەڵێ:

هەر کەسێ عەبد و موریدی مورشیدێکە سا ئەمن

هەروەکو (هیجری) مورید و جانفیدای هاوناوی تۆم

مەبەس لە (هاوناو)ی پاییی بەیتەکە (عبدالقادری گەیلانییە) کە هاوناوە لەگەڵ ئەو (قادر – قادراغا)یەی کە (هیجری – کوردی) عاشقە جەمالی بووە

دواین بەیتی لاپەڕە ١١٣ (ئەرخەشمە و گەر لوطفە بە هیجری ئەظەرێ کە) بەم شکڵەیەوە لەنگە یا دەبێ (ئەرخەشمە و وگەر لوطفە) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە یان (ئەرخەشمەوە گەر...)

لە بەیتی شەشەمی لاپەڕە ١١٧ وشەی (دوڕو..) بکرێتەوە (دوڕڕ و..) لەبەر کێش کە

راستیی وشەکەش هەر (دووڕ)ە

لە لاپەرە ۱۲۳ میسرەعی دووەمی تەخمیسەکەی سالم بەسەر شیعری مەولانا خالیدەوە کە دەڵێ:

بێ قەرار و ئیضطیرا بە ساڵ و مەهـ قانونی دڵ

ئەگەر دەقاودەقی وەرگێرین لە عەرەبییەوە بۆ کوردی ئەوسا (بێ قەرار و ئیضطیراب) دەبێتە (بێ قەرار و بێ شێواوی) کە دژ بەیەکترن. تومەز هەندێ وشە بەکار دێن بێ وردبوونەوە لەوەی ئاخۆ وەسفە یان ناوی واتایە وەك کە دەڵێن:

(دڵم تەسکین بوو) ئیضطیرابیش لێرەدا بە (مضطرب) هاتووە. نالی دەڵێ:

خاطرێکی خۆش و شۆخ و بێ غەم و جەمعم هەبوو

لێرەدا (جەمع) بەواتای (مەجموع) هاتووە کورد بە تێکڕایی دەڵێ (خاترجەم - جەمع)

لە لاپەڕە ۱٤۹ بەیتی پێنجەم و شەشەم وەها دانراوە کە خاوەنیان نەزانراوە:

وەك من ئاگادارم بەیتی شەشەم کە ئەمە دەقیەتی:

وەکو یەك دێتە بەر گوێی بهاری ئەحمەق

صەفیری بولبول و ئاوازی لەقلەق!

ئا ئەم بەیتە هی سالمە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ۱۳۱، ۱۹۹۳

بژار و گوڵبژێرێك لە هەندێ نووسراوی كوردی

دوای كۆتاپێهێنان بە پشكنینەوە لە (ئەنجوومەنی ئەدەبیاتی ئەمین فەیزی بەگ) نیگایەكی خێرام بەبەرگی (٢٣، ٢٤)ی گۆڤاری دەستەی كوردا گێڕا: لە ئاست گوتارەكەی مامۆستا د. موتابچیدا كە لە ژێر سەرناوی (نالی شاعیری غەزەلی كوردی) بلاو كراوەتەوە دەڵێم: هەرچەند ناو و زاراوەی لەبار بۆ هەر شتێك بێت كارێكی پەسەند و پێویستیشە مادەم تەمرەوێنەوە وەیا لە خەرمان زیادكەر بێت، ڕاستییەكەی دەمێكە لە هەرای (غەزەل، قصیدە). بەپێی ژمارەی بەیت پشترێ بۆتم چونكە كورتی و درێژیی هەڵبەست پێناسە بۆ خودی شیعرەكە دانانێت: ئەوەی گرنگە لە ناونانی هەڵبەست بە غەزەل یان شتێكی دیكە بابەتی شیعرەكەیە نایا حەماسەیە هەجوە، ئەفینە، وەسفە، مەدحە. ناشێ پێنج بەیت لە (صرف و نحو) غەزەل بێت و پازدە بەیت لە تەعلیماتی شیردۆشین قەسیدە بێت. من گلەییم لە مامۆستا موتابچی نییە لەوەدا كە زاراوێكی ئەدەبی ڕوون دەكاتەوە، زۆریشی لێ مەنەتبارم كە تێمان دەگەیەنێ غەزەل لە پێشەكیی قەسیدەی درێژەوە هاتووە كە هەر جارە شاعیر بەدەربڕینی سۆزی دەروونی خۆی لە چەند بەیتێكدا سەرەتای هەڵبەستی دارشتووە. من حەزم دەكرد مامۆستا موتابچی ڕەخنەی نارەزامەندانە لەو زاراوانە بگرتایە كە هیچ شتێك ڕوون ناكەنەوە، نە لە بابەت و نە لە دانەریان و نە لە كات و شوێنی بەوەلەدبوونیان و نەپارەمتیدەرن لە شیتەڵكردنی واتایان. ئاخۆ ئەگەر قەسیدەیەكی پەنجا بەیتی تەنها حەفت بەیتی لە بیران مابەوە و ناومان نا غەزەل یان وشەیەكی دیكەمان لێ كردە پێناسە ئاخۆ بەوەدا دەستمان لەم بنچكی لێرەواری شیعر و ئەدەب گیر دەبێ؟ دەمویست مامۆستای هێژا و نازیز بەدەنگ بێ لە غەزەلەكەی (كوردی) كە لە دامەنی لاپەڕە (٣٠)ی گۆڤارەكەدا نووسراوە و بەیت و نمونێكی پەڕیوەتەوە سەرەتای لاپەڕە ٣١، بەدەنگ بێ لەوەدا كە دوو بەیتی سەرەتای غەزەلە چوار بەیتییەكە ڕەویەیان (التزام)ی تێدایە و هاوچوونن، ڕەویەی دوو بەیتەكەی دیكەش هیچ كامێكیان لە یەكتر ناچن كە دیارەیەكە جاران شاعیری پێ موفلیس دەبوو. ئەمە غەزەلەكەیە:

ڕەنگی گوڵ گیانا وەكو ڕوخسارت ڕەنگین نییە

شەككەری میسری وەكو گوفتارەكەت شیرین نییە

ئەهلی چین نەققاشی چاکن خۆ بەڵان تەسویری تۆ
نەقشی خامەی کردگارە کاری وەستای چین نیە

من کە کوشتەی تیغی عیشقم ڕۆژی دیوانی خودا
بۆچی شاهید بێنم ئاخر کفنەکەم خوێناوییە

من کە ڕیسوا بووم و تەپڵی عاشقیم لێ دا ئیتر
کوردی ئەز پەروام سەر و ئیمان و گیان و دڵ نییە

دەتوانم سوێند لەسەر هەندێك بخۆم کە میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەم ئەمەیە:

بۆچی شاهید بێنم ئاخر کفنەکەم خوێنین نییە؟

مومکینیشە وشەی (ئاخر) لە (ئاخۆ)وە گۆڕابێت کە بۆ پرسیارە.

میسرەعی دووەمی بەیتی چوارەمیش بێگومان ئەمەیە:

کوردی ئەز پەروام سەر و ئیمان و گیان و دین نییە

جا ئەگەر بەرهەڵستی لەوەدا هەبێت کە (ئیمان و دین) یەك شتن خۆ (سەر و گیان)یش یەك شتن. بەیتی دووەمی غەزەلەکەش بەناچاری و بێ خۆماندووکردن بەیتێکی نالیمان بەبیردا دێنێتەوە کە دەڵێ:

مانی نییەتی قوودرەتی تەسویری ئەبرۆی تۆ
ئەم قەوسە بەدەستی موتەنەفیس نەکشاوە

شاعیری دیکەش زۆرن ئەم وێنەیان لە هەڵبەستدا کێشاوە ئیتر هەریەکەیان بەپێی دەسەڵاتی خۆی بەرز و نزم بووە.

حەزم دەکرد مامۆستای هێژا لە غەزەلەکەی مەلای جزیری واتای نیوەی دووەمی بەیتی پێنجەمی ڕوون کردبایەوە کە دەڵێ:

یا من رأی خلی فهلی یشبی بشیء قامتا

وشەی (یشبی) لە چییەوە هاتووە؟ لە (یُشبِه)ەوەیە؟ یان لە (یَشبُه)ەوە؟ چ دەبوو ئەگەر (یشبه) مابایەوە بێ بزواندنی حەرفی کۆتایی فیعلەکە هەروەك پێشتر لە میسرەعی دووەمی بەیتی سێیەمدا کردی؟

هل فی ید المفتون شیء ام کیف یصنع یافتی؟

ماموٚستا موتابچی و هەموو نووسەرانی سلێمانی بمبەخشن کە دەڵێم بەکارهێنانی (تیادا) وەك لە دێری ۲۲ی لاپەرە ۳۳دا نووسراوە دەبوو (تیا) بنووسرێت چونکە (تیا) خۆی کورتەی (تێدا)یە بەو پێیە (تیادا) بریتییە لە (تێدادا) کە شتێکە پشت لە هەموو دەستوورێکی ناخاوتنە. ئینجا ئەگەر نووسەری سلێمانی ڕێی ناچایەز بۆ خۆی بەرەوا بزانێ بابای دەشتی هەولێر و دانیشتوانی دێیەکانی نێوان هەولێر و کۆیەش دەبێ لێیان بسەلمێندرێ بڵێن (العەمدولهلّلاهی رەببی لحالەمین). دوای هەشت دێری بەرەوژێرتر دەبینین نووسراوە (حافز غەزەلەکانی تیایدا هەیە.) کە دەبوو بگوترێ (تێیاندا هەیە.) چونکە ڕاناوەکە دەچێتەوە بۆ (غەزەلەکان) بەلام وا دیارە زاڵبوونی (تیادا) بەسەر هۆشی وەنی ناخێوەردا خۆی رەهێش دەیەخێت و رواڵەتێکی نەقشبەستووی نادروست دەبێتە کلێشەی ناسازی مەبەستێکی ڕەوان. (تێیاندا، تێتاندا، تێماندا، تێیدا، تێتدا، تێمدا) کوردییەکی ڕەسەنن ناشێ بێن بە(تیایان، تیاباندا... تیاما. تیاتادا.. هتد) نالی هەردوو شێوەی (تیا، تێدا)ی بە لەباری بەکار هێناون:

۱- پەعنی ریاضی رەوضەکە تێدا بەچەند دەمێ.

۲- هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا.

ئێمە دەزانین، یان دەبێ بزانین، پریپۆزیشنی (لە) کە دەبێتە پێشگری کار (فعل) بەپێی داخوازی هەڵکەوت دەبێتە (لێ، تێ). دەڵێین.

۱- عەیب لە من مەگرە

عەیبم لێ مەگرە.

۲- بەرد لە من مەگرە

بەردم تێ مەگرە.

دەبێ بڵێم شێوە ناخاوتنی موکریانی کە بەشێك لە عەشیرەتەکانی دیوی کوردستانی عێراقیش پێرەوییان لێ دەکەن دوو پریپۆزیشنی جودایان هەیە: (لە دە) هەریەکەیان بەکارهێنانی تایبەت بەخۆی هەیە. ماموٚستا ئەحمەدی قازی لە دەمەتەقە بەدەوری (لە، دە)دا ئەم نموونەیەی هێنابووەوە: (گوێزەکە لە دارەکە کەوتە خوارەوە و دەحەوزەکە کەوت.) لەسەر حەقیش بوو، بەلام ئێمەش ناچارین بەبەشی خۆمان ڕازی بین هەرچەند لەم مەسەلەیەدا کورت دێنین، ناچارییەکەش لەوەوە دێت کە فێرین بۆ هەردوو حاڵەت هەر (لە) بەکار بهێنین و بەزەحمەتێکی زەحمەت بەڵەدی

شوێنی (دە) دەبین. نالی کە دەڵێ:

لە دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میسلی تەندوورە

ئەگەر بەشێوە ئاخاوتنی موکریانی دوواپایە دەیگوت (دەدڵدا). کە دەڵێین (لە منەوە بۆ تۆ – لە ڕانیەرا تا دەربەند) موکریانیش هەروەها دەڵێن و بەدڵیاندا نایەت بڵێن (دەبنەوە بۆ تۆ – دەرانیەرا تا دەربەند) چونکە (دە) بۆ حاڵەتی سکون، بێ جووڵەیی بەکار دێت. ئەگەر (لە دە) بەفارسی بگرین (لە) بەواتای (ز، أز) دێت و (دە)ش بەواتای (در) دێت. کرمانجیی سەروو (ژ) لە جێی (ز، أز) بەکار دەهێنێت. کێشەی پربهوزیشنی (لە) هەر خۆیەتی، بە جۆرێك لە جۆرەکانی. بەدەوری پربهوزیشنی (بە)شدا قوت دەبێتەوە: ئەم (بە)یەش لە حاڵەتی پێشگریدا دەبێتە (پێ):

١- چراکە بەناگرکە.

چراکە پێ کە.

٢- بەخەڵق ڕاگەیاندن.

پێ ڕاگەیاندن.

٣- بەمشاردا تێپەڕین.

پێدا تێپەڕین.

من لێرە موناقەشەی ئەو لایەنە ناکەم ئایا لە هەموو حاڵاندا (پێ) دەبێتە پێشگر یان وەها دەبێ هەر بەپربهوزیشنی بمێنێتەوە وەك:

١- بەدارام گوت.

پێم گوت (پێگوتن)

٢- بەدارام سەلماند

پێم سەلماند (پێسەلماندن)

مەبەست لێرەدا جیرانەتیی (پێدا، پێادا، پیا) لەگەڵ (تێدا، تیادا، تیا)یە کەوا هەمان گرفتی بەکارهێنان لە هەردوویاندا هەیە. دەبێ دان بەوەدا بهێنین کە (پێدا) دەستوورییە، هەر لەم دەستووری بوونەیەوە دەشێ بەپێی لەهجەی ناوچەیی بگوترێ (پیا). ئەمما (پیادا، پیایا) بیرای بیرای جایەز نییە.

لە نموونەی ڕەوابوون و نەبوونی زاری ناوچەییەوە ئەم نموونەیە دەهێنمەوە: وشەی جنێو لە (دژنیو)ەوە هاتووە کە تا ئێستاکەش لە بەشێکی ولاتی مەرگە و دەوروبەری ئەو ناوەدا دەڵێن (دژنیو). فەقێ مستەفایەکی حەبەی نامان هەبوو کە لەو سالانەی پاش ۱۹٦۰ بەهۆراپی و بەزوڵم لە دەست بۆرەپیاوی کرمانج کوژرا هەتا مردنی هەر (دژنیو)ی بەکار هێنا. جنێو، بەلای ڕای منەوە، دەسکارییەکی ڕەوای لە (دژنیو) کردووە چونکە ڕیزی دەنگەکانی تێك نەداوە. بەلام کە (جنێو) دەبێتە (جوێن، جوون) کارەکە دەکەوێتە سنووری هەڵەوە. (بەعەقڵ) دەکرێتە (باقڵ) هەم ڕەوایە و هەم ئێسك سووك. بێگومان دەوری ڕابەرێکی وەکو مامۆستا موتابچی هەر لەوەندەدا ناوەستێ کە داوەتی نووسەرانی کورد بکات بۆ گرتنەبەری یەك ڕێگای تەعبیری ئەدەبی بۆ پێکهێنانی زمانی یەکگرتوو: دەبێ پشتگیری بکات لە وشە و تەعبیری ڕاست و ڕەوان، لەو بوارەشدا دەسەلاتێکی سەلمێنراوی هەیە بۆ دۆزینەوەی بابەتی ڕەسەن لە چاو کەسانی تر کە هێندەی ئەو شارەزای درەختی گرووپە زمانێك نین کە زمانی کوردی یەکێکە لە شا لکەکانی.

لە میسرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی غەزەلەکەی نالی، لاپەڕە ۳٤، (گەمەست) هاتووە دیارە هەڵەی چاپە دەبێ (گەرمەست) بنووسرێت. لە ناست وشەی (سلوك، سولووك) کە بە واتای مریدی تەریقەت خۆ دەنوێنێ تێبینیم لەوەدا هەیە کە وشەکە بەپێی ڕووالەت (تەریقەت) بەدەستەوە دەدات نەك (مرید). لە شەرحی دیوانی (نالی)ی مامۆستای بیارەییشدا (سولووك) بە(سالیك، مرید) لێك دراوەتەوە. ئەمە دەقی بەیتەکەی دووەمی ئەو غەزەلەیە:

کوشتەی نیگاهی دیدەتە گەر مەست ئەگەر خەراب
بەستەی کەمەندی زوڵفتە گەر شێخ ئەگەر سولووك

بەرامبەر وشەکە دەبێ (سەلووك) بێت وەکو (غفور، شکور، لجوج). کە هەمووی سیفەتە لە ڕیزەی (صیغة المبالغة) نەك ناوی واتا. بەداخەوە قامووسم لا نییە بۆ وشەکە و واتای بگەڕێم، چی دەیڵێم لێکدانەوەی ڕووالەتی وشەکانە.

بەیتی نۆیەمی غەزەلەکە، چ ئەوەی لە شەرحی مامۆستا بیارەییدایە و چ ئەوەی لەم گوتارەی مامۆستا موتابچیدا هاتووە کە وا دەزانم ڕاگوێزراوە لەو شەرحەوە، دوو تێبینی هەڵدەگرێت، ئەمەش دەقی بەیتەکەی هەردوو سەرچاوە:

راهێڵ و تار و بۆیی کولووی بەفرە ئابشار
با بای دەدات و ماسیی پێدا دێ وەك مەکووك

تێبینیی یەکەم ئەوەیە کە وشەی (پێدا) کێشی میسرەعەکە تەنیەڵ دەکات دەبێ (پیا) بنووسرێت و بخوێندرێتەوە. تێبینیی دووەم ئەوەیە کە میسرەعەکە لەم دەقەدا بۆتە سێزدە بڕگەیی کەچی سەرلەبەری غەزەلەکە چواردە بڕگەییە دەبێ بەم جۆرە ڕاست بکرێتەوە:

بابای دەدات و ماسیی پیا دێ وەکو مەکووك

من بۆ ئەوەش دەچم کە وشەی (پۆ) بەئەسڵ لەلایەن نالییەوە (پۆد) نووسرابێت چونکە لە چەندین شیعری نالی و سالم و شوعەرای ئەو سەردەمەدا دەقی گەلێك وشە لە فارسییەوە هاتووە، هەر لەم دەقەشدا وشەی (تار)ی فارسی هاتووە لە جیاتی (تان)ی کوردی. واش دەزانم دەبێ (ڕایێڵی تار و پۆد) بێت، چونکە مەبەست ئەوەیە کە کولووی بەفر ڕایێڵی تان و پۆی ئابشارە ناشێ ڕایێڵەکە جودا بێ لە تان و پۆ کە هەر خۆی تان و پۆکەیە ئیتر چۆن (واوی عطف) جێی لەوێدا دەبێتەوە لە نموونەدا دەڵێم کە مەبەستت بوو بڵێی (دەستی چەپ و ڕاستم) ڕێت نییە (واوی عطف) بخەیتە جێگەی (ی)ی اضافە و بڵێی (دەست و چەپ و ڕاستم) چونکە دەستەکە خۆی چەپ و ڕاستەکەیە.

لە گوتارەکەی د. عەبدوڕەحمانی حاجی مەلا مارفدا ڕوونکردنەوەی پسپۆڕانەی بەنرخ هەیە بەکەڵکی هەموو کەسێك دێت لەگەڵ زمان و ڕێزماندا خەریك بێت. بەڵام لە گۆشەیەکی بەرتەسکەوە ڕێم هەیە بۆچوونێکی خۆ کە ئەگەر لە زانینی ڕەسمیشەوە نەبێ هی تێوەرامان و لێکدانەوەی بیندرێژەوە بخەمە ڕوو.

لە پێشەوە دەبێ بڵێم گوتارەکە لە ڕوانگەی زمانەوان و بیریارە ڕووسەکانەوە سەرنج لە زمان و ڕێزمان و بەشەکانی دەگرێ. سەیرێکی لیستەی سەرچاوەکانی بکەیت دەبینیت پتر لە سەدی ئەوەدیان ڕووسین کە لەمەدا چ عەیبێك پەیدا نابێ بەڵام لەوانەیە تێڕوانینی هەر بابەتێك بێت لە وڵاتێکی وەکو ڕووسیادا کە ئایدیۆلۆجیای سیاسیی فەرمانڕەوا بووە بەسەر هەرچی بەرهەمێکی مادی و مەعنەرییە، بکێشێتەوە بۆ ئاکامی ئاسان وەیا تەنك وەیا بڕشت کە جۆرێکی ڕەنگدانەوەی سیاسەتە لە بابەتدا. لە نموونەدا دەڵێم بەراوێزی ژمارە ٢٤ لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٨٧ی گۆڤارەکەدا

ڕووبەڕووی ئەم بیروڕایەمان دەکات: (پێویستی لێکۆڵینەوەی مێژووی پێشکەوتنی زمان ئەو هەڵوێستە بەناوبانگەی ف. ئینگلیز دیاری دەکا کە وتوویە: «کەرەستە و قاڵبی زمانی زگماك تەنیا بەئاگاداری و وردبوونەوە لە پەیدابوونی و پێشکەوتنی لەسەرەخۆی پلە بەپلەی، ڕوون و ئاشکرا دەبێ. ئەگەر گرینگی بەوە نەدرێ، ئەوە ناتوانرێ قاڵبە مردەکانی ئەو زمانە و زمانە مردوو و زیندووەکانی هاوڕەگەزی بزانرێ». ئەم قسەیەی ئینگلیز ئەگەر لە سایەی پایەی بەرزی سیاسیی خۆیەوە نەبێت بەدیهییەکی سادەیە هی ئەوە نییە بێتە ناو کتێبانەوە. ئینجا چەند چەوتی و هەڵەشی تێدایە یەکجارەکی لە زانستی زمانی دادەبڕێت. یەك لەو هەڵانە ئەوەیە کەوا هیچ زمانێکی زگماك نییە (پەیدابوونی) زانرا بێ هەتا وردبوونەوەی تێدا بکرێت. بەشیا بڵێ وردبوونەوە (لە پێشکەوتنی) بکرێ ئەویش بەمەرجێك شکڵی کۆنینەی بەنووسین پارێزرابێت، خۆ دنیا ڕاست بێتەوە ناتوانێ (ورد بێتەوە) وەیا (ئاگادار بێ) لە زمانێکی کە بەر لە ۲۰ هەزار ساڵ قسەی پێ کراوە. هەڵەی دووەمی کە بڕیتییە لە ئاتەواوی، ئەوەیە کە ئینگلیز بەبیری نەهاتووە حیساب بۆ تاو و تەنیسری زمانی بێگانە لە (زمانی زگماك... و هاوڕەگەزانی) بکات. تۆ بێنە زمانی فارسی پاك بکەوە لە وشەی عەرەبی کە بەئانقەست دەکرێتە ئاراێشتی زمانی ئەدەبی یەککرتووی فارسی، چی ئەوتۆی لێ ئامێنێتەوە بەکەڵکی ئاخاوتن بێت. ئەوەی پێی دەگوترێ زمانی (هزڤارش) سەرلەبەری وشەی ئارامییە کە دەترنجایە کلێشەی پەهلەوییەوە بەلام لە خوێندنەوەدا بەدیلە پەهلەوییەکە بەکار دەهات و واش دەبوو وشەی پەهلەوی ئیعرابی ئارامیی پێوە دەلکا. زمانی کوردی بکەیتە نموونە دەبینیت لە ڕێی ئاینی ئیسلامەوە زۆربەی زاراوە وشەیە سەر بەئاین و مامڵەتی شەرعی عەرەبییە بەشێکیشی میراتی عوسمانلییانە و هێندێکی بەمێوانەتی لە فارسییەوە هاتووە و گەلێك وشەی ئەورووپایشی تێ کەوتووە، هی مەغۆلیشی تێدایە. ڕاستیی مەسەلە لێرەدا ئەوەیە بەدرێژاییی ڕۆژگار زمانە دراوسێکان نەك هەر وشە بگرە تەعبیریشیان لێکتر خواستووەتەوە تاکو ئەگەر گۆڕان و شێوانیان بەسەردا هاتبێت ناتوانرێ ڕاست بکرێنەوە مەگەر هانا ببرێتە بەر ئەو زمانەی لێوەی کەوتوونەتەوە: ئینجا ئەگەر بگوترێ ئەو هێندە وشە و تەعبیرانەی لە زمانێکی بێگانەوە هاتوون لە چاو وشەی ڕەسەن وشەی (هاوڕەگەز) ئەوەندە کەمن نرخی ڕایەکەی ئینگلیزی پێ ناشکێ، لە وەڵامدا دەگوترێ هەر نەبێ بایی ئەم کەمبوونە کەلەبەر لە ڕایەکەی ئینگلیزدا هەیە

سەرەڕای ئەوەی کەوا چی گوتووەتی ئەگەر لێنی بێدەنگ بایە زانستی زمان زەرەری نەدەکرد، وەك ئەوەی کە من یان تۆ بڵێین و نەڵێین لەخۆوە ئاشکرایە کەسێکی شارەزای زانستی زمان نەبێت و سەرنجی قووڵی لە بابەتەکانی نەگرتبێت سەرکەوتوو نابێ لە بۆچوون و بیروڕاکانی سەر بەزمانەوانی، چونکە ئەم قسەیەش وەك هینەکەی ئینگلیز لە ڕادەی بەدیهییەدا و چ ڕێنموونییەکی تێدا نییە و بەئاسانی دەتوانین لێشی زیاد بکەین و بڵێین: زمانەوان هەتا پتر شارەزای زمانە هاورەگەزەکان و لێك جوداکان بێت باشتر بۆی دەلوێ بیرگێڕی لە ئان و بۆی (زمان) بکات. لە پەندی فەلاحاندا قسەیەکی ئەستەق هەیە دەڵێ کابرایەك خۆی کردبووە پسپۆڕی هەرمان هەڵگرتن و دەغڵ داگرتن، پاڵی لێ دابووەوە و دەیگوت: گەنم لەسەر گەنم ڕۆ بکەن و جۆش لەسەر جۆ.. ماڵئاوابێ بۆ ئەو ئەقڵەی کە ئەگەر لە کاریشی نەهێنابایە گەنم و جۆ جێگەی لەباری خۆی نەدۆزییەوە.

ئەم گرنگییەی بۆ ڕایەکەی ئینگلیز ڕەوا دیتراوە لە گەلێك حاڵ و باردا بۆ غەیری ئەو و لە مەیدانی زۆر گرنگدا ڕەوا دیتراوە کەوا نەك هەروەك ئینگلیز بێ لزووم بووە بگرە هەتا بڵێی زەرەربەخش و وێرانکاریش بووە، ڕەنگە لەباری پێچەوانەدا ڕایەکی زێدە ڕووناکی بابایەکی بۆرەپیاو کەس ئاوڕی لێ نەداتەوە حەمدی دەڵێ:

بـازاڕی دەهـرە قـیـمـەتـی ئـەشـیـا بـەجـێـگـەیـە
مێشێ بگاتە ڕوویی نیگار هەر لە خاڵ ئەچێ

چ گومانم لەوەدا نییە لە نووسینەکانی د. ئاورەحماندا بیروڕای ئەوتۆ هەیە چەندین ئەوەندەی ڕایەکەی ئینگلز و ئەو ڕاپانەی بەسەرچاوەی داناون وردبینوتر و نیشانە پێکاوترن، مەبەستیشم لە تێکڕای نووسینەکانییەتی بەتایبەتی ئەوانەی زادەی فکری خۆیەتی. ئایا چەند لەو جۆرە ڕایانەی دەکرێن بەدروشم؟ کەچی شێخی تەریقەت قرلێنە دەهێنێتەوە سەڵەواتی لێ دەکێشن، لێی موبارەك بێ.

ئەو گۆشە بەرتەسکەی کە گوتم ڕێم نەدا بۆچوونێکی خۆمی تێدا دەربڕم مەنعم ناکات لەوەی بەهێنی پێویست لە تاکە مەسەلەی ناو گوتارەکە بکۆڵمەوە. یەك لەوانە سەرناوی گوتارەکەیە کە لە (بنەما سەرەکییەکانی زمان) هاتووە. بەلای منەوە پەراوێزی (زمان) لێك دەکێشرێتەوە پتر لە داخوازییەکانی (ڕێزمان) هەر نەبێ لەبەر تیشکی ئەو ڕاستییە زڵەی کە زمان دایکی ڕێزمانە. ڕۆژگارێك کە مرۆ دوای پشکووتنی

هۆشی دەستی کرد بەگروگاڵی ئاخاوتنی سەرەتایی لە ئاکە وشە بەولاوە وجوودی نەبووە. کەس نازانێ چەندین ساڵەهای برد هەتا (کار -فعل) پەیدا بوو، ئینجا کاتەکانی کار، ئینجا گەردانی... زمان تەرجومانی هۆشە، تا بتوانێ لە ڕێی ئاخاوتنەوە (کە دەکا ڕستەی خاوەن واتا) تەعبیر لەو وێنە و نیازانە دەداتەوە کە بەهۆشدا تێ دەپەڕن. وا دەبێ (وشە)ی قامووسی واز لێ دەهێنێت بۆ وشەی دەرەوەی قامووس و ڕێزمان وەك کە (پشە، ختە) بەکار دەهێنێت بۆ بانگهێشتن و دەرکردنی پشیلە کە هەردووکیان دەنووسرێن، واتای کاری فەرمانیشیان تێدایە بەڵام وشەی ڕێزمانی نین کە گەردان بکرێت، جا ئەگەر لە قامووساندا نووسراون بەوەدا نابنە وشەی ڕێزمانی چونکە قسەی وشەکان لەگەڵ مرۆڤ نییە ڕووی لە زیندەوەرە. لەم بابەتە دەنگدان و بانگهێشتنی زیندەوەر دەنگی وەها هەیە نووسینیش هەڵناگرێت وەك کە مەیتەر یان شوان و گاوان لە ئاژەڵەکان ڕادەخوڕن یان بۆ ئالیك بانگهێشتنیان دەکەن. نموونەیەکی مناسبی ئەم جێگەیە لە نووسینەکەی د. ئاورەحمان دەهێنمەوە کە لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٧٨دا (ئازاد هات.) و (ازاد هات؟) دەبینین: نیشانەی پرسیاری شکڵی دووەمی ڕستەکە خۆی لە خۆیدا پێوەندیی بەڕێزمانەوە نییە ڕستەکانیش لەلایەن پێکهاتنەوە یەك شتن و ڕێزمان هیچی پێ ناکرێ لە خودی ڕستەکاندا بنەما بدۆزێتەوە بۆ لێکتر جوداکردنەوەیان کەوا (ئازاد هات) ڕستەیەکی خەبەرییەو (ئازاد هات؟)یش ئینشائییە کەچی (زمان) توانیوەتی بەجۆری گۆڕینی ئاهەنگی دەنگ بۆ سەرباری پرسهار جارێکیان ڕستەکە بکاتە خەبەری و جارێکیان بیکاتە ئینشائی. ئەو جۆرە جوداوازیی ئاهەنگیش لە خەبەرەوە بۆ پرسیار لەوانە نییە بنووسرێت چونکە مۆرفێمەکان لە هەردوو حاڵەتدا یەك شتن. لە پرسیار واز بهێنە و وەرە سەر حاڵەتی لۆمەکردن وەیا شکاندنەوە وەیا هەڕەشە وەیا گلەیی دەبینی لە تەنها وشەی ناوی (ئازاد)دا هەر جارە ئاهەنگێك پەیدایە لەگەڵ مەبەستەکە خزم بێت، تا لەمانەشدا ڕێزمان هیچی پێ ناکرێت مەگەر بەنیشانەدانان وەك نیشانەی سەر ڕێوبانان کە هەریەکە پێ ئاخاوتن واتایەك ڕادەگەیەنێ وەك: (تێ پەڕە - بووەستە - بەواش کە - بەچەپدا...). لە نموونەدا دەڵێم کە ویستت (ئازاد هات؟) بخەیتە بەر حوکمی ڕێزمانەوە وشەیەکی بچووکی سەر بەپرسیاری بخەرە پێشەوە و بڵێ (ئەرێ ئازاد هات؟ ئایا ئازاد هات؟) هەروەهاش بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەبەستە جودایانەی وەك لۆمە و هەڕەشە، دەشێ هێندێ لەوان بەخستنەسەری زیادییەك ببنە ڕێزمانی،

هێندێکیشیان هیچی لەگەڵدا ناکرێت مەگەر ئاهەنگی دەربڕینی، کە سەر بەزمانە نەك ڕێزمان. بەمێتێکی سەرلەبەری صۆفیگەریی مەولانا جەلالی ڕۆمی لە دیوانەکەی ناودار بە(شەمسی تەبریزی) ئەمەیە:

تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەن
تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەناها یاهو

ئەم وشە بێ واتایانەی قامووسی، ورێنەی بەنگکێش نییە، بگرە قسەی سارووسڕی عادەتیش نییە کە مرۆی سادە تێکی هەڵمەشێنێت. لە ڕووی قیاسەوە وەك شیعری ڕەها و تابلۆی سووریالییە کە ژان و ژوواری ناخی دەروون بەوەسیلەیەکی تەعبیری ئەوتۆ وەدەر دەنێ ناخاوتن و فرچەگێڕی ئاسایی دەرەوەستی نایەت. (تەنەنەنتەن) بەر دەستووری ڕێزمان ناکەوێت کەچی لە جەزی زماندایە و بەمۆرفێمی عادەتی ڕۆنراوە.

پاش لێبوونەوە لە (ئازاد هات..) لە سەرەتای لاپەڕە ٧٩ بیرورایەکی ف.م. بیریزین، ب.ن گۆلۆڤین کە ژمارەی ٢ی پەراوێزی دراوەتێ بەم جۆرە هاتووە: (بەم شێوەیە ماکی ڕێزمانی، کە وەسیلەی دەربڕینە، بەتاکە تاکەی وشەوە بەند نییە، بەڵکو بەماکی وشەوە: مۆرفێم و ئەو ئامرازانەی لە ڕووی ئەرکەوە لێیەوە نێزیکن و هەروەها ئاواز و شێوەی ڕیزکردنی وشەکانەوە بەندە).

ڕاستییەکەی من ناتوانم یەك هەنگاو لەگەڵ ئەم ڕایەدا بڕۆم نەك هەر لێڵی و تەماویبوونی واتای سەرلەبەری ڕایەکە کە نازانم بەسەر چییەوە کورك دەبێت. کەی (وەسیلەی دەربڕین) ڕێزمان بووە؟ ئەدی (زمان) وەسیلەی چییە؟ڕێزمان دەستووراتی ڕوونکردنەوەی تان و پۆی زمانە، خزمەتکاری زمانە، سێبەری زمانە. ڕێزمان هەبێت و نەبێت زمان لە کاردا دەبێت خۆ لە سەدی نەوەد و پێنجی ئاخێوەری جیهان نازانێ ڕێزمان چییە. قوتابیی قوتابخانەکانیش بەزۆری لە ئەزموونیدا دەکەون. زاناکانی زمانیش لەگەڵ یەکتردا نەگونجانیان زۆرە. ئەم باسەش زۆری بەبەرەوە هەیە. لێی دەترازێم بۆ تێبینییەکی دیکە لەوەدا کە دەڵێ ماکی ڕێزمانی بەتاکە وشەوە بەند نییە بەڵکو بەماکی وشەوە.. کە مۆرفیم و... ئامراز و... ئاواز و... شێوەی ڕیزکردنی وشەکانەوە بەندە. چەند سەیر و سەمەرەیە کە لە سەرەتای وتاردا وشەی زمان و پێکهاتنی ڕێزمانی دوو بنەمای سەرەکیی زمان بن، لەم ڕایەی بیریزین و گۆلۆڤینیشدا وشە جێ چۆڵ دەکات بۆ مۆرفیمەکانی ئەو ئامرازانەی لێیەوە نزیکن و بۆ ئاواز و

شێوەی ڕیزکردنی وشەکان... مۆرفیم دەشێ بەسەربەخۆیی باس بکرێت کاتێك لە فۆنۆلۆجی و فۆنەتیك بدوێین بەڵام کەی بەبیری کەسدا هاتووە کاری (هات) پێوەندیی بە (ماکی ڕێزمان)ەوە نەبێ ئەمما هەر کاتێك لەو سێ مۆرفیمە یەکسەر بەڕێزمانەوە بەند بێت. ئینجا کە باسی (ئاواز) بەقاچاغ دێنێتە ناو لێکۆڵینەوەوە بەبیریدا نەهاتووە کە قسە لە (ڕێزمان)ە نەك (زمان) یاخود باشتر ئەوەیە بڵێین فەرقی بەوە نەکردووە زمان و ڕێزمان یەك شت نین هەروەك جوغرافیای کوردستان و وڵاتی کوردستان یەك شت نین... کە دەڵێ (شێوەی ڕیزکردنی وشەکان..) لەوەی تێبەر نەکردووە کە بڵێ (شێوەی ڕیزکردنی هەنجیرەکان و سەبەتەکان و نازانم چیبەکان) چونکە لە زمان و ڕێزماندا تێکبەستنی وشە و ڕستە بەهەر هۆیەك بێت، بایەخدارە نەك ڕیزکردنیان. دە هەزار وشە لە قاموسدا ڕیز دەبن بەك ڕستەی ئاوێتی لەو ڕیزکردنەدا پەیدا نابێ.. لەمانەش بترازێین نەمەبوو (نامراز) بخاتە تای ئەم سێ مادە کەم بایەخەی (مۆرفیم، ئاواز، شێوەی ڕیزکردن)ەوە مادەم قسە لە زمان و ڕێزمان بێت.

سەیرێکی چەند دێری خوارەوەتر بکەن لەو لاپەڕەیەدا کە بیروڕای د. ئاورەحمانە دەبینن تا چ ڕادەیەك قووڵترە لەو تەنکاوەی دوو زمانەوانە ڕووسەکە. لە دێری نۆیەمی قسەکانی د. ئاورەحماندا کۆتایی ڕستەیەك هەیە کە ئەمە دەقی ڕستەکەیە: «ڕستەش لە وشە پێك دێت، کە بەپێی یاسای ڕێزمانی پێکەوە دەبەسترێن». چەند نوستادانە گوتی: «پێکەوە دەبەسترێن»!! هەر دوای ئەمەش دەڵێ «وشەی پچڕپچڕ کە خاسیەت و پێوەندیی ڕێزمانە بەیەکەوەی نەبەستبن، ناتوانن بەرێك دەربەڕن) تا ئەم ڕایەش سەرلەنوێ بەبوارێکی تازەدا بەرەو تەنکیدی (تێك بەستن)ەوە دەڕوات نەك ڕیزکردن. بەداخەوە نازانم ئەو نووسینەی لە دێری پێنج هەتا دێری بیستی لاپەڕە ٧٩ی گرتووەتەوە چەندیان بیروڕای د. ئاورەحمانە و چەندیشیان هی پ. ئا. بۆدلگۆڤە کە بەراوێزی ژمارە ٣ لە کۆتایی دێری بیستەمدا نیشانەتی بۆ دەکات. ئەوەندە هەیە هەتا بەرەو دامەنی دێرەکان دەبیتەوە تووشی بۆچوونی سەراوی دەبیت. دوای ئەو نموونەیە لە بیروڕای د. ئاورەحمانم خواستەوە ئاڵۆزیلۆزی دەست پێ دەکات تا دەگەینە ئەم بۆچوونە سەرەوبنە کە دەڵێ: «پێکهاتنی ڕێزمانی خاسیەتێکی هەرە گرینگی زمانە وە بەبێ ئەو زمان پێك نایەت). لەم قسەیەدا مەحکوومبوونی زمان بەڕێزمانە چووەتە پلەی بەندبوونی گەرانی گەرۆك بەبەنزینی کە دەزانین بەنزین بەشێکی گەرۆك نییە کەچی ڕێزمان بەشێکی زمانە وەك تایە و مەکینە بەشێکی گەرۆکن تۆ ناتوانیت

ڕێزمان لە جوغزی مان دەرهاوێژێت بەنیازی ئەوەی لێی بکەیتە حاکم و ئاغا. لە نووسینی کۆنمدا گوتوومە: چونکە زمان تەرجوومانی هۆشە هۆشیش قابیلیەتی ڕێکخستن و یەکگرتن و یاسادانانی هەیە بۆیەیە زمان توانیوەتی ببێتە خاوەن (دەستوور) کە زادەی مەنتیقی هۆشە. گوتووشمە: دوای ئەوەی زمان بوو بەخاوەن دەستووراتی تایبەت بەخۆی کەوتە بارێکەوە بتوانێ لە مەنتقی ناوەکیی خۆی، نەک هەر لە مەنتقیی هۆش، دەستووراتی ڕێزمانی هەڵێنجێت تا ئەوەی لە تێك ئاڵقانی هەزاران وێنەی زیهنی لەگەڵ چەندەها یاسای ڕێزمانی دیارەی (شاز - ڕیزپەڕ) لە ڕێزماندا پەیدا دەبێت کە دژی خورگەی مەنتقی هۆش تێ هەڵدەچێت. لە دیارەی (ڕیزپەڕ - شاز)دا بۆت دەردەکەوێت کە (ڕێزمان) و یاساکانی لە ئاستیدا پەککەوتەن کەچی (زمان) هەر حاکمە بەسەر شازدا وەك کە حاکمە بەسەر ڕێزمان و کەرەستە و دەستووراتی. هیچ بەرهەڵستێکی عەقلی لەوەدا نییە کە زمان بێ یاسای ڕێزمانی بتوانێ ڕاگەیەنی بێت: گویا ئەگەر هەموو فیعلەکانی وەك (گوتم، دەڵێم - بیستم، دەبیەم). لە گەرداندا ڕیزپەڕ بانایە چ دەقەوما، خۆ دەزانین بەشێکی زیندە زیندە بەرچاوی فیعلەکانی زمانی ئینگلیزی لە ڕابردووەوە بۆ ئاییندە گەردانی بێ یاسایان هەیە؟ ئەمە دەڵێم ڕەنگە من یەکەم کەسیش بم بۆ ئەوە چووبێ کە بەشی هەرە زۆری فیعلی کوردی گەردانی دەستوورییان هەیە وەك فیعلی ڕوودان (مطاوعی عەرەبی) و کارا نادیار (مبني للمجهول) و ڕێژەی (خشین، دزین، کێلان، ژماردن، پالاوتن، پساندن - بەپاشگری «اندن»). دەبێ بڵێم نموونەی (خشین، دزین)م بۆیە بەدوو ڕێژە دانا چونکە (دزین) تێپەڕە و (خشین) تێنەپەڕە کەچی گەردانیان بۆ ئاییندە وەکو یەکە: (خشیم، دەخشم - دزیم، دەدزم). لەلایەکی دیکەوە (خشین) هەرچەند تێنەپەڕە بەلام فیعلی ئیرادییە نەك هی داوودانەخۆ ئەگەر هی ڕوودانیش بایە وەك (خزین) گەردانی نەدەگۆڕا، مەگەر لە فیعلی زیندە دەگمەن کە هەندێ لەهجە گەردانەکەی دەباتەوە بۆ گەردانی فیعلی ڕوودان و دەڵێ (دەخزێم) وەك کە دەڵێ (سووتام، دەسووتێم).

ئەگا لە ئاست ڕێژەی (کێلان، پێوان) کە تێپەڕن، (شێوان، گێژان) بەبیری زمانەوانی شلکدا بێت و وا بزانێ لە ئاییندەدا دەبنە (دەشێوێم، دەگێژێم). بەسەردا ڕێژەیان ڕیزپەڕ بووە، دەڵێم هەرچی فیعلی ڕوودان و کارا نادیار هەیە کە کۆتاییان بە (ا) هاتووە لە گەرداندا ئەو ئەلفەیان دەبێتە (ێ) وەك: پا، دەپسێ- ڕما، دەڕمێ - شکا، دەشکێ -کوژرا، دەکوژرێ - دیترا، دەدیترێ... هتد. لە ڕێژەی کێلان فیعلی (وێران) لە

گومانداپە ئایا تێپەڕە یان تێنەپەر، لەلایەکەوە بەشێکی زۆری ناخێوەری کورد وەك تێپەڕ گەردانی دەکات و دەڵێ: (وێرام، دەوێرم) هی واش هەن، بەتایبەتی لە نێوان عەشیرەتدا دەڵێن (دەوێرێم) وەك کە فیعلی ڕوودان بێت نەك تەنها تێنەپەڕ بێت، ئەگەر فیعلی ئیرادی بروایە وەك (هەڵستان) دەبوو لە ئایندەدا ببێتە (دەوێرم)، هەڵستانیش دەبێتە (هەڵدەستم، نەك هەڵدەستێم). لەگەڵ ئەمەشدا کە (وێران) بەزۆری وەك تێپەڕ مامڵەتی لەگەڵدا دەکرێت و لە گەرداندا دەکرێتە (وێرامان، وێرایان) دیسانەوە دەبێ هەست بەوە بکەین کە بەرکار (مفعول) داوا ناکات ئەو دەمە نەبێ کە وەکو چەند فیعلێکی کوردی بۆ (مبادرە) بەکار دێن ئەویش لەو حاڵەتەدا مەفعوولی ناسەریحی دەبێ. سەیری ئەم نموونانە بکە:

هاتم بنووم لێیان تێك دام

وێرامان بنووین

هەستام بڕۆم باران لێ نەگەڕا

دەڵێم بهێڵێم و ناوێرم

ئەم کارانەی (هاتم، هەستام، دەڵێم)، لەم بەکارهێنانەدا واتای ئەسڵییان مەبەست نییە: (هاتم، هەستام) بەواتای (خەریك بووم)ە (دەڵێم)یشکەش بەواتای (دەمەوێ، نیازمە)یە. لێرەدا بەرکاری (وێرامان) فیعلی (بنووین)ە و لە هەموو ڕستەکانیشدا بەرباری (مبادرە) کە فیعلێکی نیشانییە وەکو (بنووین). فیعلی (وێران) جگە لەم حاڵەتە کە دەگەمەنە، لە حاڵەتی ئینتیقالیشدا تەنیا یەك مەفعوولی دەوێت بارتەقای فیعلی تێنەپەڕ وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

وێرامە مەحموود، دەوێرمە مەحموود، دەیوێرمێ.

چوومە بازاڕ، دەچمە بازاڕ، دەیچمێ.

کەوتمە باغەکە، دەکەومە باغەکە، دەیکەومێ.

فیعلی ئینتیقالی تێپەڕ لە جێی مەفعوولێك دووی دەوێ، وەك:

بەردم گرتە چۆلەکە [بەرد، چۆلەکە]

دەستی خستە باخەڵم [دەست، باخەڵ]

دارام هەنارە ڕانییە [دارا، ڕانییە]

دەبوو بشڵێم لە ڕیزەی (بژاردن، سپاردن، هەناردن)دا کە هەموو دەستووری تەنها

فیعلی (خواردن) ڕیزمەرە کە لە ئایندەدا دەبێتە (دەخۆم) نەك (دەخوێرم) وەك ئەوانی سەروو دەبنە (دەبژێرم، دەسپێرم، دەھەنێرم، دەنێرم).

ئەم لادانە ناچارییە لە ئەسڵی بابەتی موناقەشە بەنیازی کەلەبەرگرتن و سوودی خوێنەر بوو کە هەموو دەم هەڵی خوێندنەوەی بابەتی ئەوتۆیی چەنگ ناکەوێت.

ڕاستییەکەی، مەبەستی من ئەوە نەبوو لە هەموو ئەو شوێنانەی گوتارەکە بدوێم کە بەلامەوە تێبینی هەڵدەگرێت، ئێستاش مەبەستم نییە هەر نەبێ لەبەر دوو هۆی سەرەکی:

یەکەمیان ئەوەیە کە نووسینەکەم بەجۆرێکی وەرسکەر درێژ دەخایێنێ. دووەمیان ئەوەیە بەشی هەرە زۆری ئەو بیروڕایانەی لە نووسەرە ڕووسەکان وەرگیراوە ئەوەندە کەمبڕشت و سەرەتایین هی ئەوە نین جارێکی دیکەش خەڵق بەخۆیەوە خەریك بکات. شتێکی کە بەئیلحاحەوە خۆی لێ کردم بەئامانجی یەکەمی شەرحدان و ڕوونکردنەوە لەم نووسینەمدا دوو بیروڕای ئا. ن. گڤۆزدییێڤ بوون کە لە بەرەو کۆتاییی لاپەڕە ٧٩دا ژمارەی ٤.٥ی بەراوێزەکانیان دراوەتێ. چی لێرەدا کارمان پێیدایە شەش دێری دوایێنی پەرەگرافەکەیە کە دابڕینیان لە زنجیرەی بابەت خەلەلێکیان پێ ناگەیەنێت. ئەوەتا دەقی دێرەکان:

[وێکچوونیش لە نێوان ئەو دەستەواژانەی «ڕێزمان»یان تێدایە وەك «یاسای ڕێزمانی»: «دەستووری ڕێزمانی»: دیاردەی ڕێزمانی» ئەوە دەگەیەنن کە: یەکەم – «ئەوەی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە بوونێکی مەوزووعیی هەیە». دووەم – دامەزراندنی زانستی زمان بۆ ئەو ڕێژە مەوزووعییانەی لە زمانەکەوە هەڵدەهێنجرێن. ئەو ڕێژانەش دەشێ ڕاست بن و دەشێ هەڵە بن].

لە پێشەوە دەبێ بڵێم مامۆستا گۆزدییێف دەبوو خۆپارێزی بکات لەو حوکمە موتڵەقەی کە دەری بڕیوە بەسەر (مەوزووعیبوونی هەرچی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە). ڕێزمان فەلسەفە و زانستی و بابەتی ئەوتۆیی نییە کە لە خۆوە و بەهێی دەستوورەکانی ناوەکیی خۆی مەوزووعیبوونی کەرەستەی ناھاوتن دەرك بکات: ئایا دەنگی (ی) لەخۆوە هیچ واتایەکی هەیە مەوزووعی و نامەوزووعی بێت؟ کە خرایە دوای (جوان) و (جوانی) پێك هات، ئەم واتایە تەجریدییە لە کام لەرانەوەی (ی)ەکەوە زایەوە؟ ڕەنگە بگوترێ چونکە بەئەسڵ وشەی (جوان) واتایەکی مەوزووعیی

هەیە کەرستەیەکی کە پێشیەوە دەبەسترێت ئەو مەوزووعییەتە وەردەگرێت، تا لێرەشدا واتای مەوزووعییەت لە عەینی تێکبەستن و بەستنەکەوە چرز ناکات وەك خونچە لە بنە گوڵەوە یەکسەر چرز دەکات: ئەوەی تەجریدەکە لەو (ی)ەوە دەخوڵقێنێ نەك رێزمان نییە و بەس بگرە (زمان)یش نییە بەڵکو هۆش و مەنتیقی مرۆیە، خواز و نیرانەی مرۆیە کە دەبینین لە دەریای ئەفسانانەدا مرز بەلای ورێنەی وەهادا چووە یەك زەرە مەوزووعییەت و مەنتیقی تێدا نییە کەچی هەموو ورێنەکان بەپێی یاساکانی رێزمان رێکوپێکن و عەیبیان لێ ناگیرێ. مامۆستا گۆرزدییف ویستوویەتی پارسەنگێکی قسە بێ لەنگەرەکەی بەوەدا بداتەوە کە لە کۆتایی رایەکەیدا دەڵێ: «ئەو رێژانەش دەشێ راست بن و دەشێ هەڵە بن» بەلام پێوەی دیارەکە بەرەو قووڵایی مەسەلەکەدا نەچووە چونکە نە چارەیەکی مەوزووعیەتبوونی هەڵەی کردووە و نەزانیوەتی (یان بەبیریدا نەهاتووە) هەڵە پێوەندیی بەرێزمانەوە نییە و نە بۆ شتێکی دیکەی زێدە گرینگیش چووە لەم رایەیدا کە (هەڵە) تاکە شێوەی بێژۆکی ناخاوتنی نادروست نییە چونکە بەلای کەمەوە بە سێ شێوە بێژۆك هەن لە ناخاوتندا کە ئەگەر بەکێشانە و پێوانەی (رێزمان) هەڵسەنگێندرێن راست و دروست دەردەچن:

شێوە بیـژۆکی یـەکـەم هـەڵـەیـە.

شێوەی دووەم درۆیـــــــــــــــە.

شێوەی سێیەم قسەی بێ واتایە.

شێوەی چوارەم قسەی بێ واتای رێزمانە کە ئەمەیان جودایە لەوان.

شێوەیەکی دیکەش هەیە کە وەك ورێنە جودایە لەو سێ شێوە بێژۆکەی باس کران ئەویش قسەی واتاداری رێزمان چرووك. شێوەی دوایین کە ئەویش نایەتە حیسابی ئەم نووسینەوە قسەی بێ واتای بێ رێزمانە.

رێزمان دەتوانێ لەلای خۆیەوە بەدەنگ بێت لە یەکێك بڵێ (نێمە خواردتان) بەلام هیچی پێ ناکرێ لەگەڵ درۆ و هەڵە و قسەی رێزمانیی بێ واتادا: ئەم بێ دەسەلاتییە سروشتییەی رێزمان وەك بێ دەسەلاتیی (باغەوانی)یە لە ئاست بارانی ناوەختدا. بابایەك بەپێی دەستووراتی رێزمان دەڵێ: بروسکە بڵێسەی هەناسەی دێوە. یاخود گاڵتەبازێك دەڵێ: لە بازاڕ شووتی راوی پۆلیسێکی نا. یەکێکی دیکە گوتی: هەتا لای بەهار سەرجەمی پەپوولە لە توێکڵی فیزیابەدەر ئەرێوی دەسمێت و هیچ، مەگەر

لایلایە چاری مەسەلەی سۆمالی پێوە بلکێت. تا ئەم ڕستانە هەڵەی ڕێزمانییان تێدا نییە و ڕێزمانیش ناتوانێ لێیان بەدەنگ بێت چ جایی ئەوەی کە خاوەن ڕێزمانەکە خۆی نەزانێ ئایا قسەیەکی دەبیستێت ڕاستە یان هەڵە یان درۆ.

مرۆڤ، لە ڕێی کاریگەری هۆشەوە کە ئالەتی تێگەیشتن و (تصور) و بیردۆزی و هەڵسەنگاندن و ڕاستگۆیی و درۆزنی و بەهەڵەداچوون و نیشانە پێکانیەتی. بەناچاری و لە شێوەی حەتمیدا مەخلوقێکی (زاتی)یە و لە هەموو جیهانی زانراو و هەست پێکراودا تاکی خۆی نییە بۆ (زاتیبوون) تەنانەت (مەوزووعیەت)یشی لە زاتەکەیەوە دەزێتەوە، لە پێش هەموانەوە (زانست)ەکانی کە لە سەرەتادا هەمووی گەلالەیەکی پڕ هەڵە بووە، بەلام مرۆڤ بەڕاستی داناوە وەك کە باوەڕی وەها بوو سروشت بریتییە لە چوار عنصر: ئاو، خاك، هەوا، ئاگر دواتر دەرچوو هیچیان (عنصر) نین.

زانستی ئاسمانناسی وەهای دەزانی ئاسمان بەدەوری زەویدا دەخولێتەوە: دەرچوو (ئاسمان) هەر لە بەیندا نییە. خولاسە زانستی کۆن لە هەر مەیدانێك بووبێت هەر نەبێ لە چەند ڕوویەکەوە هەڵەی تێدا بووە، هەندێکیشی سەرتاپای هەڵە بوو کەچی بە(زانست) حیساب دەکرا، دەشبوو وەها بێ چونکە ڕێی دیکە نەبوو بەرەو بۆچوونێکی ڕاستتر بڕوات. ئێستاش دینداری حەق و ڕەق هەیە ئەگەر دەستی بڕوات ئاسمانگەردی بەسەر زاناکانیدا دەتەپێنێ. ئێمە کە دەڵێین (مەوزووعی و زاتی) زۆر... ، ئەوەمان لە بیر دەچێت کە مەوزووعیەت لە هەر شتێکدا بێت، بەپێی بڕیار و تێگەیشتنی مرۆیە. هەر بۆیە یەکێك مەوزووعیەت لە بوتپەرستیدا دەبینێت و یەکێکیش لە ئیلحاددا. ڕێزمان بگرە بە نموونە دەبینی هەر کۆمەڵەیەك لە زمانناسەکان باوەڕی بەرابەرێك هەیە جودایە لە ڕاوەی دراوسێکەی. هەمووشیان خۆ بەمەوزووعی دەزانن. دە هەزار دین و هەزاران مەزهەبی هونەری و سیاسی و ئابووری و فەلسەفی و کۆمەلایەتی و هەزاران هەزار چەژی ئەدەبی و هەستی جوانی و پێوانەی داد و ئەریت و نازانم چی ئەو میلیۆنەها مرۆیە بەشەر دەهێنێت و بەزۆریش خۆیان لەسەر حەق دەزانن واتە گۆیا مەوزووعین. تێیاندا هەیە پسپۆڕە لە دۆشینی مەرگەلی مرۆ خۆی بەگێل لە قەلەم دەدات و قۆچەبزن بەسەر دیواری لای ڕاستەی دەرگەی ماڵیەوە چەسپ دەکات، بەلام مسڵمان و هیندۆس کە لەسەر کەونە پەرستگەیەك سەدەها کەس لە یەکتر دەکوژن چۆناوچۆنی مەوزووعین. ئەوانەی ڕاناویان پەسەند کرد بەزاراوە و پێشگری کاریان

بەناوەوە لکاند لە کوێوە مەوزووعین؟ ئینجا ئەگەر لەلاپەرە ٧٩دا قسەیەکی گڤۆزدیێف بخوێنینەوە کە دەڵێ: (یەکەم – ئەوەی دەکەوێتە پێکهاتنی ڕێزمانیی زمانەوە بوونێکی مەوزووعیی هەیە) چارت نییە دەبێ لێی بێ دەنگت بێت و بڵێیت ئەم ڕایە دەبوو پتر بەلای (وشە)دا بچێتەوە، چونکە لەوانەیە وشەیەکی وەك (بەرد) هەر ئەو واتایەی هەبێ کە (حجر)ی عەرەبی هەیەتی، بەلام دەشێ لە ڕووی ڕێزمانەوە (ئەحمەد ڕۆیشت) جودا بێ لە (أحمد ذهب) چونکە ڕستە عەرەبییەکە (مبتدأ وخبر)ە نەك (فاعل وفعل). دەبێ ئەوەش لە بیر نەکەین وشەی (حجر، بەرد)یش چ حیسابێکی بۆ تەرکیبی فیزیاییی مادەکە نەکردووە کە لەوانەیە زۆر لەوانەی بەبەردی دەزانین بەپێی تەکوینیان لێکتر جودا بن. بەهەمەحاڵ چ بەردە، چ تاوێر، چ حجر، چ صخر، چ Stone. هەرچی وشەی وەك ئەوانیش هەن لە مادەکەوە دەنگی ئەداوەتەوە بۆ بەرگوێی بیسەر وەك کە گفەگفی با لە ناو گیا و گۆڵدا یەبێ تەمەخولی مرۆ پەیدا دەبێ هەرچەند ناوێکی هەبێ یان نەبێ. هەرچی وشەکانن مرۆ کرد زاتییە. لە نووسینی کۆنمدا گوتوومە لەوانەی پێوەندیی (خالقیة و مخلوقیة)یان بەمرۆڤەوە هەیە هیچ شتێك بەقەدەر (ئاخافتن) مەخلوقی بەشەر نییە: منداڵ کە لە دایك و باوك پەیدا دەبێ لەشەکەی مادییە، هەروەهاش هەرچی دروستکراوی مادیی بەشەر هەیە قاڵبەکەیان مەخلوقی سروشتە کەچی (وشە ڕستە) هەمووی هەر هی بەشەرە لەوەوە پەیدا دەبن، بەخوازی ئەو دەبن، ئەو هەڵەیان تێدا دەکات. زمان پترماڵی مرۆیە لە بەرهەمی هونەری کە مەهارەتی مرۆ لە مادەدا دەرئەخەن چونکە لەوانەیە بەدرێژاییی ڕۆژ وتووێژی دەروونی لەگەڵ خۆیدا بکات کە لزوومی بە (هەوا)ش نییە دەنگەکە بگەیەنێ، وەیا بینووسێت. خولاسە: وشە، ڕستە، زمان عەبدی مرۆیە پتر لە هەموو دروستکراوەکانی. هەر لەو نووسینەدا گوتبووم، زانینی ئەو هۆیەی دەروونی کە وەهای لە کورد کرد ئەداتی پێناسین پاش بیەخێت و عەرەب و ئینگلیزیشی بەوە ڕاهێنا کە پێش وشەی بیەخن پتر لە دەروونی مرۆمان شارەزا دەکات لەوەی بزانین ورگی مرۆ چۆناوچۆنی خۆراك هەزم دەکات چونکە مەڕ و بزنیش خۆراك هەزم و دەکەن بەلام قسە ناکەن.

زمان خۆی، زانستی زمانیشی لەگەڵدا بێ، لایەنی (ذاتیە)تی لێ ناسڕێتەوە وەها بەرەهایی و سەراوی کە لە ڕایەکەی گڤۆزدیێڤدا دەربڕدراوە: وشە کە (أسناد)ی تێدا نییە و خۆی (تجرید)ی ئەو شتەیە وشەکەی بەسەردا بڕاوە ئیتر خواوڕاستان یا نیشانەی پێکاوە یا لێی بەهێزیدا چووە وەك کە بەشێنی یان دەڵێ (ئاسمان) و

دەپەرستێت و لێی خەرج دەکات کەچی دەشێنە و نەپانە و نەبەرزە و نەهیچە مەگەر ئەو وەهمەی لە خەیاڵی مرۆڤدا بۆ ئاسمان ساز دراوە بە(مەوزووعی) حیساب بکەین. هەرچی وشەیەکی سەر بەوەهم و ئەفسانەوە بێت ئەویش هەر وڕێنەی (زات)ی مرۆڤە فری بەسەر مەوزووعیەتەوە نییە. کە حاڵی گەلێك وشەی بێ دەنگ و دەور ئەو نامەوزووعییە بێت دەبێ (ڕستە) کە پتر لە وشە بەلای تەجریدا دەچێتەوە و (اسناد)یشی تێدایە بەرەو هەڵە و درۆی دەباتەوە و ئامرازی وەهای تێدایە بەتەنهایی هەر واتای نییە و شێوەی دەنگ و ڕەنگی مرۆڤ کە بەشێك نین لە ئاخاوتن و دەوریان هەیە لە تەکوینیدا. ئایا کە حاڵی ڕستە ئەمە بێت چەندی مەوزووعی دەردەچێت و چەندی وەهم و فیشاڵ وڕێنە و هەڵە و درۆ؟ بەڵێ دەزانین شتێك هەیە تا بڵێی گرینگە (ئاخاوتن)ی ناو لێ نراوە، بەلام بڕیاردان لەسەر مەوزووعیبوونی ئاخاوتن بەو شکڵە موتڵەقەی گڤۆزدێیف خۆی لێ بێ خەم کردووە شتێکە بەبەریەوە هەیە بەشکڵی موتڵەقی لە ڕاستی دوور بێت چونکە هەر لە وشەی سادەوە هەتا سەرلەبەری ئاخاوتنەکە بەڕاست و درۆیەوە ئەندێشەی مرۆیە، لە هۆش و گۆشی مرۆوە نەك لە (فڕین، بڕژان، کوشتن)ەوە ڕێژە (فڕی، دەفڕێ، بڕژێ، دەیکوشت، فڕی بابە.) پەیدا بووە. ئەگەر هاتبایە مرۆ بەداخوازیی (فڕین، توانەوە، مردن) ڕێژەی بۆ حاڵەتی جوداجودایان دانابایە لەوانە بوو هەر جارە بۆ حاڵەتی هەریەك لەو سێ کارانە ڕێژەیەکی سەربەخۆی هێنابایە وەك کە بۆ سێ مادەی لێکتر جودا (بەرد، گۆشت، خەنجەر)ی ڕۆنا. لەوانە بوو بڵێ (فڕی)، ئینجا لە ئایندەدا بڵێ: (کەشەت)، بۆ فەرمانیش (تق). هەروەها بۆ هەر کارێکی دیکەی بەخەیاڵدا بێت هەمان ڕەفتار بکات نەك ڕێزمان و دەستووری گشتی بەئەرکەوە دابهێنێت و دەقی (وشە) بکاتە دەسکەلا و هەر جارە بەپێی زەمان و حاڵ ڕێژەیەکی لەبار بدۆزێتەوە کە لە ئاخیەوە، لە هۆشییەوە هەڵدەقوڵێت نەك لە هەڵڕژانی ئاو و شەقەی باڵی کۆترەوە ئەو کە کۆتر و ئاو و عەلیشیش و بزن و چنار و پەپوولە...ی دێت نەهات بۆ هەرچی ڕوومکە وشەی لێك نزیك دابنێت. بۆ مەلیش وەهای نەکرد.

هۆیەکەش دەگەڕێتەوە بۆ حاڵەتی دەروونیی مرۆ کە لزوومی نەدیت بەیەکیان بڵێ (کۆترە) و بەهی لەو گەورەتر بڵێ (کۆترەمە) و هی بچووکتریش (کترە). بێ لزومییەکەش لەوەوە دێت کە ئەو مەلانە وەکو (ڕووخاندی، دەڕووخێنێ، بڕووخێنە..) نین بەکیان لەوی دیکە بکەوێتەوە. دوای هەزاران ساڵ مرۆ هات (وشتر، مەڕ،

گاجووت)ی خستە بەر دەستووری (کاوێژکەر). گورگ و پشیلە و کەمتاری ئاونا (گۆشتخۆر) وەیا (هەمەخۆر) بەتەواوی وەك ئەوەی کە دوای هەزاران ساڵ دەستوورانی ڕەسمی لە ڕێی پسپۆڕی زمانەوە بۆ ڕێزمان هەڵێنجرا، ئاخێوەرەکە ئەگەر نەیخوێندبێ تا ئێستاش نازانێ ڕێزمان چییە. ئاخێوەر بەسەلیقە لە ماوەی چەندین هەزار ساڵدا بێ مامۆستا کەوتە سەر بارێك ڕابردوو لە داهاتوو جودا بکاتەوە و تاك لە کۆ هەڵاوێرێ، ئا ئەم مامڵەتە هی زانە نەك مەوزووع، بەڵام زانێکی گەیشتبێتە پلەی هەستکردن بەداخوازیی حاڵەتی بابەت. ئەو لە زووێکەوە زانیویەتی دوێنێ ئەمڕۆ نییە و سبەینێ نییە بەڵام کاتێکی زۆری ویستووە، هەتا بۆ دوێنێ بڵێ ڕۆیی و بۆ ئێستا و دواتریش بڵێ دەڕوات. مامۆستا پسپۆڕەکانی لکە جوداکانی زانست لە ئاست عەلیشیش و ئاو و نەوت و خوێ...دا ئەو کارەیان کرد کە ئاخێوەر لەگەڵ (ڕۆیی، دەڕوا، بڕۆ)دا کردی تا ئەوەی لە زانستی کیمیا مادەکان بەرەمز و هێما دەناسرێنەوە، ڕەمزەکەش هی لێزانانە، هەر پیتێکی هێما بۆ تایبەتییەتێکی مادەکە دەکات... کۆمپیوتەر لە خۆوە نازانێ ئەو ڕەمزانە دابنێت و لە جیاتی لێزانەیان بەسەر مادەکانیاندا بسەپێنێ، کاتێك پسپۆڕی کۆمپیوتەر بۆ ئەو کارە ئالەتێکی دروست کرد ئەوسا ئەو ئالەتەکە هەزار جار لە پسپۆڕەکە خێراتر و ڕاستر کار دەکات.

لەو نووسینە کۆنانەمدا [لەوانە دوو ئاڵقەی گوتارێك بوون لە ڕۆژنامەی (الدستور)ی عەممان، ساڵی ١٩٧٨، بڵاو کرانەوە] بۆ ڕوونکردنەوەی دەوری دڵخوازی مرۆ لە واتای وشە نموونەیەکم هێناوەتەوە بەوەدا کە تۆ گوتت (دارا بەتەمایە کیژی پاشا بخوازێت) منیش بڵێم (نەرێ) و نیازیشم بەدوور زانینی کارەکە بێت، ئا لەم (نەرێ)یەدا مەنتیقی ئاخاوتن کە بە ئەسڵ لە مەنتیقی هۆشەوە زەنەی کردووە ڕێی بەو تەعبیرە بردووە کە لە شکڵی ئیجابیدا سەلبییەت بەدەستەوە بدات بڕوا دەکەم، گەلێك وشەی بێ سەروبەری وەك (بلریاقۆ) لەخۆوە بێ سازدانی دوور ئەندێشانە بەسەر زارێکدا هاتووە کە هیچ وشەیەکی حازربەدەستی بۆ ئەو واتایە نەدۆزیوەتەوە ئیتر ئەم وشە ناقۆڵایەی بۆ کەسی شەخسێك ڕەوا دیتوە کەوا نەهۆشی تەواوە و نەلەشی دروستە و نەرەفتاری ئادەمانەیە.

زۆر شلك بووم، گوێم لە قسەی مەلاکانی مزگەوتی نزیك ماڵی خۆمانەوە بوو دەیانگوت باپیەکی عەرەب بەر لە ١٠٠ ساڵ دەیگوت لەرەی وشەی زمانی بێگانەوە بۆ واتاکەی دەچم، ئیتر وشەیەکی ڕۆمییان لێ کرد بەتاقیکردنەوەی داواکەی ئەویش

گوتی هەستی ڕەقایەتیی تێدا دەکەم، دەرچوو وشەکە بەرد یان ئاسن بوو. ئەم قسەیە لەگەڵمدا ژیا تا گەیشتمە ئەمەنێك لەگەڵ خۆمدا گوتم: ئەگەر لەڕەی وشە ئەو واتا ڕاگەیەنە بێت ئەدی چۆن لە کوردیدا (ڕەق) سەختە و لە عەرەبیشدا (رق، برق...) ناسکی و نەرمایی دەبەخشێت.

هەرچی سەر بەمرۆڤە هەمووی هەر زاتە چەنداوەکو بشێەوێ لەگەڵ بابەت بڕوات. ئەگەر لە جیاتی مرۆڤ کۆمپیوتەر زمان و ئاین و عەیارەی نرخاندنی دانابایە لە هەموو و جیهانی مرۆڤدا یەك زمان و یەك ئاین و یەك جۆرە پێوانە دەبوو، چونکە کۆمپیوتەر زاتی نییە تێکەڵ بەبابەت بێت. تۆ سەیرکە لەو دەستوورانەی پێیان دەگوترێ (ڕێزمان) چەند ڕێبەر هەیە ئەرکی بەزیادەوەمان لێ دەستێنێت لە چاو یاسای دەستووری. لە ڕێزمان ڕاگوێزە بۆ کێشەی نێوان میللەتان و بەدڵی ئارامەوە تۆژینەوەی تێدا بکە دەبینی بەشی هەرە زۆری لەسەر باوەڕ و بۆچوونی جوداوازەوە نەك لەسەر بەرژەوەندیی جوداوازەوە هەڵستاوە. جوداوازیی ئایدیۆلۆجیا کە کاری دەروونە و پێوەندیی بەنان و ماستەوە نییە چ لە سیاسەت و چ لە عەقیدە، ناکۆکیی ئەبەدی دەنێتەوە مەگەر ئایدیۆلۆجیاکە لەبیر بەك هەڵوەشێتەوە. شەڕی هاچپەرستەکان چەند سەد ساڵی دەوام کرد؟ بەهەمەحاڵ باوەش پێداگرتن بەدووری (زات) لە سەروبەری کۆمەڵایەتی بەهەموو لایەنەکانیەوە شتێکە سەرەتای هەیە نەك کۆتایی.

من لەو درێژەپێدانە کە ئەگەر پڕ بەپێستی بابەت بوایە گەلێك درێژخایەنتر دەبوو، ئەوەم مەبەستە سەرنجی هەموو مرۆیەکی (زماندۆست) بۆ لایەنی زیندەگرینگی دەوری دەروونی مرۆ لە ڕێزمان و غەیری ڕێزماندا ڕابکێشم چونکە هەرچی زانست و هونەر و داد و ستەم و... و... هەیە لە مرۆڤەوە هەڵقووڵیوە. هەتا ئەو هەڵقووڵینەش بەلای ئەفسانە هەڵە و درۆدا بچێتەوە پتر ڕەنگی (زاتی) وەردەگرێت چونکە (بابەت) نازانێ درۆ و هەڵە و ئەفسانە هەڵبەستێت. ئینجا کە سەیری دامەنی لاپەڕە ٧٩ بکەیت دەبینی د. مارف ڕایەکی ڕاست و دروستی لە گلۆزدیێفەوە وەرگرتووە کە دەڵێ وشەسازی و ڕستەسازی چەندیکیش خاوەنی کەرەستە و مەبەستی خۆی بێت، پێوەندیی هەمەجۆر لە نێوانیاندا هەر دەمێنێت. ڕایەکە زۆر دروستە. هێندە هەیە حەزم دەکرد ئەم (پێوەندیی هەمەجۆر)ە لە شکڵی مەتەڵدا نەمێنێتەوە و بدرایاوە بەو سەرچاوەیەی کە زەنەی لێ کردووە، وا دەزانم هەر چونکە سەرچاوەکە بەناچاری و حەتمی ویژدانی

مرۆیە نەك بڕیاری بابەت بەسەر ویژدانی مرۆڤدا [کە ناشێ لە وەهم و خەیاڵیشدا ئەو بڕیارە هەبێت] مامۆستا گڤۆزدیێف نەیویستووە کاریگەرێکی (نارێزمانی – نامەوزووعی) تێکەڵ بەهێکهاتن و دەوری وشە و ڕستە بکات یاخود بەلایەوە ناجۆر بووە تێۆمرێخ بخاتە نووسینەوە بۆ دیارکردنی خوازی مرۆ لە کاریگەربوونی وشە و ڕستە و ئاواز و فۆنێم... و... و...دا. من ئەمە دەسەلمێنم بەمەرجێك نووسەر لە سەرەتاوە دەوری بێ برانەوەی مرۆ لە بەگەڕهاتنی ماکەکانی ئاخاوتن ڕوون بکاتەوە. بەداخەوە منیش لێرە بەپێشەوە نەکەوتمە سەر بارێك وەیا هەلی تەواوم دەست نەکەوتووە باسی دەوری یەکسەر و ڕاستەوخۆی مرۆ لە زمان و ڕێزمان و زانست و عەقیدە و چاکە و خراپەی کۆمەلایەتی... بکەم و بەپێی قەناعەتی خۆم ڕوونی بکەمەوە هەرچەند لە تێکرای نووسینەکانم ئەم لایەنەم پێوە دیارە.

ڕاستییەکەی کە دێین دەڵێین فلانە وشە سادەیە دەبێ بڵێین لە قاڵبی ئێستاکەیدا بەسادە حیساب دەکرێت وەك کە دەڵێین وشەی (ئەمریمەن) بریتییە لە (ئەنگرە + مەینو) بەواتای (ئەندێشەی بەدی) لە فۆرمی ئێستاکەیدا بەسادە ڕۆیشتووە یاخود (قارەمان) کە لە واتای پاڵەوان بەکار دێت وشەیەکی لێکدراوە بەواتای (کارزان). هەروەها فلانە پێشگر سەربەخۆ واتا بەدەستەوە نادات لەوانەیە سەهوو بین، وەك پێشگری (وەر) لە وشەی (وەرکەوتن، وەرچەرخان...هتد)دا لە (فەر– فەریتەن) بەواتای (سوور– سووڕان)ەوە هاتووە و لە کوردیدا بوومتە (گەڕان) و لە فارسیشدا بوومتە (گەردیدەن) و پێشگرەکە هەمان سووڕی تێدایە. دەشێ بزانین دەنگی (ڤ) بە(گ) دەگۆڕێت وەك کە (ڤیشتاسپ) بوومتە (گیشتاسپ) یاخود (ڤەرکە) بۆتە گورگ. وشەی (بەهەشت) لە (ڤەهیشتە) بەواتای (چاکترین) هاتووە کە لە ئینگلیزیدا بۆتە (best) وشەکە بریتییە لە (ڤەه) بەواتای چاك لە فارسیدا (بە– بێهـ)ە و لە (یشتە) بەواتای (ترین)ی ئەداتی سیفەتی بالا وا دەزانم هەر (ڤەهیشتە)یە لە کوردیدا بوومتە (باش) و دواتر لە بیران چووەتەوە کە خۆی (چاکترین)ە ئیتر سیفەتی بالای لێ پێك هاتووە. پاڵیەوە: وشەکە لە ئەسڵدا (نافەنت) بووە. خولاسە چی لە زماندا بەکار دێت و بەش بەش دەکرێت بەکار و ناو و سادە و ناسادە و ئامراز... و هتد دەبێ بڵێین لە زمانی سەردەمدا وەهایە. ئینجا ئەگەر فۆرمی ئێستاکەیان بەنووسین لە کۆنەوە پارێزرابێت دەبێ بڵێین لەوەتەی دەیاناسین ئەوەن کە باسیان دەکەین.

لە یەك دوو جێگەی لاپەڕە ٨٠، ٨١دا (وشەسازی و ڕستەسازی) هاتووە لە زەمینەی

دەرخستنی دەوریان لە دەربڕینی مەبەست و بیر: ڕاستییەکەی دەبێ بگوترێ (وشە و ڕستە) چونکە مرۆڤ بەر لە پەیدابوونی ڕێزمان و مەفهوومی وشەسازی و ڕستەسازی بەهەزاران ساڵ بیری خۆی بەوشە و ڕستە دەربڕیوە، دواتر مامۆستایان هاتن بەمەنتیقی زانست وشەسازی و ڕستەسازییان هێنایە کایەوە وەك ئەوەی کە خەڵك کەڵەکی دروست کرد و لە ئاودا نوقوم نەدەبوو چ ئاگایان لەوە نەبوو لە دوارۆژدا (ئەرخەمیدس)ێك بنەمای دەستووری سەراوبوونی شتان دەدۆزێتەوە.

بەلای بینینی منەوە ئەو بیروڕایانەی مامۆستا ڕووسەکان کە لە ژمارەی ٧، ١١،١٠،٩،٨ی پەراوێزەکاندا هاتوون شتی زۆر ساکارن... بێ موجامەلە د. ئاورەحمان لەوان پتر بەقوولایی ڕێزماندا چووە، بەلام لە چوارچێوەی بیروڕا تەنگەکانی ئەو زماناناسانەدا تووشی بابەتی وەك هی ئەوان تەنك دێت. بەنموونە، لە نیوەی دووەمی لاپەرە ٨٣دا هاتووە «تاکە کەرستەیەکی ڕێزمانی دەتوانێ واتای حالاتی جیاواز بگەیەنێ» و بۆ ڕوونکردنەوە دوو ڕستەی هێناوە یەکیان (ئێوە هاتن) ئەوی تریان (ئەوان هاتن) کە تێیاندا دەنگی (ن) جارێکیان بۆ کەسی دووەمی کۆ و جارێکیان بۆ کەسی سێیەمی کۆ بەکار هاتووە، تا لێرەدا دەبێ بزانین کە دەنگی (ن) لە خۆی و چالاکیی خۆیەوە ئەو دوو دەورەی نەبینیوە بەڵکو ئاخێوەری کوردیی ئەم لەهجەیە چ لەبەر نەفەسکورتی بێت و چ لەبەر لێ خۆش هاتن بێت ئەو (ن)ەی بۆ هەردوو حاڵەت بەکار هێنا هەم لە ڕابردووی کاری تێنەپەڕ و هەم لە ئایندەی کاری تێپەڕ و تێنەپەڕدا بەلام لە ڕابردووی کاری تێپەڕدا ماڵی ئاوابێ، لێکی جوداکردنەوە و گوتی (خواردتان، خواردیان) لە کرمانجیی سەرووا هەموو کەسەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم بەك فۆرمی بێ ڕاناوی لکاو لە ڕابردووی کاری تێپەڕدا بەکار دەهێنێت. ئینگلیزی یەك فۆرمی هەیە بۆ هەموو کەسەکان و لە هەموو کاتدا جگە لە کەسی سێیەمی کە لەگەڵ کاری ئایندەدا بێت، چ بڵێی (ن)ی (هاتن) دەوری بینیوە لە ڕاگەیاندنی کەسی دووەم و سێیەمدا و چ بڵێی دەنگی (ر) لە وشەی (گەرم، سارد)دا دوو دەوری دژبەیەکتری بەینیوە شتێکت گوتووە پێوەندیی بەسروشتی ڕستەسازی و وشەسازییەوە نییە. ئیرادەی مرۆڤ و ئێوەڕامانی، قاڵب بۆ وشە و ڕستە دادەنێت و بەدەم ڕۆژگارەوە گۆڕانکاریی تێدا دەکات تا ئەوەی بەهێی ڕوواڵەتی حاڵ سەر بەهەڵەوە دەمێنێت. لە نموونەی هەڵەی زینە ڕاگەیێن و بڵێغ ئەم ڕاستییەت دەخەمە بەرچاو: لە بڵباسانم بیستووە کە ویستوویەتی کەسێکی ناسراو و بەرچاو بشکێنێتەوە

گوتووەتی چ ئەحمەداغا هەن؟ ئەم شکاندنەوەیە کە بەرامبەر دەبوو بەهەڵکشاندن حیساب بکرێت [چونکە «هەن»ی کۆی بۆ کەسی تاك- ئەحمەداغا- بەکار هێناوە] بەڵێ. شکاندنەوەکە بەم تەعبیرە ئەبێ زەفەری پێ نابردرێ، زەفەر پێ بردنەکەش لە تەناقوزی نێوان (چ)ی کەم بایەخ و (هەن)ی بایەخدار هاتووە. رەنگە لە لەهجەیەکی دیکە یاخود زمانێکی دیکەدا ناخێوەر جۆرێکی رەفتار بکات. زمانی عەرەبی بابێی نیمچە فەرهەنگۆکێك وشەی هەن پێیان دەڵێن (اضداد) کە هەریەك بەوان دوو واتای دژبەیەکتر رادەگەیەنێ. لەوێشدا نیرادەی ناخێوەر ئەم کارە سەروبنەی رەوا دیتووە.

لێرەدا دەبێ بڵێم نیشانەی کۆ (ان) بەئەسڵ (ام) بووە ئەداتی (ان) بەپێوەندیی نێوان کۆتاییی وشە و نیشانەی (ام) هاتووە. دیارە و وردە وردە خەڵقەکە وەرس بووە لەم (ام)ە و فرتاندوویەتی. ئینجا ئەگەر ناگاداری بنەمای راستەقینەی زمان نەبین، کە مرۆڤە دەبێ بڵێین کەرەستەی تەعبیر لێرەدا بەمردوویش دەور دەبینێت.

ئەم تێبینییانە بەنیازی فراوانکردنی ئاسۆی تێ روانینە کە پێویستێکی بنجییە لە هەموو مەیدانەکانی رۆشنبیریدا چونکە هیچ بابەتێك نییە لەخۆوە بەدەنگ بێت د. ئاورەحمانیش کە بۆتە سەربازێکی رێزمانی کوردی پەلەپەتی بایی بۆ لوان مێشکی من و تۆ و یەکێکی دیکە بەسەر روانگەکانی زماندا رابشکێنێت. چشمان لێ کەم نابێتەوە لە سنووری دەسەلاتدا مۆمێك بۆ بەرهەمگاوی لەخۆ بووردوومکانی زمان و کەلەپوور و ئەدەبی کوردی و مێژووی کوردی هەڵکەین، تا لەم کولانەوە دەڵێم گۆشەیەکی رێزمانمان بەبەرییەوە هەیە قسەی رچە بەستووی تێدا هەڵگەرێتەوە یاخود هەڵومشێتەوە. چی بێ دەڵێین راناو ئەو وشەیە جێگەی ناوێك دەگرێتەوە، لەو تاقمە وشانەی بەراناویش رۆیشتوون وشەی (کە)یە بە واتای (الذی) عەرەبی. دەزانین (کە) خۆی لە خۆیدا نە رەنگ نە سەنگ نە پێناسە و نە هیچ دیارخەرێکی پێوەیە بیخاتە ریزی وشەی واتادارەوە. هەر بۆیەشە دەشێ ببێتە ناوڵکار وەك لەم رستەیەدا: کە هاتیت پێم بڵێ.

هەروەها لەبەر زێدە بێ هێزیی هەبوونی دەشێ ببێتە ئەداتی پێناسە وەك: براکەم، مەزراکە.. دەشبێتە نیمچە ئامرازی مەرج وەك: کە شەکر نیت گوژاڵیش مەبە.. ئایا ئەم تەرزە حاڵەتەی بێ ئۆقرەیی و ئەمەییوی کە دەشگاتە سنووری تێچوون و سرانەوە وەك دەڵێین: کابرای هاتە لات دارا بوو [لە جیاتی (کە هاتە لات) - گوتیشمان «وەك دەڵێین» لە جیاتی وەك کە دەڵێین] چەندی لە جەفزی رێزماندا دەمێنێتەوە چەندی لە

بەرطڵایيدا؟ دەزانم رێ ناگیرێ لە کەسێکی بیەوێت وەڵام ساز بدات بۆ پرسیارەکە و لە هەریەك لەو حاڵەتانەدا بەپسپۆری باری بێ ئۆقرەیی و نەمەیبوی وشەکە راست بکاتەوە. بەڵام هێندە لە پرسیارەکە دەمێنێتەوە تێوەرامانێکی وردتری تێدا بکرێت بۆ پەیداکردنی حاڵەتێکی رێزمانی ئەوتۆ لزووم نەهێڵێ بۆ پاڵهشتێکی سازدراو باڵای لەرزۆکی وشەکە راست بگرێت. دەبێ ئەدات هێندەی لێ نەتەکێنێتەوە وەك فۆنێمێکی عادەتیی لێ بێت بەتایبەتی کە یەك لە حاڵەتەکانی ئەوە بێت بەراناو دابندرێت. هەڵبەت من لێرەدا مەبەستم نییە رێزمان ناسوود بکەم: دەمەوێ، ئەگەر بلوێ، کەلەبەرەکانی بگیرێن وەیاخود بنەماکانی مەحکەمتر بن. تۆ بڵێی رێم نەبێ لەبەر تیشکی شلۆکی (کە)ی راناو حیسابێکی رێزمانی [نەك وشەسازی] بۆ پریپۆزیشنی (لێ، تێ، پێ، بۆ) بکەم کە بەشدار دەبن لە گۆرینی سروشتی فیعلی تێنەپەر بۆ تێپەر؟ وشەکانی (لێ بوونەوە، تێ گەیشتن، پێ گەیشتن، بۆچوون) چییان تێدایە لە فەیعل (کار)یان دەکات؟ (لێ و تێ) گۆراوی پریپۆزیشنی (لە)ن، (پێ)ش هی (بە)یەکە دەزانین (بە) بارتەقای (بۆ)یە لە سیفەتی پریپۆزیشنیدا کەچی پتر لە (بۆ) واتای فیعل بەرەو تێپەری دەبات. هەروەهاش (لە) کە دەبێتە (لێ، تێ)، ئینجا کە ئێمە دێین (کە) بەراناو دادەنێین لە حاڵەتێکدا چ خزمایەتیی نییە لەگەڵ (من، تۆ... ئەوان... ئێمە)دا بۆچی (لێ، تێ، پێ)ش نەخرێتە ژێر سەرناوێکەوە بابەخێکی لێیان دەومشێتەوە بۆیان تێ بخوێنێتەوە؟ وشەی (تێ) لەگەڵ کاری (گەران)دا جارێکیان (تێ گەران) و جارێکیان (تێدا گەران) دروست دەکات بەدوو واتای لێکتر جوداوە. (تێ گەران)یش تێپەرترە لە (تێداچوون) داوای وەڵام دەکات لەوەدا کە لەم فۆرمەیدا (پێ چوون) هەر لەگەڵ ناوطکاردا دەروات (پێداچوون)یش لەگەڵ ناو، هەرچی (پێ چوون) بەواتای (پێ مردن)ە بەتەواوی لەوان جودایە و لایەنی تێپەربوونی پێوە دیار نابێت:

دوو رۆژم پێ چوو هەتا هاتمەوە
کوێرەرێ بوو ئێوەی پێدا چوون
زەهری نۆشی و پێ چوو (واتە: مرد)

دەگەرێمە بۆ تێبینییەکی کردم لەوەدا بابەتی پەراوێزەکانی ژمارە ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١ زۆر ساکارە. هەمان ساکاری لە بابەتی پەراوێز ١٢، ١٣شدا بەدیترێ کە بیروڕای نا. نی. گۆلانۆڤ و نا. نی. سامەرنیتسکی دەڵێتەوە. بیروڕاکان درێژەکێشانی مەزموونی پەراوێز یازدەیە کە قسە لەم دۆکوولێڵ وەردەگرێت و بەتێکرایی خەریکی ئەوەن کە

ئەشێ وشەیەکی دیاریکراو لەوانە بێ لە تەك واتای سەرەکیی سەربەخۆیدا چەند واتایێکی تەواوکەری دی هەبێ، نموونەی ڕوونکردنەوەش لە کۆکردنی وشەوە دەهێنین وەك: باخان، شاران، پیاوان، ئەڕۆن، ئەنووسن، ئەفرۆشن.. کە واتایان بۆ تاکە وشە نییە بەڵکو بۆ گرووپی گەورە گەورەی وشەیە.

ئەم بیروڕایە ئەست ئەدات بۆ قوتابیی پۆلی چوار و پێنجی سەرەتایی بەئەرس بگوترێتەوە. بەلام لەو هێندە ڕوونکردنەوەیەی کە ئەو سێ زمانزانە ڕووسە پێمانی ئەبەخشن، جگە لە کەمبایەخی، لێڵی و ناتەواویشی هەیە لایەنێکی گرینگی بابەت تەماوی ئەکات ئەگەر ئەڵێم ئەیشارێتەوە.

ئەگەر هاتبایە ئەم نموونانە هەرچی وشەی وەك خۆیان هەن لە زمانەکاندا یاخود لە تاکە زمانێکدا بگرێتەوە ئەشیا لێی بێدەنگ بین و بڵێین دەستوورێکە هەمەگیر و خۆی سەپاندووە بەسەر ئیرادەی ئاخێوەردا. بەلام حاڵەتەکە وەها نییە. نە لە تاکە زمان و نە لە هەموو زمانەکاندا. لە ئاست تاکە زماندا کوردی ئەکەینە عەیارە: ئەڵێین: مێگەل هات، لەشکر ڕۆیی.

مێگەل و لەشکر (گرووپی گەورە گەورەی مەڕ و مرۆڤن) کەچی لەسەربنایی تاکبوونی وشەکەوە (گرووپ)مان تێ ئەخوێنەوە و ڕێژەی تاکمان بۆ کاری (هات) بەکار هێنا لە جیاتی (هاتن). ئەگەر بمانگوتبایە (هاتن) ئەوسا کارەکە بۆ گرووپی گەورە گەورەی (مێگەل) واتە بۆ (مێگەلان) ئەچووەوە هەرچەندە وشەکە خۆی لە خۆیدا تاکە. با لە مێگەل و لەشکر واز بهێنین کە هەریەکەیان (گرووپ) بەدەستەوە ئەدەن و بەخەی وشەی تاکی ئاسایی بگرین. ئەڵێین: کچ هات. کوڕ نەهات. مەبەستیشمان ئەوەیە بڵێین گرووپی ئەوەی کچی پێ ئەگوترێ و کوڕی پێ ئەگوترێ هات یاخود نەهات. فۆلکلۆر ئەڵێ:

هەوران کرنە گوڵە گوڵ میکانیلا ئەتۆش ئەی
تووتن و ماشان بڕشێنە ئەبا نۆش بێتە سەر ئەی
ڕۆمی ئەوا پەیا بوون کوتوبخانان ئەکەن تەی

ئاخێوەر هات (هەوران)ی کردەما هەیە زۆریەی تاك و (کرد)ی بۆ بەکار هێنا نەك (کردیان). دواتر (ڕۆمی) کە وشەکەی بۆ تاکە خستیە جێی (کۆ) و (بوون، ئەکەن)ی بۆ بەکار هێنا. ڕۆمی چونکە بەڕاست ئەگەڕێ لە (گرووپی گەورە گەورەی کەسان)، شیا

بەکۆ حیساب بکرێت.

بەرێکەوت لە زمانی کوردیدا فۆرمی (کوران، کچان، هەوران...) بۆ کۆیە بەدەگمەن نەبێ کورینە، کچینە، براینە.. زمانی دیکە هەن ڕێژەی دەستووری و ڕێژەی ڕیزبەری هەیە بۆ (گرووپی گەورە گەورە). لەمانە عەرەبی: (عالمون، عالمین)ی هەیە کەچی (علماء)ی هەیە بەهەمان واتا. زۆربەی زۆری وشەکانی عەرەبی کە بۆ غەیری مرۆڤ بەکار بێت لە ڕێژە و فۆرمی ڕیزبەردا (کۆ) دەکرێنەوە لە نموونەدا (حمیر) کۆی (حمار، حمارین) بەخەیاڵدا بێت. فۆرمی (جمع مؤنث سالم) وەك: عالمات، ساحرات... بۆ غەیری مرۆڤیش ڕۆیشتووە و دەگوترێ (شجرات باسقات).. لە ئینگلیزیدا بۆ کۆکردنەوەی دەستووری دەنگی (s – س) دەخرێتە کۆتایی وشەوە بەڵام ڕێژەی ڕیزبەری بۆ گەلێك وشە هەیە وەك:

Geese Goose - childrer child دەبێ بزانین ئەو واتایەی لە کۆی دەستووری بەدڵدا دێت و تاك تاکی گرووپی بابەتەکە خەست دەکاتەوە غەیری ئەو واتایەیە لە کۆی ڕیزبەردا جلوە دەبەستێ. کە بڵێین: (عالمون) چ لە تەسەوردا چ وەك کاریگەرێکی ڕێزمانی بێت جودایە لە (علماء)، هەرچی (عالمون)ە وەك کاریش داوای بەرکار دەکات (نحن عالمون امورا وراء الستار) بەواتای (نحن نعلم) هاتووە و ناتوانیت بڵێیت (نحن علماء امورا).

لە ئینگلیزیدا کۆکردنەوەی بەهۆی (s س) بەڕوونی تاك تاکی شتە کۆکراوەکە لە مێشکدا جلوەبەست دەکات وەك dogs, cats, stones... بەڵام لە children دا دڵ بۆ هەموو منداڵەکان (تێکڕا و بەیەکەوە) دەچێت. ئێمە نازانین بۆچی هێندە وشە بەریزبەری نەبێ کۆ ناکرێتەوە وەك man کە ناکرێت و هەر menی هەیە بۆ کۆ بەڵام ئەم ڕاستییە کار ناکاتە سەر بابەتی لێ دووانمان لەمانەت زمانی کوردی لە زۆر باردا ڕێی کۆکردنی وشەی ئەمچە کوێر کردووەتەوە، لە نموونەدا دەڵێم ناگوترێ: بەردان ڕەقن. لەم بارەدا هەر دەبێ بڵێین: بەرد ڕەقە. تومەز مجێزی کورد بۆ ئەوە چووە کەوا مادەم مەبەست دەربڕینی حەقیقەتێکە پێویست بەڕێژەی کۆ ناما، ئەما ئەگەر مەبەست چەند بەردێکی دیاریکراو بوو ئەوسا (بەردەکان ڕەقن، درێژن، زلن). دەست دەدات و (بەرد ڕەقە و بەردان ڕەقن) هەر چێ نابێتەوە لە ئینگلیزیدا stones are hard (بەردان ڕەقن) بەهاراوی ڕۆیشتووە وەك ئەوەیە گوتبێتت the stone is hard. بەڵام کە گوتت the stones are hard ئەوسا مەبەستت کۆمەڵە بەردێکی دیاریکراو دەبێت

مەگەر بارێکی تایبەتی حەقیقەتی مەبەست بووبێت نەك ژمارە لە عەرەبی: الحجر صلب، الاحجار صلبة، الاحجار صلبات. بەهەموو لایەکدا و بۆ هەموو مەبەستێك دەست دەدەن. لە نموونەدا (وقودها الناس والحجارة) فەرقی نییە لەگەڵ (وقودها ناس وحجارە).. هتد. خولاسە هەر ڕێزمانە تەعبیر لە خوایشتی ئاخێوەری زمانێك دەداتەوە نەك لە داخوازی بابەت، یاخود بڵێین چۆنیەتیی تەفاعولی خواز و هۆشی ئاخێوەر لەگەڵ بابەتدا بڕیار لە چۆنیەتیی ڕێزمان دەدات. کە ئەم ڕاستییە بەدیهییەمان زانی و لێمان بوو بە زانیارێکی سەرەتایی لزووم نامێنێ هەموو دەم دوورپاتی بکەینەوە مەگەر لەباری پێویستدا، وەك کە دەزانین ئەرز لە سووڕانەوەی بەدەوری خۆیدا شەو و ڕۆژ پەیدا دەکات پێویست نامێنێ کۆمە بکەین لەوەدا بڵێین: ڕۆژهەلات. بەر لەوەی خەڵقەکە سووڕانەوەی زەوی بیستبێت وای دەزانی بەڕاستی ڕۆژ لەخۆوە هەڵدێت.. بەڕاست. زمان هەیە زۆربەی ناوی مرۆ بەرستە دەهێنێتەوە نەك بەتاکە وشە- لە وێدا پێویستە تەعریفی ناو لە ناست مرۆڤدا جودایێ لەچاو هی تێکڕای شتان. زۆر بەسەیری، زمانی کوردی کە دیتمان لە هەندێ باردا کۆکردنەوە بێ لزووم دادەنێت، حەز بەوە دەکات (ان)ی کۆکردن بکاتە هۆی بەرچاوبوونی کەسانێك دەوری بەرچاویان بردبێت وەك کە لە نێوان گەلێك عەشیرەتدا دەڵێن: فاتم و شیلانان ئاگرەکەیان کوژاندەوە. یاخود لە چیرۆکدا دەگوترێ: براهیمی مەلا زێندینان. وا بزانم ئەو (ان)ە تەنها بەدوا ناودا دێت کە بوونە سێ و چوار بەکار نایەت، وەك بڵێی زۆربوونی ژمارەی کەسان لە کارێکدا خۆی دەبێتە ئەنجامدەری کارەکە نەك بەرچاوبوونی چالاکیی دوو کەس. دەمێنێتەوە بڵێین ئەم نیازەی دەرخستنی گرنگی، ئەهات بۆ تاکە کەسیش ئەداتی کۆ بەکار بهێنێت چونکە بەرامبەر پاراستنی لایەنی ڕێزمان کە نایەڵێ بە (ئەحمەد) بگوترێ (ئەحمەدان) ڕێی نەداوە گرنگیی کارەکە لە ڕێژەی (کۆ)دا دەربهێنێت. لەم بارەدا جۆری دەربڕینی ناوی کەسەکە نیازی گرنگی، بەگەورەگرتن، گلەیی، بێ ئەهمیەتی، تووڕەیی، ڕادەگەیەنێت کە هیچی بەند نییە بەڕێزمانەوە.

دوای بەجێهێشتنی چەندین شوێنی شیاوی لێکۆڵینەوە، لە لاپەڕە ۸۳ هەر لە دێڕی سێیەمیەوە هەتا بەرەو کۆتایی دێڕی یازدەمینییەوە کە بەژمارەی پەراوێز ۱٦ تەواو دەبێ بۆ ئێرە ڕادەگوێزم چونکە ناتوانم بێ ئەو ڕاگوێستنە مەبەستی ئۆ دێڕی باسکراو بەئاسانی بیەخەمە بەر زەینی خوێنەر.

ئەمە دەقی دێرەکانن.

«لە لێکۆڵینەوەی حاڵاتی ڕێزمانیدا، هەندێ لە نووسەران ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن. لەم بارەدا حاڵاتی ڕێزمانی بەشێ وا دیاری بکرێ، کە وەك تایبەتیتیی زمان، دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی زمانەوە وەردەگیرێ. نووسەرانی دی لە کەرەستەی ڕێزمانییەوە دەڕوانن. لەم بارەدا دەکرێ حاڵاتی ڕێزمانی وەك یەککگرتنی کەرەستەی ڕێزمانی بۆ یارێدەی دەربڕینی واتاییکی ڕێزمانیی ناسراو تەماشا بکرێ. بەو پێیە کە کەرەستەی ڕێزمانی بۆ مەبەستی گەیاندنی واتایە، خاسیەتی حاڵاتی ڕێزمانی لە واتاکانیەوە دەست پێ دەکات. بێ ڕەچاوکردنی واتا تەنانەت ناتوانرێ ئەوە بچەسپێنرێ، کە خاوەنی کەرەستەیێکی ڕێزمانیی ناسراوە». لە پەراوێز ژمارە ١٦ سەرچاوەکان بۆ ئی. ئۆ کۆستینسکایا و ف. ئی کارداشێڤسکی بردراوەتەوە. بەدوا ناوەکانیشدا نووسراوە، ڕێزمانی فەرەنسی، چاپی حەوتەم، مۆسکۆ ١٩٧٣.

دەبێ بڵێم دەقەکە تێم ناگەیەنێ دەستەواژەی (خاوەنی کەرەستەیێکی ڕێزمانیی ناسراو) لە کۆتاییی قسەکاندا چ دەگرێتەوە. لە خۆمەوە دەڵێم ڕەنگە مەبەست (زمان) خۆی بێت کە بێ ڕەچاوکردنی واتا نابێتە خاوەن کەرەستەی ڕێزمانی. ئەم گرفتە بچووك بوو، بەڵام گرفتی گەورەتر لەبەرچاو و بۆچوونی مندا ئەوەیە کە ئەو نووسەرانەی دەڵێن (دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی زمانەوە وەردەگیرێ) ئەوان بێ (لە کەرەستەی ڕێزمانییەوە دەڕوانن) نەك ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن، بەپێچەوانەوە دەبوو بەشی دووەمی نووسەران کە دەڵێن (حاڵاتی ڕێزمانی لە واتاکانیەوە دەست پێ دەکات، بێ ڕەچاوکردنی واتا... هتد) خۆیان بێ ڕووی واتا ڕەچاو دەکەن. من ناتوانم گومان لە دروستیی تەرجەمەی د. ئاورەحمان بکەم، لەگەڵ ئەمەشدا کە مەسەلەکە بەئاڵۆزی دێتە بەرچاوم سەرلەبەری قسەکان، بەهەر لایەکدا بکەوێت، (بەپێی تەسەورم لە سروشتی زمان) ڕێنوونیەتی هەڵە و دوور لە حەقیقەت بەهەڵق ڕادەگەیەنن. کە دەڵێ (دەربڕینی مانای ڕێزمانی لە کەرەستەی ڕێزمانیی ڕێزمانی) کە مەبەست لێی دروستبوونی پێکهێنانی ڕستەکەیە بەپێی دەستووراتی ڕێزمانی زمان، ئەمما (مانای ڕێزمانی) وەك (ناوی دەستووری) هیچ کامێکیان واتای دروست نابەخشن چونکە نە مانا ڕێزمانییە نە ناویش دەستوورییە. کە دەڵێین (چۆلەکە تووتن دەهێنێ) ڕستەیەکی ڕێزمانیی دروستمان بەکار هێناوە، بەتەواوی

وەك جاران دەیانگوت (جنۆکە هۆی مانگگیران و ڕۆژگیرانن) ڕستەی ڕێزمانیهیان بەکار دەهێنا واشیان دەزانی قسەکە ڕاستە. خۆ ئەگەر بابایەك تووتنی نەدیبێت، ئەویش وەك مەسەلەی جنۆکە و مانگگیرانەکە پێی گوترا (تووتن شایی دەکات) باوەڕی بەقسەکە دەکرد.

چەندێکی لەو قسانەی سەرەوە ڕادەمێنم ناتوانم بچمە سەر ئەو ڕێبازەی کە دەیەوێ کەرەستەی ڕێزمانی و واتاکەی لێك بترازێنێ و بەدوو شتی جودایان حیساب بکات چونکە بەراهەتەن وشە و واتاکەی یەك شتن. کە دەڵێم (من) بێ ئەوەی لزووم بەگوتن بکات لەخۆوە ئاشکرایە تاکێکە کە لە ڕێزماندا زاراوەی (کەسی یەکەمی تاك)ی بۆ داندراوە لەم زاراوەیەدا نەتاکایەتی نە یەکەمی لەلاوە بەزەکات و سەنعقە بۆ وشەکە نەهاتووە، خۆ ئەگەر قسەکەر (کچ) بێ لەوێشدا (مێیینەیی) بۆ نەخوازراوەتەوە. ئەگەر منداڵ بێ دیارە جارێ باڵغ نەبووە، نەباڵغی بەدیاری بۆ وشەکە نەهاتووە ئەگەر جابەز بێ (من) جارێکیان قسەکەر بێت و جارێکیشیان تاك بێت، خۆ هەرچی وشە هەیە لە زماندا جارێکیان وشەیە و جارێکیشیان ئەو شتەیە بۆی داندراوە. ئینجا دەبێ بەپێی داخوازیی حاڵ جارێکیان مێ بێت یان تاك بێت یان کۆ بێت.. هتد. دەبێ بڵێین وشەی (من) کە ڕاناوی پێ دەڵێن (قسەکەری تاکە) نەك (قسەکەریتە و تاکیشە) چونکە لە ناچارییەوە نەبێ، کە تەعبیر کورت دەهێنێ، (من) هەر ئەو کەسە سەرلەبەرەیە کە ناخێوەر بەر لە هەزاران ساڵ بێ تێخوێندنەوەی ژمارە و یەکەمی و دووەمی بۆ دەلالەتکردن لە خودی خۆی بەکاری هێناوە، ئیتر پاش هەزاران ساڵ پسپۆڕی زمان پەیدا بوون و کەوتنە سەر شیتەڵکردنی (ناخاوتن) و تاك و کۆیان لێك جودا کردەوە کە بە ئەسڵیش هەر جودا بوون بەڵام ناخێوەری کۆن ئەهات وشە و واتاکەی لێك بترازێنێ. هەروەك کە گوتی (ئاو) مەبەستی ئەو شتە شلە بوو دەیناسین، بێ ئەوەی شیتەڵ بکرێ بۆ ئۆکسجین و هایدرۆجین کە کیمیادان بەرهەمی دەهێنێ، هەروەهاش چی پێی دەڵێین کەرەستەی ڕێزمانی وەها وشەی فەرهەنگی (بوونەوەری سەرلەبەر)ن کە جەمسەر لە نێوان خۆیان و واتا و ژمارە و ڕابەند و ئایندە و ڕابردوو... و... و یان ئیدیە زمانزان بۆ تێگەیاندن ئاخاوتن پەل پەل دەکات بەڵام ئاشێ هەرگیز لە کارەکەی خۆی بەسەهو بچێت و بهێنە ئەو قەسابەی بەرخ پەل پەل دەکات و گیانی لەبەر دەبڕێت. گۆشتەی پەلپەلکراو نە بەرخە ئەبزنە نە مریشك، کۆنە گیاندارێکی لێك هەڵوەشاوی بێ گیانە ئەمەخوات و ئەزیاد دەکات و ئەدەزێت... گوتەیەکی (لینین)م خوێندووەتەوە [وا

بزانم له چلەکاندا] زۆر زانایانه عوزر دەهێنێتەوه بۆ خوێنەر لەوەدا که ناچاره لەبەر خاتری تێگەیاندن بابەتی قسه لێکردن بربڕ دەکات که له زاتی خۆیدا بێ برگه و جەمسەره، هەروەها بەباشی لە بیرمە ئەو هەڵبڕینەوه و کەرتکردنە بە(فصل میتافیزیکی) دادەنێ، لەو نۆ دێرانەی سەرەوەدا دێر و نیوێکی دواییش که دەڵێ: بێ رەچاوکردنی واتا تەنانەت ناتوانرێ... هتد لێك ترازاندنی وشه و واتا دەگاته پلەی گەپ بەخۆکردن. که واتا له نێواندا ئەما مرۆ خۆی له مرۆیەتی دەکەوێت چ جایی کەرەستەی رێزمانی. دوای ژماره ١٦ی کۆتایی ئەو نۆ دێرە د. ناورەحمان بەتەنیدی ئەو دوو نووسەره دەڵێ: (بێ تێگەیشتن له مانای وشه ناتوانرێ بڕیار بدرێ که ئەو دەنگه ناسراوه [مەبەست (ێ)ی کچێیە) کەرەستەی ڕێزمانییه یان نا) ڕاستییەکەی ئەمه ئەتکاوێکه له پاشاوی ئەو نۆ دێرە ئەگینا نەك دەنگی (ێ) بەدوا (کچێ)وە، خۆ سەرلەبەری زمانێك که نەیزانیت هەمووی له مەتەڵ داخراوترە. نەدەبوو له بواری ڕێزمانەوه بگەینه قۆناغێك که (واتا)ش بەبەشێکی کەرەستەی ڕێزمان حیساب بکرێت. واتا خۆی که بەرهەمی هۆشه بنەمای زمانه نەك هەر ڕێزمان، چ جایی کەرەستەی ڕێزمان، پێشتریش گوتم ڕێزمان ناتوانێ هەڵەی واتایی بدۆزێتەوه وەك که هەڵەی ڕێزمانیی پێ دەدۆزرێتەوه زۆریەی مەتەڵ لەلایەن واتاوه شێواویی تێدایه، هەر بۆیەش مەتەڵه کەچی دەستووراتی ڕێزمانیی تەواوه وەك که دەڵێ: داری شەکراوێ پێنج لکان ڕاداوێ سێ لەبەر سێبەرێ دوو لەبەر هەتاوێ. مەبەستیشی نوێژە، خۆ دەزانین شەکراو درەختی نییه بەڵام لەبەر چەژی دیندار شیا نوێژ بەداری شەکراو بچوێنرێت. لێرەدا فەندی مەتەڵ لەسەر ڕێزمان حیساب ناکرێت بەڵام دەقی مەتەڵ دێته چەژی ڕێزمانەوه.

له پاش ٩ دێرەکه د. ناورەحمان بەدەم نموونەی (کچێ)وە دەگاته وشەی (هەرمێ، بێ، جێ)... که لەواندا دەنگی (ێ) هەیه جودایه له هی (کچێ) له هەڵەی چاپدا له جیاتی ئەوەی بنووسرێ ئەو (ێ)ی هەرمێ و هەڤاڵەکانی (کۆتاییی وشەن)... نووسراوه (کۆتاییی وشه نین)... دوای ئەمه یەکسەر دەگەینه نموونەی تێپەڕکردنی کار. تا لێرەدا یەك دوو تێبینی و بەسەرگرتنەوه هەیه. له (مردن، مراندن)دا تێبینییەك ئەوەیه که کاری (مردن) تەنها کارێکه هاتبێته بەرچاو و زەینم که تێنەپەڕ بێت و بەدەنگی (د) کۆتاییی هاتبێت، هەرچی تێنەپەڕی دیکه هەیه (د)ەکەی ئەماوه ڕاستییەکەی دەبێ بڵێم هەموو ئەو کاره کوردییانەی که کۆتاییەکەی (د) بوو بێت و بەر لەو (د)ەش

ڕەنگێکی بزوێنی درێژ هەبووبێت ئەو (د)ەی قرتاوە، ئیتر کارەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ، قرتانەکەش بەبەراوردکردن لەگەڵ کاری بەهەمان واتا لە فارسیدا دەردەکەوێ وەك لەم نموونانەدا دەدیترێ:

دان	دادن
فەرموون	فرمودن
برین	بریدن
گەڕان	گردیدن
چوون	شدن
دزین	دزدیدن

کاری (مان) خۆی لە ئەسڵدا (ماندن) بووە بەبەڵگەی ئەوەی کە لە ئاپندەدا دەبێتە (دەمێنێ) نەك (دەمێ). وشەی (ماندوو)ش لەو (ماندن)ەوە ماوەتەوە. ئەوەی پارمەتیی پەیدابوونی (مان)ی داوە بریتییە لەو (ن)ە کە جێگەی (ن)ی چاوگی گرتووەتەوە. ڕەنگی (ت) لە بەرایی (ن)ی چاوگدا نەقرتاوە وەك: کەوتن، پشکووتن، نووستن، بیستن، سرەوتن، هاتن... هەرچی کاری تێپەڕە لە غەیری ئەو جۆرە باسکراوەدا ڕەنگی (د، ت)یان ماوە وەك: گرتن، بەستن، پاڵاوتن، داشتن، سپاردن، ناردن، کردن، بردن...

تێبینیی دووەم لە کاری (مردن) ئەوەیە کە تێپەڕەکەی (مراندن) دەبوو(مردائدن) بێت: دیارە لەبەر قورسی داڵی یەکەمی سوواوە.

لە ئاست (بران، بردن) کە گوایا یەکەمیان تێنەپەڕ و دووەمیان تێپەڕەکەیەتی، ڕاستییەکەی (بران) ڕێژەی کارا نادیاری (بردن)ە و تا ئێستاش (برردرا) بەسەر زارانەوە زیندووە. (برا) بەزۆری لە سلێمانی و لە دەوروبەری بەکار دێت. هەرچی (کرا)یە کە کارا نادیارە هەمەگیرە مەگەر چۆناوچۆنی دەنا ناگوترێ (کردرا). هەرچەند خۆم گوێبیستی بووم بەڵام بێگومان لە ڕێی سەرنجی خۆیشمەوە دەزانم هەمیشە لە کزبووندا بووە. دەگوترێ (کردم و کراندم) بۆ مویالەغە، لێرەدا (کرداندم)ە لێی سواوە نەك ڕێژەی کارا نادیارە چونکە هەرگیز نەبیستراوە گوترابێ: کوژراندم، بیستراندم، دیتراندم.

دواتر کە لە کێشەی (هاتن – ئێوە هاتن) و (هاتن –ئەوان هاتن) بووینەوە دەگەینە

(ان)ی نیشانەی کۆ و (ان)ی کۆتایی هەندێ وشەی وەك (زستان، ران). کە گۆیا ئەو (ان)ە هەر جارە دەوریك دەبینێت. ڕاستییەکەی (ان)ی کۆکردن و (ان)ی نیشانەی جێگە، کە لە فارسی بەئەداتی نیسبەتی دادەنێ لە وشەی وەك (سپاهان – نیسفەهان – کرمان)... لە کوردیشدا (خوران، حاجی تۆمەران، کەڵەکان)... تا ئەم دوو (ان)ە چ خزمایەتییان لە نێواندا نییە. خۆ دەتوانین (ان) لە ناو توێژی وشەشدا بدۆزینەوە نەك هەر لە کۆتاییدا وەك: بەهانە، شانە مانگ... لە نموونەی ڕوونکردنەوەدا دەڵێم لە وشەکانی: مردن، کردن، بردن...دا ئەو (رد)ە ناچنە ژێر سایەبانێکەوە وەك کە (ن)ەکە لە هەمووان‌دا دەچێتە ژێر زاراوەی (نوونی چاوگ). ئەگەر (ر) بێت و ئەگەر (گ) و ئەگەر هەر دەنگێکی دیکەی ناخاوتن بێت بێ ئەوەی وشە بکات بەخزمی یەکتر بەشدار دەبێت لە پێکهێنانی هەزاران وشە هەروەهاش جووتە دەنگی وەك (ان) یاخود (شت) یا (ست). لە وشەی وەك: گەشت، شت، بست، مەست، ماست، گاوان، زیندان، خرچان... ئەو (ان)ەی کۆتایی سێ وشەی دوایین هیچ پێناسەی نییە وەك (ان)ی کۆ و (ان)ی ڕاگەیەنی جێگە هەیبوو... لە (نیشتمان)دا (مان) دەلالەتی جێگەی هەیە کە وشەکە دەکاتە (جێگەی لێ دانیشتن یاخود نیشتن). لە ناست وشەی (سەیران)دا دەبێ بڵێین خۆی کۆی (سەیرە)ە وەك کە بڵێی: دەچینە گەمان... لە زۆر دێی دەشتی کۆیە دەڵێن: گەمانان دەکەن، دووانان، سیپانان باوە بەڵام چی دی تێ هەڵناکشێن، ناگوترێ چوارانان.

وشەی (مانگ) لە ئاڤێستادا (ماونگهە) بووە وا بزانم کورێکی زەردەشت پیان خزمێکی ناوی (میدیو ماونگهە) بووە بەواتای (ناوەندی مانگ) بەبۆنەی ئەوەی لە ١٥ی مانگی کە ئێستا پێی دەڵێن مانگی عەرەبی هاتووەتە دنیاوە ئەم (میدیو)یە لە ئینگلیزی سەردەم middle mid ماوە وەك کە دەڵێن mid summer ناوەندی هاوین.

چی دی لەسەر تێهێنی و ڕوونکردنەوە ناڕۆم، تەنها لە ناست ئەو هەڵدانەوە زیاد لە لزووم و خۆراییەی کە لە کۆتایی گوتارەکەدا بەخشراوە بە ئا. مایییە بەرانبەر بەدیهییەکی کە بایی سێیەکی بگرە دەیەکی ڕوونکردنەوەی مەبەست ناکات لەوەدا کە گوتوویەتی «بەراورد تاکە وەسیلەی ڕێخۆشکەری تۆژەرە بۆ بیناکردنی مێژووی زمان»، دەڵێم دەبوو لەو مەیدانە بەرینەی گوتارەکەدا د. ئاورەحمان بەپێی هەڵکەوت ناوی نووسەرێکی غەیری ڕووسی هێنابایە [جگە لە شەخسی خۆی کە لە پەراوێزەکانی ژمارە ١٨، ١٩، ٢٠دا ناوی هاتووە]. ویستم بزانم چی وەرگرتووە لە ذوالنوری فارسی

که له فەقەرە (د)ی پەراوێزی ژمارە ٢٦دا پەنجەی بۆ ڕاکێشراوە. ئەم پەراوێزە: لە لاپەرە ٨٩ی گۆڤاردا بەهەڵە ٢٧ نووسراوە، هەر بۆیەشیە دوایین پەراوێزە کە لە جەدوەلی سەرچاوەکاندا ژمارە ٢٧ی پێ دراوە، لە بەرەو کۆتاییی لاپەرە ٨٩دا ژمارەی ٢٨ی وەرگرتووە. بەهەمەحاڵ نووسینەکەی (ذوالنور) و هی سێ نووسەرەکەی دیکەی ڕووس کە لەو پەراوێزەدا ناویان نووسراوە مەهلەو کۆنن، ڕەنگە هی نوێتر هەبێ لەوان تێ پەڕیبێت بەڵام قسەکەمان هەر لە سنووری ئیحتیمالدا دەمێنێت تا بەڕوونی بەزانین ئەو ڕێژ لێگیراوانە جیهان گوتووە.

د. ئاورەحمان کە لە بەرەو کۆتاییی گوتارەکەیدا دەڵێ «منیش لەبەر ڕووناکیی ئەم بیرە وردەدا... بەپێی توانا هەندێ بەراوردی مێژووییم کردووە و ئەگەر کەڵکێکی بێ، خۆ بەبەختەوەر دەزانم» خۆ نووسەرانی کورد هەبوون بەر لەم ڕۆژگارەی ساڵی ١٩٩٢ کنەیەکیان کردبێت لەو بوارەدا کەوا ڕەنگە بۆچوونی قووڵتری تێدا بێت، لەو چەند نموونەی بێ خەوشی کۆتاییی وتارەکە. مامۆستا وەهبی نووسینی بایەخداری هەیە ڕێنموونیی تۆژەرەوە دەکەن، چاوێکیش بە (لسان الکرد و بەشی سێیەمی زاراوەسازیی پێوانە)دا بگەڕێت، کە یەکەمیان لە ١٩٨٧ و دووەمیان لە ١٩٨٨دا بڵاو کراوەتەوە، نموونەی وردبێوی و وردبینیی مناسیبیان تێدا دەدیترێت. نووسەرانی دیکەش هەن لە کورد هەوڵێکی بەراوردکارییان لە مەیدانی زمان دابێت. دەبارە، کوردی گوتەنی، تالع و بەخت بۆی هەیە کە تەنها نا. مابیە بەو چەند وشەی ئیومڕاستییەوە بوو بەهاندەری زماننا سێکی لێهاتووی وەکو د. ئاورەحمان کە بایەخ بە بەراوردکردن بدات، کە دەڵێم (ئیومڕاست) لەوەویە تاکە وەسیلەی ڕێخۆشکەری هەڵنانی مێژوویی زمان نییە تەنها نموونەیەکیش کە لێرەدا بەکافی بزانم ئەوەیە کە زۆرجاران (هۆشی ون دەروون- عقل باطن) بێ ئاگا لەخۆبوونی خاوەنەکەی گرێکوێرەی ئەوتۆ دەکاتەوە، چ لە زمان و چ لە مەیدانێکی دیکەی زانست بێت، لە حاڵەتی ئاگا لەخۆبووندا زەفەری پێ نابردرێت. بەپێی ئەوەی نووسینەکەی نا. مابیە لە ساڵی ١٩٥٤ دەرچووە کە ئەوسا جارێ ڕووسیا لە سایەی ستالینەزمدا دەژیا، هەرچەند مردووش بوو، گرتنەبەری ڕێی هۆشی ون کارێکی بۆرجوازییانە بوو... لەمەش بترازێ، من بەش بەحاڵی خۆم (بەراوردکردن، هەڵێنجان، بەسەرداکەوتن و هەرچی شێواز و ڕێبازی زانین و دۆزینەوە هەیە) هەمووی لە یەک سەرچاوە هەڵدەقووڵێن ئەویش هۆشی مرۆیە. لێکدانەوەی ڕووت و بەراوردکاریی پێنجەڵهێچ کە بەسەرمای زەقەوە خۆ دەگرێ

تەواوکەری یەکترن، زۆرجارانیش (بەراورد) لە تاریکایی هەندێ کێشەی زمان تێ بر ناکات، لە نموونەدا دەڵێم وشەی ناوێتەی (ترمنیته نوونه) کە بووەتە (فەرەیدوون) و بە واتای ماری سێ سەر کوژ هاتووە وشەی (نیته) تێدا (سەر)ی کوردی و فارسییەکە لە هیچ کامێکیان نزیك نییە کەچی لەگەڵ headی ئینگلیزی و tetی فرەنسەیی خزمە. تا لێرەدا بەراوردکردن ئامانگەیەنێته ئەو لێك دابڕانەی (سەر)ی کورد لە (نیته)ی کۆنی ئاڤێستا و خزمبوونی tet, head لەگەڵیدا... تۆژینەوەی بەرفرەوان ڕێگایەکی بەرینە، بەراوردکردن بەیەکێك لە ڕچە و باریکە ڕێگەکانی حیساب دەکرێت.

گوتارەکەی د. نەسرین فەخری لە ژێر سەرناوی (وەستانێك لە عاستی هەردوو فرمانی (بوون) و (هەبوون) و (هە) و (هی)دا – لێکۆڵینەوە و بەراوردی] هەر لە لاپەڕە ١٥٩ تا لاپەڕە ١٨١ی گۆڤارەکەی پڕ کردووەتەوە. بێ ئەوەی بچمە ناو پانایی و درێژایی ئەو ڕیزەوهۆنی جەدوەلی بێ کۆتایی نموونەکانی گوتارەکە کە زۆر بەداخەوە چ قووڵاییەکیان نەداوەتە رووپێوی باسەکە، هەرئەوەندەیان لەبارەوە دەڵێم کەوا لە بری شیتەڵکردن و پەرەدە هەڵگرتن لەسەر نهێنییەکی ڕێزمانی تێهاندا بێت دێن بەناوی شەرحدان خۆیان دووپات دەکەنەوە وەك لەم نموونەیەدا دەدیترێت کە لە لاپەڕە ١٦١ی گۆڤارەکەدا هاتووە:

بوون

کان – اصبح

بۆ – کاتی ڕابردوو

١ – ڕابردووی نزیك

ئەرێ، – مثبت – نەرێ – نفي

من بووم – من + بوو + م – من + نە + بوو + م.

تۆ بوویت – تۆ + بوو + یت – تۆ + نە + بوو + یت.

نیتر تا کۆتایی هەر شەش کەسی تاك و کۆ بەئەرێ و نەرێیەوە.

سەرلەبەری نموونەکانی دیکەی ناو گوتارەکەش لەو بابەتەن یەك ترووسکەی ڕووناکی ناهاوێژێ بۆ ناو بابەت تا ئەگەر نهێنییەکی ڕێزمانی و وردی ئەوتۆ هەبێت چاوی قوتابیی پلەی ئاوەندی ئەیدیتبێت بۆی ڕوون بێتەوە، ئەگەر ئەمە ڕێبازی

شیتەڵکردنی گرێکوێرەی ڕێزمان بێت خۆ هەر چ کەسێکی پەنجەکانی هەڵەمیان گرتبێت دەتوانێ کام شیعری سەخت و داخراوتی نای هەیە بەناسانی لێیان دەرباز بێت و بڵێ واتام لێ داتەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

جام + ی تاق + ی مەی + کە دەمێشکات + ی قندیل + ی دڵ + ە

شیشەیر + قەرقەف لە + ڕەفرەف شاهـ +ی عالی ڕەفرەف +ە

چەند شیرن دەبوو ئەگەر لە جیاتی ئەو ئەرکە بێ لزوومە وەڵامی ئەم دوو پرسیاردی ژێرەوە بدرابایەوە کە لە هەڵتانی نموونەکانەوە دێنە بەر زەینی مرۆڤ

بۆچی لەهجەی کوردستانی ژێروو لە نەفیی کاری ڕابردوودا (نە) بەکار دەهێنێت و لە نەفیی نایندەدا (نا) بەکار دەهێنێت؟

بۆچی ئەداتی نەفی لەگەڵ نیشانەی (دە)ی نایندەدا کۆ نابنەوە و ناگوترێ: نادەروم، نادەڵێم؟ ئەداتی نەهی لەگەڵ (ب)ی ئەمردا کۆ نابێتەوە و نالێین مەبکە نەبکەیت، نەبکەین؟ تەنضا (نە)ی نەهی لەگەڵ ئەو (ب)ەدا دێت کە بەواتای nor neither هاتبێت وەك دەڵێین: نەبکەی نەبخۆی تەماشای ئەم دیمەنە جوانانە بکەیت؟ بەهەمەحاڵ من بەتەما نیم لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ئەو هەموو نموونانە خەریك بم کەوا هەرچی لەگەڵیاندا بکەم سوودێکی تێدا نابینم هێندەی ئەو سوودە بێت کە لە وەڵامی ئەو پرسیارە وەردەگیرێت کە لەم نموونەی خوارەوە دەردەست دەبێت. دەڵێین:

دەتبینم. لێرەدا ڕاناوی کەسی دووەم بەرکار (مفعول) و هی کەسی یەکەم کار (فاعل)ە.

دەتدیتم: لەمیاندا ڕاناوی کەسی دووەم کارایە و هی کەسی یەکەم بەرکارە هەرچەند لە جێگەی خۆیاندا ماونەتەوە تەنانەت نیشانەی (دە)ی نایندەش بەسەر کارەکەوەیە. ئەم مامڵەت گۆڕینیە لە چییەوە هاتووە؟ پرسیارەکە بۆ خوێنەر و نووسەر بەجێ دەهێڵم چەند خاڵێك هەیە لە گوتارەکەدا پشتگوێ خراوە بەکورتی، لێیانەوە دەدوێم. لە ناست نموونەیەکی بەکارهێنانی (بوون) کە لە دێری ٢١ی لاپەڕە ١٦٨دا بەم شکڵە هاتووە:

نەدەبا بچم = نەبوو بچم (نە + نە) = ئەرێ.

پرسیارەکە هەڵدەستێت و لە گوتارەکەدا ئەسەری نییە. ئێمە دەتوانین بڵێین نە دارا نە براکەی هاتن، دەشتوانین بڵێین: نە دارا نە براکەی نەهاتن.

دەزانین (هیچ کەس) بۆ نەفییە کەچی دەڵێین: هیچ کەس نەهات.

دەڵێین فڵان هیچە. دەشڵێین: فڵان هیچ نییە هەردوو ڕستەش یەك واتایان هەیە. لە (هیچ کەس)دا هەر ڕێت نییە بڵێیت (هیچ کەس هات).

ئەم (نە + نە)یە بەو شکڵی (مطلق) گەلێك ڕووی زمانی و ڕێزمانیی شاردووەتەوە.

من ئەم نموونانە دەخەمە بەرچاوی خوێنەر و هەموو کەسێکی مەراقی زمانەوانیی هەبێت، بۆ تێوە ڕامان و قووڵ داگرتن و وردبوونەوە...

ڕاستییەکەی، لە سویدەوە کاك حەکیم کاکە وەیس نامەیەکی نووسراوی ڕۆژی ١٦/٢/١٩٩٣ی بۆ ناردووم لەبارەی ئەم (نە + نە)ی بەواتای Nor, Neither وە دەپرسێت کە چۆن دەشێ جارێکیان نەرێتی ببەخشێن و جارێکیشیان بێ تەئسیر بن؟ لە وەڵامدا بایەی پێویستیی پرسیارەکە لە کێشەی پرسیارەکە دواوم، بەڵام سەرلەبەری پرسیاری (نە + نە) پتری بەبەرەوە هەیە لەو هێندەی بۆم نووسیوە، ڕەنگە لە دەرفەتدا بۆی بچمەوە.. دەبوو د. نەسرین چاوێکیش بەو (نە + نە)یانەدا بگێڕێت کە نابنە (نەرێ) و هۆیەکەشی بدۆزێتەوە. لەبارەی (هەبوون) بەواتای (وجود) و (هەبوون) بەواتای (تملك) کە لە گوتارەکەدا بەیەك ڕیشە داندراون کە بۆ دوو مەبەست بەکار هاتبن. دەڵێم ئەو دوو (هە)یە لە دوو سەرچاوەی جوداوە هاتوون:

بەواتای (موجوود بوون)ە بریتییە لە دوو فیعلی (هە) و (بوون). کەرتی (هە) بەئەسڵی درێژتر بووە لێی سوواوە. لە کوردیدا چونکە نووسین نەبووە دەقی کۆنی بپارێزێت دەستمان لە شتێکی ئەوتۆیی گیر نابێت بیکەینە نموونە بەڵام دەقی کۆنی پەهلەوی هەیە [ئالێستا و هەخامەنشیش تێیاندایە] تێمان دەگەیەنێ کە ئەم (هە)یەی هەمان (هست)ی ئێستاکەی فارسییە کە لە وتوێژ و نووسینیشدا دەشێ دەربکەوێت و بشقرتێت، دەڵێین: من آزادم، واتە من ئازادم، دەشڵێین: من آزاد هستم، واتە من ئازادم. لەهجەی کوردیش هەیە لەباری وەهادا لە جیاتی بڵێ: فڵان کوردە. دەڵێ: فڵان کوردەس. لە ئینگلیزی is و لە فرەنسیی est هەمان (هست)ی باسکراون کە ڕابردووشیان هەیە... لە پەهلەوی پش١دا چەند نموونەیەك دەهێنمەوە بایی ئەوە بکات ئەسڵماندن ڕەت بکاتەوە:

لە کارنامەی ئەردەشیری پاپەکان انتشاران دانشگاه تهران ١٤٩٩ شرح و تۆژینەوەی بهرام فرەوشی، لاپەڕە ٢ – ٣دا ئەم ڕستەیەی خوارەوە هەیە. ئیپیشت

نیستات بەواتای: نووسیبووی.

لەم ڕستەیەدا نەستات estat ڕابردووی فعل الکینونەیە بۆ کەسی سێیەمی تاک. لە لاپەڕە ٦ –٧دا دەخوێنینەوە:

پیرامونی ساسان نەستیند بەواتای: لە نزیك و ڕۆخی ساسانن

لەم ڕستەیەدا فعل الکینونەی حاڵی ئێستاکەیە وەك areی ئینگلیزی بۆ کۆ. لە لاپەڕە ١١٢ –١١٣دا دەخوێنینەوە:

نی بریهینیت نیستیت بەواتای: قەزا و قەدەر نییە.

نەستیت فعل الکینونەی حاڵی ئێستاکەیە وەك isی ئینگلیزی بۆ تاکی سێهەم کەس. وەك دەبینیت (نەستات، نیستست). فیعلی یاریدەری (کینونە)یە لەوانەیە لەگەڵ (بوون) و لەگەڵ هەر فیعلێکی دیکەشدا بێت. گوتارەکە (بوون)ی کردووە بەفیعلی یاریدەر کە لەگەڵ (هە)...دا دێت. لە نموونەی کاتی ئێستا (حاضر) ئەم دوو ڕستەیە لە لاپەڕە ٥٥–٥٦ و ٦٨–٦٩ی کارنامە دەخوێنینەوە:

نامەت نیستات امدماست هاتووەوە

نـامـەت نـیستـەم أمـدە أم هـاتـوە

دەبێ بڵێم وشەی (نیستات) کە تەرجەمە دەکرێت بۆ کوردی، چونکە وشەکەی تەنها فەوتاوە لەگەڵ (است)ی زمانی حازر تێکەڵ دەبێت، بەتایبەتی کە وشەکە لەگەڵ فیعلدا بێت، فیعلیش خۆی زەمانی تێدا بێ ئیتر دوو زەمان لەگەڵ یەکتردا کۆ دەبنەوە: کە بڵێی (مەرداست) بەتەواوی ئێستا دەگەیەنێ.

بەر لەوەی بچم بۆ (هەبوون – تملك) سەرنجی خوێنەر بۆ ئەم تێبینییە زیندە گرنگە ڕادەکێشم، لە لاپەڕە ١٧٧ی گۆڤارەکەدا نووسەر ٩ حاڵی سەرەکیی ڕەچاو کردووە بۆ گرینگیی دەوری (بوون) لە پێکهێنانی وشە و ڕاگەیاندنی واتا و مەبەست لە زمانی کوردیدا.

ڕاستییەکەی، ئەو دەورە، لە لایێکەوە تا ڕادەیەك، ئاغڵەب فیعلی کوردی دەبەیێنێ، بە نموونە: دەزبوون، ڕزگاربوون، بەربوون کە لە گوتارەکەدا بەبەڵگەی گرنگییەکە هاتووە دەشێ بەم نموونانەی خوارەوە بپووچێتەوە:

دەرکردن، دەردان، دەرهاوێشتن، دەرچوون.

دەرخستن، دەرپەڕین... ڕزگارکردن، ڕزگار پاراستن، ڕزگار کوشتن، ڕزگار هێشتنەوە...

بەردان، بەر هەڵداکردن، بەرماوە، لەبەرچوون، بەرموکەوتن...

دەزانم (ڕزگار) کە سیفەتە پتر لەگەڵ (کردن، بوون)دا دەڕوات، بەڵام لەمەدا خەلەل بە قسەکەم ناگات چونکە سیفەت (مادی)یە. هەروەك ناوی مەعنا لەگەڵ (بوون)دا ناڕوات بەڵکو فیعلی تێپەڕی دەوێت هەروەهاش ئەو فیعلانەی داوای (ناوی واتا) دەکەن بەپێی سروشتیان بۆ (ناوی مادی) بووز ناخۆن.

لەلایەکی دیکەشەوە هانابردنە بەر فیعلی یاریدەر بۆ دروستکردنی واتای نوێ پتر هەژاریی زمان نیشان دەدات لەوەی بەهۆی گەردانکردنەوە وەیا لە ڕێی وشەی سەربەخۆوە مەبەست دەرخرێت.

من کە لە (ترس)ەوە (ترسان - ترسام، ترساندم) پەیدا بکەم گەلێك بەخۆڕاپەرموتر دەبم لەوەی بڵێم (ترسم بوو، ترسنۆك بووم، ترسنۆکم کرد)... ئەگەر زمانەکەم وەها ڕەهاییت کە بەئاسایی بڵێم: (ڕەوەندەکانم لە دەشتی بهتوێن نیشتە جێیاند - دەنیشتە جێبینم)، دەچێتە ڕیزی زمانە پێشکەوتووەکانی دنیاکە دەڵێن orienaliztion وشەکە لە (٥) کەرت جۆشی خواردووە. کە دەڵێن transubstantiton مەبەستیانە بڵێن: گەڕانی شەراب و نان لە شەوی (عشاء ربانی)دا بەخوێن لە لەشی مەسیح. بێگومان پێ بەپێی پەرەسەندنی سەقافەت و قووڵبوونەوە و تێ هەڵکشان لە نووسینی ئەدەبی و زانستی، زمانی کوردیش، ماوە دەبڕێت و ماوەشی بڕیوە بەڵام نابێ ئەخۆشی زمان بەئەنسازی دابنێین.

بەهەمەحاڵ (بوون) و (است) دوو فیعلی جودان، لە کوردیدا پەینێکە لەبەر بێ نووسینی، فیعلی (است) کۆڵەوار بووە و لە زۆر حاڵدا سوواوە. ئەم (هە)یە پاشماوەی (است، هست)ی کۆنینەی زمانەکەمانە کە لە ئاڤێستا و زمانی پەهلەوی و هەخامەنشیدا پاراستراوە، لە فارسیی سەردەمیشدا پاشماوەی بەرچاوی پەیدایە.

لە نموونەکانی لاپەرە ١٦٥ و ١٦٦دا (بووم بە - دەبم بە - نابم بە) و لە نموونەکانی لاپەرە ١٧٧یشدا (بوومە - نەبوومە) بەسەردا هاوپشتوون و هەرچی هێزوپێزی تێیاندا هەیە ئەبووی کردوون. ئەم دەربوونەیەی (بردم بە -کردم بە، بوومێ - کردمێ) بەسەرباسێکی سەرەکی و بنچیی ڕێزمانی کوردیدا دەکرێتەوە هی

ئەوە نییە چاو نەیبینێت. بەڵام وا دیارە عادەتگرتن بەموتاڵاکردنی ڕێزمانی کوردی لە کولانەی ڕێزمانی بێگانەوە باسەکەی لێ شاردوونەتەوە هەر چونکە لەو ڕێزمانانەدا باسێکی ئەوتۆیی پەیدا نییە.

ئەم بەکارهێنانەی (بووم بە – بوومە)... لە کتێبۆلکەی (چەند حەشارگەیەکی ڕێزمانی کوردی) کە لە ساڵی ١٩٧٦دا بڵاوم کردەوە بەدرێژی قسەی لێ کراوە. لەو تۆژینەوەدا ئەو فیعلانەی وەکو (بوون، کردن) پتر لە جۆرێك بەکارهێنانیان هەیە دابەش دەبن بە ١– فیعلی ئینتیقالی. ٢– ئینتیقالیی پێچەوانە

فیعلی بوون جگە لە شێوەی عادەتی دوو جۆری ناناسایییشی هەیە.

دەبم: جۆری ناسایی

دەبمێ: جۆری ئینتقالی

دەمبێ: جۆری ئینتقالیی پێچەوانە.

ئەم شێوەیەی دوایین کە (دەمبێ)یە ئەگەر بۆ منداڵبوون بێ تێنەپەڕە، ئەگەر بۆ پارە بێت تێپەڕە.

چەند فیعلێك لەمانە هەڵدەگرن لەگەڵ (بە) و بێ ئەویش بەکار بێن وەك، کردم بە – گوتم بە – گەیشتم بە – دام بە، کردمە عەمەلە، کردمێ – گوتمە دارا، گوتمێ –گەیشتمە ئاوات، گەیشتمێ – دامە عەلی، دامێ... بەشی هەرە زۆریی فیعلەکان (بە) قبووڵ ناکەن وەك:

نۆریمە خانووەکە – چوومە شار – کەوتمە حەوزەکە – بردمە سەربان – خستمە دەستی – هەڵم دایە کۆڵان – ڕۆیوومە دزەکە[لێرەدا (بوون) ئەو (بە)یە قبووڵ ناکات] ترنجامە ڕیزیانەوە – خونجامە نوێنەکەم – پەسوامە کەلەبەرەکە – ڕژایە ناو ئاو– هزیمە گۆمەکەوە – هاتمە ماڵەوە – سووڕایە بارێکی دیکەوە – هێنامە ژووری – هەڵمداشتە ناوی زەڵم– داتانە پێکەنین – ڕۆیشتمە باخەکە – دڵۆپەکە تکایە قاپەکەوە – هەڵکشامە سەری – پەڕیمە ئەوبەر. ئەمانە ٢٩ فیعلن، هەمووشی لە شێوەی ئینتیقالی بەکار هاتوون.

یەك لە سیفەتە سەیرەکانی ئەم شێوەیە لەوەدایە کە ئەگەر فیعلەکە تێنەپەڕ بێت یەك مەفعول داوا دەکات. ئەگەر تێپەڕ بێت دوو مەفعوول:

چوومە هەولێر - گەیشتمە ئامانج - دارام کردە پاڵە - بەردم گرتە چوێلەکە - چاوم بڕییە ئاوەکە [ئەم فیعلە دەگمەنە] کە مەفعول شرایەوە فیعلەکان (ی) بەخۆیانەوە دەگرن:

دارام کردی نەك ئاراز - دەرەنگ گەیشتمێ..

نالی دەڵێ:

وای فەرموو کە ماچت (نەدەمێ) ڕووڕەشی توو بم
ئەمساڵە بەجێ دێ ئەمەری وەعدەیی پاری

حاجی قادر دەڵێ:

خانەقاکەی کەنەفی ئەمنە ئەدەبخانەیی عام
جێی قەزای حاجەتە عالەم بەزەرووری (دەچنێ)

لە حاڵەتی پێچەوانەیدا فاعیل دەکەوێتە جێگەی مەفعول وەك:

دەمبێ، دەمچێ، دەمنێشێ، دەمخورێ، دەمهەڕژێ (لەهجەی سلێمانی) فیعلی (دزان) لە (دزێو)ەوە هاتووە بەواتای حەز لێنەکردن و پێناخۆشبوون هەر شێوەی پێچەوانەی هەیە، دەڵێی: قسەکەتم زۆر دزا - دارام دەدزێ، دەمدزێ... ناگوترێ: دارا دەدزێم، وەك کە دەڵێی: دارا دەبینم.

فیعلی (ویستن) لە ئایندەدا دەبێتە ئینتیقالیی پێچەوانە، فاعیل تێیدا دەکەوێتە جێگەی مەفعول وەك: دەمەوێ، دەتانەوێ. لێرەدا ڕاناوەکان جێی مەفعولیان پڕ کردووەتەوە بەڵام چونکە فاعیلی ڕاناوی (تان) بەکار هات هەرچەند فیعلەکەش ئایندەیە. ئەوانەی تازە ڕاهاتووی کوردی دەبن بەزۆری دەڵێن: دەوێم.

وا دەزانم (دەمەوێ - دەتانەوێ) لە (ویستن)ەوە نەهاتووە بەڵکو لە (ئەڤین)ەوە بۆیەیشە بزوێنی (ە) بەدوا ڕاناوەکەدا دێت کە پاشماوەی (ئە)ی (ئەڤین)ە و هەمزەکەی فڕتاوە هەرچی (ویستم، ویستت... هتد) لە ویستنەوە هاتووە نەك لە (ئەوێ - ئەڤین) وەك کە (دەڵێم) لە (گوتن)ەوە نەهاتووە، لە فیعلێکی کۆنی کوردیی مردووەوە هاتووە کە ئێستاکە لە زمانی هیندی (سان سکریتی)دا زیندووە

مامۆستا وەهبی لە کۆنەوە بەکورتی بەسەر ئەم (بووم بە، گەیشتم بە...)یەدا ڕۆیشتووە و هەر بەپێی زاهیری حاڵیش (بە) کەی بە(حرف جر) داناوە [کە لەم شێوەیە

ڕاستە حەرف جره]، هیچ بەلای (انتقالی)... و داخوازیکردنی مفعول ... و...و ئەو لایەنانەدا نەچووم.

(هەبوون) بەواتای (تملك) لە بنەرەتدا هەرچی بووبێت، جودایە لەو هەبوونەی تازە باس کرا کە دیتمان لە چییەوە هاتووە. بەلای باوەری خۆمەوە ئەسڵەکەی (هەڤبوون)ەوە خزمی haveی ئینگلیزی و avoirی فرەنسییە. بەداخەوە شێوە نووسینی کۆنی کوردیمان نییە بۆی بچینەوە کە دەڵێین: هەمە، وەك ئەوەیە بڵێین: کردوومە. کە بڵێین: هەیەتم - هەیتم، ڕێژەی (کردوومتم، خواردووەتم)مان بەکار هێناوە. لە ڕووی ڕێزمانەوە (هەیەتم) پەسەندترە لە (هەیتم) چونکە بزوێنی (ە) لە وشەی (هە)دا کە ئەم (ی)ە داخوازی کرد بۆیە بوو بزوێنی دوای (ی)ەکە بپارێزێت و وشەکە ببێتە (هەیەتم) ئەگینا دەگوترا (هەتم) واتە دەنگی (ت) بەس بوو بۆ ئەوەی (هە) نەبێتە (هەم) و بەفعل الکینونە حیساب بکرێت.

ئەگەر (هەڤ) مابایە ئەوسا لزووم بەو (ی)ە نەدەما و دەگوترا (هەڤەتم) وەك کە گوترا (کردووەتم، خواردووەتم). لەهەجە هەیە لەمانەشدا دەڵێ: (کردۆتم، خواردۆتم، چۆتم و هاتۆتمەوە)... بەلام بێگومان (هەیەتم، کردوومتم)... ڕەسەنتر و پەسەندترە، ئەمانەت لە کاری تێنەپەڕدا کە دەڵێین (ئێمە نووستووین) ئەگەر کارەکە تێپەڕ بایە دەمانگوت (ئێمە کردوومانە).

من لێرە بەپێشەوە ئەم بیروڕایەی خۆمم دەربارەی (هەڤ)... بەنووسین بلاو کردووەتەوە بێ ئەوەی هیچ نموونەیەکی کۆنم لە هیچ سەرچاوەیەك دەست کەوتبێت، هەتا لەو ڕۆژانەی دواییدا کە بۆم ڕێك کەوت کتێبی (فقه اللغه ایرانی) نووسینی ای. م. ارانسکی، وەرگێڕانی بۆ فارسی لەلایەن کەریم کشاورزەوە بخوێنمەوە و خۆشبەختانە لە لاپەرە ٨٦دا ڕستەی (خشایو ثی ت هەڤاث وو) بەواتای (پادشاهیی هەبوو) [پادشاهی داشت - ی فارسی] هاتووە و بەتەواوی (هەڤا) بەواتای (هەڤ) خۆی نیشان داوە. دەقەکەش لە ئاڤێستاوە وەردەگرێت: (هەڤات وو) ڕاستەوڕاست دەبێتە (هەیبوو) بەلام لە دەقی ئاڤێستادا ئەم (ی)ی کەسی سێیەمی تاك کە لە (هەیبوو)دا دەردەکەوێت پەنهانتر دەرکەوتووە وەك کە لە سەرەوە گوتمان (پادشاهیی هەبوو)دا ڕاناوەکە لە شوێنی ڕەوای خۆیدا، دوای بەرکار دەرکەوتووە و (هەبوو) بێ ڕاناو ماوەتەوە.

لەلایەن (هی) کە گوتارەکە بە (ضمیر التملك)ی دادەنێت [ل. ١٧٦] دوای لێکدانەوە و وردبوونەوە لە دوو ڕستەی (ئەم فلسە هی منە) و (ئەمە فلسی منە) دەردەکەوێت کە (هی) خۆیەتی لە ڕستەی دووەمدا (ە)ەکەی سوواوە و ماوەتەوە (ی) کەوا ئاشکرایە دوورە لە (ضمیر) و ئامرازێکی عادەتی (اضافەیە) و زۆر کەس هەر لەم بارەوە دێن دەڵێن: (هی منە) و (ئەم قەڵەمە هینەکەی منە.) لەمەشدا ئەخنێك سەرپەوی دەکەن کەوا لەبەر لێکترچوونی (هی – هین – هینەکە) دوو وشەی لێکتر جودا تێك دەکەنەو، چونکە (هین، هەرامە، فیسار)... زرەناون لە بری ناوێکی لەبیرکراو یاخود ژێریەردە خراو بەکار دێن.

دیسانەوە خۆشبەختانە لە هەمان کتێبی فقه اللغەی باسکراودا جارێکیان لە دەقی ئاڤێستایی و جارێکیشیان لە دەقی زمانی هەخامەنشی (فارسیی کۆن)دا ئەم (هی)یە وەك ئەداتی (اضافە) بەکار هاتوون.

لە لاپەڕە ٨٦ لە دەقی ئاڤێستاییدا هاتووە:

بیماهی خشەتر نورڤەهی بەواتای: لە پادشاهیی جەمشێدی بەرز بیما جەمشێدە (هی) ئەداتی اضافەیە بەواتای (هی جەمشێد) هەروەها هەمان (هی) ئەداتی اضافەیە لە (نورڤەهی) بەواتای (هی نورڤە) لە لاپەڕە ١٠٢ لە دەقی هەخامەنشیدا هاتووە:

ڤیشتاسپەهیا بەواتای هی ڤیشتاسپ

ئەرشامە هیا بەواتای هی ئەرشامە

ئەمە و کۆمەڵێك عوزرخوازی دەکەم لە شێوەی نووسینەکەم کە حەزم دەکرد شیرنتر بوایە... بەهەمەحاڵ نیازمکە شیرینە کە خزمەتی سەقافەت و زمانەکەمانە ویڕای ڕێز و ئاواتی سەرکەوتوویی بەردەوامیی د. ئەسرین فەخری.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٣٤، ١٩٩٤

"کۆڕی زانیاری کورد" چۆن ئەم ناوەی وەرگرت؟

کۆمەڵێك لە نووسەران و خاوەن بیروڕایانی کوردەواری، یا بە هەڵسەنگاندنی ئەم ناوەی "کۆڕی زانیاری کورد" بوون، پێش نووسین، یاخود هەر بە قسە، خەریکی ڕەخنە لێگرتن و ئەوانیش ئەندامانی کۆڕ بە تێکرایی، چەند دانیشتنێکی درێژە پێدراویان تەرخان کرد بۆ دۆزینەوەی ناوێکی ئەوتۆ بەپێی توانایی و لوان لەگەڵ مەبەستی دامەزراندنی ئەم ساختمانە بگونجێ. بێگومان خۆ ماندووکردن بە کارێکی وا گرنگ و پیرۆزەوە، سەرەڕای ئەوەی کە نموونەی پێویستییەکی نیشتمانی و کۆمەلایەتی و ئەدەبییە، بە سەرشانی هەموو خاوەن دەسەلاتێکی فیکری و خامەیی کوردەوە، هەر لە خۆیشیدا بەڵگەیە بۆ بوونی گیانێکی بزۆز و پڕ جموجووڵ لە نێوان ئەو کەسانەی پەیوەندیان هەیە لەگەڵ بزووتنەوەی فیکری و ئەدەبی و مژدەدەری ئەوەیە کەوا لە هەموو هەڵوێستێکی لەم چەشنەی ئێستاکە و دوارۆژیشدا هەمان گیانی داهێنەر و دروستکەر خۆی نیشان دەدا و بەرهەمی پاکی خۆی پێشکەش بە کوردایەتی دەکا. گوتمان "بەرهەمی پاك" چونکە گومان لەوەدا نییە کەوا هەر زمان و خامەی پاکە بتوانێ لە باغی فیکر و خوێندەواریدا، میوەی پاك و پیرۆزی زادەی مێشك و گیان بچنێ و بە هونەری ئینسانانە ئارایشتی بدا و بیخاتە کۆڕی ڕۆشنبیران لە مرۆڤی ماوچەرخ و ئەوەکانی داهاتوو.

ئەندامانی کۆڕ، بەرلەوەی بگەڕێن بەدوای ناوێکدا، چەند دروشمی بنچینەییان ڕەچاو کرد تا هەر ناوێك پێشنیهاد بکرێ وە یا بژارە بکرێ، لە چوارچێوەی مەبەس و مانای ئەو دروشمانە دەرنەچێ و لە هەمان کاتیشدا ئەمەیان کرد بە بەرگری دەمەتەقێیەکی بێ پایان و بێ سوود، چونکە دووانی بێ دروشم و سنوور کەم وایە دوایی بێ. دروشمەکانیش ئەمانەن:

(١) وشەی بێگانە بەکارنەهێنرێ لە داڕشتن و دروستکردنی ناوەکەدا.

(٢) ناوەکە جێگەش ڕابگەیەنێ، نەك هەر کۆبوونەوە.

(٣) ئەو وشانەی ناوەکە پێك دێنن لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا بیسراو و ناسراو بن.

(٤) وەرگێرانی پیت بە پیت لە (المجمع العلمي الکردي)ەوە بۆ ناوێکی کوردی، مەرج

نییە و ناشێ بە کۆسپ لە پێش ناوێکی رێکوپێکدا.

(٥) مۆسیقای ناوەکە لە بیستندا خۆش بێ.

ئیتر لەبەر تیشکی ئەم دروشمانە، ئەو پێشنیهادانەی کەوا خرابوونە باس لێکردنەوە وەك (کۆڕ، هۆز، ئەکادیمی، مەکۆ، زانست، زانکۆ) هەڵسەنگێران و ئەم دیو و ئەودیویان پێ کرا و لە ئەنجامدا:

(١) وشەی (ئەکادیمی) پەسەند نەکرا چونکە کوردی نییە.

(٢) وشەی (زانست) دوور خرایەوە، چونکە لە هەندێ شوێنەکانی کوردستاندا نەبیستراوە (پاشان لە ڕوویەکی دیکەشەوە بەراوردی زانست دەکەین لەگەڵ زانیار).

(٣) وشەی (هۆز) و (مەکۆ) دوور خرانەوە، چونکە یەکەمیان جێگە ناگەیەنێ و دووەمیان لەبەر ئەوە کە بۆ شتێك ناوبانگی پەیدا کردووە دوورە لە زانین و خوێندەوارییەوە. بۆیە هەردووکیان خەتیان بەسەردا کێشرا. جگە لەمانەش وشەی دیکە هەبوون و پێشنیهاد کران، بەڵام بەرلەوەی بخرێنە لیستەی لێکۆڵینەوە، سڕانەوە، لەبەر هۆی ئاشکرای ئەوتۆ کە پێویستی ئەهێشت بەڵێکۆڵینەوە[1].

---

(١) یەك لەو وشانە وشەی (ئەنجومەن) بوو کەوا لە نامەکەی مامۆستا وەهبیدا (ئەنجەمەن) نووسراوە و لە فەرهەنگەکەیدا (ئەنجومەن). دوو هۆی گرنگ خێرایییان کرد لە دوورخستنەوەی ئەم وشەیەدا. یەکەمیان ئەوەیە کە وشەی (ئەنجومەن) فارسییە و لای هەموو کەس بەفارسی ناسراوە لێکۆڵینەوەی دوور و درێژی مێژوویی تا سووری بکاتەوە داخوا ئەسڵی وشەکە کوردییە یا فارسی لەگەڵ فرمانی کۆڕ یەکتر ناگرنەوە، چونکە دەبوا بەزوویی ناوێك بۆ (کۆڕ) دابنرێ. هۆی دووەم ئەوەیە کەوا وشەی (ئەنجومەن) لە باری ماناوە (مجمع) ناگەیەنێ، بەڵکو (لجنة) و (کۆمەڵە)ی سەرپەرشتیکەری ئیشێك دەگەیەنێ. فەرهەنگی مامۆستا وەهبی بۆ مانای کۆڕ council ی داناوە کە هەر دەکاتەوە (لجنة) و کۆمەڵەی سەرپەرشتیکەر. ئێستاش لە زمانی عەرەبیدا (مجلس)ی بۆ بەکاردێنن. (کۆڕ - مجمع) زۆر فراوانترە لە (ئەنجومەن) چونکە کۆبوونەوەی ئەندامانی کۆڕ دەبێ بەئەنجومەن. وا بزانم ئێستا لە تورکیدا (ئەنجومەن) ڕاستەوخۆ بەمانای (لجنة) بەکاردێ.

دوای ئەم دەمبڕاژە، لە پێشنیارەکان دوو ناوی (زانکۆی[2] کورد) و (کۆڕی زانیاری کورد) مایەوە. هەردووکیان خرانە دەنگ وەرگرتنەوە. زۆربەی زۆری ئەندامان (کۆڕی زانیاری کورد)یان پەسەند کرد. ئیتر بڕیاری تێکڕایی درا کە ئەمەیان ببێ بەناوی ساختمانەکە.

تا ئەمەی لێرەدا بەچەند دێڕێك نووسین لێی بوومەوە، کاتێکی دوور و درێژی خایاند لە زنجیرەیەك دانیشتنی پڕ لە جۆش و هەندێ جار پڕ لە دڵگەرمی، لەلایەن هەموو ئەندامانی کۆڕەوە، وە بەدەم دووان و دەمەتەقەوە دەربارەی ناوی کۆڕ بەووردی لەوە کۆڵینەوە ئاخۆ دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار) چین و مانایان چییە؟ من لێرەدا ماوەی ئەوەم نییە هەموو ئەو را و باوەڕانەی دەربڕاون لەلایەن نووسەران و خاوەنبیرانی کوردەوە بەرامبەر بەمانای ئەم دوو وشەیە، تۆمار بکەم. رەنگ بێ پێویستیش نەبێ چونکە هەرچی لەلایەن نووسەرانەوە نووسراوە و بڵاوکراوەتەوە لەمبارەیەوە، زۆربەی خوێنەران دیویانە و تێی گەیشتوون. ئەوەندە هەیە نامەی مامۆستا تۆفیق وەهبی کە لە پیرۆزبایێدا بۆ سەرۆکی کۆڕی نووسیوە و تا ئێستا بڵاونەکراوەتەوە، وا لێرەدا دەیخەمە پێش چاوان، تا خوێنەرانی کورد لە هەموو روویەکەوە ئاگادارین لەو رەخنە و دەمەتەقەی کە لەم دوو وشە و تەواوی ناوی کۆڕەوە سەری هەڵداوە و بەدوای ئەم ئاگاداربوونەوەدا رایەکی پوختەی لێ بەرهەم بهێنن. بەشێکی ئەوەی لێرە بەدواوە لە بارەی دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار)ەوە دەینووسم، لە دانیشتنەکانی کۆڕدا باسی لێ کراوە و هەندێکیشی بەپێی جێگە و پێویست لە کاتی نووسیندا خۆی سەپاندووە. لەوانەیشە بەراوردکردنەوەی هەندێ وشە لێرەدا درێژە بکێشێت، گەلێ زیاتر لەوەی کە لەلایەن کۆڕەوە بەراوردی لێ کراوە، چونکە ئەو کاتە زووتر لە ئێستە دەگەیشتینە ئەنجام و بڕیاردان، وەك لێرە من خەریك دەبم ئەوسا خەریکی وەرامدانەوەی رەخنەگران نەدەبووین.

---

(2) زانکۆ: وشەیەکی تێك هەڵکێشە لە دوو وشەی (زان) و (کۆ) پێك هاتووە. لە کاتی دەمەتەقەی ئەندامانی کۆڕدا مەیلێکی ئاشکرا هەبوو بۆ ئەوەی تا بکرێ وشەی ئاك بەکارنەهێنرێ ئەك تێك هەڵکێش. لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ خاوەن رای (زانکۆ)یان بەلاوە پەسەندتر بوو. لێرە بەپێشەوەش ئەم زاراوەیە بەکارهێنراوە و تا رادەیەك پەرەسەندوو بوو. بۆیە تەنها ئەمیان لە ئێوان هەموو پێش نیهادەکانی دیکەدا بۆ لێدوان و هەڵسەنگاندن خۆی گرت تا کاتی دەنگ وەرگرتنی دوایی کە (کۆڕی زانیاری) تێیدا زاڵ بوو بەسەریدا.

جا با بێینە سەر مانای دوو وشەی (کۆڕ) و (زانیار).

(کۆڕ) وەك بەلای کورد زمانەوە ئاشکرایە، کۆبوونەوەیە بۆ مەبەستێکی تایبەتی لە جێگایەکدا. خۆ هەر ئەم مانایەشە لە فەرهەنگەکەی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا بۆ کۆڕ نووسراوە[٣]. لەبەڵ ئەمەدا با بڵێین وەك ئامەکەی مامۆستا وەهبی دەڵێ دەبێ مەبەستەکە کاتی (وقتی) بێ و بەدواییهاتنی ئەو مەبەستە کۆڕەکەش ئەمێنێ. من لێرەدا شتێکی دیکەش دەخەمە پاڵ (جێگە و کۆبوونەوە و مەبەسی تایبەتی و کاتی) تا هەموو مانای کۆڕمان خستبێتە سەر کاغەز، ئەویش ئەوەیە کەوا لە وشەی (کۆڕ)دا خرۆش و جۆشێك هەیە لە هیچ جۆرە جێگە و کۆبوونەوەیەکی تردا هەستی پێ ناکرێ. کەواتە وشەی (کۆڕ) جێگە و کۆبوونەوە و مەبەستی تایبەتی و کاتی و خرۆش دەگەیەنێ.

گومان نابەم هیچ خوێنەر و رایەك رەخنەیەکی هەبێ لە (جێگە و کۆبوونەوە و مەبەستی تایبەتی و خرۆش). دەمێنێتەوە ئەوە کە کۆبوونەوەکە کاتی بێ کەچی مەبەستەکە هەمیشەیی بێ، چونکە (مجمع) هەمیشەییە. بۆ ئەم رەخنەیە دوو وەرام هەیە.

(١) کورتی و درێژیی کاتی ئەو مەبەستەی کە کۆڕی بۆ دەگێڕێ ئەوە دەگەیەنێ کەوا کۆڕی هەندێ شت لە هەندێکی تر درێژتر بێ. با بڵێین کۆڕی شەڕ لە کۆڕی زیکر و هەڵپەڕکێ درێژترە. شەڕ بۆ خۆی هەندێ جار سەعاتێك و هەندێ جار دە ساڵ دەخایەنێ. خۆ جەنگی سەلیبی ٢٠٠ ساڵی خایاند. جا کە بلوێ بەهێی داخوازیی مەبەست درێژە بدرێ بەکاتی کۆڕبەستن، هیچ بەرهەڵستێك بۆ ئەوە نامێنێ کە کۆڕی زانیاری ئەو ماوەیە بخایەنێ کە فرمانی ساختمانەکە داخوازیی دەکا. جا ئەو ماوەیە هەرچەند درێژبێ. ئەگەر ئەمەش بەس نەبێ، بۆ سەلماندن و دڵنیابوون، وا بزانم وەرامی دووەم رێگای ئەسەلماندن دەبەستێ.

(٢) کەم وایە و رەنگە هەر نەبێ، زاراوەی تازە داهاتوو لە خودی خۆیەوە پڕ بەپێستی ئەو مەبەستەبێ کە بۆی داتاشراوە و ئەگەر ئەم پڕ بەپێست بوونە مەرجێکی

(٣) بێ ئەوە وشەی جێگای بەکارهێنابێ، بەلام کۆبوونەوەیەك کە لە (کۆڕ)دا دەبێ بێ جێگە نابێ. بۆیە دەڵێم ئەم مانایە لە فەرهەنگی مامۆستا وەهبیدا بەکارهاتووە سەرەڕای ئەمە لە ناوچەی بادینان گوندێك هەیە بەناوی (کۆڕی گاڤان) کەوا راستەوخۆ (جێگە) دەگەیەنێ نەك جێگە بەهۆی کۆبوونەوەوە.

بنچینەیی بێ لە دارشتنی زاراوەدا، لە زۆر شوێندا یەك دەكەوێ و زمان ناتەواو و وەستاو دەمێنێتەوە.

لێرەدا چەند میسالێك دەهێنمەوە كە هەزاران هەزاری وەك ئەوان فەرهەنگەكانی جیهانیان پڕ كردووەتەوە.

عەرەب كە گوتی (مربع) هەر ئەوەندەی كرد بەم وشەیە شێوەیەكی چوارگۆشەیی هێنایە بەرچاو. نە (زاویەی قائمە) و نە چونییەكی (ضلع)ەكانی بۆ دەرنەبڕا. خۆ لە هەمان كاتدا (مستطیل) و (متوازی الاضلاع) و (معین) و (شبه منحرف) هەموویان چوارگۆشەیین و هیچ كامێكیان بەو وشەی كە بووە بەناو بۆی. مانای مەبەس لە زاراوەكە راناگەیەنێ. (مستطیل) خۆ هەر درێژكار نییە و بەس. ئەوانی دیكەش هەر ئەوە نین كە لە وشەكە دەفامرێتەوە.

یاخود كە بەكتێبی ئایین و ئاسمانیی خۆی گوت (قرآن)، لەم وشە رووتەدا تەنها (خوێندنەوە) راگەیەنرا. دیاریشە نە (قرآن) تەنها خوێندنەوەیە و نە هەر كتێبی (قرآن) دەخوێندرێتەوە. كورد كە بە (رباعی)ی گوت (چوارینە) و بە (مخمس)ی گوت (پێنج خشتەكی)، لە هیچ كامێكیانا كێش و قافیەی دیاری نەكرد. (هایدرۆجین) كە (ئاو پەیداكەر) دەگەیەنێ، بەتەنها لە خۆیەوە ئاو پەیدا ناكا و جگە لە ئاو تێكەڵی قەوارەی زۆر ماددەی دیكەش دەبێ كە لە وشەكەدا بەهیچ جۆرێك خۆی دەرناخات. كەواتە دەبێ ئەو وشانە و هەر وشەیەكی تری وەك ئەمانە لە هەموو زمانەكانی جیهاندا بسڕێنەوە. جا هەر كاتێك لەگەڵ ئەو تەرزە زاراوانەدا كارێكی وا كرا، با كۆڕی زانیاری ئێمەیش وەك ئەوان ببێتە قوربانی پوختەیی زمان و لە ناو بچێ.

لێرەدا دەمەوێ ئەمە روون كەمەوە كەوا ئەمەندە بەسە بۆ زاراوە شیاوێ بۆ مەبەسەكەی و لەگەڵ رێزمانی زمانەكەی بگونجێ. كەم و زیادییەك لە دارشتنیدا وەیا ناتەواوییەك لە مانایدا هەبێ دەبێ چاوی لێ بپۆشرێ وەك لە زاراوەی تر پۆشراوە. نیت دوای بەكارهێنانێكی كەم لە خۆیەوە دەنیشێتە دڵ و مێشكی خەڵقەوە و دەبێتە سامانێكی تازە بۆ زمان و ئەدەب. باوەڕم هەیە زۆربەی زاراوەی هونەری و زمانی و زانستی و ئەدەبی لەو چەشنەن و بەوجۆرە دارێژراون و خراونەتە بەكارهێنانەوە. كەواتە سەیر و جێگەی نارەزایی نییە وشەی (كۆڕ)یش وەك زاراوەیەكی تازە

پەراوێزەکەی ئەختێك بکێشرێتەوە تا کەمێك لە مانای خۆی زیاتر رابگەیەنێ. تا ئێرە بەلای منەوە لە شیکردنەوەی ناوی (گۆڕ)دا زەحمەتێکی زۆر نایەتە پێش نووسەر، بەلام وشەی (زانیار) وە یا (زانیاری) لێکۆڵینەوە و هەڵسووڕ و داسووڕێکی گەلێ زیاتری پێ دەوێ، تاکو بنچینە و مانای بەتەواوی روون بکرێتەوە بۆ خوێنەری بەرێز.

(زانیار) وشەیەکە لە رواڵەتدا هاوکێشێکی رێزمانییە لەگەڵ کۆمەڵێك وشەی دیکەی کوردیدا کە دواییان دێ بەسێ پیتی (ی.ا.ر) وەك: فرۆشیار، کڕیار، دزیار، پرسیار، بڕیار، جووتیار، هۆشیار، بەختیار، بەلام هەر لە یەکەم نیگادا بۆ زمانزان دیار دەکەوێ هاوکێشبی ئەمانە هەر وشەیی و رواڵەتییە و لەلایەن جۆر و ماناوە دابەش دەبن بەدوو لەتی تا بڵێی لە یەك جیاواز.

لەم وشانەی کەوا دواییان دێ بەسێ پیتی (ی.ا.ر) و بەدیمەن وەك یەك جۆر دێنە پێش چاو، دوو وشەی (کڕیار) و (فرۆشیار) بێگومان هەردووکیان (اسمی فاعل)ن، ماناکەیان لە عەرەبیدا (مشتری) و (بایع)ە کە ئەوانیش هەر (اسمی فاعل)ن. چەند وشەیەکی دیکەش وەك(جووتیار، هۆشیار، بەختیار) هەرچەند (اسمی فاعل)ی راستەقینە نین، چونکە لە (فعل) وەرنەگیراون، بەلام دەشێ بخرێنە ریزی (اسمی فاعل)ەوە، لەبەرئەوە کە هەرسێکیان مانای (خاوەن - صاحب)یان تێدایە کە لە ناوەرۆکدا (فاعیلایەتی) دەگەیەنێ. (بڕیار) و (پرسیار) و (دزیار) و گەلێ وشەی دیکەش کەوا وەك ئەمان بە (یار) دواییان دێ هیچ کامێکیان (اسمی فاعل) نین، بەڵکو شتێکی دیکەی زۆر جیاوازن کەوا لە کاتی خۆیدا روونی دەکەینەوە و ناوی لێ دەنێین. ئاخۆ ئەوەی هەندێکیان دەکا بە (اسمی فاعل) و هەندێکی دیکەیان دەکا بە (شتێکی دیکە) دەبێ چی بێ؟ وردبوونەوەیەك لە وشەی (فرۆشیار) و بەدوا ئەودا لە (کڕیار) و ئەوجا (فرۆشیار) و (هۆشیار) و (بەختیار) هۆی ئەم جیاوازییەمان بۆ دەردەخا، وشەی (فرۆشیار) کە لە بنچینەدا لە (فرۆشتن) وەرگیراوە پیتی (ی)ی تێدا نییە، کەواتە وشەکە دەبێ هەر سێ پیتی (ی.ا.ر)ی لێ زیاد کرابێ و بێوەی لکابێ، کردبێتی بە (اسم فاعل). بەپێی ئەمە کە وشەی (کڕیار)یش وەك (فرۆشیار) (اسمی فاعل)ە دەبێ ئەمیش وەك ئەو سێ پیتی (ی.ا.ر)ی پێوە لکابێ و کردبێتیان بە (اسمی فاعل).

بەڵێ لە وشەی (کڕین)دا کە بنچینەی (کڕیار)ە پیتی (ی) هەیە، ئیتر رەنگە بگوترێ

دەبوا دوو (ی) لە وشەی (کریار)دا هەبا یەکیان بنچینەیی و ئەوی دیکەیان هی (ی.ا.ر). بەڵام بەپێی ڕێزمانی زمانی کوردی لە جێگایەک کە دوو (ی)[4] لە دوو سەرچاوەی جیاوازەوە هاتن و لەگەڵ یەکدا کۆبوونەوە، یەکیان دەبەڕێ و دەمێنێتەوە یەک (ی). وەک دەبینین لە حاڵی (اضافە)دا ئەگەر وشە (مضاف)ەکە پیتی (ی)ی بەدواوە بوو (ی)ی (اضافە)ی ناخەینە سەر و نایکەین بەدوو (ی) و وای دەدرکێنین (تلفظ)کە هەر تاکە (ی)یەکی پێوەبێ[5].

بۆ نموونە هەرچەند لە وشەی (زەوی)دا (ی) یەک هەیە و لە کاتی (اضافە)دا دەبوا (ی)یەکی تریشی لەگەڵدا بگوترێ. بەڵام یەک لە دوو (ی)کە دەبەڕێ و تەنها یەکێکیان دەمێنێتەوە. ئیتر گومان لەوەدا نییە ئەوەی (کریار) و (فرۆشیار)ی کردووە بە (اسمی فاعل) لێ زیادکردنی سێ پیتی (ی.ا.ر)ە و ئەم ڕاستییە بەهۆی وشەکانی دیکەی وەک (جووتیار) و (هۆشیار) و (بەختیار)ەوە، بەتەواوی سوور دەبێتەوە. چونکە لەم وشانەدا گومانێک نییە کە سێ پیتی (ی.ا.ر) زیادن، بۆیە بوون بەشتێکی نزیک لە (اسمی فاعل). بەمەدا ڕوون دەبێتەوە کەوا هەر وشەیەک (ی.ا.ر)ی لێ زیادکرا دەبێ بە (اسمی فاعل).

کەواتە ئەگەر وشەیەک لە ئەسڵدا پیتی (ی)ی تێدا بوو وەک (ناسیار، پرسیار، بریار) کە بنچینەیان (ناسین) و (پرسین) و (برین)ە و بەسێ پیتی (ی.ا.ر) دوایی هات لەگەڵ ئەمەشدا مانای (اسمی فاعل) نەبەخشێ دەبێ بەحوکمی (منطق و قیاس) بڵێین ئەم (ی)ەی کەوا تێیدا هەیە بنچینەییە، نەک پێوەی لکاوە، وە ئەوەی لێی زیادکراوە دوو پیتی (ا.ر)ە و بەس. بەم جۆرە ئەم وشانە هەرچەند لە ڕواڵەتدا دواییەیان (یار)ە، بەڵام لە ڕاستیدا دەچنە ڕیزی کۆمەڵێک لە وشەی دی کە دواییان بە (ار) دێ و هیچیان مانای (اسمی فاعل) یان تێدا نییە وەک (کردار، گوتار، کوشتار) و هەموشیان لە (فعل) وەرگیراون.

کەواتە وشەی (پرسیار) و (بریار) و هاوڕێکانیان هاوکێشی ڕێزمانین لەگەڵ (کردار) و (کوشتار) نەک (فرۆشیار) و (جووتیار)، چونکە وەک بۆمان دەرکەوت جیاوازییەکی بنچینەیی هەیە لە میانی هەردوو جۆرە وشەکاندا.

---

(٤) مەبەس (ی)ی تێژە کە تا ئێستا بەدوو (ی) دەنووسرێ.

(٥) لێرەدا مەبەس درکاندنی پیتەکەیە نەک چۆنیەتیی نووسینی، کەوا ڕەنگە نووسەرێک (ی)ی (اضافە)کە دابنێ و یەکێکی تر دایەنەنێ.

تا ئێستا بەپێی باوەڕی خۆم، سوورمان کردەوە کەوا وشەکانی وەك (فرۆشیار) و (جووتیار) لە جۆری (اسم فاعل)ن. ئەی ئەو وشانەی هاوکێشی (گوتار) و (کوشتار) و (بڕیار) و (پرسیار) کە هەر (ار) یان پێوە لکاوە، دەبێ چی بن؟

ئەمانە، بەپێی ئەوەی من بۆی دەچم، لە زمانی کوردی و فارسیدا جۆرێکن لە (مصدر) کە مانایەکی (مطلق) رادەگەیەنن، بێ ئەوەی روودان (حدوث) وەیا (کات) (زمان) یان لێ بفامرێتەوە.

بۆیە لە کوردیدا دەگوترێ (دار بڕین) و (شیعر گوتن) و (نیش کردن) بەلام ناگوترێ (دار بڕیار) و (شیعر گوتار) و (نیش کردار) چونکە لەم (صیغە)یەدا روودان نییە، بەپێچەوانەی (صیغە)کەی دی کە هەر خۆی سەرچاوەی رووداندە و (فعل) لەو وەردەگیرێ. لە عەرەبیدا بۆ (مصدر)ی بێ رووداون (صیغە)یەکی تایبەتی نییە، بەلام کە ویستیان (مصدر)ێك مانای (مطلق) رابگەیەنێ، دەڵێن (مصدر لا یقصد به الحدوث). هەندێ لە زمانزانی کورد بەلایانەوە وایە ئەمانە جۆرێکن لە (اسمی مفعول)، بێ ئەوەی جیاوازیی میانی ئەمانە و جۆرەکەی تر کە (اسم فاعل) بوو روون بکەنەوە، وەیا مۆیەك بۆ قسەکەیان بدۆزنەوە بەگوێرەی تێگەیشتنی من ئەم رایە هەر ئەوەندەی پێکاوە کە وشەکانی دەرکردووە لە (اسمی فاعل)، دەنا بەسەرنجێکی کەم دیاری دەدا وشەی (پرسیار) کەم و زۆر (مسؤول) و (پرسراو) راناگەیەنێ، بەڵکو ئەو مانایە رادەگەیەنێ کەوا لە وشەی (مسألة) دەفامرێتەوە و بەسەرجێك (حدوث) و (زمان)ی تێدا نەبێ.

هەروەها (بڕیار)یش (مقطوع) و (بڕاو) نییە، بەڵکو مانای ئەو (بڕین)ە (مطلق)ەیە کە باسمان کرد. لێکۆڵینەوەی ئەوتۆیی کە لێرەدا خوێنەر دەبینێ وا بەکورتی و بەرادەی پێویست لەسەری دەڕۆم، بەلای زمانزانانەوە شتی سەرەتایین بۆ وردبوونەوەی قووڵی (فیلۆلۆجی) کەوا بەناخ و درێژایی و پانایی بابەتدا دەچێ و دێ.

هەرچەند من (فیلۆلۆجست)یش نیم، دەپسانەوە تا کۆتایی و ناخی ئەو وشانە ماوەیەکی تەواوم ماوە وا لێرەدا پەلە لە بڕینی دەکەم، تا بگەم بەوشەی (زانیار) و (زانیاری) کە هۆی ئەم دەمەتەقێیەن.

وا بزانم زۆربەی خاوەن رایان لە کوردزمان وشەی (زانیار) لە جۆری (اسمی فاعل)

دانــانـێن و بــەلایـانــەوە (عــالـم) و (زانــا) رانــاگــەیــەنــێ هــەروەك (فـرۆشیـار) (بــایـع) رادەگەیەنێ. مامۆستا تۆفیق وەهبی لە نامەیەکدا دەفەرمووێ خۆی وشەی (زانیار)ی دروست کردووە و بۆ مانای (معلومات) نەك شتێکی دیکە. کەواتە مامۆستا وەهبیش لەو بـاوەڕەدایـە (زانـیـار) لـە چـەشـنـی (اسمـی فـاعـل) نـیـیـە. من وەك شاگردێکی ئەو مامۆستایانەی لە زمان و ڕێزمانی کوردی دواون و هەوڵ و زانینی وان هۆیەك بووە بۆ ئەختە شارەزاییەکی کە لەم مەیدانەدا بۆم بەرهەم هاتبێ. نا منیش لەو باوەڕەدام کەوا (زانیار) لە چەشنی (اسمی فاعل) نەبێ. بەڵام دوای ئەوە بڕیاردرا کە (اسمی فاعل) نییە، ئیتر ڕێزمانی زمانەکەمان بەدەنگ دێ و خۆی بڕیار بدا ناخۆ کە (اسمی فاعل) نەبوو ئیتر دەبێ چی بێ. مەودای موناقەشە تا ئەو رادەیە کراوەتەوە کە گوترا ئەو وشەیە لە تیپی (اسمی فاعل) نییە چونکە دەرکردنی لەم تیپە راستەوخۆ دەبخاتە تیپەکەی ترەوە و دەیکا بەهاوکێشی ڕێزمانیی ئەو وشانەی دوو پیتی (ار)یان لێ زیاد کرابێ وەك (پرسیار) و (کردار) و (گوتار) و (بڕیار) و دەبێتە یەك لەو (مصدر)انە کە رووداویان تێدا نییە. ئیتر ئەویش ئالکێ بەوشەیەکی دیکەوە و بیکا بە (مفعول) و ناگوترێ (شت زانیار) هەروەك دەگوترێ (شت زانین). کەواتە (زانیار) ئەو مانا (مطلق)ە رادەگەیەنێ کەوا لە عەرەبیدا ئێستاکە وشەی (المعرفة) رای دەگەیەنێ نەك وشەی (علم) چونکە بەهۆی بەکارهێنانەوە وشەی (علم) بووە بەزاراوە بۆ تاقمێکی تایبەتی لە زانین پەراوێزەکەی تەسکترە لە (معرفة). ئێستاکە دەگوترێ (الاعدادية العلمية) جیاوازە لە (الاعدادية الادبية) یا (التجارية) یا (الزراعية) .. تاد. هەروەها (هونەر) بەر (علم) نـاکـەوێ، بـەڵام (هـونـەر) و (کشـتـوکـاڵ) و (ئـەدەب) و (بـازرگـانـی) و هـەمـوو جـۆرە زانیارەکانی دیکە لە پەراوێزی (معرفة) دەرناچن. لە کوردیشدا بەپێی بەکارهێنانی سی چل ساڵی دوایی، وشەی (زانیار) ماناکەی فراوانترە لە مانای وشەی (زانست)، چونکە هەروەك لە عەرەبیدا (علم) جۆرە زانینێکی تایبەتییە و خۆی لە (فن) و (ادب) و (صنعة) .. تاد جیا کردووەتەوە، زانستیش لە کوردیدا بەهۆی بەکارهێنان وەك وشەی (علم)ی عەرەبی وەیا Scienceی ڕۆژاوایی لێ هاتووە و بووە بەزاراوە بۆ تاقمێکی تایبەتی لە زانین کە هونەر و ئەدەب و پیشەسازی ناگرێتەوە بەڵام وشەی (زانیار) چونکە زانین (مطلق) رادەگەیەنێ سنوور و پەراوێزی نییە و هەموو جۆرە زانینێك دەگرێتەوە، زانست بێ یا ئەدەب یا هونەر یا پیشەسازی یا کشتوکاڵ .. لەم رووەوە وشەی (زانیار) بۆ ناوەکەی (کۆڕ) گەلێ لەبارتر و پەسەندترە لە وشەی (زانست).

هەندێ لە ئەدیبەکانی کورد (زانیار) بە (اسمی فاعل) دادەنێن. هەرچەند باوەڕم هەیە ئەم رایە لە ڕووی ئەوەوە هاتووە کە خاوەنەکەی ئەبەڕژاوەتەسەر لێکۆڵینەوەی تەواوی وشەکە و شیکردنەوەی هەموو ئەو وشانە کە لە ڕواڵەتدا هاوکێشی ئەمن و لە راستیدا لە یەك جیاوازن وەك لێرە بەپێشەوە باسمان لێ کرد، لەگەڵ ئەمەشدا دەتوانین بڵێین کە هەر چار نەما و (زانیار)مان کرد بە (زانا – عالم)، دیسانەوە لە ناوی (کۆڕی زانیاریی کورد) بەپێی ڕێزمانی زمانی کوردی وشەی (زانیاری) مانای (علم) و (زانین) هەر دەگەیەنێ، چونکە ئەوساکە لە ناوی کۆڕدا وشەی (زانیاری) نەك (زانیار) بەکارهاتووە و ئەم (ی)یەی کە لێرەدا لکاوە بە (زانیار)ەوە هەمان (ی)ی نیسبەتە کە دەلکێ بە (اسم فاعل) ەوە و دەیکا بە (مصدری صناعی) وەك لە عەرەبیدا دەگوترێ (العالمیة) و (الخالقیة)، ئەوسا (ی)ی (اضافە) کە دەبێ هەبووبێ لە میانی دوو وشەی (زانیاری) و (کورد) دا و بەپێی ڕێزمانی کوردی پەڕیبێ و مابێتەوە (ی)کەی نیسبەت.

دوای شیکردنەوەی (زانیار) و هاوڕێکانی و ڕوونکردنەوەی ئەو بنچینەیەی لەسەری دامەزراون، دەردەکەوێ وشەی (دانیار) کە لە نامەکەی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا ناوی هاتووە و دەفەرموێ بۆ مانای (موضوع)ی داناوە، دەبێ ماناکەی هەڵگێڕینەوە لە (اسمی مفعول) و بیکەین بە (اسمی فاعل) و بڵێین (واضع)ە نەك (موضوع) چونکە لە وشەی (دانیار) هەر سێ پیتی (ی.ا.ر) زیادن کە ئەم سیانە وەك لە زمانەکەماندا ڕەچاو دەکرێ وشە دەکەن بە (فاعل) نەك (مفعول). (دانیار) کە لە (دانان)ەوە هەڵستاوە پیتی (ی)ی تێدا نییە و تا بڵێین تەنها (ار)ی پێوە لکاوە و بووە بەهاوکێشی (گوتار) و (بڕیار) و تەئویلێك لێرەدا پەیدابێ بۆ ئەوە بڵێین (اسمی مفعول)ە یا هەر ئەبێ (اسمی فاعل) نییە. جا ئەگەر بمانەوێ لە وشەی (دانان) هاوکێشی (گوتار) و (بڕیار) و (زانیار) و (پرسیار) وشەیەك داتاشین، دەبێ بڵێین (دانار)، ئەگینا هەر کە گوتمان (دانیار) کارەکە لە دەست ئێمە دەترازێ و دەچێتە بەر حوکمی ڕێزمانی زمانەوە و دەبێتە (اسمی فاعل). لێرەدا جورئەتێکی شاگردانە و نازێکی بچووکانە هانی دام خۆ هەڵقوتێنم لە ئیجتیهادی بلیمەتێکی وەك مامۆستا وەهبی.

مایەوە وشەی (کورد) کەوا لە ناوەکەی (کۆڕی زانیاری کورد)دا بەرامبەر وشەی (الکردي) دەوەستێ لە (المجمع العلمي الکردي)دا. مەبەسی ئەندامانی کۆڕ لە وشەی (کورد) و هەڵاویردنی بەسەر وشەی (کوردی)دا ئەوە بوو کە کۆڕ بۆ هەموو کوردێکە

نەك هەر كوردی زمانە. ئێمە یا لێرەدا هەر لەو رادەی مەبەسەدا نەوەستین و لێكۆڵینەوەیەكی قووڵتر بەكاربێنین لە دوو وشەی (كورد) و (كوردی)، تا بزانین كامیان زیاتر و باشتر و راستتر مانای (الكردی) رادەگەیەنن كەوا لە رستەی عەرەبیی (المجمع العلمي الكردي) دەفامرێتەوە.

لە عەرەبیدا كە دەڵێن (الكردي، العربي، التركي) ئەم (ی)ی نیسبەتە نەك تەنها بۆ زمان دەگەرێتەوە، بەڵكو بۆ گەلەكەش. دەگوترێ (انسان كردي) هەروەك دەگوترێ (لسان كردي). ئیتر لە عەرەبیدا كە گوترا (المجمع العلمي الكردي) هەم ئەوە دەگەیەنێ كە زمانەكەی كوردییە و هەم خەڵكەكەی كە پەیوەندییان پێوەی هەیە كوردن. بەڵام لە كوردیدا كە (ی)ی نیسبەت لكا بەناوی گەل یا هۆزەوە، ئەو وشەی لەوەوە دروست دەبێ تەنها زمانی گەلەكە و هۆزەكە رادەگەیەنێ و بەس (رەوشت و داب و دەستووریشیان رادەگەیەنێ كە لێرەدا پەیوەندییەكی بەبابەتەوە نییە بۆیە لێی نادوێین) وە بەهیچ جۆرێك مانای (گەل، مرۆڤ) راناگەیەنێ. ئیتر كە گوتت (كوردی) مەبەست هەر زمانی كوردییە، بەڵام كە ویستت مرۆڤێك بكەی بەكورد دەڵێی فلانەكەس كوردە بێ ئەوەی (ی)ی نیسبەتی پێوە بلكێنێ. هەروەها كە ویستت نیسبەتی مرۆڤێك بدەی بۆ هۆزێك دەڵێی (فلان جافە) یا (بڵباسە) یا (خۆشناوە) .. تاد. ئەوەندەی من هاتبێتە پێش چاو و زەینم، لكانی (ی)ی نیسبەت بەناوی گەل و هۆزەوە ماناكەی ناگێرێتەوە بۆ مرۆڤ، مەگەر ناوەكە خۆی دواییی هاتبێ بە (ی)ی نیسبەت وەك (مەراوەدەلی، سمایل عوزێری، دزەیی). لەم حاڵانەدا دەگوترێ (فلانەكەس دزەییە) یا (مەراوەدەلییە). جا ئەگەر (گەل)یش (ی)ی نیسبەتی لە دواییەوە هەبێ دیارە بۆ تاكە مرۆڤێكیشی (ی)یەكە هەر دەمێنێ. با ئەوەندەش لێرەدا بڵێم (ی)ی نیسبەت كە لكا بەناوی نیشتمان وەیا شار وەیا جێگایەكەوە، ئەوسا مرۆڤی ئەو نیشتمان یا ئەو شارە یا ئەو جێگایە دەگەیەنێ. كە گوتت (كوردستانی) یا (هەولێری) یا (ئاسیایی) مەبەستت خەڵكی كوردستان و هەولێر و ئاسیایە.

كەواتە (كۆڕی زانیاری كوردی) لە باری كوردایەتییەوە هەر زمانی كوردی بۆ كۆڕەكە دەسەپێنێ، بۆیە دەلوێ لە ژاپۆن وەیا بەرازیل وەیا جاوەش كۆڕ هەبێ بەناوی (كۆڕی زانیاری كوردی)یەوە و مانا و مەبەسەكە ئەوەبێ كۆڕەكە خەریكی زمانی كوردییە و بەس. ئیتر لە تەك ئەودا كۆڕ هەبێ بەناوی (كۆڕی زانیاری عەرەبی) یا (توركی) یا هەر زمانێكی دیكەوە. ئەم وردبوونەوەیە بۆمان دەردەخا (كۆڕی زانیاری

کوردی) هەم ناتەواوە لە رووی مەعناوە کە بیوەستێنێ بەرامبەر بەرستەی (المجمع العلمي الكردي)، وە هەم لە پەیوەندی بەکوردەوە کەم دەکاتەوە تا رادەی نەهێشتن. بەپێی رێزمانی زمانەکەمان چارمان ناچارە دەبێ بڵێین (کۆڕی زانیاری کورد)، ئەگینا کەلەبەرێکی زل دەکەوێتە مانا و مەبەستی ناوەکە.

خوێنەری بەڕێز!

ئەوەی لەو نووسینەمدا خستمە پێش چاوت، بەپێی تێگەیشتنی خۆم هەمووم لە رێزمانی زمانی کوردییەوە دەرهێناوە، نەک لە گیرفانم. جا کە شتێکت لێرەدا خوێندەوە و لەگەڵ بیروباوەڕی تۆ رێک نەکەوت، گورج بڕیاری لەناوبردنی مەدە و لێی هەڵمەقرچێنە، هەلێکی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی بدەیێ و بەچاوێکی وردی رەخنەکارانە و دڵسۆزییەوە سەیری بکە و، ئەگەر لە هەندێ شوێنی نووسینەکەمدا ناناشکراییت هەست پێ کرد مەودای ئەوەم بدە لە دەرفەتێکی ئایندەدا بەپێی پێویستی باسەکە و دەسەڵاتی خۆم مانا و مەبەسەکەت بۆ روون کەمەوە. ئیتر ئەوسا چی بەڕاست و بەرژەوەند دەزانی ئەوە دەربڕە بۆ خزمەتی زمانەکە و نەتەمیاتی. ئێوە و منیش لەگەڵ ئێوە، هەموو دەزانین تا چ رادەیەک باسی فیلۆلۆجی لە کوردیدا تازە و سادە و سافیلکەیە. هەڵبەت بەوپێیە نووسەر تووشی قۆرت و هەڵە دێ. جا ئەگەر هەڵە لە نووسینی یەکێکمان نەدیترا، دەبێ ئەم بێ هەڵەییە کاری (معجزە) و (سحر) بێ! بۆیە تۆ و من و هەموومان لە کاتی رەخنەگرتندا دەبێ لە گۆشەیەکی دڵمانەوە ئارماییەکی بەهێتە خۆشەکەی (نالی)مان بەبیر بێنەوە کەوا هەر وشەیەکی وەک دڵۆپێکی ئاوی کەوسەر دەتکێتە ناو دڵی مرۆڤی هەستیار و بەسۆز:

لە جگەر گۆشەیی شێعرم مەدە مەعنایی خراب
کەس نییە رازی بێ حەتا کە لە ئەولادی درێ

گۆڤاری زانیاری، ژمارە ٤، ساڵی ١٩٧١

گیروگرفتی رینووسی کوردی

بەر لە هەموو شتێك دەبێ بڵێم پێویست نابینم وشەی (گیروگرفت) کەوا لەبەر گوێ و زمان، دەنگ و تامی ناسازە، دڵشکستەمان بکا و زیاد لە مافی خۆی نرخی پێ سەغڵەتبوونمان لێ وەرگرێ، چونکە گیروگرفت بەشێکی پێکهێنەری هەموو کارێکی ئەم جیهانەیە کە بزووتنەوە و پێشکەوتن و گۆڕانی تێدایێ: با بڵێم ژیان بەتێکرایی و ژیانی ئادەمیزاد بە تایبەتی زنجیرەیێکی بێ پچڕانەوەی گیروگرفت و تەنگ و چەڵەمەیە و مرۆڤ لە سەرەتای مێژوی مرۆڤایەتییەوە هەر خەریکە گرێ و ئاڵقەکانیان بکاتەوە و زۆر جارانیش بۆی ناکرێتەوە بە نیسبەت گەلی کوردیشەوە دەنگە تەگەرەکانی رێنووس لە چاو تەگەرەی مەیدانەکانی تری ژیانی کوردەواری، لە هەردوو لانی ماف و ئەرکەوە، لە جۆری تەگەرە خۆشکەڵە روح سووکە ژیکەڵەکانی بێ، نەك جۆرێکی تر، لەو رووەوە کە هیچ میللەتێك نییە خاوەن نووسین بێ و تەگەرەی رێنووسی نەبێ. کەواتە لە نێوان جفزی ئەم موشکیلەیەدا، ئێمەی کورد، دەتوانین خۆمان بە خزم و هاوڕێی میللەتانی تر حیساب بکەین و بێ پەروا بچینە ریزیانەوە

شاعیری خۆمان، تاهیر بەگ، پێشبینییەکی باشی بۆ کردووین لە دۆزینەوەی مەیدانی خۆ بەخزم زانین لەگەڵ جیهاندا بەم بەیتە ژیر و ناسکەی کە دەڵێ:

صەد شوکری خودا مەرکەزی صەد میحنەت و دەردم

واتــێ مــەگــە لــەم دائــیــرەیــی چــەرخــە بــەروونم

بەراست ئەگەر لە رێی تەنگ و چەڵەمەوە نەچینە ناو کۆڕی میللەتان کە تێدا حازربوونی پیتاقە و بانگهێشتنی ناوێ، لە چ مەیدانێکی تردا دەمانتوانی بێ ترس و شەرم و پیتاقە و بانگهێشتن خۆیان تێ هەڵقوتێنین و داوای خزمایەتییان لەگەڵدا بکەین؟

سەرەڕای ئەم دەسکەوتە زلەی هاودەردیمان لەگەڵ میللەتان، لایەنێکی تری زۆر خۆش و دڵنەرەوە لە گیروگرفتی رێنووسمان ئەوەیە کە فەرمانی رەواندنەوە و چارەسارکردنی، زیاتر لە گرفتەکانی تری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری رۆشنبیری، لە بەردەست و خواهشتی کوردایە و کەمتر غەیری کورد تێیدا خاوەن پشکە.

ڕێم هەیە بڵێم ئیشکالی ڕێنووس ئەوەندە ملکەچە بۆمان دەتوانین تۆڵەی ئەو ئیشکالانەی دەستیشمان ناگاتە ڕەواندنەوەیان لەوی بسێنینەوە. وەك کابرای نان و ماستی لە ماڵی خۆیدا شك دەبرد، هەر جارە لە دەرەوە خواردنێکی خۆشی دەدیت و دەستی نەیدەگەیشتێ، ڕای دەکردەوە بۆ ماڵێ و بەردەبووە نان و ماست خواردن.

هەر ئەو خۆماڵەتییەی ڕێنووسەکەمانە هۆی زۆربوونی چارەسەرکردن و پێشنیاری هەمە چەشنەی نووسەران و زمانەوانانی کورد تاکو حاڵ گەیشتووەتە ئەو ڕادەیە کە پێشنیارەکان بۆ خۆیان بوونەتە ئیشکالێکی نوێ و سەختتر لە گرفتی ڕێنووسەکە خۆی. هەرپێشنیارێکی کە تا ئێستا پەیدابووە و لە دوا ڕۆژدا پەیدادەبێ لەگەڵ چەندین پێشنیاری جارز بەدەستدا پێك دەکەوێتەوە کە هیچ کامێکیان خۆ بە کەمتر ناگرێ لەدراوسێکەی و بابیی تۆسقاڵێك ئامادە نییە بەخۆشی هودنەی لەگەڵدا بکا.

بە نموونەی سووربوونمان لەسەر بیروباوەڕی تایبەتیمان حیکایەتێکی کورتیلەی تەجرەبەی خۆم دەگێڕمەوە لەم مەیدانەی ڕێنووسەدا:

لە هەڵکەوتێکی وتوویژ لەسەر دەنگەکانی زمانی کوردی هەندێك لەو بەشدارانەی وتوویژەکە ئەو ڕایەیان هێنایە پێش کە ئەو دەنگەی لەناو وشەکانی وەك (نوێژ، شوێن، دوێنێ)دا هەیە و لە سلێمانی و هەندێ ناوچەی تری کوردستاندا بە دەنگی (ئەواو ئەبێ) دەیدرکێنن ئەمە دەنگێکی ڕەسەنە و دەبێ پیتی سەربەخۆی بۆ دانرێ لە نووسیندا. من یەکێك بوم لەوانەی دژی ئەم ڕایەبوون و ئێستاش بۆ خۆم وا تێ دەگەم ڕاستییەکەی ئەمەیە کە دوو دەنگی بێگومانی (واو و یێ) لەو وشانەدا هەیە و ج فەرقێك نییە لە ڕوی (چەند و چۆن)ەوە لە مبانی (سرێژ و نوێژ)دا، هێندە هەیە خەلقی ناوچەیێکی کوردستان بە جۆرێك کە زمانیان پێ ڕاهاتووە دوو دەنگی (واو و یێ)یەکە تێکەڵ دەکەن و دەیکەن بە دەنگێکی تایبەتی ناوچەیی نەك دەنگێکی ڕەسەن. بەوپێیە، بەلای قەناعەتی منەوە، دەبێ لە نووسیندا وشەکانی (نوێژ، توێ، نوێ، نوێن... هیی تر) بە دوو پیتی (واو و یێ) بنووسرێن، لەوە بەولاوە هەرکەس ئازاد بێ لە چۆنەتیی خوێندنەوەیان. بۆ سەپاندنی ڕایەکەی خۆم و هاوباوەڕانم چەند بەڵگەیێکم هێنایەوە وەك:

یەکەم. بەشی زۆری کورد وشەکان بە دو پیتی (واو و یێ) دەخوێننەوە، لەمەڕا دیارە

دەبێ راستیی وشەکانیش هەر وابێ. دەنا چۆن زۆرینەی کورد بەو هەڵەیەدا دەڕوا و بێ لزووم پیتێك بە زیادەوە دێنێتە ناو وشەوە؟

ئەم بەڵگەیە ڕەد کراپەوە بە وەرامێك لەو بابەتانەی کە خۆیان لە خۆیاندا بەڵگەنین بەلام لەبەر نەبوونی چ مانەعێك لە گوتنەوەیان دەگوترێنەوە و دەوامیشیان لەسەر دەکرێ.

دووەم: ئەگەر ئەم دەنگە (واو و یێی تێکەڵ) لە لەهجەی سلێمانیدا ڕەسەن با بۆ دەبێ هەر لەو وشانەدا بەدی بکرێ کە لە هەجەکانی تردا دەبینەوە (واو و یێ)؟ دەزانین لە لەهجەی بادینی و زمانی فرمنسیدا ئەم دەنگە ڕەسەنە. بەوەدا لەوشەی بێ گومان و بێ تەئویل خۆ بەدەر دەخا وەك ئەوەی کە وشەی (دور. بعید)ی سۆرانی لە بادینیدا بە دەنگی (واو و یێی) تێکەڵ تەلەفوز دەکرێ..

لە بیرم نەماوە وەرامی ئەم بەڵگەیە چی بوو..

سێیەم: لە نووسیندا ئێستاش و لەمەوپێشیش خەڵقی سلێمانی ئەم و شانەیان بە دوو پیت دەنووسی وەك خەڵقی ئەو جێگایانەی بە دوو دەنگ دەیخوێننەوە. دەوجا ئەگەر خەلقەکە بە دوو دەنگیان دانەنابا بۆ بە دوو پیتیان دەنووسی؟

لە وەرامدا گوترا نووسین نابێتە بەڵگە چونکە لەسەر دەستوور و زانستی فۆنێتیك نەهاتووە.

چوارەم: شاعیرە زلەکانی سەدەی نۆزدەمی بابان ئەم وشانەیان بە هەر دوو دەنگەوە لەکارهێناوە و نەیانکردووە بە (دیفتۆنگ) خۆ ئەگەر وایان کردبا شیعرەکانیان لەنگ دەبوو. نالی دەڵێ:

هەر جۆگەو و جێگایە کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆششی گریانی منە خوێنە ڕژاوە

وشەی (سوێر) بکەی بەو وشەیە کە (واو و یێی) تێدا تێکەڵ دەبێ وەزنی شیعرەکە تێك دەچێ. هەروەها نالی دەڵێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ناور دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

لێرەشدا وشەی توێ قافیەی وشەکانی (هوردوێ و نادوێ و ناروێ)یە دەبێ

هەردوو دەنگی تێدا بخوێنرێتەوە ئەنا نابێ بەقافیەیان و کێشی شیعرەکەش تێک دەچێ. وەک ئەمانەش شیعری تر زۆرن لە شیعری بوێژەکانی سلێمانی کە ئەمە بەڵگەی قەتعییە بۆ سەپاندنی رایەکەی من و هاوبیرەکانم.

لە وەرامدا گوترا، وا دەزانم وەرامەکەش زادەی ئەو لە حزەیە بوو پێشتر فکری لێ نەکرابۆوە. چونکە ئەم دەنگەی (واو و یێی تێکەڵ) لە بنەڕەتدا لە دوو دەنگ پێک هاتووە شاعیر رێی داوە بە خۆی بۆ زەروورەتی شیعر هەڵیان وەشێنێ و دەنگەکان بە پێی داخوازی قافیە بکاتەوە بە دوو دەنگ.

گوتم کە ئەمە وابێ ئەدی بۆ دەبێ جارێک لە جاران هیچ شاعیرێک لەو هەڵوەشاندنەیەدا ئەمەت دەنگی (بێ) پێش خات و بڵێ (خێون، تیۆ، سیۆر، نیۆژ)؟ کە ئەسڵی وشەکان (خوێن و سوێر و نوێژ) ئەبێ دەبوا هەر دوو رێگە لە پێش زمانی شاعیر بکرێنەوە و بە شیعر بگوترێنەوە.

لێرەدا چ وەرام پەیدا نەبوو لەوە زیاتر کە بێ وەرامیی خاوەن رایەکانی سوورتر کرد لەسەر هەڵوەستی خۆیان.

ئەمە نموونەیێکی بێ داگرتنمانە لەسەر بیروباوەڕ. لە فەرزی ئەگەر خاوەنەکانی ئەو رایە نیشانیان بێکابێ و من و هاوباوەڕەکانم بە هەڵەدا چووبین ئەوا بێ داگرتنەکە هەر هەیە و چ فەرقێک نییە لەوەدا من لەسەر غەڵەتی خۆم سوور بم یا ئەوان. بێگومان لە دڵی خۆیدا ئەوانیش دەڵێن سەیری فلانەکەس چەند ئەسەلمێنە، هەرچی بەڵگەیێکی بۆ رەد کرایەوە کەچی هەر پێی چەقاند لەسەر چەقی هەڵە.

بەمەدا دەمەوێ بڵێم تەگەرەیێکی سەرەتایی و گرنگ لە رێنووسی کوردیدا خۆمانین، واتە زەحمەتی رێککەوتنمان لەسەر یەک باوەڕ و تەعەسوبی هەریەکەمان بۆ بیروڕای خۆی رێمان پێ دەگرێ و لێمان دەبێتە لەمپەر بەر لەوە هەنگاومان هەڵێنابێ بۆ ئیشکالەکە خۆی. ئەوەی راستی بێ نەک هەر لە بارەی رێنووسەوە بەڵکو لە بارەی هەمو کارێکەوە پێویستی هەبێ بە هاریکاری و یارمەتیدانی یەکتری ئیمەی کورد گیانی لاساریمان، یاخود با بڵێم مەیلی تاک رەفتاریمان رێی هەموو هاریکارییێکمان لێ دەبەستێتەوە، ئەمەش ئەنجامێکی عادەتی و چاوەڕوانکراوە لە میللەتێکی وەک کورد کەوا لەبەر نەبوونی کیان و حکومەتی خۆی لە مێژووێکی کۆنەوە، رانەهاتووە بەکاری کەلەکۆیی، هەزاران ساڵە ئەم میللەتە هێزێکی ناوەندی و دەسەلاتێکی رێکخەری لە ناو

خۆیدا نەبووە تاکەکانی باوێتە سەر ڕێبازی کاری تێکرایی و فێری یارمەتیدانی یەکتریان بکا.

هەموومان لە کۆنێکی کۆنەوە فرچکمان گرتوە بە شێوازی (کردەوەی تاکەکەس)و را نەهاتووین لەگەڵ یەکدیدا هاوبەشی کردەوەیەك بین.

لەگەڵ ئەمەشدا، بەرە و تاقمی خوێندەوار دەبێ بەخۆی بوێرێ و مل بنێتە کاری گەلەکۆیی، کە بەرژەوەندی گشتی لێی داواکرد ولز لەو مەیلە میراتییەی (تەنهاکاری) بهێنێ، کە ئەمە ئەگەین هیچ کۆبوونەوەیێکمان سوودی نابێ ئەو سوودە ئەبێ بەگژیەکدیماندا بێنێ. هەر یەکێ بیەوێ لە کاری کۆمەڵدا بەشدار بێ دەبێ خۆ لە بیربکا و سوودی گەل لەو کارەدا بکا بە تاکە ئامانج، کە ئەمە نەکا و بیەوێ خەریکی نمایشاتی خۆی بێ ئۆبالّی میللەتەکەی دەکەوێتە ئەستۆی. هەزار بەڵگان بێنینەوە بۆ سۆز و پەرۆش و چاکەخوازیی خۆی یەکێکی ڕاستی تێدا نییە و هەمووی چەشمەبەندییە و پەردەی عەیب پۆشییە.

قسەکانم خۆی دەگرێتەوە بەر لە هەمووکەس: بایی ئەوەی کە گیانی کۆمەڵدۆستی بمبزوێنێ کەڵکی کاری گەلەکۆییم پێوە دەبێ، کە ئەو گیانەم ئەبێ بە تەنها کاربکەم، نەك هەر باشترە، بەڵکو تاکە ڕێگەیێکی پەسندە بۆ من لە کارکردندا، خۆ هەر ئەبێ نیش لە خەلق تێك نادەم.

لەبەرتیشکی ئەم ڕاستییەی خۆ لەبیرکردنەوە و لکان بە مەوزووعەوە، هێندەی کە من تێی بگەم، گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی چەند جۆرێکن:

یەکەمیان ئەو نیشکالانەی کە لە خودی ئەو ئەلفبێیانەدا هەیە کوردییان پێ دەنووسرێ:

ئەلفبێی عەرەبی دوو ئەرکی زۆر گەورە داوێتە سەر ئەستۆی کەسانێك لە نووسیندا بەکاری دێنن.

ئەرکی یەکەم لەوە وە دێ پیتەکانی (ا، د، ذ، ر، ز، و)بە پیتی دواخۆیانەوە نالکێن و نووسەر ناچار دەبێ چەندین جار لە نووسینی یەك وشەدا دەست هەڵگرێ و خامە هەڵنگێرێ. بەراستی نووسەر بەئەلفبێی عەرەبی هێندە قەڵەمەکەی هەڵدەگرێ و بۆ پێشەوە و سەرەوە و ژێرەوە و دواوەی دێنێ و دەبا هەر دەڵێی ڕەسامە و فرچەکاری دەکا لە تابلۆی ڕەسم. ئەم کەرتکردنەی وشە کە بۆ خۆی لە ئەسڵدا یەك پارچەی سەرانسەرە

کاریکە دژی داخوازی (سروشت) و خۆ راهێنانە بە پیشەیێکی درۆزن. لەوەش زیاتر، ئەو هەموو دەست هەڵگرتنە و خامە هەڵمگاوتنە یەکجار یەکی نووسەر دەخەن لە خێراکردن و رەوانی لە نووسیندا و نرخێکی گەورەش لە فکر و زیهنی وەردەگرن بەوەدا کە هەموو دەم، وەك سواری ولاغ، دەبێ لە جڵەوی خامەکەی بداتەوە و لە ساتمەی بگێرێتەوە.

لە کوردیدا هەرچەند پیتی (ذ) نییە ئەگەر لەهجەی هەورامانی لێ دەرکەین بەڵام چەندین فەلاکەت هەیە دە جاران زیاتر تۆڵەی نەبوونی (ذ) دەکەنەوە.

جارێ لە جیاتی (ذ) پیتی (ژ) هەیە بەخۆی و سێ نوقتەوە لە جیاتی نوقتەیێکی (ذ).

ئینجا دو جۆرە (ر) هەیە قەڵەو و لاواز.

ئینجا سێ جۆرە (و) هەیە واوی لە جێگەی (ضمة) و واوی قوچاوی (موو) و واوی کرابەوەی (بۆر).

دوای ئەمانە ئەو پیتە مەلعوونەی (ە) کە لە جێگەی (فتحة) بەکاردێ و وەك موی لووت وایە لەویش زیاتر و ناقۆڵاترە. ئەمانەن با لەبیر بن تا باسی ئیشکالی دووەم دەکەین لە ئەلفبێی عەرەبیدا.

ئیشکالی دووەم پیتی نوقتەدارە. لە عەرەبیدا ١٥ پیت لە ٢٨ پیتان نوقتەیان هەیە.. دەك ماڵت شێوێ دانەری ئەلفی بۆ ئەو هەموو حەزکردنەت لە گرێ و گاڵ.

چ موبالەغە نییە لەوەدا کە بڵێم نوسەری عەرەبی چەند خەریك دەبێ لە باری دەستووری (قواعد)ی زمان هەڵە نەکا هێندەش لەباری رێنووسەوە خۆ بە دانانی نوقتانەوە دێنێ و دەبا. لە رێنووسی عەرەبیدا جارێکی دیکەش بوون و نەبوونی نوقتە خۆ دەکاتە ئیشکال کە زۆرینەی پیتەکانی شکڵیان بەیەکدی دەچێ بە نوقتە و بێ نوقتە: ف ق- ر ز- س ش- ص ض- ط ظ- ع غ- ب ت ث- ج ح- د ذ- ئیتر وا دەبێ هەڵەکردن لە دانان و دانەنانی نوقتە وەیا زیاد و کەم کردنی یەتەواوی واتا و مەبەس دەگۆرێ یا تێکی دەدا یا نایهێڵێ.

ئەم ئیشکالە لە کوردیدا هێندی عەرەبیی بەملەوەیە:

پیتی نوقتەداری کوردی بەقەدەر هی عەرەبی دەبێ پ، ژ، چ، ڤ، دەچنە بەرابەر ث، ذ، ظ، ض و کەلێنیان پڕ دەکەنەوە خۆ ئەگەر (ذ) لەهجەی هەورەمان بێنینەوە ریزی پیتەکانی کوردی ئەوا ژماری پیتی نوقتەدار لە کوردیدا پتر دەبێ لە هی عەرەبی. بەڵام

ئیشکالەکە بەوەندە کۆتایی نایێ.

ئیشکالی دانانی نیشانە لەسەر پیتان لە کوردیدا دوو جاران لەهی عەرەبی زیاترە، لە عەرەبیدا ٣ نیشانە هەیە (ضمە، فتحە، کسرە)، لە کوردیدا (ێ، ێ، ۆ، ۆ، ڕ، ڵ) نیشانەدارن.

تۆ سەیرکە ئەو چوکڵەی پیتی (ت)ی ناو وشەیێکی وەک (دیتن) بۆ ٦ ئیحتمال دەست دەدا (ب، پ، ێ، ێ، ت، ن) لەوانەیە هەڵە لە نوقتەکان یا نیشارەکاندا بێتە هۆی گۆڕینی واتا یا نەهێلانی واتا هەر بەجاری.

وشەی (تەلەفۆن) کە خۆی سێ بڕگەیە ٨ جاران خامەی تێدا هەڵدەنگێوێ.

وشەی (وەرە) کە تاکە وشەیێك و دوو بڕگەیە چوار جاران دەستی تێدا هەڵدەگری، خۆ ئەگەر نوقتە و نیشانە هەبێ لەسەر پیتەکانی وەك وشەی (زەڕە) دەبێ شەش جاران دەست هەڵگری.. وشەی (زۆر) خۆی بڕگەیێك و سێ پیتە بەڵام ٥ جاران خامەی تێدا هەڵدەقوڕێتەوە. ئەم وشەی (دەقوڕێتەوە) ١٢ جاران خامە تێیدا جێگۆڕکێ دەکا (د، ە، قۆ، ڕ، ێتە و، ە، دوو خاڵی قافەکە، نیشانەی سەر واوەکە، خاڵی ڕێیەکە، دو خاڵی بێیەکە، نیشانەی سەر بێیەکە، دووخاڵی تێیەکە).

وەك گوتم دانانی نیشانەیێکی ئەلکاو بە دوا خۆیدا لەجیگەی (فتحە) ئەم ئیشکالەی دەست هەڵگرتن و قەڵەم بڵندکردنەوەی بە جاری بێ سنوور کردوە لە کوردیدا. دەتوانی ڕستەی وەها پەیدا کەیت نیوەی پیتەکانی ئەم (ە)یە بێ وەك (وەرە دەرەوە) یاخود (زەرەرەکە کەمە) یاخود (گەمە مەکە - کەوەکە بەڵەکە - ڕەشە لە دەرەوەیە..) دەوجا تا بکەوێتە میانی پیتانەوە لەپاڵ یەکیان هەڵدەوەشێنێ و نووسین پچڕ پچڕ دەکا.

ئەم هەموو پیتی ئەلکاو و خاڵ و نیشانەیە نووسین و خوێندنەوەی شێواندوە و ڕێگەی داوە بەهەڵەکردن تێیاندا، شتێکی خراپتریشی کردووە بەوەدا کە هەڵوەشاندن و کەرتکردنی تاکە وشە، نووسەر ناچار دەکا بۆ ناگاداریوونی هەمیشەیی لە جیاکردنەوەی مەودای بەینی کەرتەکانی یەك وشە لە مەودای بەینی دوو وشەی سەربەخۆ. تۆ کە دەنووسیت (وەرە لام) ئەگەر ئاگاداری خۆت نەبیت مەودای میانی چوار کەرتی وشەی (وەرە) لەگەڵ مەودای میانی وشەی (وەرە)و وشەی (لام) لەیەکتر جیا ناکرێتەوە و تێکڕای ڕستەکە وەك یەك وشە خۆ دەنوێنێ لەوانەیشە هەندێکی وشەی یەکەم لە نوسیندا خۆ نزیك کاتەوە لە وشەی دووەم و بنووسیت (وە رەلام)

یاخود (وەر- ەلام) یاخود (و مرەلام- و مر ەلام... هتاد) خولاسە ئیحتمالی هەڵە لە نووسینی کەرتەکانی وشە سەروبنی نییە تا بڵێی فراوانە.

نووسینی کوردی بە رێنووسی لاتینی بایی ئەوە کە هەموو پیتەکانی دەلکێن بەدوا خۆیانەوە و تێکڕایان خاڵ و نیشانیان لە رێنووسی عەرەبی کەمترە، بێ گرفتترە کە دەکا فەرقێکی تا بڵێی زۆر، هەم لە رووی ئەوەوە کە هەڵە تێداکردنی کەمتر دەبێ و هەم لە رووی ئەوەوە زیهن هێندە خەریک نابێ بە نەقش و نیگاری خاڵ و نیشانەکان و جیاکردنەوەی مەودای میانی کەرت و برگەکانەوە. سەرەرای ئەمانەش، کە دەست هەڵگرتن لە نووسینی رستە کەم یزوە مێشکیش کەمتر رچەی فکرەکانی لەیەکدی دەپچرێنەوە.

لەو پیتانەی لاتینی کە ئێمە شارەزایان هەین دو پیتی (J-I) خاڵداران و پیتی (i)ش خیتەکەی سەرەوەی قەڵەم بەرز دەکاتەوە. بەلای منەوە پیتی (X) وەک (لا)ی عەرەبی وایە، بریتییە لە دوو پیتی سەربەخۆ نابێ بخرێتە ئەلفباوە.

بەداخەوە خاوەنەکانی ئەم ئەلفبایە کە ئەوروپایین، تا بڵێی غەدریان لێ کردووە چونکە لە نووسیندا وای بەکاردێنن هەندێ جار هەر دەڵێی نوسینی هیروگلیفییە، پیتەکان دەنگی خۆیان نادەنەوە لە وشەدا بەڵکو وێنەیێکی سەرلەبەر دەبێتە نیشانە بۆ وشەیێکی سەرلەبەر، یار رستەیێک. لە وشەی Leigh Thigh, maugham و گەلێکی تری وەک ئەمانە پیتەکان کەمێک نەبێ ئەو فەرمانە نابینن کە لە بنەرەتدا بۆیان دانراوە.. فرەنسیش وەک ئینگلیزی ئەم بێ ئینسافییەی کردووە لەگەڵ پیتەکان و ئاغڵەب وا دەبێ بەپێی جێگە دەنگیان دەگۆڕێ.

وەنییە ئەم کارەی ئینگلیز و فرنسە لەگەڵ پیتی لاتینیدا نرخی رێنووسەکە کەم کاتەوە بەڵام بەهۆی ئەوەوە نووسەرانی کورد چاویان راهاتووە لەو نووسینانە، ئەوانیش لە هەندێ جێگە و هەڵوەستدا شوێنیان کەوتوون و هەڵەی وان دووبارە دەکەنەوە وا بووە لەگەڵ خاوەن شەهادەی بەرز لە زماندا دووچاری موناقەشەی ئەو بەدیهییە بووم ئاخۆ (نۆ، نا، نێ)کە لە لاتینیدا هەریەکەیان بەپیتێک دەنووسرێن لە حەقیقەتدا یەک دەنگیان هەیە یا زیاتر؟ هەڵبەت (نا- هەمزە و ئەلفە، نۆ- هەمزە و واوە)، (ئێ- هەمزە و یێیە) کەچی خاوەن شەهادەکە سوور بووە لەسەر هەندێ کە ئەمانە یەک پیتن و یەک دەنگیشن: بێ گومان سەهووەکەی لەوەوە هاتووە کە چاو و

مێشکی راهاتووە بە جۆری لەکارهێنانیان لە زمانەکانی ئەورووپادا.

ئەم هەمزەی سەرەتای وشەکان کە لە نووسینی ئێستاکەی لاتینیدا تێ دەچێ و لەگەڵ بزوێنی دواخۆیدا دەکرێ بەیەك پیت پەکێکە لە گیروگرفتی ئیملای کوردی بەلاتینی، لەوەشدا سووچی پیتەکان نییە ئێمە خۆمان رەفتارمان نادروستە لەگەڵیاندا. تۆ کە بڵێی (ئا) و لە لاتینیدا بە یەك پیتی Aوە یا شکڵێکی تر بینووسی ئەوسا مەنتیق لێت داوا دەکا وشەی (با)ش بە یەك پیت بنووسی هەروەهاش.. دا، را، تا، پا، ها... هتد چونکە هەموویان وەك (ئا) دوو دەنگن ئیتر کە (ئا) بەیەك پیت بنووسرێ ئەوان تاوانیان چییە بکرێن بە دوو پیت یاخود ئەگەر ئەوان بە دوو پیت نووسران (ئا)ی بەستەزمان بۆ کورت بکرێتەوە.

ئەگەر یەکێك بڵێ تازە ئەم نووسینەی هەمزە و بزوێن بە یەك پیت بۆتە دەستوور لە رێنووسی لاتینیدا و پێی ناوێ ئیشکالیکی نوێ دروست بکەین بە تێکدانی دەستوورەکە من لەلای خۆمەوە بە تەنها نابمە بەرهەڵست کە بریاری گشتی یا زۆرینەی نووسەران و خاوەن رایان دەستوورەکەی پەسند کرد، هێندە هەیە وەك بەدیهییە ئاشکرایە بە یەك پتیش بنووسرێ لە حەقیقەتدا دوو دەنگی سەربەخۆی بێ فێڵی تێدایە وەك (لا)ی عەرەبی کە بریتییە لە (لام و ئەلف) با لە ئەلفبێی کۆنی عەرەبیشدا بە یەك پیت حیساب کرابێ. ئێمە راستییەکە دەبێ بزانین بە دوا زانینی راستیدا چی دەیکەین، ئەگەر غەڵەتیش بێ، بە چاوی کراوەوە دەیکەین و دەڵێین بەرژەوەند وای داواکرد.

وەك مەسەلەی ئەم (هەمزە و بزوێن)ە مەسەلەیێکی تریش هەیە دەبێ مرۆڤی شارەزای رێنووس لێی بە سەهوو نەچێ. ئەو سێ بزوێنی (سەر و بەر و ژێر) کە لە لاتینیدا بە پیتی سەربەخۆ دەنووسرێن لە حەقیقەتدا ئەمانە پیتی سەربەخۆ نین.. بەڵێ مەعلوومە دەنگن و دەنگی کورتیش بەلام وەك پیتەکانی رەسەن ئیمکان نییە بە تەنها تەلەفوزیان پێ کرێ، تا بەدوا پیتی تردا نەیێن دەربڕینیان مومکین نییە. تۆ دەتوانی هەموو پیتەکانی هیجا (غەیری بزوێنی ئەلف کە هیکاپەتێکی فۆنۆتێکی درێژی بەدوادا دێ) بەتەنها بڵێیتەوە و دەنگەکانیان لە مەخرەجی خۆیان بهێنیتە دەرەوە بەلام بزوێنە کورتەکان (سەر و بەر و ژێر) وجوودی سەر بەخۆیان نییە و بە تەنها ناگوترێن واتە خزمەتکاری پیتە رەسەنەکانن. لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم پیتی (ی، و) هەرچەند دەشبن بە بزوێنی درێژ (ۆ، وـوٙ، یٙ، ێ) بەلام بە ئەسڵ هەریەکە یان بە هەموو

جۆرەکانیەوە چ بزوێن چ دەنگدار هەر یەك پیتن. وای وەستاو (ساکن) و پیی وەستاو کە درێژت کردەوە دەبێتە واو و یێی بزوێن. واوی وشەی (راو) و یێی وشەی (دایك) درێژ کەوە دەبنە واو و یێی بزوێنی قوچاو. ئەم درێژکردنەوەیە نەك هەر بۆ واو و یێ دەبێ بەڵکو پیتی تریش هەن وەك (س، ز، ر، ل، م، ن..) ئیمکانی درێژکردنەوەیان هەیە.. ئەمە بۆیە دەڵێم تا سەیرت بەو قسەیەم نەیێ کە گوتم واو و یێ درێژکەوە. بۆیەیشمە کە مەعلووم بکرێ هەروەك درێژکردنەوەی س، ز، ر، ل ناپانکا بە پیتێکی تر هەروەهاش درێژکردنەوەی و، ی کە دەیانکا بە بزوێن نەیگۆڕیون بەوەشدا مەعلووم دەکرێ واو و یێی بزوێن و دەنگدار یەك شتن.

قسەکردن لەبارەی ئیشکالات و چاکە و خراپەی پیتی عەرەبی و لاتینی کە کوردییان پێ بنووسرێ گەلێك لەمە زیاتری بە بەرەوەیە بەلام لزووم نابینم لە باسێکی وا کورتدا رووپێوێکی پانی پێ بگرمەوە نیمە کە هەموو چاکە و خراپەکانمان زانی و هەموو راستییەکمان ئاشکرا کرد ئایا رێمان هەیە بەبێی سوودی زمانی کوردی چیی چاکە ئەوە هەڵبژێرین؟ تۆ بڵێی ئیمکان هەبێ پیتی لاتینی بێنینە کایەوە و واز لە پیتی عەرەبی بێنین لە وەزعی ئێستاکەماندا؟ لە فەرزی بۆشمان بلوێ وا بکەین ئایا ئەمە کارێکی پەسندە لە حالێکدا هەموو کوردێکی عیراق بەپێی داخوازی بەرژەوەندی بە یەکەوە ژیان لەگەڵ عەرەبدا ناچارە دەبێ ئیملای عەرەبی فێربێ ئەوساش ئەرکەکەی لێ دەبێتە دوو ئەرك؟

وا بزانم قسەکردن لە بەکارهێنانی ئیملای لاتینی لە زەرفی ئێستاکەماندا زەحمەتی بێهوودەی پێ دەڵێن. ئەوەندەی کە لەسەر مەوزووعیشم نووسی لەوەوە هات کە نووسینی کوردی بە رێنووسی لاتینی کارێکە لەبەرچاوان و لە ناو دڵان، زۆریش نووسینی کوردی هەیە بە پیتی لاتینی، هەڵبەت بێدەنگبوون لە رواڵەتێکی فراوانی ئیملای کوردی کاری کردن نییە.

تو بڵێی دوای زانینی عەیب و عاری ئیملای عەرەبی، بە تایبەتی دوای ئەوە کە لە چەرخ بدرێ بۆ نووسینی کوردی، هیچ رێگە و توانا و ئیمکانێك هەیە بۆ لێقوتار بوونی؟ کەس دەتوانێ یا دەوێرێ پیتی ئەلکاو لەناو ببا یاخود پیتی هاڵدار بگۆڕی بە پیتی بێ هاڵ یاخود نیشانان نەهێڵێ؟ کەس حەدی ئەوەی هەیە پێشنیار بکا بۆ گۆڕینی پیتە بزوێنی (سەر) بە شکلێکی ئەوتۆ بلکێ بە پیتی دوا خۆیدا؟

تا ئێستا، بەقەدەر ئەوەی من بزانم و ئاگادار بم، تاکە یەك تیشك لە چ لایێکەوە دیارنییە ڕێبازی چارەسەرکردنی ئەو تەگەرە زلانەمان بۆ ڕوون کاتەوە، هەروەك ئاکریٰ نوێژی عەسر بینێتە سێ ڕکعەت هەروەهاش ئاکریٰ خاڵەکانی (ت، ن، ژ، چ) بفۆتێنن یان بگۆڕێن، بە کەسیش ئاکریٰ پیتە بزوێنی سەر (ـە) دەست لیٰ بدا و (حجر الاسود)ی ئیملای کوردی بلەرزێنیٰ. کەواتە ئێمە کە بمانەوێ چارەسەری گیروگرفتەکانی ڕێنووسمان بکەین هەر دەبیٰ خەریکی ڕێکخستنی ئەو کۆت و زنجیراتە بین کە لە بەندیخانەی ڕێنووسی کۆن بە تارێکی لە خامەمان ئالاون.

بەلام بەرلەوە بەخەی ئەلفوبیٰ و برگە و نیشانە بگرین نیشکالێکی گەورەتر لەخودی (ڕێنووس)ەکە دێتە پێشمان لەوەدا کە زۆر لەهجەیی زمانی کوردی ڕیٰ نادەن بۆ قەراردانەکردنی یەك (ڕێنووس). قسەکردن لەمەڕ ڕێنووس بۆ کۆمەڵێك لەهجە خۆتەفرەدانە هەر دەبیٰ بەنیسبەت ئاکێکی وەکو منەوە کە بەهیچ جۆر دەسەلاتی ئەوەم نییە ڕێنووسێکی گونجاو لەگەڵ یەك لە لەهجەکانی کوردیدا بکەم بەدەستوور، دەسەڵاتی ئەوتۆیی، وەك بزانم، بەخشراوە بە کۆڕی زانیاری کورد. کۆڕیش مەیدانێکی باشی بڕیوە لە قەراردانەکردنی جۆری نووسینی بەشێکی تەولوی ئەو شوێنانەی تەگەرەیان تێدایە بەشکڵی پێشنیار بڕیارەکانی کۆڕ لە یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەیدا بلاوکراونەوە و تکای دەربڕینی بیروباوەڕیشی کردووە لە نوسەرانی کورد بەرامبەر ئەو پێشنیارانەی. کەواتە شتێك من لێرەدا بێڵێم دەبێتەوە پێشنیارێکی شەخسیی خۆم لە عاست ئەو بڕیارانەدا کە خۆم یەکێك بووم لەوانەیە تێیدا بەشداربوون، بەلام مەرج نییە بەشداربوونی من یا غەیری من بکرێتە بەڵگەی لیٰ ڕازی بوون، هێندە هەیە بەش بەحاڵی خۆم شتێك کە بووە بڕیاری نیهائی لەلایەن کۆڕەوە من پەیڕەوی دەکەم.. بۆ دەربڕینی بیروباوەڕیش ماوەی ٦مانگ دانراوە من و نوسەرانی تری کورد ڕێمان هەیە چیی بەچاك دەزانین بیخەینە ڕوو.

وێنەی دەنگەکانی کوردی وەك ا، ز، هـ، م، د... هتاد لەلایەن کۆڕەوە بۆتە بڕیارێکی نیهائی، ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکەش هەر بەو وێنانە نوسراوە تەنانەت ئەو گوتارانەی بۆی هاتن لەلایەن نووسەرانەوە چ لە دەرەوە چ لە ناوەوەی ولات هەموویان خرانە سەر ئەو ئەلفوبێیە. بەلای منەوە نەهێشتنی دوو (واو) و دوو (یێ) و دوو (ڕیٰ) لە نووسیندا کارێکی هێندەی بڵێی پەسند بوو چونکە سەیرێکی گەلێك سەیرە یەك دەنگ بە دوو پیت بنووسریٰ. تۆ کە دەڵێی دەرۆم یەك دال و یەك ڕیٰ و یەك واو و یەك میمت

گوتروه بۆ دەبێ لەنێو هەمواندا (ڕێ)یەکە لە نووسیندا دووباره بکرێتەوە؛ هەر بۆ خاتری ئەوە لە (ر)ی لەری جیاکەینەوە؛ جیاکردنەوە ڕێبازی تری هەیە کە غەلەتیش نییە وەك ئەوەی وێنەیێکی تایبەتی بۆ دانێی یاخود نیشانە بخەیتە سەر یەکێکیان. لزووم نییە لەسەر ئەم باسە قسە درێژ کەینەوە. لێرە بەپێشەوە خەلق زۆری لەسەر ڕۆیشتووە، بەنیسبەت منیشەوە بڕیاری نیهائیی کۆڕ ڕێگەی موناقەشەی بەستووە هەر ئەوەندە دەڵێم ئیعتیرازگرتن لە دانانی نیشانەی (٧) لەسەر ڕێی قەڵەو (ڕ) لەو ڕووەوە کە شکڵەکەی نزیك دەکاتەوە لە پیتی (ژ) ئەم ئیعتیرازە کە خراپە بەرتیشکی لەپەك چوونی (ب، ی، ن، ت، پ)ی ناوەڕاست هێزی کەم دەبێتەوە چونکە لەوانەیە بێ بە پێ بخوێنرێتەوە یا پێ بە بێ یا نوون بەتێ بخوێنرێتەوە هەر پیتی (ژ) لەوانەیە ببێتە (ز) جیمیش براجەرانەی (چیم)ە کەواتە موبالەغە کردن لەو نیشانەیەی سەر (ڕ)، بە ئانقەست یا بە سافیلکەیی، کۆمەڵێك موشکیلەی وەك ئەو لەبیر خۆی دەباتەوە و پێ دادەگرێ لەسەر تاکە شتێك کە برانەری زۆرن.

پێشنیارەکانی کۆڕ هی وایان تێدایە بەتێکرای دەنگی ئەندامەکانی پەسندکراوە، هەندێ جاریش وا بووە زۆرینەی دەنگی ئەندامان پەسندی کردووە. من لەو باوەڕەدا بووم ئیسمی فاعیلی (مرکب) سەرلەبەری هەردوو کەرتی بەیەکەوە بنووسرێن یا واتایێکی تایبەتیش ڕانەگەیەنن وەك ئەوەی بنووسرێ (نانخۆر) هەرچەند نەشبووبێ بە ناوی (حرفە)ی وەك (جلدروو یاخود سەرتاش)، هەم لەبەرئەوەی کەرتی دووەمی وشەکە سەربەخۆ واتا ڕاناگەیەنێ هەم لەبەر هێندی کە ئەم کەرتەی دووەمە بۆتە (عامل)ی کارتێکەری وشەی پێشەوە (لە ڕاستیدا وشەی پێشەوە مەفعووله) و وای پێوە نووساوە لێی ناپچڕێتەوە، بەڵام کۆڕ بڕیاری وا بوو تا بەهەردوو کەرت وشەیێکی فەرهەنگی پێك نەهێنن و واتایێکی تازە دانەهێنن بەیەکەوە نەنووسرێن.

من مەیلم بۆ ئەوە دەچوو ڕاناوی لکاو کە هاتە ناو وشەوە بێتە دلبەشکەری وشەکە واتە ڕاناوەکە بە کەرتی پێش خۆیەوە بلکێ و لە کەرتی دوا خۆی جیابێتەوە وەك (بم بینە. دەت بینم. ئەمان دیتی) بەڵام کۆڕ ئەم بڕیارەی هەر بۆ ئەو حاڵانە بوو کە ڕاناوە کە دەکەوێتە دوای پێشگرەوە وەك (هەڵم گرت. داسان گرت. پێمان کرد..)

وا بزانم ئەوسا کە لیژنەی ئیملا خەریك بوو گیروگرفتەکان یەکلا بکا لە بیری چوو باس لەوە بکا کە حەرفی (نە) نەفی بە واتای rehtien و nor بەکار دێ دەکەوێتە پێش فیعلەوە چۆن بنووسرێ؟ بلکێ یا نەلکێ؟ تۆ دەڵێی نەدەخوا نەدەخواتەوە. دەبینی ئەم

(نە)یە لێرەدا وەك (نە)ی نەفیی عادەتی حەرفی (دە) مضارعی لەناو نەبردووە، نەفی عادەتی (دە)یەکە تێ دەبا و دەڵێ (ناخوا و ناڕوا و ناچێ... هتد). بڕیاری کۆڕ ئەوەیە ئەمرازەکانی (نەفی و نەهی و ئەمر و مضارعە) لە هەموو حاڵدا بلکێن بە فیعلەوە. تەنانەت کە دوو ئەمرازیش بەیەکەوە هاتن، ڕاناوی لکاویشیان لەگەڵ دا بوو هەر بلکێن وەك: (نەیاندەگرتین- مەمبینە- بتانگرم..). بەلام وا دەزانم (نە)ی بە واتای neither و nor هەڵناگرێ بلکێ چونکە وەك ئەمرازەکانی تر نییە حیساب بکرێ بەکەرتی ئەسڵیی فیعل. ئەم ڕاستییە جارێکی دیکەش بەوەدا دەردەکەوێ کە (نە) بە واتای rehtien و nor لەگەڵ (ب)ی ئەمرازی ئەمریش کۆ دەبێتەوە و دەگوترێ (نە بکەی نە بخۆی..) ئەگەر نەهی عادەتی با دەگوترا (نەکەی نەخۆی). لەبەر ئەمە مەعقوول نابینم ماملەتی ئەمرازەکانی تری لەگەڵدا بکرێ، بەو پێیە نەلکانی لەگەڵ سروشتیدا زیاتر ڕێك دەکەوێ و دەبێ بنوسرێ (نە دەچێ و نە دێ).

بەلام دەبێ تێبینیی ئەوە بکرێ لە صیغەی (ماضی استمراری) ئەمرازی (نە)ی نەهی عادەتیش (دە)ی و نیشانەی (مضارع) تێ نابا: دەڵێی (نەدەمرۆیشت). لەبەر ئەمە لە ڕواڵەتدا وەك (نە)یneither خۆ دەنوێنێ، بەلام لە لایەن واتاوە وەك دەزانین زۆر لەیەکدی جودان[1] بەلای منەوە لەم حاڵەشدا دەستوورەکە نەگۆڕێ باشە، واتە کە ویستت (نـــە)ی وشەی (نـەدەمرۆشت) بـە واتـــای neither بێ ئەوسا مەیلکێنە کە ویستیشت (نە)ی نەفی بێ بیلکێنە. ئەم لکان و نەلکانە لە ئەلفبێی ئێستاکەمان زۆر باش دەرناکەوێ چونکە پیتە بزوێنی وشەی (نە) کە نیشانەکەی (ە)یە بەدوا خۆیەوە

---

(1) تەنانەت لەم صیغەیەشدا کە (کار- فعل)ەکە تێپەڕ (متعدی) بوو (نە)ی بە واتای nor سەربەخۆیی خۆی ڕادەگەیەنێ. بە نموونە دەڵێم کاری تێپەڕی (خواردم) با بکەینە ڕابردووی استمراری کە دەبێتە (دەمخوارد)، ئینجا با بیکەینە (نەفی)ی عادەتی: دەبارە دەبێتـە (نـەمدەخوارد). کەچی (نە)ی بە واتـای nor کـارەکـە وەك خۆی دەهێڵێتەوە و تەرکیبی ناگۆڕێ و دەگوترێ (نە دەمخوارد نە دەمخواردەوە). هەمان شکڵ ئەم (نە)یەی nor لەگەڵ صیغە (انشائی)یەکانی کاری تێپەڕیش خۆی جیا دەکاتەوە لە (نە)ی نەفی. دەگوترێ (نەمخواردبا، نەمخواردبێ، نەمخواردبووبا) ئەمە لە حاڵی نەفیی عادەتی بەلام لـەگـەڵ (نـەی) nor دەگوترێ (نـەخواردبـام نـەکردبـام، نـەخواردبێتم نـەکردبێتم، نـەخـواردبـووبـام نـەکـردبـووبـام- لـە سلێمانـی بـۆ ئـەم صیـغـەیـەی دوایـی دەڵێن نەخواردبوومایە نەکربوومایە).

نالكێ. بەڵام ئێمە لكانی ئەوەمان مەبەستە كە بێتە كەرتێكی وشە ئەوسا لە نووسینداەودا ناكەوێتە مهانی ئەو و برگەكانی تری وشەوە بە نموونە دەڵێم كە ویستت بەكارهێنانی neither دەنووسی (نە دەروێشت و نە دەهات) كە مەبەستت نەفیی عادەتی بو دەنووسی (نەدەڕۆیشت، نەدەهات).

یەكێك لە گرفتەكانی نووسینمان هاتنی (كسرەی مختلسە)یە بۆ ناو وشەی كوردی. من ئەو بزوێنە یەكجار بێ هێزە ناو دەنێم بزوێنی بێ تەرف (محايد) چونكە كە دەیهێنییە ناو وشەوە مەبەستت نییە بەرەو هیچ یەكێك لە بزوێنە كورتەكان بیدركێنی، وەك ئێستاكە باسی لێ دەكەم ناغڵەب وا دەبێ زەروورەت دەیهێنێ و كە زەروورەت نەما لە خۆوە لادەچێ. یا مەسال بێنمەوە: تۆ دەڵێی (گەنمەكەم كڕی) لێرەدا پیتی (ن) وەستاوێكی تەواوە، بەڵام كە وشەی (گەنم) بە تەنها بڵێی ناچاری قورسایی بخەیتە سەر پیتی (ن)ەكە و بەدوا ئەودا (م)ەكە بووەستێنی. ناچارییەكە لەوەوە دێ بە جارێ بۆت ناكرێ هەردوو پیتی (ن، م) لە وشەی (گەنم)دا بووەستێنی واتە لێرەدا وەستاو بەدوا وەستاودا نایێ مەگەر خۆتی تێدا سەغڵەت كەی بۆیە (ن)ە كە قورس دەكەیت و بزوێنێكی سووكی بێ هێزی بێ تەرەفی دەدەیتێ تا بتوانی (م)ە وەستاوەكە بدركێنی.

ئیشكال لە دۆزینەوەی زاراوە نییە بۆ ناونانی ئەو بزوێنە با پێی بگوترێ بێ تەرەف، كسرەی مختلسە Stress یا هەرچی بێ. ئیشكال لەوەدایە ئاخۆ ئەم بزوێنە پشتگوێ بخرێ، یەكجارەكی، یاخود نیشانەی بۆ دانرێ؟ كە پشتگوێی هەیت ئێنكاری بوونی شتێكی مەوجوویت كردووە خۆ لە شیعردا وا دەبێ ئەگەر ئەم بزوێنە مافی تەواوی خۆی نەدرێتێ شیعرەكە لەنگ دەبێ، واش دەبێ كە تێی ئەبەی و ئەیكەی بە وەستاوی تەواو ئەوسا لەنگی پەیدا دەبێ. من مەبەستم ئەو شوێنانە نییە كە بزوێنە بێ تەرەفەكە هەمیشە تێیاندا دەردەكەوێ وەك كاف و دال لە وشەی (كردن)دا یاخود پیتی تێ لە وشەی (بەستن)دا. بڕیارێك كە بۆ ئەو تەرزە شوێنانە بدرێ ئەگەرەی تێدا نییە بەڵام لە زۆر وشەدا ئیمكان هەیە ئەم بزوێنە بێ تەرەفە هەبێ و نەبێ. ئاخۆ پەسند دەكرێ هەمان وشە جارێكیان ئەم بزوێنەی تێدابێ بنووسرێ و جارێكیان نا؟ مەعقوولە دوو جۆرە ڕێنووس بۆ یەك وشە؟ دەزانم ئێستاكە بڕیاری گشتی، بە كردەوە نەك بە (تصويت)، لەسەر ئێندییە ئەم بزوێنە لە ڕێنووسی كوردی بە پیتی عەرەبی نیشانەی بۆ دانەنرێ و دەرخستن و دەرنەخستنی بدرێتە بەر زەوقی خوێنەر و پێویستیی جێگە بەڵام لەو باوەڕەدام ئەم خۆ بێنەنگكردنە لە عاست ڕێنووسی لاتینی بە زەحمەت

بچێتەسەر هەم لەبەر ئەمە کە لاتینی پیتی حازر و بزری هەیە بۆ هەموو دەنگێك. تا وا دەبێ لە هەندێ ڕێنووس چەند پیت بە زیادەوە دەنووسرێن لە بریتی یەك دوو دەنگ لە وشەدا. هەم لەبەر ئەمەش ڕێنووسە لاتینییەکانی تا ئێستا بۆ کوردی دانراون غاڵیبان نیشانەیان بۆ ئەم بزوێنە داناوە ئەوەی ڕاستی بێ دۆزینەوەی ئەو پیتانە کە دەگونجێن بەدوایەکدیدا بێن بە سکوونی تەواو، کارێکە تا ئێستا نەکراوە لە کوردیدا، ئەگەر کەسیش کردبێتی من نەمدیوە. بۆ نموونە دەڵێم نوونی وەستاو دێتەپێش گافی وەستاوەوە وەك لە وشەی (دەنگ، ڕەنگ، شەنگ، پەنگ، دونگ... هتاد)دا دیاری دەکرێ هەرگیزیش زەوقی کوردی قبووڵ ناکا نوونەکە ئەم بزوێنە بێ تەرەفەی بدرێتێ لەو وشانەدا، کەچی هەمان پیتی (نون)ی وەستاو کە هاتە پێش کافی وەستاوەوە هەر دو جۆرە تەلەفوز قبووڵ دەکا، دەتوانی بڵێی (دەنك – بە وەستاندنی نوونەکە دەشتوانی بڵێی دەنك– بە قورسکردنی نوونەکە، من نیشانەی زەنەی لەسەر دادەنێم).
نموونەیێکی تر پیتی (س)ە، ئەم پیتە زۆر نامادەیە بە وەستاوی بێتە پێش ئاغڵەب پیتەکانەوە هەرچەند لەگەڵ هەندێکیان خزمایەتیی خۆشترە وەك پیتی (ت)، تۆ دەڵێی (دەست) بە وەستاندنی سینەکە و هەرگیز ناڵێی (دەست– بەقورسکردنی) بەڵام کە دەڵێی (دەسك) هەردوو جۆر تەلەفوز دەگونجێ، کەچی لەگەڵ پیتی ز، ش هەر کۆ نابێتەوە نە بەسکونی تەواو نە لەگەڵ بزوێنی بێ تەرەفدا. حەز ناکەم کاتێکی زۆر بخایێنم لەگەڵ ئەم تەگەرەیەدا کە تەگەرەی stress کسرەی مختلسە، بزوێنی بێ تەرەفە، نەك لەبەر کەم بایەخیی تەگەرەکە لە ڕووی لێکدانەوەی فۆنێتیکییەوە بەڵکو لەڕووی ئەوەوە تەگەرەکە لە ڕێنووسی پیتی عەرەبیدا کەمتر هەستی پێ دەکرێ، خەڵقیش چاوی ڕاهاتووە لە تێ نەخوێندنەوەی ئەم بزوێنە. بەڵام پێویستە زمانەوانانی کورد لە ماوەی درێژدا دیراسەیێکی تەواوی هەمو دەنگەکانی ئاخافتنی کوردی بکەن و لەو دیراسەیەدا قابلییەتی وەستاندنی هەر دەنگێك لەپێش دەنگێکی تری وەستاودا دەربخەن. یەکێك لەو پرسیارانەی داخوازی وەرامدانەوە دەکا چۆنەتیی نووسینی وشەی (مرکب، لێکدراو)ە. بڕیارەکانی کۆڕ هەندێ جۆری ئەو تەرزە وشانەی گرتۆتەوە وەك ئەوەی لە (فعل)دا پێشگر تەرکیبەکە پێك بێنێ (هەڵگرتن، ڕاکردن، تێ دامان) یاخود جووتە وشەیێك بەیەکەوە واتایێکی تازە بەەخشن (سەرتاش، جلدروو..) بۆ ئاگاداربوون لە بارەی بڕیارەکانی کۆڕەوە تەماشاکردنێکی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەی لزووم بە کوتانەوەیان ناهێڵێ لێرەدا. من ڕێ بە خۆم دەدەم ڕایەکی گشتی

لەو مەوزووعە دەربڕم: من دەڵێم هەر وشەیێکی لێکدراو کە لەوانە بێ ببێتە وشەی فەرهەنگی و واتایێکی تازەی ئاشکرا بە دەستەوە بدا کە لە کەرتەکانی ترکیبەکە نەفامرێتەوە بەڵکو لە کۆبوونەوەی هەموان پێك هاتبێ، ئەو وشەیە هەمو کەرتەکانی بەیەکە بنووسرێن جا بە هۆی پێشگر و پاشگرەوە یا لە دوو وشەی سەربەخۆوە یا لە نیمە جملە phrase ەوە پەیدا بووبێ فەرقێك نەکا. هەڵبەت ئەم پێشنیارە ناو و کار و ناوەڵناو و ناوەڵکار و هیچ بەشێکی ناخاوتن جودا ناکاتەوە و هەموان دەگرێتەوە و یەك بڕیاریان بۆ دەدا. بە نموونە دەڵێم کە قەناعەتمان کرد (سەر لێ دان) بخرێتە قاموسەوە لە بەرامبەر وشەی (زیارة، visit)یا بەیەکەوە بنووسرێن (سەرلێدان). لەمەدا، دەبێ بڵێم، جیاوازیێك دێتەپێش لەگەڵ یەکێك لە بڕیارەکانی کۆڕ، چونکە ئەو وای پەسندکردوە کە دوو پێشگر، یا زیاتر، هاتنەپێش وشەوە تەنها ئەوەی راستەوخۆ دەکەوێتە پێش وشەکەوە هەر ئەویان پێوەی بلکێ، واتە لە نووسینی وشەی (تێ هەڵ نەنگوتن) یەکەم پێشگر (تێ) دەبێ بەجودا بنووسرێ، تەنها پێشگری (هەڵ) بەفعلەکەوە بلکێ: (تێ هەڵنەنگوتن). دەوجا کە پێشنیاری کۆڕ ئەمەبێ و ئەهێڵێ یەکەم (پێشگر) بلکێ دیارە رێ نادا وشەیێکی سەربەخۆی وەك (سەر) بە نیمچە جوملەی (سەر لێ دان)دا بە دوا خۆیەوە بلکێ، هەر (لێدان)ەکە بە یەکەوە دەلکێنێ.

دەبێ ئەوەش بڵێم کەوا لە فەرزی پێشنیارەکەی من پەسەندیش بکرێ، کەهات و وشەی وەها لێکدراو چووە ناو ڕستە و داخوازی جێگە لەبەر یەك هەڵوەشا و تێك چرمسانەکەی (التحام) نەما دەبێ کەرتەکانی بە جودا بنووسرێن بە پێی ئەو دەستوورانەی کە بڕیار دەدرێن بو لەیەکتر جوداکردنەوە. واتە کە (سەرلێدان) خرایە جوملەوە و بوو بە (سەرم لێیان دا– سەرم لێ دان) ئەوسا وەك جملە مامڵەتی لەگەڵدا بکرێ نەك تاکە وشە، چونکە دەبێتە جوملەیێکی عادەتی وەك (گۆشتم پێ فرۆشتن، دەستم بۆ هەڵبرین، نامەم بۆ خوێندنەوە.).

بەپێی بڕیاری کۆڕ ئەمرازی (لە) نالکێ بە دوا خۆیەوە و دەنووسرێ (لە شار بووم) هەر ئەمەیشە رچەی نووسینی هەموو نوسەرانی کوردی. نووسینی ئەمرازی (لە) بە تەنهایی ئیشکال دروست ناکا ئەگەر تەواوکەری (ەوە، را، دا)ی لەگەڵدا نەبێ. بەڵام کە ئەم تەواوکەرانە هاتن ئیشکال دێتە ناوەوە. فەرمو قەڵەم بگرە و بنووسە:

لە کەرکووکەوە – لە کەرکووك ەوە؟

له کەکووکرا – له کەرکووك را

له کەرکووکدا – له کەرکووك دا

بریاری کۆڕ ئەوەیە تەواوکەرەکان بلکێن.

بەشی زۆری نوسەران (له کەرکووکەوە و له کەرکوکرا) بەیەکەوە دەنووسن بەلام (له کەرکووك دا) جیا دەکەونەوە.

هەر بریارێك بدرێ دوای لێکۆڵینەوە و سرنجدانی قووڵ تا ئەو رادەیە بەلای کەمەوە قەناعەت بەخاوەنەکانیان بێنێ باشترە له بریاری سەرپێیی.. هەرچەند خۆم ئەندامی ئەو کۆڕەم پێشنیاری کردووە (له) نەلکێ و تەواوکەرەکانی بلکێن. خۆم پێ ناگیرێ لەوەدا که بڵێم دو جۆرە رەفتار لەگەڵ دو کەرتی یەك شت کارێکە پرسەك (علامە استفهام)ی بەسەرەوەیە

ئەمرازی (بە) ئەویش له هەندێ رووەوە وەك (له) وایە. وا دەبێ تەواوکەری بە دوادا دێت. دەڵێی (بە پێوە.. بە ماڵ و منداڵەوە.)

بە نیسبەت (له) و (بە) قسە درێژەی پتری هەیە هەندێکی نیزافەی سەر ئەوەندەی دەکەین تا ئێستا گوترا:

(له) وا دەبێ دەکرێ بە (لێ) واش دەبێ دەکرێتە (تێ) و دەبێتە پێشگری (کار– فعل) و بە پێی پێشنیاری کۆڕ بە کارەوە دەلکێنرێ. دەڵێی (بەردێکم تێ گرت. رەخنەم لێ گرت– که بە ئەسڵ بەردێکم له نیشانە گرت. رەخنەم له مامۆستا گرت) بووە و (له)یەکە کراوەتە (تێ. لێ). بەنیسبەت (بە) دەگوترێ (قسەم بە دارا گوت– قسەم پێ گوت).

دەبینی دو ئەمرازی (بە له) که دەچنە سەر کار یا راناوی لکاو یاخود که دەبنە کەرتی چاوگ وەك (تێگرتن. لێگرتن. پێکردن. پێکردن. پێکردن) دەگوترێن و دەلکێن بەدوا خۆیانەوە له نووسیندا. دەوجا که ئێمە بریار بدەین (له. بە) بۆ خۆیان نەلکێن دەبێ ئەوەمان له بیربێ کاتێك که دەبنە (لێ. تێ. پێ) دەلکێن. سەرەرای ئەوە که هەموو تەواوکەرەکانیشیان هەر دەلکێن (هەمو تەواوکەرەکان بەپێی پێشنیاری کۆڕ دەلکێن. هەمو نووسەرانیش تەواوکەری (ەوە) دەلکێنن لەغەرزی تەواوکەری «دا. را»ش نەلکێنن). من ناسەوێ له خۆمەوە لکان و نەلکانیان تەرجیح بکەم. خۆم ئەگەر تەرجیحیش بکەم ج کارێکی بەدەم نەکردووە. هەر ئەمەم مەبەستە ئیشکالەکە بە روونی و بە تەواوی بخرێتە بەرچاوان.

گرفتی نووسین و نەنووسینی (ی)ێکی زیاد لە حاڵی وەصف و ئیزافەی ئەو وشانەی کۆتاییان (ی)ی درێژ و تیژە (وەك تروزی، سپی، پیاوەتی) یا بەدوا کاری رابردوودا کە بە ئەسڵ کۆتاییەکەی (ی)ی تیژی درێژین و بخرێتە پاڵ کەسی سێیەمی تاکەوە (وەك نووسی، بزی) بە درێژی لە گوتارەکەی خۆمدا لێی دواوم، ئەو گوتارەی لە ژێر ناونیشانی (بەکارهێنانی-ی لە ڕێزمانی کوردی) لە یەکەم گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کرایەوە لزووم نابینم لێرەدا تێ هەڵچمەوە. ئاخۆ بنووسرێ (تروزیی ناسك یاخود تروزی ی ناسك- ئەخۆڵ نووسی یاخود ئەخۆڵ نووسیی)... وەك ئەم باسە هەموو باسەکانی تریش کە لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراوەتەوە لە باری (ڕێنووس)ەوە پێویست نییە لێرەدا دووبارە بکرێنەوە بە نووسین، ئیمکان هەیە وتووێژیان لەسەر بکرێ و لایەنی پەسند و نا پەسندیان بخرێتە بەر سرنج لێگرتن و لێکدانەوە. هەموو ئەو گرفتانەش کە لە گۆڤارەکە یا لێرەدا باسیان نەکراوە دەشێ باس بکرێن و بەپێی بیروباوەڕی خاوەن رایان پێشنیاری مناسبیان بۆ دانرێ.

گۆواری پەروەردە و زانست، ژمارە ٦ ساڵی ٣، ١٩٧٢

ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە

لە ژمارەی (٧٦)ی (ڕۆشنبیری نوێ)ی ئەیلوولی ١٩٧٩ گوتارەکەی د. ئاورەحمانی حاجی مارف بەناونیشانی (با ڕێزی لێکۆڵینەوەی زانستی بگرین) گەلێك بیروڕای ئەوتۆی تێدا هەن کە نووسەران و خاوەن ڕایان بخەنە سەر لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و ئەندێشەش. لێرەدا من بەپێی بۆچوونی خۆم و لە ڕوانگەی ڕووناککردنەوەوە دوو خاڵی ئەو گوتارە سوودبەخشە دەدەمە بەر لێدوان، ئەوەندەی بشتوانم پێڕەوی ئامۆژگارییەکەی نووسەر دەکەم لەوەدا کە دەبێ لێکۆڵینەوە بەڕێبازی ڕاست و ڕەوانی زانستکارانەدا بڕوات. هەر نەبێ بایی ئەوەندەی کە دڵگەرمی و عاتیفەی تێدا بەکار نەیەت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە (١١)ی گۆڤارەکە لەبارەی وشەی (انعدام)ی عەرەبییەوە هاتووە کە گۆیا کاتی خۆی کۆنە ئەنجوومەنی کۆنە کۆڕی زانیاری کورد بەهەڵە وشەی (نەمان)ی بۆ پێشنیار کردووە.

وشەی (انعدام) ئەوە دەگەیەنێ کە نەبوون بەسەر بوونەوەرێکدا بێت ئیتر مادی بێ ئەو بوونەوەرە یا مەعنەوی، وەك کە دەگوترێ (انعدام الوزن) دیارە (وزن) لەسەر زەوی هەیە و هەبووە بەڵام لە دوورایی هێندە کیلۆمەترە (انعدام) دەکات کە ئەمە پاتەوپات (نەمان) دەگەیەنێ.

ئەوەی ئاشکرایە لە (فقة اللغة) ئەوەیە کە فیعل لێی زیاد کرا پتر بەرەو تەئکیدی (ڕوودان) دەڕوات و لە ئیحتیمالی واتای (مطلق) دوورتر دەکەوێتەوە فیعلی (انعدام)یش کە (مطاوع)ی فیعلی (عدم)ە دەرەنگتر خۆ بەدەست ئەو واتا موتڵەقەوە دەدات کە لە وشەی (عدم) وەردەگیرێت، دیارە لە کوردیشدا (نەمان) پتر خزمە لەگەڵ ڕوودان هەرچەند فیعلەکەش لێی زیاد نەکراوە، بۆیە نەمان ڕێکتر دێت بۆ (انعدام) وەك کە (نەبوون) بۆ (عدم) دەست دەدات. وشەی (نەبوونی)ش هەر ئەو واتایەی (فقر، عوز)ی هەیە کە د. ئاورەحمان بۆی چووە، وشەکەش لە ڕێی ڕاستە دەستووراتی وشەسازییەوە پەیدا نەبووە بەڵکو داڕشتنێکی ڕەمەکییە کە هاتووە (ی)ی ئەمرازی ئەبستراکتی خستۆتە پاڵ (نەبوون)ەوە کە ئەویش هەر ئەبستراکتە. ئەم داڕشتنە ڕێزبەڕە (شاز)

ناشیٰ بیبێته بنەمای دەستووری زاراوەسازی. ئەگینا سەر وشەی وەکو (نەخوێندنی، نەچوونی، نەبیستنی ..) دەماتە ناو ئاخاوتن و نووسینی کوردی و زمانەکەی دەشێواند. وشەی ڕیزپەڕ لە کوردی و غەیری کوردیدا زاوزێ ناکات. ئەگەر بکات زۆڵ دەهێنێت.

لەبارەی (نەبوونی)یەوە ئەك ئەوەندە و بەس، بگرە جارێ هۆی هەرە گەورەی دەستنەدانی لە بری (انعدام) ماوە ڕوون بکرێتەوە:

وشەی (نەبوونی) لە فیعلی (بوون) بەواتای (وجود)ەوە نەهاتووە بەڵکو لە (هەبوون)ی بەواتای (تملك)ەوە وەرگیراوە (هەبوون) بەواتای (تملك) چونکە تێهەڕە لەگەرداندا خۆی لە (هەبوون)ی بەواتای (وجود) جودا دەکاتەوە، ڕاناوی تێپەڕیش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت. لە پێشەوە لیستەی گەردانی (هەبوونی)ی بەواتای (وجود) دەنووسم:

من هەم	من هەبووم
تۆ هەیت	تۆ هەبوویت
ئەو هەیە	ئەو هەبوو
ئێمە هەین	ئێمە هەبووین
ئێوە هەن	ئێوە هەبوون
ئەوان هەن	ئەوان هەبوون

ئنجا لیستەی (هەبوون)ەکەی (تملك):

من هەمە، هەیەتم	من هەمبوو
تۆ هەتە هەیەتت	تۆ هەتبوو
ئەو – هەیەتی	ئەو هەیبوو
ئێمە هەمانە هەیەتمان	ئێمە هەمانبوو
ئێوە هەتانە هەیەتتان	ئێوە هەتانبوو

ئەم ڕیزەیەی (هەمە هەیەتم ..)ی (تملك) کێشەی زۆر بەدوادا دێت بەنموونە کە دەڵێت (هەیەتم) مەبەستت کاتی ئێستاکەیە کەچی ڕیزەکەی وەك (خواردوومە، کردوومەتم)ە کە جۆرێکە لە ڕابردوو. دیسان (هەمبوو، هەتانبوو ..) کە لە ڕیزەی

ڕابردووه جودا بۆ ئەوە لە ڕێژەی ڕابردووی تێپەری عادەتی کە دەڵێ (خواردبوومان، کردبوومان..) هەر بۆیەیە ئەوەی تازە کوردی فێر دەبێ دەڵێ (هەبوومان ..). ئنجا موزاریعی (هەبوون)یش بەهەردوو واتا کێشە هەڵدەگرێ کە دێت ڕێژەی موزاریعی (بوون)ی سادە وەردەگرێ: من هەم، من دەبم) لە موزاریعی (هەیە، هەیەتم)دا کێشەکە گەورەتر دەبێ کە دێت و ڕێژەی (انتقالی پێچەوانە) وەردەگرێ. (من هەمە، هەیەتم، من دەمبی) ئەم (ئینتیقالی پێچەوانە)یە لە کتێبۆڵکەی (چەند حەشارگە ..)دا بۆ یەکەم جار باس کراوە، بەڵام زۆر پێویستی بەشەرح و ڕوونکردنەوە هەیە، ئێرەش جێگەی نییە.

وا دەزانم کەرتی (هە) لە وشەی (هەبوون)ی بەواتای (تملك) خزمی (avoir)ی فەرەنسی و (have)ی ئینگلیزییە بەو پێیە ڕەنگە لە کۆندا (هەڤ بوون) بووبێت. بەواتای (وجود)یش لە (هست)ی فارسی و (est)ی فەرەنسی و (is)ی ئینگلیزییەوە نزیکە. لەهجە هەیە لە کوردیدا لە جیاتی (هەیە) دەڵێ (هەسە).

بەهەمەحاڵ (نەبوونی) لە بنەڕەتدا (نەهەبوونی) بووە و لێی سواوە، ئێستاش دەگوترێ (هەبوونی و نەبوونی – کابرا باباپەکی هەبووە ..).

لەمەوە دەردەکەوێ کە بەهیچ کلۆجێك ناشێ (هەبوونی) بۆ لای (وجود) ببرێتەوە، ئەم ڕواڵەتە چاوغەڵەتێنەی لەیەکچوونی دوو وشەکەش ناشێ تەڵەزگە بەبیرمان بکات و لاتریزەمان پێ ببەستێ بۆ دەرەوەی ڕاستە ڕێگەی زمانناسی و زاراوەسازی.

حاڵی دووەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە (١٤)ی گۆڤارەکەدا وا ڕانوێنراوە کە (ن)ی چاوگ بەکۆتاییی فیعلی وەك (کردن، ڕستن)ەوە نانووسێت، گۆیا کورتە بزوێنێکی ورد دێتە نێوان کۆتاییی فیعلەکان و نیشانەی چاوگەکەیانەوە بەڵام لە ڕێنووسی کوردی کە بەپیتی عەرەبی دەنووسرێ بزوێنەکە وێنەی بۆ دانەندراوە ئیتر زمانناسان هەڵەی تێدا دەکەن، یانی ئەگەر کوردی بەپیتی لاتینی بنووسرێ نیشانە بۆ بزوێنەکە بەکار دێت و هەڵەی تێدا ناکرێ.

با لە پێشەوە ئەوە بڵێم، نووسینی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی کورد دەشێوێنێت وەك کە دێت و لە بری (نا، نۆ، نی ..) تەنها یەك پیت دەنووسێت کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ فەرقێك نییە لە نێوان (دا، دۆ، دی) و (نا، نۆ، نی) لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیانەوە، نووسینی لاتینی کە

بایەخی بەدەنگی (همزە) نەداوە و لەوەشدا سەهوویکی زلی کردووە. کێشەی بۆ ئێمەش ناوەتەوە کە بەشێکی بەرچاوی لێکۆڵەرەوەی کورد بەشوێن هەنگاوی ئەم سەهووەدا دەرۆن و دەمەتەقە لەسەر بایەخی دەنگی (همزە) هەڵدەستێنن و دانەنانی نیشانە بۆ هەمزە لە نووسینی کوردیدا بە ڕاست دەزانن کەچی دەنگێکی زیندە ڕەسەن و کۆنی زمانەکەمانە. هەر ئەوەندە هەیە لە ناخاوتنی ئێستاکەماندا هەمزە لە ناو تویژی وشەدا نەماوە و بەزۆری لە بەرایی وشەوە دێت. تەنها لە ڕیژەی مورازیع و ئەمر ئەبێ وەك: دەناخێوێ، دەنەنجنێ – بناخێوە، بنەنگێوە، دەتنەزموم .. لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت کەسیش ناڵێ با نیشانەی بۆ دانەندرێت. دەنگی (ھـ)ش بەهەمگەمن لە ناو تویژی وشەدا (دەبیستری) [نهۆم، نهۆ ..].

ڕەنگە لە ناخاوتنی ئێستاماندا هەرگیز نەچێتە کۆتایی وشەوە. مەشوورترین وشەی کۆنمان (دناك) هەمزەی لە هەناودا هەیە .. نووسینی لاتینی کە نیشانەی بۆ ئەو دەنگە کز و بێ هێزەی نێوان فیعل و (ن)ی چاوگ داناوە سەرلەنوێ وای کردووە بایەخەکی لە ڕادەبەدەر بەو دەنگە بدرێ، ڕەنگ بوو ئەگەر نووسینی لاتینی لێی بێدەنگ بایە ئەویش وەك (همزە) پشتگوێ خرابایە. هەر چۆنێك بێ ئەم دەمەتەقەیە لەسەر (تاوانی ڕێنووس) مەبەستی ئێرەکانە نییە، ئەوەی من بەچاوی خۆمەوە گرتووە لێرەدا شتێکی دیکەیە: ئایا ئەو دەنگە کزەی کە لە نێوان (ت،ن) و (دن)ی دوو فیعلی (بەستن، کردن)دایە ئەویش وەك دەنگەکانی دیکەی فیعلەکان (ب، ە، س، ت، ك، ر، د) بەشێکی بنجی و پێکهێنەری وشەیە یاخود شتێکی دیکەیە؟ هەڵبەت هەموو کەس هەست بەو دەنگە کزە دەکات لەو شوێنە و لە گەلێك شوێنی تریشدا، کەواتە بابەتی لێکۆڵینەوە لە بوون و نەبوونی دیاردەکە نییە بەڵکو (ماهیة)ی دیاردەکەیە. پرسیارمان لێرەدا (ئایا هەیە؟) نییە بەڵکو (ئایا چییە؟)یە.

بەنیازی خۆ ڕوونکردنەوە و گوتار کورتکردنەوە وشەی نموونان کە بەپیتی لاتینی بنووسم لە بری ئەو بزوێنە بێ هێزە (ا)ی بێ نوختە دادەنێم، بۆ کورتە بزوێنی (ی – کەسرەی عەرەبی)ش پیتی (ا)ی نوختەدار دادەنێم، لە جیاتی کورتە بزوێنی فەتحەش (e) دەنووسم بۆ (ی)ی درێژیش، لە هەر کوێیەك بێت (y) دەنووسم، لە جیاتی (کورتە بزوێنی بێ هێز)یش تەنها وشەی (بێ هێز) بەکار دەهێنم، هەر جارەش بەپێی پێویست برگەی وشان لە یەکدی جودا دەکەمەوە تاکو دەوری ئەو بێ هێزە لە پێکهێنانی برگە و کەرتکردنی وشە ئاشکراتر بێت.

لە چاوگی (ڕستن، کردن)دا ئەگەر بڵێین ئەو بێ هێزەی پێش (ن)ی چاوگەکان بەشێکی پێکهێنەری وشەکانە ئایا دەبێ بە (ن)ی چاوگی بدەین یا بەقەدی فیعلەکە؟ دیارە ئەو بێ هێزە هی قەدی فیعل نییە چونکە لە چاوگی تێنەپەڕدا بەلادانی (ن)ی چاوگ قەدی فیعلەکە دەمێنێتەوە بێ ئەوەی هیچی بێ هێز و بەهێزی بەدواوە بێت وەك:

mir-din mird مردن

ro-yisht ro-yish-tin ڕۆیشتن

نموونەی تێپەڕم نەهێنا چونکە بەلادانی نوونی چاوگ ڕاناوی فاعیل دێت و مەسەلەکە ڕوون نابێتەوە.

کەواتە دەمێنێتەوە (ن)ی چاوگ بێ هێزەکەی لە قەبەڵ بکەین. ساغکردنەوەی ئەم لایەنە ئەهێنێك پشووی درێژی دەوێ.

(ن)ی چاوگ هەر لە دوای (د، ت)وە نایەت، بەدوای (ا، و، ی)شدا دێت وەك (فەرموون، زانین، کێڵان).

لێرەشدا ئاشکرایە هاتنی ئەو بێ هێزە لە دوای بزوێنەکانی (و، ی، ا) موستەحیلە چونکە بزوێن هەر کۆنسنانتی بەدولدا دێت، بێ هێزەکەش کۆنسنانت نییە. کەواتە دەرکەوتنی ئەو بێ هێزە لە چاوگاندا هەر لە چاوگی دالی و تێ یی مومکینە. ئێستا قەدی فیعل دەدەینەوە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی کۆ دەڵێین: (کردمان، -kir-di man) دەبینین هەمان بێ هێز لە بەرامبەر ڕاناوەکەشدا هات، وەك کە لە پێش (ن)ی چاوگدا هات، ئیتر هەمان پرسیار هەڵدەستێ لەوەدا ئایا ئەو بێ هێزە بەشێکی ڕاناوەکەیە؟ خۆ زانیمان ناشێ بەشێکی فیعلەکە بێت؟ یەکلاکردنی پرسیارە لە ئاست ڕاناودا کارێکی ئاسانە چونکە دەتوانین جێگۆڕکێ بە ڕاناو بکەین و بزانین بێ هێزەکە چی لێ بەسەر دێت.

با بێنین پێشگری (هەڵ) بخەینە سەر فیعلەکە بۆ ئەوەی ڕاناوەکەی لێ بستێنێ: دەڵێن (هەڵمان کرد، hel-man kird لێرەدا هیچ بەهێز و بێ هێز لە بەرامبەر ڕاناوەکە دەرنەوت، کەواتە بێ هێزەکە بەشێکی ئەویش نییە ئەدی چییە؟

ڕاستیی مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەم بێ هێزە پێداویستێکی فۆنەتیکیی ناچارییە کە لە هەندێ وشەدا دێتە دوای یەك لە دەنگەکانی وشەکە بۆ ئەوەی بتوانرێ تەلەفوزی بێ

بکرێ، کە پێویستیش نەما بۆ هێزەکە لە خۆوە دەردەوێتەوە. ئێمە دیتمان لە فیعلی (-kir di-man)دا بۆ هێزەکە هاتە دوای فیعلی و بوو بەبەشێ یەک لە برگەکانی، بەڵام لەگەڵ پێشگری (هەڵ) ئەوە ناچاری و پێویستییە نەما چونکە بەبێی داخوازیی دەنگسازیی کوردی وشەی وەک (هەڵ) لە بەرابیی وشاندا پێویستی بەو بۆ هێزە لکێنەرە نییە بەڵام کە تاکە یەک دەنگی بەدوادا هات پێویستەکە پەیدا دەبێ. تۆ سەیری وشەی (بەد) هەرچەند وەک فیعلی (کرد) بە (د) کۆتابیی دێت [چونکە لە کێشی (هەڵ)ە پێویستی بەو بۆ هێزە نییە لە بەرابیی راناوەکەدا وەک کە دەڵێی (بەدمان کرد bed-man kird) بەڵام کە هاتی یەک تاکە دەنگ بەدوا (هەڵ، بەد)دا هێنا ناچاریت بەو بۆ هێزە لکێنەرە لە یەکدیان ئاشنا بکەیت وەک:

هەڵم گرت he-lim girt

بەدم کرد be-dim kird

تەنانەت حوکمی ئەو دەستوورەی دەنگسازییە وای کردووە بەشێکی وشەی (هەڵ، بەد) لەگەڵ راناوەکەدا ببنە برگە و لە بەشی سەرەتای وشەکان جودا ببنەوە.

یەک لە دەستوورە هەرە بەرچاوەکانی فۆنەتیکی کوردی ئەوەیە کە ئەگەر بزوێن بەدوا ئەو دەنگەدا هات کە بۆ هێزەکەی لە پێشدایە بۆ هێزەکە تێ دەچێت وەک لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

وشەی (گەنم، ge-nim) بەناچاری ئەو بۆ هێزەی تێدا هاتووە تا مومکین بێ (م)ەکە بەدوا (ن)ەکەدا بێت، بەڵام کە هاتی بزوێنێ خستە دوای (م)ەکە ئەو بۆ هێزە دەرەوێتەوە وەک کە دەڵێی:

گەنمەکە gen-meke

هەروەها وشەی (کرم)یش کە بوو بە (کرمان) بۆ هێزەکەی پاش (ر)ەکە تێ دەچێت.

ki-rim

kir-man

هەرچەند ئێمە ناتوانین جێگۆرکێ بە (ن)ی چاوگ بکەین بەڵام دەتوانین وەک کارێکی بەدیهی چی لە راناوەکان و وشەکانی دیکە بەدیاری دا، بۆ (ن)ی چاوگی بکەین بەدەستوور چونکە ئەویش دەنگێکە وەک ئەوان.

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا کە جێگۆڕکێی بۆ (ن)ی چاوگ مومکین نییە، دەتوانین بیخەینە بەر دەستووری هاتنی بزوێن بۆ دوایەوە چونکە، خوا و تالع، پاشگر هەیە ئەم کارەمان بۆ بکات:

دوو فیعلی (بەستن، کردن) کە پاشگری (ەوە)یان بەدوا داهات باری ئەو بێ هێزەیان شلۆق دەبێ چونکە ئەوسا دەتوانێ تێی بپەڕێت و بڵێیت:

best-newe

kird-newe

وەك هەست دەکەیت تێبردنی بێ هێزەکە لە (بەستنەوە)دا خۆشترە، کە ئەمەش هەر بڕیاری خزمایەتیی نێوان دەنگەکانی کوردییە، خۆ ئەگەر (ن)ەکە بەدوا (و)ی کۆنسنانتدا هاتبایە تێپەڕدنی ئەو بێ هێزە دەبوو بەکارێکی ناچاری وەك لەم نموونەیەدا دەدیتری:

وشەی (کەون، ke-win) کە بێ هێزەکەی تێدا لە تەرکیبی خوارەوەدا بەتەواوی دەیدۆڕێنێت:

kew-ne zam فیعلی (فرۆشتن) لە هەندێ بەکارهێنانێدا دەبێتە (فرۆتن) هەروەك کرۆشتن دەبێتە (کرۆتن- لە شیعری مستەفا بەگی کوردیدا هاتووە) جا ئەگەر بزوێنیان بخەینە کۆتاییەوە تێپەڕدنی بێ هێزەکە لە (فرۆتن، کرۆتن)دا لەبارترە تا (فرۆشتن، کرۆتن) دیارە هەستکردنیش بەم ڕاستییە کاری سەلیقەیە fi-rot-ne-ke

ki-rot-ne-ke وشەی (تووتن) کە ئەویش وەك (ڕستن) دەنگی (ت)ەکەی کەوتۆتە پێش (ن)ەکەیەوە و ئەو بێ هێزەشیان لە نێوانیایە بێنە بزوێنی بدەیێ و سەیری بکە چۆن بێ هێزەکەی دەڕەوێتەوە:

too-tin

toot-ne-kem من لە نووسینی لێرە بەپێشەوەی خۆمدا ناوی ئەو بێ هێزەم ناوە (قورسکردن- قورسایی) چونکە نە بزوێنی درێژە و نە کورتە [واتە نە ئەلف و ئەواو نە یێ و نە کەسرە و نە فەتحە و نە بۆر] ئەمەشتەوێ بزوێن لەو شوێنەدا بەکار بهێنێت. ناچارییەکی دەربڕینی دەنگی بێ بزوێنە لە حاڵەتی تایبەتیدا ئەم قورسکردنە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ و هەرکە ناچارییەکەش ئەما قورساییەکە تێ دەچێ. وەك ئەوەی پاسەوانی شەوانەی خانوو لەگەڵ گزنگی خۆر بۆی دەردەچێت و هەرگیز بە بەشێکی

خاتوومکە حیساب ناکرێ، یاخود ساردی و گەرمیی ئاو و هەوا بەشێکی پێکهێنەریان نین وەک کە ئۆکسجین بەشێکیانە.

ئەم دیاردەیەی قورسکردنی دەنگ و تێبردنی لە زمانی کوردیدا تا بڵێی بەکێشەیە بەڵام کورد هەستی پێ ناکات چونکە بەسلیقەی زگماک دەزانێ لە کوێ دەنگەکان قورس بکات و چۆنیان ڕەها بکات کەچی بێگومان غەیری کورد زەحمەتی تێدا دەکێشێت و ڕەنگە هەر تێی بڕ نەکات. لە گوتارێکی خۆمدا (فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟) کە لە بەشی یەکەمی بەرگی سێیەمی (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد-١٩٧٥)دا بڵاو کرایەوە مایەڵەو بەدرێژی ئەم دیاردەیەم باس کردووە لەو نووسینەدا ڕوونم کردۆتەوە کە دەنگەکانی زمای کوردی لە ڕووی گونجان و حەز لە یەکدی کردنەوە چوار پلەیان هەیە وا لێرەدا بەکورتی باسیان دەکەمەوە:

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو. لەم پلەیەدا دەنگەکان کە بەدوا یەکدیدا دێن قورسکردن هەڵناگرن وەک کە (د) بەدوا (ر)دا دێت وەیا (ت) دەکەوێتە پاش (س) و هی تریش:

gu-ling, deng, shest, mast, merd, kurd, rend, mend, khurt, kert, khu-
-risht, gesht

پەلەی دووەم: گونجان. لێرەدا دەشێ قورسکردن هەبێت و دەشێ نەبێت وەک دەنگەکانی (ر، گ) (ن، ک):

be-rig, berg

de-nik, denk

بەرگ

دەنک

پلەی سێیەم: نەگونجان. بریتییە لەوەی کە پێویستە قورسایی بخرێتە سەر دەنگی پێشەوە وەک:

he-le-din

che-shin

پلەی چوارەم: دژایەتی ئەویش نەهاتنی دەنگێکە بەدوا دەنگێکی دیکە مەگەر بزوێنی ناشکرایان لە نێوانیدا بێت وەک (ر، ل) و (ل، ر) بەهەردوو شێوەی لاواز و قەڵەویانەوە

و (ق، ك– ك، ق) و (س، ز– ز، س– ش، ژ ـ) [تەنها وشەی «مسزە»م بەبیردا دێت کە «س» تێیدا هاتۆتە پێش «ژ»ی خزمی «ش»]

زمانەوان و دەنگناسی کوردی لەسەریەتی ئەم بەدیهییانە بەهەند هەڵبگرێ وەك کە دێت دەستووورە ناسراوەکانی ڕێزمان و فۆنەتیك ئەزبەر دەکات و دەیانڵێتەوە، هیچ لە بایەخی ئەم دیاردە گرنگەش کەم نابێتەوە بەوەدا کە جارێ بەری لێکۆڵەرەوەی کوردی بۆ نەچووە ئینجا کە ئێمە بێین ئەم دەستوورانە و دەستوورەکانی دیکەی (دەنگ)ی کوردی بەسەر یەکهاتنی چاوگی وەك (ڕستن، کردن)دا بهێنین و یەکێك لە دەستوورەکانی وشەسازیشی بدەینە پاڵ دەبینین لەبەر سێ هۆی زۆربنجی ڕێگە نییە بۆ تێبردنی ئەو قورساییەی سەر (ت، د)ی پێش (ن)ی چاوگ:

یەکەم: (ن)ی چاوگ لە لاوە دێتە کۆتایی وشەکان، بەپێی ئەوەی کە لە کوردیشدا دەنگی لاوەکی بەعادەت داخوازی قورسکردن لە دەنگی پێش خۆیەوە دەکات، ناچارین دەبێ ئەو (ت، د)ە قورس بکەین، ئەم دەستوورەش هێندە بەهێزە هۆی زاڵ دەکات بەسەر دەستووری (پلەی گونجانی تەواو)دا. بەنموونە وشەی کەس بدە بەکەسی دووەمی تاك، کە (ت)ە، دەبینی پێویستە قورسایی بخەیتە سەر (س)ەکە هەرچەند دەنگی (س) لە پێش (ت)دا قورسایی قبووڵ ناکات: ke-sit وەك کە لە ڕستەی (من کەسم نەدیتوە، تۆ کەست دیتوە؟)دا هەست بەقورسکردن دەکەیت لەو (س)ەی پێش (ت)دا بەلام کە هاتی (ت)ەکەت بزاوت خێرا قورساییەکە هەڵدەستێ وەك: kes-tan (کەستان چۆنە شار؟)

ئەم دەستوورە بۆ خۆی بەسە بۆ ئەوەی (ن)ی چاوگ بەهۆی ئەو قورسکردنە لە دەنگی پێش خۆی دابڕێت، بەلام دوو دەستووری دیکەش پاڵپشتیی لێ دەکەن کە دەبنە هۆی دووەم و سێیەم:

دووەم: (ن)ی چاوگ بۆ خۆی لە پلەی نەگونجاندایە لەگەڵ هەردوو دەنگی (ت، د). گونجانی (ن، د) لەو حاڵەتەدا دەبێ کە (ن)ەکە لە پێشەوە بێت لێرەدا (د)ەکە لە پێشەوەیە هەروەها بەنیسبەت (ت، ن)یشەوە. گونجانی (س، ت) و (ن، گ) و (ر، ت)یش هەمووی هەر وەهایە، کە جێگەی دەنگەکانت گۆڕی گونجانیان نامێنێ. بەو پێیە ئەگەر (ن)ی چاوگ لە لاوەش نەهاتبایە و بەشێکی پێکهێنەری ئەسڵی وشەکە بایە هەر داخوازی ئەو بێ هێزەی دەکرد بۆ دەنگی پێش خۆی.

سێیەم: ئەو دەنگانەی لە فیعلی کوردیدا دەکەونە پێش (ت، د)ی کۆتاییی فیعلەکانەوە هەموویان لە پلەی گونجانی تەواودان لەگەڵ (ت، د)دا. دەنگی (د)ی چاوگی تەنها دوو دەنگی (ر، ن) لە پێشیەوە دێن وەك:

کردن، بردن، خواردن – ستاندن، کەندن، خوێندن .. هتد. دەنگی (ت)ی چاوگیش دەنگەکانی (ر، س، ش، ف، و) لە پێشیەوە دێن وەك (گرتن، بەستن، مشتن، گۆفتن، کەوتن – مەبەست «و»ی کۆنسنانتە). دەنگەکانی (س، ش، ر) گونجانیان لەگەڵیدا تەواوە. دوو دەنگی (و، ف)یش وەك تەواو وەهان [شەرحی ئەمە لێرەدا جێی نابێتەوە بەهەمەحاڵ گونجانیان لەگەڵ «ت»دا زۆر بەهێزترە لە گونجانی (ن) لەگەڵیدا]. ئنجا کە حاڵ وەها بێ، ئەو (ن)ە چاوگییە کە لە لاوە بۆ وشە بێت و لەگەڵ کۆتاییی وشەکەش نەگونجێت چۆن دەتوانێ گونجانی تەواوی پێش خۆی هەڵوەشێنێت؟ بەسەرنج گرتن لە (وشەی کوردی) دەردەکەوێ ئەم دیاردەیەی گونجان و نەگونجانی (دەنگەکانی کوردی) لەگەڵ یەکدیدا هەروەك کاری کردۆتە سەر نەبوونی وشەی وەك (کارل، مێلرۆز..) دەخلی زۆریشی بووە بەسەر شێوە و شکڵی گەلێك لە وشەکانی کوردی، بەنموونە وشەی (پڵنگ، pi-ling بڵند bi-lind هەرگیز نەدەشیا (pil-nig, bil-nig) بن چونکە خزمایەتی و گونجانی نێوان (ن، گ) و (ن، د) رێ نادات قورساییەکە بچێتە سەر (ن)ەکە. کەچی وشەی (فرمێك، fir-tik) ئەو شێوەیەی وەرگرتووە کە (پڵنگ، بڵند) وەریان نەگرت چونکە دەنگی (ر) لە پێش (ت)دا قورسایی هەڵناگرێ لەبەر ئەمە پێت ناکرێ بڵێی (fi-ritk) وشەکانی (فرشتە (fi-rish-te) کەرستە، ke-ris-te)ش ناشێ بکرێتە (fir-shi-te ..... ker-si-te) چونکە گونجانی نێوان دەنگەکانی (ش، ت–س،ت) ناهێڵێ لەو شوێنەدا قورسایی بچێتە سەر (ش، س). لە وشەی (برشت، bi-risht)دا سەرەڕای ئەوەی کە (ش، ت) لە لاوە هاتووە بۆ وشەکە، گونجانیشیان لەگەڵ یەکدیدا تەواوە کە ناهێڵێ بەقورسکردن لە یەکدی دابڕێن، ئنجا (ر، ش)یش لە پلەی نەگونجاندان .. کەواتە ئەم وشەیە هەر دەبێ ئەم شکڵەی هەبێ.

بەڕاستی ئەم دیاردەیە لە کوردیدا کارێکی وەهای کردووە کە لە هەندێ زمانی دیکەدا نەیکردووە. لە عەرەبیدا هەر بەجارێ هیچ بایەخێك بەو قورسکردنە نەدراوە ناشکرێ پێی بدرێ، چونکە سەرلەبەری داڕشتن و (صرف) و دەنگسازیی عەرەبی لەسەر تێ نەخوێندوەی ئەو قورسکردنە هەڵستاوە. تەنانەت لە عەرەبیدا کورتە بزوێنی (فتحة، ضمة، کسرة)ش بایەخی دەنگەکانی دیکەیان نییە چونکە، بەتایبەتی لە فیعلدا،

ئەو کورتە بزوێنانە لە (تصریف و اشتقاق)دا دێن و دەڕۆن و تێ دەچن و دەگۆڕێن وەك (قتل، قتل، قاتل، استقتل، یقتل، مقاتلة) ئەوەی ناگۆڕێ و تێ ناچێ هەر دەنگە کۆنسنانتەکانی (ق، ت، ل)ە بزوێنە درێژەکانیش بەقەدەر کۆنسنانت هەمیشەیی و نەگۆڕاو نین بۆیە پێیان گوتوون (حروف العلە) لە وشەی وەك (علم) کە چاوگە ئەو قورسایییەی سەر (ل)ەکە نرخی نییە چونکە وشەکە دەبێ حەرەکەی بدرێتێ یا بەفەتحە یا بەکەسرە یا بە (ضمە) هەرکە حەرەکەشی درایێ قورساییەکە نامێنێ.

ناخێوەری عەرەب لە ولاتێکەوە بۆ ولاتێك، مامڵەتگۆڕی لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا دەکەن. میسرییەکان، بەپێچەوانەی عێراقییەکان. لە هەربەدەر دژی قورسکردنن، بەنموونە لە وشەی (قلب «نەلب»، شمس)دا هیچ قورسایی ناخەنە سەر (ل، م) وەیا خود دێن ناوی (جیمس بۆند) دەکەن (جیمسی بۆند) تاکو (م)ی (جێمس) لەم قورسکردنە رەها بکەن. کەچی عێراقی دەڵێن (دەرووب، گلووب) لە جیاتی (قلب، درب) تەنانەت لە قسەکردندا (ر)ی پێش (د)یش قورس دەکەن، بەپێچەوانەی کورد، وەك کە دەڵێن (لێلیت الفرد «لیلة الفرد» fe-rid) (فرید الاطرش) چونکە بنەسڵ میسری نییە لە گۆرانی (اهلی همسه)دا دەنگی (ش) لە وشەی (اشجان) وەها قورس دەکات بەدرێژاییی ئەلفێکی تەواو لە (ج)ەکەی دادەبڕێ، هەر هۆی ئەوتۆیش بوو وای کرد جارێکیان عەبدولوەهاب بڵێ (فەرید ناتوانێ خۆی لە شامیەتی ڕزگار بکات). لە گوردەواریشدا مامڵەت گۆڕی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە لەگەڵ دەنگەکاندا دەکرێ. لە بەری بادینان هەندێ وشە هەن بەسکوونی تەواو دەست پێ دەکەن، واتە بێ قورسکردن، کە ئەمە لە سۆران و بابانداا مومکین نییە. دەورویەری هەولێر پتر حەز لە قورسکردن دەکەن تا ولاتی کۆیە و پێشمانی و رانیە و سابلاغ، تەنانەت ئەسڵە هەولێری وشەیێکی وەك (چی) دەکەن بە (ع)ی قورسکراو.

لە ئینگلیزیدا ئەم قورسکردنە بایەخی پێ نەدراوە لە نووسینیشیایدا دەرناکەوێ هەرچەند بەهێتی لاتینیش دەنووسن، بەنموونە وشەی (film) ئەگەر بەهێی ئەو داخوازییە بنووسرێت کە بۆ (ڕستن، کردن) کراوە دەبێ (fi-lm) بنووسرێت، بەلام دیارە لزووم نییە بەو قورسکردنە چونکە کە گوتت (filming) قورساییەکە هەڵدەستێ، خۆ ناشکرێ یەك وشە بەدوو جۆر بنووسرێت ئەخۆ هەرچی ڕێنووسی هەیە دەشێوێت. سەیرێکی ڕێنووسی ئینگلیزی بکەیت دەبینی لەوێدا ئەو بێ هێزە لە وشەی وەك (rspar row, drill, try, snow, clean)یشدا دەرناکەوێ هەرچەند هەموو دەنگەکانی

پێشەوەشیان کەوتوونەتە پێش کۆنسنانت، خۆ دیاریشە دەنگی سەرەتای وشە کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات، بەناچاری قورس دەکرێ. هیچ وشەیەکی ئینگلیزی نییە لەم جۆرە بێت و نیشانەی قورسکردنی تێدا بنووسرێت.

لە فارسیدا کێشەی قورسکردنی دەنگی پێش (ن)یش چاوگ بەوەدا هەڵستاوە کە فەتحەی خراوەتە سەری وەك: رەفتەن، کەردەن، ئاموو ختەن . تەنانەت ئەم فەتحەیە لە وشەی ئیزافەکراو بۆ هەندێ راناویش هەر بەکار دێت وەك: دەستەت، نامەش، پدەرەم .. جا ئەگەر بشڵێین لە کوردیدا قورساییەکە پاشماوەیەکی ئەم بزوێنەیە هەر دادمان نادات چونکە هەرکە بزوێن نەما دەستوورەکانی دەنگسازی و وشەسازی خۆیان دەسەپێنن چ لەم کێشەیەدا بێت و چ لە شتێکی دیکەی سەر بە ئاخاوتندا بێ.

ئەم باسە گەلێکی بەبەرەوەیە، هەم لە تەرکیبی ناوەکیی وشە و رستە کوردی و هەم لەرووی لێکۆڵینەوەی بەراوردی نێوان زمانانەوە، بەتایبەتی چونکە هەر دەنگێك لە دەنگەکانی کوردی وەك ئەوەی لە زاری کوردەوە دێتە دەرێ، نەك لە زاری یەکێکی دیکە، خاسیەتی خۆی هەیە و بەپێی ئەو خاسیەتەش حوکمی تایبەتی لە وشەسازی و دەنگسازی کوردی دەکات.

لە کۆتاییی ئەم گۆتارە ناتەواوەدا دەڵێم: قورسکردنی کۆنسنانتی پێش (ن)ی چاوگ بەشێکی بنجیی وشە نییە، نەمی فیعل و نەمی (ن)ەکە ئاچارییەکی فۆنەتیکی دەیخاتە کۆتاییی فیعلەکانەوە وەك کە دەیخاتە شوێنی دیکە لە هەزاران وشەی کوردیدا، هەرکە ئاچارییەکەش نەما قورساییەکە یا دەشێ هەڵستێ لەبەر ئەمە پێویست نییە لە جێگەی وەك (رستن، کردن)دا نیشانەی بۆ دابندرێ چونکە نە لە واندا و نە لە شوێنی دیکەدا بەردەوام نییە و ئەمانی بەسەردا دێت، خۆ جابەزیش نییە نیشانە بۆ دەنگی ئەبوویی دابندرێ. هەر چۆنێك بێ دەبێ لە ئەمانیدا نیشانەکەی لابدرێ ئەخۆ ئاخاوتنی کوردی دوای بەهێنێك گۆرانێکی گەورەی ناڕەوای بەسەردا دێت چونکە لەم سەردەمەدا (زمان) بە دانیمی دەخوێندرێتەوە نیتر چۆنی بنووسیت وەهای لێ دێت بەتایبەتی چونکە لە سەدی نەوەد و پێنجی منداڵان دەچنە مەکتەب و (نووسین) دەخوێنن و دەڵێنەوە، مامۆستاکانیشیان هەر ١٠-١٥ساڵێك دەتوانن لە گوتنەوەدا هەڵەی ناو نووسینەکە راست بکەنەوە، وردەوردە مامۆستا و قوتابی دەنووسن و دەڵێن se-ri-man, si-pi-lim.

bes-ti-ne-we

بەستنەوە، سیلم، سەرمان .. تکا و ئامۆژگاری: ئەگەر خوێنەرێك بەبیریدا هات ڕەخنە بگرێ لەوانەی گوتوومن، وەك ئەوەی لە وشەی (بریندار، بەدکار، بەرچنە، بەرگر ..)دا دوا پێتی (برین، بەد، بەر ..) قورس ئەکران هەرچەند لە لاوەش (.. دار، کار، چنە، گر ..) پێیانەوە نووساون باخێرایی ئەکا لە بڕیاردان لەسەر هەڵەبوونی ئەو دەستوورانەی دەنگسازی و وشەسازی کە لەم گوتارەدا باسیان کراوە چونکە باوەڕم هەیە بەشی زۆری ڕەخنەکان وەرامی ڕێکوپێکیان هەبێت، بەداخەوە ئەم گوتارە بەشی ئەوەی نەکرد کە بەشی زۆری تێبینی و بیروڕاکانی خۆشم بگرێتەوە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٨٠ ، ١٩٨٠

لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا

لە ژمارەی ۹۱ی ساڵی ۱۹۸۲ی (ڕۆشنبیری نوێ)دا برای لێهاتوو و دڵسۆزی زمانی کوردی د. ناورەحمانی حاجی مارف بەگوتار لە ژێر سەرەناوی (پێداچوونەوە...)دا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێ بیروڕای من دەربارەی یەك دوو بارێکەرێی سەر بەفۆنەتیك و ڕێنووس کە لە شەقامەڕێی زمانی کوردی دەکەنەوە گرتبوو، هێندێکی دیکەشی بەبێی بەڵێنی خۆی هێشتبۆوە بۆ گوتارێکی دیکەی. بەر لەوەی چاوەچاوی گوتارەکەی دیکەی بم وام بەپەسەند زانی هەر لە ئێستاوە دەست بەرم بۆ شیکردنەوە و گرفت ڕەواندنەوەی ئەو حاڵانەی کە نووسەری بەڕێز بەلای قەناعەتی خۆیەدا شکاندبوونیەوە چونکە دەشێ ئەو سەرسووکییە و دەست و قەڵەم ڕەهاییەی ئێستا کە لە خۆمیدا شك دەبەم لە ماوەدا ونی بکەم و لایەنی خۆ ڕوونکردنەوە و بیروڕا دەربڕینم لێ وەتەنگ بێت. ئەوەی ڕاستیش بێ چەندێکی بڵێی بەدەست ئەم نووسینەمەوە ناڕاحەتم چونکە مخابنە دوو کەسی هێندەی د. ناورەحمان و من لە یەکدی نزیك ڕووبەڕووی یەکدی بن لەو باسانەدا کە دەبوو بەگفتوگۆ و لە یەکدی حاڵیبوون تێیاندا بگەنە ڕایەك کە هەردوولا لێی ڕازی بن وەیا هەر نەبێ بەڕاوێژی جوداییی بیروڕا لە نێوانیاندا تا ڕادەی لوان و ئیمکان وێك بێتەوە. ڕەنگە هۆی ئەو لێك ترازانەمان ئەوە بێ کە د. ناورەحمان خوێندنی زمانی لەسەر دەستی پرۆفیسۆر و بەپێی بەرنامە و هەلومەرجی سەلمێندراوەوە تەواو کردبێ منیش لە ڕێگەی لێکدانەوەیەکی خود بەسەرەوە بێ ڕابەر بەرەو ناو تویژەکانی زمانێکەوە چوویێتم کە هەر بەقەدەر دەنگدانەوەی وشە و دەستەواژە و ڕستەکانی لە هۆش و دەروونمدا سەرەدەری لە دەستوورەکانی بکەم، کە لەوێدا د. ناورەحمانیش وەك من خاوەن پشکە هەرچەند دەشێ دەستووری دەقگرتووی ناو بەرنامە ڕووپێوێکی ئەو پشکە لە مرۆڤ گل دەنەوە بۆ بڕیارە یەکجارەکیانی خۆی وەیا، لە بارێکی دیکەدا، بەشێکی ئەو هەلانەی کە گەشتی بێ ڕابەر بەمرۆڤی وەکو منی دەکات بەڕۆشناییی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێتەوە.

لە پێشەکییەکانی گوتارەکەدا یەك دوو حاڵی سەرەتاییی فۆنەتیکی سەر بەڕێنووس لەوەوە نەختێك بەهەڵە بەر حیساب دەکرێن کە هاتوون بینینی من وەیا غەیری منیان

لە بەڵگەکانی دابڕیوە و بەسەهووی ڕووتیان لە قەڵەم داوە وەك کە لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (١٢) دەخوێنینەوە (..... چونکە ئاشکرایە (ن)ی چاوگی هیچ کاتێك دەنگی کۆنسنانتی ناکەوێتە پێشەوە و ڕواڵەتی نووسینی کوردی بەئەلفوبێی عەرەبی و نەبوونی وێنەی (أ) تێیدا، بووەتە هۆی ئەوەی هەندێ لە نووسەران هەڵەی تێدا بکەن).
ئەم نیشاندانە وەها رادەنوێنێ کە ئەوانەی قورسکردنی دەنگی پێش نوونی چاوگ بەبزوێن دانانێن هەستی پێ ناکەن هەر لەبەرئەوەی کە لە ڕێنووسی کوردیدا نیگار بۆ ئەم قورسکردنە دانەندراوە. بەڵام خوا و ڕاستان، لە دواتردا بۆ منی تێ دەهێنێتەوە کە دەڵێ (.. هەرچی مامۆستا مەسعوودە بەقورسکردنی دادەنێ).

من لە نوسینی لێرە بەپێشەوەمدا بەولای نوونی چاوگەوە بۆ ڕاستییەکی گەلێك وتتر لە نوونی چاوگ، کە زۆر بەرچاوە، ڕۆیشتووم کە لە لێکدانەوە و سەرنج ڕاگرتندا دیاردەیەکی دیکەی (چاوگی)م دۆزییەوە لەوەدا کە دیتم ئەو دوو کۆنسنانتەی (د، ت) دەکەونە بەرایی نوونی چاوگ، ئەوانیش بەفەرمانی فۆنەتیکی زمانی کوردی چەند کۆنسنانتێکی دیارکراو دەهێننە پێش خۆیان. هەرچی (د)ە یا دەنگی (ن) یا دەنگی (ر) پێش خۆی دەیەخێت وەك: (برزاندن، چاندن، کردن، مردن...) لەوە بەولاوە هیچ کۆنسنانتێکی دیکە قبووڵ ناکات. دەنگی (ت)ش هەر بەحوکمی سروشتی دەنگەکان (س، ش، ر، ف، -، و) لە پێشەوەی دێن.. هۆی دیاردەکەش دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی ئەو گونجان و نەگونجانەی دەنگەکانی کوردی کە چەند جارێك باسم کردووە و ساغم کردۆتەوە کە گونجانی (ن، د-ر، د) لەوانەیە ڕێ نادات قورسکردن بخرێتە سەر دوو دەنگی (ن، ر) لە بەرایی (د)، ڕێش نادا قورسایی بخرێتە سەر (س، ش، ر) لە بەرایی (ت)دا هەرچی دەنگی (ف) کەمتر لەوان گونجاوە بەڵام ئەویش لە دەنگەکانی دیکە پتر حەز بە(ت) دەکات، واش دەزانم کە بەشێکی کورد ئەم دەنگەی لە بەرایی (ت)ی چاوگدا گۆڕیوە بە(د) هەر لەبەر پتر گونجانی (د)ەکەیە لەگەڵ (ت)دا. نموونەکانی خوارەوە قسەکان ڕوون دەکەنەوە:

بەستن، ڕستن

کوشتن، مشتن

گرتن،

کەفتن، خەفتن (کەوتن، خەوتن)...

بەڵام دەبێ بڵێین دەنگی (ن)یش لەگەڵ (ت)دا گونجاوە کەچی لەپێش (ت)ی چاوگەوە نایەت. کاتێ خۆی بۆ ئەوە چوو بووم کەوا ڕەنگە زیدە گونجانی (ن) لەگەڵ (د)دا وەهای کردبێ بەتەواوی بۆ خۆی بدزێتەوە.

ئەم ڕایەش لە دوو ڕووەوە پتر خۆی لە قەناعەت نزیک دەکاتەوە.

یەکیان ئەوەیە کە گونجانی (ن) و (د) وەهای کردووە لە سلێمانی منگە و (غنە)یەک لە نێوانیاندا پەیدا بێ کە (د)ە کە بکات بە(گ) و بگوترێ (دەربەنگ، مەنگ، ئەفەنگی..)

دووەمیان ئەوەیە بەشێکی ناخێوەری دەوروبەری مەرگە و باشووری ڕانیە هەموو (د)ەکانی پێش نوونی چاوگ دەکەن بە (ت) و دەڵێن (کرتن، مرتن، برتن - لە بری کردن، مردن، بردن) کەچی (د)ی پاش (ن) وەک خۆی دەهێڵنەوە و دەڵێن (چاندن، ستاندن...).

تا ساڵی ١٩٧٥یش ئەم دیاردەیە هەر نەدیتن نەبوو، لەوە بەولاوە بە هۆی پەیدابوونی گۆمی بناوانی (دوکان) و ژێر ئاوبوونی بەشێکی زۆری ئاواییی ئەو ناوچەیە خەڵقەکە بڵاوەیان لێ کرد و لە نیشتەجێبوونی دواتردا تێکەڵ بە ئاخێوەری جۆرجۆری زارەکانی کوردی بوون، منیش لەو ساڵەوە پێوەندیی هاتوچۆم بەو ناوەوە کەم بۆوە کە نیتر نەتوانم گوێبیستی ئاخاوتنیان ببم. بابیی ئەوەی بیروڕای لێ هەڵێنجرێ.

دواتریش گوتارەکە لە بەرەو کۆتاییی ستوونی سێیەمی لاپەڕە (١٣) و ستوونی یەکەم و دووەمی لاپەڕە (١٤)دا کە ئەختێک دەوری (دەنگ، پیت، فۆنیم) هەڵدێت یارمەتیی ئەو خوێنەوارانە دەدات کە بەتەواوی لە باسی فۆنۆلۆجی و ڕێنووس ناپەڵەدن بەڵام کە دەڵێ (فۆنیم... بە تەنیا خۆی خاوەنی مانا و واتا نییە) لێرەدا ڕوونکردنەوەیەک هەڵدەگرێ:

فۆنیم، دەنگی لغوی - ئەلفوبێ، لە ناو تۆیژی وشەدا بە تەنها واتا نابەخشێت وەک ئەوەی سێ دەنگی (د، ا، ر) لە وشەی (دار) دا هیچیان خۆی لە خۆیدا واتای نییە بەڵام کە بڕیارمان دا دەنگی (م) وەیا (ت) وەیا (ی) فۆنیمە چارمان ناچارە دەبێ بڵێین لە (برات)دا ئەم (ت)ە واتای هەیە چونکە ڕاناوە و دەلالەتی (تۆ) دەبەخشێت. لە (برام)دا دەنگی (م)یش کە فۆنیمە واتای (من) دەبەخشێت ... (برای)...

ئەختێکی دیکەش ماوە لەبارەی واتاداری و ئەداریی فۆنیمەوە بدوێین. زمانزانانی

عەرەبی بەر لە ١٠٠٠ ساڵ پتر، لە (فقه اللغة) بۆ ئەوە چوون کە هەر فۆنیمە (لە تەعبیری ئەواندا «حرف») لە وشەدا دەلالەتێکی هەیە. ئەم باسەش لە ژێر سەرەناوی (الأشتقاق الكبار) لێی کۆڵراوەتەوە، یا هەر نەبێ من لە ژێر ئەم سەرەناوەدا خوێندوومەتەوە. لەم مەیدانەدا (أبن جني و أبوعلي الفارسي) بەتایبەتی یەکەمیان، کە وابزانم قوتابیی دووەمیشیان بووە، دەستی باڵای هەبووە.. بەهەمە حاڵ ئەوانیش ناڵێن هەر حەرفە مەعنای مەفهوومی هەیە. تەنها ئەوەندە دەڵێن کە هێمای بەرەو راگەیاندنی واتا هەیە... لێرەدا ئەگەر سەرەڕەوی و درشتییەك لە نووسینەکەمدا هەبێت بە بەخشینی خوێنەری دەدەمەوە چونکە دەمێکە ئەو باسانەم بەسەردا تێپەڕیوە رێشم نییە بگەڕێمەوە بۆ سەرچاوەکانیان. گوتنیشیان بێ زەرەرە، مەگەر کەم و کەسرییەکی تێیاندا بێت لەسەر من حیساب بکرێ و بەزەرەری خۆم تەواو بێت.

بەر لەوەی بێمە سەر خۆ روونکردنەوە لەبارەی ئەو نوختە نیگایانەی تێیاندا یەکدی ناگرنەوە، تێبینییەکی گشتی هەیە چاکە بگوترێ:

ئێمە، نووسەرانی کورد، بە زۆری (Phonology - فۆنۆلۆجی) و (Phonetic - فۆنەتیك) تێکەڵ دەکەین و باسی ناو یەکێکیان بۆ ئەوی دیکەیان رادەگوێزین. بەلای منەوە هەرچەند وا باشە باسەکانی یەك بابەت لەو بابەتەدا لێی بکۆڵرێتەوە، وەها هەر نەبێ کە پەرییەوە بۆ ناو بابەتێکی دیکە ئەنگوستێکی بۆ رابکێشرێ، دیسانەوە بەمەرجێکی هەڵە و بەهەڵەبردن لە بەیندا نەبێ کەس لەو راگوێستنە و تێکەڵکردنە زەرەر ناکات.

من هیچ رەخنەیەکم نییە لەوەدا لە ناو توێژی (جیۆگرافی)دا راستییەکی گرنگی (دیمۆگرافی) بخوێنمەوە. بە نموونە لێکۆڵینەوە لە سروشتی دەنگی هەمزە خۆی لە خۆیدا سەر بە فۆنۆلۆجییە بەڵام دۆزینەوەی دەوری هەمزە لە ئاخاوتنی کوردیدا سەر بە فۆنەتیکی کوردییە کەچی هیچ بەرهەڵستیم نییە لەوەدا کە نووسەرێك بێت و لە دەمی دەرخستنی سروشتی دەنگەکەدا بابداتەوە سەر هەمزەی کوردی و رایەکی رابەری تێدا دەربڕێت. ئێمە هەرچەند کە دەبێ رێکوپێکیی بەرنامەی زانستی لە توێژینەوەدا رەچاو بکەین، نابێ وەتەنگ بێین لەوەی کە سەرەتاییمان لەو تەرزە باسانەدا سنووری دوو دراوسێی هێندە بێ سنووری وەك فۆنۆلۆجی و فۆنەتیکمان بێ بەزێنێ. ئەوەی راستیش بێ فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ پەیدا دەکات کە بێتە چرای

مەڵبەندی فۆنەتیك. دەنا بۆ خۆی بە تەنها و دوور لە فۆنەتیکی زمان و ئاخاوتنی سەرزاران لەوە تێپەڕ ناکات کە نارایشتی نەزۆکی رۆشنبیری بێت بە تایبەتی لە ئاست زمانی کوردیدا کە پێویستی بەناوکێڵکردنی ریزی وشەکانی و لەراندنەوەی داوی تەعبیرەکانی هەیە نەك بە تێوەرامانی لەسەر بەرزاییی زمانناسییەوە بە دووربینی فۆنۆلۆجی. لەگەڵ هەموو رێزێکم بۆ ئەو بەرزایی و ئەو دووربینەدا.

پەتەما نیم لەم گوتارەدا وردوورد شوێن هەنگاوی نووسینەکەی د. ئاورەحمان هەڵگرمەوە و پێبەپێ رەخنە و بیروڕاکانی جوابەجێیی لەگەڵدا بکەم چونکە ئەم کارە لە رادەبەدەر درێژهاییەنە. لە تێکڕای نووسینەکەیەوە چەند خاڵێکی پنجی دەکەمە روانگەی سەرەتاتکە بەملا و ئەولای باسەکاندا. لەوەشدا بەناچاری لێکدانەوەی ئەرتۆ دەخەمەوە بەر سەرنجی خوێنەر کە لە نووسینی دیکەمدا پێیاندا تێ پەڕیوەتم، بەڵام بەدەم کوتانەوەی کۆنە خەرمانی وشەکارییەوە گوڵ و دانەی نەکوتراو و دیتراویش رەگەڵ پێ گێرەی ئەمجارەیان دەکەوێت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە لەبارەی (کسرة مختلسة)وە بگوترێ. ئەو کەسرەیەی فۆنۆلۆجیستەکان بە بزوێنی دادەنێن و منیش بەقورسکردن:

ئەم دیاردەیە لە ئاخاوتندا شتێك نییە هەستی سەرنجدەری بەسەردا بکشێت و تێی هەڵنەنەنگوێت. تەنانەت هێند زەق و بەهێزە زمانزانانی عەرەب بەر لە ۱۰۰۰ ساڵ پتر ناوی (کسرة مختلسة)یان لێ ناوە بە پێتۆڵیش لە بارەیەوە دواون هەر بەپێ سروشتی زمانەکەشیان لە نووسیندا نیگاریان بۆ دانەناوە وەك کە بۆ کورتە بزوێنەکانیان داناوە چونکە ئەم (کسرە)یە لە عەرەبیدا تەنها لە دەنگی پێش دەنگی کۆتاییی وشەدا دەردەکەوێ کە هاتیت و بێ (اعراب) وەستاندت. وشەی عەرەبیش لە رستەدا بێ (اعراب) نابێ. بە نموونە رستەی (هذا بکر) دەبێ (ر)ەکەی کۆتاییی (بکر) تەنوینی بدرێتێ کە دەکاتە (ضمه و نون) و دەگوترێ (هذا بکر،- بەکروون) کە هاتیت تەنوینەکەت بۆ مەبەستی ئاسانی، تێ پرد ئەوسا قورسایی وەها (کسرة مختلسة) دەکەوێتە سەر دەنگەکەی (ك) - لەگەڵ ئەمەشدا رەخنەیەکم هەیە لەو ناوەی (کسرة مختلسة) بە تایبەتی کە وەهاڵ دەنگی واو بدرێت چونکە ئەم دەنگە خۆی (ضمە)ی درێژە، کە بە کۆنسنانتیش دەربدەبڕێ تامی (ضمە)ی هەر تێدا دەمێنێ کە ئیتر دەنگی (کسرە) قبووڵ ناکات، لە وشەی (دور - دەور)دا قورسایی سەر (و)ەکە دەنگی (ضمە)یە نەك (کسرە). هەر ئەم خەسڵەتەی بوونی دەنگی (ضمە) لە (و)دا وای لە

نووسەری کورد کردووە کە وشەی (وورچ، ووزە ..) بە دوو (و) بنووسێت کە یەکێکیان واوی کۆنسنانت و ئەوی دیکەشیان کورتە بزوێنی (ضمە)یە.

ڕێکەوت وا بوو مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ١٩٢٩ بە نووسین باسی ئەم دیاردەیەی کردووە. نیگاری بۆ داناوە دەنا مەلاکانی کورد لەوەتەی دەخوێنن و دەرس دەڵێنەوە ئەم (کسرة مختلسة)یان بەسەر زمانەوەیە، مامۆستا وەهبیش لەوانەوە سروشتی کورتە بزوێنی (ی)ی بۆ قەرارداده کرد بەچکەی (ی)ە بەڵام لە خوێندنەوەی نوێیەوە بۆ ئەوە چوو کە نیگاری بۆ دابنێت. ڕۆژئاواییەکان لە نووسینی ئێستاکەیاندا لە زۆر حاڵ و باردا گوێ نادەنە ئەم (کسرە ..)یە تا هەموو جارێك نیگاری بۆ دابنێین. بە نموونە کە دەنووسن (burn,turn,Worn) نیگار بەدوا پیتی (r)دا نانووسن هەروەهاش نیگار نایەخنە دوای ئەو پیتەی کە لە سەرەتای وشەوە بێ بزوێنی ئاشکرا دێت وەك (Crow,Screen,please,bring) و هی تریش... وەك د. ئاورەحمان نووسیوەتی، ئەم دەنگە پارتەقای بزوێن برگە لە وشەدا دروست دەکات. بەڵام شتێك ماوە لێرەدا د ئاورەحمان نەیگوتووە: دەبوو بشڵێ وێڕای برگە دروستکردن ئاوازەش پەیدا دەکات لەو دەنگە کپانەدا کە لەگەڵیاندا دێت، لەویشدا هەر پارتەقای بزوێن کار دەکات بەڵام دوو تێبینیی گرنگ و گرنگتر هەن نابێ پشتگوێ بخرێن چونکە ڕووناکی دەخەنە سەر سروشتی دیاردەکە:

یەکەم: ئەوەیە گەر ئەم دیاردەیە بزوێن بایە و بەرەو کەسرەش بایە دەبوو لە دەربڕینی کاف و گافی سەرەتای وشەی کوردیدا ئەو کلۆرییە پەیدا بکات کە بزوێنی کورت و درێژی (ی) پەیدای دەکات. دەبوو کافی (کردن) و گافی (گرتن) کلۆر کراباپانە. جا ئەگەر بگوترێ بزوێنەکە هێندە بەهێز نییە ئەو کارە بکات دەڵێم منیش لەوە پتر داوا ناکەم کە دیاردەکە بایی بزوێنی کورت کاریگەر نەبێ. کاف و گافی ئەوتۆیی ئاوەندی وشەش هەروەهایە (شەکر، سەگرمە).

تێبینییە گرنگترەکە ئەوەیە کە سەرنجی ورد دەری دەخات ئەم قورسکرنە لە هەموو حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، هەرچی بزوێنە، کورت و درێژی، هەمیشە ئاوازەدارە. لەگەڵ خۆتدا بێ تەرەفانە وشەی (ستاندن) بڵێرەوە دەبینیت ئاوازە بەدوا دەنگی کپی (س)دا نایەت هەرچەند قورسکردنی بەسەرەوەیە . بەڵێ دەزانم کە بتەوێ دەتوانیت ئاوازە پەیدا بکەیت بەڵام کاری ئانقەست جودایە لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیك. لە وشەی (شت)دا ئاوازە بەدوا (ش)دا دێت بەڵام کە گوتت (شتەکان) ئاوازەکە لە دەنگی (ش)ەوە نایەت.

وشەی (قت) ئاوازەی هەیە بەلام کە گوتت (فتار) ئاوازەکە لە (ف)ەوە دەروات بۆ (تا). دیارە دەنگی (ر)ش هەر ئاوازەی هەیە هەرچەند وەستاویشە چونکە دەنگێکی ئاوازەدارە.

فۆنەتیکناس کە بۆی ئاشکرا بوو ئەم دیاردەیە لەو بارانەدا ئاوازە پەیدا ناکات دەبێ بسەلمێنێ بزوێن نییە و شتێکی دیکەیە. بە نیسبەت دەنگناسی کوردەوە تێبینییەکی تاقیکەرەوە هەیە کە بۆ غەیری کورد دەست نادات.

دەزانین لە زۆر شێوە ئاخاوتنی کوردیدا کە (ل)ی وەستاو کەوتە بەرایی (ت)، دەنگەکەی (ل) بۆ خۆی دەبێتە (ڵ)، لامی قەڵەو، دەنگەکەی (ت)ش وەك (ط)ی عەرەبیی لێ دێت، بەلام کە بزوێن کەوتە بەینیانەوە وەکو خۆیان لاواز دەمێننەوە دەگوترێ (قەلتارە – قەڵطارە ، پالتۆ – پاڵطۆ، پالتە– پاڵطە .. هتد).

جا ئەگەر ئەم دیاردەیە لە تاقیکردنەوەدا بدەینە بەر سەلیقەی دەنگناسمانەوە ئاخۆ بەچ ئاکامێك دەگەین؟

با بهێنین وشەی (خلت، خلط) کە (ڵ)ەکە تێیدا بەوەستاوی دەکەوێتە پێش (ت، ط)ەکەوە و بە هەموویان یەك برگەن، بیکەین بە دوو برگە و بڵێین (خ–ل–ت) ئایا لامە قەڵەوەکە لاواز دەبێتەوە یا هەر بە قەڵەوی دەمێنێتەوە؟ ئەوەی من وەك بەدیهییەی دەزانم ئەوەیە کە لامەکە بە قەڵەوی دەمێنێتەوە و بە دوا خۆیدا (ت)ەکەش قەڵەو دەکات.

ئایا ئەگەر (کسرە مختلسە)ی سەر (ل)ەکە بزوێن بێت رێ دەمێنێ لامەکە قەڵەو بکرێ؟ دەزانم لە کوردیدا لامی پێش تێ هەمیشە بەوەستاوی و بێ قورسکردن دێت بەلام بۆ مەبەستی تاقیکردنەوە مانیع نییە قورسایی بخەینە سەر (ل)ەکە هەروەك مانیعیش نییە بە نیازی تاقیکردنەوە بڵێین (کق) کە دەزانین هەرگیز دەنگی (ك) لە کوردیدا پێش (ق)یش نایەت. بەهەمە حاڵ ئەم تاقیکردنەوەیە دەدرێتەوە بە بڕیاری سەلیقەی دەنگناسی، یەکێکیش بەهۆی ئەنجامەکەی نەسەلمێنێ دەتوانێ پێ لەسەر ئەو شتە داگرێ کە خۆی ئارەزوویەتی. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بڵێم ئەگەر تاقیکردنەوەکە لامە قەڵەوەکەی پاراست، نسباتی بزوێن نەبوونی (کسرة مختلسة)کە دەکات، ئەما ئەگەر قەڵەوییەکە هەڵستا نیسباتی بزوێنبوونی کەسرەکە ناکات چونکە ئەوسا رێ هەیە بڵێین ئەو قورسکردنە هەروەك ئاوازەی پەیدا کرد، بووە لەمپەریش لەنێوان (ل) و (ت)دا. جگە لەوە بەڵگەیەکی دیکە هەیە لە نووسینەکەی د. ئاورەحمان خۆیەوە

هەڵەمستیٚ هیچ کەلەبەر لە باسەکەدا ناهێڵێتەوە و بزوێنەبوونی ئەو دیاردەیە بە نیسبەت دەنگەیەنێ بە مەرجێك بەڵگە سەلمێن بێ.

ئەم بەڵگەیە لە دراوسێیەتیی باسی بزوێنەکە لەگەڵ باسی فۆنیمدا خۆی دەسەپێنێ. وا بەباش دەزانم لێرەدا بەدەم ساغکردنەوەی حاڵ و باری (کەسرە)وە چەند شیکردنەوەیەکی روونترکەرەوەش لەبارەی فۆنیمەوە بهێنمە ناو نووسینەوە، کە ئەویش لەلای خۆیەوە بە تێکڕایی هەم یاریدەی ئەسڵە باسەکە دەدات و هەم پتریش نیگای خوێنەر بۆ بینینی کێشەی فۆنیم فرەوان دەکات.

فۆنۆلۆجیستەکان، کە د. ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەدا بە کورتی نووسراوە، واتە (فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وشە پێك دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕێن).

لێرەدا دەق تەعریفەکەی د. ئاورەحمانم نووسییەوە تاکو ئەگەر رەخنەیەکم هەبوو خۆی بکەم بەشایەدی جوداوازیی بیروڕای هەردوومان.

کە تەعریفەکەی سەرەوە بکەینە کێشانەی لێکدانەوەمان دوو ناکامی لێ پەیدا دەبێ لەگەڵ هەندێ لە رایەکانی د. ئاورەحماندا رێك ناکەون:

یەکەم: نابێ فۆنیم لە دەنگ گرنگتر بێ چونکە فۆنیم خۆی دەنگە و هەرچی بایەخ و گرنگییەکی هەبێت بەر دەنگیش دەکەوێت، بەلام بایەخی ئەو دەنگە پارێدەرانەی کە فۆنیم نین هەر بۆ دەنگ دەمێنێتەوە وەك کە دەڵێن هەموو ئادەمیزادێك گیانلەبەرە چی لە نرخی مرۆڤایەتیدا هەیە لە جفزی (گیانلەبەر) دەرناچێ. بەڵێ، راستە بگوترێ ئەو دەنگانەی فۆنیمن گرنگترن لەو دەنگانەی فۆنیم نین.

دووەم: بەدوا ئەو تەعریفەدا باوەڕ بەو بەدیهییە دەکەین کە هەر دەنگێکی (لغوي) لە پێکهێنانی وشەدا بەشدار بێت و بە نەمان و گۆڕانی واتا بگۆڕێت وەیا نەمێنێت فۆنیم بێ، بەو پێیە دەبێ دەنگی هەمزەش فۆنیم بێت چونکە هەموو مەرجەکانی تێدا هاتۆتە جێ کەچی گورج لە فۆنێمی دەخرێت... بەلام با جارێ واز لە هەمز بهێنین و لەگەڵ فۆنیم خەریك بین:

تەعریفەکە هەموو ئەو دەنگانەی لە پێکهێنانی وشە بەشدار نین لە جفزی (فۆنیم)یان دەرداوێت وەك لرفە و فیکە و کۆکە.. و هتاد .... هەروەهاش ئەو هێز و سستی و بەرزی و نزمی و توندی و شلکییەی کە بە پێی داخوازی دەربڕینی تووڕەیی

و رمزامەندی ... و.. ئەو جۆرە هەستانە تێکەڵ بە دەنگی وشە و ڕستە دەبن ئەوانیش فۆنیم نین. ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لەبارەی فۆنیمنەبوونی دەنگ دوابڕن هەر ئەوەندەیە کە د. ئاورەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە منیش رام گوێستە تیرەکانە. بەلام لە هەرێکبوونی خۆمەوە بەو تەرزە باسانەی هۆش و دڵ دادەگرن بۆ فۆنیمنەبوونی هەندێ دەنگی دیکە چووم کە وەک دەنگی (لغوي) دەبیسرێن بەلام لەبەر جۆری دەربڕینیان و تێکەڵنەبوونیان لە پێکهێنانی وشە ناشێ فۆنیم بن.

زۆربەی دەنگە کپەکان بەهەریانەوە هەیە لە ڕێی بردنە ژوورەوەی هەناسە بۆ ناو دەم و سی، نەک هەر بە هێنانەدەری، پەیدا ببن. هێندێک لەو دەنگانەش وەک (ف، ث، هـ) بە ئاسانی لەو بەرەوازییەوە پەیدا دەبن، تۆ بینە زمان و لێوت بۆ دەربڕینی دەنگی (ف) وەیا (ث) ئامادە بکە و لە دەرەوەی زارتەوە بەرەو ناوەوەی هەوا هەڵمژە دەبیەیت دەنگی (ف، ث) پەیدا دەبێت. دەنگی (هـ) لەوانیش لەبارترە: هەر ئەختێک خۆت هەناسەسوار بکە و زارت بکەرەوە بۆ هاتوچۆی هەناسەت، دەبیەیت بە درێژایی هەناسەسواریت دەنگی (هـ) بەرەو دەرەوە و بەرەو ناوەوە پەیدایە. دوور نابینم لە کوردیدا وشەی (هەناسە) بە ئەسڵ لەو دیاردەوە ساز درابێ کە لە پێشەوە بە(هە) دەست پێ دەکات، ئینجا ناشزانم کەرتەکەی دیکەی (.. ناسە) لە چییەوە هاتووە وەیا وشەکە بەدرێژبوونەوەی ڕۆژگار چەند دەنگی لێ سواوە. بەلام لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتین هیچ کاتێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەدوا خۆیدا بهێنێت و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لەهێکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت هەر بۆیەشە دەنگی ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێت.

جگە لەم دەنگانە دەنگی (كسرة مختلسة)ش هەر بەپێ تەعریفەکەی د. ئاورەحمان بۆ (فۆنیم) ناشێ فۆنیم بێت. ئەمەش بەڵگەی قسەکەم:

وشەکان (shetil, bizin, bezim, golim, genim, kirim, merij) لەم جێگەیەدا تاقی دەکەینەوە دەبینین هەموویان (كسرة مختلسة)یان لە دەنگی پێش کۆتاییاندا هەیە، ئنجا با بڵێین:

bezmurezim - golme sawar - genmit bird - kirmeke - merjit girt - shetle gul - bizne merez

لە هەموو وشەکاندا دەنگەکەی کەسرە موختەلەسەی بڕگەی دووەمی وشەکان ئەما. ئەگەر فۆنیم بووایە دەبوو واتای وشەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت وەیا واتاکەیان تێ بچێت کەچی وەکو خۆیان ماونەتەوە (genim) بوو بە (genm) هەروەهاش وشەکانی دیکە لە هەمان شوێندا (کسرة..)کەیان دۆڕاند و واتایان نەدۆڕاند. تۆ بڵێ بەرانبەر ئەم ڕاستییە پرۆفیسۆرە زلەکانی فۆنۆلۆجی چیمان جواب بدەنەوە؟ هەرچی بیڵێن بایی فلسێك ناکات چونکە بەو تەعریفەی ئەوان بۆ فۆنیمیان داناوە دەنگەکە فۆنیم نییە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ بەر لەوەی ئەم تاقیکردنەوەش فۆنیمنەبوونی دەنگەکە بەئیسپات بگەیەنێ، هەر چونکە دەنگەکە پێداویستێکی فۆنەتیکیە و لە دروستکردنی وشەدا دەوری نییە نابێ بەفۆنیم دابندرێ.

ڕەنگە بگوترێ لەو تاقیکردنەوەیەدا هەرچەند دەنگەکەی بەرەو کۆتایی وشەکان تێ چوو بەلام لە بڕگەی دواتردا بەدەرکەوتەوە، لە وەرامدا دەڵێم:

١- ئێمە قسەمان لەمان و نەمانی فۆنیمە پێکهێنەرەکانی ئەو وشانەیە، چ هەقێکمان بەسەر ئەو دەنگانەوە نییە کە لە وشەکانی پێشووتر هەبووبێتن وەیا لە بڕگەی دواتر پەیدا بین.

٢- ئەو (کسرة مختلسة)یەی دواتر لە بڕگەیەکی دیکەدا پەیدا دەبێ یەکی لەسەر تێچوونی (کسرة..)ی پێشووتر نەکەوتووە چونکە خۆی دەبێتەوە پێداویستێکی فۆنەتیکی بۆ ئەوەی بتوانرێ وشە وەیا کەرتی وشە دەربپڕدرێ.

گوتارەکەی د. ئاوڕەحمان لە مامۆستاکانی فۆنۆلۆجییەوە بڕیارێکی یەکجارەکیمان بۆ ڕادەگەیەنێ کە دەڵێن بڕگە بێ بزوێن نابێ، بەمەشدا (کسرة مختلسة) لە خۆوە و لە پەنا ئەو بڕیارەدا دەبێتە بزوێن، کە بوو بەبزوێن یەکسەر دەشبێتە فۆنیم. ئەم بڕیارە لە مامۆستاکانەوە پێی دەڵێن (مصادرة على المطلوب – دزینەوەی مەبەست) چونکە بەر لەوەی بزاندرێ ئایا ئەو (کسره.)یە هێز و قورسکردنە وەیا بزوێنە لە ڕێی ئەو بڕیارەوە دەبێ بەبزوێن. ئێمە دەزانین بزوێن بڕگە دروست دەکات بەلام هەر چونکە قورسکردنیش بڕگە دروست دەکات مەرج نییە بزوێن بێت، بەتایبەتی پاش ئەوەی دیتمان ئەو قورسکردنە لە هەندێ حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات. ئینجا زانیشمان بەتێچوونی واتای وشە ناگۆڕێت. هەرچۆنێك بێ بامزانین بڕگە لە ئاخاوتندا چەند پلەی هەیە:

١- بڕگەی هەرە کورت لە کۆنسنانتێك و قورسکردن پەیدا دەبێ وەك وشەی (چ)

تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی
لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەیی سووزاندا

٢- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتێك و کورتە بزوێنێك پێك دێت وەك (دە، تە، مە..)

٣- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتێك و بزوێنێکی درێژ پێك دێت وەك (با، دۆ، سێ)...

٤- بڕگەی دوو کۆنسنانت و قورسکردن وەك (مز، دڕ، گل...)

٥- بڕگەی دوو کۆنستانت و بزوێنێك وەك (مەڕ، کەس، کوڕ)...

٦- بڕگەی دوو کۆنستانت و بزوێنێکی درێژ وەك (مار، تیژ، خۆش..)

٧- بڕگەی سێ کۆنسنانت و قورسکردنێك وەك (بست، مشت، مرد، بنج)

٨- بڕگەی سێ کۆنسنانت و کورتە بزوێنێك وەك (بەست، کورد، بیست..)

٩- بڕگەی سێ کۆنسنانت و بزوێنێکی درێژ وەك (کارد، ماست، دانگ..)

ئەم بڕگانە پێیەی درێژ دەبنەوە لە پلەی یەکەمەوە تا پلەی نۆیەم، نە لە یەکەم بەولاوە و نە لە نۆیەم بەملاوەرشەی یەك بڕگەیی پەیدا نییە. دەمەتەقەیەك هەڵدەستێ لەسەر ئەوەی ئایا لە دەربڕینی دەنگی وەکو (س، ش، ژ، ز..)دا بێ ئەوەی هیچی دیکەیان بەدوادا بێت بڕگە پەیدا دەبێ؟ ئەگەر بڕگە نییە ئەدی چییە؟ دەنگی وەکو (د، ك، ت، ب..) دەرنابڕدرێن ئەگەر قورسکردنیان لەگەڵدا نەبێ چونکە درێژکردنەوە هەڵناگرن هەرچی ئەوانی دیکەن درێژکردنەوە هەڵدەگرن.

بەهەمە حاڵ ئەم وردەپێوییە لێرەدا لزوومی نییە و دیارەکە بۆ بینینی خوێنەر بەجێ دەهێڵم و دەچمەوە سەر ڕچەی باسەکە. بەلای باوەڕی خۆمەوە، کە لە تاقیکردنەوەشدا باوەڕەکەم پتەوتر دەبێ، بڕگەی یەکەم (دەنگێك و قورسکردن) بزوێنی حەقیقی تێدا نییە بەڵکو جۆرێك لە هێز پێدان وەیا قورسکردنی تێدایە کە پێداویستی ناچاری بۆ ناو وشە وەیا ناو ئوێنژی ڕستەی دێنێت. هەر ئەم هۆیەشە وا دەکات (کسرة مختلسة) بەقۆنیم حیساب نەکرێ چونکە بەشێکی بنجی و سەربەخۆ و بەردەوامی وشە نییە و بەتێچوونی واتا ناگۆڕێ و نادۆڕێ، هەرچی بزوێنە بەشێکی بنجییە لە وشەدا. هەرچەند کورتە بزوێنەکانی (ضمة، کسرة، فتحة) لە ڕووی نرخی دەنگەوە ناچنە ڕیزی کۆنسنانت و بزوێنە درێژەکان چونکە وجوودی سەربەخۆیان نییە و لە دوا

کۆنسنانت نەبیٚ دەرناکەون، بەلاّم ئەوریان لە پێکهێنانی وشە و ڕستەدا وەك ئەوری دەنگە تەواوەکانە بنجی و بەردەوامە، تەنانەت کەمتر لە کۆنسنانتەکان سوانیان بەسەردا دێت. بەنموونە لە وشەی (بەستریٚیەریٚ)دا دەنگی (س) دەسوێت و وشەکە دەبێتە (بەتریٚیەریٚ) وەیا (ت)ەکە دەسوێت و دەبێتە (بەسریٚیەریٚ) بەلاّم کورتە بزوێنی (فتحة) بەدوا (ب)ەکەدا هەر دەمێنیٚ. کاتێك کە وشەکە تەرکیبی گۆڕا و بوو بە(پتریٚیەریٚ) دەنگەکەی (فـتـحـە) تیٚ دەچیٚ لـەگـەڵ تێچوونی خۆیدا (ب)ەکەشی کرد بە(پ) و (س)ەکەشی تیٚ برد.

کورتە بزوێنی ڕاستینە پێداویستی دەنگ دەربڕین نییە کە بەهیٚ داخوازی جێگە بێت و بڕوات چونکە لە شیرازەمۆنی وشەدا بەشدارە و بەردەوامە، ئەوریشی لە ڕستەسازی و تێکبەستنی دەستەواژە و وشەی ئامێتەدا وەك ئەوری هەموو دەنگەکانی زمانە چ بزوێنی درێژ بیٚ و چ کۆنسنانت. بەنموونە لە وشەسازیدا:

دەست: دەستە

ئە(دەست) واتای هەیە ئە(دەست)یش جێی (دەستە) دەگرێتەوە. هەرچی (کسرة مختلسة)یە پێداویستی دەربڕینی دەنگەکانە بەهێی مان و ئەمانی پێداویستنەکە. ئەو (کسرة..)یە لە ئاخاوتندا دەمێنێتەوە وەیا جێگۆڕکیٚ دەکات وەیا تیٚ دەچێت، لەوە هەرگەریٚ کە پێریش لە کورتە بزوێن بیٚ وجوودی سەربەخۆیە. بانەختێك سەرنج لەم نموونانە بگرین:

وشەی (سەر) یەك برگەیە بەلاّم کە دانە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك وەیا دووەمی تـاك دەبـێتـە دوو بـرگـە (سەرم سەرت). لـە خـۆوە دیـارە بـرگـەی دووەم ئـەم (کسرة مختلسة)یە پەیدای کرد کە هاتە سەر (ر)ەکە. تۆ بڵیٚ ئەمە لە کوێوە هات؟

وەك بەدیهییە ئاشکرایە هی کۆتایی (سەر) نییە هەروەها وەك بەدیهییە دیارە هی ڕاناوەکانیش نییە. کەواتە دیسانەوە وەك بەدیهییە دیارە کە پێداویستێکی ئاخاوتنە. لـەم حـاڵـەتـەدا کـە تـاکـە دەنگێك لـە دەرەوە بـۆ کـۆتـایـیی وشە دێت دەبـیٚ بـەهـۆی قورسکردنەوە لە یەکەی جودا ببنەوە هەرچەند بەهێی داخوازی دەنگسازی لەوانەش بیٚ دەنگەکەی کۆتاییی وشەکە بەسکوونی تەواوەوە بکەوێتە بەرایی ئەو فۆنیمەی لە دەرەوە دێت و پێوەی دەلکێت. لەم نموونەیەی (سەرت)دا دەنگی (ر) لەلایەن فۆنەتێکەوە بەسکوونی تەواوەوە دەکەوێتە بەرایی (ت) وەك کە دەڵیٚ (کەرت، مارت) بەلاّم (ر)ەکە

قورس کرا لەبەر ئەو دەستوورەی تازە باسم کرد. هەروەهاش کە راناوی (ت) هاتە دوای (کەس) لەوێشدا قورسایی دەخرێتە سەر (س)ەکە هەرچەند(س) لە رووی فۆنەتیکی کوردییەوە دەبێ لە بەرابیی (س)دا بەتەواوی بوەستێ بێ قورسکردن (کەس، کەست).

بەڵام کە گوتمان (ئەمە سەرمە لەسەر سەرتە، عەشرەتێك حزم و کەستە..) لە هەموو حاڵدا قورسایی، سەر (ر، س) هەڵدەستێ هەر چونکە بەهۆی هاتنی بزوێنێك بۆ سەر (م، ت)ەکە قورساییەکەی بەرایی، شوێنی نەما. کورد ناڵێ (سە - رمە Se - rime کە - ستە Ke - site، سە - رتە Se - rite) لەمەشدا دەستووری فۆنەتیك بەسە رەدەستووری رستەسازیدا زاڵ بوو. من و تۆش بەرپرسی ئەو جێگۆڕکێیە و لەناوچوونە نین لێشمان داوا ناکرێ بێ قووڵبوونەوە بزانین بۆچی حوکمی (دەنگ) بەسەر حوکمی (رستەسازی)دا زاڵ دەبێ بەڵام لێمان داوا دەکرێ دیمەنەکە ببینین و نرخی راستینەی ئەو قورسکردنە بزانین تاکو لە پێویستبەدەر بایەخی پێ نەدەین. زاڵبوونی دەستوورەکەی فۆنەتیك بەوەدا باشتر روون دەبێتەوە لە جیاتی (کەست) بڵێین (کەستان) چونکە یەکسەر قورساییەکە هەڵدەستێ بێ ئەوەی هیچ بزوێنێکی دەرەکی بەدوا راناوەکەدا بهێنین، هۆیەکەش ئەوەیە کە راناوی (تان) خۆی بزوێندارە.

لەو نموونە مەشوورەی (نووستن، مردن)دا کە نوونی چاوگ بەدوا کاردا دێت و کەسرە موختەلەسە بە مل دەنگی کۆتایی کارەکەدا دەبرێ، ئایا قورساییەکە هی چییە؟ دەزانین هی کارەکە نییە چونکە کە (ن)ی چاوگت لادا کارێکی رێکوپێکی بێ قورسایی دەمێنێتەوە (نوست، مرد). دیارە هی (ن)ی چاوگیش نییە چونکە تاکە دەنگ لە خۆوە قورسایی بە پێش خۆیەوە ناگرێ، جگە لەوەی کە لەو کارانەی کۆتاییان (ا، و، ی) بێت قورساییەکە وجوودی نییە هەر چونکە لە بنەڕەتدا وجوودی نییە و بە دوا بزوێنیشدا هەبوونی نامومکینە. (سووران، بەزین، ئەزموون...).

بێگومان زمانی حاڵی ئەو پرۆفیسۆرە زمانناسانەی نرخ بەو قورسکردنە دەدەن دەڵێ هەڵمان بەسەر ئەو لێکدانەوەیە نییە بەرانبەر شتێك کە هەست بە هەبوونی دەکەین، چونکە مادەم ئەو شتە هەیە دەبێ لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە بەڵام ئەوان پرۆفیسۆرانە بایی سەری دەرزی مافی قسەی ئەرتۆبییان نییە ئەویش لەبەر دوو هۆی گرنگ و گرنگتر.

هۆی گرنگ ئەوەیە کە هات و لێکدانەوە بەڵگەی بەدەستەوەدا نابێ پشتگوێ بخرێ دەنا دەبێ لە ئاست سەرابیش بەڵگەی هەڵوەشاندنەوەی بپێچینەوە و بە ناوی دابنێین. دەزانین سەراب دیاردەیە و چاو دەیبینێت، بەڵام دەشزانین ناو نییە لە کەسیش ناسەلمێندرێ بڵێ دەبێ نرخی ناوی پێ بدرێت.

هۆی گرنگتر لە هەڵوەستی پرۆفیسۆرەکان خۆیانەوە رووبەروویان دەبێتەوە: ئەوان هەر لە رێی لێکدانەوەوە دەیانەوێ بسەلمێنن دەنگی هەمزە بەخۆی و ئاوازە و زەق و زۆپییەوە فۆنیم نییە و یاریدەدەرە و نابێ نیگاری هەبێ. ئنجا بۆ دەبێ لە ئاست ئەو دیاردە زینە کز و بێهێز و بێ دەوامەدا کە (کسرة مختلسة وەیا قورسکردنە) نابێ بایەخ بە لێکدانەوە بدرێ. خۆ ئێمە هەرای ئەوان زوردار و زۆر لێکراو نابڕێنەوە تاکو بەزەیی بە بەڵگە و بێ بەڵگە بەلای زۆرلێ کراوەماندا بشکێنێتەوە لە رێنووس و رێزمان و فۆنەتیک و ئەوان کارانەدا شکانەوەی توژەرەوە بەلای خاوەن هێزدا دەبێت.

راستییەکەی، هەڵوەستی ئەو پرۆفیسۆرانە لە ئاست هەمزە و (کسرة مختلسة)دا تەشقەڵەکردنە بە رێنووس و بە سەرجوملەی لایەنی دەنگ لە باسەکانی زماندا و چ مانای شیرنتری تێدا نییە، ئۆبالی من و تۆ و قوتابییەکانیشیان دەچێتەوە ئەستۆی ئەوانەوە کە سالەها بە گوێماندا دەچرپێنن و چی دەیڵێن بە بەدیهییمان لەسەر دەسەپێنن. قوتابیش بێت و بەرهەڵستی لە بیروڕایاندا بکات نەوەی عومری لە دەست دەچێت.

رەنگە بەلای خوێنەرەوە منیش لە ئاست دەنگی هەمزەدا دەستبەتاڵی بەڵگە و بنۆس بم وەک کە پرۆفیسۆرەکان لە قسەکانی مندا دەستبەتاڵ نیشان دران. کاتێک گەیشتینە باسی دەنگی هەمزە ئەم لایەنەی دەستبڕی و دەستبەتاڵی خۆ بەدەر دەیەخبت. دانانی نیگار بۆ ئەو قورسکردنە لە رێنووسدا بەرەنگاری کێشەیەکمان دەکات بەقەدەر قەلافەتی زمانی کوردی، ئەمەش نموونەی کێشەکە:

کە وشەی (رانك)مان لە فەرهەنگدا بە (ranik) نووسی ئەوسایا دەبێ لە هەموو حاڵ و بارێدا ئەو نیگارەی (کسرة مختلسة) لە دوا (ن)ەکەوە بێت، یا دەبێ لە حاڵی تێچوونیدا نیگارەکەی رەش بکەینەوە:

(١) ئەگەر نیگارەکەمان لە هەموو حاڵدا نووسی شێوەی ناخاوتنمان دەبێتە ئەسیری رێنووسەکە و لە کوردیی رەسەن دەشۆرێت چونکە لە رێنووسدا قورسکردنێک

بەسەر وشەدا دینین کە لە ناخاوتندا تیٚ چووە وەك ئەوەی کە گوتت (رانکەکە) نالیٚیت (ranikeke) بەڵکو دەلیٚیت (rankeke) هەروەهاش لە زۆربەی هەرە زۆری کوردیدا قورسکردنەکەیان بە پیٚ جنگە و مەبەست دیٚتە ناو ناخاوتن وەیا تیٚ دەچیٚت ئیتر دەبیٚ رستەی وەك (کرمەکە گرژە) بخویٚندریٚتەوە (kirimeke glrizhe) چونکە لە وشەی (کرم، گرژ)دا قورسکردن هەیە). هەر ئەمەش دەبیٚتە ناکامی ناچاری بەملدا بڕینی (کسرة مختلسة) چونکە قوتابخانەکان سەرلەبەریان وەهای دەنووسن، هەرچی منداڵیش هەیە بە قوتابخانەدا تیٚ دەپەڕیٚت و زمانی کوردی لەو ریٚنووسەوە فیٚر دەبیٚت، مادەم نیگاریش بۆ (کسرة مختلسة) دانەنرا دەبیٚ بخویٚندریٚتەوە وەك کە هەموو نیگاریٚکی دیکە دەخویٚندریٚتەوە، دەبیٚ (فکرم پەرشە) بخویٚندریٚتەوە (fikirim perishe)... ئنجا ئەگەر لە وەرامدا پیٚم بلیٚیتەوە ئەم کیٚشەیە دەدریٚتەوە بە سەلیقەی خویٚنەر کە خۆی دەزانیٚ قورساییەکە ماوەتەوە یا هەڵستاوە، منیش پیٚت دەڵیٚمەوە کە سەلیقە بەرەوان بیٚ بۆچی لیٚ ناگەڕیٚی لە سەرەتاوە بڕیاری مان و نەمانی قورساییەکە بدات؟ بۆچی دوو جاران ئیمتحانی سەلیقە دەکەیت، جاریٚکیان بەوەدا کە دەبیٚ بزانیٚ قورسایی هەیە یا نییە، جاریٚکیشیان بزانیٚ گویٚ نەداتە ئەو نیگارەی لە نووسیندا بۆ قورسکردنەکە هەیە و لە ناخاوتندا تیٚ چووە چەند سەیرە تۆ رازی ئەبیت بنووسریٚ (کرمەکە) و بخویٚندریٚتەوە (کرمەکە) و پیٚ لەسەر ئەوە داگریت کە بنووسریٚ (kirimeke) و بخویٚندریٚتەوە (kirmeke)....

لە زمانی کوردیدا بگەڕیٚیت دەبینیت ئەم هاتن و چوونەی (کسرة.....) بەقەدەر دەمارەکانی لەش تیٚکەڵ بە شیرازەهۆنی زمانەکەیە و هیٚندەی کە جیوەش لەبەر پەنجەکانت هەڵدیٚت ئەویش لە ناخاوتندا خۆیت لیٚ دەشاریٚتەوە

(٢) ئەگەر نیگارەکەمان لە کاتی هەبوونی قورسکردنەکەدا نووسی و لە کاتی نەمانیدا رەشمان کردەوە ئەوسا بەشیٚکی بەرچاوی وشەی کوردیی دوو برگەیی دوو شیٚوە نووسینی دەبیٚ، لە فەرهەنگیشدا پیٚویست دەبیٚ بەوەی خویٚنەر ئاگادار بکریٚ کە (کسرة)ی فلانە شویٚنی وشەکە هەمیشەیی نییە، ئەم ئاگادارکردنەوە و دوو جۆر نووسینەش بۆ وشەی فەرهەنگی لە ئیمکاندا دەبیٚ بەلام (کسرة...)ی کە لە تیٚکهەستن و داڕشتنی وشە و رستە دیٚن و دەچن بیٚ چارەسەرکردن دەمیٚنیٚتەوە، بە نموونە وشەی (گرتن) دەنووسریٚ (girtin) بەلام لە ریٚژەی فەرمان و نەهی و

ئـايـنـدەدا قـورسـايـيـيـەكـەى سەر دەنـگـى (گ) تـێ دەچـێت و وشەكـە دەبـێتـە (bigre,megre, bigrim)، وشەى (ديتمت) دەنووسرێ (deetimit). كە بوو بە (دیتمتەوە) دەبێتە (deetimtewe). ئیتر بەو پێیە هەزاران تێکبەستن و تێك هەڵکێشان و لێکترازاندن کە ئیمکان نییە لە پێشەوە فەرمەنگی بۆ دابندرێ وەیا پێشبینیی تێدا بکرێ، هەرجارە لە نووسیندا نیگاری ئەو قورسکردنە تێیاندا دەردەکەوێت و ون دەبێت، کە ئەمە خۆی عەیبێکی گەورەترە لەوەی پێشەکی بریاری نەنووسینی نیگاری ئەو قورسکردنە بدرێ. ئەوەندەی زمانی بێگانەم خوێندبێتەوە نەمدیتوە وشە و دەستەوشە و رستەکانی جار لە جارێ چۆنیەتیی نووسینیان بگۆرێ. ئێمە لەو نموونانەی شکل بەدیهێدا دیتمان قورسکردن لە وشەدا تێ چوو و واتاشی نەگۆڕا. بەمەشدا هەر بەپێی تەعریفی پرۆفیسۆرەکان نرخی فۆنیمی نەما. ئیتر ئەگەر هەر، پێ داگرین لەسەر پێویستبوونی نووسینی، دەبێ نیگار بۆ دەنگی تووڕە بوون و لاواندنەوە .. و ..ش دابنێین چونکی ئەوانیش جۆرێکن لە دەنگ و بۆ مەبەسی تایبەتیش دێنە ناو ئاخاوتنەوە. وا دەبێ ناڕەزامەندی دەنگێکی وشە دەگرێت و برگەی تێدا پەیدا دەکات وەك کە دەگوترێ (فلانە شت؟ دەسا فللسێك ناهێنێ!) لە جیاتی (فلسێك..) یاخود لە تەمیکردندا دەگوترێ (ئەککەی بچیت بۆ لای...).

دەبێ بزانین مومکین نییە رێنووس هەموو دەنگێکی ئاخاوتن شکڵنووس بکات. هیچ رێنووسێکی ئەم جیهانەش نییە هێندەی ئێمە مەراقی خوردکردنەوەی ئاخاوتنی هەڵگرتبێ. من لە گۆشەنیگای خۆمەوە چ دوشمنایەتیم نییە لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا هەروەکو دۆستایەتیشم لەگەڵیدا نییە. تەنانەت ئەگەر بە کۆمپیوتەر زانرا کە جۆرێکیشە لە جۆرەکانی بزوێن لێی وەتەنگ نایەم، هەر ئەوەندە حیسابەی بۆ دەکەم کە بزوێنی یەکجار کورت و بێهێز کاری بزوێنی عادەتی ناکات و تێ دەچێت و واتا ناگۆڕێت و فۆنیم نییە. خۆ ئەگەر بە بڕیاری کوتەکم حەقی چن نیگاریشی بۆ دابندرێ سەغڵەتم ناکات. ئەویش لەبەر دوو سەبەب (۱) یەکێکم لەوانەی دەزانن کەی دێت و کەی دەچێت (۲) بەشی هەرە زۆری عومرم رابوارد بێ ئەوەی ناچار بم نازی خۆرایی بکێشم.. من پەرۆشی دوو شتمە:

یەکەمیان ئەوەیە کە بەخۆرایی نرخێکی لە پێویست زیادی گرنگی و بایەخ بۆ خۆی دابڕیوە و گەلێك بەولای بەرژەوەندەوە زەینی نووسەرانی کوردی بەخۆیەوە خەریك

کردووه لە حاڵێکدا ئەو قورسکردنە بریتییە لە پێداویستی نابەردەوامی رستەسازی و وشەسازی، هەر بە نەمانی پێداویستەکەش قورسکردنەکە دەڕەوێتەوە. جا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم مەبەسانەی قورسکردنەکە پێکیان دێنێت چشتی بێ بایەخ نین لە وەرامدا دەڵێم پێکهاتنی ئەو مەبەسانە بێ ئەوەی نیگار بۆ قورسکردنەکە دابندرێ دێنە جێ، چونکە وەك بزوێن و کۆنسنانت نییە بە نووسینی کەلەبەر بکەوێتە وشە و رستەوە وەیا واتایان بگۆڕێ وەیا بێ واتا بێ. هەر چۆن بە سەلیقە دەزانین بەپێی پێویست دەنگی پاڕانەوە لە حاڵی پاڕانەوەدا بخەینە ئاخاوتنەوە بێ ئەوەی نیگاری بۆ دابنێین هەروەهاش بە سەلیقە دەزانین قورسکردن لە کوێ دەبێت و کەی هەڵدەستێت.

دووەمیان ئەوەیە کە تێخوێندنەوەی قورسکردن ئەرکێکی بێ سەروبن دەخاتە بەر رێنووس و نووسەر و خوێنەرەوەی کوردی چونکە نووسەر دەبێ هەمیشە بەپێی هاتن و نەمانی قورساییەکە خەریکی گۆڕینی رێنووسەکەی بێت. ئێمە وەتەنگ دێین لەو رێنووسەی ئێستاکەمان لەبەر زۆریی حاڵ و نیشانەی سەروژێری پیتەکانی، ئەم جارەیان سەربارێکی قورستر لە بن بارەکە سواری دەست و قەڵەممان دەبێ کەچی کەسیش هەستی بە نوقسانیی رێنووس نەکردووە لەبەر نەبوونی نیگاری قورسکردنەکە ناچاریش نەبووە بپرسێ ئایا قورساییەکە بۆ کوێ بهێنێت و کەی تێی بهات.

د. ناوڕەحمان لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (١٣)ی گۆڤاردا بەسەر (گەنم گەنمەکە)دا دەچێتەوە خۆی لەوە ناگەیەنێ کە نووسینی (genmeke) لە چاو (genim)دا شکلێ کۆنی دۆڕاند و نیگارێکی (i)ی سەرلەبەری لێ کەم بۆوە خۆ هەردووکیشیان هەر (قمح)ن و هەمان وشەن، هەر ئەوەندە دەڵێ لە بری بڕگەیەك بڕگەیەکی دیکە پەیدا بوو، لەمەشدا هیچ دڵدانەوەیەك شك نابەین چونکە سەرەڕای ئەوەی کە بڕگەی دووەم لە دەرەوی وشەی (گەنم) پەیدا بوو بەهاتنی بزوێن وەیا قورسکردن بۆ کۆتایی وشەکە، کێشەمان کێشەی تێچوونی دەنگ و نەمانی نیگارەکەیەتی نەك (بڕگەسازی) چونکە وشە و رستە هەر دەبێ بڕگە و کەرتیان هەبێ، ئەوەی ئەخوێندووشە دەنگ و وشە و کەرت و رستە دەردەبڕێ بەڵام کە بوو بە نووسەر چاوەکانی دەبینن جارێکیان نووسرا (Genim) و جارێکیشیان نووسرا (Genm) کە بوو بە فۆنیمناسیش دەبینێ ئەو دەنگ و نیگارەی بە فۆنیم داندرابوو هەڵستا و واتاشی تێك نەدا.

راستییەکەی ئەم تەرزە رێنووسە رێ نەدات داوا بکرێ، وەك کراوە، فەرق لە نێوان نووسینی (کا) و (کێ)ش بکرێ، دالە کلۆرەکەی سلێمانیش نیگاری بۆ دابندرێ – وەك کە مامۆستا وەهبی بە (ڎ)ی دەنووسی – مەنگەی نێوان (ن، گ)ی دەربەنگ)یش لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵێ دەزانم کێشەی ئەمانە هاوچوونی تەواوی کێشەی (کسرة...) نییە بەڵام خۆ کێشەن؛ (کسرة مختلسة)ش هاوتای بزوێنی کورتی ئاشکرا نییە کەچی دەڵێن دەبێ وەك ئەو بایەخی پێ بدرێ، بەهەمە حاڵ کێشەی (کا، کێ) و دەنگی دالی کلۆر و (ن، گ) پتر لە کێشەی (کسرة...)نرخ پەیدا دەکات لەوەدا کە هەمیشەیی و بەردەوامن و ناڕەوێنەوە وەك کە قورسکردن کاتی و نابەردەوامە و تێ دەچێت.

د. ئاورەحمان چەند رستە و دەستەواژەیەکی هێناوەتەوە بە نموونەی ناقۆڵایی نیگار دانەنان بۆ ئەو قورسکردنە، وەك (جلم برد شتم – من کرمم گرت– من پرشنگم گرت...) لە ڕواڵەتدا نموونەکان رەخنە هەڵدەگرن بەڵام بە لێوردبوونەوە مەسەلەکە دەگۆڕێ:

ئێمە دەزانین هەردەنگێکی لە بەرایی وشەوە بێت و بزوێنی ئاشکرای لە دواوە نەیەت بەناچاری قورس دەکرێ ئیتر نیگار دابندرێ وەیا دانەندرێ قورسکردنەکە لە خۆوە بەسەر زاری مرۆڤدا دێت. جا ئەگەر لە پێشەوە بڕیارمان دا، وەك کە رێنووسی ئینگلیزی بڕیاری داوە، ئەم شتە ناچارییە بدەینەوە بە فەرمانی واقیع و رەنجی نیگارکێشانی تێدا نەبەین شتێکمان کردووە لە بڕیاری هۆش پێشکان و ژیرییەژی بوەشێنێتەوە هەروەك لە جودانەکردنەوەی کاف و گافی کلۆریش هۆشمان بەکار هێناوە و عەزابێکی بێ لزوومان لە کۆڵ نووسەری کورد و کوردی کردۆتەوە، هەرچەند لە ئاست ئەو کاف و گافەدا هەموو کورد لە هەموو حاڵ و باردا یەك مامەڵە ناکات چونکە کوردی بەری سۆران لە وشەی وەك (دەپشکوێ، دەئەنگوێ...)دا کلۆریان ناکەن چونکە لە ئەسڵدا کاف و گافی (پشکووتن، ئەنگووتن..) کلۆر نین، هەروەها (مەرەکەبی کوێنك و دەوڵەتی کوێت و کوێن ئەلیزابێت...) کاف و گافیان وەك خۆیان دەمێننەوە. لەگەڵ ئەمەشدا ئاسانکردنی رێنووس و یەکچوونکردنی لە زمانێکدا ئەوە دەهێنێت ئێبینیی وەها بەرتەسك لە بیر بکرێ. تائێستاش رێنووسی لاتینی کە من دیبێتم قورسکردنی بەرایی وشە تێ دەبات و نیگاری بۆ دانانێت و کەسیش تێیدا نەشێواوە ئێمە لە رێنووسی ئێستاکەماندا کە بە پیتی عەرەبی دەنووسرێ گرفتێکمان نەهاتۆتە بەر لەو تەرزە رستە و دەستەواژانەدا کە د. ئاورەحمان نموونەی لێ

هێناوەتەوە، بڕواش دەکەم (فرچکم گرت) گەلێك خۆشخوێن و ئاسانترە لە وشەی وەك (تێ هەڵ چوومەوە - تێهەڵچوومەوە - تێ هەڵچوومەوە).

د. ئاورەحمان دەیتوانی ئەو نموونانە بهێنێتەوە بۆ بەنیسبەت گەیاندنی کەم بایەخیی ئەو قورسکردنە لە نووسیندا بەوەدا بڵێ ئەرێ خوێنەری کورد کامتان هەڵە دەکەن لە خوێندنەوەی (لنگم بلند کرد)؟ بەڕاستی کەسیش هەڵەی تێدا ناکات هەرچەند وشەی (لنگ) بزوێنێکیشی لێ قرتاوە چونکە ڕاستییەکەی (لینگ)ە.

لەو رستەیەی (لنگم بلند کرد)دا بەرێکەوت وشەکانی (لنگە، بلند، کرد) بەفەرمانی دەنگسازیی کوردی لە خۆوە گرفتیان ڕەویوەتەوە چونکە دەنگەکانی (نگ، ند، رد) لەو دەنگانەن کە بەدوا یەکدیدا قورسکردن هەڵناگرن ئنجا ئەگەر قورساییی سەر (ڵ)ەکەت هەڵگرت دەبێ (ن)ەکە قورس کەیت و لە (د)ەکەی دابڕێت، ئەمەش دژی دەنگسازیی کوردییە چونکە (ن)ی وەستاو لە بەرایی دەنگەکانی (گە، د، ت)دا قورسکردن هەڵناگرێ. ڕاستییەکەی ئەو دەنگەی (ن) لە وشەی کوردیدا لە بەرایی (ج)شدا قورس ناکرێ وەك (بنج، ڕەنج، کونج..) بەڵام گوێم لێ بووە هەندێ کورد لە وشەی (بەنج)دا قورسایی دەخەنە سەر (ن)ەکە. دەبێ ئەوەش بڵێم لە دەنگسازیی کوردیدا هاتنی بزوێن لە بەرایی دەنگەکانەوە داخوازی قورسکردنیان دەکات بەپێچەوانەی ئەوەی بەدوایاندا بێت، بەنموونە وشەی (دنك) ئاسانتر نوونەکەی دەوەستێندرێ لە (دەنك) کە بزوێنەکەش بوو بەبزوێنی درێژ وەستانەکە مومکین نابێ وەك لە وشەی (ڕانك)دا دەبێ نوونەکە قورس بکرێ. بەڵام کە بزوێن بەدوا وشەکەدا هات قورساییەکە دەڕوات وەك کە دەڵێی (ڕانکەکەم) نوونەکە دەوەستێندرێ. هەر لەبەر فەرمانی ئەم جۆرە دەستووراتەی دەنگسازییە کە گوتت (هێڵنگە، بێزنگ، ڕەوشت) چارت ناچارە دەبێ دەنگەکانی (ڵ، ژ، و) قورس بکەیت چونکە (نگ، شت) لە کوردیدا بێ قورسکردن بەدوایەکدیدا دێت. کەسێك وەهایان دەرنەبڕێ کورد نییە و کوردی فێر نەبووە.

مایەوە لەگەڵ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك بەدوای وشەی (لنگ)دا (لنگم): تۆ کە بەخەڵقت ڕاگەیاند هەر تاکە دەنگێکی کۆنسنانت لە دەرەوەی وشەوە هێنا و بەوشەکەوەت لکاند قورسایی دەخاتە سەر دوایین دەنگی وشەکە عوزری هەڵەکردنت بەدەست کەسەوە نەهێشتووە، ئەوساش نەك هەر لە ئاست ڕاناودا، بگرە لە ئاست هەموو پاشگرێکیش چاوی خوێنەرانت کردۆتەوە وەك (کوڵك، کوڵکن - دەست، دەستك: Destik, Kulkin). دەستووراتی دەنگسازی کە خەڵق لە خۆوە بێ ئاگاداری و

لێوردبوونەوە بەکاریان دێنن گەلێك باری ئەو قورسکردنەی نەرم کردووە، بەنموونە دوو وشەی (فرچك، گرفت) دەدەینە بەر دەستووراتی دەنگسازی.

دوو دەنگی (ف، گ) لە بەرایی وشەکانەوە بەفەرمانی ناچاری قورس دەکرێن کە دەکاتەوە فەرمانی دەنگسازی. لە وشەی (فرچك)دا دیسانەوە بەناچاری دەبێ دەنگی (ر) لەگەڵ دەنگی (ف) ببێتە برگەی یەکەم چونکە هاتنی (ر)ەکە بەدوا دەنگێکی قورسکراودا دەبێ برگە دروست بکات مەگەر داخوازییەکی بەهێز وەها بکات سەرلەنوێ (ر)ەکە قورس بکرێت، وەك ئەوەی لە جیاتی (فرچك) وشەی (فرشتە) بایە دەبوو (ر)ەکە قورس بکرێ بۆ ئەوەی (ش)ەکە بەبێ قورسایی بکەوێتە بەرایی (ت)ەکەوە. هەر هۆیەکی ئەوتۆییشە وەها دەکات لە وشەی (گرفت)دا (ر)ەکە قورس بکرێت چونکە ئەگەر قورس نەکرێت دەبێ (ف)ەکە قورس بکرێت دەشزانین (ف) حەز لە (ت) دەکات.

ئێمە کە ئەم دەستوورە فۆنەتیکییە سروشتییانەمان لە دەنگسازیی کوردیدا هەست پێ کرد سەیرمان نایەتەوە لەوەی کوردەواری لە خۆوە بڵێ:

بێ – ژنگ

ب – ڕشت

گ – رفت

پ – ڵنگ

پر – شنگ

کە – نشت

د – روست

ب – نێشت

شاهی (سگرمە – (س – گر – مە) ئەگەر بزوێنی بەدوادا نەهاتبایە دەبوو بگوترێ (سگ – رم) بەلام ئەگەر (سگرت) بایە دەبوو بگوترێ (س – گرت) وشەی (باڵندە)، ئەگەر پێداویستی فۆنەتێکی نەبووایە دەبوو وشەی (باڵ) کە بنجییە برگەیەك بێت و (ندە)ش کە پاشگرە برگەی دووەم بێت بەلام چونکە (ن)ی پێش (د) دەبێ وەستاوی تەواو بێ (ڵ)ەکەی بەقورسکراوی بۆ خۆی ڕاکێشا و لە ئەسڵی وشەکەی ستاندەوە.

کەچی (بالگرە) دەبێ (باڵ - گ - رە) بخوێندرێتەوە چونکە وشەی باڵ کە بنچینە هیچ ناچارییەکی دەنگسازی (ڵ)ەکەی لێ ناستێنێ بۆ سەرەتای (گرە) کە لە وشە لێکدراوەکەدا پاشگرە، ئینجا ئەگەر بێم بڵێیت ئەم دەستوورانە کەی بەبیری خوێنەردا دێت تا لە خوێندنەوەدا بەپێی دەنگسازی بەبێ نیشانە و نیگار پێڕەوییان بکات، لە وەرامدا دەڵێم:

١- نووسەر کە بیەوێ نیگار بۆ قورسکردن دابنێت دەبێ بەسەلیقە یا بەفێربوون شوێنی ئەو قورسکردنانە بزانێ دەنا لە ئاخاوتندا هەڵە دەکات و قورسکردنەکە لە شوێنی نالەباردا دادەنێت. ئنجا کە حاڵ وەها بێ نووسەر و خوێنەر هەروەك لە ئاخاوتندا بەرەهایی و بێ نیگار وشە دەردەبڕێنێ لە خوێندنەوەشدا هەروەها دەکات چونکە شتێك دەخوێنێتەوە کە پێشتر لە گەرووی خۆی دەرهاتووە و دواتر بەسەر نووکی قەڵەمەکەیدا تێپەڕیوە، نووسەر و خوێنەریش لە یەك حوکمدان چونکە خوێنەریش وەك نووسەر ئاخێوەر و سەلیقەدارە. بێگومان سەلیقەی ڕاست و ڕەوان بێ تەدەخولی ڕێنووس و نووسەر لە ئاست ئەو قورسکردنەدا ئازادتر و ڕەهاتر دەبێ لەوەی بێین دەستووری مامۆستا وەهبیی بەسەردا بسەپێنین بۆی بنووسین (فێرچیکم گیرت، دەستیم پێڵێند کیرد..)

٢- ئەگەر ڕەوا بێ ڕەخنەی ئەوتۆیی لەو قسانەی من بگیرێ دەبێ سەرلەبەری زانستەکانی زمان یاساغ بکرێن چونکە هەموویان شیکردنەوە و وردەکاری و دەستوورسازی و کێشانە و پێوانەی پەنامەکی لە شتی ئەوتۆدا دەکەن کە زۆربەی بابەتیان لەوانەن کاری سەلیقە بن. کام ئاخێوەری ڕەوانە بێنە لە ڕێزمان و سینتاکسی تاقی بکەوە متعق ناکا. قسەی من وەها هی د. ئاوڕەحمان بۆ ئەو کەسانەیە کە لەبەر تیشکی لێکدانەوەدا سەیری دیاردەی ئاخاوتن و نووسین دەکەن. ئاخێوەری عادەتی ئەبابەتی ئەوتۆیی دەخوێنێتەوە و ئەتێی دەگات و ئەیەتەماشە ڕۆژەك لە ڕۆژان پەنگ بەقسەکانی دەروونی بخواتەوە تا دەهانخاتە بەرانبەر ئاوێنەی ڕێنووس و ڕێزمان و زمانناسی و وشەسازی و دەنگسازییەوە.

بەڕاستی ئەم کێشەیەی (کسرة مختلسة) لە ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی عێراقدا هیچ گرفتی دروست نەکردووە و خەڵقەکە بەهۆی نەبوونی نیشانە ئەو (کسرة.)یە دەتوانن لووسترو ڕێکتر نووسینی کوردی بخوێننەوە تەنانەت نموونەکانی د. ئاورەحمان بۆ خۆیان شایەدی ئەم ڕاستیەن چونکە هیچ خوێنەرێك هەڵەیان تێدا

ناکات. کاتێك کەوتینە سەر نووسین بەلاتینی، گرفتەکە سەر بەرز دەکاتەوە چونکە لە لاتینیدا چاومان بەجۆرە نووسینێکی دیکە فێر بووە، هەرچەند دەزانم زمانناسی کورد پتر لە هی ئینگلیز و فرەنسە بایەخ بەو قورسکردنە دەدات، تەنانەت ئەگەر ڕێی هەبێ نووسەری ئینگلیزیش ناچار دەکا لە جیاتی (Bring, Turn) بنووسێت (Biring, Turin)

ڕاهاتن و ئۆگرگرتن لە سەرجوملەی چالاکیی مرۆڤی عادەتیدا کاریگەرێکە بارتەقای ڕۆشنبیری و زانست و خوێندن جڵەوکێش و پاڵ پێوەنەرە تۆ بێنە ئینگلیزێك ناچار بکە وشەی (neighbour – دەخوێندرێتەوە «نێیبەر») وەها بنووسێ وەك لە زارەوە دەردێت (nyber) دەبینێت دەست و قەڵەمی دەشێوێن، وشەی (archive) بەفرەنسەییەك نیشان بدە دەخوێنێتەوە (ئەرشیڤ) کەچی ئینگلیزێك دەخوێنێتەوە (ئارکیڤ..). ئینگلیزێك کە بنووسێت (ئای) ئەگەر بەواتای (چاو) بێت دەنووسێت (eye) بەواتای (من)یش دەنووسێت (I). چ سەیریشی بەو کارەی نایەت.

دەبێ بزانین ڕێنووسی لاتینی بەتێکڕایی، پاشماوەی بەرەوپێشچووی و بەعەیب و عاری ڕێنووسێکی چەند هەزاو ساڵەییە کە لە بنەڕەتدا هیروگلیفی بووە و دواتر دەگۆڕانەوە بۆتە ڕێنووسی نەتەوە سامییەکان و لە ۷۰۰ ی پێش زاینیدا پەڕیوەتەوە بۆ یۆنانییەکان (بنۆڕە: فرهنگ ایران باستان، پورداود – العلاقة بین النطق والکتابة فی تعلیم العربیة – محاضرة مجید الماشطة، نیسان ۱۹۸۲) لەوێشەوە وردە وردە بەولاتانی ئەورووپادا بڵاو بۆتەوە. یۆنانییەکانیش بەشێك لە کۆنسنانتەکانیان کردووە بەبزوێن کە لە نووسینی ئارامیدا کۆنسنانت بووە بەلام بەشێوەیەکی لێڵ بەبزوێنیش بەکارهاتووە (مجید الماشطة – العلاقة بین النطق والکتابة..) ڕێکەوتێکی سادەی سەرەتایی بوو کە لە نووسینی لاتینیدا دەنگی هەمزە نیگاری بۆ نەکێشرا و لەگەڵ نیگاری دەنگی دیکەدا تێکەڵ کرا، ئەوساش بەر لە ۲۷۰۰ ساڵ تەفۆنۆلۆجی هەبوو نە فیلۆلۆجی ئەسینتاکس و نەهیچ، هەرچی دەسکارییەکی لە ڕێنووسدا کرابێ بەچکەی نابەڵەدی و سەرپێی و پەلە بووە بێ مامۆستا و بێ ڕابەر. گەلێك باری نووسینی ئینگلیزی و فرەنسەیی نامی (هیرۆ گلیفی) دەدات کە لەوێدا وشە نیگاری هبووە نەك دەنگ ئەگەر ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی ئەو هەموو دەست هەڵبڕینەی تێدا نەبوولیە لەبەر زۆریی خاڵ و نیشانە و ئەلکانی بەشێکی پیتەکانی بەپێتی دوا کەوتیانەوە، سەد جاران لەلایەن کێشانە و پێوانەوە لە هی لاتینی (وەك فرەنسەیی و

ئینگلیزی) زانستیتر دەبوو چونکە چی دەنووسری خزمە لەگەڵ ئەوەی دەگوتری، تەنانەت ئاوناوە وردەپێوبی وەهای تێدا کراوە زۆر ژیرانە رینووس و رێزمانی لە یەکدی گرێ داوە وەك کە فەرق کراوە لە نێوان ئاکە پێشگر و دوو پێشگردا لە رووی لکاندنیان بەکارەوە وەیا پێشنیار هەبووە بەفەرقکردن لە نێوان نیشانەکانی فەرمان و نەهی و ئاینده و نەفی لەگەڵ پێشگر وەیا راناوێکی کە دەکەوێتە پێش کارەوە لەو رووەوە کە ئەو نیشانانە پتر تێکەڵ بەتەکوینی ئاکە (کار) دەبن بێ ئەوەی بیانکەن بەلێکدراو. جوداوازیی نێوان (نە)ی بەواتای (no) و (نە)ی بەواتای (neither, nor) لە رێنووسدا ئەویش هەر وردەکارییەکە کوردیناسەکان لە ئاکامی تێکرای پێشکەوتنی زانستەکانەوە بۆی چوون دەنا بەر لە ٥٠ ساڵێك کە کوردی دەنووسرا کێشانە و پێوانەی تێدا بەکار نەدەهات.

بروا دەکەم هەر جۆرە رێنووسێکی بۆ کوردی بەپیتی لاتینی قەراردادە بکرێ بەهۆی راهاتنەوە لە ئاکامدا بەلووسی دەخوێندرێتەوە، بەتایبەتی چونکە پیتەکانی دوو جۆر نین کە بلکێن و نەلکێن، خاڵ و نیشانەشیان وەك نەبێ وەهایە. ئینجا ئەگەر رێنووسەکە تا ئەو رادەیەی ئاقۆڵاییی تێدا پەیدا نابێ، لەو قورسکردنە رەها بکرێ بەقازانجی زمان و رێنووسی کوردی تەواو دەبێ. بەلای منەوە ناشێ قورسکردنێکی بەردەوام نەبێ نیگاری بۆ دابندرێ. قورسکردنی دەنگی سەرەتای وشە نیگاری ناوێ. کورتی رای من ئەوەیە. هەتا بکرێ پێویستە لەو نیگارە خۆمان بدزینەوە چونکە فۆنیم نییە بەردەوام نییە و داخوازی دەنگسازییە. لەوەشدا زۆرم بۆ ئەو قورسکردنە بەجێ هێشتووە چونکە بەپێ تەعریفی فۆنۆلۆجیستەکان فۆنیم نەبێ مافی نیگار بۆ دانانی نابێ.

دەنگی هەمزە:

گوتارەکەی د. ئاورەحمان کە بەپوورای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە پەسەند دەکات و لەوانەوە بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەرەو لێکدانەوەیەکەوە دەروات کە لە پێشەوە بڕیاری خۆی داوە بەئیعدامکردنی هەمزە، تەنانەت هەبوونی لە بەراییی وشانەوە بەبەڵگەی نەبوون دادەنێت. ئەو مامۆستایانە دەیانەوێ بسەلمێنن کە هاتنی هەمزە لە بەراییی وشە تەنها بۆ دەربڕینی ئەو ڤاولانەیە کە بەدوایدا دێن.

د. ئاوڕەحمان دەنووسێت: (هەمزە... دەنگێکی پاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە وەیا ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ کە بەبزوێن دەست پێ دەکەن).

جارێ دەبێ وەکو بەدیهییە بزانین کە دەست پێکردنی وشە وەیا بڕگە بە(بزوێن) لە بنەڕەتدا موستەحیلە. بزوێن هەمیشە بەدوا کۆنسنانتدا دێت. تەنها لێرەدا تێبینییەك هەیە دەبێ بڵێو نەخرێ. دوو دەنگی بزوێنی (و،ی)ی درێژ شێوەی کۆنسنانتیشیان هەیە، ڕاستییەکەشی دەبێ بڵێین (و، ی) بە بەرپانەوە هەیە بینە بزوێنی درێژ.

لە وشەی (یار، پایز، وەشت، دەروازە)دا هەردوو دەنگی (ی، و) کۆنسنانتن هەرچی دەنگی ئەلفە هەر بزوێنە و نابێتە کۆنسنانت. هەندێك لە زمانزانانی کۆنی عەرەبی کە هەمزەیان بەئەلفی کۆنسنانت داناوە زۆر لە سەهوودان تەنانەت یەکێکی وەکو (ابن درستویە) لە کتێبی (تصحیح الفصیح)دا هەمزە بەدەنگێکی سەربەخۆ دادەنێت. بزوێنی کورت لە دەنگی ئەلفیش پتر پابەندی کۆنسنانتە چونکە هێندەی ئەو وجوودی سەربەخۆی نییە: تۆ بێنە وشەی (گە گا) لە ڕیکۆردەردا تۆمار بکە و دواتر دەنگەکەی (گ) لە هەردوویاندا بسڕەوە و گوێ بگرە لەوەی بەبزوێنی دەمێنێتەوە دەبیەیت دەنگەکەی ئەلف دەناسرێتەوە باشتر لەوەی کورتە بزوێنی (فتحة) بناسرێتەوە بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە سەرێشەی کێشەی هەمزە نییە.

ئاخێوەر کورد بێت و عەرەب بێت و ڕووس بێت ناتوانێ دەنگی بزوێن لە بەرایی وشە بدرکێنێت. ئنجا کە هاتنی بزوێن لە بەراییدا موستەحیل بێت چۆن بسەلمێنین مام (بارام)ێکی بەر لەوەندە هەزار ساڵە بیری بۆ ئەوە ڕۆیشتووە هەمزە بخولقێنێ هەر بۆ ئەوەی موستەحیلەکە بکات بەموومکین. بۆچی ئەمەت دەنگی کۆنسنانتی دیکەی حازربەدەست بخاتە پێش ئەو بزوێنانەی هەمزەی خستنەپێش، خۆ لە هەزاران هەزار شوێنی دیکەدا وەهای کردووە کە هەمزە فۆنیم نەبێت و مەوجوود نەبێت بۆچی لەجیاتی (ئێرە ئاو..) نەگوترا (فێرە، ژاو). ئنجا ئەگەر بڵێ چ قەیدی هەیە هەمزەیان تێدا بەکار بهێنێت منیش دەڵێم چ قەیدی هەیە دان بەوەدا بهێنێت کە هەمزەش وەك (ف، ژ) فۆنیمە و دەنگە و پێکهێنەری وشەیە و بەلادان و گۆڕانی واتا یا نامێنێ یا دەگۆڕێ؟ ئەم ڕاستییانە بۆچی بکوژرێن؟ هەر هەتا هەمزە بکوژرێ؟

چەندێکی فکرم دێنم و دەبەم بۆ ئەوەی هۆیەك بدۆزمەوە فۆنۆلۆجیسی ڕۆژئاوای ئیقناع کردبێت بەوەی هەمزە فۆنیم نییە هەر ئەوەندەم بەبیردادێت کە لە کۆنەوە

نیگاری بۆ دانەندراوە نیتر چاوی بەنەبوونی ڕاهاتووە، دواتریش دەرکی کرد کە بەزۆری وەیا هەمیشە بزوێنی بەدوادا دێت لەوەرا یەکەندەردوو دڵی تەسکین بوو بەوەی کەوا هەمزە هەروەك نیگاری نییە فۆنیمی ڕەسەنیش نییە... جا ئەگەر ئەمەش سەبەب نەبێ هیچ سەبەبێك نامێنێتەوە لە ڕوویەرەی زمانناسی و دەنگسازیدا بەبۆرە تەنویلیش پشتگیری لەو ڕایە بکات چونکە دەنگی هەمزە نەك هەر هەیە و بەس، بەڵکو لە دوو ڕووەوە پێش دەنگەکانی دیکە دەکەوێتەوە:

١- دەنگی هەمزە یەکەم فۆنیمی ناوازەدارە (دواتر لەسەر ئەم خاڵە دەڕۆین).

٢- لە هەموو زمانانادا هەیە کە دەزانین فۆنیمی دیکەی وەك (چ، ژ، ط، ص، ڤ، ث، غ، پ، گ، د، گ، ذ، ڵ، ح، خ، ض، ظ، ع) هێندەی هەمزە پەرەسەندوو نین.

لە دیاردەی پێشکەوتنەوەی هەمزە لە بزوێن ڕاستییەکی فۆنۆلۆجی هەیە زۆر بەسەیری سەرەوێن کراوە: هەمزە بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت نەك بزوێن لە هیچەوە هەمزە خەلق دەکات و دەیخاتە پێش خۆیەوە. لەو دێڕانەی دواتردا ڕاستیی مەسەلەکە ڕوون دەکەمەوە بەداخەوەش کەس لەسەری نەنووسیوە وەیا بۆی نەچووە تا سەرچاوەیەك یارمەتیی نووسینەکەم بدات چی لێرەدا دەیڵێم شتێکە یەکەم جارە دەگوترێ یاخود هەر نەبێ بەلای خۆمەوە یەکەم جارە، چونکە نە لە کەسم بیستووە و نە لە کەسیشم خوێندۆتەوە:

ڕۆشنبیری کورد، دەنگناسان بەتێکڕایی!

نەك تەنها هەمزە بەڵکو سێ دەنگی دیکەش لەوانەی پێیان دەڵێن (حروف الحلق) لە کوردیدا بەدەگمەن نەبێ بێ بزوێن نایەن. دەنگەکانی (ە، هـ، ح، ع) هەمیشە لە سەرەتای وشەدا بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن.

دەنگی هەمزە بەرەژوورترین دەنگی ناوازەدارە، هێندێش بەرەژووورە لە عەینی ژێ دەنگەکانەوە کە ناوازە پەیدا دەکەن، دەردەچێت.

دەنگی (هـ) بەرەژوورترین دەنگی کپە کە ئەگەر هاتبایە بەژێ دەنگان بکەوتبایەوە دەبوو بەهەمزە هەر ئەم نزیکاییی شوێنی لێوە هاتنیانیشە دوو ئەنجامی بەخشیوە.

ئەنجامی یەکەم ئەوەیە کە دەنگی (هـ)ش بەزۆری وەك هەمزە لە نێو توێژی وشەدا تێ دەچێت. بەنموونە کاری (هات) لە ئایندەدا دەبێتە (دێت) و بەدەگمەن نەبێ ناگوترێ (دەهێت)، لە سلێمانیش بۆتە یەت. لە ڕێژەی فەرماندا دەبێتە بێ.

گێل ئەگەر تورکی تعال ئەر عەرەبی

بێ ئەگەر کوردی وەگەر فارسی بیا

کاری هێنام دەبێتە دێنم. هەرچەند دەشگوترێ (دەمهێنم)، بەلام لە فەرماندا بەزۆری (بێنە) لەباوە چونکە نیشانەی (ب) بزوێنی نییە وەک کە نیشانەی ئایندە (دە) بزوێنی هەیە. (هارین) لە وشەی لێکدراودا دەبێتە (دەستار) نەک (دەستهار). (هاویشتن) لە لێکدراودا دەبێتە (ڕەشاوێژ) نەک (ڕەشهاوێژ).

ڕاهەژاندن بۆتە ڕاژاندن

ڕاهێڵ بۆتە ڕایەڵ

هەڵهاتن بۆتە هەلاتن

هەڵهێنان، هەڵێنان

لەمەوە دەردەکەوێ، تێچوونی دەنگی هەمزە لە ناو تویژی وشەدا وەک تێچوونی دەنگی (هـ) هیچ پێوەندیی بەفۆنیم نەبوونەوە نییە: دیاردەیەکە دەچێتەوە بۆ سروشتی هەردوو دەنگ کە لە زووررووی هەموو دەنگانەوە دێن. هەر بەهێی داخوازی فۆنەتیکیش وا چاوەڕوان دەکرێ دەنگی هەمزە کە ئاوازەدارە ئامادەتر بێ لە دەنگی (هـ) بۆ ئەوەی لە ناو تویژی وشەدا خۆی بەدەنگی ئاوازەداری بزوێن ببەخشێت.

ئەنجامی دووەم ئەوەیە کە لە زۆر وشەدا هەمزە و هێ بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە:

لە فارسی: أنار، أنجیر، أنگبین، أنبان، أبر، أوردن

لە کوردی: هەنار، هەنجیر، هەنگوین، هەنبان، هەور، هاوردن

ئۆدە بۆتە هۆدە

ئەیوان بۆتە هەیوان

ئەڵووژە بۆتە هەڵووژە

ئاسان، هاسان

ئێسک، هێسک

چونکە دەنگی هەمزە و (ع) ئاواز مدارن بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە:

(ئاسمان – عاسمان)، (ئەرز – عارد)، (ئەزیەت – عەزیەت)، (ئەژیەھا – عەزیا)، (ئەبابەیلێ – عەبابەیلێ)، (ئەستەم – عاستەم)، (علیق – ئالیك)، (عومەر – ئۆمەر – هۆمەر)، (ئەنتیکە – عەنتیکە)، (ئەلەتریك – عەنەتریك)، (ئەنەدۆڵ – عەنەدۆڵ) هەر چوار دەنگی (هەمزە، هـ، ح، ع) کە لە قورگەوە دێن بزوێن بەدوا خۆیاندا دەهێنن. دوو دەنگی (ح، ع) کە کوردی ڕەسەنیش نین دوای ئەمەی پەڕینەوە بۆ ئاخاوتنی کوردی هەمان دەستووری (هەمزە، هـ)یان بەسەردا دێت. لە عەرەبی هەردوو دەنگ دەشێ بوەستێندرێن وەك (رعب، نبع، سعی – رحب، نحو، رمح – بەڵام لە کوردیدا وشە نییە ئەو (ح، ع)ە تێدا بێ بزوێن بێت وەك عیو، عەزیا، حوشتر، حەفت..) ناوناوەیەك نەبێ کە بەدوا بزوێندا دەوەستن وەك (پەح، تەح – دەعبا «لە دابەوە هاتووە – مەعیەن «لە معینەوە هاتووە..)

ناشزانم وشەی (بلَم) لە کوێوە هاتووە بەخۆی و (ح)ی بێ بزوێنیەوە.

قسە لێرەدا لەگەڵ ئەو وشانەیە کە شکڵی کوردییان وەرگرتووە نەك وشەی عەرەبی کە وەك خۆی ماوەتەوە وەك (بەحر – بحر). لە ئینگلیزیشدا دەنگی (هـ) وەك دەنگی (هەمزە) هەم لە بەراییی وشەوە دێت هەم بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت. وشە هەیە وەك (Re - hearsal) بەهۆی پێشگرەوە دەنگەکەی (هـ) تێیدا ناو تویژ بکا لەوانە بەولاوە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی (هـ) لە فەرهەنگی ئینگلیزیدا دەکەوێتە بەراییی وشەوە

وشە هەیە شکڵی (هـ)ی تێدایە بەڵام ناخوێندرێتەوە وەیا دەنگەکەی (هـ) پێش دەیەخرێ وەك (When, Where) وشەی (Who) بە (هوو) دەخوێندرێتەوە. سەرەتای ئەو وشانەی بە (هـ) دەست پێ دەکەن وەهان:

(hy, hu, ho, hi, he, ha) واتە بزوێن دەکەوێتە پاشیەوە وەك هەمزە.

مامەڵەی فارس لەگەڵ (هـ)دا جودایە چونکە لە ناو تویژ و کۆتاییی وشەدا دەردەکەوێ وەك (ئەهرەمەن، نهادن، بەهرە شاه، ماه، کوتاه، ستوه)..

بەهەمەحاڵ لەوێشدا دەکەوێتە دوای بزوێنەوە، لە سەرەتای وشەوەش هەر دەبێ بزوێنی بەدوادا بێت وەك دەزانین زمانەکان هەموویان یەك دەستووری دەنگسازییان نییە بۆیە ناشێ دەستووری ئەمیان بەبەڵگە دابندرێ بۆ ئەویان وەیا حوکمی دەنگسازیی غەیری خۆی هەڵوەشێنێتەوە

ناوناوەیەك لە کوردیدا (هـ، ح) بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە وەك (هەفت، حەفت – هەوا

حەوا هونەر، حونەر..).

لە کوردیدا ئەوەندەی سەرنجم گرتبێ تەنها لە دوو وشەی (ئنجا ئەم)دا دەنگی هەمزە لە بەرایی وشەدا بێ بزوێن ئاشکرا هاتووە دیارە (ئنجا)ش بەئەصل (ئەم جارە)یە لە کۆتایی وشەی کوردیشدا دەنگی هەمزە لە (نەء، بەء)دا هاتووە کە گۆڕاوی (نا، با)یە.

دەنگی (ھ) لەبەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووودا بەدەگمەن نەبێ لە ناو توێژی وشەدا نەهاتووە وەك (ئەوم، سەربەوردی -) هەرچەند بەتەواوی لە زاری کرمانجیی سەروودا دەنگی (ھ)م بەتاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لەوێدا پتر دەنگی (ھ) هەم بەوەستاوی و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە کرمانجیی سەروودا مەیلێك هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە ئەنانەت (لە) دەکرێ بە (ل). ئەمەش تا ڕادەیەك لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە.

بەهەمەحاڵ ئێمە خەریکی دۆزینەوەی سەرجوملەی دەنگسازیی کوردی نین، خەریکین بزانین ئایا دەنگی (هەمزە) لە کوردیدا فۆنیمە یان نا؟ لەو نموونانەی کە دەشێنە ناو نووسینەوە ئەم مەبەستە ڕوون دەبێتەوە. نموونەکانی زمانێکی وەك ئینگلیزی باشتر لە هی کوردیش وەراسی مامۆستا زلەکانی فۆنۆلۆجی دەدەنەوە چونکە بەلای ئەوانەوە بەرچاوترن، ئنجا لە زمانێکیشدا هەڵدەهێنجرێن کە گوایا دەنگی (هەمزە) تێیدا فۆنیم نییە. یەکچوونی دەنگی (ھ) و هەمزە لە ڕووی هاتن و نەهاتنیان لە ناو توێژی وشەی ئینگلیزیدا و هاتنی بزوێن بەدوایاندا پتر یارمەتیمان دەدەن بۆ نزیکخستنەوەی دیاردەی (حروف الحلق) لە بەرچاوی ئەواندا چونکی لە زمانی ئینگلیزیدا تەنیا ئەم دوو دەنگە هەنە لە گەرووەوە دەربچن پێنجەکەی دیکە لەوێدا پەیدا نین، هەر شتێکی لەبارەی (ح، ع)ەوە بیڵێم ناگاتە بەر چەژی دەنگناسیی ئەوان. بەهەمەحاڵ ئەو مامۆستایانە دەنگیشمان نەبیەن خۆ دەنگی ئەوان دەبیەین و زمانەکانیان تا ڕادەیەك دەبنە کێڵگەی تاقیکردنەوەی بیروڕاکانیان لەبەر ڕووناکیی ئەو توێژینەوەی کە ئێمە بەبەڵگە تێیدا دەبیکەن بەو پێیە لە نێوان خۆماندا ڕێمان هەیە دەنگی یەکدی ببیەین و ئەگەر شتێکی قەناعەتپەخشمان لەو مەسەلانەدا گوت لە یەکدی بسەلمێنین. من کە لەبارەی هاوچوونی هەمزە و (ھ)ەوە دەستوورێکی دەنگسازیی کوردیم ڕەچاو کرد دواتر زانرا بەڵگەی ئەو دەستوورە لە زمانی ئینگلیزیدا پتر دەست دەکەوێ ڕێم هەیە داوا لە دەنگناسی کورد بکەم چاو بەبڕیارەکانیدا بگێڕێتەوە کەوا بەئەسڵ لە دەنگناسی و دەنگسازیی ڕۆژئاوای وەرگرتوون.

سەیری فەرهەنگی (المورد) بکە دەبینیت لە ئینگلیزیدا دەنگی هەمزە فۆنیمێکی وەهایە کە ئەژماری ئەو وشانەی بەهەمزە دەست پێ دەکەن پترە لە وشەی هەریەکێك لە دەنگەکانی دیکە. هەموو ئەو وشانەی بە (o, i, a) و ئەوانی بە (e) دەست پێ دەکەن (جگە لە ٥٠ وشەیەکی eu کە دەبێتە «یو») سەرلەبەریان هەمزەیین، بەشێکی زۆری ئـەو وشانـەی بـە (u) دەست پـێ دەکـەن ئـەوانیش هـەمزەیین. بەحیسابێکی سەرپێیی پتر لـە (٤٠٠٠ چوار هـەزار) وشەی (المورد) هـەمزەییـە ئـنجـا چـەند موعجیزەیەکی گەورەیە کە بسەلمێنین ئەو میللەتە لە کۆنەوە حەزی دەکرد وشەکانی بە بزوێن دەست پێ بکەن، کە دیتی هاتنی بزوێن لە بەرایی وشەدا موستەحیلە هات و ئەم هەمزەیەی بەچوار هەزار وشەوە ناو بزوێنی بەدوادا ڕاکێشا و موستەحیلەکەی پێ سەرنەرم کرد. عاجباتیی هەرە عاجباتیش لەوەدا ئەوەیە کە جارێ ئەهەدەزانی دەنگسازی و بزوێن و کۆنسنانت چین چونکە ئەوسا نەخوێندەوار و کەرەوار بوو. دەبێ جارێکی دیکەش جۆرە موعجیزەکارییەکی کردبێ کە هەمان ڕەفتاری لەگەڵ دەنگی (هـ)شدا کرد خۆ ئەشهەدەزانی هەمزە و (هـ) لە (حروف الحلق)ن!

دوو دەنگی (غ، خ) کە ئەوانیش بە هی گەروو داندراون، چونکە لە ڕۆخی بەرەو دەرەوەی گەرووەوە دەردێن و لە پێکی قورگەوە دوورن مامڵەتی کۆنسنانتی (ك، گ)یان لەگەڵدا دەکرێت و لە بەرایی وشەوە بەوەستاوی (بێ بزوێنی ئاشکرا) دێن وەك (خزین، خزم، خز، غریوە، غژە، غلۆربوونەوە..) بەلای باوەڕی منەوە دەنگی (غ) بەحاڵ هی گەرووە چونکە خۆی لە دەنگی (ك) دەخشێنێت، تەنانەت بەهەوڵدان دەشێ دەنگی (ك) پشت (غ) بخرێتەوە وەیا (خ) بهێندرێتە وارەی (ك).

هەردوو دەنگیش بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە لەناو توێژ و کۆتایی وشەوەش دێن وەك (ئاغ، ئاخ، ڕۆخ، پوخت، سیخوڕ - داغ، باغ، راغ، جغز شەغڵ..).

د. ئاورەحمان کە دەڵێ هەمزە فۆنیم نییە دەبوو ئەو زمانانەی بەلای خۆیەوە هەمزە تێیاندا فۆنیم نییە دەستنیشانیان بکات چونکە دەشێ دەنگێك لە زمانێکدا فۆنیم بێت و لە یەکێکی دیکە هەر پەیدا نەبێ. بەنموونە دەنگی (ض) هەر لە عەرەبیدا فۆنیمە. وەك دەزانم لەلای مامۆستاکانی ڕۆژئاواش هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیمە. لێرەدا جیاوازییەکی بنجی هەیە لە نێوان فۆنیمبوونی (ض، هەمزە) لە عەرەبیدا: هەرچی دەنگی (ض)ە تایبەتی عەرەبییە، بەلام کە هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیم بێ و هەمان دەنگیش لە کوردی و غەیری کوردیدا هەبێ بۆچی لەوانیشدا فۆنیم نەبێ؟

د. ئاورەحمان لەو بەڵگانەی بۆ فۆنیم نەبوونی هەمزە هێناوینەوە گۆڕانی دەنگی هەمزەیە بەبزوێن وەیا تێچوونیەتی:

ئەم بەڵگەیە لەجیاتی من وەرامی خاوەنەکەی دەداتەوە نەك پەخەی من و هەمزە دەگرێت چونکە لە کوردیدا کە دەماودەم بەلێژگەی مێژوودا بێ تۆمارکردن هاتۆتە خوارێ سوانی دەنگ و گۆڕانی بەدەنگێکی دیکە دیاردەیەکە زەق زەق لە چاوان دەچەقێ. ئەو زمانانەی نووسینی کۆنیان هەیە دەقی وشە و ڕستە و ئامێر و ئامرازەکانیان پارێزراون و دەبنە پێوانەی گۆڕان و سوانێکی لە ئاخاوتندا بەسەریاندا هاتووە. ئاخاوتنی ئێستاکەی فارسی کە بەسەر زاری فارسەکانەوەیە زۆر دوورە لە شێوە ئەدەبی فارسی (دەری) کە لە هەزار ساڵەوە پێی دەنووسرێت و پێشتریش لە سەردەمی ساسانییەکاندا پێ دەنووسرا زۆریش لە دەقەکانی ئەوسای ماون. جا ئەگەر بەراوردێك لە نێوان فارسیی ڕەمەکی و ئەدەبی وەیا عەرەبیی ڕەمەکی و ئەدەبی بکەیت دەزانیت چۆن تا ڕادەی سەرەوبن بوون لە یەکدی دوورن هەرچی کوردییە تەنها شێوە ئاخاوتنی بەمیرات ماوەتەوە لە شێوەی کۆنی کەمتاکورتێکی بێ بایەخ نەبێ بەدەست ناکەوێت. ئاوناوە لە ئاڤێستا و پەهلەوی وشەی ئەوتۆ دێت لە کوردی ئێستاکەدا هەیە و لە فارسیدا نەماوە یا هەر نەبووە وەك وشەی (گوشن ئەسپ) بەواتای (نێرە ئەسپ) کە لەوێدا وشەی (گوشن) بەواتای نێر لە شکڵی (گون) لە کوردیدا بەردەوامە و لە فارسیدا نییە. لە فریزی (ئەنووشە ڕەوان) بەواتای (بێ مردن گیان - ئەمر-) وشەی (نووشە) کە بەواتای (مردن)ە لە کوردیدا بۆتە (نووستن) کە برای مردنە و لە فارسیدا وێنەی نییە.. لەو تەرزە کەمتاکورتە بەولاوە کوردیی کۆن وەجاغی کوێر بۆتەوە ئنجا کە بێینە سەر باسی قرتان و گۆڕانی دەنگ لە کوردیدا هەمزەی بەستەزمان تێدا ون دەبێ چونکە هەتا بڵێی دیاردەیەکی بەرفراوانە:

یەکێك لەو دەنگانەی بۆ سوان و تێچوون خۆش جڵەون دەنگی (ت) و دەنگی (د)ە. لە کرمانجیی سەروودا هەموو (د)ی دوای (ر) تێ دەچێت وەك (مرن - مردن، کرن - کردن..) لە سلێمانی ئەو دەنگە بەزۆری کلۆر دەکرێت واش دەبێ بەدوا (ن)دا دەبێتە (گ) هەندێ جاریش بیستوومە دەیکەنە (و) وەك کە دەگوترێ (کاك ئەحمەو - لە جیاتی ئەحمەد-). وشەی (مرۆ) و (مەرد) لە بنەڕەتدا یەك شتن.. دەنگی (ت) لە (د)یش خۆش جڵەوترە بەتایبەتی لە دوا دەنگی (س)دا وەك: (دەستگا - دەزگا، دەستك - دەسك، دەستێنێ - دەسێنێ (دەسەنێ)، دەست - دەس، ڕاست - ڕاس..).

وشەی (هەڵ بستە) بۆتە (هەستە) بەتێچوونی (ڵ، ب) وەیا (هەڵسە) بەتێچوونی (ب، ت).

وشەی (ئێسقان)ی سلێمانی کە لە (استخوان)ی فارسییەوە نزیکە لەبەری سۆران بۆتە (ئێسك). (هشەترە پاونە)ی سەردەمی هەخامەنشی بۆتە (شارەوان). لە زۆر باردا (فرۆشتن، کرۆشتن) دەبێتە (فرۆتن، کرۆتن). لە نموونەکانی پێشووتردا دیتمان چۆن دەنگێك بەدەنگی نزیکی خۆی دەگۆڕێت، یەکێك لەوانەش دەنگی هەمزە بوو.

بێگومان مەیلی مرۆڤ بۆ ئاسانکردنی ئاخاوتن، بەرەو سواندنی دەنگ و سووکتر دەربڕینیەوە دەبات هەر ئەم هۆیەیشە وەها دەکات ڕێژەی ناوی کارای تێنەپەڕ لە زۆر شوێنی کوردەواریدا لەجیاتی (و) کە دەنگێکی قورسە (ی) بۆ بەکار بهێنن کە لەو سووکترە ئیتر لە جیاتی (نووستوو، ڕۆیشتوو، هەڵستاو) دەڵێن (نووستی، ڕۆیشتی، هەڵستای-). بەری سۆران کە لامی قەڵەو دەکەن بە (ر)ی لاواز لەبەر ئەم هۆیەی سووککردنی دەریبڕینە. هەڵبەت دیارە (داخێوێ) لە (دەناخێوێ) سووکترە هەروەهاش (بەرداش) لە (بەردەئاش) و (سەراو) لە (سەرئاو) هەروەك (هەستە) لە (هەڵێستە) سووکترە.

ئەم تەرزە بەڵگەیە کە لە ئاست هیچ دەنگێکدا نەکراوەتە هۆی بڕیاردان لەسەر فۆنیمەنەبوونی هەر بۆیە دێتە حیسابەوە کە لە سەرەتاوە بڕیار دراوە هەمزە فۆنیم نییە، سەرەڕای ئەوەی کە بەدەنگی وەك خۆی (هـ) نەگەڕاوە تا یەکچوونیان ئێگا ڕابکێشێت و هەنگاوی دوایین بۆ بڕیاری ئیعدامکردنی ئەختێك بوەخرێ.

بەڵگەی گۆڕانی دەنگ وەیا تێچوونی بۆ ئیسباتکردنی فۆنیمەنەبوونی ئەو دەنگە بەتایبەتی لە کوردیدا کە زۆر لە دەنگەکانی دەسوێن و تێ دەچن، دەبێتە هۆی ئیعدامکردنی زۆربەی فۆنیمەکانی چونکە نابێ (قیامەت هەر لە بەرخی مەلا ڕابێ) و تەنها هەمزەی پێ ئیعدام بکرێ. بەشێك لە زمانەوانی کورد لە زاراوەی هەمزەش وەتەنگ دێن هەروەك لە زاراوەی (کسرة، ضمة، فتحة)ش قەڵسن، گوێیا ئەمانە پاشماوەی سەردەمی دواکەوتنن، کەچی هەر چوار زاراوە وێڕای ئەوەی کە مەبەست دەبێکن قسەش کورت دەکەنەوە. لە زمانەکانی ڕۆژاوادا وشەیەك نییە (هەمزە)ی پێ بناسرێ، لە هیچ زمانێکی غەیری عەرەبیشدا زاراوەی هێندە کورت و سووك نییە کە کورتە بزوێنەکانی پێ بناسرێتەوە. ئێمە دەڵێین (کورتە بزوێنێ واو بێ) بۆ فەتحەش

هیچ زاراوەمان نییە چونکە فەتحە کورتکراوەی ئەلف نییە. ئەمانە دەڵێم بۆ ڕاگەیاندنی ڕەوری لایەنی نەفسیی مرۆڤ لە باسەکانی زانستی ڕووتدا.

ئەو بەڵگەیەی گۆڕانی دەنگی هەمزە لەو وشە عەرەبییانەدا کە دێنە ناو ناخاوتنی کوردییەوە کە گۆیا ئەویش فۆنیمنەبوونی هەمزە نیشان دەدات تەنها لەو حاڵەدا قبووڵ دەکرێ کە دەنگی هەمزە لە کوردیدا نەبێت چونکە ئێمە کە لە ناخاوتنی خۆماندا دەنگێکمان هەبوو و لە وشەسازیدا بەکار هات و بووە پێکهێنەری وشە و دەستەواژە و بەنەمانی واتا ئەما، چ پایەی کەم نابێتەوە بەوەدا کە لەبەر قورسایی دەنگەکە وەیا لەبەر شوێنی لە وشەدا بسوێت و بگۆڕێت چ لە وشەی کوردی بێت و چ لە وشەی بێگانە بێت. نموونەکانی کە د. عەبدوڕەحمان لە عەرەبییەوە وەری گرتوون (دائم - دایم، دائرة - دایەرە، مسئلة - مەسەلە، بئر - بیر) هەموویان هەمزەکەیان لەناو وشەدایە کە ئەمە هۆیەکی کافییە بۆ گۆڕینی دەنگەکەی هەمزە وەیا سواندنی چونکە لە کوردی خۆیدا هەمزە لە ناو وشەدا دەرناکەوێ، ئنجا دەشزانین دەنگی (ی) سووکترە لە هەمزە، بەڵام چونکە لە وشەی (مسؤول)دا دەنگی (و) بۆ خۆی قورسە ڕۆشنبیری کورد هەمزەکە دەهێڵێتەوە و نایکا بە (و) هەرچی نەخوێندەوەشن بەزۆری دەڵێن (مەئسوول). لە وشەی (مەئیووس)دا هەمزە تێ ناچێ لە (ڕەئیس و مەرئووس)یشدا هەروەها..

ڕاستییەکەی هەموو کوردێکیش ناڵێ (دایەرە، دایم) بەڵام بەتێکڕایی دەڵێن (قایمەکاری..). ئەمانە هەموو واز لێ بێنە و سەیرێکی ئەو وشە عەرەبییانە بکە کە بەهەمزە دەست پێ دەکەن وەك (ئەمیر، ئەسیر، ئیسهات، ئیستراحەت، ئەحەی ناسر، ئوستاز، ئومەت..) لە هیچیاندا دەنگی هەمزە ناسوێت و ناگۆڕێت چونکە لە بەرایی وشەوە دێت کەچی چونکی دانیشتووی سلێمانی حەز لە (یۆ..) ناکەن بەزۆری دەڵێن (وێسف، وێنان، وێنە ناوی گۆڕاوی - یۆنە -) دوور نییە وشەی (وێڵ و تەرتیب)یش لە (یۆڵ و تەرتیب)ەوە هاتبێت کە وشەکە تورکییە بەواتای (ڕێگە). ئەو وشە عەرەبییانەی هەمزەیان لە کۆتاییەوە دێت، بەسەر زاری کوردەوە هەمزەکەیان لێ دەسوێت وەك (رجاء، وفاء، بریء، ناشیء) کە دەبنە (ڕەجا، وەفا، بەری، ناشی) چونکە ئەگەر کوردیش بانایە بێ هەمزە دەبوون.

سەیر لەوەدایە ناخێوەری ڕەمەکیی عەرەب لە هەندێ ناودا (هەمزەکاری) دەکات و دەڵێت (ئەحمەد، ئەحسین، ئستیفن) کە لەمانەدا هەمزەکە زیادییەکە دەوری فۆنیم نابینێت وەك کە لە کوردیشدا دەگوترێ (عەولای عومەران) ئەو (ب)ە لە ناوی (عمر)دا

فۆنیم نییە چونکی واتا ناگۆڕێ یاخود کە (کسارە) دەکرێتە (کەستارە) دەنگی (ت) لەوێدا فۆنیم نییە.

ئنجا ئێمە لەبەر رۆشنایی واقیع و بیروڕای ئەو پرۆفیسۆرانەی هەمزە بەفۆنیم دانانێن و قورسکردن بەفۆنیم دادەنێن دەتوانین پرسیار و وەرامی ئەوتۆیی ئەرتیب بدەین:

ئایا لە کوردیدا هەمزە دەنگە؟

بەڵێ دەنگە.

ئایا کە نێ چوو واتای تێ دەچێت؟

بەڵێ تێ دەچێت.

ئایا کە بەدەنگێکی دیکە گۆڕدرایەوە واتا دەگۆڕێت؟

بەڵێ دەگۆڕێت.

ئایا بەسڕانەوەی ئەو دەنگە کوردی ناتەواو نابێ؟

بەڵێ ناتەواو دەبێ.

کەواتە ئەویش فۆنیمە وەك پ.ف.ل!

نەخێر فۆنیم نییە.

با بێینە سەر قورسکردن:

ئایا ئەو قورسکردنە بوونی سەربەخۆی هەیە؟

نەخێر.

ئایا مومکینە تێ بچێت؟

بەڵێ تێ دەچێت

کە تێ چوو واتا تێ دەچێت؟ دەگۆڕێت؟

نەخێر نە تێ دەچێت نە دەگۆڕێت.

ئایا کە زەروورەتی مانەوەی بەسەر چوو تێ دەچێت؟

بەڵێ لە زۆر باردا بەناچاری تێ دەچێت.

کەواتە فۆنیم نییە؟

بەڵێ فۆنیمە و دەبێ نیگاریشی هەبێ؟

تێبینی:

لەبارەی وشەی (هەناسە):

دوای لێبوونەوە لە نووسینی ئەم گوتارە ڕێکەوت گێڕامیەوە بۆ کتێبەکەی (فرهنگ ایران باستان) و لەوێدا بەسەر وشەی (أن - ئەن)دا کەوتم کە لە ئاڤێستادا بەواتای ئەنەفەس هەڵێنان هاتووە، لەوەوە زانیم کەرتی (هەن) لە وشەی (هەناسە)دا ئەو (ئەن)ەیە و هەمزەکەی گۆڕاوە بە (هـ) ئەک وەك من بەهەڵە بۆ شیکردنەوەی چووم... دەمێنێتەوە کەرتی (اسە) لە وشەکەدا کە نازانم لە چییەوە هاتووە.

ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٩٥، ١٩٨٢

تیر و پشکێ لە دەنگسازی

ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربانی ڕابوردوو، دۆستە بەڕێزەکانم د. کەمال مەزهەر و د. ناورەحمانی حاجی مارف سەریان لێ دام. لە لاڕێیەکی ناخاوتنەوە تاسەیەکی دەروونم سەرکەل کرد و گوتم. لەو جوداییی بیروڕای نێوان د. ناورەحمان و منیدا هەیە لەبارەی هێندێ لاباسی سەر بە فۆنەتیک، کە دەگێنشێتەوە بۆ لای ڕێنووسیش زۆر دڵ ناڕاحەتم. هەردوویان گوتیان دەربڕینی بیروڕای جودا کە بنیاتنەر و ڕوونکەرەوە بێ چالاکیی پیرۆز و سوودبەخشە. هەڵبەت منیش لەو باوەڕەدام کە پێویستە بیروڕا سەر وەدەر بنێ بۆ بەربیستن و دیتن، بە هەموو عومریشم پشتگیریم کردووە لە ئازادیی بیروباوەڕ هەر نەبێ لەبەرئەوەی بەزۆری خۆم لە بارێکدا دیتووە یەکێ لەسەر ئازادیی بیروباوەڕ کەوتبێ بەڵام ئەگەر بلوێ و بشێ خاوەن ڕاپەکان لەسەر یەک باوەڕ کۆ ببنەوە دەتوانن سوودی ڕوونکردنەوە و بنیاتنان پێکەوە بگەیەننە خەڵق، چەند سوودی دیکەش بخەنە پاڵ ئەو دووەوە یەکیان کەمکردنەوەی ئەرک و کاتە. دووەمیان سوود وەرگرتنە لە ئەرک کاتی پاشکەوتکراو لە مەیدانی دیکەدا. سێیەمیان چەپارەدانی ئاپۆرەی خوێنەرانە لە سەرسوورکێی نێوان بیروڕای جودادا. چوارەمیان سەرنج ڕاگرتنێکی خۆمە لە کێشەی جوداییی بیروڕا بەولای هەنگاوی تێ خوێندنەوەی سوود و زیانەوە دەڕوات دەچێتە ڕادەی ئەوەی بڵێم تەنساغی و خۆ بەدەست ئەخۆشییەوە ئەدان ڕاستییەکی وەها بنەڕەتییە پێی ناوێ بەراوردی بکەم لەگەڵ دۆزینەوەی دەرمان بۆ ئەخۆش. گەران بەدوا دەرماندا ناچارییەکی ڕەزاگرانە لە ئەخۆشییەوە بە ملماندا دێت: هەرگیز ناشێ حەز بەئەخۆشی بکەین هەر چونکە دواتر بۆ دەرمان دەگەڕێین. من لە گولانەیەکی هاراوتر لە زمان و باسەکانیانەوە نیگام بۆ کێشەی جوداییی بیروڕا دەکشێ وەک لە ڕووداوی ڕۆژانە و دەنگوباسی مێژووش دەدیترێ لێک توران و ترازانی خەڵق خۆش جڵەوترە لە تەبایی و ڕەبابیبان چەندین هۆی بایەخداری پەکبوون دەپێچرێتەوە بەرانبەر یەک هۆی کەم بابەخی لێکترازان. بەدەوری هۆندا بنۆڕە و بپرسە بۆچی ئەو خەڵقولاپە وەها دەستەوپەخەی یەکدی دەبن کە دەبوو لە ئاست هەڕەشەی ترسناکدا وەکو دەستەبرا بن.

ئەم تێبینییە پێشەکییانەم بۆیە بوو کە بزانرێ من لە مەسەلەی جوداییی بیروڕادا

بەسەر بابەتێکی تازەدا ناکەوم: پێشتر تێوەی ڕاماوم و بە زۆر لادا هەڵم گێڕاوەتەوە. ڕەنگە بەرەو دۆزینەوەی بنەمای خۆشجڵەویی لێکترازانیشەوە ماوەم بڕیبێ و پتر لەو کەسەی سەرنجی نەداببێتێ خۆمم زاڵ کردبێ بەسەر بڕیارە نافەرمجاییەکانیدا.

دوو ڕۆژ دوای ئەو سەردانە ژمارە (٩)ی گۆڤاری بەیانم چەنگ کەوت و دیتم گوتارێکی د. ئاورەحمانی تێدایە لە ژێر سەرەناوی (چەند وشەیەک دەربارەی وتاری «لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا») بەسەر بیروڕاکانی مندا دێتەوە کە پێشتر لە ژمارەی (٩٥)ی ساڵی (١٩٨٣)ی ڕۆشنبیری نوێدا بڵاو کرابوونەوە بەدەوری نووسینێکی د. ئاورەحماندا دەخولانەوە. لەوانیشدا گوتبووم ناڕاحەتم بەدەست جوداییی بیروڕا لە نێوانماندا. کە سەرەتاکانی گوتارە تازەکەی د. ئاورەحمانم خوێندەوە یەکسەر قسەکەی یەک دوو ڕۆژ پێشتری خۆمم بەبیردا هاتەوە و دەرلەحزە بڕیارم دا کۆنە قەناعەتەکەم لە پووچاندنەوەی کاری سطیهی جودایی بیروڕا بەکەر بێنم و بەنیازی مشتومالدانی ڕووبەڕەی بێگەردی برایەتیمان پاکانەیەک بۆ نووسینەکەی خۆم بکەم. لەبەر تیشکی ئەم نیازەدا خەریکی ڕوونکردنەوەی ئەو شوێنانەی کۆنە گوتارەکەم دەبم کە بەخت پاریدەی نەدان بەشێوەیەکی وەها ڕاگوێزرێنە ناو گوتارەکەی د. ئاورەحمان کە ئیتر لە منەوە ڕوونکردنەوەیان بێ ئەوێ لەگەڵ ئەوە و بەدەوری ئەویشدا تێبینییەکی خزمەتی بابەت بکات بە کاغەزی دەسپێرم.

لە کۆتاییی ستوونی یەکەم و سەرەتای ستوونی دووەمی گوتارەکەی د. ئاورەحمان، لاپەڕە (٦٢) ڕەخنەیەکی من لە دەستووری دەقگرتووی بەمەلومەرجی ناو کتێبان و بڕیاری یەکجارەکیی بەرنامان نیواونیو ڕاگوێزراوە و لەسەری نووسراوە. بۆ ئەوەی تەواوی هەڵوەستم ڕوون بێ ئەم یەک دوو دێڕەش دەخەرێنەوە سەر قسەکانی ئەو شوێنەم. «وەیا لە بارێکی دیکەدا بەشێکی ئەو هەڵانەی گەشتی بێ ڕابەر بە مرۆڤی وەکو منی دەکات بە ڕۆشناییی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێنەوە». من مەترسیی دەستووری قەراردادە و گەشتی بێ ڕابەر، وێکڕا لە حیسابمدا بوون، پاڕانەوەشم بۆ گەشتی بێ ڕابەر لەوەوە دێت کە بیروڕای ئەو تەرزە گەشتە، بەعادەت، دەمرێتەوە بۆ بەر ڕووناکیی دەستووری ناو کتێبان.

لە ئاست ئەو وەرام و بەسەرداچوونەوانەی کە د. ئاورەحمان لە ستوونی سێیەمی گوتارەکەیدا دەیانخاتە ڕوو دەبێ بزانرێ هەرچی ڕایەکی من لەوێدا وەرامی درابێتەوە بە ئەسڵ لە نووسینەکەمدا ڕووی لە ڕابەرە فۆنۆلۆجیستەکانی ئەورووپا بووە. لەو

باسانەدا کە شێوەی عومومیان هەیە موناقەشەی سەرچاوەکانیان دەکرێ. بە نموونە کە داروین بیروڕای خۆی لەبارەی گیانلەبەران دەردەبڕێ یەخەگیری باوەڕی ناو کتێبە ئاسمانییەکان دەبێ نەک تاک تاکی ئیماندارانی. من کە دەڵێم هەمزە فۆنیمە و کەسرە موختەلەسە پێداویستی دەنگسازییە ئەگەر بەڵگەدانۆرینیشم لەسەر حیساب بکرێ هەر ڕووبەڕووی ڕابەرەکانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی دەبم. لە کوردەواریدا کەس پێشدەستیی لەو بابەتەدا نەکردووە تا ببێتە ڕابەری مامۆستاکانی ئەورووپا ، کە دەنگیشمان نابیستن. بە هەموو باوەڕمەوە وەهام زانیوە د. ئاوڕەحمان لە خوێندن وەیا گوێبیستبوونی تۆژینەوەی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجیی ئەورووپا هاتۆتە سەر ئەو ڕایەی کە لەبارەی هەمزە و کەسرە موختەلەسەوەی دەنووسێ پتریش بیرم بۆ ئەوە دەچوو کە بەخوێندن پێی گەیشتووە قەت بەدڵمدا نەدەهات کەسی وڵاتی خۆمان کە هێشتا تەقەی فۆنیم و فۆنەتیکی تێدا زۆر بەرز نەبۆتەوە لە پلەی خوێندن وەیا دوای خوێندنیش، بێ سۆسەکردنی سرکە و کورکەی ئەورووپا، گەیشتبێتە بیروڕایەک کە هەر نەبێ بەڕواڵەت عەکسی هەست و پێزانینە بەتایبەتی لە کێشەی هەمزەدا، پرسیارەکانی سەر بەزمان و دەنگیش وەکو باسی کیمیا و فیزیا نین بەبەڵگەی مادی بۆ ئەو ڕابەرانە ساغ بووبێتەوە دەنگناسی، فەلسەفە، ڕێزمان، مێژوو، کۆمەڵایەتی بەتێکڕایی میتافیزیک... بەند نین بە ئەزموونگە (مختبر) تەنانەت کۆمپیوتەریشیان تێدا بەکار بێت بڕیارەکان لە هەست و هۆشەوە دەردەچن لە مەیدانی دەنگی زمانی کوردیشدا ڕایەری غەیری کورد ناتوانێ وەکو کوردێکی سەرنجدەر بچێتە ناو شێرازە و ڕایەڵی زمانەکەوە. ئەو نموونانەی لە گوتاری ئێمەماناندا دێنەوە درەنگ بەخەیاڵی بێگانەدا دێت یان هەر نایەت.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٦٣) ئەم قسەیەم خراوەتە نێوان دوو کەوانەوە «ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لەبارەی فۆنیم ئەبوونی دەنگ دواین هەر ئەوەندەیە کە د. ئاوڕەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە» بەدوا ئەوەدا دەنووسێ «ئەو چەند دێڕە کەمەی من تنۆکێکە لە دەریایەک».

هەڵبەت من ناشێ مەبەستم ئەوە بووبێ کە لە قسەکەی د. ئاوڕەحمان دەفامرێتەوە چونکە هیچیشم نەخوێندبێ و لێک نەدابێتەوە عومرەکەم لێی ئاوەشێتەوە شتی وەها سەراوێلکەی هەزارم مەبەست بووبێ. منێکی ئەلفوبێ فێر بووبم چۆن وەهام لێ ڕەچاو دەکرێ! مەبەستم، لە زەمینەی داسەپاندنی ناساندن و سنووردانان بۆ واتای

نیم شتێکم نەبیستووە و نەخوێندووتەوە دژی ئەو ڕاگەیاندنە بێ کە نووسینەکەی د.
ڕەحمان بەدەستییەوە دەدا قامووسیش دوو دێری کورتی بە تەعریف هێناوە بۆ
نیم. کە دەگوترێ یان کە من دەڵێم زەوی ئەستێرەیەکی بچووکە بەدەوری ڕۆژدا
خولێتەوە نەهاتووم بڵێم زانستی جیۆلۆجی و فەلەك و بایۆلۆجی هەزار کتێبیان
سەر دانەندراوە. د. ئاورەحمان خۆیشی نەینووسیوە چی دیکە لەو دەریایەوە
ڵێنجێ لەبەر بێ لزوومی.

هەر لەو ستوونەدا بەسەر قسەیەکمدا دێتەوە کە گوتوومە بەشێکی کۆنسنانتی کپ
ڕانەن بەبردنەژوورەوەی هەواش پەیدا ببن ئینجا دەڵێ «بەڕاستی ئەم تاقیکردنەوە
یەی مامۆستا مەسعوود بە هیچ چەشنێك لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیکدا ناگونجێ.» من
دوا ئەوەی تاقیکردنەوەکەم باس کردووە گوتوومە: « لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە
ـگانە کە برای دەنگی سروشتیش هیچ کامێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی
کە بەدوا خۆیدا بهێنێ و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە
یدا بکات چونکە ئاوازە لە پێکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت، هەر بۆیەیشە
ڕازەدار بەرەو ئاوەوە پەیدا نابێ». خوێنەر دەبینێ من نرخی ئەو دەنگانەم زانیوە
ەکسی هێنای قسەکانی د. ئاوڕەحمان و ئەو هێندە قسەیەم کە ڕای گوێستووە بۆ
ر گوتارەکەی. ئینجا ئەگەر لزووم نەبێ بگوترێ دەنگی (هـ) کە بەرەو ئاوەوە پەیدا
بێ فۆنیم نییە دەبێتە عەیب لەو ڕابەرە زلانەی فۆنۆلۆجی پێمان بڵێن فیکە و لرخە
نیم نین. لە کدوولەی تەریشدا کەس بەتەما نەبووە بڵێ ئەمانە فۆنیمن، نەك هەر
نیم نین، بەڵکو کەس بەخەیاڵیدا نایێ دەنگی زمانین. تەعریفی فۆنیم و دەنگی
انی بەسن بۆ ناساندنیان یاخود هەر نەبێ لرخە و فیکە و کۆکە لە خەیاڵان
ەکێنێتەوە.

کە باسی لرخە و فیکە هاتە ئاوەوە تەجرەبەکەی من دەبێتە هەنگاوێکی
ونکەرەوەتر چونکە هەر نەبێ دەنگی (هـ، ت، ف)ی بەرەو ئاوەوە لە دەنگی ئاخاوتن
کەن، سەرنجدانیشم لەو ڕاستییە کە ئاوازە لەو دەنگانە پەیدا نابێ وردبوونییەکە
سوودی دەنگسازی تەواو دەبێ. وا ئێستا دەڵێم ڕستەی (بەبرای خۆم بڵێم) تاقی
ەوە لەگەڵ خۆتدا لە ڕێی بردنە ژووری هەواوە گوێت لە شتێکی مەفهووم دەبێ، بەلام
بەئاخاوتن حیساب دەکرێ و نە دەنگەکانیشی فۆنیم وەیا دەنگی زمانین. ئێبینیی
کە زۆرن وەکو (قسەی تووتی، ئەو دەنگەی لە مهاوەی پشیلەدا بە «میاوە دەچێ،

دەنگێکی حیلەی ماین کە بانگهێشتی جانوومکەی دەکاتەوە لەو شوێنەی قورگییەوە دەردەچێ کە دەنگی «ح» لە قورگی بنیادەمەوە دەردەچێ) هەموویان لە فیکە و لرخە شیاوتری قسە لێوە کردنن. پسپۆڕی زۆر شارەزای مۆنتاژی دەنگ دەتوانێ لەو دەنگانە وشە پێکەوە بنێ. لە قەوانێکی کۆنی (سامی شوا) کە بەکەمانچە، لە ژێر عینوانی (العاصفة – غرق المسافرین – ألام واحزان موسیقی) بڕی کردبۆوە گوێت لە یەك دوو وشەی مەفهووم دەبوو کە بە کەمانچەکەی دەرکاندبوونی. هەڵبەت ئەمانە هیچیان نە ناخاوتنن و نە فۆنیم و نە دەنگی زمانی، مەگەر تەعریفێکی تازە لەو بابەتانە دەرچێت و بیانگرێتەوە. لەوەوە رێم دەبێ وەرامی پرسیاری د.ئاورەحمان بدەمەوە کە دەڵێ: «مرۆڤ بۆ عەکسی واقیع بوەستێ سەرەڕای ئەوەش خۆی بۆ هەناسە سوار بکات. ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان ئەو جۆرە قسانەیان بکردایە دەبوو هەڵوێستی مامۆستا مەسعوود چی بوایە؟».

لە وەرامی ئەو پرسیارەدا دەڵێم من بۆ سەپاندنی واقیع هاتم عەکسی واقیع وەستام نەك بۆ لەقاندنی. زاناکان هەناسە ڕاگرتنیان تاقی کردەوە تاکو بزانن گیانلەبەر چەند دەقیقە بێ هەناسە هەڵێنان دەژیت خۆ ئەوانیش عەکسی واقیع ڕۆیشتن. دێن حاڵەتی بێ کێشی پەیدا دەکەن عەکسی هەموو یاسا و دەستووری مادە ئینجا ئەگەر بگوترێ ئەم تاقیکردنەوانە بۆ پاراستنی ژیان و گەشتی نێو ئەستێرانە منیش دەڵێم تاقیکردنەوەی من زرە دەنگەکان دەخاتە پاڵ فیکە و لرخە و مڵچەی زمانەوە هەتا کەلەبەرێکی ئەوان بگرێ لە مەیدانی دەنگناسی و دەنگسازیدا. ئەمما ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان قسەی وەهایان بکردایە [ڕەنگە کردبێتیشیان و ئێمە ئەمانبیستبێ] دەمگوت: دەك زارخۆش فۆنۆلۆجیست کە زمانت لە لرخە و فیکە هەڵئەنگاوت بۆ بەرەژوورتر، چ ڕێگەی دیکەش شك نابەم پێیدا بڕۆم.

لەبارەی بیروڕام بەرانبەر مامۆستا ڕابەرەکان کە لەو گوتارەدا وەها لێك دراوەتەوە گۆیا من قەدریان نازانم، لێرەدا دەڵێمەوە من دژی ڕابەرێکم ڕێ بە قوتابی نەدات بیروڕای خۆی هەبێ. مامۆستا هەقیەتی و واجیبیەتی ڕای خۆی بە قوتابییەکانی بڵێتەوە، پێویستیشە لەسەر قوتابی ڕای مامۆستا بزانێ، لەوە بەولاوە بێ ئینسافییە لە مامۆستاوە دەنگی قوتابیی چاوساغ و بیرتیژ خەفە بکات. گریمان من مامۆستای دەرسی فۆنۆلۆجیم و لە سوختەکانم ئەسەلماند بڵێن هەمزە فۆنیم نییە و ساڵەوساڵ لە ئەزموون خستمن هەتا لە فێرگە دەرکران ئاخۆ لێم ڕازین؟ چ ئینسافێکم بەکار هێناوە؟

ماموستایەك بە هەڕەشەی نومرە شكاندن سەر بەقوتابی دابنوێنێ بۆ ئارەزووی خۆی، كە دەسەلاتی دنیایی هەبوو بەپێی سنووری ئەو دەسەلاتە لە خراپە زیاد دەكات. د. ئاورەحمان كە لە ستوونی دووەمی گوتارەكەیدا دەڵێ «بەلام وەنەبێ بەو چراخانە و راستەشەقامەدا كوێرانە مل بنێم، بەڵكو باش سەرنجی لێ دەدەم و رای خۆمم زۆرە. ئەگەر وا نەبوایە هەڵبەت چەند جار رەخنەم لە رابەران و ماموستایانم قەناتی كورد و چەركەزی بەكۆ و كەریمی ئەیوویی ونی. ئا سمیرنۆڤا نەدەگرت». ئەم قسانە راستن، بەلام سەرنجێكی لێوە هەڵدەستێ.

١- من نەمگوتووە د. ئاورەحمان لە ئاست رابەرەكانیدا چاونووقاو بووە ناشزانم چۆنی قوتابییەتیی بەسەر برد لە زەمینەی رەتكردنەوەی رای ماموستاكانی.

٢- هەموو قوتابییەك ئەو لەخۆبوردووە نییە بەگژ رای ماموستاكەیدا بچێتەوە.

٣- د. ئاورەحمان لە دوای دەرچوونی ئەو بیروڕایانەی دەربڕی كتێبەكەی كە ئەوان رایانەی تێدان لە ١٩٧٦ لە بەغدا چاپ كرا.

٤- ئەگەر قوتابی ناچار بوو لە نوترووحەدا بیروڕای ماموستا بچەسپێنێ دواتر زەحمەتە لێی پاشگەز ببێتەوە، چونكە شەهادەكەی پێ سووك دەبێ.

٥- راهاتنی قوتابی بۆ ماوەی (١٥- ٢٠) ساڵ بە گوتنەوەی بێ رەخنەی بیروڕای سەلمێندراو گەلێك مۆم لە مێشكیدا دەكوژێنێتەوە. هاوڕێی منداڵ لەگەڵ هاوزای خۆیدا بە تەنسیرە چ جایی لە سایەی دەسەلاتی ماموستایدا.

٦- بەستراندنەوەی گوزەران و چارەنووسی خوێندكار بە بەرنامەی سەلمێندراوی ئینجیلی، بەرەو ئەزۆكیی فكریبەوەی دەبات بەتایبەتی لەو مەیدانە هەستیارانەدا كە پێوەندییان بە فەلسەفەی ژیانەوە هەیە.

٧- كە رێگە لە بیری سەربەخۆ بەسترا چاپخانەی ئەوتۆش نامێنێ بتوانێ بیری سەربەخۆ لە چاپ بدات و بڵاوی بكاتەوە.

٨- نەك قوتابی بەڵكو ماموستای زانكۆ لەسەر بیری ئازاد دووچاری وەستاندنی (ترقیەی علمی) بووە د. ئاورەحمان خۆی لەمە ئاگادارە.

مەسەلەی پاشگەزكردنەوەی گالیلیۆ لە بیر رووناكەكانی بەهەڕەشەی دادگای كەنیشتە هی لەبیركردن نییە، سووتاندن و حەپسكردنی فلان و فلانیش لە بیرئازادانی كۆن و نوێ هەر وەها. ماموستایەكی بەهەڕەشەی نومرە شكاندن

قوتابییەکانی بتۆقێنێ دادگایەکی بچووکی کەنیستەی بەر لە (٥٠٠) ساڵە. لە خۆزایی نەبوو برناردشۆ ئامۆژگاریی قوتابیی زانکۆکانی بریتانیای کرد کە هۆشی خۆیان تەسلیم بە مامۆستاکانیان نەکەن. وابزانم لەمەوبەر قوتابیی ئینگلیز فێر دەکرا بڵێتەوە ئیمپراتۆریەتی بریتانیا خەریکی خزمەتی مرۆڤایەتییە. ئازادیی بیروباوەڕ بەر لە هەموو شتێك ڕێدانە بەلایەنی بێ هێز بۆ خۆ ڕوونکردنەوە هەرچی لایەنی بەهێزە خۆی ڕێ بەخۆی دەدات پێشم مەڵێنەوە مامۆستا قەناتی و ئەو بەڕێزانەی ناویان بردرا لەوانەن ڕێی بیری ئازاد بە قوتابی دەدەن. دەشێ ئەوان باغەڵ فەراخ بن بەلام کێ بەرباری ئەو متمانەیە دەبێ لای مامۆستایەکی دیکە ئەگەر لە سەرەتاوە ئازادیی بیرورا نەبووبێتە دەستوور. دەشێ. چونکە ئەجرەبەی من لەو هەرێمەی ئازادیی تەعبیر و سەپاندنی بیندریژتر و هەمەچەشنەتر بێ لەو جیلەی بەدوا مندا هات من دڵگەرمانەتر لێوەی دەدوێم تاکو تەوتوزیم گەیاندە مەیدانی قۆنەتێك. بەبەخشن.

لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٦٧)دا د. ئاورەحمان چەندین نموونەی هێناوەتەوە لەو وشانەی دەنگی (هـ) کەوتۆتە ناو توێژیانەوە ئەو وشانە هەندێکیان نموونەی دروستن وەك. بەهرە، بەهار، نهێنی.. بەلام لێرەدا مەسەلەکە پێویستی بە ڕوونکردنەوەیەکی نەفەسدرێژی زۆر لایەن هەیە.

أ- لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە (٣٠) ژمارە (٩٥) ڕۆشنبیری نوێ گوتوومە «دەنگی (هـ) لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووا بەدەگمەن نەبێ لە ناو توێژی وشەدا نـەهـاتووە وەك (نـەوتم، سەربـەوردی..) هـەرچەند بـە تـەواوی لـە زاری کرمانجیی سەروودا دەنگی (هـ)م بەتاقی نەکردۆتەوە بەلام وا بزانم لەوێدا دەنگی (هـ) هەم بەوەستاوی و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە کرمانجیی سەروودا مەیلێك هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت (لە) دەکرێ بە (ل) ئەمەش تا ڕادەیەك لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە».

دیارە من چیم گوتووە. (١) دەنگی (هـ) لە کرمانجیی خوارووا بەدەگمەن دەکەوێتە ناو توێژی وشەوە. (٢) لە کرمانجیی سەروودا هەم بە وەستاوی لە بەرایی وشەوە و هەم لە ناو توێژی وشەدا دێت. لە نموونەکانی د. ئاورەحمان ئەو بەشەیان لە بنەڕەتدا لزوومی نییە کە دەیەوێ نیسباتی هاتنی دەنگی (هـ) بەوەستاوی لە بەرایی وشەدا بکات چونکە هەموویان بەکارهێنانی کرمانجیی سەروون منیش دانم بەوەدا هێناوە

دواتریش بۆیان دەگەڕێمەوە.

وەك بە لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ، کەمبوونی دەنگی (هـ) لە ناو توێژ و بڕربوونی لە کۆتایی وشەی کوردیدا دیارترە تا زمانی فارسی... هەموو وشەی وەکو (ناگاه، پناه، راه، دەه، دیە...! لە زمانی کوردیدا (ناگا، پەنا، ڕێ، دە). دەتوانین بڵێین لە کوردیدا دەنگی (هـ) بارتەقای هەمزە بە کۆتایی وشەوە نەماوە فارسیش لە چاو پەهلەوی و هەخامەنشی و ئاڤێستا (هـ)ی کەم بۆتەوە بە نموونە لە پەهلەوی پاشگری ناوی مەعنا (یە) بووە لە فارسی و لە کوریدا بۆتە (ی)، وشە هەبووە لە پەهلەویدا بە (هـ) دەستی پێ کردووە لە فارسیدا دۆڕاندووەتی وەك..

هـان	أن
هرم	خرم
همـانـاك	مـانند
هوسکارت	سکالید
هـج	از
هنگار	انگار
هندیشیت	اندیشید
هندوهـ	اندوهـ
هندرز	اندرز
هنداخت	انداخت

بنواڕە واژەنامەی کۆتایی کتێبی "کارنامە اردشیر بابکان، بهرام فرهوشی".

دیراسەیەکی تەواوی دەنگی (هـ) لە کوردیدا بکرێ چاکتر بۆمان دەردەخات کە تێپەڕدنی لە ناو توێژی وشەدا دیاردەیەکی مێژوویی و بنچینە لە کۆتایی وشەشدا وەك نەبوویێ وەهای لێ بەسار هاتووە. بەشێك لەو نموونانەی د. ناوڕەحمان هێناپوونیەوە وەك (بانگهێشتن، نەهات، نەهێشتن، ناهەموار، بێهوودە، بێهۆش..) بەهۆی خێراپێکردن کەوتوونەتە نووسینەکەوە دەنا د. ناوڕەحمان وەك بەدیهیە دەزانێ نموونەکان بابەخیان نییە چونکە کەرتی پێشەوەیان لەلاوە هاتووە بۆ سەر ئەو وشانەی دەنگی (هـ)یان لە بەراییدایە. لە ئەسڵدا (هێشتن، هات، هەموار، هوودە،

هۆش..) بوون و کرانە وشەی لێکدراو [وەك بانگ هێشتن] یان داڕێژراو. ئەم نموونانە سەرلەبەری قسەی د. ئاورەحمان دەربارەی نەهاتنی دەنگی هەمزە لە ناو تویژی وشەدا هەڵدەوەشێنن چونکە چەندێکی بنەوێ وشەی وەکو (دەست ئەستوور، ئانەمین، بێ ئەمەك، بەئێش، تێئالان، خۆئەنگێوە، چاوئازا، بێ ئۆقرە..) دروست دەکرێت. بەهیچ کلۆجێکیش ئەو نموونە نادروستانە لەسەری حیساب ناکرێ.. هەر خوا سەهو ناکا. د. ئاورەحمان کتێبی لەسەر (وشە ڕۆنان) داناوە، ئیتر نموونەکان لە بەرانبەر باخەبەریی ئەودا لەخۆوە دەسڕێنەوە.

نموونەکانی.. (هژمار، هلفڕین، هلگرتن، هلهاتن، هنار، هرچ، هشیار، حزحزکەر) هەموویان دەچنەوە بۆ ئەو مەیلەی کرمانجیی سەروو بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە. ئەسڵی وشەکان (ئەژمار، هەڵفڕین، هەڵهاتن، هەڵگرتن، هەنار، هەرچ، [یان هورچ]، هوشیار، حەزحەزکەر) بووە. کەس بەخەیاڵیدا نایەت (هش) لە (هۆش)ەوە نەهاتبێ. وشەکانی (هنەك، حسلەت، حشت، عجران، عنکر، عرین) لێیان بەڵەد نیم و نایانزانم تاکو بۆ بنەڕەتیان بچمەوە. ئەوانیش لەسەر لایەنی هەڵە و سەهووی گوتارەکەی من حیساب ناکرێن چونکە قسەم لە زاری کرمانجیی خواروو بوو کرمانجیی سەروو دەنگی بەرایی بڕیبوزیشنی (بە، لە) و نیشانەی موزارعەتیش دەوەستێنن.

ب- دەنگی (ه) ناگاتە دەنگی هەمزە بۆ ئیمتیازی تایبەتی کە لە دەنگەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە. هیچ دەنگێك نییە وەك هەمزە بەژێ دەنگەکانەوە نووسابێ ئاوازەدارەکان تەنها ئاوازیان لە ژێ دەنگەکانەوە دێت.. دەنگی (د) زمانی - ددانییە (ن) زمانی - لووتییە، (م) لێوی - لووتییە.. هتد. چونکە (أ)یش وەکو هەمزە خزماتیی هەر بە ژێ دەنگەکانەوە هەیە بۆیەیە وەها هەمزە خۆی پێ دەگۆزرێتەوە. هەر ئەم نزیکییەیشە لە نێوانیاندا کە ئەلفوبێی عەرەبی (٢٨) بێتە تۆمەز هەردووکیان بەیەك بێت بەخشیوە لەوەیشەوەیە نرخی دەنگی هەرە دوای (ئەبجەد) تێپەری نەکردووە لە (١٠٠٠).

ئیمتیازی هەمزە لە (ه) ئەوەیە هەمزە بە ژێ دەنگەکان دەکەوێتەوە هەرچی (ه)، وەك بای هەناسە بە هیچ شتێك ناکەوێتەوە دەنگی (ع) - وەك هەست دەکەم - جیرانی (ه)ە بەلام تامی هەمزەی پێوەیە بۆیەیە زۆر جاران وەکو هەمزە دەبێتە جێگری ئەلف یان دەبێتە هەمزە یان هەمزە دەبێتە (ع).. بە نموونە:

مابین	مەعبەین
دابە	دەعبا
ئەرز	عارد
عەسکەر	ئەسکەر
وعدە	وادە
سادە	سەعدە
مزرعە	مەزرا
کعبە	کابە
بەعقل	باقل
نعلەمی نەما	عەلەمی نەما
بەعەجلە	بەنەجلە
ئەژدەها	عەزیا
رابعە - رەعبە	رابی
دەعوا	داوا
دەعوەت	داوەت
مەعقوول	ماقوول
معامله	مامڵەت، مامڵە
معروف	مارف
مەعلوومە	مالوومە
معلم	مالم
عاشق و معشوق	ئاشق و ماشووق
ئەنبار	عەنبار

هەروەها دەنگی (ع) لەگەڵ (ح) بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە چونکە جیرانی یەکدین و بە زۆ دەنگیش دەکەونەوە. دزەییاتی و بەشێکی خەڵقی ناوچەی کۆیێ سەرلەبەری (ح، ع) بەیەکدی دەگۆڕنەوە. (عەمەد، حەلی) لە بەغدا دەمخوێند گوێم لێ بوو پیرێک سەموونی دەفرۆشت دەیگوت (سەموون عار - لە جیاتی حار) دەرکەوت بەقسەی خۆی

پێویە بۆیەیە ناوناوە بەیەکدی دەگۆڕێن وەك:

لحوال — هەوال

حرکە — هەرەکە

هفت — حەفت

حرام — هەرام

هەموو — حەموو

حیزە مەرۆ — هیزە مەرۆ

حەقیەتی — هەقیەتی

حقە — هۆقە

حەلوا — هەلوا

چۆڵ و هۆڵ — چۆڵ و حۆڵ

حەتا (حتی) — هەتا

حەولدان — هەوڵدان

حەمزە — هەمزە

بەهەواوە — بەحەواوە

زۆر زەحمەتە دەنگی (هەمزە، هـ، ع، ح) بە (ق، ز، ر، ش، ن...) بگۆڕێن، بشگۆڕێن لە ڕێی نادروستەوە دەبێ.

فۆنەتیك، کە من نەمخوێندووە و هەر بە لێکدانەوە و کەمتاکورتێکی خوێندنەوە -نەك خوێندن- تێی دەگەڵێم، دەبێ ڕێ بۆ ئەم دیاردانە دەربکات و ئەوەی لێی شارەزایە دەستوورەکانی بدۆزێتەوە وەیا بیانسەلمێنێ. بەهەمەحاڵ چونکە دەنگی هەمزە پتر لە هەمووان لە پێکی قوڕگ و زێ دەنگەکانەوە نزیکە [تەنها دەنگی نەلفی لێ بترازێ] ئیمتیازی وەرگرتووە و وەهای کردووە مامەڵەتکردن لەگەڵیدا جودا بێ لەگەڵ ئەمەشدا میللەتان بەپێی باری ئاخاوتن و گوێزەگوێز و گۆڕانی دەوروبەر و پێداویستیی هەمەجۆرەی ژیان و گوزەران و دەیان کاریگەریی دیکە دەنگی کۆن دەسوێنن وەیا دەیبارێزن، دەنگی تازە پەیدا دەکەن و بەیەکدییان دەگۆڕنەوە ڕا دەبێ

میللەتێک نازانێ دەنگی ناخاوتنی میللەتەکەی دراوسێی بلێتەوە. تۆ سەیری وڵاتی نێوان زێی گەورە و گچکە بکە کە پێی دەڵێن سۆران.. لە هەر زێیەکیان بپەڕیتەوە باری ناخاوتن دەگۆڕێ.. لە دەربەندی ڕەمکان ناوا بیت بۆ دیوی پژدەر فەرقێکی گەورە پەیدا دەبێ.. لە سلێمانی بەرەو هەڵەبجە برۆ لەهجە دەگۆڕێ، پێی ناوێ هەزار میل دوور بکەویتەوە یان هەزار ساڵ چاوەنۆڕی بکەیت بۆ گۆڕانی چۆنایەتیی ناخاوتن. ئنجا هیچ سەیر نییە زمانی کوردی لە ماوەی پتر لە دوو هەزار ساڵدا گۆڕان بەسەر دەنگەکانیدا هاتبێ و هێندێکی لێ سوابێ، وەکو ث، ذ، هی دیکەشی تێ کەوتبێ وەکو ح، ع، وەیا جێگەی دەنگ لە وشەدا لەق بووبێ وەکو هەمزە و (هـ) کە لە کۆتایی وشەدا نەماون و لە ناو تۆیژیش یا هەر نین یا دەگمەنن. زمانی کوردی نووسینی نەبووە لە کۆنەوە شایەدی بدا بۆ ئەو گۆڕانە مەگەر لە دوو ڕێگەوە بەڵگە بدۆزینەوە: یەکیان، لە بەراوردکردنی نێوان لەهجەکانی ئێستاکەی کە دیارە چەند لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە وەک کە لەهجەی بەغدا و توونس وەیا ئیسفەهان و تاران لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە. ڕێگەی دووەم ئەوەیە کە بچینەوە بۆ ئەو نووسینانەی شێوەی کۆنی وشەی زمانە ئێرانییەکانی پاراستووە. بە نموونە لە دوو کتێبی فرهنگ ایران باستان و مزدیسنا و ادب پارسی، ئەم وشانە و هی دیکەش دەدیترێن کە لە ئاڤێستا و لە هەخامەنشیدا دەنگی هەمزە لە ناو تۆیژی وشەدا هەبووە.

لە لیستەی وشەی ئاڤێستایی و هەخامەنشی و پەهلەوی، کۆتایی فرهنگ ایران باستان، نووسینی پور داود. لە لاپەڕە (٢٥٨) تاکو نیوەی لاپەڕە (٢٦٥) ئەم وشانە دەبینیت:

ئەئیریەنە - ڤەئیچە	مەئیتەنە
ئەئورڤەنت	مەئیفە
ئەئورووشە	مەئیشە
ئەپەئوشە	مەئیریە
پەئیتی	مەئونەیری
پەئیس	مەرەغو سەئینە
پوئورووش ئەسپ	مەئورو
تەئوورونە	ئەئیرە مەنە

ئرمئیتەئونە　　　ڤەئیریە

خشەترە ڤەئیریە　　　ڤیش هەئورڤە

خرەئوس　　　ڤونورروکەشە

دەئیس　　　هەئوشپەنگە

رەئیتیە　　　هەئوسرە ڤەنگە

زەئیرینە　　　هەئیج

زەئوررونە　　　هەئیپەت ئەسپە

زەئورڤا　　　هەئورلە

سپینتو مەئینیو　　　هەرونیڤە

ستەئورە　　　هوتەئوسا

فرەزەئینتی　　　هڤرە خشپەئیتە

گەئو　　　گەئوش

لە لیستەی وشەی پەهلەوی کە هەشتا وشەیەکی تێدایە تەنها یەکێکیان هەمزەی لە ناو تویژیدایە ئەویش (پشوش هئوروستان)ە دوای ئەمانە لیستەی فارسی دێت، ئەو وشانەی تێدایە کە ڕیشەی دەچیتەوە بۆ کۆنینە، هەر لە نیوەی لاپەڕە (٣٦٥)ەوە دەگرینەوە تا چواریەکی لاپەڕە (٣٧٠) تاکە یەك وشەی نییە هەمزەی تێدا مابێتەوە

لە کتێبی مزدیسنا و ادب پارسی، نووسینی فرەوشی، چەند وشەیەك هاتووە هەمزەیان کەوتۆتە ناو تویژەوە وەك..

دیانوەه «سانسکریتییە»　　　ل ٣٧

خشەئیڤە پەراویزی　　　ل ٤٨

هەئومە　　　ل ٤٩

هی دیکەش هەن بەلام لە لیستەی پێشووتردا هاتن. لە لاپەڕە (٩٠) هەمان سەرچاوە ئەم ڕستەیە هاتووە: مائازارەیونیش زەرەثوشترە ما پوئوروشەسپەهی ما دوگدوڤام نەئیتەرە پەئیتیش. واتە «مەئازارینە زەردەشت، نە پورووشەسپ نە دوغدو، نە مامۆستایان».

دوغدو دایکی زەردەشتە.

لەم وشانەدا ڕێنووسەکەمانم هێناوە سەر ڕێنووسی کوردی بۆ ئەوەی دەست لە شکڵی ئەو پیتە بدەم کە نرخی هەمزەی هەیە. هەرچەندە ڕێنووسی فارسی پشتی پێ تابەستری بەڵام چونکە لە زۆر وشاندا حەرفی ئەوتۆیان لە لاتینییەوە بە (ی) هێناوە کە ئەگەر وشەکە بۆ فارسی نووسرابایە ئەو حەرفەیان دەکرد بە هەمزە بۆیە باوەڕ دەکەم نووسینەکە ڕاست بێ بە تایبەتی چونکە زۆر ئەو پیتانەی بە هەمزە حیساب کراون چوکڵەیان بەسەرەوەیە بە نیازی نیشانەی جوداکەرەوە. فارسیش هێندەی کوردی دوژمنی هەمزەی ناو وشە نییە لەم ڕۆژانەدا گوێمان لە وشەی (هەمەنهێنی) دەبێ هەمزەی سەرلەبەری ئەو نموونانە دواتر سواون دەنگی دیکەشیان لەگەڵدا سوواوە (زەرەتوشترە) بوتە زەردەشت. (قەهیشتە مەندە) بوتە بەهمەن وشەی (گانوسپێنتە) بوتە گوسفند لە فارسیدا. لەم موناسەبەیەدا دەڵێم د. ناورەحمان لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٦٦)، لەبارەی تێچوونی دەنگی (هـ) لە وشەی (دەستهار - دەستار)دا نووسیویەتی «بەیەکەوەهاتنی سێ دەنگی کۆنسنانتی بێ ئاوازەی (س) و (ت) و (هـ) گرانە بۆیە یەکێکیان تێدا چووە». ڕاستە ئەم سێ دەنگە بێ ئاوازەن، سەرەڕای بێ ئاوازیی یەکەم و دووەمیان وەستاویشن، بەڵام دیسانەوە ئەم ڕاستییانە هۆی تێداچوونی دەنگەکەی (هـ) نین د. ناورەحمان چەند حاڵێکی سەرەکیی لەو دیاردەیەدا فەرامۆش کردووە.

١- وشەی پشت، هشت، چشت، تفت، فستق، فستوق.. هەموو سەرجەکانی (دەستهار)یان تێدایە و هیچ دەنگێکیش لەو سێ دەنگە بێ ئاوازەی لە هەر وشەیەکدا هەیە تێ نەچووە وشەی (ڕاستهاوێژ) سێ دەنگی (س، ت، هـ)ی تێدایە بارتەقای (دەستهار) لە وشەی (دەستکورت)دا دەشێ دەنگەکەی (ت) لە وشەی (دەست)دا بمێنێ و دەشێ تێش بچێ و وشەکە ببێتە (دەسکورت - وەکو دەسخور، دەسکوژ، دەسکرد..).

٢- لە وشەی (دەستدرێژ)دا دەنگی دوای (س، ت) دەنگی (د) کۆنسنانت و ئاوازەدارە ئەڤ کپ کەچی بەزۆری دەگوترێ (دەستدرێژ - وەکوو دەسڕەنگین، دەسماڵ، دەسنوێژ- دەزنوێژ، حەفرەنگ - حەفڕەنگ).

٣- لە وشەی (ڕەشهاوێژ)دا دوو کۆنسنانت (ش، هـ) بەدوا یەکدیدا هاتوون کە چی وشەکە دەکرێتە (ڕەشاوێژ) و (هـ)ەکە تێ دەچێ.

٤ - لە (شیربەهایی)دا تەنها یەك (هـ) لە نێوان دوو ڤاوڵدایە کە ئاوازمداریشن، ئنجا تێ چووە و سراوەتەوە و وشەکە بۆتە (شەربایی) وشەکانی (دەهاوێ، دەهێنێ)ش یەك (هـ)یان تێدایە لە نێو دوو ڤاوڵدا کەچی بەزۆری (داوێ، دێنێ) بەکار دێت. دەتوانم بڵێم مورزاریەی (هات) بینێتە (دەهێ) بەڵام نەکا ئیعتیراز بگیرێ بەوەدا کە سرانەوەی لە مورزاریەدا بەیەکجاری رێ نادا بە نموونە قبووڵ بکرێ لزووم نابینم (دێ، یەت) بەشایەد بگرم. وشەی دیکەش زۆرن لەم بابەتە.

٥ - لەو رایەی د. ئاورەحمان تەعلیل نییە بۆ هەڵبژاردنی دەنگی (هـ) بۆ تێدا چوون.. بۆچی نەگوترا (دەسهارِ دەتهارِ)؟ بۆچی دەبێ قیامەت هەر لە بەرخی مەلا رابێ؟

کەواتە هاتنی سێ کۆنسنانت دەخلی نییە بەسەر تێداچوونی (هـ) لە دەستهارِدا بەپێی سەرنجێکی لە دەنگەکانی کوردیم گرتبێ و دیاردەی دەنگی گەرووییم تێدا رەچاو کردبێ تێچوونی (هـ) لەو نموونانەدا دەچێتەوە بۆ سروشتی دەنگی (هـ) کە دەرووی لە دەرووی دوو دەنگی ڤاوڵی (ا، ی)وە نزیکە بۆیە لە زۆر باردا خۆی بە نەوان دەبەخشێ لە ئاست بزوێنی (و)دا وەها خۆبەختکەر نییە چونکە دەنگی واو لێویە و لە دەرووی (هـ)وە دوورە بۆیە کاری (هۆندییەوە) لە مورزاریەدا نابێتە (دۆنێتەوە) وشەی (دەهۆڵ، سەهۆڵ) کە بۆتە (دۆڵ، سۆڵ) بە سووانی عادەتیی (هـ)ەکەیان تێ چووە نەك بە قۆناغی (ماضی و مضارع)دا وەك (هات، دێ..) بە سەرنج دەردەکەوێ (هـ) پتر بۆ بزوێنی درێژ خۆبەر دەدات: هەرچی کاری (هەناردی)یە چونکە بەزۆری لە سەرەتاوە کراوەتە (ناردی) بۆیە لە مورزاریەدا دەبێتە (دەنێرێ) نەك لەبەر خاتری بزوێنە کورتیلەی دوای (هـ)ی (هەناردی) کە فەتحەیە. جارێ هەر وشەی (بەرەڵا)م بە بیردا دێت کە لە (بەر هەڵدراو)ەوە هاتووە و دەنگی (هـ) تێیدا خۆی بۆ فەتحە بەخت کردووە بەڵام چونکە وشەکە وەها شێواوە هیچی بەسەر هیچی نەماوە دەستووری لێ وەربگیرێ بۆیە هیچ دەلالەتێکی سەر بە (هـ) نابەخشێ. وشەی (هەنووم) هەر دەمێنێتەوە بە (دەهەنووم) نەك (دەنووم). لەگەڵ ئەمەشدا مەرج نییە دەستوورە باسکراوەکە بچێتە پلەی حەتمییەتی یاسای کیمیا و فەلەك چونکە ئاخاوتن بەلای (تجرید)دا بۆتەوە پتر لەوەی مادی بێ. بە نموونە کاری (هارِی) کە (دەستارِ)ی لێ وەرگیرا لە مورزاریەدا نابێتە (دارِێ). ئەگەر (هیچاندی)م لێ بسەلمێنن بەکاری رابردوو وەك کە لە نووسینمدا بەکارم هێناوە لە مورزاریەدا نابێتە (دیچێنێ) بەڵکو دەمێنێتەوە بە (دەهیچێنێ). وشەکانی (بەرهەڵست، بەرهەم، بەرهەتاو، بەرهەڵبینە، سەر هەڵقەنە..)

وەکو خۆیان بێ سووانی دەنگی (هـ) دەمێننەوە کەچی (هەریری هەڵهاتە، دەغڵی هەڵهاویتە) دەبنە (هەلاتە، دەراویتە) بەلام (دەرێنان، دەرهینان) و (هەلاتن، هەڵهاتن) و (هەلاویشتن، هەڵهاویشتن) هەموویان باون. بەهەمەحاڵ سروشتی دەنگی (هـ) و جیرانەتیی لەگەڵ ڤاوڵدا هۆی ئەم ئاڵوگۆڕەیە.

ئەم ڕوونکردنەوەیەش لە منەوە بۆ جوابەجێیی نییە.. دەنگناسانی کورد با سەرنجی لێ بگرن، ئەگەر بەرەو دروستییەوە بوو لە هەمووان پیرۆز بێ دەنا خەزنە نییە بەرۆشێ بۆ بخورێ چ تەعلیلەکەی د. ئاورەحمان ڕاست دەرچووبایە و چ ئەمەیان ڕاست دەرچێ وەیا دەرنەچێ هەردووکیان پێستوویانە لە ڕێی فۆنەتیکەوە دیاردەیەکی سووانی دەنگ ڕاڤە بکەن. بەوردبوونەوە لە تاقیکردنەوەی دەنگی دیکە بۆ تێچوون و تێنەچوون لەو تەرزە شوێنەدا کە دەنگی (هـ) تێ دەچێ پتر قەناعەت دەهێنین بەوەی کە سروشتی (هـ) دەوری هەیە لە تێچوونی بەنموونە هەرچی کاری هەیە وەکو (کێشای باری، پاراستنی، پێوای، ناڵاندی، ناشتی، وێرای، زانی، ڕازاندییەوە، پاچاندییەوە، تاسا، قاڕاندی..) لە موزارەعدا تاقیبان بکەوە دەبینی دەنگەکەی پێشەوەیان تێ ناچێ وەك کە (هـ) تێ چووە زەحمەتیی دەربڕین کە بێتە هۆی تێچوونی دەنگ لە وشەی وەکو (دەستکەوت، دەستگیران، دەستدرێژ، دەسترەنگین، حەفترەنگ...) دەدیترێ کە وشەکان دەبنە (دەسکەوت، دەزگیران – دەزگرە – دەسدرێژ، دەسرەنگین، حەفرەنگ..) لە هەمووشیاندا دەنگی (ت). کە لە ناوەندایە تێ دەچێ هێندێکیان، بگرە بەشی زۆری وشەکانیش دەنگی ناوەندارییان تێدایە.

ج– من کە لە گوتارەکەمدا باسی دەگمەنبوونی دەنگی (هـ)ی ناو وشەم کرد وەیا گوتم ئەویش و (ع – ح)یش لە بەراییی وشەوە دێن و ڤاوڵ بەدوا خۆیاندا دێنن مەبەستم ڕوونکردنەوەی باری دەنگی هەمزە بوو کە چۆن وەك دەنگێکی گەروویی دراوسێی ژێ دەنگەکان لە بەراییی وشەوە دێت لەوە بەلاوە ئەو دەنگانە چۆناوچۆنی بێن هەر فۆنیمن و وشە دروست دەکەن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ.. سوانیان بەسەردا دێت و بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە و هەرچی بۆ فۆنیم ڕەچاو کرابێ لەواندا دێتە جێ چ کەمایەتیش بۆ فۆنیم پەیدا نابێ کە لە بەراییی وشەوە بێت وەیا ڤاوڵ بەدوا خۆیدا بهێنێت. (دەنگی گەروویی) دیاردەیەکە هی ئەدیتێ نییە بەهۆی دراوسێیەتی دەنگەکەش لەگەڵ ژێ دەنگەکان تایبەتیەتیی جوداکەرەوە پەیدا دەکات، لەو بوارەشدا لە یەکەم پلەدا هەمزە دێت دووەم (هـ) پاش ئەوان (ع) ئنجا (ح) هەرچی

(غ – خ)ە پشکیان لە دراوسێیەتیی ژێ دەنگەکان نەماوە و بوونەتە دراوسێی بەینی (ح) و (ك)، سەرەی ئەو دەنگانەش بەمجۆرەیە: هەمزە، (هـ)، (ع)، (ح) ئنجا (غ)، (خ)، (ك).. من بەپێی هەستی خۆم وەهایان دەناسمەوە دەشێ پێش و پاشێك هەبێ بەلام باوەڕ ناکەم گرنگ بێ و دەستوور بگۆڕێ دوو دەنگی (غ)، (خ) بوونەتە برای دەنگە عادەتییەکان و لە هەموو شوێنێکی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا دێن.

ئەگەر بسەلمێنین هاتنی دەنگ لە بەرایی وشەدا بە قاوڵەوە و نەهاتنی لە ناو توێژ و کۆتایی وشەدا دەبێتە نیسهات بۆ فۆنیمنەبوونی دەنگەکە دەبێ دان بە شتێکدا بهێنین کە لەو مەیدانەدا قسەی ڕابەرە دەنگناسەکانی ئەورووپا بەجارێ هەڵدەتەکێنێ.. سەیری فەرهەنگێکی فرەنسەیی بکە و سەر بەو وشانەی داگرە کە بەپیتی (هـ) دەست پێ دەکەن دوو دیاردەی زەق دەبینیت یەکیان ئەوەیە سەرلەبەری ئەو (هـ)انە بزوێن بەدوایاندا دێت بێتەواوی وەکو هەمزەی کوردی و ئینگلیزی و فرەنسەیی و... تەنانەت (ئنجا، ئحم)یشیان تێدا نییە. دووەمیان ئەوەیە تاکێك لەو (هـ)انە ناخوێندرێتەوە و دەکوژرێن و بەشی هەرە هەرە هەرە زۆریشیان جێگە بۆ دەنگی هەمزە چۆڵ دەکەن هەر بۆیەش بوو گوتم (پیتی هـ) نەك (دەنگی هـ). ناوناوەیەکی یەکجار دەگمەن (هـ) لە ناو توێژی وشەی فرەنسەییدا دەدیترێ بەلام لەوێشدا هەر دەکوژرێ و جێ بۆ قاوڵی دوایەوە چۆڵ دەکات تەنانەت وشەی بێگانەی وەکو (مەهەراجا، ماهومەت – محەمەد)یش ئەو دەنگەیان تێدا دەسوێت بەکورتی هەر دەڵێی دەنگی (هـ) لە فرەنسەییدا پەیدا نەبووە و بە خۆڕایی لە فەرهەنگاندا نیگاری دەکێشن ئنجا ئەگەر هاتنی دەنگ لە بەرایی وشە بە قاوڵەوە نیسهاتی فۆنیمنەبوونی دەنگەکە بکات دەنگی (هـ) لە فرەنسەییدا سێ جاران لە فۆنیمبوون دەکەوێ جارێکیان کە لە پێشەوەی وشەوە لە ناوتوێژدا بەقاوڵەوە دەنووسرێ جاری دووەمیان بەوەدا ناخوێندرێتەوە جاری سێیەمیشیان کە خۆی بەقوربانی هەمزە دەکات، هەمزەیەکی پێی ڕەوا نادیترێ فۆنیم بێ. لە ئینگلیزیشدا وەك بارەها گوتم (هـ) لە بەرایی وشە بەقاوڵەوە دێت لە ناو توێژیشیدا دەگمەنە و هەمیشە قاوڵێشی بەدواوەیە لە کۆتایی وشەیشەوە نایەت مەگەر لە وشەیەکی وەکو har(hur) کە (هـ)ەکەی دوایی ناخوێندرێتەوە ئیتر چۆن هەقم نییە بڵێم ئەو ڕابەرانە چی بیڵێن لەبارەی هەمزەوە بایی فلسێکە. دەبوو تەعبیرێکی ناسکتر بهێنمەوە بەلام نووسەری زۆر گەورە تەعبیری یەکجار ڕەقتریان بۆ غەیری خۆیان بەکار هێناوە نەزاکەتی تەعبیریش حەقیقەتی باسەکە ناگۆڕێ بەرانبەر دیاردەی وەها

ئاشکرا ئەنویلی باسەلّدراوی ئەو ڕابەرانە بۆ بایەخ دەزانم.

لێیان ئاسەلمێنم ئەو (هـ)ەی کە وجوودی لەو وشانەدا نییە فۆنیمە هەمزەکەی کە بووە جێگریشی فۆنیم نییە. ئەو ڕابەرانە یان دەبێ بڵێن هەمزە و (هـ) بەجووتە فۆنیم نین و هیچی یان هەردووکیان فۆنیمن خۆ ئەگەر بڵێن بەجووتە هیچن من هەر لێیان ئاسەلمێنم. بۆ خۆیان قسەیەك دەڵێن لەبارەی ئەو دوو دەنگەوە تەنها هێزێکی تێدا بێت هەر ئەوەندەیە کە خۆی خۆی هەڵناوەشێنێتەوە لە چاو ئەوەی بڵێن (هـ) فۆنیمە و هەمزەش نا. ڕاستە بۆ فێڵە بۆ عەیبەکە ئەوەیە هەردوویان فۆنیمن لە ئینگلیزیدا هەردوویان هەن لە فرەنسییشدا هەمزە هەیە بەنەسڵ (هـ)ش هەبووە ئێستا لەسەر زمانیان سووك بووە لە لەهجەی بەرتەسکیش ماوە زمانی دیکەی دنیاش پڕن لە هەمزە و (هـ) زمانی وەهاشیان تێدایە هەردوو دەنگی هەمزە و هێ لە بەرایی و ناو تویژ و کۆتایی وشانیانەوە دێن بەوەستاوی و بەبزوێنەوە ئیتر چیمان دەوێ لەوە زیاتر؟ هەر ماوە داوا لە هەمزە بکەین بەدەنگ بێت و بڵێ کوڕینە فۆنیمن. خۆ هاواریش دەکا بەلام گوێی نادرێتێ کەچی قورسکردنەکە دەنگیش ناکا دەڵێن فۆنیمە.

ڕوونکردنەوە پێویستە لەبارەی مەبەست لە (سوان)ی دەنگ. مانای چی دەنگ دەسوێ؟ ئایا فۆتانی دەنگ مەبەستە یان سووکبوونی یان بزربوون و دەرکەوتنەوەی یان شرانەوەی لە پەنا دەنگی دیکەدا...؟

سوانی فۆنیمە ئاشکرا سەربەخۆکانی وەکو (ب، ق) هەمزە (د، ر، غ، م، ن، و، س، ی...) دیاردەیەکە هەمووان دەگرێتەوە. کورتە بزوێنەکان هەرچەندە سەربەخۆش نین بارتەقای دەنگی ئەلف کە ئەویش بۆ کۆنسنانت دەرنابڕدرێ سەرلەبەریان سوانیان بەسەردا دێت، بەسەرنج ڕاگرتن لەم دیاردەیە دەردەکەوێ کە ئەم پلە خوارووژوورانە لە سواندا هەن.

١- نەمانی فۆنیم لە زماندا وەك نەمانی (ذ، ث) لە کوردیدا.

٢- نەمانی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری یەك زمان وەك کە لامی قەڵەو لە بەشێکی کرمانجیی خواروو و بەکار نایەت ئەم فۆنیمە لە کرمانجیی سەروودا دەرنەکەوتووە. ڕەنگە بشێ بڵێین (پەیدابوونی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری زمانی کورد) چونکە لە سەردەمی مادەکان و هەخامەنشیشدا دەنگی لامی لاواز و قەڵەو جارێ پەیدا نەبووبوو بەنموونە ئەلبورز ئەلوەند یەلغ لەو سەردەمانەدا

(هەرە بەرزەتیتی، ئەنورڤەنت، باختەری)یان پێ گوتراوە (فرهنگ إيران باستان ل، ۲۹۸)

۳- گۆڕینەوەی دەنگ بەیەکێکی دیکە وەك کە دالی (مەند) لە سلێمانی بەگاف دەگۆڕێ (دەربەنگ).

٤- سوان و مانەوەی فۆنیم لە وشەدا وەك کە دەگوترێ (دەستد) و (دەستك) وەها (قەننە) و (قەڵنە).

٥- مانەوەی فۆنیم لە نووسیندا بێ ئەوەی بخوێندرێتەوە ئینگلیزی و فەرەنسەیی پڕن لەو نموونانە.

٦- گۆڕانی دەنگی فۆنیم لە دراوسێیەتیی دەنگێکی دیکەدا وەك کلۆرکردنی (ك، گ)ی بەرابیی (ی) لە کوردیدا وەیا گۆڕانی (س) بە(ز) لە تەك دەنگی ئاوازەداردا (دەستگا= دەسگا= دەزگا، دەستگرە= دەسگرە= دەزگرە). لە نێوان زمانەوانانی کورد وەها ڕۆیشتووە کە هاتنی دەنگی (ل)ی وەستاو لە پێش (ت)دا دەبێتە هۆی گۆڕانیان بە (ڵ، ط) وەك (خلط، پالطۆ، قەڵطارە..) ڕاستییەکەی دەنگی (ل) و (د)یش ئەو کارە دەکەن و دالەکە قەڵەو دەکرێ بەرەو (ض) دەبێتەوە وەك غلدە، دالدە، گۆڕی حەمە خالدان [شوێنێکە لە شاخی باواجی کۆیێ] پالدە جەلد..

سەرلەبەری ئەو حالەتانە دەخلیان بەسەر فۆنیمبوون و فۆنیمنەبوونی دەنگەوە نییە ئابنە بنەمای تاقیکردنەوەی دەنگ لە وشەی وەکو (دەسکرد، دەسکوژ..)دا نابێ بچینەوە بۆ (دەستکرد، دەستکوژ) و لەوێوە بڕیار بدەین کە ئەو (ت)ە فۆنیم نییە هەر چونکە بەتێچوونی واتا نەگۆڕا ئێمە لە ئاکامی گۆڕان و هەڵسوکەوتی زمانەکەماندا گەیشتووینە بارێك لە هەردوو جۆری (دەستکرد، دەسکرد)ی تێدا باوە ئەگەر بمانەوێ لە (دەسکرد)دا فۆنیم تاقی بکەینەوە دەبێ خەریکی فۆنیمەکانی (د، ە، س، ك، ر) بین فۆنیمی (ت) لە هەزاران وشەدا زیندووە لێرەشدا لزووم بەوردبێوی و درێژ دابڕین نابینم زمانناس و دەنگناسەکان ئەم حالەتانە دەزانن دواتریش وێنەی دیکە لە جۆری گۆڕان و تێچوونی فۆنیم دەبینین..

سوان و گۆڕانێکی دیکە هەیە لە دەنگدا جودایە لەوەی باسمان کرد ئەویش بەدوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێ..

یەکەمیان هاتن و چوونی ئەو نەبرە و توندی و نەرمیی ئاخاوتنە کە حالەتی

ئاخێوەر داخوازیی دەکات وەك.. تووڕەیی ڕەزامەندی هەڕەشە پاڕانەوە تێ ڕاخوڕین، پرسیار تعجب. نەبرە و ئاوازی ئەم حاڵەتانە پەیدا دەبن و هەموو ڕستە دادەگرن نەك تاکە فۆنیم کە حاڵەتەکەش بەسەرچوو ئەوانیش تێ دەچن هەڵبەت ئەمانە فۆنیم دروست ناکەن هەرچەند بۆ هێندێکیان نیشانەش دانراوە وەکو (؟!)

بەشی دووەم هاتن و نەمانی کەسرە موختەلەسەیە کە من پێی دەڵێم قورسکردن قورسایی. ئەم ناوەیشم بۆیە بەسەردا بڕیوە چونکە ئاخێوەر نایەوێ فۆنیم بزێوێ بەڵکو تاکە مەبەستی ئەوەیە بتوانێ بێ بزوێن کونسنانتێك بەیەکێکی دیکەوە ببەستێتەوە بەنموونە کورد دەڵێ (کردم) هەڵبەت دەبێ دوو دەنگی (ك، د) قورس بکات دەنا ناتوانێ فۆنیمی دیکەیان بەدوادا بهێنێ. لە فارسیدا دەگوترێ (کردم – کەردەم) و بەبزوێنی ئاشکرا تێکی بەستوون کە بزوێنەکان هەڵستان مایەوە قورسایی وەیا کەسرە موختەلەسە فەرمانی تێك بەستن جێبەجێ بکا ئەم قورساییەش کورتکراوەی کورتە بزوێنەکەی فەتحە نییە چونکە بەتەجرەبە درێژە دەدەیت بەو ئاوازەیەی کە لە دەربڕینی (ك)ی (کردن)دا پەیدا دەبێ فەتحە پەیدا نابێ ئاوازەیەکی بێ (هویة) کە لە هیچ دەنگێکی بزوێن و نابزوێن ناکات دێتە کایەوە ئەمەش یەکێکە لەو هۆیانەی کە ناوی (کسرة مختلسة) بەهەڵە دەزانم چونکە ئەگەر (کەسرە..) بایە دەبوو لە درێژکردنەوەیدا کەسرە پەیدا ببێ. ڕەنگە تەجرەبەکەشم وەکو تەجرەبەی (بردنەوە ژووری هەوا) لێ بەعەیب بگیرێ بەڵام داخوازیی مەنتیقی لێکۆڵینەوەم زاڵترە لە ترسی عەیبداری. هەروەك هاتنی دەنگی (کسرة مختلسة، قورسایی) بۆ ناو وشە وەکو هاتنی (د، ه، و، ع...) نییە کە بریتی بێ لە ڕاگوێستنی دەنگێکی حازربەدەستی بەهێز و زەق هەروەهاش سوانی دەنگەکە وەکو سوانی (د، ه، و، ع..) نییە کە لە ئاکامی ئاڵوگۆڕی زمان وەیا داخوازیی واتا وەیا خۆگۆڕینەوە بەدەنگێکی دیکە وەیا جیرانەتیی دەنگ و دەنگ وەیا جیرانەتیی مهللەت و میللەت گۆڕان و تێچوونی بەسەردا بێت. ئەم دەنگە بێ هێزەش هەروەکو هەیەجانی تووڕەیی ئاوازەیەکی تایبەتی بۆ ناو ڕستە دەهێنێ ئەویش بەپێداویستی دەربڕینی دەنگ پەیدا دەبێت. دیسان هەروەکو ئاوازەی تووڕەیی، نەمانی تووڕەیی هەڵدەستێ ئەمیش بەنەمانی پێداویستی دەربڕینی دەنگ تێ دەچێ.

ئەم لێکچرواندنەی قورسایی و ئاوازەی تووڕەیی تەنها لە ڕووی (پێداویست)بوونە وەك بڵێم لە یەك پلەدان چونکە لە سەرەتاوە لێکم جودا کردوونەوە. لەگەڵ ئەمەشدا

ناوازەی تووڕەیی کەم و زۆر واتایەکی تازە بۆ ناو ناخاوتن دەهێنێ کەچی قورسایی دەخلی بەسەر واتاوە نییە. ئەم لایەنەش دواتر ڕوونتر دەبێتەوە.

کە قسە لە زمانی کوردی بکەین ئەم چەند دەستوورە لە هاتن و بزربوونی قورسکردنەکە هەڵدێنجرێ.

١- دەنگی سەرەتای وشە کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات بەناچاری دەنگە بێ هێزەکە پەیدا دەبێ بۆ خاتری دەنگی کۆنسنانتی دووەم بەدوا یەکەمدا بێت وەك ئەوەی هەتا تووڕە بێت ناوازەی تووڕەیی لە قسەتدا دەردەکەوێ. لە کرمانجیی سەروودا بیستوومە وشە هەیە بەدەنگی بێ بزوێن و بێ قورساییش دەست پێ دەکات ڕەنگە قسەکە ڕاست بێ چونکە لە وشەی وەکو (فتار، ستاندن، شتومەك..)دا هیچ ناوازە بەدوا فۆنیمی سەرەتای وشەکاندا نایەت. بەعادەت قورسایی ناوازە پەیدا دەکات.

٢- لە نێوان ئەو دەنگە کۆنسنانتانەدا کە گونجانی تەواو هەیە (وەکو.. ش ت، رد، رت، ن گە ن د، ل ت، ن ج، س ت) قورسایی پەیدا نابێ چونکە دەربڕینی کۆنسنانتی دووەم یەکی لەسەر قورسکردنی دەنگی یەکەم نەکەوتووە نەك چونکە قورسایی لەو شوێنەدا نەهاتووە وشەکانی (دەنگ، ماست، پشت، گەنج، بەرد، خڵت، کەرت، پەند) قورسایی تەحەمول ناکەن بۆیەیشە هەموویان یەك برگەن لەگەڵ ئەمەشدا کە هاتنی قورساییت خستە نێوان ئەو جۆرە دەنگانەوە واتای وشە ناگۆڕێ. بەنموونە نالی هاتووە لەبەرکێشی شیعر قورساییی خستووەتە سەر دەنگی (س) لەم بەیتەدا، واتای وشەکەش نەگۆڕاوە.

ڕاستی سەیقەڵییە تیغی زمانی نالی
نەرم و توند ناوی گڵوورگیرە قسەی پێ دەبڕێ

وشەی (ڕاستی) بەقورسکردنەکە بووەتە سێ برگە لە جیاتی دوو برگە. لزووم نابینم درێژە بدەم بەنموونە هێنانەوە. مەسەلەکە زۆر ڕوونە.

٣- لە نێوان ئەو دەنگانەی گونجانیان لەگەڵ یەکدیدا لە پلەی دووەمدایە وەکو دەنگەکانی (نك، رگ، خ ت، ر ج..) دەشێ قورسایی لە بەینیاندا هەبێت وەنەبێت. وشەکانی (دەنك، مەرگ، بەخت، ورج..) لەوانەن بەیەك برگە دەرببڕدرێن هەروەك موەکینیشە ببنە دوو برگە و بگوترێ (دە- نك، مە- رگ، بە- خت، و- رج) لە

هەردوو شێوەدا واتای وشەکان ناگۆڕێن.

٤- لە نێوان ئەو دەنگانەدا کە گونجانیان لە پلەی سێیەمدایە وەك.. (ن م، ل م، ت ن، س ر، ز ر، ڕ ز، م ل، ت ر) دەبێ قورسکردن دەرکەوێ تاکو بشێ کۆنسنانتی دووەم لە دەمەوە دەربێ وەك کە لە وشەکانی (گەنم، زەڵم، کەتن، کەسر، بزر، وەڕز، هوومل، چەتر..)دا دەبێ قورسایی هەبێ و وشەکان ببنە دوو بڕگە (گە- نم، زە- ڵم، چە- تر) هەتا فۆرمی وشەکان لەو بارەدا بێ قورساییەکە بەردەوام دەبێ و مومکین نییە هەڵستێ بەلام کە گوتت (گەنمەکە، لە زەڵمەوە بۆ هەڵەبجە کەتنی وەها نەکراوە، کەموکەسریی زۆرە، چاکەی دارا بزرە، وەرزی مەکە، ئەو هوومڵانە لە زێوە هاتوون [هوومل ماسیی زۆر گەورە] چەترەکەم کڕی) دەشێ قورساییەکە هەڵستێ لە هێندێکیشیاندا هەڵستانی قورساییەکە دەبێتە حەتمی وەکو (کەموکەسری، لە زەڵمەوە، چەترەکە کەتنی گەورە). هەر چۆنێکیش وشەکان دەربڕێت واتایان کەم و زیاد ناکا. ئەوەندە هەیە کە قورساییت خستە سەر دەنگێکی وەکو (ڵ)ی (زەڵمەوە) دەزاندرێ کورد نیت وەیا بەشۆخی وەها دەڵێیت یان لەهجەی ناوچەییە.

٥- دەشێ لە دراوسێیەتیی دوو وشەدا وەها رێك بکەوێ دوو دەنگی وەکو (س ت- ش ت) کە لەگەڵ یەکدیدا دەگونجێن، بکەونە تەنیشت یەکتر و بەحوکمی ڕێزمان نەك دەنگسازی قورسایی بخرێتە بەینیانەوە وەك کە وشەی (گەش) بخەیتە پستەوە و بڵێیت (گوڵی گەشت چنی)، لێرەشدا کە گوتت (نیمڕۆ ڕۆژی هەرە گەشتە) قورساییەکە هەڵدەستێ و ناشێ دەرکەوێتەوە لێرەدا سەرلەنوێ حوکمی دەنگسازی بەسەر ڕێزماندا زاڵ بوو. ئەم زاڵبوونە لەم شوێنەدا وەها فەرمانڕەوایە لەگەڵ سەرلەبەری دەنگەکاندا ڕۆیشتووە نەك هەر دەنگی گونجاو، بەنموونە دەڵێی (قسەکەت چووە دڵم) و قورسایی دەخەیتە سەر (ڵ)ەکە بەلام کە گوتت (قسەکەت بەدڵمە) قورسایی نەما و جێشی نابێتەوە لە هەموو حاڵانیشدا واتا ناگۆڕێ.. نەگۆڕانی واتاش بەهاتن و چوونی ئەم دەنگە بێ هێزە لەوەوە دێت کە بەئەسڵ دەنگەکە بەشداریی نەکردووە لە واتای وشە بەعنی بەشێکی بنجی و دروستکەر نییە لە ناخاوتندا. تاکە هۆی پێکەوە بەستنەوەی دوو دەنگ بەبێ داهۆلزیی باری ناخاوتن پەیدای دەکات و هیچ واتاش لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ کە فۆتاش چ واتای لەگەڵدا نەبووە تاکو لەگەڵیدا بفۆتێ. مەرجی یەکەمی بەشداریکردن لە واتای

وشەکە فۆنیمی بێ دەناسرێتەوە لەم قورسکردنەدا وجوودی نیبە. د. ئاورەحمان بۆ چارەسەرکردنی دیاردەی هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێ هێزە بەپێی دەستووری دەنگسازی لە ستوونی دووەمی ل. ٦٤دا دوو نموونەی هێناوەتەوە. نموونەی یەکەمی لە (نووسین، پێنووس) و لە (نووسرا) هێناوەتەوە گۆیا واوی (نووسین، پێنووس) درێژترە لە هی (نووسرا) بەپێی ڕای د. ئاورەحمان هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی کە لە (نووسین، پێنووس)دا هێز [هێز= Stress م. م] لەسەر دەنگی (وو)ە بەڵام لە (نووسرا)دا هێزەکە دەبڕێتەوە بۆ سەر ئەلفی کۆتاییی وشەکە. ئینجا دەڵێ: «جا بزوێنێکی درێژی وەك (وو) لە باری بێ هێزیدا وەك (و)ی لێ بێت بزوێنێکی ئێجگار کورتی وەك (i) ئەگەر هێزی لەسەر نەبێ بەدیار نەکەوێ شتێکی دوور لە یاسا و دەستوور نییە».

نموونەی (نووسین، پێنووس) و (نووسرا) پتر بەلای ڕێزماندا دەچنەوە بەڵام چونکە ناوی هێز و تێچوون و سووك و قورسیی لێ هات قبووڵ دەکرێ و دەشێ ڕوون بکرێتەوە.

١- کاری (نووسی) لەبارترە ببێتە هاوتەرازووی (نووسرا).

٢- واوی (نووسرا) ئەوەندە کورت نییە ببێتە (و- ضمە).

٣- مەسەلەی هێز دەخلی نییە بەسەر کورت و درێژیی واوەکان:

ئەحمەد نووسی

نامە نووسرا

لەم ڕستانەدا هۆیەك نییە دەنگی واوی (نووسی) بخاتە ژێر هێزەوە و واوی (نووسرا)ش لە هێز بکەوێ.

٤- هۆیەك دەچێتەوە بۆ ئەوەی لە (نووسرا)دا دوو کۆنسنانتی (س، ر) کەمێك واوەکە تەنبەڵ دەکەن ئەگەر (نووسا) بایە فەرقی نەدەبوو لەگەڵ (نووسی). وشەی (نووسین، پێنووس) بەوەدا واوەکەی هەناسەسوار نابێ کە کۆنسنانتێك لە کۆتاییاندایە چونکە داخوازی هیچ ئەرکێکی نەکردووە.

بۆ پتر ڕوونکردنەوەی خاڵی سێیەم و چوارەم نموونەیەکی زیندووی پڕ بەپێستی بابەت هەیە. لە پێشەر دەگوترێ (کوشتن، کوشتی..) بەڵام لە کاری کارا بزردا نالێن (کۆژرا، دەکوژرێ) بەڵکو ئەو (ر)ە دەسوێنن و دەڵێن (کووژا) بەواوێکی درێژی وەکو

واوی (نووسا، مووسا). بێگومان ئەگەر لەوێشدا ئەو (ر)ە مابایەوە نەدەکرا واوەکە درێژ بکرێتەوە چونکە هەم لە ئەسڵدا کورتە هەم هاتنی دوو کۆنسنانت لە (کوژرا)دا کاری خۆی دەکرد. ئەگەر مەسەلە هێز بوایە خۆ (کووژا)ش وەکو (نووسرا) کارا بزرە؛ لە کاری (هەڵترووشکا)دا کە وەکو (نووسا) کارا دیارە هەرچەند مەسەلەی هێز لە بەیندا نییە، چونکە دوو کۆنسنانتی (ش، ک) هەن واوەکە ئەختێك لێی کورت دەکرێتەوە بەهەمەحاڵ ئەم موناقەشەیە لە بنەڕەتەوە دەخڵی بەسەر تێچوونی کەسرە موختەلەسەوە نییە.

وەك پێشتر باسم کرد. هاتوچۆی ئەم دەنگە بێ هێزە تاکە هۆی داخوازیی دەربڕینی دەنگ لە باری خۆیدا پێکی دێنی هەرچی (Stress) وەیا هێزە دێتە سەر کەسرە موختەلەسەیەکی لە وشەدا مەوجوودە نەك دەبێتە هۆی پەیدابوونی.. تۆ بێنە وشەی (کردم) تاقی بکەوە. لە دوای (ك) و (د)دا ئەو قورساییە هەیە، ئینجا دەتوانی هێز بخەیتە سەر قورسایی دوای (ك)ەکەوە وەیا دوای (د)ەکەوە وەیا هەردووکیانەوە بەپێی داخوازیی مەبەست، ئەمجا چونکە قورسایی لە دوا (ر)ەکەوە نییە ناتوانی هێزی بەدوادا بێنیت، ئەگەر ویستت هێز بێنیت پێویستە لە پێشەوە قورسایی بخەیتە سەر ئەو (ر)ە و کارەکە لە دوو بڕگەوە بکەیتە سێ بڕگە ئینجا هێز بدەیتە ئەو قورساییە ئەوساش وشەکە لە کوردی دەشێوێ. کە قورسایی هەبوو پەکی لەسەر هێز ناکەوێ کە نەشبوو هێز ناچێتە سەر هیچ، لەلایەن واتاشەوە ئەو هێزە چ لەسەر (د، و، ر، م...) بێ وە چ لەسەر قورسایی بێ واتایەکی تەجریدی بەوشە وەیا ڕستە دەبەخشێ، هەرچی قورساییە واتای پێوە نییە چونکە وەك تەقەڵی دروومانە بۆ شوێنی پێویست بەڵام نەك تەقەڵی مادی وەك دەزوو. لە فەرزی من بەسەهوو نرخی تەقەڵم دابێتێ ئەو هەر دەمێنێتەوە وەك هەیە چ دەخڵی بەسەر واتاوە نییە. هێشتان لایەنی گونجان و نەگونجانی دەنگ پتر پێوەندیی هەیە بەتەکوینی وشەی کوردی لەو قورسکردنە چونکە بەشێکی زۆری وشەکان بەحوکمی ئەو گونجانە شکڵ وەردەگرن بەنموونە وشەی (بڵند) کە دوو بڕگەیە و بریتییە لە (ب- ڵند) بەحوکمی گونجانی (ن- د) ئەو شکڵەی وەرگرتووە چونکە ئەگەر بگوترێ (بڵ- ند) دەبێ قورسایی بخرێتە سەر (ن)ەکە ئەمەش دژی یاسای فۆنەتیکی کوردییە. وشەکانی دەرد، دۆست، سارد، گۆشت، پێت، قەڵت، چەند، ڕەند، مەند، ئەنگ، شەنگ، جانگ.. هەشت، بیست، گەشت.. و سەدانی وەك ئەوان ژمارەی بڕگەیان بەندە بەگونجان و نەگونجانی فۆنیمەکانیان، ئەمانە هەموویان

چوار فۆنیم و یەك بڕگەن چونكە لە هەموویاندا دوو فۆنیمی كۆتاییان لەگەڵ یەكدیدا دەسازێن. وشەی (مزر) سێ فۆنیم و دوو بڕگەیە چونكە (ز، ر) بەیەكەوە ناسازێن دەنا وەكو (مشت، مرد، مست) دەبووە یەك بڕگە. هاتنی قورسایی بۆ سەر (ز)ی (مزر) و نەهاتنی بۆ سەر (ش، ر، س)ی وشەكانی دیكە پەیوەندی خۆی وە یا ئارەزووی من و تۆ نییە بەڵێی باری گونجان و نەگونجانی دوو فۆنیمی دوایینی وشەكانەوەیە. كە گوتت (ماستەكە مزرە) قورساییەكە دەبێتە دڵخواز، كە گوتت (مزرە سێو) قورساییەكە تێ دەچێ، لە هیچ بارێكیشدا تەفسیری سەلبی و ئیجابی لە واتای وشە نەكردووە قورسایی لە خۆوەوە وەكو فۆنیمە ڕاستەقینەكان بۆ ناو وشە نایەت، بەئارەزووش نایەت: دەبێ ناچاریی فۆنەتیكی بیهێنێ و نەمانی ناچارییەكە بیسڕێتی. هەر چونكە قورسكردن پێداویستی دەربڕینی كۆنسۆنانتی وەستاوە بۆ لكاندنی بەكۆنسۆنانتی دوایەوە لە باری تایبەتیدا چ دەخلێكی بەسەر واتاوە نییە، هەندێ جار قورساییەكە لە بارێكدا دەبێ هەڵستانی مومكین نەبێ وەك لە وشەی (فرچك)دا قورسایی سەر (ف)ەكە هەڵستانی بۆ نییە. ئەم ناچارییە دائیمییە هونەری قورساییەكە نییە بەڵكو داخوازی لكانی (ف)ەكەیە بە (ر)ەكەوە ئێمە پێمان دەكرێ بڵێین (فچك، فك، فرك) و فۆنیمی زەقوزۆپ بەلاوە بنێین بەلام لە هەموو حاڵاندا قورسایی سەر (ف)ەكە دەمێنێتەوە خۆ مەعقوول نییە بڵێین ئەو دەنگە بێ هێزە گرنگترە لەوانی دیكە چونكە قسەی وەها لە كەس ناوەشێتەوە هەر نەبێ لەبەرئەوەی كە لە هەزاران باردا وەكو سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناكرێ جگە لەوەی كە وجوودی خۆی بەندە بەو فۆنیمانەوە بگرە وجوودی بەندە بەجیرانەتیی فۆنیم و فۆنیم.. بزوێنەكان بەكورت و درێژیانەوە هەم دەشێ بەئارەزوو بیانهێنین و بیانسڕێنین، هەم بەهاتن و سوانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ. هیچ مەرجێكی (فۆنیم) لەو قورساییەدا نییە پێداویستی دەربڕینی دەنگە لە باری تایبەتیدا چەندێكی تێش بچێ واتا ناگۆڕێ. لەبەر ئەم تێبینی و ڕاستییە بەدیهییانەیە خۆگیری دەكەم لەوەی پێی بڵێم بزوێن، تۆ بڵێ ئەگەر بزوێنە بۆچی لە كوردی و ئینگلیزیدا ئەمات وەكو بزوێنەكانی دیكە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ بۆچی هەمزەی دەنگدار و زەقوزۆپی بێ ئیگار نەچێتە پێش قورسایی بەئیگار؟ هەڵبەت دەزانم چی بەڵگەی دنیا هەیە ناتوانێ ڕابەرەكانی فۆنۆلۆجی ئیقناع بكا دژی ئەو قورساییە. وا من لە جیاتی ئەوان وەڵام بۆ ئەم تەرزە پرسیارە پێشكەش دەكەم و دەڵێم بەر لە هەزاران ساڵ بنیادەم زانی ئەم

بزوێنە یەکجار کز و بێ هێزە بەبەریەوە نییە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە، ئینجا کە گوترا ئەدی چۆن بنیادەم زانی دال و سین و گاف بە بەریانەوە هەیە؟ ڕایەرەکان دەڵێن ئا ئەمە بەڵگەیە کە هەمزە فۆنیم نییە وەك کە دال و سین و گاف فۆنیمن. دیسان ئەگەر گوترا ئەدی چۆناوچۆنی لە زمانە سامییەکاندا قورسایی بەبەریەوە هەبوو هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ لێرەدا بەڕاستی نازانم جواب چی دەبێ، پێشتریش و لە هەموو حاڵانیشدا جواب نەبوو بۆ ئەو پرسیارەی بڵێ: بۆچی تێچوونی قورسایی هەرگیزا و هەرگیز لە واتا.. تەئسیر ناکا؟ ئەدی فۆنیم نییە؟

بەر لە (۲۷۰۰) ساڵ کە ئەلفوبێ پەڕییەوە بۆ ئەورووپا و ئیگار بۆ دەنگی هەمزە دانەندرا بڕیاری ئیعدامکردنی دەرچوو.

بەوردبوونەوە لەو دیفاعەی د. ئاورەحمان لە کەسرە موختەلەسەی دەکا بەهێنانەوەی نموونەکانی (نووسین، نووسرا) دەبینین لە حەقیقەتدا بێ ئەوەی پەستبێتی، ئەو خۆی کەسرە موختەلەسە پتر بێ بایەخ دەکات لەوەی من کردوومە چونکە کە دەڵێ دەنگەکە هێند کورتە هێزی لەسەر نەبێ دەرناکەوێ بڕیار ئەدا کەوا ئەو دەنگە بەچکەی هێزەکەیە واتە لەبنەڕەتەوە بەندە بەهەبوونی هێز. ئەم قسەیە یەکسەر و بێ تەئویل وەها ڕادەگەیەنێ کە کەسرە موختەلەسە؛ بریتی بێ لە هێز چونکە مەعلوومە هێز ناچێتە سەر (عدم، هیچ) قسەکە وەك ئەوەیە بڵێی کابرا هێند موفلیسە ئەگەر پارە ئەخەیتە گیرفانی فلسێك لە گیرفانیدا نادۆزیتەوە دەنگێك وەها بێ وجوودی بەند بێ بە هێزەوە و واتاش نەگۆڕێ چۆن فۆنیمێکە؟ ئینجا چۆن بسەلمێنین دەنگی وەها سەراوی ئەوەندە بایەخی بدرێتێ ئیگاری هەبێ [لە حاڵێکدا هەمزەیەکە زەلوزۆپ بێ ئیگار بێ] کە ئیگاریشی بوو ببێتە برای هیچ یان هەر هیچی بێ تەئویل کە بووش بەهیچ بایی زەرەیەك کاری سەلبی و ئیجابیی لە واتای وشە نەکردبێ؟ هەر فۆنیمیش بێ؟

نموونەی دووەم لە زمانی ڕووسییەوە هاتووە کە وشە لە حاڵی جەڕدا بزوێنە ئاشکراکانی دەگۆڕێن وەها تێدا دەچن.. کە گۆش دەکرێ هەروەها . گۆیا ئەمەش نابێتە بەڵگە لەسەر فۆنیمنەبوونی ئەو دەنگانە. هەرچەند د. ئاورەحمان هەر هێندە دەڵێ و دیفاعەکەی لە فۆنیمی (ۆ، ێ)ی ڕووسییە بەڵام شوێنی قسەکەی دیاری دەخات کە مەبەستی ئەوەیە لە ڕێی قیاسەوە بسەلمێنین کە تێداچوونی کەسرە موختەلەسەش نابێتە بەڵگەی عەکسی بۆی.

من رووسی نازانم ئیعتیرازیشم لە نموونەکان نییە بەڵام لە کوردیدا نموونە زۆرن تێی بناڵێین:

لە تۆ دەپرسم	لێت دەپرسم.
بەتۆ دەڵێم	پێت دەڵێم.
لە تۆ دەگەم	تێت دەگەم.
سووتا	دەسووتێ.
ئەخوازێ ئەڵڵا	ئەخوازەلا، ئەخەسەلا.
گوتی	دەڵێ.

ئەم نموونانە و دوو نموونە رووسییەکە و هەرچی دیکەی ئەوتۆیی کڵەکە بکات باری قورسایی راست ناکەنەوە چونکە پێوەندییان پێیەوە نییە. ئەمانە سەر بەرێزمانن و دەچنەوە بۆ لای سینتاکس نەك فۆنەتیك. نموونەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم، وەکو هی رووسی حاڵەتی جەری راناوی کەسی دووەمی تاك لە رستەکاندا نیشان دەدەن دیارە چۆن بەگۆڕانی راناوەکە لە حاڵەتی ئەلکاوییەوە بۆ حاڵەتی لکان شکڵی (جار و مجرور) وێکڕا گۆڕان، هیچ داخوازییەکی فۆنەتیکیش حوکمی نەکردووە (لە تۆ دەپرسم) ببێتە (لێت دەپرسم) کەچی (لە تۆ دەگەم) ببێتە (تێت/ دەگەم). واتای (تێگەیشتن) جودایە لە (لێپرسین) و پتر بەرەو ناوەوەی (مجرور) دەڕوات بۆیەیە شکڵەکەی گۆڕا. لە هەندێ لەهجەی ناخاوتنی کوردی دەگوترێ (بەتۆ رادەمێنم- نەك لە تۆ رادەمێنم) دیارە (بە)ش نزیکترە لە (تێ). بەو پێیە ئەو لەهجەیە نزکترە لە مەنتیقی گۆڕانی دەنگ تا ئەوەی (لە) ببێتە (تێ) بەڵام بۆی رێك نەکەوتووە بەرە بستێنێ. لە کرمانجیی سەرووودا بەرانبەر ئەو (دە)یە (ژ) بەکار دێت. (سووتا) دەبێتە (دەسووتێ) بەپێی دەستوورێکی رێزمان هەرچی کاری روودان و کارا نادیار هەیە بەری دەکەوێت و لە هەمرواندا ئەم ئەلفە لە موزاریعدا دەبێتە (ێ) وەکو:

سووتا	دەسووتێ.
رما	دەرمێ.
برژا	دەبرژێ.
دیترا	دەدیترێ.
خورا	دەخورێ.. هتد.

هەر عەینی ئەو کارانە لە ڕابردووی بەردەوامدا وەکو خۆیان دەمهێننەوە هەرچەند (دە)ی موزاریعیشیان بەسەرەوەیە:

سووتا دەسووتا.

برژا دەبرژا.

دیترا دەدیترا.

فۆنەتیک چ دەخلی بەسەر ئەم ڕێژانەوە نییە ناشکرێ یەخەی کورد بگرین بڵێین بۆچی وەهات کردووە؟ (ئەخوازێ ئەڵڵا) دەماودەم لە ماوەی سەدان ساڵدا بووەتە (ئەخوازەڵا، ئەخەسەلا) و چووەتە نێدیمەوە. بەڵام دەکرێ بگوترێ (قبووڵ ئەکا ئەڵڵا) بێ گۆڕان و بێ دەردی سەر. بەهیچ تەئویلێک ئەم گۆڕانە وەیا (گوتی، دەڵێ) باناردێتەوە بۆ داخوازیی فۆنەتیک، زمانە و دەگەڕێ و دەگۆڕێ و یاسا دادەنێت و تێی دەبات و تێی نابات و لەهجە تا لەهجە فەرق دەکات و دەبان ڕێچکۆڵە پەیدا دەبێ و دەبنە شەقامەڕێ و ئەوەی دەفەومێ یاسای ڕێزمان تێیدا دیار دەبێ و هی فۆنەتیکیش هەروەها، پەند و نیدیەم و مەتەڵ و فنوونی بەلاغەت و نازانم چی دەزێنەوە، جارِ و مەجروور و کارا و بەرکار و سەدان کەرتی دیکەی ڕێزمان دەوری خۆیان دەبینن و یەکێك دەڵێ (بەتاق و تەنها) و ئەوی دیکە (تەك و تەنها) سێیەمیان (بەتەنێ تەقێ) بەپێی ڕاهاتن.. خولاسە دیاردەی زمان بەزەمان و مەکان و ئینسانەوە شەپۆل دەدات و فۆنەتیک یەکێکە لە شەپۆلەکانی و ناتوانێ حوکمی شەپۆلی لەخۆ گەورەتری وەکو (ڕێزمان) بۆ خۆی ڕاکێشێ و ڕێی تەعبیری جودا و دەربڕینی هەمەچەشنە لەو حەڵقە هەمەچەشنەیە ببەستێ. ئێمە.. دەزانین (دەستگرە) دوای سوانی دەنگی (ت) بووە (دەزگرە) چونکە بەپێی دەستوورێکی فۆنەتیکی کوردی دەنگی کپ ئاغڵەب لە جیرانەتیی دەنگی ئاوازەداردا دەبێتە ئاوازەدار بۆیە سێنەکەی (دەسگرە) بووە (ز) بەڵام دەستووری دروستکردنی وشەی لێکدراو وەیا داڕێژراو بەجۆرێکی سەربەخۆ لە زماندا هەزاران وشە پێك دێنێ وەك کە (دەستگرە- دەزگرە)ی پێك هێنا ئیتر فۆنەتیك چۆنێکی کار دەکا پایبکا. سەدان وشەی وەکو: کلك تەڵێنە بەردەنوێژ، دەستەبەرە، کێلەقەبر، بزمارکوت شێرخۆرە، گورگ نەخۆرە، مەلا خۆرە، گورگ نەخۆرەی دز نەبەرە، سەر هەڵقەنە گیرەشێوێن، سەرپاڵە.. بێ ئەوەی فۆنەتیك کاری تێ کردبێ لە گەڕدان، لە کوردیدا فۆنەتیك وەهای کردووە وشەی لێکدراوی (گاناسن) ببێتە (گاسن) کەچی لە

فارسیدا هەردوو بەشی وشە لێکدراوەکە بەدروستی دەمێننەوە و دەڵێن (گا وآهن) کورد دەڵێ (حەماغا- لە جیاتی حەمەد ئاغا) هەرچی فارسە دەڵێ (حمد ئاقا) کورد دەڵێ (دە ئەنگێوم، دەنگێوم) بەلام دەڵێ (نەئەنگاوتن) و نالێ (نەنگاوتن). فۆنیمی حەقیقی لە سەرەتاوە وشە دروست دەکات دواتر پێداویستی فۆنەتیك تاوتووی تێدا دەکات. دەبینی وشەی بێگانە کە ح دەخلی نیمەی تێدا نییە و لە پشت حەفت بەحوان تروورکاوە کە دێتە نێو کوردەواری هەر ناوچەیە جۆرە مامڵەتێکی لەگەڵدا دەکات بەنموونە وشەی مەرەکەبی (کوێنك) لە سلێمانی کافی پێشەوەی کلۆر دەکرێ لە بەری سۆران کلۆر ناکرێ تەنانەت لە بەری سۆران هەر چونکە کاری (پشکووت، گوا، ئەنگووت) لە سەرەتاوە کاف و گافەکەیان کلۆر نەبووە. لە موزارێعدا کە دەڵێن (دەپشکوێ، دەگوێ، دەئەنگوێ) کاف و گافەکە کلۆر ناکەن کەچی لە بەری بابان کلۆری دەکەن خولاسە فۆنەتیك بەدوا وشە و ڕستەدا دێت و خزمەتکاری فۆنیمەکانە هەرچی کەسرە موختەلەسەیە خۆی زادەی فۆنەتیکە چونکە بەپێی داخوازیی دەربڕینی فۆنیم پەیدا دێت یان ناپەیدا، یان کە هات دەسوێت و دەخلی بەسەر واتاوە نییە واتە دەخلی بەسەر تەکوینی وشەوە نییە دەنا دەبوو بەسوانی واتا نەمێنێ. تەکوینی وشە و واتای وشە دوو ڕووی یەك سکەن ئەم قسەیەم لێی هەڵناستی بگوترێ: بڕگە لە وشەدا یان بزوێن یان قورسکردنی تێدا نەبێ پەیدا نابێ چونکە قسەکەی من خۆی لە بنەڕەتدا وەڵامی ئەم ئیعتیرازە دەداتەوە کە دەیەوێ لە پەنا بەهانەی تەکوینی بڕگەوە بایەخ بەو قورسکردنە بدات، سەرنج بگرە دەبینی ئەو بڕگەیەی بەهۆی بزوێنی ڕاستەقینە پەیدا دەبێ واتاکەی بەندە بەو بزوێنەوە مەگەر جوداییی لەهجە و سوانی عادەتی بەسەر وشەدا هاتبێ فۆنیمی گۆڕی بێ وەك کە (مر) بووەتە (مل) وەها وشەی (شەلە) لە هەندێ لەهجەدا دەبێتە (شلە) کە ئەمە دیاردەیەکە دەخلی بەسەر فۆنیمبوونی دەنگەکانەوە نییە پێشتریش باسمان کردووە لە هەموو دنیاش باس کراوە. تێچوونی بزوێنی حەقیقی دەبێتە هۆی نەمانی واتا وەك کە (سەر) بوو بە (سر) واتا نامێنێ هەرچەند ئەو قورسایییەش لەسەر (س)ە کە هەر ماوە وشەی (پەنیر) ببێتە (پەنر، پنیر) لە هەردوو باردا واتای نامێنێ. بەلام قورسایی لەسەر (گەنم) لادە و بڵێ (گەنمەکە) واتا تێك ناچێ.. ئەمەش بەدیهییە.

لە هیچ ڕوویەکەوە قیاسی تێداچوونی قورسایی لە وشەدا لەگەڵ تێداچوونی وەیا گۆڕانی فۆنیم ناکرێ ج لە وشەدا بێ ج لە ڕستە و باری ڕێزمانیدا بێ، چونکە ئەگەر

ئەو قیاسە بکەین دەبێ بڵێین ئەمانی دەنگی ئەلفی (ژماردی، سپاردی، رژا) لە (دەژمێری، دەسپێری، دەرژێ)دا وەکو ئەمانی قورسایی لامی (دڵ)ە لە (بەدڵمە).
ئەوسا ش سەرەرای بەهەڵەداچوونێکی ئەوعیی سەرەتایی سەرسوورێن، دەکەوینە ئەناقوزێکی لە حیساب بەدەر چونکە لەلایەکەوە گوتمان ئەمانی قورسایی و ئەمانی ئەو ئەلفانە وەکو یەکدین، لەلایەکی دیکەشەوە زەق زەق دوو دیاردەی رێزمان و سینتاکس دەبینین ئەو لە یەکدی جوواندنە ناسەلمێنن: دیاردەی یەکەم ئەوەیە ئەلفەکان لە موزاریعدا ئەفەوتاون بەڵکو بەپێی یاسایەکی رێزمان بوونەتە (ێ) یاساکەش وەها پەرسەندووە هەموو کاری موزاریعەی وەکو (سووتا، رما، برژا) و هەموو کاری (مبني للمجهول) و هەموو کاری رێژەی (نواندی، بواردی، ستاندی) دەگرێتەوە تەنها (خواردی) ناگرێتەوە کە رێزیەرە: دەسووتێ، دەرمێ، دەبرژێ، دەنوێنێ، دەبوێرێ، دەستێنێ، دەچێنێ، دەسپێرێ ... هتد. وەك دیارە گۆرانەکە بەدەستووری رێزمان پەیدا بووە نەك فۆنەتیك.

دیاردەی دووەم ئەوەیە، گۆڕانی دەنگەکە لە ئەلفەوە بۆ (ێ) شانبەشانی گۆڕانی زەمانی کارەکە لە رابردووەوە بۆ موزاریع هاتووە بێگومان لەو کارانەدا گۆڕانی ئەلفەکە پتر لە (دە)ی موزاریع بەشداریی گۆڕینی زەمان بووە چونکە لە رابردووی بەردەوامدا (دە)ی موزاریع هەیە و ئەلفەکەش ناگۆڕێ: دەگوترێ (دەسووتا، دەرما ... دەبوارد، دەتچاند، دەمانستاند، دەیانسپارد ...هتد).

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە ٦٧دا وەها هاتووە کە (نە)ی کاری موزاریع، لە ناخاوتنی سلێمانیدا بەهۆی سوانی (د)ی (دە)ی موزاریع پەیدا بووە گۆیا کە دالەکە سوا دەنگەکەی فەتحەی پاشیەوە «بەناسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ» [سەرەتای لاپەڕە ٦٨ی بەیان].

لە پێشەوە دەڵێم کە دالەکە سوا ئەو فەتحەیە نە بەناسانی ونە بەزەحمەت تەلەفوز ناکرێ. ئەگەر بشسەلمێنین دوای سوانی دالەکە هەمزە هاتووە بەجێگر هەر ئەوەندە مەعلووم دەکرێ کە هەمزە دەنگێکی چالاکە، پتر هزمەتی زمان دەکا لە (ف، ش، چ) دەنا چ قەیدی دەکرد بگوترێ (فەرۆم، ئەخۆم، جەنووسم) ئەمە با لێرە بێت. رایەکەی د. ناورەحمان تێبینیی گرنگی دیکە هەڵدەگرێ لە ناخاوتنی سلێمانیدا بەدەگمەن نەبێ دەنگی دال لە بەرایی وشەدا ناسوێ، دەگوترێ: دار، دەزوو، دێ... بەو پێیە دەشیا بگوترێ (دەروا) بەلام هەلقەکە پێرەوی ئەو شیبانەی نەکرد. ناوناوەیەکی زێدە کەم

دەنگی (د) لە پێشەوەی وشەدا دەسوێ وەك کە (دای، دێت) دەبێتە (یای، یەت). بەبیرمدا نایەت لە ناخاوتنی سلێمانیدا دالی بەرابیی وتە لە غەیری (دە)ی موزاریعدا کرابێتە هەمزە وشەی (داخۆ، داخوا) دەشێ ببێتە (ئاخۆ، یاخۆ) بۆیە نالێم دالەکەی بووەتە هەمزە، دیارە شەریکی هەیە. بچین بۆ بەرەو کۆتاییی وشە دەبینین قەسیدەیەکی نالی سەرلەبەری دەنگی دالی پاراستووە لەو شوێنەدا.

جۆشەش و تاوە لەناو دیدەیی گریانمدا

چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی توفانمدا

بەعادەت ئاخێوەری سلێمانی دەڵێ (گریانمە، گریانما). ئاخێوەری سلێمانی وشەی (تێدا) دەکاتە (تیا) و هەمزەی تێ ئاترنجێنێ. دەشێ بڵێین دوای سوانی دالەکە بزوێنی (ی) هەیە و دەکرێتە کۆنسنانت و بەئەلفەکەی دوایەوە دەلکێ. ئەما لە (تیابا)دا کە گۆڕاوی (تێدادا)یە دیارە دالی (دا)ی دووەم کراوە بە (ی). وشەی (لێرەدا) دەکرێ بە (لێرەیا)، ئەویش دالی بە (ی) گۆڕاوە (مەیدان) لە (مەیدانەوە) هاتووە و دالەکەی بووەتە (ی). (عەودالْ) دەکرێتە (عەووالْ) و دالەکەی بە (و) گۆڕاوە. بەپێی رایەکەی د. ئاورەحمان لە گۆڕینی (دە) بە (نە) دەبوو لە بری (یام، گریانما، یاخۆ، تیایا، لێرەیا، مەیان، عەووالْ) بینە (نام، گرینمنا، ناخۆ، تیانا، لێرەنا، مەینان، عەونالْ...) وشەی (یەت) چونکە لە (دەبیەت، دەهێت)ەوە پەیدا بووە بەر دەستوورەکە ناکەوێ.. من پێم هەیە بڵێم ئەو وشانەی کە هەمزەکەیانْ دەکەوێتە ناوەوە ناجایەزن چونکە دەنگی هەمزە لە ناو توێژی وشەی ئێستاکەی کوردیدا نەماوە، بەلام د. ئاورەحمان دەڵێ هەمزە لە سەرەتای برگەشەوە بەهاریدەدەر دێت نێتر بۆ نەیەتە بەرابیی ئەو برگانەوە؟

لە سلێمانی دەبیەیت وشەی (بەدەل، مەدەد، ئەحمەداوا) و هی تریش بەجۆرێك دالەکەیان کلۆر دەکرێ لە دەنگی زمانی دەشۆرێ و قابیلییەتی نووسینی پێوە نامێنێ. ئنجا ئەگەر (دە)ی موزاریع بەو ئەندازەی کە د. ئاورەحمان دەڵێ بوو‌بێتە (نە) دەبوو وشەکان بینە (بەنەل، مەنەد، ئەحمەناوا).

راستییەکەی گۆڕانی (دە) بە (نە) هیچ پێوەندیی بەیاریدەربوونی هەمزەوە نییە، هەر ئەوەندە بەئیسپات دەگەیەنێ کە دەنگی هەمزە پتر بەهانامان دێت لە (ق) هەروەك (ی)ش پتر بەهانامان هات لە (غ). (مەییان، حەقەیەت) و ئەحمەداوا و بەدەل، هەموویان دوای سواندنی دالەکەیان بەو جۆرەی دەبیبەین لە زاری خەڵقەکە خۆش

هات، نە هەمزە لە توهمە دەهەرێننەوە نە پشتگیریش لە رایەکەی د. ئاورەحمان دەکەن. منیش پێم دانەگرت لەسەر بەهانە پێوە گرتنیان چونکە مەبەست ڕوونکردنەوەی مەوزووعە نەك یەکدی سەغڵەتکردن. هەرچی بەڵگەیەکی لێرە و لێرە بەهێنەوەش نووسیبێتم لەبارەی هەمزە و قورسکردنەوە یەخەگیری سەرچاوەی باوەڕە جوداکە دەبێت کە مامۆستاکانی زانستی فۆنۆلۆجییە. د. ئاورەحمان کە لە سەرەتاکانی ستوونی یەکەمی لاپەڕە ٦٦ دەنووسێ: «... بۆ دانەنانی هەمزە بەفۆنیم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە ڕا و بۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود بەخۆڕایی وای داناوە، کە بەهێنی پەسەندکردنی (بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لەبارەی هەمزەوە) لە پێشەوە (بڕیاری ئیعدامکردنی هەمزەم داوە) قسەیەك بەزاری مندا دەهێنێ. هەرگیز بەو شێوەیە لە زارم دەرنەچووە.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە (٢٠)ی ڕۆشنبیری نوێ، گوتوومە: «فۆنۆلۆجیستەکان کە د. ئاوڕەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەدا بەکورتی نووسراوە واتە: فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وتە پێك دەهێنن و بەگۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن». چی لە قاموسیش نووسراوە هەر ئەمەیە ئیعدامکردنی هەمزەش بەهیچ جۆرێك وەپاڵ د. ئاوڕەحمان نەدراوە چونکە پەر لە د. ئاوڕەحمان بەساڵەها قسەکە نووسراوە و بیستراوە.

ئەگەر ڕابەرەکانی ئەورووپا گوتبایان هەمزە فۆنیمە زەحمەت مەودا مابایەوە لە پێش کوردێکی عێراق کە خۆی خوێندنی لە ئەورووپا تەواو کردووە ڕایەکی دیکە دەربڕێ. ئاسانترە بگونجێ هەمزە فۆنیمە چونکە وەکو دال و میم و شین بەرهەستە و لە وتە و ڕستەدا کار دەکات، بەڵام دنیا بڵێ فۆنیمە و من بڵێم فۆنیم نییە بەو هەموو زەقییەی تێیدایە کارێکی ئاسان نییە. ڕێکەوت وەها بوو لە ئۆتۆمۆبێلێکدا کە د. کەمال مەزهەر لێی دەخوڕی بۆ یەکەم جار لە د. ئاوڕەحمانم بیست کە بیروڕای لەبارەی هەمزەوە هی خۆیەتی، پێشم گوت کە من ئەمەم بەخەیاڵدا نەهاتووە، ئەوساش گوتارەکەم دەرچووبوو یان لە چاپکردندا بوو [دەرچوونەکەشی لە گوێنترە]. من هەر چونکە د. ئاوڕەحمان بەئینسانێکی ڕاستگۆ دەزانم باوەڕ بەو قسەیەی دەکەم، ئەگەر پێشتر لێم بیستبایە لە گوتارەکەمدا باسێکی ئەو لایەنەم دەکرد. بەهەرحاڵ من هەر جارە باری قسە هاتبێ گوتوومە لەوەتەی ئەلفوبێی ڕۆژهەڵات پەر لە ٢٧٠٠ ساڵ پەڕیوە بۆ ڕۆژئاوا ئیعدامی هەمزە دەرچووە. لەبەرئەوە جێی خۆی نەبوو دوای قسەکانی

سەرووی بڵێ: «بەبێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من ڕەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم، چونکە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە، کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنیمی عەرەبی بەسەر کوردیدا ساغ بکاتەوە و بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات». تێ ناگەم من چۆن و چۆنی گیان بەبەر دەنگێکدا دەهێنمەوە کە کورد لەومێتەی هەیە بەکاری دەهێنێ؟ چما هەمزە (ض، ط، ظ)ە ڕام گواستبێتە ناو کوردی؟ کە بەڵگەش لە زمانی ئێرانیی کۆن وەیا عەرەبی وەیا ئینگلیزی و فەرەنسەیی بهێنمەوە کتێبی و کواوکوویی و چۆناوچۆنی زمانی کوردی دەخەمە قاڵبی عەرەبییەوە؟ سەرلەبەری کۆڕی زانیاری کورد پێی نەکرا واوی کەشیدەدار بەسەر ڕێنووسدا بهێنێ چونکە دەسەڵاتی نەبوو، گۆیا من تەنها پێم دەکرێ هەموو زمانەکە لە قاڵبی خۆی دەربهێنم! بێگومان لە زەمینەی جوابە جێیدا بەنوکتە ئەو قسەیە هاتووە دەنا هەروەک د. ئاورەحمان بەو ڕاپانەی پشتگیرییان لێ دەکات نایەوێ کافرستانی دابهێنێ، منیش ئەمەوێستووە لە ڕێی بیروباوەڕمەوە هەڵق بۆ حەج ڕابێچەک دەم. بەهەمەحاڵ هەرچی بڕیارێکی بۆ هەمزە بدرێ کار ناکاتە سەر لایەنی دیکەی زمانی کوردی، بۆیە ئەگەر (تیرویشکێ ....) لە چارەنووسی هەمزە بهاوێین زەرەر ناکەین. هەر ئەم هۆیەش بوو ناوی ئەم گوتارەی دیاری کرد بە (تیرویشکێ ...) هەرچی بڕیارێکیش بۆ کەسرە موختەلەسە بدرێ باری زمان ناگۆڕێ بەمەرجێک مانەوەی لەو شوێنانەی تێ دەچێ دانەسەپێ: (گەن - مە - کە) نەبێتە (گە - ن - مە - کە)، (بە - دڵ - مە) نەکرێتە (بە - د - ڵ - مە) (هەڵ - تان - گرت) نەبێتە (هە - ڵ - تان - گرت) (مەز - نە - بهاو) نەبێتە (مە - زنە - بهاو) نەبێتە (مە - ز - نەبهاو). ئەگەر قورسکردن بەنێگارەوە داسەپا و چاری مان و نەمانی تێدا نەکرا زمانەکە وەها دەشێوێ عەیبدار بێت. ئەم زەرەرە چ قیاسی ناکرێ لەوەی کە د. ئاورەحمان دەیەوێ (ی) وەسف و ئیزافە بەدوا ئەو وشانەشدا بنووسرێن کە کۆتاییان بەواوی تیژی درێژ دێت. ئەم بێیە هەرچەند لە کوتندا مومکین نییە دەرکەوێ، هێندەی پێی ئەسڵی وشە و ئیسمی مەعناش درێژ نییە تەنانەت بەدوا ئەلف و واو و فەتحەدا دەشبێتەوە کۆنسنانت، دیسانەوە خزمەتێکی ڕوونکردنەوەی ڕستە دەکات. بەڵام مەسەلەکە هەر بڕیتیی نییە لە (ی) وەسف وئیزافە کە لە دوا (ی) تیژی درێژدا بزر دەبێ. خۆشم لەم گوتارەدا بەزۆری ئەو (ی)انەم نووسیوە چونکە نووسینیان بێ زەرەرە و بۆزە دەستوورێکیش پشتگیریی لێ دەکات. کە ئەم (ی)ە لە نووسیندا ژیایەوە دەبێ

زمانناسان بیر لە هەموو (ی)ەکی وەك ئەویش بکەنەوە کە بەپێی دەستووری زمان دەبێ هەبێت و لە ئاخاوتندا بەدوا (ی) ڤاولدا تێ دەچێت. ئەمەش چەند نموونەیەك:

لە کاری (دزی)دا دەبێ ئەو (ی)ە دەرکەوێتەوە:

من نووسیم

ئەو دزیی

لە کاری (خشی)دا نابێ دەرکەوێ چونکە لە ڕابردووی تێنەپەڕدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك وجوودی نییە:

من خشیم

ئەو خشی

لە کاری (نووسی، دزی ...)دا دەبێ بۆ کەسی دووەمی تاك تەنها (ت) بەدوا کارەکەدا بهێنین چونکە لەو کارانەدا تەنها (ت) ڕاناوە:

من نووسیم، دزیم

تۆ نووسیت، دزیت

لە کاری (خشی، جمی، ڕزی ..)دا دەبێ (یت) بۆ کەسی دووەمی تاك بهێنەوە چونکە تێنەپەڕن:

من جمیم، ڕزیم، خشیم.

تۆ جمییت، ڕزییت، خشییت.

لە کاری (نووسی، دزی)دا بۆ کەسی یەکەمی کۆ ڕاناوی (مان) دێت، دەبێ بنووسرێ:

من دزیم، نووسیم

ئێمە نووسیمان، دزیمان

لە کاری (خشی، ڕزی ..)دا چونکە تێنەپەڕن دەبێ (ین) بێت:

من خشیم، ڕزیم

ئێمە خشیین، ڕزیین

لە کاری (دەنووسم، دەدزم ...)دا دەبێ ڕاناوی کەسی دووەمی تاك و یەکەمی کۆ بەم

جۆرە بلکێن:

من دەنووسم، دەدرزم

تۆ دەنووسیت، دەدرزیت

ئێمە دەنووسین، دەدرزین

لە کاری (دەژیم)دا دەبێ ئەو راناوانە بەدوا (ی) (دەژی)دا بێن:

من دەژیم

تۆ دەژییت

ئێمە دەژیین

ئەمانە بەدیهییەی ڕێزمانن و خۆ لێدزینەوەیان مومکین نییە: بەڵام دەشێ بگوترێ ئەم سەرشێواندنە مەتەڵاوییەی بێ ناوێ، با هەر یەخەی (ی) ئیزافە و وەسف بگرین، منیش بەرهەڵستیی لێ ناکەم دوای ئەوەی بەچاوی کراوەوە بڕیار درا. بەڵام ئەوساش گرفتی (ی) کەسی سێیەمی تاك لە حاڵەتی ئیزافەدا هەر دەمێنێ:

دەستم، چاوم، ترۆزیم

دەستی، چاوی، ترۆزیی

لەمەیاندا چ بکەین؟ هەر بڕیارێکی بۆی بدرێ خراپ نییە بەمەرجێ مەنتیقی ڕێزمانی تێدا بەکار هاتبێ. بڕیاری بێ لێکدانەوە نابێتە جێی قەناعەت. کە بڕیار درا بنووسرێ (تەرۆزیی) ئەوساش بێ دوودڵی نووسینی ڕاناوی کەسی سێیەمی کۆ لەو بارانەدا لەخۆوە ڕوون دەبێتەوە:

دەستی، ترۆزیی

دەستیان، ترۆزییان

لەگەڵ (چی)دا بەقیاس دەنووسین:

پیاوی دیت

چیی دیت

پیاویان دیت

چییان دیت

من لە نووسینێکی کۆندا ئەم لایەنەم روون کردبووەوە، وابزانم گوتبووم
ێاندنەوەی (ی) وەسف و ئیزافە یەك (جدول لوغاریتم) لە ڕێزماندا قوت دەبێتەوە.
نیستاش دەڵێم، چاری ئەو جەدوەلە دەبێ بکرێ دەنا نووسەری تەشارەزا، بگرە
رەزاش، لە نەورەکە بڕ ناکات. خۆ تێنەگەیاندنیش لە کێشەکە مەنتیقی تێدا نامێنێ
تکە لە سەرەتاوە ژیاندنەوەی ئەو (ی)ەلە ڕێی ڕێزمانزانییەوە هاتە ناوەوە، چ ڕەوای
مقە زانینەکە هەر هەتا پێنجیەك و شەشیەکی ڕێگاکە تیشك بهاوێ؟ لەم
ناسەیەدا دەڵێم، چارێکیان گوترابوو (یازدەم، دوازدەم ...) کە من پێڕەوی لێ
کەم هەڵەیە، دەبێ بنووسرێ: یازدەیەم، دوازدەیەم ئەم ڕەخنەیەش پێنجیەکی ڕێگەی
یوە چونکە کێشەکە هەر بەدوا یازدە و یازدە و نۆزدەدا دایەت:
وشەی (سەر، دووسەر) بزوێنی فەتحەی بەدوا نایەت.
کە (لە)ی جەری کەوتە پێش دەگوترێ: (لە دووسەرەوە) واتە (ەوە)ی بەدوادا هات.
کەواتە بۆ (پەنجەرە) دەبێ (یەوە) زیاد بکرێ وەك (یەم) بۆ (یازدە) زیاد کرا:
یازدەیەم
لە دوو پەنجەرەیەوە
وشەی (کوڕ) کە ئەداتی تەعریفی بەدوادا هات دەبێتە (کوڕەکە) واتە (ەکە)ی بۆ
ت. ئەویش بەقیاس لە (یازدەیەم) داوا دەکات ئەو فەتحەیەی بۆ بپارێزرێ و
وترێ:
یازدەیەم
برایەکەم
زۆربەی کوردیش وەها دەڵێ تەنها ئەو لەهجەیەی دەڵێ (یازدەیەم) پێڕەوی لە
ستووری خۆی ناکات و دەڵێ (براکەم).
کورد دەڵێ: دەشتاودەشت، دزاودز، دەستاودەست. بەپێی دەستووری پاراستنی
تەی کۆتایی (یازدە) دەبێ ئەم ئەلفەی (او)یش بپارێزێ و بگوترێ:
چیاباوچیا نەك چیاوچیا
دەریایا و دەریا نەك دەریا و دەریا
من کە دێم دەنووسم (یازدەم، دوازدەم ...) ئاگاداری ئەو دەستوورانەم بۆیە ڕێ

بەخۆم دەدەم تا ئەو ڕۆژەی بڕیارێکی چاوساغانەی شارەزایانە لە هەموو ڕووی کێشەکە دەدری ڕێگایەك بگرمە بەر کە لە سەرجەمی دەستوورەکانی ئەو کێشەیەی لا نەدابێ. بەڕاست، کە دەنووسرێ: دووهەم، سێهەم، نۆهەم، دەهەم ... نۆزدەهەم دەستوورێکی فارسی بەکار دەهێنرێ. بەهەمەحاڵ دووەم، نۆیەم، یازدەیەم ... نۆزدەیەم کوردیترە یانی لەبارترە.

لەو ناوچانەی کە وەکو من دەڵێن (یازدەم) تەنها لەو وشانەدا کە بریتین لە یەك کۆنسنانت و یەك بزوێن، لەو حاڵەتانەدا (ی)ەك دەهێنن بۆ پاراستنی بزوێنەکە و دەڵێن: دەیەم

شەیەکە

گایەکە

لە ئاست (دوو)دا پێویست نابینن بەو (ی)ە واوەکە خورد دەکەنەوە دەڵێن (دووەم).

لەعەجەمش هەیە دەڵێ:

(دوویەم، لە زوویەکەوە بەم ڕوویەدا هات...). لە (سێ)شدا ئەو (ی)ە نایەتە بەرزیانەوە بەڵکو (ی)ی وشەکەی (سێ) خورد دەکرێتەوە بە (کسرة + ی کۆنسنانت)و دەگوترێ (سێیەم).

قسەیەکی دوایینم ماوە:

فۆنەتیکناسی و فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ وەرناگرن فێرمان بکەن فلانە دەنگ لە لووتەوە و ئەوی دیکەیان لە گوێوە دەردێ چونکە دەنگەکان بێ خوێندن و فۆنەتیك دەردێن و لەوەتەی مرۆڤیش هەیە بەدروستی دەری بڕیون. چ قازانج بەکەس ناگات بگوترێ لە بەرابیی نوونی چاوگدا قورسایی هەیە چونکە ئەم قورساییە لە (نووستن، نووستم، کردت، دڵت، دڵم، کوڵکن، جلك ...) و بەکۆتایی سەدان و هەزاران وشەوە هەیە نەك هەر نوونی چاوگ، ئێمە بەدۆزینەوەی قورسایی سەر نوونی چاوگ و پاشگری (ن) و (ك) لە (کوڵکن، جلك)دا نابێ وەها دانێین شێری مووساممان دۆزیوەتەوە چونکە ئەم کەسرە موختەلەسەیە لە کۆنی هەرە کۆنەوە دۆزراوەتەوە.

فۆنەتیکزان و فۆنۆلۆجیستی کورد لەسەریەتی ئەو هەڵانە ئاشکرا بکات کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. کەسرە موختەلەسە لە ڕێنووسی ئێستاکەماندا بەرچاو نییە: دەمەتەقە لەو بابەتە دەبێتە بابەتی ئەکادیمی تا ئەو ڕۆژەی پیتی لاتینی لە نووسینی کوردیدا

بەکار دێت. گریمان هەموو دنیا سەلماندی، قورسایی بەرایی نوونی چاوگ و راناوی کەسەکان ... دەبێ نیگاری بۆ دابندرێ، خۆ هەر مومکین نییە ئەو نیگارە پەیدا بکرێ ئەویەری ئیمکان لەو رێگەیەدا ئەوەیە بچینەوە بۆ پێشنیازەکەی مامۆستا وەهبی، باوەڕیش ناکەم کەس بەدوا پێشنیازی ئەوتۆیی بکەوێ. ئێمە با جارێ پەخەی ئەو هەڵە ئاشکرایانە بگرین کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی ئەگەر هەر فێری زانیارییە سەراوییەکانی وەکو: ئاوازەدار، لێوی، بووکی، ئینفیجاری...مان بکات وەك ئەو کەسەمان لێ دێ بزانێ بەردی سەر تەختەدامە بجزێ بەڵام چۆغەدار و ئالتی داش و مەموون نۆینی فێر نەبێ و نەتوانێ بەردێك بگەیەنێتە خانەی دامە، وەیا کەسێك فێری ئەلفوبێ ببێت و نەزانێ نامە بنووسێ، وەیا کەسێك دەم لە کێش و قافیە بدات و نەتوانێ شیعر هەڵبەستێ. ئەو تەرزە زانیارە سەرەتاییانە لە فۆنەتیکدا ئەرزۆك دەمێننەوە ئەگەر گەشتی بەرەو ئاوەوەی زمان نەکەن. دەبێ دەستووری وەهایان تێدا بدۆزینەوە بشێ هەڵەی وتە وەیا تەعبیرمان بۆ ساغ بکاتەوە. ئێمە ئەگەر پێ داگرین لەسەر (پانزە، دوانزە، سیانزە، شانزە، حەڤدە) چ دادمان نادا چەند سەرنجەرێك لە رێی فۆنەتیکەوە وەیا لەخۆوە زانیبێتی، سوانی دەنگی (د) لەو وشانەدا نوونی بۆ چواریان هێناوە و (ڤ)ـشی بۆ یەکیان هێناوە. زانینەکە پێویستە، بەڵام پەیرەوی لێکردنی فەرمانی سەرشانە بەتایبەتی چونکە بەشی زۆری کورد وتە راستەکان دەبێژن: پازدە، دوازدە، سێزدە، حەڤدە دەبێ بزانین شکاندنەوەی (ی) تیژی درێژ لە ئیشارەتکردن و کۆکردن و باری ئەوتۆییدا دەیکاتە (کورتە بزوێنی کەسرە + «ی» کۆنسنانت) ئیتر وەك کە دەڵێین (دارا برسییە ئەم کورسییە شکاوە) دەبێ بڵێم (کورسییەکان، ئیتالییەکان) نەك (برسێکان، ئیتالێکان).

لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ئەم هەڵەیە بەسەر دەرگەی هەموو دایەرەکانیدا لە چاوان دەچەقێ کە لێیان نووسراوە (ئەمینداریێتی) لە جیاتی (ئەمینداریییەتی). بەعادەتی دەستووری کورتبێژی زۆربەی کورد لەو تەرزە وشانەدا دەڵێن (ئیتالییەکان، ئەمینداریییەتی) بەڵام دەڵێن (برسییەتی) نەك (برسێتی). چ بڵێی (برسییەتی کافرە) و چ بڵێی (من برسیمە، دارا برسییەتی) فەرق ناکا لە رووی شکاندنەوەی (ی) درێژی تیژ. بەنموونە، دەگوترێ (هەر ئەم پیاوە حزم و کەسییەتی) و ناگوترێ (کەسییەتی) بەڵام دەگوترێ (حزمییەتی) و دەشگوترێ (حزمیەتی). بەهەمەحاڵ (کەسیەتی، حزمیەتی) بەر یاسای دەنگسازی و کورتبێژی دەکەون بەڵام (ئەمینداریێتی، برسێتی، ئیتالێکان).

پەیوەندییان تەنها بەزاری ناوچەییەوە هەیە نەك بەدەستووراتی ڕەسەنی هەمەکیی کوردییەوە. هەر ئەو زارەی دەڵێ (ئیتالێکان) ناچارە لە بنای وەسفدا بڵێ (ئیتالییە زیرەکەکان، برسییە ڕووتەکان). دەبێ فۆنەتیکناس بەخەڵق ڕابگەیەنێ (تێدا، جودا) ڕاستن و بەسەر زاری زۆربەی کوردەوەشن چ ئینساف لەوەدا نییە ئاخێوەری ڕانیە ناچار بێ لە نووسیندا ڕاستەشەقامی کوردی لەو وشانەدا بەجێ بهێڵێ بۆ (تیا، تیایا، جیا). ئەگەر پسپۆڕیی باسی فۆنۆلۆجی بەدەنگ نەیەت نووسەری ئاسایی نەك هەر ناوێری بەدەنگ بێت، بگرە جۆرێك بابیبوونیش لە خۆیدا هەست دەکات کە دەبینێ قەڵەمەکەی لەو جۆرە هەڵەی پەرەسەندوودا دەگیرێ و خەریکە بەخۆی بڵێ: ئەوە ئەزم لە بانان دەبەزم. لە وشەی وەکو (نوێژ، توێ، کوێر، سوێر)دا نووسەران بەپێی لەهجەی شاری سلێمانی و بەشێکی دیکەی کوردستانی خواروو دەیانەوێ (دیفتۆنگ)ی نێوان (وێ) بەسەر نووسینی ئەدەبیماندا بسەپێنن. بەبەڵگەی بێ کەڵەبەر نیسپات بووە و دەبێ کە دیفتۆنگەکە ناوچەییە نەك کوردیی ڕەسەن، وا بزانم د. ئاوڕەحمانیش پشتگیریی لەو بەڵگانە کرد نالی لە شیعردا شێوە ڕەسەنەکەی بەکار هێناوە:

هەر جۆگە و جێگایە کەوا سوور و سوێر بێ

جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ ئەڕژاوە

وشەی (سوێر) ئەگەر دیفتۆنگی تێدا بێ کێشی میسرەعەکە لەنگ دەبێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەکاتەوە

غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

وشەی (توێ) ئەگەر دیفتۆنگدار بێ هەم شیعرەکە لەنگ دەکات و هەم ئاشبەتە قافیەی (هوردوێ، گوڵی بوێ ... هتد) لە قەسیدەکەدا.

ئەمانە نموونەن بۆ دەستنیشانکردنی ڕێبازی فۆنەتیك و ئەرکی سەرشانی فۆنەتیکزان، کەچی بەداخەوە دەبینم خاوەن شەهادەی بەرزی زمان کە خۆیشی شیرمژی ئەو زارە ناوچەییە نییە لە جیاتی (دەڕۆم) دەنووسێ (ئەڕۆم). من دژی (ئەڕۆم) نیم، بەڵام نابێ خۆی بەسەر (دەڕۆم)دا زاڵ بکات کە ڕێبازی ڕەسەن و زۆربەی کوردە د. ئاوڕەحمان لە بنی دڵییەوە بەپەرۆشە بۆ زمانی کوردی، هەموو هێزی لەش و هۆشیشی بەو بەخشیوە تا ئەوەی لە هیچ بابەتێکی دیکە قەڵەم ناگێڕێ. بەڕۆژ خەریکەتی بەشەویش خەونی پێوە دەبینێ. لەو شەنگ و تاقەتەیدا، بەباوەڕم

لیی دەوەشێنێتەوە دەست بۆ هەر لایەنێکی (زمان) ببات بەرهەمی لێ پەیدا بکات.
بەولای خەبەردارکردنی نووسەران لە هەڵەی باو، ڕێبازێکی دیکە هەیە چاپووک سوارێکی خۆنەرخانکردووی بەبەرۆشی وەکو ئەو دڵسۆزەی گەرەکە هاتوچۆی تێدا بکات ئەویش بەستنەوەی کوردیی ئێستاکەمانە بەهی کۆنەوە. زمانی کوردی لە دوای مادەکانەوە و لە زەمانی مادیش نووسینی نەبوو وەیا لێی بەجێ نەماوە پێ بەپێی ڕۆژگار و گۆڕانی باری ئاخاوتن و نووسین دەقی ڕەسەن و سەرچاوەی ڕوونی لەهجەکانی لێ بناسرێتەوە. هەر ئەم ئەلاکەتەیشە بووە هۆی نەبوونی زمانێکی ئەدەبیی کوردی کە هەموو ناخێوەری کورد تێی بگات. ئێمە کە نەتوانین مێژوو هەڵگێڕینەوە بۆ ئەوەی لە نووکەوە قالبی ئەدەبی بۆ هەموو کوردزمان ڕەنگرێژ بکەین، ڕەنگە بتوانین ڕایەڵە پساوەکانی پێوەندیی ئێستاکەی زمانەکەمان بەئافێستاوە گرێ بدەین وەیا هەر نەبێ بەشێوەی پسپسۆکێش بێ ئەوەندەی مومکینە لەو ڕیشاڵە کەرتبووانە بەیەکدی بگەیەنینەوە. دەزانم موشکیلە زۆرە لەو کارەدا، گەورەتریشیان ئەوەیە کە دوای سووتاندنی نامە زەردەشتییەکان لە سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنیدا زارەوزار ئافێستا و گاتەکان... کەیشتنە پەهلەوی، شێوە نووسینی هزڤارشیش دەستی گیرا لە شێواندنی ئەوەی پارێزرابوو، هەڵسوکەوتی زەمانی ساسانییەکانیش لە نووسینەوەی دووبارەی ئەو نامانە کاری سەلبیی کرد (هەرچەند لایەنی ئیجابیشی هەبووە، لێرەدا جێی لێدوانی نابێتەوە).

لەگەڵ ئەمانە هەموویدا کارەکە خۆ بۆ تەرخانکردن دەهێنێ، ڕێبازیشی کوێر نەبووەتەوە:

وەختی خۆی لە ساڵی ۹۷۱ – ۹۷۲ کۆڕی زانیاری کورد ئەم فەرمانەی لە قەبەڵ ئەندامێکی تەرخانی کۆڕ کرد بەڵام داخم ناچێ هیچی لێ شین نەبووەوە لە تاکە گوتارێکی کورت بەولاوە. گوتارەکەش، ڕاستییەکەی بایەخدارە بەڵام دوورە لە گەیشتن بەئامانج. حاجی قادر و نالی بەمن سپێردران: ئێستاکە لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە سەر جاران خۆزی بەوەی تەکلیفەکە پێچەوانە بوایە و لایەنە زمانییەکە بۆ من مابایەوە. هەل لەدەست نەچووە، من نا، د. ناوڕەحمان لە بارێکدایە بتوانێ خەست خەست هۆشی خۆی بەدەستە چرای زانستی تازەوە بەناو تاریکاییی ڕابردووی زمانی کوردی پیرۆزدا بخولێنێتەوە .. سەرچاوە چەنگ دەکەون.. لە لەهجەکانی کوردیدا زۆر خڵتەی ڕاگەیێن و ڕوونکەرەوە هەن... قوڵ و باسکی لێ هەڵماڵە، کۆڕی زانیاری عێراق و

دەستەی کوردیش، بێگومان، پاڵپشتیت دەکەن. کوردێکی بشتوانێ ئەوت بخاتە چراتەوە نابێ درێغی بکات .. ئەوسا حەز دەکەی کارێك بەهەمزە بکە ناوی خۆی لە بیر بچێتەوە.

پوختەیەکی زێدە کورتی هەندێ خاڵی سەرەکیی ئەم گوتارە لەم چەند بەندەدا دەبینە پاڵاوتە:

١- هەبوونی کەسرە موختەلەسە لە وشەدا بەندە بەداخوازیی بەستنەوەی؛ فۆنیمی وەستاو بەفۆنیمی دوایەوە لە باری تایبەتیدا. بەنەمانی داخوازییەکە، کەسرە موختەلەسە دەشێ نەمێنێ و زۆر جارانیش دەبێ نەمێنێ.

٢- هێز (stress) دێتە سەر کەسرە موختەلەسەی مەوجوود لە وشەدا، ئەگەر وجوودی بەند بێ بە هێزەوە بایەخی (دەنگ)یشی نامێنێ چونکە بریتی دەبێ لە هێزەکە خۆی.

٣- هەبوونی کەسرە موختەلەسەر هاتن و چوونی لە هیچ بارێکدا دەقلی بەسەر واتاوە نییە. هەرگیزا و هەرگیز تێداچوونی ئەو دەنگە تەنسیر لە واتا ناکا بەو پێیە. موستەحیلە نرخی فۆنیمی هەبێ. دانانی نیگار بۆی دەبێتە هۆی خۆشخوێنیی نووسراو نەك دانهێنان بەفۆنیمبوونی ئەو دەنگە.

٤- فۆنیمبوونی دەنگ و فۆنیمنەبوونی لە حاڵاتی ڕێزمانیدا تاقی ناکرێتەوە، لە عەینی وشەدا تاقی دەکرێتەوە چونکە سوان و گۆڕانی دەنگ لە بارە جوداکانی ڕێزماندا دەستوورەکانی ڕێزمان ساغ دەکاتەوە نەك (هۆیە)ی دەنگ.

٥- هەمزە و دەنگی (هـ) لە چاو هەموو دەنگەکانی دیکە تایبەتی و چۆنایەتیی دەگمەنیان هەیە، هۆیەکەش دەچێتەوە بۆ نزیکایی دەروویان لە پێکی قوڕگ و ژێ دەنگەکانەوە. هاتنیان لە بەرایی وشەوە بەشاوڵەوە و تێچوونیان بۆ ئاوڵی ئەلف و یێ و بەیەکدی گۆڕانەوەیان بەڵگەیە بۆ چالاکییان و خزمایەتیی نێوانیان.

٦- وا دیارە فۆنیمی هەمزە یەکێکە لەوانەی لە گشت زمانەکاندا هەبێت، فۆنیمبوونیشی لە ڕادەی بەدیهییەدایە: هەر زمانێکی هەمزەی لێ بسڕێتەوە کاول دەبێ، کەچی بەسڕینەوەی (ث، ن، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گـ، ڤ، ص، ڵ، ق، ح، ع، ۆ، غ) کە بریتین لە ١٧ فۆنیم هەموو زمانێك کاول نابێ.

٧- تایبەتیەتیی دەنگی هەمزە و هێ وەها دەکات لە زۆر زماناندا ئاوڵ بەدوایاندا بێت

نەك ڤاوڵ لە هیچە نەو دەنگانە بەساختە دەخاتە پێش خۆیەوە. موستەحیلە میللەتان بەر لە هەزاران هەزار ساڵ بیریان لەوە کردبێتەوە کەوا بۆ خاتری ڤاوڵ لە بەرایی وشەوە بێت دەنگێکی ساختە هەڵبەستن و بیخەنە پێشیەوە هەزاران هەزار وشە هەن فۆنیمی پێشەوەیان ڤاوڵی بەدوادا دێت، چ قەیدی دەکرد لە جیاتی (ئەز، ئێمە، ئەنگوست...)یش بیانگوتبایە (شەز، شێمە، شەنگوست...)؟ خۆ هەمزە ناعوور نییە پەکی ناو بەرزکردنەوەی پێ بکەوێ، چونکە کەسرە موختەلەسە بەچکەی ناچارییە بەهەڵستانی ناچارییەکە تێ دەچێت.

رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٠١، ١٩٨٤

لە ئاوێنەی ئەم گوتارەدا تیشکی چەند چرایەك

بەشی یەکەم

هەندێ جار نووسین لە بارێکدا دەبێ بشێ پێی بگوترێ (فەرمانی ناچاریی ئێسك قورس) لایەنی ناچارییەکەی لەوەوە دێت کە پێویستی سەرشانی نووسەرە، تا ئەو ڕۆژەی پەنجەکانی لە نووسین دەکەوێن، خۆی نەدزێتەوە لە دەربڕینی ڕاستیی شرایەوە و ڕاستکردنەوەی شتی هەڵەدار و سازدانی شتی ناتەواو. لایەنی ئێسك قورسییەکەشی ئەوەیە، چەندێکی نووسین خۆی شیرین بکات دیسانەوە کە ڕووی لە ڕەخنەگرتن و هەڵە دەرخستن و کەموکوڕی بڕین بوو، هەر دەبێتەوە بە وێنەی ناو ئەو ئاوێنە عەیبدارەی کە جوانترین ڕووخسار تێیدا وەك پەتیارە خۆی دەنوێنێ. من بەش بەحاڵی خۆم کە بەسەر نووسینی یەکێکی دیکەدا دەچمەوە هەستی ناڕاحەتی دام دەگرێ، ئینجا کوردی گوتەنی دەبێ هەستی خاوەن تەعام چۆن بێ! لە نێوان هاندان و بەرتەکدانەوەی ئەم دوو ماکەی فەرمان و ئێسك قورسییەدا چەند شەفاعەتکارێك ڕووی خامە سپی دەکەنەوە: دەست خاوێنی، نیازی پاك، ئەدەبی شێواز. نووسینێك ئەم مەرجانەی پێوە نەبێ خوێندنەوەی لێ خەسارە، چ جایی نرخی وەڵامدانەوەی هەبێ.

لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئەم خاڵە سەرەتاییانەدا بەرەو بابەتی گوتارەکەمەوە دەڕۆم کە دەسکێ گوڵی چەند گوڵزارێکی نووسینی ئەم دواییەی ڕۆشنبیریی کوردیم هەڵبژاردووە بۆ خامە تاقیکردنەوە و لە ئارایشتدانیان و خستنەوە بەر نیگای خاوەنە بەڕێزەکانیان و تێکڕای خوێنەرانی خۆشەویستی کوردزمان.

مرۆڤ کە لە نووسیناندا شتێکی ئەوتۆی دیت تێبینی هەڵبگرێ (کێچ دەکەوێتە کەولی) تا تامەزرۆی خۆی لێ دەشکێنێ بە نموونە کە (بەرگی دووهەمی یادی مەردان)ی مامۆستا مەلا شێخ کەریمم خوێندەوە بە دەست خۆم نەبوو لە ئاست ئەو بەیتەی کە لە پەراوێزی لاپەڕە ٣١٥دا مێژووی وەفاتی شێخ عەلائودینی تێدا دیاری کردووە دڵم هەڵدەچوو بۆ ئەوەی دەنگی خۆمی بگەیەنمێ و بڵێم مامۆستای بەڕێزم: نیوە بەیتی (گم شد از باغ محبت گل باغ عمری) کە بەدوایدا دەفەرموێت (بەحیسابی

حورووفی ئەبجەد ئیوە بەیتی دوایی ئەکاتە ۱۳۷۳ و ئەودش سالّی کۆچی دوایی شێخـە) ڕاستییـەکـەی (۳۱۹۸) دەگەڕێتـەوە کەوا جاریَ نزیکی ۱۸۰۰ سالّی ماوە بیگەینیَ.

تـەئریخـەکـە لـە (گل بـاغ عمری) دەردەچیَ کە دەکاتە ۱۳۷۳. بەداخەوە دەنگم نەیگەیشتیَ تاکو وا لەسەر ڕووی ئەم لاپەڕەیە دەڵێم، بەخەمەبەوە، مامۆستا دەرهێنانی مێژووە کە ڕاست و شیرینە بەلاّم لەو یادی مەردانەدا ئەوەی سەرپەرشتیی کتێبەکەی کردووە بە وردی پەنجەی لە جەرگەی نیشانە نەکێشاوە.

هەر لەو کتێبەی (بەشی دووهەمی یادی مەردان)دا مامۆستای بەڕێزمان کە باسی شێخ نەبی ماویلی دەگێڕێتەوە بە چاکە و دینداری و مەلایەتی ناوی دەبات. دیارە مامۆستا قسەی لە جیلی پێش خۆیەوە وەرگرتووە چونکە سەردەمی شێخی ماویلی بەبیری ئەو نییە [بەپێی نووسینی مامۆستا لەو کتێبەدا شێخ نەبی لە (۱۳۰۱ی ك) مردووە کە ۱۰۰ سالّ پتری بەسەردا تێ پەڕیوە].

لێرەدا ناچارم بە دڵی ناثارامەوە بڵێم، بەڵگەی بێ کەلەبەر هەیە لەسەر ئەوەی کە شێخی ماویلی بۆ ماوەیەك لە سەرەتای ئیرشادیدا بەڕاستە شەقامی ڕێنموونی و خواپەرستیدا ڕۆیشتووە، لەوە بەولاوە ڕوو لە دنیا بووە.

چونکە بەینێکی تەواویشی لە دەوری دنیا دۆستییەکەی لە کۆیێ ڕابواردووە، لەو بەینەدا ڕایەڵەی ڕەفتاریشی کەوتوونەتە ڕێ گوزەر حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی و حاجی مەلا عەبدولاّی جەلی، گەلێ خەبەراتی ئەو سەردەمەی شێخی ماویلی پشتاوپشت بۆ ڕۆژگاری ئێمە هاتوونەتە خوارێ، هەمووشی باسی لە دین دەرچوونی ئەوسای دەگێڕنەوە تاکو باری گەیشتە ڕادەیەك بوێژێکی ئەو ڕۆژگارە بڵێ:

(ستٌ عشر) ژنیەتی بە مەزهەبی حیماری

(ابن آدم) ئەماوە سەری پان کا وەك ماری

لەمانەش چاوپۆشی بکەین خۆ ناشێ شادیەیی حاجی قادر و کارەساتی بەینی ئەو و شێخی ماویلی بەلاوە بنێین: حاجی قادر هەر وا لە خۆڕایی و بەربەیار نەیگوتووە:

شێخ دەڵێ باری ڕیا شانم جەدەو ناکا ئەگەر

کێوی کاروَخ بێ گوتم سەد (بارك الله) کەر (نەبی)

وەیا لە ئەستەمیوڵەوە بە کۆییبان ڕادەگەیەنێ:

له دەوری (کەرنەبی) تا دەوری (گای کوێر)
له گوێی گا نووستو وون زۆر حەیفە بۆ شێر

شیعرە برندەکانی حاجی قادریش بوو وەهای لە شێخ نەبی کرد فەرمانی کوشتنی حاجی قادر بەمریدەکانی بسپێرێ. ئەوانیش ڕابسپنە کوشتنی، دەشیانکوشت ئەگەر فەقێ و موستەعید و خەڵقێکی لەو دەمەدا حازر بوون چەپارەی حاجیبان نەدابایە، ئەم ڕاستییانە هی ئەسەلماندن نین. کە بێین ڕازی بین بەدەنگوباسی دینداریی شێخی ماوەلی دەبێ هەم مێژوو بەدرۆ بخەینەوە، هەم حاجی قادریش ئەوەندە نزم بکەینەوە کە ڕەوای کوشتن بێ. ئەوساش نازانین شیعرەکانی چ لێ بکەین بەخۆیان و پرشنگی بەهێزی دڵسۆزی و ڕابەرایەتییان لە مەیدانی نیشتمانپەروەریدا. مامۆستامان بە دڵی سافەوە لە (سیاق التصدیق)دا قسەی ئەو کەسانە دەگێڕێتەوە کە شایەدیی چاکەی شێخی ماوەلییان ساز داوە، لەمەشدا مەیلی (فطری) بۆ زۆربوونی نموونەی پاکی و چاکی لە مرۆڤدا ڕێ خۆشکەرەوەی باوەڕهێنان بەو شایەدییانە بووە.

لە چەند جێگەیەکی کتێبەکەدا هەڵەی چاپ وای کردووە واتای وشە بگۆڕێ وەیا فۆرمی شیعر بشێوێ. هەندێك لەو هەڵانە لیستەی کۆتایی کتێبەکە لێیان بێ دەنگە، وەك کە نیوە بەیتێکی حاجی مەلا عەبدوڵا لە لاپەڕە ۱۷۵دا ، نووسراوە:

«لە جێی من بەر شەقی دەم ئەو بەر لەقی دام»

وشەی «ئەوە» لەم نیوە بەیتەدا زیادە و لەنگی کردووە و بڕگەکانی لە یازدەوە کردووە بە دوازدە. لە دەستنووسەکانی لای خۆمان کە من دیتوومن دێڕە شیعری ئەم نیوە بەیتە پەیدا نییە. بەهەمەحاڵ سەرلەبەری ئەو هەڵانەی ڕاست نەکراونەوە لە ناو کانی کتێبەکەدا وەکو گۆلمە زیخی بنی حەوز نموونەی نییە و بەنەبوو حیساب دەکرێ.

لە کتێبە سوودبەخشەکەی د. کامل بەسیر (ڕەخنەسازی..)دا کە مەیدانێکی بەرفرەوانی ئەو باسەی گرتووەتە بەر، دەشێ خاوەن ڕایان ڕەخنەی تێدا دەربڕن هەریەکە بەپێی بۆچوونی خۆی، من لێرەدا لەسەر خاڵ و نەوێکی دەنووسم ئەویش نەك بەگیانی ڕەخنە لێگرتن بەڵکو بەنیازی خزمەتی کتێبەکە خۆی و فکری ناو کتێبەکەش.

خاڵەکە خزمەتی کتێبەکە دەکات چونکە هەڵەیەکی چاپ و سەهوێکی پەلەکردنی تێدا چارەسەر دەکات. لە پەراوێزی ژمارە (۳۲)ی لاپەڕە (۳۹) هێنا بۆ ئایەتی (۲۲)ی سوورەتی (الشعراء) کراوە. ڕاستییەکەی ئەو هێنەی بەناوی ئایەتی (۲۲) نووسراوە

بریتییە لە ئایەتی (٤) ئایەت، هەر لە (٢٢٤) هەتا (٢٢٧)ی کۆتاییی ئەو سوورەتە:

ئایەتی (٢٢٤) «الشعراء يتبعهم الغاوون».

ئایەتی (٢٢٥) «ألم تر أنهم في كل واد يهيمون».

ئایەتی (٢٢٦) «وأنهم يقولون ما لا يفعلون».

ئایەتی (٢٢٧) «إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وذكروا اللهَ كثيرا وانتصروا من بعد ما ظلموا وسيعلم الذين ظلموا اي منقلب ينقلبون».

دیارە ژمارە (٢٢)ی پەراوێزەکە هەڵەی چاپە، بەڵام وا پێ دەچێ هێماکردن بۆ ئاکە ژمارە سەهوو بێ. ئێو خاڵەکەش تێبینیکردنە لەوەی د. کامل لە لاپەڕە (٤٠)دا لەبارەی ئەو پێوانانەی قورئان لەو ئایەتانەدا بۆ هەڵسەنگاندنی هەستیارەکانی داناوەو دەڵێ:

پێوانەی یەکەم: لە جەماوەری شاعیرە خراپەکانەوە هەڵهێنجراوە کە قورئانی پیرۆز بەناوی (الغاوون) وەسفیان دەکات، واتە ئەوانەی پیشەیان ڕابواردن و لە خشتەبردنی خەڵقە.

لەم قسەیە وا دەردەکەوێ کە مەبەس لە (غاوون) ئەو کەسانەن کە شوێن شاعیرە خراپەکان دەکەون و هەر ئەو دواکەوتووانەشن و ڕانەبوێرن و خەڵقی لە خشتە دەبەن. وەك دەزانین (غاوی) خۆی لە خشتە بردراوە چونکە بەواتای (ضال) دێت. لە (مختار الصحاح)دا دەڵێ: (غوى: ألقى الضلال والخيبة. غوى فهو غاو، وأغواة غيرة فهو غوى). هەرچی شاعیرەکانن یەکسەر باسی لە خشتەبردنی خەڵقیان نەکراوە بەڵام لە ڕێی ئەو (غاوون)ەو بە تەئویل دەبنە (لە خشتەبەر).

لەبارەی ڕەخنەی ئەدەبیشەوە قسەیەکی کورتم هەیە دواتر بۆی دێمەوە.

چاوێك بە کتێبەکەی (ئەنجوومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیزی بەگدا بخشێنین: بێگومان لیژنەی ویژە و کەلەپووری سەر بەدەستەی کوردی لە کۆڕی زانیاری عێراق کارێکی مەردانەی کردووە بەژیاندنەوەی بیرەوەریی ئەمین فەیزی و ئەو شوێنەوارە ترپسکەدارە و مەیلەو لەبیرکراوەی. کاشکی لەو کارەیدا لیژنە یەنغەسێکی درێژترەوە ئەمین فەیزیی بەکوردەواری ئاساندبایە و پتر ئینووەتی و ئامەزرۆیی ئەدەبدۆستانی بشکاندایە، ئەویش بەدەرخستنی لایەنی نەزانراو لە ژیان و سەرجەمی چالاکییە زانستیە ئەدەبییەکانی ئەم بەهرەوەرە گەورەیەی کورد. پێشەکییە کورتیلەکەی لیژنە مێژانی نووسینی مامۆستا ڕەفیق حیلمییە، چی مامۆستا حیلمیش نووسیویەتی بە

حاڵ لە میوانەتیی ئەمین فەیزی بەگی دەرداوێ، تەنانەت نازانین (ئەکادەمی فرانسە) کەی و چۆن و بە چ موناسەبەیەك (تەقریری کەمالاتی ئەمین فەیزیی کردبوو بەپێی تەعبیری مامۆستا حیلمی). ئێمە باوەڕمان هەیە بەشایەدییەکەی مامۆستا حیلمی بەڵام تێنووشین بۆ ئەوەی شارەزاتر بین بە بناوان و بنەمای ئەو خەبەرەی وەری دەگرین. بەش بە حاڵی خۆم شارەزاییم بە ئەمین فەیزی چی ئەوتۆ فەرقی ئەکرد، بگرە لە پەراوێزی بەرفرەوانی کە من بە دەوری ناوی ئەمین فەیزیمدا کێشا بوو، هەر لەبەر تەنگەبەریی پێشەکی و ناوەرۆکی کتێبەکە تا لەو پەراوێزە کەمێك ڕێك هاتنەوە ڕووی دا.. بێگومان ئەمین فەیزی گەلێك زلترە لە ڕانواندنی ئەم کتێبەکە هەر نەبێ لەبەر دوو سەبەب: یەکەمیان هەژاریی کتێبەکە. دووەمیان لەو ڕووەوە کە بەرهەمی نووسراو چەندێکی ببێ بەشێکە لە ئەنباری زەخیرەی نووسەرەکەی، تەنانەت سەرلەبەری بەرهەمی نووسەر و زانا و هونەرکار بەراقەکردن و بەسەرەوەنانیش هەر ناتوانێ (هەموو) بەهرەی خاوەنەکەی بەدەستەوە بدات. ئنجا کە من بێم ئەمین فەیزی بناسم لە ڕێی ئەو کتێبەوە کە چەند پارچە هەڵبەستێکی زانراو و بیستراوی شاعیرانی سەر بە بابانی تێدا کۆ کراوەتەوە، پێشەکییەکانیشی تروسکەیەك ناهاوێژن بۆ هیچ لایەنێکی مەزنایەتیی ئەم مەزنە زانایە، بە دەست خۆم نییە ئەختێك پەرگارم ڕێك دەهێنمەوە.. بەڵێ دەزانین بیرکردنەوە لە دەرکردنی کتێبێکی ئەوتۆیی لەو ساڵەدا (١٩٢٠) بەڵگەی سۆز و پەرۆشی خاوەنیەتی بەڵام دەبێ ئەم خاڵانەش بە چاوەوە بگیرێن:

١- ئەو ساڵەی دەرچوونی کتێبەکە بەنیسبەت ئەوسا زۆر زوو نییە بەنیسبەت ئێستاش زۆر کۆن نییە. دەرکەوتنی گیانی کوردایەتی بەنووسینی پتر لە چواریەکی سەدەیەك بەر لەو کتێبە خۆی نواندبوو. ئەوسا (٢٣) ساڵ تێپەڕی بوو بەسەر دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە ئەستەمبووڵ بە ناوەرۆکی شیعر و پەخشانەوە.

٢- ئەو باری چاپەمەنی کە لە ئەستەنبووڵدا هەبوو لە شوێنی بێ چاپی وەك کوردستان پەیدا نەبوو. یەکێك ویستبای لە قەڵادزەی ١٩٢٠ کتێب چاپ بکات دەبوو خۆی هەڵکوتێ بۆ هەندەران. نموونەی هەرە جانفیدای کورد لە مەیدانی چاپەمەنیدا سەید حوسێن حوزنی موکریانییە. دوور لە ڕووی ئەو وەك کە جانەوەر لە ترسی دڕندەی گۆشتخۆر بێچووی دەگوێزێتەوە، ئەویش بە ئاوارەیی مەکینەی چاپەکەی بە وڵاتاندا دەگێڕا، هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی.

٣- زیاندنەوەی ناوی ئەدیبەكانی كورد دەمێك بوو سەرمەشقی دادرابوو. بە تایبەتی لە شیعری حاجی قادردا كە نیگای بە هەموو كوردستاندا گێڕا بوو، تەنانەت لە قەسیدەی (شەهسەواری بەلاغەتی كوردان)دا شاعیرەكانی كۆیەی پشتگوێ خستبوون.

٤- گەلێك سەربازی نەناسراوی بێ ناونیشان بەدەستووس كەشكۆڵی وەهایان تۆمار كردبوو كە دواتر ئەمین فەیزی بەگ و تێكڕای كوردیش لەبەریان بنووسنەوە. مەراقی ئەو خەتخۆش و خەت ناخۆشانەی بێ ناونیشان بۆ نووسینەوەی شیعر و خەبەراتی تەفرەقەی سەر بە كورد گەلێك گەنجینەی ئەدەبی و هەواڵی مێژوویی بۆ ئێمە كرد بەزەخیرە. لەو مەراقەشدا نە بەتەمای ماڵ بوون و نە بەتەمای ناو وەك كە نووسەر و بڵاوكەرەوەی ئەم ڕۆژگارە بەهۆی لە چاپدان و بڵاوكردنەوەوە لە ماڵ و ناویش خاوەن پشكن، هەزار جار لێیان پیرۆز بێ.

ئەم تێبینییانە نرخی كتێبەكە دانالەنگێنێ بەڵكو وەك كە من هۆشم بەنرخی شتان بشكێ نرخی ڕەوای بۆ دادەنێ. دوای ئەوەی كە تیشكی واقیع ڕۆشنایی خستە دەوروبەری كتێبەكە و هەر هۆیەك لەوانەی ڕێیان بۆ دەرچوونی خۆش كردووە دەرخسترا ئەوسا بە دڵی ئارامەوە دەڵێین ئەمین فەیزی بەگ دەستهێنشخەرییەكی گیانپاكانەی لەو مەیدانەدا كردووە.

ئەگەر هەڵەی چاپ بەرپرس نەبێ بڵێین هەندێك لەو نموونانەی فەیزی بەگ كردوونی بە ناوەرۆكی ئەنجوومەن بە ئەسڵ لەنگ و ئالەبار نووسراونەوە ناشزانم چۆن بەسەر زیهنی فەیزی بەگدا كشیوەتن. وەك دیارە لێژنەش خۆی بەڕاستكردنەوەی ئەو نموونە عەیبدارانەوە خەریك نەكردووە. پەنجەشی بۆ ڕانەكێشاون. خۆ و تاڵع وا بووە هەڵەیەك لەخۆوە چارەسەر كراوە وەك كە سەرەتا ناتەواوەكەی (شەكوای حاڵ)ی (عارف) كە لە لاپەڕە (١٣٤)دا نووسراوە، لە لاپەڕە (١٣٥)دا بەهۆی نەقی قەسیدەكە كە لە كتێبی (لە خەوما)وە ڕاگوێزراوە ناتەواوییەكەی چار كراوە. هەندێ جاریش هەڵە وەیا ناتەواوی شیعری نالی لە ڕێی شەرحەكەی مەلا شێخ كەریم و كاك قاتیحەوە بەسەر گیراوەتەوە بەڵام لە زۆر شیعری دیكەدا هەڵەكان وەكو خۆیان ماونەتەوە هێناشیان بۆ نەكراوە وەك كە لە لاپەڕە (٩٠)دا میسرەعی یەكەمی بەیتی سێیەم لەنگە و بەلەنگی ماوەتەوە.

«گەر بەناوزەنگی پەراسووی ئەسمر و ئەوسەر هەڵدڕی»

دەبوو بنووسرێ:

«گەر بە ناوزەنگی پەراسووی ئەسمەرە و سەر هەڵدڕی»

ڕاستییەکەی هەر لەو لاپەڕەیەدا دەبوو بنووسرێ:

«ساڵ دوانزەی مانگ سواری نابم و...»

چونکە کە نووسراوە (ساڵ دوانزە مانگ...) بەیتەکە کێشی تەنبەڵ بووە.

بگەڕێوە بۆ لاپەڕە (٨٥) دەبینی بەیتەکەی نالی نووسراوە:

«تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف»

ڕاستەکەی ئەمەیە:

«تیپی شکۆفە خەیمەیی هەڵدا لە هەر طەرەف»

پێشتریش لە لاپەڕە (٧٨)دا لیژنە چەند بەیتێکی خستووەتە سەر بەیتەکانی ناو ئەنجوومەن و یەك دوو هەڵەی تێدا کردوون.

نووسیوەتی:

«دەبێ ئەشکی تەراووزی نارەزوو ئەی دیدە بشکێنی»

میسرەعەکە لەنگە نە دەزانم چۆن چارە دەکرێ نە لە واتاشی دەگەم. دواتریش نووسیوەتی:

«ڕەها بێ گەر لە بەندی زوڵفی یارا گەردنی من»

ئەمەشیان لەنگە ئەگەر نووسرابایە:

«ڕەها بێ گەر لە بەندی زوڵفی یارا گەردن و شانم»

لەنگییەکەی نەدەما. بەڵام سەیر لەوەدایە لیژنە نیوەی دووەمی ئەم بەیتەی لە لیستەی (ڕاستکردنەوەی هەڵەی چاپ)دا چار کردووە کە نووسیوەتی (بەعەد) هەڵەیە و (بەعد) ڕاستە ئەمەش نیوە بەیتەکە بەهەڵەیەوە:

«بە سەهلی بەعەد ئەزین بازی بەحەلقەی ئەژدەها ناکەم»

هەڵەی دیکەش لەو بابەتە دەکەونە بەرچاو مەبەستمان نییە سەرژمارییان بکەین. بەڵام دەبێ بڵێم قەیزی بەگ لە ژێرووی لاپەڕە (١١٨)دا بەروا قەسیدەکەی شێخ ڕەزادا

نووسیوەتی: (بیشمە) (شاور) (شینتە) ئەمانە نیسمی دێهاتن، وەک دەزانین (بێشمە) ناوی دێ نییە بەڵکو (بێ شەمە) بەواتای بۆنخۆشە و خەڵق دەڵێن (تووتنی بێ شەما). وشەی (بێ) لێرەدا لە (بە)ی فارسییەوە گۆڕاوە. بەنووسینی کوردی (بهە) دەنووسرێ. وا بێ دەچێ فەیزی بەگ وشەی (بێ شەمە - بێ شەما)ی نەبیستبێ. لێژنەش بێ لزووم خۆی لێ بێ دەنگ کردووە.

لە لاپەڕە (٣٨)دا فەیزی بەگ ڕای خۆی لەبارەی شاعیریەتیی نالی دەربڕیوە دەڵێ «زەکای نالی ئینکار ناکرێ. لاکین ئەوەندەی سەنایعی لەفزییەی ئیستیعمال کردووە پیاو ڕەنگە بڵێ: شیعری ئەو نەتیجەی عیلم و ئیشتیغالە».

لێرەدا مەودای موناقەشە بەربەرەڵایە و هەویرەکە ئاوخوازە بەڵام من بەکورتی دەڵێم: گلەییەکی گەورە ناچێتەوە سەر فەیزی بەگ لەوەدا کە قووڵ نەبووەتەوە لە سەرجەمی شیعری نالی چونکە ئەو لە بنەڕەتدا شاسواری زانست و عەسکەرییە نەک ئەدەب. لەلایەکی دیکەشەوە دەتوانم بڵێم سامانی هونەری و ئەدەبیی لە ڕادەبەدەری نالی وەهای کردووە لە چاو هەژاری و نەداریی لە ڕادەبەدەری کورد خۆی زەق بنوێنێ وەک کە هەزار جلکی پۆشتە لەبەر بکات پێوەی دیار دەبێ. دەنا ئەگەر هاتبایە هەمان کەرستەی (صنایعی لەفظییە) بەبەر شیعری حافز و سلێمان ئەظیفەوە بایە کەس لێی بەسەر نەدەگرتنەوە. سەیرێکی ئەو نموونانەش بکەیت کە (ئەنجوومەن..) لە شیعری نالیی هەڵبژاردوون وەکو (قوربانی تۆزی ڕێگەتم - لە دوگمەی سینە - تاقمی موەتازی شاهـ - تا فەلەک دەورەی ئەدا - ئەمردم من - تەشریفی ئەوبەهارە..) ئینجا نموونە یەک لە دوا یەکەکانی لاپەڕە (١٤٥ - ١٤٦ - ١٤٧) هەموویان شیعری نازکی پاراوی دەوڵەمەندی هونەرکاری شاکارن. هەندێ قەسیدەی نالی کە ئاخنراون بە وشەی سەخت و واتای تێکناڵاوی ورد و قووڵ لە ڕاستیدا بۆ ئەو سەردەمە و بۆ هەموو سەردەمێک سەرمەشقی هونەر و ئەدەبن، بەدەست و قەڵەمی ڕەنگین و هێزای ئەو نەبێ ئەخشەکێش ناکرێن . لە نووسینی دیکەمدا گوتوومە یەک لە هونەرە بەرزەکانی نالی ئەوەیە کە توانیوەتی وشەی سەخت و سەرکێش ڕام بکات بۆ ناو ترنجۆکی شیعر وەک کە دەڵێ.

برق البصر لەبەر بەرق و تەلەئلوئی لە نالی
خسف القمر لە ئیشراقی قیامەتی جەمالی

وەیا کە دەڵێ:

طەبعی نالی تونە نیمرۆ یا بە نەشئەی نیم نیگاه
مەستی ڕەحراح و مەی و ڕاح و قوڕاح قەرقەفە

(کوردی)ش لەلای خۆیەوە وەهای کردووە کە گوتوومنی:

«لەوشیش ثبوتی دەعویە یا ڕاستە یا درۆ»
بەلام (کوردی) کە دەڵێ «باعیثی عومیانی بەسەر»

عەرەبییەکەی کورتی هێناوە چونکە وشەی (عمیان) بەواتای (عمی، کوێری) نەهاتووە. هەرچەند سەیری هەموو قامووسێکم نەکردووە بەلام وابزانم ئاشکرایە (عمیان) ڕیزەی کۆی (أعمی)یە.

نالی شاعیری بەهرەیە نەك ڕاهاتن، بەڵگەش زۆرن یەکێکیان ئەوەیە کە نالی لە شیعردا نارایشتی وەها بەکار هێناوە گرفت و لەقی و هەناسەسواریی تێدا نەبێ، لە زۆر شوێنیشدا خەیاڵی وەها تەنگی ڕاو کردووە هەر دەڵێی خەریکە بەناو داوە شیعرەکانیدا دەرباز بێ:

بەنەشئەی سستی و مەستی وەها مەستوور و مەخموورە
نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە

لێرەدا چاوی مادی و خەوی مەوهووم تێکەڵ بەیەکدی بوون، لە خۆڕاییش ئەو تێکەڵبوونە پەیدا نەبووە. وشەکانی (سستی، مەستی، مەستوور، مەخموور) ڕێگەیان بۆ خۆش کردووە. دوو وشەی (مەستوور، مەخموور)یش تێکەڵ بەیەکدی بوونەتەوە چونکە هەرچەند یەکیان کوردییە و ئەوی دیکەیان عەرەبییە، هەردووکیان لە عەینی دوو واتا بەشدارن:

مەستوور : سەرخۆش، داپۆشراو

مەخموور: سەرخۆشی داپۆشراو – لە «خمار»ەوە

نیتر حەز دەکەیت (مەستوور)ەکە (سەرخۆش) بێ و (مەخموور)ەکەش (داپۆشراو) بێ، حەزیش دەکەی باریان بگۆڕە، یان هەردوویان بەهەردوو واتاوە بۆ تەنکید بێ یارمەتیی تێکەڵبوونی مادە و وەهمەکە دەدات..

هەر لەم غەزەلەی کە ئەم بەیتەی تێدایە فەیزی بەگ بەیتی دواینی وەها نووسیوە:

له دووریی تۆیه ئەی خورشیدی پرتە و بەخشی شەوگەردان
کە نـالـی وا لـە حـالاتـی مـحـاقـی مـاهـی نـەودایـە

ئـەم وشـەیـەی (دووری) سـەرەتـای بـەیـتـەکـە بـووەتـە تـەپـکـەی ئـەدیـبـان و ئـەمدیت
ەکێکی پێوەی نەبووبێت. وشەکە (دەور)ە نەك (دوور) بەرێنووسی کۆن هەردووکیان
ـوور) دەنووسران.

ئەگەر نالی لەو خورشیدە پرتە و بەخشە دوور بایە ئەدەکەوتە حالّەتی (محاق)
ڵکو دەبوو بە (بدر) بەلاّم چونکە لە شەودا وەها لێی نزیك بووەتەوە کە پێشتر
وتبووی:

«هەناسەم زوڵفەکەی لادا و مەیلێکی نەکرد چاوی»

حەقیقەتی بڵێ لە حالاتی محاقی ماهی نەودام. وشەی (نەو - نوێ) لێرەدا بە تەنها
ـۆی نرخی قەسیدەیەکی سەرکەوتووی هەیە. ئەم وشەیە یەکێکە لەوانەی کاری
ـفسووناوی دەکەن: وەك دەزانین حالّەتی (محاق) لە نێوان کۆتایی مانگ و سەری
ـانگدا دەبێ. ئـەگـەر مـحـاقـەکـە بـەر لـە کـۆتـایـی مـانگ بـخرێ هی پتربوون و
ەسەرچوونی مانگە. ئەگەر هی (ماهی نەو - مانگی نوێ) بێ هی فراژیبوون و
ـەشەی مـانـگـەکـەیە، دیارە لێرەدا نـالـی کە بەیارەکەی گەیشتووە دەبێ لە مـحـاقی
مـانگی نوێ)ی بەرەو گەشەکردن بێ. سەیری ئەم نوکتە ئەفسووناوییە چەند بە لووس
ـ لێکی و بێ گرفت و گرێ، هێندەی هەناسەی ئارام، دێت و دەچێت تا ئەوەی چاو و
ـۆشی ئـەدیـبـانـی بـەسـەردا دەکشێت و هـەستی پـێ نـاکـەن. ئـایـا ئـەمـە (صـنـایعی
ـفظیە)یە یان هونەری ئەژاوی زگماکی سروشت زادە؟

لە ڕیزە گوتاری (چەپکێك لە گوڵزاری نالی)دا ئەم غەزەلەم شی کردووەتەوە و
ـوتوومە سەرلەبەری بەیتەکـان بـاسی ئـەجرەبەیەکی سەردەمی گەنجایەتیی نالی
ـگێڕنەوە کە بەشەو چووەتە پارێزی دۆستەکەی. ئینجا ئەگەر فەهزی بەگ بەچاکی
ـە واتـای بـەیـتـەکـان ورد بـووبـایـەوە هـەڵـبـەت رایـەکـی بـەدڵـدا دەهـات لـەبـارەی
ـاوەتەکەیەوە جودا بێ لەو (صنایعی لەفظیە) ئەوسا دەشینووسی (لە دەوری تۆ..).

لێرەنە ناوناوە لە چەندوچۆنی نموونە شیعری ناو کتێبەکە ڕایەکی خۆی دەردەبڕێ
ـك کە لە پەراوێزی لاپەڕە (١٣٠)دا (داری سەنگدل) بەسەر (یاری سەنگدل) تەرجیح
ەدات. بەمەشدا کارێکی باشی کردووە، بەلاّم دڵەکەم لە زۆربەی ئەو شوێنانەی لێ

بەرەنگهاتنی دەوێ لیژنە بێ دەنگە. لێرەدا من ڕێنووسی ناو کتێبەکە و شێوەی چاپکراوی وشەکانی دەکەم بەشایەدی بیروڕای خۆم، ناشزانم ئەو هەڵانەی لە کتێبەکەدان چەندیان هی چاپن و چەندیان نەسڵین، ناشزانم ڕادەی دەسکاریی لیژنە لە ڕێنووسی کتێبەکە چەندە چونکە ئاشکرایە فەیزی بەگ ڕێنوسی وەکو هی ناو کتێبەکەی بەکار نەهێناوە.

نوسخەی کتێبەکەی ١٩٢٠م لا نییە بەراوردی بکەم لەگەڵ هی ١٩٨٣. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ وتوویژ لەگەڵ ئەو شێوە ڕێنووسە بێ کە کتێبەکەی پێ چاپ کراوەتەوە.

لە ئاست بیروڕای لیژنەدا تێبینی دەردەبڕم لەگەڵ ڕێز و سپاسیشم بۆی:

لە لاپەڕە (٢٢، ٢٣)ی کتێبەکەدا لیژنە چەند ڕایەکی دەربڕیوە جێی هەڵسەنگاندنن. لە پێشەوە دەڵێ نالی لە (١٢١٥ك - ١٨٠٠ز) هاتووەتە دنیا. ڕەنگە ئەم قسەیە ڕاست بێ بەڵام هیچ بەڵگەی لەگەڵدا نییە، لە کەسیش مەعلووم نەکراوە چۆناوچۆنی ئەو ساڵە بووە زادساڵی نالی. وەختی خۆی من لە (چەپکێك...) لەبارەی ساڵی بوون و مردنی نالییەوە دواوم، دواتر کاك فاتحیش بەدرێژی لە مەسەلەکەی نووسیوە. عەلی موقبیل و بەدوا ئەویشدا هی دیکە دەڵێن نالی لە ١٧٩٧ هاتووەتە دنیا. وەك کاك فاتیح دەڵێ ئەم ساڵەیان لە بەراوردە هەڵەیەکەی عەلی موقبیلەوە هاتووە کە (١٢١٥ی ك)ی بەرانبەر (١٧٩٧ز) داناوە بەهەمەحاڵ ساڵی لە دایکبوونی نالی وەها بەڕاشکاوی نە ١٨٠٠ و نە ١٧٩٧ و نە هیچی دیکەشی بە متانەوە بۆ دەست نیشان ناکرێ، هەر دەبێ پێویستە سەیرەکێك وەیا پرسەکێك (علامة تعجب، علامة استفهام) بخرێتە سەر ئەو ساڵەی بۆ لەدایکبوونی دادەنرێ. بەلای منەوە چەندێکی لە سنووری لەدایکبوونی نالی پێش ١٨٠٠ بکەوێتەوە چاکتر دەگونجێ لەگەڵ ئەو ڕاستییەی کە نالی لە حوکمڕانی (عەبدوڕەحمان) پاشادا دەستی کرد بەهەڵبەستی کوردی.

عەبدوڕەحمان پاشا یەکەم ئەمیری کورد بوو بیری لە کوردایەتی کردەوە و گیانی کوردایەتیی لە دەوری ئەودا شیعری عەرووزی کوردیی لە بابان و سەرلەبەری کوردستانی عێراق و ئێراندا داهێنا. من لە نووسینی دیکەمدا بەدرێژی ئەم ڕاستییەم باس کردووە، لیژنەش لە پەراوێزی لاپەڕە (٢٣)ی (ئەنجوومەن...)دا بێ ئەوەی هێما بۆ لێکدانەوەی کەس بکات دەڵێ «بنیاتنانی شاری سلێمانی (لە ١٧٨٤ز) و بوونی میرنشینی بابان پاڵنەرێکی بەهێز بوون بۆ تەقینەوەی بەهرەی شاعیرێتیی

[شاعیریەتیی] (نالی). راستی ئەم بارە رامیاری و ئابووری و کۆمەلایەتیە نوێیە بووە کە ئەیهێشتووە ئەم بەهرەیە وشك بێتەوە. دوا بەدوای خۆیشیا دەستەیێ شاعیری مەزن و گەورەی پێ گەیاندووە وەکو (سالم) و (کوردی) و (مەحوی) و (حاجی قادری کۆیی).. هتد.

ئەم قسانەی لیژنە بایەخدارن بەلام کەلەبەریان هەیە و هەڵسەنگاندن هەڵدەگرن:

أ- لە ساڵی (١٧٨٤)ەوە تا ئەو ساڵەی نالی گەیشتە تەمەنی شاعیریەتی بەلای کەمەوە ٣٠ ساڵێکی بردووە. ئینجا ئەگەر پەیدابوونی سلێمانی خۆی لە خۆیدا کاریگەر بوویێ دەبوو بەر لە نالی شاعیری دیکە پەیدا بووبن شیعری عەرووزی کوردی بهۆننەوە.

ب- باری کۆمەلایەتی و ئابووریی بابان لەو ساڵانەدا کە نالی تێیاندا بوو بەشاعیر وەها لەبار و ئارام و تێر و تەژی نەبوو لە چاو ساڵانی دیکەدا کە تازە بەتازە سلێمانیی تێدا بنیات نرابوو.

ج- لە کوردستانی عێراق و ئێراندا بەر لە بنیاتنانی سلێمانی شاری دیکە هەبوون، تەنانەت (سنە) میرنشین و گەورەتریش بوو لە سلێمانی. باری ئابووریشیان لە هی سلێمانیی ئەوسا بەرەوژێرتر نەبوو کەچی شیعری عەرووزییان پەیدا نەکرد.

هۆی هەرە گرنگی لە پەیدابوونی شیعری عەرووزی کوردی لە کوردستانی عێراق و ئێراندا ئەوە بوو کە عەبدوڕەحمان پاشا دەستی دایە کوردایەتی، ئەویش لەوەدا قەرزداری شۆڕشی فرەنسە بوو. سەرنج بگرن لە بەیتەکەی عەلی بەردەشانی کە پێی دەگوترێ (بەیتی عەبدوڕەحمان پاشا) چ ئاگرێکی گیانی کوردایەتیی تێدایە. عەلی لەو دەمەدا لە بارەگای عەبدوڕەحمان پاشادا شاعیر بووە بۆیە وەها هەستی بزووتووە دەنا بەیتی دیکەی زۆرن کەچی کوردایەتییان تێدا دیار نییە. کە بپرسین ئەدی بۆچی نالی یەکسەر دەستی نەدایە کوردایەتیی وەك کە عەلی بەردەشانی کردی؟ دەڵێین نالی لە بارەگای عەبدوڕەحمان پاشادا نەژیاوە وەکو کە عەلی تێیدا دەژیا. بۆ نالی و برادەرانی ئەوەندە مومکین بوو کە لە ئەنجامی کوردپەروەریی عەبدوڕەحمان پاشاوە بەرەو هەڵبەستی کوردی ڕۆیشتن. تەنانەت نالی کە بۆی ڕێك کەوت دۆستی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا بێ (تا فەلەك دەورەی ئەدا) و (ئەم تاقمە مومتازە)ی هۆنیبەوە لە دەوری عەبدوڕەحمان پاشادا نالی و سالم تازە مێردمنداڵ بوون و لە ساڵی مردنی

عەبدورەحمان پاشا (١٢٢٨ك) تەمەنیان (١٣) ساڵەیی بووە [بەپێی ئەوەی لە ١٢١٥ ئەوەڵەد بووبن]. هاوڕێیەتی و بەیەکەوەژیان هۆیەکی زیندە زیندە کاریگەرە. لە ملیۆنی یەکێك نییە بێ ڕابەر خودبەسەر بەرەو بیرێکی نوێوە بڕوا. ئەبینی میللەتێك بۆ ماوەی هەزار ساڵ لەسەر باوەڕێك ئەژێت ئینجا یەکێکی بەهرەمەند و دڵگەرم و قسە پاراو لە بارێکی پەرشندا دەم لە بیرێکی نوێ دەبزێوێ و هەزاران هەزاری بۆ بەدەنگ دێت و دوای دەکەون. وەها دەبێ خەڵق شەیدای شەخسییەتی ڕابەرەکەیان ئەبن هەرچەند ناپەسەند و خۆپەرستیش بێ وەك کە مریدەکانی (حسن الصباح) بەبڕو هەڵئەکاندنی ڕابەرەکەیان خۆیان لە شاخی هەڵئەداشت.. ئێستاکەش شەیدای ئەوتۆیی پڕی دنیایەن.

ئەم باسە زۆری بەبەرەوەیە پێویست نییە پتری بە دوو بکەوین:

لیژنە ئەڵێ سالم و کوردی بەدوا نالی و بەپەیرەویکردن لەوەوە بوونە شاعیری کوردیهۆن. بەپێی ئەو تەرجەمە حاڵەی لیژنە خۆی بۆ سالم و نالیی پەسەند کردووە سالم و نالی لە هەمان ساڵی (١٨٠٠ز) بەوەلەد بوون. لەوەوە بەسەرنجدان و ناکام لە واقیعەوە وەرگرتن ئەرفەت نامێنێ، وەیا یەکجار تەسك ئەبێتەوە، بگوترێ سالم بەدوا نالیدا شیعری کوردیی گوتووە.

ئەم ڕاستییە لە ڕوویەکی دیکەی واقیعەوە مەحکەمتر ئەبێ کە نالی زادەی (خاك و خۆڵ)ی شارەزوورە، ئینجا چ بڵێین باری ئابووری و کۆمەڵایەتیی سلێمانی هاندەر بووبێ بۆ پشکووتنی غونچەی شیعری کوردی [وەك کە لیژنە بۆی چووە]، چ بڵێین ڕابەرایەتیی عەبدورەحمان پاشا لە گیانی کوردایەتی بەدوا بەرپابوونی شۆڕشی فرەنسە ئەو هاندەرە بووبێ [وەك من بۆی ئەچم] نالی پێی ناکرێ بووبێتە ڕابەری شاعیرێکی وەك سالم کە خۆی خەڵقی سلێمانی و لە بابانەکان نزیکتر بووە. بەپێی تەمەن نالی و سالم ڕێکرا ئەگەنە پایەی شاعیرییەت، ئیتر بۆ ئەبێ سالم بەدوا نالییەوە بووەستێ تا لە ئەشت و ئەر بێ ئەگات و ئەچێتە عومرێکەوە دەست بدا بۆ (موستەعیدی) لە خوێندنی شارستان و بە ئیلهامی شارستانەتیی سلێمانی وەیا ڕابەرایەتیی پاشماوەی گیانی کوردایەتیی عەبدورەحمان پاشا بەهرەی شاعیرییەتیی گەشە بکات ئینجا سالم لێیەوە فێری شیعری کوردی بێ؟ چ شارستانەتی هاندەر بێت و چ ڕابەرایەتییەکەی عەبدورەحمان پاشا، سالم لێوەی نزیکترە و زووتر چەشەخۆری ئەبێ.

راستیی مەسەلە ئەوەیە سالم و نالی پێش و پاش ناخرێن و بەکەس ناکرێ نیسپاتی مامۆستایەتی و سوختەیەتیی بۆ ئەم و ئەو بکات. مستەفا بەگی کوردی بەپێی تەرجەمەنامەکەی ناو (ئەنجوومەن..) کە لیژنە داینا‌وە، وەیا پەسەندی کردووە، بە (١٢) ساڵ لەوان گچکەتر بووە دوازدە ساڵ جوداوازیی تەمەن لە سەرەتاکانی ژیاندا بایی پێویست دەکات بۆ هەڵنانی پلیکانەی سەرەی یەکەم و دووەم. کە مستەفا بەگ دە ساڵی بووە ئەوان لە بیست و ساڵ تێپەڕیان کردووە. بەم پێیە دەشێ مستەفا بەگ بەشوێن ئەواندا هاتبێ. حاجی قادریش کە کوردی پێش نالی دەخاتەوە و دەڵێ:

ئەو کە نۆشی شەرابەکەی نالی

نالی لەم عەسرەدا بووە تالی

مەبەستی ئەوە نییە بڵێ نالی بەدوا کوردیدا بووەتە شاعیر بەڵکو مەبەستی پایەی شاعیرییەتە. بەڵام وەها دەزانم ئەمیش هەر ڕایەکە لە سیاقی شیعردا هاتووە نەك بەرهەمی توێژینەوەیە. حاجی قادر لە گەلێك بەیتدا بە نالیی هەڵگوتووە و پێیەوە دیارە چ پایەیەکی لێ دەنێ.

لیژنە ساڵی مەرگی نالیشی بێ لێکۆڵینەوە و دوودڵی دەستنیشان کردووە، لەوەشدا قسەی لە خۆی بە پێشەوە، کە بێ بەڵگە (١٨٥٦)ی بۆ مەرگی نالی دیارە کردووە، دووبارە دەکاتەوە.

ساڵی مەرگی نالی وەك هی لەدایکبوونی سوڕگوم نییە:

دەبوو لیژنە سەرێك لە پێشەکییەکەی شەرحی مامۆستا مەلا کەریم و (چەپکێك..) خوار بکاتەوە، هەر نەبێ لەواندا لێکدانەوەیەك کراوە.. بەو دواییەش مامۆستا (حەمەبۆر - بەپێی تەعبیری خۆی) دەستنووسێکی دۆزییەوە و گوتارێکی لەسەر بڵاو کردەوە گومان ناهێڵێ لەوەدا نالی دوای ١٢٨٨ مردووە کە دوای (١٨٧٢ز) دەگرێتەوە. (چەپك...) و شەرحەکەی مامۆستا مەلا کەریم و گوتارەکەی مامۆستا حەمە هەڵیان دەگرت دوو قسەیان لە بارەوە بکرێ هەر نەبێ بۆ پووچاندنەوەیان. بەپێی ئەم سەرچاوانە نالی بەر لە (١٨٧٢ز) نەمردووە، شیعرەکانیشی شایەدن کە زۆر پیر بووە و تەمەنی ٥٦ ساڵە جێگەی بۆ ناکاتەوە.

لیژنە لە لاپەڕە (٢٣)دا دەڵێ «ئەم شاعیرە گەورەیە لە پاش ساڵی ١٨٤٠ز بە ناچاری شاری سلێمانیی بەجێ هێشتووە». لیژنە پێمان ناڵێ بۆچی دەبێ ئاوارەبوونی دوای

١٨٤٠ ز بێ، تێنشمان ناگەیەنێ (ناچاری)یەکە چییە. وا من لە وەکالەتی ئەو وەلامی ئەو دوو پرسیارە دەدەمەوە:

ساڵی (١٨٤٠ز) لەوەوە دێتە پێش لێکدانەوەی لیژنە چونکە مەعلوومە لە ساڵی (١٢٥٤ك) کە دەکەوێتە بەرانبەر (١٨٣٨ - ١٨٣٩ز) لە سلێمانی بووە: بەپێی ئەوەی لەو ساڵەدا (تا فەلەك دەورەی نەدا)ی لە لاواندنەوەی سلێمان پاشا و پیرۆزبایی ئەحمەد پاشای بابانەدا گوتووە، دیارە لە سلێمانی بووە. چونکە دواتریش لە قەسیدەی (ئەم تاقمە مومتازە)دا مەدحی سپای ئەحمەد پاشا دەکات دەبێ لە (١٨٤٠ز)یش جاری لە سلێمانی مابێ.

ناچارییەکەش لەوەوە دێت کە نالی لە پاش تێکچوونی میرنشینی بابان، لە ترسی ستەمی تورکە عوسمانلییەکان بۆی دەرچووە. بەڕاستی ئەم (ناچاری)یە لزووم بەناوهێنانی ساڵی (١٨٤٠ز) ناهێڵێ چونکە وەك (تحصیل حاصل)ە کە ڕمانی حاکمایەتیی بابان دەکەوێتە دوای سەرەتای حوکمی ئەحمەد پاشا. تێ ناگەم لیژنە، یان ئەو ئەندامەی لە بری لیژنە پێشەکییەکەی نووسیوە، بۆچی وەهای پەسەند کرد کە بەوشەی (ناچاری) ساڵەکەی (١٨٤٠ز) هەڵومشێنێتەوە؟ ج دەبوو بیگوتبایە دوای ڕمانی حاکمایەتیی بابان نالی بەناچاری ئاوارە بوو، بێ ئەوەی پێویست بەناوبردنی (١٨٤٠ز) بکات؟

ساڵەکەی ڕمانی بابان لە هەندێ نووسیندا کە یەك لەوان پێشەکییەکەی شەرحی مامۆستا مەلا کەریم و کاك فاتیحە (١٢٦٤ ك)ی بۆ دەستنیشان کراوە کە دەوەستێتە بەرانبەر بە (١٨٤٧ - ١٨٤٨ز). بەلام بەپێی ئەوەی کە عەبدولباقی عومەری لە پیرۆزبایی نەجیب پاشای والیی بەغدا بەبۆنەی زاڵبوونی بەسەر باباندا نیوە بەیتی (بسدید رأیك فتحت بابانها)ی کردووەتە مێژووی ئەو زاڵبوونە دەبێ لە (١٨٤٥ ز) بابان تێك چووبێ.

بەلای باوەڕی منەوە نالی لە کۆڕە حەجی ساڵی١٢٦١ وەیا ١٢٦٠ بە ئاسایی بۆ حەج چووە بەڵگەش بۆ ئەم ساڵە لە لێکدانەوە و پێداویستیی حاڵ و واتای هەندێ شیعری نالییەوە دەردەست دەکرێ.

أ- هیچ بەڵگەی سەلمێندراو نییە ئەم ساڵە بەدرۆ بخاتەوە.

ب- ئەگەر نالی لە کاتی داگیرکردنی سلێمانی لەلایەن تورکەوە جاری لە سلێمانی

بوویێ و لە ترسان هەرای کردبێ، زەحمەت دواتر بوێرێ پرسی گەڕانەوە لە سالم بکات. بەڵام ئەگەر لەو دەمەدا چووبێ بۆ حەج جێی خۆیەتی ئەو پرسە بکات چونکە پێشتر تەجرەبەی حوکمی تورکی لە سلێمانی نەبووە تا بزانێ ئایا لەوانەیە تێیدا بحەوێتەوە یان نا؟

ج- سەرنج لە موناجاتەکانی ڕێی حەج و قەسیدەی (ئەی ساکینی ڕیازی مەدینەی مونەوەرە) و قەسیدەی (وەی کە ڕووزەردی مەدینە..) بگرە هەست بەوە ناکەیت نالی ئاوارە و لێقەوماوە، بە تایبەتی قەسیدەکەی دوایین (وەی کە ڕووزەرد...) پێوەی دیارە کە نالی عوزری بەجێهێشتنی مەکە و مەدینە بەوەدا دەهێنێتەوە کە دەڵێ (من کە بازی دیدەبازم تەک شەوارەی دەستەموم). بازی دیدەباز [بازی چاوبڕکێکەر] هی لێقەوماوی نییە.

ئەم چەند بڕە شیعرە توند و بەرزەی لە یەکەم سەفەری حەجیدا گوتوون کە جارێ تەنگانەی نەگەیشتووەتێ. دوای جێهێشتنی حیجاز بەرەو ماڵ، هەبەری تێشکانی بابانی وەرگرتووە و ماوەتەوە. بەینێکی زۆری پێ دەچێ دەگەڕێتەوە بۆ حەج. ئەمجارەیان لە قەسیدەی (ئەی تازە جەوان)دا ئاوارەیی پێوە دیارە کە دەڵێ:

«موددێکە کە هەم گەردشی دەورانی سویبەرم»

هەموو بەیتەکانی دیکەشی داد و بڕۆیە لە دەست پیری و بێ وەزعی و لێقەوماوی. ئەم بۆچوونە ڕێک دێت لەگەڵ ئەحواڵی مەعلوومی نالی:

ئەگەر نالی لە ١٢٦٠ بۆ حەج چووبێت و دوای سەفەری ئەو میرنشینی بابان تێک درابێت جێی خۆیەتی پاش چەند ساڵان پرس بە سالم بکات بۆ گەڕانەوە چونکە لە خۆی بە گومانە ئایا دووچاری چی دەبێ لە سلێمانی. شایەدییەکەی (خۆدزکۆ) کە دەڵێ لە ساڵی (١٨٥٣ز) ئەحمەد خان لە پارس پێی گوتم بچمە شام نالی ببینم، بەچاکی جێی خۆی دەکاتەوە لەم لێکدانەوەیەدا.

لە ١٨٤٥ تا ١٨٥٣ (٨) ساڵان دەگرێتەوە ئەمەش ماوەیەکی ئەوتۆیە هەم نالی تێیدا سەغڵەت بووبێ هەم پرسیش بکا بۆ گەڕانەوە. سالم لە خۆڕایی جەوابی نامەی نالی بۆ شام ڕەوان ناکات، دیارە لەو دەمەی کە نالی کاغەزی بۆ سالم نووسیوە لە شام بووە، ئینجا لە کەیەوە هاتووە بۆ شام دەخلی بەسەر سەرەتای ئاوارەبوونیەوە نییە.

لە پەراوێزی لاپەڕە (٣٢) لیژنە وشەی (هەڵبەستەر)ی بەواتای (ناظم) بەکار هێناوە هەرچەند جۆرە قیاسێك لە داڕشتنی بەکار هاتووە، دیسان لەبەر زەقیی وشەکە چاو لێی هەڵدەبەزێتەوە. جگە لەمە هۆی دیکەی ڕێزمانی هەیە داڕشتنەکە دەخاتە خانەی ڕێزپەڕ (شاذ)ەوە.

بەزۆری کاری کوردی دوو جۆرە ناوی کارا (اسم فاعل)ی لێ هەڵدەستێ. بە نموونە: خواردن، کردن، بردن، کوشتن، ناقی دەکەینەوە دەگوترێ:

نانخۆر نانخواردوو

هەڵەکەر هەڵەکردوو

باربەر باربردوو

کوردکوژ کوردکوشتوو

هەرچی کاری (بەستن، پەستن، پەرستن) و یەك دووانێکی دیکەش ڕێژەی بەرانبەر (نانخۆر، باربەر)یان نییە چونکە لە موزاریعدا هەموو کارەکە دێتەوە و دەگوترێ (دەبەستم، دەپەستم، دەپەرستم). کەچی لە فیعلەکانی دیکەدا دەگوترێ (دەخۆم، دەکەم، دەبەم، دەکوژم). ئەم شێوە کورتکراوەیە دەبێتە هۆی پەیدابوونی دوو جۆرە ناوی کارا لەو فیعلانەدا.

ئینجا کە گوتمان (هەڵبەستەر) وەك ئەوەیە گوتبێتمان (تێ کرەر) لە جیاتی (تێ کەر) وەیا (نان خواردەر) لە جیاتی (نان خۆر).. هتد. لەبەر ئەمە وەها بەڕاست دەزانم لەو کارانەی کە موزاریعیان کورت نابێتەوە ڕێژەی (خواردوو، کردوو، گوتوو..) بەکار بێت و بگوترێ (هەڵبەستوو – نەك هەڵبەستەر). کە ویستمان ڕێژەی کارای لێکدراویان لێ وەرگرین بڵێین:

خواپەرست

بەربەست

قتووپەست

دەنا تووشی (خوا پەرستەر، بەربەستەر، هەڵبەستەر...) دێین.

لیژنە لە لاپەڕە (٦٤)دا بەشێوەیەکی گشتی (بۆ سەیرکردنی ڕاڤەی هەڵبەستەکانی نالی) خوێنەر حەواڵەی لێکدانەوەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریم و کاك فاتیح دەکات،

لەوەشدا کاغەزی سپی بۆ ئەو لێکدانەوەیە نیمزا دەکا.

دەزانین کەس نەهاتووە سەرلەبەری دیوانی نالی شەرح بکات وەك ئەو دوو بەڕێزە کردوویانە، خۆیشم چەندی گرفتم بوویێ لە ڕاڤەکردنی بەیتێکی نالی پەنا دەبەمەوە بەر ئەو کتێبە، خزمەتەکەشیان بە ئەدەبی کوردی لەلای هەموو قەدرزانێکەوە جێگەی سپاس و منەتباری و بە گەورە گرتنە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، تەواوی هەر بۆ خوایە. وا لێرەدا چەند نموونەیەك دەهێنمەوە لەو بەیتانەی کە ڕاڤەیان لەو کتێبەدا پێویستی بە مشتومالْ هەیە. لە لاپەڕە (٣٥٢)دا ئەم بەیتە سەیر بکە:

وەرە تا عالەمی قەلبت نیشان دەم
کەوا فەقری غینایە مردنی ژین

لە شەرحدا (عالەمی قەلب) بە عالەمی دڵ و خۆشەویستی لێك دراوەتەوە و هیچی تر، کەچی ئەم عالەمەی قەلب هەرای ناوەتەوە لەبەر زۆر واتایی:

عـــالـــەمـــی قـــەلب – عـــالـــەمـــی دڵ
عالەمی قەلب – عالەمی چرووك (قەڵب)
عالەمی قەلب – عالەمی وەرگەڕاو (وەرگەڕان)

هەرسێ جۆریش لەگەڵ (فەقری غینایە مردنی ژین) ڕێکن.

لە بەیتی دوای ئەمیاندا کتێبەکە وشەی (تێدا)ی هەڵبژاردووە، لە پەراوێزدا دەڵێ چەند نوسخەیەك (تیا)یان نووسیوە، ئەمەشیان ڕاستە چونکە (تێدا) بەیتەکە وەها تەنبەڵ دەکا بەلای لەنگییەوەی دەبات:

تێدا ئوممید و بیم و گریەو و سۆز
تیا ئوممید و بیم و گریەو و سۆز

ئاشکرایە (تیا) شیرەخۆرەی بەیتەکەیە. نالی بەپێی داخوازیی کێش و مۆسیقا (تیا) و (تێدا)ی بەکارهێناوە وەك لەو دوو نموونەیەی خوارەوەدا دیارە:

بـــەچـــەمـــی پـــەرچـــەمـــی پـــوو پـــرچـــی سیـــا
هـــەر دەڵـــێی مـــانـــگـــەشەوە کـــوڵـــمـــی تـــیـــا
یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بەچەند دەمێ
مشکین دەبێ با کاکوڵی غیلمان و زوڵفی حوور

لە لاپەڕە (٣٤٠)دا سەرەتای (مەدحی تاقمی مومتازی شاد) کە دەڵێ:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاصەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

لە ڕاڤەدا نووسراوە (تێکڕای پارچە شیعرەکە وا ئەگەیەنێ هەڵەیە..) لە ڕاستیدا بەیتەکە شارێکە بۆ خۆی.

١- ئەم تاقمە مومتازە ئاشووبی دڵی مەملەکەتن. ئینجا ئەگەر مەملەکەتەکە سلێمانی بێ ئاشووبەکە هی خۆشویستن و پێوە شەیدابوونە. ئەگەر مەملەکەتی دوژمن بێ دیارە ئاشووب چ دەگەیەنێ.

٢ – ئەم تاقمە مومتازە قەلبی سوپاهن. جاران لە سپادا مەیمەنە و مەیسەرە و قەلب هەبوو. ئەم تاقمە قەلبەکەن کە جەرگە و کۆڵەگەی سپان و بەدەوی سەرکردەوە دەوەستن.

٣- ئەم تاقمە مومتازە ئاشووبی قەلبی سوپاهن. لێرەدا قەلبی سوپاه هی لەشکری دوژمنە.

نالی بەمەعارەتە لە حەد بەدەرەکەیەوە هاتووە بۆ (مەملەکەت) وشەی (دڵ)ی ئیزافە کردووە بۆ (سپاه)یش وشەی (قەلب)ی ئیزافە کردووە چونکە لە زاراوەی عەسکەریدا (قەلب) بەکار هاتووە هەرچەند لە واتادا هەر دەکاتەوە (دڵ)، بەم دوو وشەیەی (دڵ، قەلب) عەسکەری و مەدەنی گرتووەتەوە کە ئەوانیش لە دوو وشەی (مەملەکەت، سوپاه)دا دەردەکەون.

لە لاپەڕە (٣٤٢) بەیتی ژێرەوە هەیە:

صەحرا بەتەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەر و مەظهەری ئەلطافی ئیلاهن

لە ئاستی وشەی (ئەلطاف)دا هەر ئەوەندە نووسراوە کە لە هەندێ نوسخەدا وشەی (انوار) هاتووە. ئێمە ئەگەر مەعارەتی نالی بکەینە سەنگی لەو دوو وشەیەدا بێگومان (انوار) ئەسڵییە ئەویش لەبەر هۆیەکی زێدە بەنجی، (انوار) ڕێژەکۆی دوو وشەیە: (نور – بەواتای ڕووناکی) و (نور «نەور» بە واتای غونچە). ئینجا کە واتای (نور – ڕووناکی)ی لێ وەربگرین، بۆ (تەجەللی) دەچێتەوە کە دەزانین لە قورئاندا باس کراوە نوری خوا لە درەختێکەوە تەجەللی کردبوو. ئەگەر واتای (نەور – غونچە)ی لێ وەربگرین، بۆ درەخت دەچێتەوە.

وشەی (ئەلطاف) بەینەکە ڕووت دەکاتەوە لەو سامان و ئارایشتەی وشەی (ئەنوار) پێکی دەهێنێ چونکە ئەو (استخدام)ەی لێ دەستێنێتەوە، وەك بزانم نیستیخدامەکانی نالی بێ مانەندن و قیاسی ناکرێ لە جیناس و تەورییە و ئەو جۆرە هونەرانە.

بگەڕێینەوە بۆ لاپەڕە (٢٥٧) سەیرێکی ڕافەی بەیتی خوارەوە بکەین:

دەس بەندییانە دێن و دەچن سەروو نارەوەن
صاحیب کولاھ و سایە و بەرگن وەکو ملووك

لە واتای (دەس بەندییانە)دا شەرحەکە (دەست گرتنی هەڵپەڕکێ)ی پەسەند کردووە، بەڵام واتایەکی دیکەی هەیە (دەس بەستراوانە)یە کە وەسفی ئینسانی بەستراو دەکات.

نالی بەم وشەیە وەسفی درەختەکان لە دوو ڕووەوە دەکات. یەکیان ئەوەیە کە دێن و دەچن بە شنەی با و دەستی یەکدییان گرتووە وەکو ڕیزی شایی. بەڵام ئەو درەختانە (دەست بەستراوانە) دێن و دەچن چونکە درەخت بەزەوییەوە داکوتراوە و بەستراوەتەوە. جان پۆل سارتر لە وەسفی پەرژینی باغدا شتێکی وەك ئەمەی نالی گوتووە لە عەرەبیدا خوێندوومەتەوە دەڵێ: كانت اشجار السياج حركة خضراء كبير مسمّرة. واتە (درەختەکانی پەرژین جووڵەیەکی سەوزی گەورەی داکوتراو بوون).

لە لاپەڕە (٤٤٠) بەیتێك نووسراوە:

دنیا بووە بەتاوە و صەحرا بە ژیلەمۆ
دنیا دەڵێن کە ئاگرە ماری سەمەندەرە

لە پەراوێزدا ئیشارەت هەیە بۆ ئەوەی کە لە هەندێ نوسخەدا لە جیاتی (دنیا)کەی سەرەتای نیوە بەیتی دووەم وشەی (دەریا) نووسراوە، ئەمەشیان جێی خۆیەتی چونکە دووپارەکردنەوەی دنیا لەو شوێنەدا بێ لزوومە دەریاش دەبێتە تەواوکەری دنیا بە سەحرا و دەریایەوە، ئەوەندەش گەرمە لەو ڕۆژەدا وەکو ئاگری لێ هاتووە (دەریا دەروونی ئاگرە، ماری سەمەندەرە).

لە ئاست وشەی (سەمەندەر)دا نیشانەیەکی پرسیار (؟) داندراوە پاش واتای ئادیارە. ئەم وشەیە (سمندر، سمندل)ی هاتووە وشەیەکی ئەفسانەییە بەو مارە دەڵێن گۆیا لە ناو ئاگردا دەژیت. لە ئافەتەکشی بەوەدا هەست دەبێ کە ماری سەمەندەر لە ئاوی بەحردا بژیت دیارە بەحرەکە هێند گەرمە لە گەرمای وشکاییی تێپەڕ کردووە وەك دەشبینین لە بەیتەکەدا سەحرا ژیلەمۆیە و دەریا ئاگرە، ئاگریش لە ژیلەمۆ گەرمترە.

لە لاپەرە (٤٨٩)دا بەیتی ژێرەوە هەیە:

لە سەر جێ کلکی نوشتر گەیبە ئەرزی مەملەکە هێشتا

بەمی فەججی عەمیقی نالی هەر بێ قەعر و پایانە

وشەی (نال) لە شەرحی بەیتەکەدا هەر ئەوەندە جێگەیەی بۆ کراوەتەوە کە دەڵێ (کەچی هێشتا دەریای شینی ڕێگای دووری...) بەو پێیە واتاکەی بەرەنگی (شین) لێك دراوەتەوە.

ئەم وشەیە (نال) نییە (آل - نال)ی عەرەبییەکە بەواتای (سەراب) دێت. هەر ئەم واتەیەشە مناسبی سەحرا و بەحر بێ چونکە سەراب دیاردەی سەحرایە و وەکو ئاویش خۆی دەنوێنێ.

گەیشتنی کلکی وشتریش بەزەوی، وەك بزانم، کینایەیە لە مردن چونکە وەها زانراوە کلکی وشتر لەمیخبوونیشدا ناگاتە زەوی. ئینجا دەمێنێتەوە وشتر بمرێ و بکەوێتە سەر تەنیشت چونکە بە زیندوویەتیش پاڵ ناداتەوە.

بێ ناوێ چیی دیکە نموونەی ئەوتۆیی بهێنمەوە مرازیشم لەو سەرنجراکێشانە ئەوەیە بڵێم حەواڵەکردنی خوێنەر لەلایەن لیژنەوە بۆ ئەم شەرحە نابێتە بەڵگەی تەواوی و بێ کەلەبەریی شەرحەکە، دیارە ڕێزی لیژنە بۆ شەخسی مامۆستا مەلا کەریم کە مامۆستای هەموو ئێمەمانانە سەنەدی سەبی بێ ئیمزا کردوون. ڕێشی تێ دەچێ کە ئەوەندەی شەرحەکە بەدەستییەوە داوە، بەلای نووسەری پێشەکییەکەوە، ئەوپەڕی واتای شیعرەکانی نالی بێ: ئینجا من دەمەوێ بڵێم جارێ بە کەس نەکراوە بگاتە بنی دەریا و ئەوپەڕی ئاسۆی واتاکانی نالی. توێژینەوەیەکی بەراوردی بکرێ لە نێوان شیعری نالی و هی شاعیری زمانەکانی دیکە لە تاکە مەیدانی (استخدام)دا مەعلووم دەبێ نالی جۆرێکی (استخدام) بەکار هێناوە گەلێك بەولای مەبەستی وشەکەوەیە و بەهەمیالی زاناکانی بەیان و بەدیعدا نەهاتووە. وشە و تەعبیری وەهای هەیە لە چەقی دائیرەوە چەند تیر بەرێ دەکا بۆ ئامانجی جودا جودا، هەر بەرێوە کینایە و تەورییە و جیناس دەمێکی و سەرلەنوێ (استخدام) لەو فنوونەوە هەڵدەستێنێتەوە، هەمووشی بە لووسی و بێ گرفت... بەلام لەگەڵ ئەمەشدا کە شەرحەکە پێویستی بەتەواوکردن هەیە و زۆر خۆی لە قەرەی ئەو (استخدامانە) نەداوە، هەر دەڵێم کەس نییە لەوانەی شیعری نالی دەخوێننەوە قەرزداری شەرحەکە وەیا موحتاجی نەبن بەڵگەشم لەوەدا بەر لە هەموو

کەس خۆمم کەوا گەلێك پەنوەی سوودمەند بووم. ماوەتەوە بڵێم پێویستە لە رووی وەفاکاری بۆ حەقیقەت و بەنیازی حورمەتگرتنی مێژوو ئاشکرا بێ کە بەشێکی گرنگی شەرحی دیوانەکە مالی حەلاڵی سەربازی نەناسراو، کاك محەممەدی مەلا کەریمە. لەو ساڵەی ۱۹۷٦دا من لە کۆڕی زانیاری کورد وەکیلی سەرۆك بووم و ئاگادارم کاکە حەمە چۆن هەفتەها و مانگەها خەریکی توێژینەوە و پرسین و گردوکۆیی بوو بۆ ئەم کتێبە. هەر لە بیرمە ڕۆژێکیان دوای دەرچوونی کتێبەکە کە هەر خۆی سەرپەرشتیی لە چاپدانی کرد، بە پەرۆشەوە گوتی، بەدەرمنگەوە زانیومتی (بوریا) واتای حەسیری هەیە، ئەگەر زووتر ئەمەی زانیبایە لە شەرحی (پیشەکەی پان و درێژی بۆ ڕیا خزمەت دەکات)دا، ئیشارەتی دەکرد کە (بۆریا) بە ڕێنووسی کۆن دەشبووە (بوریا – بووریا) بە واتای حەسیر. شاڵڵا بەم قسەیەشم کەسم نەرەنجاندبێ چونکە کوڕ و برا و باوك هەمیشە بە شێری یەك بێشە دانراون.

دوایین قسەم ماوە لەبارەی ئەنجوومەنەوە: خوا خێری بنووسێ، هەڵەیەکی خۆمی بۆ ڕاست کردمەوە. من وام دەزانی شێخ رەزا گوتوویەتی:

«خۆی کرد بەنێرە تورك و لێمی خوری کیم بلیر سزی»

کەچی لە ئەنجوومەندا دەرکەوت کە ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە:

«خۆی کرد بە نێرە تورك و گوتی کیم بلیر سزی»

من لە هیچە دوو برگەم بۆ بەیتەکە زیاد کردبوو. ئەمما دەبێ بشڵێم من دیتوومە نووسراوە (خۆی کرد بە تورك و لێمی خوری کیم بیلیر سزی) بەحەرەکەشی تەواوە. دیارە من هەردوو شێوەم لێ تێکەڵ بوون.

لە زەمینەی هەڵەی خۆمدا، مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی بە تەلەفۆن پێی گوتم لە نووسینێکمدا گوتوومە وشەی (ئاش) لە (ئاشیەانە)دا بەواتای هێلکەیە کەچی فەرهەنگەکانی فارسی هەمووی دەڵێن (ئاش) بەواتای تەیرە. زۆرم سپاس کرد بۆ ئەم پەرۆشەی، بەلام قسەیەکیش بۆ دز بکەم: لەو باوەڕەدام کە دیتوومە لە کتێبێکی فارسیی نوێ، لەوانەی توێژینەوەی زاناکانی ئەورووپا لەبارەی زمانە کۆنەکانی ئێرانەوە باس دەکەن، (ئاش) لە کۆندا بە هێلکە گوتراوە. تەنانەت کە ئەمەم خوێندەوە بەبیرمدا هات وشەی (ئاش) نزیکە لە (هێك)ی کوردی (egg)ی ئینگلیزی. گەڕامەوە بۆ ئەو کتێبە فارسییانەی لە بەردەستمدان. تەنها سێیانم لێ چەنگ کەوتن

١- كارنامك اردشيربابكان

٢- فرهنگ ايران باستان

٣- مزديسنا و ادب پارسى.

چەند كتێبێكى دیكەی وەك ئەمانەم هەن، لە گوێزەگوێزى كەلوپەلى ناو ماڵ و راخستن و هەڵگرتنەوەی رایەخ كەوتوونەتە قوژبنى ئەوتۆوە بە ئاسانى ناياندۆزمەوە. لە نێوان ئەو سێ كتێبەشدا تەنها فرهنگ ايران باستان لەبارەی وشەی (اش)ەوە ئەدوێت و ئەڵێ بە واتای خواردنە و لە بنەڕەتدا لە (ad)ی سانسكريتى وەرگيراوە و خۆی سەرچاوەی (eat)ی ئينگليزی و(essen)ی ئەڵمانييە، لەو ڕیشەیەوە چەند وشەيەك ماوەتەوە وەك: كرگس كە بريتييە لە دوو كەرت، يەكەميان (كە هركە) بە واتای تەير، دووەميان (ئاسە) بە واتای خواردن و دەبێتە (تەيرخۆر). وشەی (ناشتا - بەواتای خوردن، كوردیش ئەڵێ (لە ناشتا) ئەويش لە (نا)ی نەفى و (اس)ی خواردنەوە هاتووە دەبێتە (نەخۆر، بێ خواردن). هەروەها وشەی (ئەسپەست) بە واتای (خۆراكى ئەسپ) كە ئێستا يۆنجەی پێ ئەڵێن و لە سوريانى بووەتە (پەسپەستا) و عەرەب كردوويەتييە (فصافص). فەرهەنگەكانى فارسى وەكو (برهان قاطع) و هى نوێتريش ئاگايان لەو تەرزە توێژينەوانە نييە چونكە كاتێك ئەوان دەردەچوون جارێ زاناكانى ئەورووپا نەكەوتبوونە سەر لێكۆڵينەوە لە مێژووی كۆنى ڕۆژهەلات، بەدەرەنگەوەش نووسينەكانيان بەناو ولاتانى ڕۆژهەلاتدا بلاو بوونەوە. بەهەمەحاڵ ئەو سێ كتێبە بەلای ئەوەدا ناچن كە ئاش بە واتای تەير بێ. ئينجا دەشێ من وشەكەم لە كتێبێكى ئەوتۆيدا ديتبێت ئەنا دەبێ بەسەهوو لە جياتى (مرغ) چاوم (تخم مرغ)ی خوێندبێتەوە چونكە وەك (فرۆيد) ئەڵێ زۆر جاران مرۆڤ شتێك دەبينێ وەيا دەيبيستێ بەو جۆرە لە دڵدا پێی خۆشە.

مامۆستا جەميل ڕۆژبەيانى هەر لەو ئەلەفۆنەدا ئيمجە هەڵەيەكى ديكەشى بۆم باس كرد كە من لە گوتارى (دساتير)دا ڕستەی (راهرا از چاه بدانيم)م بە (ڕێگە لە زيندان بناسينەوە) تەرجەمە كردووە لە جياتى (ڕێگە لە چاڵ بناسينەوە). هەرچەند (چاه) بەواتای زيندانيش ديت بەلام لێرەدا بەجيرانەتى (راه - ڕێگە) ديارە مەبەست لە (چاه) قوڕت و چاڵە. سپاسم بۆ مامۆستا.

كاروان، ژمارە ١٩، ١٩٨٤

لە ئاوێنەی ئەم گوتارەدا تیشکی چەند چرایەك

بەشی دووەم

لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق «دەستەی کوردی» بەرگی دەھەم ١٩٨٣ چەند بابەتێك هەن لە هەندێ جێگەیاندا تێبینی هەڵدەگرن.

لە پێشەوە گوتاری د. کامل بەسیر لە ژێر سەرەناوی (رەخنەسازێك و بەردۆزی هۆنراوە)دا هاتووە ئەو رەخنەسازە چل ساڵێك لەمەوپێش لە (یادگاری لاوان)دا بێ ئەوەی خۆی بناسێنێ شتێکی بڵاو کردووەتەوە بە ناونیشانی (شاعیرەکانمان). هەرچەند دەقی گوتارەکەمان لا نییە بەڵام چی لێی نەقل کراوە لە گۆڤاری کۆڕدا رێم دەدا بەسەر بابەتەکەدا بڕۆم. ئەگەر خوێنەریش وەکو من نموونەی بیروڕای رەخنەسازەکە لە ناو گۆڤارەکەدا بخوێنێتەوە، رەنگە ئەویش وەکو من باوەڕ بهێنێ کە رەخنەسازەکە گەنجێکی دڵگەرمی بەپەرۆش بووە بۆ سوودی کورد، سەرکێڵیی بەرقەننەیەکی لە سەقافەتی ئەدەبیی ئەورووپا خوێندووەتەوە باییی ئەوەی بیکا بە دوژمنی شیعری کوردیی ئەوسا و لەمەوبەرتریش، واتە هاتووە لە تاکە کولانەی شیعرەوە بەراوردی شاعیری کوردی لەگەڵ هی ئەورووپادا کردووە و بڕیاری بێ بایەخی و بێ نرخیی شیعری شاعیری کوردی داوە، ئەوەندەش شك بووە نەیتوانیوە سەرنجی ورد لە واتا و ڕاگەیاندنەکانی شیعری کوردی بگرێت و بە ڕوونی تێیان بگات، بە پەلەش شیعری سەدەی نۆزدەم و بیستەمی وێکرا پێکاوون بێ ئەوەی هەست بە خۆی بکا.

هەر لە بیرمە لە سییەکاندا، ڕۆشنبیری ئەوسای کورد وای دەزانی بەبڵاوبوونەوەی خوێندن و نووسین، تەنگ و چەڵەمەی ژیانی کوردەواری دەڕەوێتەوە و میللەت ناسوودە دەبێ.. دواتریش وای دەزانی دەمدان لە بیری سەر بەچینایەتی دەرگەی کامەرانی بەڕووی میللەتدا دەکاتەوە بە دڵی ئەو گەنجانەدا ئەھەات، بۆ ماوەی چل ساڵ و پەنجا ساڵی دیکەش کورد لە شوێنی خۆیدا پێکوتە دەکات. کە ڕاپەڕینی ٩٤٨ (وثبە) بەرپا بوو وا زاندرا کلیل خرایە قفڵی خەزێنەی قاروونەوە.

ئەو ڕەخنەسازە، کە بە خاترانە پێی دەڵێین ڕەخنەساز دەنا گەنجێکی عاتیفیی

درشتبینی سافیلکەی سەرابیی بە پەرۆش و دڵسۆزە، چاوی خۆی بڕییە شیعری کوردی و بەراوردی کرد لەگەڵ شیعری شێللی و نازانم کێ و بڕیاری خۆی دەرچواند بە هیچ و پووچیی شیعری کوردی. ئەگەر ئەختێك ڕەگی سەقافەتەکەی بەناخی واقیعدا چووبایە، چاوێکی دەگێڕا بەو دەوروبەرەی شیعری کورد و شیعری ئەورووپای لێ هەڵقوڵیوە، ئینجا لیستەی دەگرتەوە بۆ ژمارەی فابریقەکانی هەڵبجە و بەرمەنگهام.. درێژاییی ڕێگە ئاسنەکانی کوردستان و ئینگلتەرەی بەیەکدی دەگرتن.. سەرژماری کتێبخانە و چاپخانەکانی ڕانیە و ئۆکسفۆردی دەکرد.. بیری لە ئۆتێلەکانی لەندەن و دەوك دەکردەوە. زانکۆ و کۆلێجەکانی بەیەکدی دەگرتن.. پاپۆڕ و تەیارەکانی کورد و ئینگلیزی دەنرخاندن ـ بانکەکانی لە هەردوو وڵاتدا دەژماردن.. بنگەی پیشەسازی و لەشسازی و زەویسازی و هونەرسازی و.. سازی ـ سازی (لانکە شابەر) و (بیتوێن شایەری) هەڵدەکێشان و ئینجا کە بۆی ڕوون بووەوە لە هەموو سازوباز و نازێکدا کورد هاوشانی ئینگلیزە دوو پەنجەی شادەی هەردوو دەستەکانی لە بیبیلەی چاوی گۆران و نالی و حاجی قادر دەچەقاند و کوێرایی دادەهێنان، ئێمەش چەپڵەڕێزانمان بۆ دەگێڕا و ئافەرینمان لێ دەکێشا. مەلا حەسەن چەند حەقی بوو گوتی:

«ئەی مهللەتی بێ چارە عەجەب جاهیل و خامی»

بێگومان کاکی ڕەخنەساز ئەگەر باری مادیی کورد و ئینگلیزی بەیەکدی گرتبایە و هەر لەسەر سافیلکەیی خۆی ڕۆیشتبایە بێ ئەوەی بچێتەوە بۆ ئەو هۆیە مادییە مێژوویییە کۆمەڵایەتییە ناوچەییەی کوردی لە ئینگلیز و لە ئەورووپا دابڕی، دەهات بڕیاری وێرانکردنی شار و دەشتی کوردستانی دەدا چونکە نە تەیارەخانەیان هەبوو نە هۆڵی دانس و نە لۆقنتەی شیك و نە سینەمای دڵگیر و نە شوێنی مەلە لێکردنی هاوینە و نە هونەر و نەچاپەمەنی و نە هیچ... دەهۆڵ و زوڕنا حەیای کوردی دەبرد لە تەك تیپی سیمفۆنی.

هەتا ئێرە لە ڕاستە حیسابی سرینەوەی شیعری کوردی ڕواڵەتێکی سەرکێڵی و بێ سەقافەتی و کەم ئینسافیی ئەم ڕەخنەسازە دڵسۆزەمان باس کردووە کە بێین بەووردی و قووڵی لە هەڵوەستی بکۆڵینەوە حیسابەکەی گەلێك بەرمۆزترتر دەڕوا:

شیعری کوردی و ڕۆشنبیرییە هۆشەکییەکەی کوردی گەلێك بەرمۆوورتر بووە لە

باری مادیی کورد. ئەگەر چاوەنۆڕ باینایە تا شیعری کوردی وەکو بەهت و پالۆزە لە
پەرەوپێشچوونی باری مادی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و سنعەتیی کورد هەڵقوولابایە
نەبوو شاعیر لە کورد پەیدا نەبێ بەرانبەر شاعیری وڵاتی پێشکەوتوو ڕابگیرێ. ئەم
دیاردەیەی بەرەزوورتربوونی لایەنی ئەدەبی و (هۆشەکی – عقلی) کورد لەلایەنە
مادییەکەی کورد مەتەڵێك نییە بەکەس هەڵنەیێ، کورد کە ناتوانێ لەبەر هەزار و یەك
هۆ فابریقەی تەیارە و ڕادیۆ و دووربینی هەبێ دەتوانێ نووسراوی لەندەن و پارس و
قاهیرە بخوێنێتەوە، لە کۆنیشەوە توانیویەتی لە دێیە وێرانەکانی کوردستاندا
فەلسەفەی ئەفلاتوون و مەنتیقی ئەرەستۆ و فەلەکیاتی بەتلەمیۆس بە دەرز بڵێتەوە..
پارتەقای مەلای ئەستەنبووڵ و مامۆستای لاهۆر لەسەر پرسیارەکانی زانستە
ئیسلامییەکان بدوێت و بنووسێت. خوێندنەوەی شیعری موتەنەبی و حافز و
جەلالەدین ڕوومی وەك دروستکردنی کارگەی ئۆتۆمۆبیل نییە یەکێ لەسەر فابریقە
و پسپۆڕ و هەندەسەی میکانیکی و ئەو دەرد و بەڵایانە کەوتبێ. کە بێین مەلا و
شاعیری کورد بە مەلا و شاعیری تورك بگرین دەبینین ئەوان لە یەکتر نزیکتر بوون تا
خەرەکی شەقڵاوە و تەرسانەی نوسکودار... نیینو نالێم لە مەلای ئەزهەر دانەماوە
بەڵام ڕوست و (ئولزە – کە خۆی بەدەستی خۆی ناوەکەی نووسیوە) چوار هەزار ساڵ
لە قاهیرە دواکەوتوو بوون.. ئینجا کە یەکێك لەسەری زمانەوە دەڵێ شاعیری کورد
چاولێکەریی شاعیری بێگانەی کردووە دەبێ شەرم لە خۆی بکاتەوە چونکە لەو
سەرشکێنکردنی شاعیری کورددا بە لای کەمەوە دووجاران بە کارکارەی هەڵەدا چووە:
جارێکیان لەوەدا کە سەرەمەشقی شاعیری کورد موتەنەبی و سەعدی بێ چاکترە نەك
گووفەکی قڕناقە و مەلاریای شارەزوور، هەروەك لە زانستدا فەلەکیاتی یۆنان ڕابەری
بێ نەك دێوی پشت چیای قاف و عەزیای واقلواق. جاری دووەمیان لەوەدا کە بەبیری
کوێرەوەبوویدا نایەت بۆچی تەشیرێسی کورد پێی ناکرێ چاولێکەری لە کارگەی
فەتاح پاشا) بکات وەك کە زێوەر بەسەر ڕێی نیزامیدا ڕۆیشت. خۆ ئەگەر تەشیرێس
ئەو چاولێکەرییەی کردبایە کەس عەیبی لێ نەدەگرت، نافەرینیشی لێ دەکرا! هەڵبەت
دەزانم ئەم چاولێکەرییە نەك بەخەرەکرێس ناکرێ، بەڵکو لە پەرەو دوای سەدەی
بیستەمدا بە پارەدارەکانیشمان ناکرێ لە هەڵەبجە کارگەی قوماش دابنێن.. قسەکە بۆ
ڕوونکردنەوەی دابڕانی ئەو جۆرە بیرکردنەوەی ڕەخنەساز و ئەمسالی ئەوە لە
هەڵکەوتی زەق و زۆپ ..

چبی گوتم بۆیه بوو له سفرەوه بەرەو موناقەشه برۆم، دەنا شاعیری کورد ئەو بێ بایەخه و لاساییکەرەوەیه نییه بۆی بهاریّەوه وەیا عەبدار بوویێ.. فەرموو شێخ رەزا بگره بەهەر شاعیرێکی رۆژهەلاتی ئیسلام بێ و پێم بلێ له کامیان دادەمێنێ؟

با ئەم قسه گشتی و هەمەکییانەم لێره بن و سەرێك له ئارداوێژی رەخنەسازەکه خولر بکەینەوه و بزانین چ رێ نموونییەکمان دەکا بۆ ناسینەوەی شیعری ساخ له هی چرووك.

دەڵێ: [بەو شێوەیەی له گۆڤارەکەدا هاتووه قسەکانم راگوێست]. «شیعر: تەرجمانی دڵه، چی بەدلا بێ، ئیش و ئازار، دەرد و خەفەت ... شین و شادی .. خۆشویستن و قین ... خراپی و چاکیمان به واتەی رێکوپێك بەشێوەیەکی دڵگیرا بۆ دەردەخات که هەموو کەسێ له دەمی خوێندنەوەیدا شێوەیەکی دڵی خۆی تیا ئەبینی» [لاپەرە ١٣ی گۆڤار – شوێنی خاڵەکان بەمەبەستی کورتکردنەوه هەڵبوێردران].

بەم پێودانه کام شاعیری کورد له شاعیرایەتی دەشۆرێ؟ ئەمه کوردی و سالم و نالی و حەریق و حاجی، گوێیان لێ بگره: چییان گوتووه لەوه بەولاوه که بەریاندا هاتووه؟ هیچ کامێکیان به پاره شیعریان نەگوتووه تەرجەمەی شیعری غەیریشیان نەکردووه. تۆ بڵێی شتێکیان گوتبێ غەیری (ئێش و ئازار... دەرد و خەفەت .. شین شادی.. خۆشویستن و رق لێبوونەوه؟ هێندە هەیه دەشێ ئەوان دەرد و خەفەتیان ئەوە نەبووبێ که رەخنەسازەکه به هەندی هەڵگرتبێ، وەیا ئاینێکیان خۆش ویستبێ که مولحیدێکی سەردەم قینی لێیەتی. لەلایەن (چاکی و خراپی)یەوه، عەیارەی خەڵق له شوێنێکەوه بۆ شوێنێك و له رۆژگارێکەوه بۆ رۆژگارێك دەگۆرێ، بگره ئێستاکه له تاقمێکەوه بۆ تاقمێك نرخی چاك و خراپ جودایه، ئەو خەڵقانەی له سەرتانسەری دنیای خۆماندا پەخەگیری یەکدی بوون لەبەر جوداوازیی کێشانەی (چاك و خراپ) وەها دلێرانه دەست له جەرگی یەکدی گیر دەکەن شاعیر و نووسەر و هونەرکار و بەرپیار هەر هێندەی لێ داوا دەکرێ لەگەڵ خۆیدا راستگۆ بێ، دووروو نەبێ، فێڵ نەکا، بەکردەوه دروشمەکانی خۆی بەتاڵ نەکاتەوه. کابرای نەخوێندوو گوتی (خاس بکه خراو مەکه) رەخنەسازەکەش هەر وەها دەڵێ، بەلام پێمان ناڵێن چاکه چییه و خراپه چییه خۆ ئەگەر ناویشی لێ بنێن کەسی ئەوتۆ گوێیان ناداتێ چونکه هەر کۆمەڵه و تاقمه و بەرژەوەندە و ئایدیۆلۆجیایه عەیارەی تایبەتی خۆی هەیه لەو بازارەدا.

هەر لە هەمان لاپەڕەدا دوازدە دێڕی دیکە لەو جۆرە قسانە دەنووسێ وەکو (شیعر چرایەکە تاریکی .. ڕۆشن ئەکاتەوە - شیعر جوانیی هەموو شتێکمان بۆ دەرئەخات - شیعر لە ئاوازی دڵگیری بلبل .. لە .. لە .. لە دەنگی موزیقە مەعنایەکمان بۆ دەرئەچوێنێ - شیعر ژیانە ..). ئەم قسە لووس و لێکانە سەرەڕای ئەوەی چی لێ خەرج ناکرێ، بەسەر هیچ بنگەیەکەوە ناوەستن و خۆیان بە هیچ لایەکدا ساغ ناکەنەوە. هەزار ساڵیش پترە ئەو جۆرە قسانە دەگوترێن بەڵام لەو ماوەیەدا بەخەیاڵی کەسدا نەهات قسەی ئەوتۆیی بۆ پووچاندنەوەی ئەبونەواس و موتەنەبی و ئەنوەری و ئیبنولفارز بێ هەتا ڕەخنەسازەکەی خۆمان هات و بەخێری خۆی چاوی کردینەوە.

لە کۆتایی لاپەڕە (١٤) و بەشی زۆری لاپەڕە (١٥) بیروڕا و وەسفی (شێللی) دەنووسێتەوە لەبارەی شیعرەوە، ئەوانیش گوتەی بێ سنوور و بێ (هویە)ن هەرگیز دەست نادەن بینە پێناسەی شیعر و عەیارەی ڕەخنەسازی، وەکو کە دەڵێ (شیعر وێنەیەکی ژیانە لە ڕاستیی ئەزەلییەوە وەرگیراوە - لە شەوانی لێکبڕاندا فوو لە کوورەی دڵ ئەکا - تەرجەمەی نیگای ناسکێکی سڵ ئەکا - بەخوێنی دڵ و فرمێسکی چاو ئەنووسرێ ...). وەك دیارە ڕەخنەسازەکەش وەکو شێللی یەك ئایدیالیستی مۆدێلی چەند سەدەیەك لەمەوپێشە، ناشزانم لە فەلسەفەوە بۆ ئایدیالیزم چووە یاخود لە جوینەوەی قسەکانی شێللی بەئایدیالیست دەشوبهێ..

دواتر لە کۆتایی لاپەڕە (٢٧) و بەشی زۆری لاپەڕە (٢٨) قسەی دیکەی ڕەخنەسازەکە تۆمار کراونەتەوە، سەرەتایان ئەمەیە:

«لە پاش ئەمەی کە زانیتان شیعر چییە ڕەنگە هەمووتان بقیژێنن بە سەرما بڵێن: کەوا بوو وەکو تۆ ئەڵێیت کورد شیعری نییە؟». پاش چەند دێڕێك دەڵێ: «خۆتان شیعری کوردی بخوێننەوە و ئەگەر لە: (وتنێکی وەزندار و قافیەدار) زیاترتان دی؛ بڵێن هەیەتی،...». دواتر دەڵێ «کە وتم شیعرمان نییە یەعنی شاعیرمان نییە: مەحوی، سالم، کوردی، نالی، ناری، زیوەر، حەمدی، موختار کێن؟». ڕەخنەساز بەڵێن دەدا لە کوتارێکی دیکەدا یەکە یەکە باسیان بکات و هەڵیان سەنگێنێت، بەڵام نەیکرد.

لە لاپەڕە (٣٠)دا دوای سەرشکێنکردن و بە هیچ دەرچوواندنی شیعر و شاعیری کورد [لە دەمی دەرنەچووە هیچ شاعیرێکی کورد لەو حیسابە دەربهاوێ] ئەمانە دەڵێ:

«توخوا پێم بڵێ کێ هەیە؟ لە نیوەی شەوێکی کوردستاندا، لە زەردەپەڕێکدا، لە

بەرمبەیانێکدا، لە ڕۆژئاوایەکیدا، سەیری کێو و کەژ بکا، لە هاوینێکا سەیری گوڵشەن بکا، بڕوانێتە تارای سەوز و سووری دەرودەشت، لە پایزێکدا گوێ لە ورشەی ڕەشەبا و خرەی گەڵا ڕێزان، لە زستانێکدا .... چاوی بێ بکەوێ شاعیریش نەبێ نابێ بە شاعیر؟ وەرە شیعرێکی دڵداریی شاعیرەکانمان بخوێنەرەوە کە ئەمە بەشی هەرە زۆری فەرمانی شیعریانە ... هتد»

کاکی ڕەخنەساز ئەگەر ماویت، لە خۆت، دەنا لە تارماییت دەپرسم: کام شاعیری کورد هەیە ئەوەی تۆ دەیڵێیت بە شیعر نەیدابێتەوە؟ تۆ خۆت نەناس دەکەیت پان بەهارییەکەی حاجی قادر و پارچە هەڵبەستەکانی نالیی سەر بەهەمار و شارەزوور و قەرەداغت نەبیستووە؟ چۆن پیرەمێردت لەبیر چوو؟

بەخۆی و چەند پارچە شیعری سەر بە کوردستان کە ئاگر لە دڵی هەستیار بەردەدەن؟ دەسکێ لە گوڵەکەی باغچەکەی سەرا هۆنراوەی سەرەتای سییەکانە، لە گوێچکەت نەبزرکاند؟ بێنی بە لووتتدا نەچوو؟

ئەی ڕەخنەساز! ئەی خوێنەر! گوێت لەم حیکایەتە بێ!

ساڵی ١٩٥٧ بەدوا لێشاوکەکەی سلێمانیدا تیپی مەولەوی سەری لە کۆیە دا. یەکەم شەوی ئاهەنگ مامۆستا ساڵح دیلان لە نۆرەی خۆیدا پارچە هەڵبەستێکی پیرەمێردی بە ئاواز خوێندەوە حەڵقەکەی بێ سەرشێت بوو... سبەینێ موعاونی شورتەی کۆیێ تکای لێ کردم کە لە شەوی دووەمدا کاك ساڵح هەڵبەستێکی دیکە بخوێنێتەوە ... ئینجا ئەی خوێنەر کە میللەتێك تا ئەم ڕادەیە بە ئاگری شاعیرەکەی هەڵچێ چ پێویست دەمێنێ بەهانابردنە بەر عەبارەی فەنی بۆ ئیسپاتکردنی پێوەندیی شاعیر بە میللەت و خاکیەوە؟ بۆ پڕوپووچ نەبوونی شیعرەکەی؟ شێللی کاری وەهای لە ئینگلیز کردووە؟

لەوەتەی پەر لە ١٥٠ ساڵێك شیعری عەرووزی لە کوردستانی عێراق و ئێران پەیدا بووە مەجلیسی شادی و ڕابواردنی شەوانە و بەزم و ئاهەنگی کوردەواریی ئەو مەڵبەندانەی بە لە هەجەی باشووری دەئاخێون، بە شیعری شاعیرەکانمان گەرم بووەتەوە. وێڕای بەیت و بەستە و لاوك و حەیران .. تا ئەو ساڵانەش لە کۆیێ، کاتێك بووك دەگەیشتە بەردەرگەی ماڵی زاوا، تاقمێك گەنجی دەنگخۆش لەسەر قەمتەرەی دەرگا غەزەلی (ساقی لە پەردە دەرهات)ی سالمیان بەئاهەنگ دەخوێند و تێکەڵ بەهەلهەلە و قاژ و قووژ و تێکهاوێشتنی قەوغا و ڕەپەی پێی شاییکەران و فیقەی زوڕنا و تەپەی دەهۆڵ دەبوو، کەسیش لەو حەشر و حەلایە هەستی بەکەلێنی (شێللی

و بايرون) نەدەكرد. شيعرى عەرووزى كوردى تا ئێستاش لەبەر چەژى كوردەوارى ناشناتره لە شيعرى ڕەهاى نوێباوەت بەخۆى و بەتەكانە بەرەوپێشچوونەكانى ڕووەو سەقافەتى ئەوروپايەوە: بە قەدەر نزيكبوونەوەى شيعرمان لە فۆرم و شێوازى ئەورووپا دەبێتە بابەتى دەستەى خوێندەوارە هێژاكان و لە جەماوەرى ناو كووچە و بازاڕ و دەرودەشت دەتارێ. ڕەخنەسازەكەمان لە سەرەتاى لاپەڕە (٣١)دا دەڵێ: «شيعرێكى دڵداريى شاعيرەكانمان بخوێنەرەوە. ئەگەر شێوەى ژنێكت هاتە يادەوە پێم بڵێ چە ژنێكە، چينى؟ هندى؟ ... هەرچى بێ ژنێكى كورد نييە، بەڵێ ناهەقيان نييە ژنى كورديان نەديوە، نەياندیوە (بەهێ) مەڕ بدۆشێ، (شيرين) مەشكە بژەنێ (گوڵناز) بەشەدەى لاريەوە گۆزە لەسەر شانى لە كانى بێتەوە ...». لە ناست (مەڕ بدۆشێ)دا، زۆر بەسەيرى، ڕاستييەكى بێگومان هەيە لە شيعرى تەمەنى ٢٠ - ٢٢ ساڵەى باپيرم باسى كچێك دەكات مەڕى دۆشيوە، دواتريش شەيداى بووە:

كە بێرى هاتە ناو مێگەل سەراپا قرمزى پۆشى
مەلا نێدراكى چوو شێخش تەريق زاهيد نەما هۆشى

ئەگەر ناوى تەشيرێسى هێناباية دەمگوت (شيرن تەشيێ دەرێسى)يەكەى وەفايى بخوێنەوە نالى نەك هەر وەسفى ئافرەت، بەڵكو ئافرەتێكى خێل دەكا و خێلييەكەى بۆ بەئاراپشت دادەنێ:

پێم دەڵێن مەحبووبە خێل و قيچە مەيلى شەڕ دەكا
خێل و قيچە يا تەرازووى نازى نەختێ سەر دەكا

حاجى قادر لە (شەمسييەيى شاهەنشەهى ئەرز)دا كە وەسفى گوڵێ دەكا، دیمەنی کچێکی نازداری لاجان نەخشەکێش دەکا. شیعرەکانی گۆران، بەشێکیان وەکو کامێرا وێنەی چەشمەندازی گرتووە لە ناویدا ئافرەت: وەسفی شانۆ و ژنە دانەرەکە و تیپی مۆسیقاکەی هەر بەو کراوە باوەڕ دەکەم لە قەسیدە مەشوورەکەی (ابن الرومی) تێ پەڕاندووە کە وەسفی جارییەیەکی گۆرانیبێژی تێدا دەکات. مەسباحولدیوان لە قەسیدەی شەوە مەشوورەکەیدا، هەر چەند دەشڵێ کاری خەیاڵە پەیکەری ئافرەتی داتاشیوە: بەنێزنی خوێنەر ئەم پارچەیەی لێ دەنووسم:

وەك تازە هەڵووژێكى لەناو دوو لقەدا بێ
وا ڕێك گوشرا بێ كە لە دوولاوە قويا بێ

ھەندێکی قوپا بێت و ئەوی دی قڵەشا بێ
قڵشانی ئەوا بێ کە بە چاو فەرقی کرا بێ
ھەروەك کە لەسێوێکی درابێ لەبی ئەشتەر

وەك بۆ سیحر و ئەفسوونت کەڵەشاعیر‼ توخوا کە لەو قەسیدەیەدا لە وەسفی بەیەکدی گشتنی لەگەڵ پارەکەی و ئەندازەی پێوە گەشانەوەی، دەخوێنیتەوە:

دەبزانە چ شیرینە کە رووح بێتەوە بەر بەر‼

ھەست ناکەیت فەرەحنابییەك دەتگرێتەوە؟ میسباحولدیوان لەو شیعرەدا چی ئەھێنێتەوەتەوە لە لەزەتی جەژی ئافرەت نەیگوتبێ، پێشتریش نالی لە وەسفی مەستوورە وێنەکێشی و پەیکەرتراشیی ئافرەتی کردبوو و سەرمەشقی دادا بوو بۆ میسباحولدیوان. ئەم دوو وەسفە بگرن بە قەسیدە مەشوورەکەی (نابغة الذبیانی) کە پێی دەگوترێ (المتجردة) و بزانن ئەمانە لە کوێ و ئەو لە کوێ. بەھەمەحاڵ ھەستکردن بە تامی مێیینە ئیمتیازێك نییە بەر ئەوروپا کەوتبێ، کوردیش تێیدا خاوەن پشکە. لەگەڵ ئەمەشدا نابێ لەبیر بکەین کە ھەر واقیعە داخوازی و بڕیاری خۆی ھەیە لە باسی ھەستداری وەك وەسفی لەشی ئافرەت، خۆ ئەگەر بسەلمێنین شاعیری کورد ئافرەتی ئەدیتووە تا بتوانێ وەسفی بکات عوزری خۆی لەگەڵ خۆیدا دەبێت و بۆشی دەمێنێتەوە لە جیاتی ئەوەی قەرزدار بێ ـ ھیچ کەسێك لە ھیچ مەیدانێکدا بەولای توانایەوەی لێ داوا ناکرێ.

رەخنەسازەکەمان لە لاپەرە (٦) وشەیەکی لە دەم دەرھات بۆ عەیبدارکردنی شاعیری کورد کە گوتی: «شاعیرەکانمان ھەتا ئێستا بڕوا ناکەم لە واتەی سیاسی و ستایش زیاتریان بیستبێ ..». مەبەستم لەو وشەیە (واتەی سیاسی)یە کە دیارە بەلای رەخنەسازەکەوە ئرخێکی ئەوتۆی نییە.

ھەرچەند ئاشکرایە لە پاپەتی ناو دیوانەکان کە سیاسەت و ستایش ناوەرۆکی شیعری کوردی بەر لە ١٩٣٠ پڕ ناکەنەوە، ھەر خۆیشی دواتر گوتی دڵداری بەشی ھەرە زۆری شیعری شاعیرەکانی کورد دەگرێتەوە، بەڵام لێرەدا مەبەستم نییە ئەو ھەڵەیەی راست بکەمەوە بەڵکو دەمەوێ بڵێم رەخنەسازەکە لەو بێ بایەخکردنی بیستنی شتی (سیاسی) ئەوەندە لە واقیعی کورد و میللەتی وەك ئەویش پشترێ بووە کە نیتر ھەرچی شێللی و بایرۆن و ڤیکتۆر ھیگۆی دنیا ھەیە بخرێنە دەستە ئەرازوویەوە

ناتوانن قورسی بکەن. لە سالانی ۹۳۰، کە تازە بەتازە کارەساتی شەشی ئەیلوول ڕووی دابوو، پێش ئەویش و دوای ئەویش شۆڕشەکانی شێخ مەحموود تەقی بوونەوە، ئەگەر شاعیری کورد و شیعری کوردی گوێگر و گوێبیستی بابەتی سیاسی نەبووبن و شیعریان بەرەو سیاسەت و بیری قەومایەتی نەچووبێ چ حورمەتێکیان پێوە دەمێنێ، میللەتیش هێندە ئەزۆك بێ نەتوانێ بەزمانی شاعیرەکانییەوە دەم لە ئێش و ئازاری باری سیاسیی خۆیەوە بدا هەقی ئەوەی نابێ ڕەخنەسازەکە پەرۆشی لایەنی بێ کەڵکیی شیعری بۆ بخوا چونکە میللەت بەو ئەزۆکییەی لە مافە بنەڕەتییەکەی ژیان و بەخۆنازینی ترازاوە .. ئێمە کە ڕووسینەکانی ڕۆژنامەی دەوری شێخ مەحموود لە سەرەتاکانی بیستەکان دەخوێنینەوە و سروودەکانی ئەو سەردەمانە بەبیر خۆماندا دەهێنینەوە و کوردستان و چارەنووسی کوردەوارییان تێدا دەبینین، دەزانین خەڵقی ئەو دەمە بەنووسەر و شاعیر و جەماهیرەوە پتر ڕۆڵەی سەردەمی خۆیان بوون لەو ڕەخنەسازەی کە ۱۰ – ۱۲ ساڵ بەدوا تەجرەبەی ئەواندا تەزووی (نەی وەتەن مەفتوونی تۆم)ی پێدا نایەت. سەیریش لەوەدا نییە چونکە بە نموونەکانی نووسینەیدا دیارە گەنجێکی ڕۆمانتیکیی خەیالاویی دوور لە واقیعی کوردە. تەنانەت کە دێت و تەرجیحی بەستەبێژ و بەیتهۆن دەدا بەسەر شاعیری عەرووزی کورددا هەڵەیەك دەکا زۆر ناوخواز بێ: من لە نووسینی دیکەمدا گوتوومە ئەوانەی عەیب لە شاعیرەکانی سەدەی بیستەم دەگرن و بەرهەمەکانیان بێ کەڵك دەکەن سەرەوبن لە دنیا ڕادەمێنن چونکە گوناهی ئەو شاعیرانە بریتی بوو لەوەی کە فێری سەقافەتی سەردەمی خۆیان بوون و لە ئەخوێندەواری ڕزگار بوون و گەیشتنە پایەی مەلایەتی و شاعیری و میرزایی، ئینجا کەوتنە بەر تیر و شیری توانجی خوێندەواری شلکی ئەم سەردەمە وەك مێرووی بالی لێ بڕسکێ بەر غەزەبی خوا دەکەوێ، ئەمما ئەگەر بەنەخوێندەواری ماباناپەوە بەر ئەو ڕەحمەتە گشتییە دەکەوتن کە بۆ گیانی مردووان بەڕێ دەکرێ .. ئەوساش ڕووبەڕەی مێژووی ئەدەبمان سپی و هاوێن و لووس، وەکو دەشتی کاکی بە کاکی، دەمایەوە هەر پێی دەویست شاسواری وەکو ئەم ڕەخنەسازە قەڵەمی سەقافەتی نوێی لەسەر بگێڕێ ..

ماوەتەوە لە مەیدانی ڕەخنەسازیدا شتێك بڵێم جارێ نەگوتراوە:

ڕەخنەی ئەدەبی ئەگەر لایەنی هونەریی بابەتی ڕەخنە لێگەڕاو نەگرێتەوە لە مەفهوومی (ڕەخنەی ئەدەبی) دەشۆرێ و دەبێتە وەعز و ئامۆژگاری و بەلای ئەخلاقدا

دەچێتەوە من کە گوتم: هۆ کابرای بەقاڵ سێوەکانت مەدە بەر سەرماوسۆڵ دەنا ڤیتامینیان دەمرێ [ئەگەر ڕاست بێ دەمرێ] نەبوومە (ڕەخنەگری هونەری) بەڵکو بوومە دکتۆر. بەڵام کە هاتم عەیبم لە ڕیزکردن و تەرتیبدان و جۆری دیارخستنی میوەکانی گرت بەرەو لایەنی (جەمالی و هونەری) دەبمەوە ئەدەب، هونەر، یاری، تەمسیل [ئەویش هونەرە]، دامە و شەترەنج، باغەوانی، نەخش و نیگار ... و چەندان لایەنی دیکەی ژیانی کۆمەلایەتی و باری گوزەران هەن دەچنە ژێر سەرناوی (مەهارەت) لە پاشدلن تایبەتییەکانیان لێکیان جودا دەکەنەوە حیکایەتبێژی هێژا هونەرکار و ماهیرە بەڵام جودایە لە گۆرانیبێژ، هەروەهاش هەموو مەهارەتێکی دیکە. ئینجا ئەگەر ڕەخنەگر فەرامۆشی کرد کە لە شیعر و هونەردا لایەنی مەهارەت هەیە و خۆی بەلایەنی فەلسەفەی بابەتەکەوە خەریك کرد هەقیەتی لەسەر کەوڵی شێخایەتی دانیشێ. بە نموونە، (بردیَة)ی بوسیری بەدارشتنە ڕەنگینەکەی هونەر و مەهارەتە، بەناوەرۆکەکەی سۆفیەتییە ئینجا ئەگەر لە روخسار و لە ناوەرۆکیمان کۆڵییەوە یان تەنها لە ڕوخساریمان کۆڵییەوە دەبینە ڕەخنەگری ئەدەبی، بەمەرجێك قسەکانمان نرخی ئەو وەسفەی پێوە بێ چونکە هەموو عەیبگرتن وەیا نرخاندنێك ناچێتە پلەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە، ئەمما ئەگەر بەناوەرۆکییەوە خەریك بووین و شێوازمان بەلاوە نا ئەوسا ڕەنگە (أصولی، نحوی، کلامی ...) بین. ئەو ئایەتانەی سوورەتی (الشعراء) کە باسی شاعیران دەکەن تەنها بەلای ناکاردا چوون و خۆیان لە هونەری شیعر نەگەیاندووە، باسی شێواز ناکەن، مۆسیقای ناوەکی هەڵناسەنگێنن، ڕەخنە لە دارشتن ناگرن.. بەڵکو لە کولانەی خواناسین و ڕوانگەی بەهەشت و جەهەننەم (اعملوا الصالحات)ەوە شاعیران سەرشکێن دەکەن. ئەگەر لە جیاتی (ویقولون مالا یفعلون) بیانفەرموویایە واتا بەقوربانی ئارایشت دەکەن وەیا لە پێناوی کێش و سەروادا کەسرە دەکەن بەیێ وەیا لە تەشبیهی حوشتر بە حوشترمرغ ناشارەزان ... دەشیا خەیاڵ لە ڕەخنەی ئەدەبی بکەینەوە

ئەو ئایەتانە هەر دەچنەوە ڕیزی (ویمنعون الماعون - ویل للمطففین) با ناوی شاعیریشان هێنابێ. بێینەوە سەر حیسابی کابرای ڕەخنەساز، ڕاستە خەریکی ڕەخنەیە بەڵام قسەکانی بەهیچەوە بەند نابن .. شتێك نالێ پێرەوی لێ بکرێ. باشترینی گوتەکانی پەر لە هەزار ساڵ گوتراون، تەنانەت ناگای لە خۆی دەبڕێ ڕەخنە لە کێ دەگرێ: لە لاپەرە ۲۳دا دەڵێ: « ... بەڵام ئەمانەی ئێمە [شاعیرانی ئێمە]

ناوینکی لێڵن ... له عهسری (٢٠)ههمی شارستانییهتیدا لاسایی شاعیرانی حهوت و ههشت عهسر لهمهوبهر دهکهنهوه ...» ئهمه دهڵێت کهچی گاڵته بهشیعری سالم و نالی دهکات که هی سهدهیهك له پێشترن و داهێنهری شیعری عهرووزیین له ههموو کوردستانی لههجهی جنوویی.

راستییهکهی رهخنهی وهك ئهوانهی رهخنهسازهکه دهیانگریّ، نرخ بهوهدا پهیدا دهکهن که دواتر لهسهریان دهنووسریّ: کابرایهك که دهستی دایه شمشێر و چووه راوی پڵنگ و که گوێی له دهنگی پڵنگیش بوو ههڵات هی ئهوه نییه بهنووسین خهریکی بێت چونکه راوکهر نییه و رێویشی نهگرتووه.

تهنها لهوهدا ههقه باسی بکریّ که بگوتریّ پڵنگ ئهو دهعبایه خوێرووه نییه تۆ بچیته راوی. د. کامل خوّی ماندوو کردووه به بهراوردکردن و بهبهڵگه هێنانهوه له رهخنهکانی بهربهرهکانێ بداتهوه وا منیش بهدوا ئهودا خۆم ماندوو کرد، تهنانهت له لاپهره ٣١دا دوو بهیتی ساڵهکانی ١٩٢٠ له شیعری (ئهحمهد موختار جاف) دههێنێتهوه بهنموونه بۆ ههبوونی شیعری کوردی که لایداییّ له بابهتی دڵداریی لاساییکهرهوه:

«شاعیرانی کورد بهسه بهس باسی زولف و چاو بکهن»

بهلام سهرهرای ئهوه که رهخنهسازهکه خۆی له لاپهرهی پێشووتردا گوتی (لهگهڵ ئهسیری نیم لهوهدا که دهڵیّ «ترکی اشعاری عشق بازی که گهر زهوقت ههیه») پێشتریش له زهمهندا عهیبی له فکری سیاسیی شاعیرهکان گرتبوو، ئێمه ئهگهر بهدوا شیعری ئهوتۆییدا بگهرێین حاجی قادر ههیه بهر له ئهحمهد موختار به ٣٠ ساڵ وهیا زیاتر گوتبووی:

حهیفه بۆ پیاوی ساحیبی تهمیز
هێنده باسی مهکانی پیسی و مێز

سالانی بیستیش ههنگامهی شیعری پر خرۆشی گهلی کوردایهتی بوو. پیرهمێرد گوتبووی:

کچانمان له ژێر بهیداغی رهشدا
چاو ههڵئههێنن به خوێنی گهشدا
کورانمان ههموو بهورد و درشت
له رێی ئازادی خۆ ئهدهن بهکوشت

ئـازادی نـابـێ سەربـەستـی نـابـێ
ئازادی دەبێ هەر خوێن بەها بێ

مەلا حەسەن بورکانی «ئەی کوردی ستەمدیدەی» تەقاندبوومەوە. زیوەر و بێکەس ئاگرۆچکەکانیان خستبووە ناو هەڵبەستەوە لە کۆیێ مەدرەسەی حاجی قادر لەلایەن باوکمەوە بەبیری نوێترەوە ژیا بوومەوە. لەو ساڵانەدا شیعری سەر بەکوردایەتی و ڕوو لە کۆمەڵایەتی و دژی ئەفسانە و لایەنگیری زانست و حورمەت کار بۆ ئافرەت و ئەو تەرزە بابەتانە تەنگی بە شیعری بلداری هەڵچنیبوو. حوکمداریەتیی شێخ مەحموود و شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران و بزووتنەوەی سمکۆ وپژدانی شاعیرانی بەگیانێکی تەڕ و تەژیی نوێخوازی ڕووەو سەدەی بیستەم زاخاو دابوو. هەر لەو ساڵانەدا دەست کرا بە لە چاپدانی دیوانی شاعیرەکانی ئەوساو سەدەی پێشووتر.

باری شیعری ئەو دەمەی کورد گەلێك پێش پلەی گۆڕانی مادی کورد کەوتبوومەوە کە لە ڕێکاری ئیفلاسدا بوو. ئەمانە هەموو بەلای ڕەخنەسازەکەوە بایی پوولێکن. ڕەنگە بیریشی لێ نەکردبێتـنـەوە چـونـکـە بـەکـێـشـانـەی شیـعری شێللی شاعیرەکـانمان هەڵدەکێشێ. ئەو ئەگەر هیچی زانیبایە لە بڕیاری باری مادی و دەورووبەر و پلەی شارستانەتی دەبوو کرنوو بیا بۆ نالی کە ٨٠ ساڵێك بەر لە گوتارەکەی ڕەخنەگرانەی گوتبووی:

«کەس بە ئەشعارم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە»

بەداخەوە هەمان خۆ لەبیرکردن بۆ ماوەیەك لە پاش شەڕی دووەمدا سەری لە بەشێکی ئەدەبی کورد شێواند، ئێستاش لە شیرازەی گەلێك گوتار و هۆنراوەی ئەم ڕۆژانەماندا هەست بە جۆرە لێڵییەکی بێنین دەکرێ، بەلام بە تێکرایی سەقافەتمان ماوەی بەرچاوی بڕیوە، دەست و قەڵەمی ڕەنگین و زمانی تەڕ و پاراو ئابڕووی کـوردایـەتـی دەپـارێـزن و بـۆی دەجـەنگێن و تـا ڕادەیـەکـی دڵ خـۆش بـکـا (هـەست بەخۆکردن و ڕێگا دۆزینەوە) پێیانەوە دیارە.

لە گوتارەکەی (د. وریا عومەر ئەمین) یەك ڕوونکردنەوە و یەك تێبینی بە پێویست دەزانم، ڕوونکردنەوەکە ئەوەیە کە ڕاناوی لکاو لە زاری کرمانجیی خواروودا لە ڕووی هێزەوە دوو بەشن: بەشێ بەهێزیان ئەوەیە لە ڕابردووی تێپەڕدا بەکار دێن وەك:

گوتم گوتمان

گوتت   گوتتان

گوتی   گوتیان

بەشی بێ هێزیان ئەوەیە کە لە ڕابردووی تێنەپەڕدا دەردەکەوێ و بەدوا مۆرفیمی تێپەڕ و تێنەپەڕدا دێت:

نووستم   نووستین

نووستیت   نووستن   ڕابردووی تێنەپەڕ

نووست   نووستن

دەنووم   دەخۆم

دەنووین   دەخۆین

دەنوویت   دەخۆیت

دەنوون   دەخۆن

دەنوێت   دەخوات

دەنوون   دەخۆن

وەك دیارە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك لە هەموو باراندا هەر (م)ە.

دەرنەکەوتنی ڕاناوی کەسی سێهەمی تاك لە ڕابردووی تێنەپەڕدا دواتر بەتێبینی بۆی دەگەڕێینەوە.

بەهێزی و بێ هێزیی ڕاناوەکان جگە لەوەی کە تێپەڕ و تێنەپەڕبوونی کارەکانیان لە ڕابردوودا هێمای بۆ دەکات دیاردەیەکی ڕێزمانیشی لێ دەکەوێتەوە ئەویش بریتییە لەوەی کاتێك کە ڕاناوی لکاو و نەلکاوی بەهێز و بێ هێز لە ڕابردووی تێپەڕدا وێکڕا هاتن هەمیشە بێ هێزەکە دەبێتە بەرکار هەرچەند شوێنی کاراشی گرتبێتەوە دەزانین بەپێی دەستووری گشتی لە ڕێزماندا کارا (فاعل) بەدوا بەرکار (مفعول)دا دێت وەك:

کوڵم چنی.

تۆم دیت.

ئێمەیان گرت.

بەڵام ڕاناوی بێ هێز لە هەموو باراندا دەبێتە بەرکار:

دیتمن   من ئێوەم دیت

دیتنم   من ئێوەم دیت

دیتیانیت   تۆیان دیت

دیتیتیان   تۆیان دیت

لە هەردوو فۆرمدا راناوەکانی (ن، یت) بەرکارە.

راناوی کەسی یەکەمی تاک چونکە هەر شێوەی (م)ی هەیە، بەلای باوەڕمەوە پێویستە لە جێگەی کارادا بەکارا بڕوات:

دیتمت

دیتتم

دیارە لە ڕستەی یەکەمدا (م) بەرکارە. بەلام لە ڕستەی دووەمدا گومان هەیە لەوەدا ئایا کام راناو کارایە و کامیان بەرکارە.

هەرچەند هەق وایە بگوترێ (دیتمیت یان دیتیتم) بەلام کە گوترا (دیتتم) پێویستە راناوی (ت) بەرکار بێ.

دەمەتەقە لەسەر (دیتمانیان، دیتتانمان، دیتیانمان ..) و لەسەر (دەتانبینین، دەمانبینن ...) لێرەدا جێی نابێتەوە.

تێبینییەکە ئەمەیە:

راناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک لە (مضارع)دا دەرناکەوێ. کۆتایی کاری کەسی سێیەمی تاک سێ جۆری هەیە:

دەکات

دەچێت

دەژیت

لێرەدا چاوپۆشی لە شێوەی (دەکا، دەچێتن ..) دەکەین.

لە نووسینی دیکەمدا لەسەر ئەم باسەم نووسیوە و دوو بەڵگەم بۆ نیشاندانی رایەکەم دەربڕیوە:

بەڵگەی یەکەم: ئەگەر ئەو کۆتاییانە (ا، ات، اتن - ێ،ێت، ێتن - ی، یت، یتن)

ڕاناوی لکاو باناپه نەبوو ئەوانیش وەکو ڕاناوە لکاوەکانی دیکە لە ڕستەدا ببنە بەرکار.

ئێمە دەڵێین:

دیتمیت   تۆم دیت

دیتمن   ئێوە، ئەوانم دیت

دیتیانین   ئەوان ئێمەیان دیت.. هتد

بەڵام نەگوتراوە و ناگوترێ: دیتمیت، دیتمینن، دیتما، دیتمات ..

بەکەس ناکرێ لە سنووری ڕێزگرتن لە ڕێزماندا بڵێ ئەو کۆتاییەیانە (ێت، ێتن، ا، اتن..) ڕاناون و ناشبنە بەرکار.

تاکە بەهانەیەکی شکی ببەم بۆ ئەوەی بەڕاناو دابندرێن هەر ئەوەیە کە لە فارسیدا کۆتایی کاری کەسی سێیەمی تاک، تێپەڕ و تێنەپەڕ، لە موزاریعدا کە (د، اد)ە بەلای هەندێ لە زمانناسەکانیانەوە ڕاناون، بەڵام لە فارسیشدا کەس جەوابی نییە کە لێی بپرسێ بۆچی نابنە بەرکار؟ خۆ ئەگەر دەرچوو لە فارسیدا دەبنەوە بەرکار دیارە هەقیانە بەڕاناویان دابنێن. من بەگومانەوە قسە دەکەم لەبەرئەوەی بەڵەدی فارسی ئەم بابیی بڕیاردان لە باسی وەهادا. وەك بزانم ئەوەی لە فارسیدا دەبێتە بەرکار بۆ کەسی سێیەمی تاک (ش)ە وەك (گفتمش، می گویمش) .. لە پەهلەویش هەر ئەوە ڕاناو بووە لە کوردیدا ئەم کۆتاییانە زیادییەکی گەردانن وەك ناوناوە لێرە و لەوێ زیادەی وەها دێتە قسانەوە بە نموونە لە سلێمانی دەڵێن: بۆم بێنەرەوە [لە جیاتی بێنەوە]، هاتمەوەوانێ [لە جیاتی هاتمەوە]. لە زۆر جێگەدا دەگوترێ ئێستەکێنێ لە جیاتی [ئێستا]، ڕاوەستەکێ، لە جیاتی [ڕاوەستە]. ناوچە هەیە دەڵێ: گرتبام هەیشە دەڵێ گرتبامایە بەگرتبایە، بەگرتایە بەگرتبا .. ئەوەندە هەیە ئەو (ت) و (تن)ە هەمەکیترە لەوان.

هەرچی (ا، ێ، ی) جێی باپەخ نین بۆ لایەنی ڕاناوبوون چونکە ناشێ ڕاناوێك سێ جاران بگۆڕێ.

بەڵگەی دووەم: وا دەزانم ئەمەیان بەهێزتریشە.

بەپێی ڕاناوبوونی ئەو کۆتاییانە دەبێ لە کاری (چوویێت، چوویێتن)دا ئەم (ێت،

یتن) وەیا (ت، تن)ە راناو بێ چونکە (دەبێت) هەر خۆیەتی هاتووەتە دوایی (چوو)ەوە تەنها نیشانەی (دە)ی لێ قرتاوە ئینجا ئەگەر ئەمە وەها بێ چ بڵێین لە ئاست (چووبێتین، چووبێتیت، چووبێتم) چونکە لەم ڕێژەیەدا دوو راناو بەدوا یەکدیدا دێن هەردوویان کارا (فاعل) و یەکیان بۆ کەسی سێیەمی تاك ئەوی دیکەشیان بۆ کەسی یەکەم وەیا دووەم؟ قسەی ئەوتۆیی هی کردن نییە.

(چووبێت) کاری تێنەپەرە کە بڵێین (کردبێتی) ئەوسا دوو راناوی کەسی سێیەمی تاك بەدوا یەکدیدا دێن هەردووشیان کارا، یەکیان بەهێز و ئەوی دیکەشیان بێ هێز.

وا دەزانم بەر لەوەی ئەم هەڵەیەش وەکو وشەکانی (فرمان، راناو) چنگ لە هەناوی ڕێزمانی کوردی گیر بکات پێویستە لەسەر مامۆستا دڵسۆزەکانی زمانی کوردی نەفەسی بەرن. وشەی (فرمان) بەکارهێنانێکی بازاڕیی وشەی فەرمانە بەواتای (أمر)ی عەرەبی. ئینجا نەخوێندوو گوتی (فرمانی خۆم بەجێ هێنا) مەبەستیشی (ئەو فەرمانەی بەسەر مەوەیە بەجێم هێنا)یە تاقمی خوێندەواریش گوتی دیارە (فرمان) بەواتای (عمل، فعل) دێت و کردی بە (فرمان)ی ڕێزمانی لە جێگەی (فعل)ی عەرەبی ... هەرچی وشەی (راناو)ە بە دژایەتیی زمان و ڕێزمانی کوردی پێشگری (را)ی لە فیعلەوە هێناوە بۆ سەر وشەی (ناو) کە لە بەرەی (ناو – noun)ە. ئەم ڕەفتارە وەك ئەوەیە بگوترێ (هەلمەترمق – وەرگۆزە – دابایێنجان). ئەگەر بڵێین لە (ئەرا)وە کورت کراوەتەوە دەبوو بگوترێ (ئەرای ناو) وەك کە گوترا (بۆناو).

واشدەزانم وشەی (کار) بۆ (فعل) لە هەموو زاراوەکانی دیکە باشترە هەرچەند ئەویش verb ناگرێتەوە بەلام چونکە لە هەمووان پتر بەلای (تجرید)دا بووەتەوە پەسەندترە لە (کردن، کردار). وشەی (کارا) بۆ فاعیل و (بەرکار)یش بۆ مفعول وشەی جوانن. هەر لەو بوارەیشەوە وشەی (کارگێر) لە (بەڕێوەبەر، سەرپەرشتیکەر خۆشترە. زێدە واتای تجرید لە وشەی کاردا بەوە ڕوون دەبێتەوە کە دەگوترێ (کاری تێ کرد) نەك کردار یان کردن.

لە ئاست لێکۆڵینەوەکانی لیژنەی زمانی کوردی تەنها دوو تێبینی دەردەبڕم:

یەکیان ئەوەیە لە کوردیدا سێ ڕێژە پەیدا نییە بۆ زەمانی ڕانەبردوو. لە زاری کوردی ناوەندی (خواروو، باشوور)دا تەنها یەك ڕێژە هەیە ئەویش بۆ ئێستا و دواتر وەك (دەڕۆم، دەخۆم ..). لە زاری کرمانجیی سەرووشدا دوو ڕێژە هەیە (دچم، دێچم).

لیژنە زۆر بە ڕووناکی بۆ سێ زاراوەی (حاضر، مضارع، مستقبل) نەچووە چونکە (مضارع) دەخلی بەسەر زەمانەوە نییە بەڵکو بە واتای (مشابه، مماثل)ە لەو ڕووە کە (یضارع الاسم فی قبول الحرکات). لە ڕووی زەمانەوە یا (حاضر) هەیە یا (مستقبل) ئەویش لە عەرەبیدا بە (سیفعل، سوف یفعل) دەردەبڕدرێ و ڕێژەی تایبەتیی بۆ دانەندراوە.

تێبینییەکەی دووەم ئەوەیە کە گۆڕانی دەنگی (نە) بە (م) لەو شوێنانەدا کە لیژنە نموونەی بۆ هێناونەتەوە ناچێتە ڕیزی ئەو گۆڕانەی کە باسەکە لێی دەدوێ: گۆڕانی دەنگی (ن)ی وەستاو بە دەنگی (م) لە بەرابیی دەنگی (ب)دا بە فەرمانی دەنگسازی (فۆنەتیک) دەبێ و ناچارییە. ئەگەر هاتبایە جارێك گۆڕابایە و جارێکیشیان نەگۆڕابایە دەشیا نموونەی لێ بهێندرێ. لە وشەی (نهێنگیر)دا کە بەشێکی کوردەواری بەمەڵە دەیکاتە (نێمگیر) دەنگی (ن) بە (م) گۆڕاوە بەلام کە دەگوترێ (شەمبە، بەرامبەر، چەمبوڵە سەمبەر، تەمبەڵ ...) لە جیاتی (شەنبە، بەرانبەر، چەنبوڵە، سەنبەر، تەنبەڵ ...) پێی ناگوترێ گۆڕان چونکە زۆریەی وشەکان تا ئێستاش هەر بە (ن) دەنووسرێن. ئەوەی لە نووسیندا دەیانکاتە (م) هەڵە دەکات. لە عەرەبی هەمان دەستوور هەیە بەلام لە نووسیندا هەڵە ناکرێ .. گۆڕانی (ن) لەو شوێنەدا، لە زمانی کوردی، وەك گۆڕانی دەنگی (ل، ت)ە کە لامەکە بەوەستاوی دەکەوێتە بەرابیی (ت)ەکەوە:

شەڵتە، قەڵتارە، پاڵتۆ، ناڵتوون .. لە گوتندا دەبنە: شەڵطە، قەڵطارە، پاڵطۆ، ناڵطوون .. دەنگی (ك، گ)یش لە بەرابیی (ی) وەیا (وی) کلۆر دەکرێن: لە سلێمانی کە (د) بەدوای (ن)ی وەستاودا هات دەکرێتە (گ). ئەم تەرزە گۆڕانە جودایە لە گۆڕانی (کشهل، قشهل – سەقەت، سەکەت، کەوت، کەفت ...). بۆ دۆزینەوەی باری ڕاستی لە گۆڕانی دەنگەکانی وشەی کوردی پێویستە ناوڕ لە کتێبەکانی زەردەشتی و نووسینەکانی پەهلەوی و سانسکریتی و ئەو جۆرە سەرچاوانە بدرێتەوە. بە نموونە (سوور، سۆر)ی کوردی و (سرخ)ی فارسی لە ئاڤێستادا (سوخرە) بووە وشەی (پەز)ی کوردی لە ئاڤێستادا (پەسوور، پەشوو) بووە. بەلای منەوە وشەی (کەڵە) لە (کەڵەشێر، کەڵەباب)دا هەمان (کەمرکە)ی ئاڤێستایە بە واتای (تەیر)، بەو پێیە ڕەنگە (کەمرکە شێر، کەمرکە باب) بووبێ. زۆر دەنگی (ر)ی ئاڤێستادا دواتر گۆڕاوە بە (ل) وەك دەشزانین دەنگی (ل) لە ئاڤێستادا نایەتە بەرچاو.

لە لاپەڕە (٨٢)ی (فرهنگ ایران باستان) لە نووسینی پووورداود هاتووە: وشەی taro - mati بەواتای (خیرە سری، ناسازگاری) کە لە دوو وشە پێك هاتووە. بە باوەڕی من کەرتی یەکەمیان (taro) هەر ئەو (ترۆ)یەیە کە ئێستا لە کوردیدا بەکار دێت. لێرەدا هەر ئەوەندە ماوەیە هەیە کە هێما بۆ ئەم لایەنە بکەم، لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی سەرلەبەر جێگە و کات و باری لەبارتری دەوێ.

کاروان، ژمارە ٢٠. ١٩٨٤

ڕۆشنبیری پێویستی بەکوردەغیرەتی نییە

بەردەوامبوون لەسەر ڕەوشتی چاک پێبلکەی بەرەژوورچوونە، بگرە لە بنەڕەتدا ئەم خووەی نۆگرگرتن بەداوودەستوور بەلای چاکە و بەرژەوەندیی مرۆڤدا دەچێتەوە هەرچەند هەموو داوودەستوور چاکیش نین. بەبەرژەوەندەکە لەوەدایە کە گەلێک لە شیرازە پیرۆزەکانی کۆمەڵایەتیمان قەرزداری ئەو خوویە، بەنموونە: نۆگرگرتن بەهاک و تێکڕای پێکهێنەرەکانی سروشتی و مرۆیی لەو دەوروبەری تێیدا دەژین بنەمای هەستی نیشتمانپەروەرییە. لە باری پێچەوانەدا کە هات مرۆ لە دەوروبەری منداڵیی خۆی دوور کەوتەوە و ماوەیەکی درێژ لێی دابڕا هەستی بزە و سۆزی بۆی دەبوێتەوە. بەکورتی، گیانی ئاشنا دۆستی و دەماری کۆنەویستی (نەک کۆنەپەرستی) لە سەرجەمدا خزمەتگوزارن نەک بەدکار.

جاران، بەر لە سەدان ساڵ و هەتا سەردەمێک کە بەبیری زۆر کەس لە زیندوواندا دێتەوە، چەنگاڵ گەرکردن لە داوودەستوور و نەریت و بیروباوەڕ تا ڕادەی دەروێشایەتی هاندەری بەردەوامبوون و پەککەری نوێکردنەوە بوو بەئاسایی و بێ ئەناسەسواربوونی کەس، چەرخی بەرەوپێشبوون و نوێخوازی تەنها تەمبەڵ دەکات ئەو بەو پێیەش فرچکگرتن بەنەگۆڕاوی و یەکنەولیی شەقڵی خۆی لە ڕەفتار و ئاکار دەدات. ٤٥٠ ساڵ تێپەڕی بوو بەسەر دۆزینەوەی گەڕانی زەوی بەدەوری ڕۆژدا هێشتان تەقەی ئوستورلابی کۆن لە سەری فەلەکناسەکانمان دەهات. جا ئەو کۆنە فەلەکناسانەش گەلێک بەرەوپێشبوون لە چاو زۆربەی هەرە هەرە زۆری میللەت کە پتر حەزی دەکرد زەوی تەخت بێت و شەیتان و جنۆکە ڕۆژ و مانگ تاریک بکەن. پارەداری زەمانی عوسمانلی دوای شەڕی یەکەم تێیاندا بوو پارەی کۆنی بەنوێ نەگۆڕییەوە هەتا ئیفلاسی کرد... بەبێنێکی درێژ سواربوونی گەڕۆک و بیستنی ڕادیۆ بەحەرام لە قەڵەم درا... ئەگەر ئەو زانین و دروستکردنانە لە هەناوی خۆمان ڕسکابانایە هەڵبەت پێنەمیان بەربەرەکانی لەگەڵدا نەدەکرا.

نوێخوازەکانمان بەر لەوەی قووڵیش بینەوە لە زانست و سەقافەتی سەردەم، ئەورووپی، پشت لە کۆنینە ڕاوەستان و چاکیشیان کرد هەرچەند لە هەندێ ڕووەوە پەلە

و لە هەندێ بۆچووندا هەڵەیان کرد بەلام وا بیێ دەچێ پەلە و و هەڵە باجێکە. نوێبوونەوە لە مرۆی دەستێنێ.

دژوەستان لە ئاست گیانی داوەستاوی کۆنەخوازی کارێکی ڕەوایە، لە ڕەواش بەولاوە پێویستە: ئێمە کە هێندە بەئینساف بین لەگەڵ کۆنینە مافی لەسەرخۆکردنەوە و بەردەوامبوونی عادەتی لێ بسەلمێنین دەبێ هەر دەبێ هەمان ئینساف لەگەڵ نوێخوازیش بەکار بهێنین و چاو بپۆشین لە وردە تیژڕۆیی و کەم سەبرییەکی کە لە هەوڵی نوێکردنەوەدا پێوەی دیار دەبێ چونکە هەروەك کۆنەخواز بەسروشتی مەیلەکەی بۆ وەستان و وەستاندن ئێ دەنووسێ بەرەو پێشەوە.

بەرەوپێشچوونی ڕاست و دروست بەزیادەوە مافی چاو لێپۆشینی بەسەرمانەوەیە لەم قسانەدا شتێکم گوتووە ڕەنگە دەمەتەقە لە نوێخوازەوە هەڵنەگرێت بەلام هەر ئێستە دەگەمە خز و خلیسکی ئەوتۆ دووچاری وێککەوتنەوەم دەکات لەگەڵ نوێخوازدا.

ڕۆشنبیری نوێخواز ناشێ لە شەقامەڕێی خۆیدا بیێتەوە بەکۆنەخواز. ناشێ دەق بەشتێکی تازەباوەتەوە بگرێت و چنگالی لێ گیر بکات وەك کە فەلەکناس چەنگالی لە خولانەوەی ڕۆژ گیر دەکرد. سووربوون لەسەر بیروباوەڕێك و قەناعەتێك کە گومانی تێکەڵ دەبێت بەلای کۆنەخوازیدا دەچێتەوە چونکە گومان پەیدابوون بەسە بۆ ئەوەی ڕۆشنبیر بهاوێتە سەر کنەکردن لە بنەمای ئەو گومانە، ئاخۆ چی لێ پەیدا دەبێ. کە هات و گومانەکە بەلای چەسپانەوە بۆوە ئەوسا سووربوون لەسەر هەڵەی کۆن سنووری کۆنەخوازی تێ دەپەڕێنێت و دەبێتە کوردەغیرەتی و هۆی وەستاندن. بگرە پاشەکشەش.

چی لەم گوتارەدا بە بەرچاوی خۆمەوەم گرتووە چەند هاڵێکە لە هەچیاندا هەستیاری (حساسیة) نازێتەوە چونکە بابەتی ئەوتۆن بەهەر لایەکدا بکەون ج حیسابێکی بنەڕەتی لە کەس هەڵناوەشێننەوە بەلام دەشێ سەلماندنیان لەلایەن نوێخوازەوە ببێتە ڕێباز بۆ سەلماندنی شتی ئەوتۆیی لە دواڕۆژدا. بەهەمەحاڵ کوردەغیرەتی لە نوێخواز ناوەشێتەوە.

لە پێشەوە کێشەی ساڵی بوون و مردنی نالی دەخەمە ڕوو کە دەنووسرا لە ١٨٠٠ز بووە و لە ١٨٥٦ مردووە. مامۆستا سەجادیش دەڵێت لە ١٧٩٧ بووە.

ئەم دوو ساڵەی هاتن و چوونی بێ بەڵگە و بێ لێکدانەوە و بێ سەرچاوە و بێ

بەراوردکردن لەگەڵ داخوازیی حاڵ، وەکو تیرای ئاسمان نەقشی لە دڵاندا بەست، هەرچی هات لەو کانیاوەی خواردەوە و پێی مەست بوو.

عەجەب و سەد عەجەب لە پەیدەنگیی نووسەرانی نەوباوی نوێخواز لە خەبەرێکی بێ ئەسەری بێ سەروشوێنی بێ بەڵگە کە دەزانین نوێخوازانی دوای شەڕی گەورەی دووەم گومانیان خستە بەدیهییەکانی کۆنیشەوە. بەرێکەوت من حیکایەتی نوێم لا بوو لەم مەسەلەیەدا، وا بوو لە حەفتەکاندا کە لە کۆڕی زانیاری کوردا ئەندام بووم بەخوێنەری کوردم ڕاگەیاند کە حاجی مەلا عەبدوڵای باپیرم لە ساڵی (١٢٨٨ك) کە دەوەستێتە بەرانبەر (١٨٧١ و ١٨٧٢ز) لە سەفەری حەجی بۆ مەکە (نالی)ی دیتووە. ئەما بەهیری و زۆریش بەهیری. بەدوا شایەدیی باپیرمدا لێکۆڵینەوەشم لە هێنای شیعرەکانی نالی کرد کە تەمەنێکی هەڵکشاوتر لە ٥٦ ساڵ ڕادەگەیەنن. ئەم حیکایەتانەی من هەر ئەوەندەی لێ کەوتەوە کە کاکە فاتیحی مەلای مودەڕیس لە پێشەکیی کتێبە بەنرخەکەی (دیوانی نالی- لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٦) بەگەرمی لایەنی ڕایەکە و خەبەردانەکەمی گرت، خەڵقی دیکە هەر لەسەر ڕچەی بێ سەر و سۆراغی کۆنینە بەردەوام بوون. خوا و ڕاستان مامۆستا حەمەبۆر لەژمارەکانی ٦٩٥، ٦٩٦، ٦٩٧ ەی مانگی حەفت و هەشتی ساڵی ١٩٨٣دا گوتارێکی بایەخداری ڕوونکەرەوەی لەم بابەتەوە نووسی کە لە کەشکۆڵی عەلی ئاغای نەفتچیی هەڵێنجا بوو، مەرگی نالیی دەبردەوە بۆ ساڵی (١٢٨٩ك) کە دەوەستێتە بەرانبەر (١٨٧٢ و ١٨٧٣ز).

لێرەدا پێویستە بڵێم عەلی ئاغا لە نێوان ساڵانی (١٢٩٦ و ١٣١٣ك) ئەم کەشکۆڵەی لە گەشتی نێوان کەرکووك و کۆیە و سلێمانی کۆکردۆتەوە کە گرینگییەکەی لەوەدایە بۆچوونەکەی لە وەختێکدا کردووە چەند ساڵێك بەسەر مردنی نالیدا تێپەڕی کردووە، واتە بەلای ئەوەوە ساڵی ١٢٨٩ زۆر لەبار بووە چونکە لەو دەمانەدا ئەو ساڵە ڕێك هاتووە لەگەڵ ئاگەداریی خۆی دەربارەی مەرگی نالی. ئەگەر نالی لە ١٢٧٣ك مردبایە عەلی ئاغا بیری لەوە ئەدەکردەوە لە ڕێی حیسابی ئەبجەدەوە ساڵی ١٢٨٩ نامزەد بکا بۆ مەرگی نالی. ئەوساش جارێ ئەعەلی موقبیل و ئەکەسی دیکەش پەیدا بووبوون بەهەڵە مەرگی نالی بەساڵی ١٢٧٣ ببەخشن و عەلی ئاغای نەفتچی بیخەنە گومانەوە، کە دەزانم لە جیهاتی ئەوەی بکەوێتە گومانەوە دەستەویەخەیان دەبوو. مامۆستا حەمەبۆریش بەم بەڵگەیەی لێکدانەوەکانی ئاغای نەفتچی پشتگیریی لە

رابەکەی من کردبوو.

مالی ئاوا بێ. دەبێ ئەمەش بڵێم کە من گوتوومە باپیرم لە (١٢٨٨ك) نالی لە مەکە دیتووە قسەکەم لەوە دێت کە ئەو لەگەڵ باوکی، حاجی مەلا ئەسعەدی جەلی زادە، سەفەری حەجی کردووە بۆ مەکە لە ساڵی ١٢٨٨. دیارە حەجەکە لە (ذوالحجە)ی ئەو ساڵەدا بووە. بەڵام باپیرم لە خزمەت باوکی داماوەتەوە هەتا ئەو ساڵە بەسەرچووە و دوای مەحەرەمی ١٢٨٩ش نالیی بەزیندوویەتی دیتووە و لە مەکە بەجێی هێشتووە.

ئەمانە بەجێی خۆیان. لە بەرەو کۆتاییی ساڵی ١٩٨٦ مامۆستا عەبدوڵا حەداد کە لە پاریس خەریکی تەواوکردنی خوێندنی بەرزە و سەردانێکی نیشتمانی کرد و بەخەڵقی راگەیاند کە لە کتێبێکی تورکیدا خوێندوویەتیەوە، نووسەری کتێب دەڵێ لە ساڵی ١٢٩٠ك نالی لە ئەستەمبوڵ مردووە و خۆی بەشداریی کردووە لە مەراسیمی ناشتن. من دیدەنیم بوو لەگەڵ مامۆستا حەدادا؛ تومەز گوتارێکیشی لەم بابەتەوە بۆ دەزگەی رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی ناردووە بەڵام لە پۆستە تێ چووە. خەبەریشم پێ درا کە مامۆستا حەداد لە تەلەفزیۆنی کەرکووك دووانێکی بووە ئەم راستییەی تێدا دەربڕیوە.

ئەم دۆزینەوەیە لێکدانەوەکەی عەلی ئاغای ئەفەنچی گەلێك لە راستی نزیك دەکاتەوە، بۆ ئەویش کە لە دوورەوە خەبەری مەرگی نالی وەرگرتووە کۆتاییی ١٢٨٩ و سەرەتای ١٢٩٠ تێك دەکەنەوە.

وابزانم تازە کەس مافی ئەوەی نەما بەکوردەغیرەتی و کوتەکم حەقی چن و سووربوون لەسەر زۆرەملێ بینەقاقەی ساڵی ١٨٥٦ی زاینی و ١٢٧٣ی کۆچی بگرێت بەئەمارەدی مێژووی مەرگی نالی، خۆ لە نیمکاندا نییە نالی خۆی یان کەسێکی هاوکاتی خۆی بژیتەوە و شایەدیمان بۆ بدات. ئەوەی راستی بێ کەسێکی بەهۆی بێ داگری لەسەر هەڵە، بەتایبەتی لە نێوان ئێمەماناندا، کە برشتی سەقافیمان لەمەر نابەجێتە بەر هەنگاوی هەڵەکردوو، دەتوانێ بڵێت و بنووسێت هەر دەبێ نالی لە ١٨٥٦دا مردبێت. نووسینەکەشی بۆ بڵاو دەکرێتەوە چونکە چاپکراو و چاپکەر پێی عەیبدار نابێت.

بگەڕێمەوە بۆ لێکدانەوەکەی عەلی ئاغای ئەفەنچی و هێمایەکی لێ وەربگرم کە بەکەڵکی ئەم نووسینە دێت.

من ئەو ژمارانەی ٦٩٥ و ٦٩٦ و ٦٩٧ی هاوکاریم لە بەردەستدا نییە. بەتەلەفۆن لە بەهانییەکەی ڕۆژی ١٠/ ١/ ١٩٨٧ لە مامۆستا حەمەبۆرم زانی کە عەلی ئاغا بۆ ئەوە چووە کە حاجی قادری کۆیی لەو پەرە شیعرەی کە بە(شەهسواری بەلاغەتی کوردان...) دەست پێ دەکات مەبەستی لە نیوە دێڕی (اسیمی صاحبقران خاص اوە) دەرهێنانی مێژووی مەرگی موستەفا بەگی کوردییە و ١٢٧٦ دەگرێتەوە دواتر کە دەڵێ: (ئەو کە تۆشی شەرابەکی تاڵی- نالی لەو عەسرەدا بووە تالی) وشەی (بووە) کە (١٣) دەگرێتەوە بەحیسابی ئەبجەد دەخرێتە سەر ١٢٧٦ و مێژووی مەرگی نالی پێ دەردێت. دیارە بەم حیسابە ساڵی ١٢٨٩ دەست دەکەوێ.

من وەهای بۆ دەچم عەلی ئاغا ئەهاتووە لە سەرەتاوە بەوردبوونەوە لە واتا و هێمای شیعرەکان ژمارەی (١٢٧٦ و ١٣)ی دۆزیبێتەوە و مێژووی مەرگی ئەو دوو شاعیرەی لێوە وەرگرتبێ. عەلی ئاغا لە سەرەتاوە زانیوەتی نالی لە دەورووبەری ١٢٨٩ مردووە چونکە خۆی لەو ساڵەدا بەحەیات و شیعردۆست بووە تا ئەوەی دوای حەوت ساڵ کەوتووەتە سەر کۆکردنەوەی کەشکۆڵ ئیتر خەریك بووە بەوردبوونەوەی دوا کاتەوە دوو ژمارەکەی هەڵناوە تەنانەت بۆ ئەوەی لە نیوە دێڕەکەی (اسمی صاحب قران خاص اوە) ساڵی ١٢٧٦ هەڵستێ ئەو (ی)ی ئیزافەی بەوشەی (اسم)ەوە ناوە کەچی لە وشەی (خاص)ی ستاندۆتەوە کە ئەویش دەبوو بەپێی دەستووری اضافە (ی) بەدوادا هاتبایە، ئەوساش ژمارەکە دەبوو ١٢٩٩ و کەڵکی پێوە نەدەما. خۆ ئەگەر بگوترێ چ زوو لە بیری چوو نالی لە ١٢٩٠ مردووە نەك ١٢٨٩: دەڵێم من و تۆش لە ماوەی ٤ ساڵ و ٦ ساڵدا تووشی لەبیرچوونەوە دەبین.

دەسا بەر لەوەی مامۆستا حەمەبۆر پێم بڵێ گوتارەکەی هاوکاری لە ١٩٨٣ دەرچووە لە بیرم نەما بوو کەی دەرچووە هەرچەند خۆی نوسخەی دابووم.

ئەم هەڵسەنگاندنەی بۆچوونی عەلی ئاغا جارێکی دیکەش پارمەتیی دەدا لەوەدا کە نالی لە دەورووبەری ١٢٩٠ مردووە هەرچەند دوای دۆزینەوەی ئەو کتێبە تورکییە پێویست بەلێکدانەوە و دەلالەت وەرگرتن نەماوە.

کێشەی (بەروار) کەوا گەلێك لە نووسەران بەهاوواتای (date)ی ئینگلیزیی دەزانن وەك کە دەنووسن: ڕۆژی پێنجشەممۆ بەرواری ١٨ی مانگ... تا ئەم کێشەیەش هەتا ئێستا بەتوندی هەناسە هەڵدێنێ، تا ئەوەی بەر لە یەك دوو حەفتە نامەی ئاشیاوێکم

بێ گەیشت زۆر بەراشکاوی (بەروار)ی تێدا نەخشبەست کردبوو.

بەش بەحاڵی خۆم دەمێکە بەخەڵقم ڕاگەیاندووە، ئەم وشەیە چ پێوەندیی بەو واتایەوە نییە وا لێرەشدا حیکایەتەکەی دووبارە دەکەمەوە:

برادەرانی مەهابادی کە بەشداریی شۆڕشەکەی قازی بوون گێڕایانەوە کە لە دەمی جمهوریەتی مەهاباددا نامەیەکیان لە عێراقەوە بۆ هات لە کۆتاییدا نووسرا بوو (بەرواری ٧/ ٤/ ١٩٤٠٠٠٠) تومەز لە (بەرواری بالا)وە نووسرا بوو برادەرانی مەهابادی وەیانزانیبوو کە (بەروار) بەواتای مێژووی نووسینی نامەکەیە ئەو (ی)ەی کۆتاییشی هی اضافەیە وەك کە بڵێی ڕۆژی ١٥/ ٧/ ... لەو ڕۆژەوە ئەم وشەیە وەکو دانە گەوهەرێکی بەنرخ چووە فەرهەنگمانەوە تۆ سەیری، ڕێکەوت چۆن وەهای کرد نووسەری ئەو نامەیە ئەهات ئەواوی ناوی (بەرواری بالا) بنووسێت و ئەو کێشەیەمان بۆ نەنێتەوە لە موناسەبەدا دەڵێم، منداڵێك دەگریا خوشکی گەورەشی بۆ ژێرکردنەوەی بانگی کرد، وەرە کنم شتەکت بدەمێ منداڵەکەش گریانەکەی بڕییەوە پرسی چم دەدەیێ ئەویش هەر بەزمانی کۆیێ گوتی (چی کووت دەوێ واتە چی چۆنت دەوێ) منداڵەکە وەها بزانی (چی کوو) شتێکە و ئەو نەیبیستووە دایەوە گریان و گوتی (چی کووم دەوێ، چی کووم دەوێ...) ئێمە کە منداڵ نین نابێ (بەروار)مان بوێت، چونکە خەت و سەوادیشمان هەیە دەبێ واز لە نووسینی بهێنین.

لە باسی ڕاناو درێژە هەیە ئێرە جێی نییە، من تەنها لە یەك دوو حاڵەوە بۆی دەچم. لە حەفتاکاندا بەدرێژی لەسەر ڕاناوم نووسی و چەند جارێکیش بۆی گەڕامەوە تا ئەوەی مەتەڵی ئەم دوو جۆرە جێگۆڕکێی سیفەتی ڕاناوی کارا و بەرکار کە لەم دوو ڕستەیەدا دەردەکەوێت بابەتی بەشێکی یەك لە نووسینەکانم بوو. ڕستەکان ئەمانەن:

دەتدیتم

دەتبینم

لە ڕستەی سەرەوەدا ڕاناوی کەسی دووەمی تاك (ت) کارایە و ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك (م) بەرکارە لە ڕستەی دووەمدا بێ ئەوەی ڕاناوەکان ڕابگوێزرێن ئەوەی کارایە بووەتە بەرکار ئەوەی بەرکارە بووەتە کارا... زمانزانەکان ئەگەر هەمووشیان نەبن بەشێکی زۆریان وەها دادەنێن کە ئەو (ت)ەی کۆتاییی فیعلی وەك (دەچێت، دەکات، دەڕێت) ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە. لە ڕوونکردنەوەدا نووسیم، ئەگەر ڕاناو

بایە دەبوو ئەویش وەکو ڕاناوەکانی دیکە بووبایە مەفعوول. لەوەش زیاتر: ئەگەر ڕاناو بێ لە ڕێی قیاسەوە دیارە مادەم لە (دەچێت، دەڵێت، دەبێت)دا ئەو (ت)ەی کۆتایی فیعلەکان ڕاناو بێ لە فیعلی (چووبێت، هاتبێت، نووستبێت)یشدا هەر ڕاناوە. ئینجا کە ئەمە وەها بێت ئەدی چی بڵێین لە (چووبێتم، چووبێتین، نووستبێتین، هاتبێتن...)؟ تۆ بڵێیت ژیربێژی (گوتەن = منطق) لێمان بسەلمێنێت یەک فیعل ڕاناوێکی کەسی سێیەمی تاک و یەکێکی کەسی یەکەم و دووەمی هەبێت؟ لەم نموونانەدا فیعلەکان هەموویان تێ ئەپەڕن. نموونەی فیعلی تێپەڕی وەکو (کردن، بردن...) دەشێ بکرێتە (کردبێتی- بردبێتی...) کە لەواندا دوو ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک لە یەک فیعلدا بەدوا یەکیدا دێن جگە لەوەی کە گوترا (کردبێتم، بردبێتیان، خواردبێتمان، دیبێتیان، بووارد‌بێتت) لە هەمووواندا دوو فاعیلی (ڕاناوی) کۆ دەبنەوە کە شتی ئەوتۆیی لە کەوولەی ئەریشدا نەبیستراوە و نەدیتراوە و بەخەون و خەیاڵدا نەهاتووە. لەمەوە هێندەی تیشکی ڕۆژ ئاشکرایە ئەم (ت)ی کۆتایی فیعلەکان زیادەیەکی گەردانی (تصریفی)یە بێ زیاد و کەم، لە زۆر لەهجەشدا تێ دەبردرێ و گۆ ناکرێت وەک کە دەڵێی (دەخوا، دەڕوا، دەچێ... هتد) هەر خۆم تازە نووسیم (دەڵێی) لە جیاتی (دەڵێیت): ئەشمنووسی (تێ دەبردرێت).

وا بزانم بەڵگە لەم بەڵگەیە بەهێزتر بۆ هیچ شتێک پێویست نییە جا ئەگەر ئەسەلمێندرێ هەر دەبێ کوردەغەرەتی هۆی ئەسەلماندن بێت. لەلای هەندێ نووسەرەوە لە فیعلی وەکو (بدە، بکە، ببە)دا ئەم دەنگی کۆتایی فیعلەکان کە شکڵی (ە)ی بۆ دادەنێین ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە. ئەگەر وەها بێ ئەدی لە (بکەم، بدەم، بدەیت، بکەین، بدەن...)دا چۆناوچۆنی ڕاناوێک دەربەچێ؟ لێرەشدا دوو ڕاناوی لە یەکتر جودا بۆ دوو کەس لە یەکتر جودا کۆ دەبنەوە وەیا دوو ڕاناوی یەک تاکە کەس لە فیعلێکدا دەردەکەوێن.

ئەگەر کوردەغیرەتی لە بەینێدا نەبێ ج ڕێگەی پێگیری لە پێش کەس نامێنێتەوە. دەبینین لە (ببە)دا ئەشیا بڵێین (ببەم، ببەین، ببەیت) تومەز گەردانی فیعل جارێکیان ئەم بزوێنەی (ە)ی هێڵاییەوە و جارێکیشیان تێی برد. مەسەلەکە دەچێتەوە بۆ قاڵبی (گەردان) کە هەر جارە بەپێی هەڵکەوت دەگۆڕێ و هیچ دەخلێکی بەسەر ڕاناوبوونی ئەم بزوێنەوە نییە.

کەسی سێیەمی تاک لە ڕابردووی فیعلی تێنەپەڕدا دەرناکەوێت. لە ئایندەدا هەر

بەجاریَ رێی دەرکەوتنی نامێنیَ چونکە راناوی کەسەکانی یەکەم و دووەمی تاك و کۆ، و کەسی سێیەمی کۆ کە لە رابردووی تێپەردا (م، مان، ت، تان، ی، یان)ە لە ئایندەدا وەکو راناوی فعلی تێنەپەری لیَ بەسەر دێت کە لە رابردوو و ئایندەدا (ین، یت، ن)ە.

ئینجا کە راناوی بەهێز لە ئایندەدا بیَ هێز بێت چۆن فیعلی وەکو (رۆیی - هات) کە راناوی نییە لە ئایندەدا لێی دەرسکێت. رێژەی ئەمری کەسی یەکەمی تاکیش چونکە کەسەکە لە رووداوە لزووم بەراناو ئەماوە هەتا لەلایەن ژمارەی تاك و کۆی کەسی دووەمەوە پێویست بە راناو پەیدا دەبیَ ئەوساش راناوی بیَ هێزی بۆ بەکار دێت. کە فیعلەکە بوو بەئیلیزامی و گوترا (بکەیت) و لە ئەمری سەریح دەرچوو ئەوسا راناو پەیدا دەبێت، کە (یت)ە.

لزووم نەبوون بۆ دەرکەوتنی راناو باری دیکەشی هەیە، کە دەڵێی: خواردم، دیتم، بیستم، کردتان، بریمان، گوتت. لە خۆوە دیارە بەرکاری ئەم فیعلانە تاکی سێیەمە چونکە ئەگەر بەرکار شتێکی دیکە بووایە دەبوو دەرکەوێت.

ئەم راستییە زۆر بەسەری وەها دەکات هێندیَ زمانزان بۆ ئەوە بچن کە لە فیعلی (خواردی، کردی، بردی...)دا ئەم (ی)ە مەفعوول بێت چونکە هەبوونی مەفعوول لە شکڵی کەسی تاکی سێیەم یەکسەر بەبیردا دێت، ئینجا کە ئەم (ی)ە دەرکەوت خێرا بیر بۆ ئەوە دەچێت کە مەفعوول بێت. بۆ پتر روونکردنەوە سەیری نموونەیەکی دیکە بکە. کە دەڵێی: دەی دیت، ئەگەر ئاگەداری خۆت نەبیت یەکسەر ئەو (ی)ەی دوای (دە) بەمەفعولی بیَ دەمەتەقە دادەنێیت بەلام لەگەڵ نموونەی وەکو: دەی دیتم خێرا بۆچوونەکەی هەوڵ جار دەبووچێتەوە هەروەها کە دەڵێی: دەم دیت، لێت مەعلووم دەبیَ کەسی سێیەمی تاك لە شکڵی راناودا کە دەرنەکەوتووە مەفعوولە. ئەگەر راناوێکی دیکە بایە دەردەکەوت وەك: دەم دیتن، دەم دیتیت.

دیتوومە نووسراوە کە راناوی لکاو لە کوردیدا نییە گۆیا ئەوەی بەراناوی ئەلکاو دادەنرێت شتێکە وەکو verb tobe لە ئینگلیزیدا، لەم گوتەیەشدا پتر راناوی لکاوی بیَ هێز مەبەستە وەك: نووستن، چوون، هاتیت، ئێمە کوردین، دەبینین، دەخۆن.

لەبارەی راناوبوونی ئەوانەی کە لەم فیعلانە دەریدەکەون. دیتمان، خواردتان، بردیان، کردت، بیستم، هێنای، ئەوە بەسە کە دەبنە (مضاف الیە) وەك: براتان،

دەستمان، خزمم، ماڵیان، هاوتات، باوکی. دەشبنە بەرکار (مفعول) وەك: دیتمانی (دیتینی)، دەتانناسم، دەمگرن، دەتتاخنیووم، دەیگێرین، دەیانکێشین. کەواتە گومان نییە لەوەدا کە راناوی لکاوی بەهێز هەیە و جێی دەمەتەقە نییە. دەمێنێتەوە لکاوی بێ هێز.

بۆ بەتاقیکردنەوەمیان نایەین لەگەڵ فیعلی رابردوودا بیانهێنین چونکە لەگەڵ ئەو فیعلەدا گومانی راناوتەبوونیان لێ دەکرێت، لەبەرهەمان سەبەبیش نەماتم لکاوی بەهێز لەگەڵ فیعلی رابردوودا بهێنم تەنها لە نموونەی یەکەم نەبێ. راناوی لکاوی بێ هێز ناتوانێ ببێتە (مضاف الیە). بەڵام دەبێتە بەرکار (مەفعول) وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت: دیتینی ئەو ئێمەی دیت (ین مەفعوولە)

ئەم ویستن مـن ئێوە وەیـا ئـەوانم دەویست (ن مـەفـعـوولـە)
هـەڵیـان بژاردیت. ئەوان تۆیـان هـەڵبـژارد (یت مـەفـعـوولـە)

پێشتر گوتم کەسی سێیەمی تاك بەمەفعول لەم شوێنانەدا دەرناکەوێ هەرچی کەسی یەکەمی تاکە لە هەردوو حاڵی بەهێزی و بێ هێزیدا هەریەك فۆرمی (م)ی هەیە وەك:

ئەم بینێ، دەیدیتم (دەیدیتین، دەیدیتیت...)

ئەم راناوانە لە رستەی بێ فیعلی ئاشکراش دێن. دیارە رستەی ئەوتۆیی بەناچاری داوای راناوی بێ هێز دەکات چونکە راناوی بەهێز هەر لەگەڵ تێپەڕدا دێت، ئەویش لە رابردوودا. ئەمانە نموونەی رستەی بێ فیعلن:

من ئازام، تۆ راستگۆیت، ئێمە کوردین، ئەوان- ئێوە کوردن.

کە دەگوترێ (ئەو کوردە) راناوی کەسی سێیەمی تاك دەرنەکەوتووە ئەوەی لە کۆتایی رستەکەدایە پاشماوەی (verb tobe) کۆنە. لە هەندێ لەهجەدا دەگوترێ: کوردەس. بگەڕێینەوە بۆ پتر لە دوو هەزار ساڵ ئەم فیعلی هەبوونە رابردووشی هەبوو. ئێستە لە فارسیدا (است) بەکار دێت لەگەڵ راناوەکان وەك: مرداستم، بالاستی، خوب استیم... هتد. هەروەها بێ ئەو (است)ەش رستە دروست دەبێ وەك: خوبم، خوبی، خوبیم، خوبند، خوبید. تەنها لەگەڵ کەسی سێیەمی تاکدا دەبێ است- هست بەکار بێت.

من لە نووسینی کۆندا ئەم بزوێنەی (بالات راستە)ی کۆتایی ستەکەم بەراناو

دادەنا، لەمەدا سەهوو بووم تومەز لێرەشدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک جێی دەرکەوتنی نییە هەروەک لە فیعلی تێنەپەڕدا نەیبوو. فیعلی بوون لەم ڕستانەدا سوواوە چی ماوەتەوە ڕاناوە جگە لە کەسی سێیەمی تاک.

ڕاستییەکەی دەبوو بۆ مەفهوومی (فعل– کار) وشەیەک دابندرێ نەک تەنها کردن و ڕوودان بگرێتەوە بەڵکو ئەوەی ڕوودان و کردنیشی تێدا نییە وەک (دارا مەریە) ئەویشی بەر بکەوێت... لەم تەرزە ڕستانەدا گەلێک جار (کات)یش مەبەست نییە: تۆ کە دەڵێی (بەفر ساردە) ناتەوێ بڵێی ئێستە ساردە یان دوێنێ ساردبوو، سبەی سارد دەبێ. تۆ دەتەوێ ڕاستییەکی (مطلق) دەربڕیت کەوا نەڕوودان نەکات، هیچیانی تێدا نییە. لە ئاست زاراوەی verb تێپەڕیم چونکە لە قامووسەکانی من دیتوومن نەنووسراوە واتای وشەکە لە دەرەوەی ڕێزمان چی دەگەیەنێ.

کە وردتر بڕۆین ناقصی (افعال المطاوعة)ی کە من لە کوردی (کاری ڕوودان)یان پێ دەڵێم لەوانەیشدا (کردن) پەیدا نییە. بەنموونە کە دەڵێی (دیوارەکە ڕما) دیواری بەستەزمان هیچی نەکردووە بێ ئەوەی ویستبێتی ڕوودانی (ڕمان)ی بەسەردا هاتووە ئەم ناقصە وەکو ناقصی کاری کارا نادیار (= مبني للمجهول) خۆ دەنوێنن لە ڕووی دەوری کارا (فاعل) تێیاندا کە هیچ لایەنی ئیجابییەتی تێدا نییە: لە ڕستەی (دارا دیترا)دا دارا چەند ماندوو بووە کە گوترا (دارا کەوت، پووش سووتا) لەوێشدا دارا و پووش هەر هەندە ماندوو بوون کە دەکا هیچ. هەر بۆیەیشە ڕێژەی کاری ڕوودان بەزۆری وەک ڕێژەی کارا نادیارە گەردانیشیان یەک جۆرە وەک:

سووتا	دەسووتێ	دەسووتێم.
ڕما	دەڕمێ	دەڕمێم.
پسا	دەپسێ	دەپسێم.
دیترا	دەدیترێ	دەدیترێم.
خورا	دەخورێ	دەخورێم.
کێڵرا	دەکێڵرێ	دەکێڵرێین... هتد

بێینە سەر وکاری ئەم زاراوەیەی مامە (ڕاناو) کە لەسەرێشم نووسیوە و لێرەشدا بۆ ئەو و زاراوەیەکی دیکەش دەگەڕێمەوە.

وەك دەزانیت و دەزانم مەبەس لە وشەی ڕاناو ئەوەیە واتای وشەی pronoun بەدەستەوە بدات، واتە وشەیەك بێت لە تاقمی (ناو) حیساب بکرێت... هەر بەم مەبەستە بوو، هێندێ زانای زمانی (بۆناو، جێناو)یان لە بری (ضمیر– pronoun) دانا.

ئەم دارشتنەی (ڕاناو) کە بریتی بێ لە (ڕا + ناو) بەهیچ مەزهەبێکی ڕێزمانی کوردی ڕەوا نییە چونکە وەك چەند جارێك لێرە بەپێشەوە گوتوومە، ئەگەر ئەم (ڕا)یەی بەرایی وشەکە پێشگرەکەی (ڕاهورین، ڕاپسکووتن، ڕاکێشان...) بێت دیارە هەر دەچێتە پێش کار (فعل) و ناشێ بەهیچ جۆرێك بخرێتە بەرایی ناو و غەیری ناویش. ئەگەر کورتکراوەی (ئەڕا) بێ بەواتای (بۆ، لەبۆ) دەبوو هەرنەبێ بگوترێ (ڕای ناو). بەهەمەحاڵ (ئەڕای ناو، ڕای ناو) هەردوویان ناقۆڵان بەلام هێندەی پێشگری (ڕ) بێ جێ نین. بەکورتی ئەم زاراوەیە ناڵەبارترین دروشمە بۆ زمانناسی کە بیکا بەعینوانی زانستەکەی مەگەر هەر زاراوەی (فرمان) لەو ناڵەبارتر بێت کە ئەختێکی دیکە لێی دەدوێم.

لەم (ڕاناو)ەدا سەیرێکی دیکە هەیە لێهێنەنگبوونی دەبێتە بێناگایی: ئەو زمانناسانەی لە بری (ضمیر – Pronoun) هاتن (ڕاناو، بۆناو، جێناو)یان ڕەچاو کرد، ویستیان خۆیان لە (ضمیر) بدزنەوە بۆ زاراوەی Pronoun گۆیا ئەمیان لەگەڵ کوردی ڕێك دێت. کە ئەمەیان کرد و چۆن و چۆنی هاتن بایانداوە سەر عەرەبی و دەقاودەق (متصل و غیرمتصل «منفصل»)یان لێ خواستەوە بۆ ڕاناوی (لکاو و نەلکاو)؟ ڕاستییەکەی ئەم لکاو و نەلکاوە هەرچی دەوری ڕاناوەکە هەیە لە زمانی کوردیدا پێشێل دەکات چونکە ڕاناوی لکاو شیرازەمۆنی ڕستەی کوردییە تا ئەوەی لە ڕابردووی کەسی سێهەمی تاکی کاری تێنەپەڕ و لە ئەمری کەسی دووەمی تاك بترازێت ڕستەی تەواو لە کوردی پەیدا نابێ بێ ڕاناوی لکاو، قسەش لێرەدا لەگەڵ لەهجەی کرمانجیی سەروو نییە کە لە بابەتی ڕاناودا ئەو لەهجەیە تۆژینەوەی خۆی هەیە.

هەرچی لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ (جملة اسمیة) لە کوردیدا ڕاناوی لکاو جێی کاری هەبوونی تێدا گرتۆتەوە واتە (Verb tobe) لە ڕستەی کوردیدا سراوە و ماوەتەوە ڕاناوەکە (جگە لە کەسی سێیەمی تاك کە گوتم پاشماوەی ئەو کاری هەبوونی پاراستووە) خۆ دەزانین کە هەرچی فیعل هەیە بێ لەو دوو ڕێژەیەی باس کراوە بێ ڕاناوی لکاو نایەن. من ئەم لایەنەم لە دەمێکەوە ڕەچاو کردووە تا ئەوەی لە

حەفتاکاندا زاراوەی (ڕاناوی مەند) بۆ (تەلکاو) و (ڕاناوی چالاک)م بۆ (لکاو) پێشنیاز کرد ئێستەش هەر وەها دەکەم هەرچەند دەزانم کەس بەدوا قسەمدا نایەت. چ بڵێیت (نامەی گیانلەبەرێکە دوو چاوی هەیە) و چ بڵێیت (ڕاناوی لکاو و تەلکاو) هاتووەیت وەسفێکت بەکار هێناوە هەرچی سروشتی بنەڕەتیی وەسفکراو هەیە تێی بردووە ڕاناوی لکاو و زاراوەی تاوانبارن.

بێینە سەر باسی (فرمان): ئەم فرمانە هیچ پێوەندییەکی بەمەفهوومی (فعل، وقوع، ڕوودان)ەوە نییە. هەروەك پێوەندییەکی بەوانەوە نییە زۆریش ئاشکرایە چ واتایەك بەدەستەوە دەدات.

فرمان بێ زیاد و کەم ئەو (فەرمان)ەیە کە پاتەوپاتە لەگەڵ (امر) فەرمان لە (فەرموون)ەوە بەشێوەی (ناوی چاووگ) هاتووە وەك کە (ترس) ناوی چاووگە (پرس، لەرز...)یش هەروەها. جاران دەگوترا (فەرمانی سوڵتان) ئێستە وا دەڵێین (فرمانی ڕێزمان) بەڵام دوور لە واتای خۆی.

ئەم (فرمان)ە لە زاری بازاڕ و ئاخاوتنی عادەتییەوە وەرگیرا کە خەڵقی نەخوێندوو دەیانگوت و دەڵێن (فرمانی خۆم بەجێ هێنا) مەبەستیشیان ئەوەیە بڵێن (ئەو کارەی بەسەر شانمەوەیە) واتە (ئەو واجبەی بەسەرمەوەیە). لەم بەکارهێنانەوە خوێندەواری نوێ بۆ ئەوەی چوو کە (فرمان) بەرانبەر (کار، عمل، فعل) دەوەستێت ئیتر گورج پەنجەی لێ گیر کرد و لە بری (فعل)ی عەرەبی کەلێنی لە ڕێزمانی کوردی پێ گرت. چ فەرقێك نییە لە نێوان (واجبم بەجێ هێنا) و (فعلم بەجێ هێنا) لە نەزەر ئەو کەسەی کاری خۆی بەواجب دەزانێ هەروەهاش چ فەرق نییە لە نێوان (فرمانم بەجێ هێنا) و (کارم بەجێ هێنا) لە نەزەر ئەو کوردە نەخوێندووەی کە ئاگای لە ڕێزمان نییە، ناشزانێ چۆناوچۆنی وشە جێگۆڕکێ و واتاگۆڕکێ دەکات.

لەو زاراوانەی تا ئێستە بۆ (فعل) دانراون هیچیان ناگەنە زاراوەی (کار) چونکە وشەی (کار) لە هەموو وشەیەك دەلالەتی (فعل)ی هەبێ پتر بەرەو (تجرید) چووە ئەو لە (کردار، کردن) گەلێك (مطلق)ترە، ئێمەش زۆرمان پێویست بە(مطلق و تجرید) هەیە بۆ ئەوەی نەزیك ببینەوە لە سروشتی ئەو فیعلانەی هەر ڕووداویان تێدایە بێ کردەوەی ڕاستەقینە. ئەمەت لەلایێکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە دەبێتە (کارا، بەرکار) بۆ (فاعل، مفعول).

کارگێریی لێ وەردەگیرێ بۆ (مدیر). هێندێك لە بری (فاعل) دەنووسن (بکەر):

چەندێکی بەهەوێ خۆمی پێ ئیقناع بکەم بێ سوودە. بەڵام دەتوانم بەرچەوایی بڵێم ئەم ڕیزەیەی (بڵێ، بخۆ... بکەر) بواری خۆی هەیە لە بارێکی تایبەتی ناخاوتندا ڕاگەیێنە. جگە لەمەش، هەر دەمێنێتەوە بڵێم ئەو کەسەی لە هەوڵەوە (بکەر)ی بەکار هێنا دوو دەستووری (اسم الفاعل)ی کوردی تێك بەست چونکە قالبی (بڵێ، بوێر...) پێویستی بە (ر)ی فاعیلیەت نییە بۆ هەڵدانی فاعیل وەك کە دەڵێین (ناخێوەر، کوژەر، بیسەر...) لەبەر ئەم هۆیە دەبوو (بکە) بەفاعیل دابنێت ئیتر خۆشە ئیمەی تێدا بەرپرس نین. ئینجا ئەگەر بگوترێ. لە (کردن)دا دەنگی (ر) هەیە خۆ لە (خواردن)یشدا هەیە کەچی کەسێ ناڵێ (بخۆر، بخوەر) ناشبێ بڵێین (بدەر) بەقافیەی (بکەر). لە قالبی (بڵێ، بخۆ)دا کە فیعلێك ڕیزەی ئایندە (مضارع)ی دەنگی (ر)ی تێدا مایەوە لە فاعیلیەتیشدا دێتەوە، بۆیە دەڵێی (بوێر) چونکە دەنگی (ر) لە (وێرای، دەوێرێ) بەردەوامە کەچی لە (خواردی، دەخوا)دا بەردەوام نییە. وشەی (ببڕ) کەوا پێ دەچێ بووبێتە (ببوور) لە موزاریعدا (ر)ەکەی دەمێنێت: (بڕی، دەبڕێ) جێی خۆیەتی لەو قالبەشدا دەرکەوێتەوە. کورد لە ڕیزەی موزاریعەوە ناوی کارا (اسم فاعل) هەڵدەهێنێ. لە (کردی، دەکا)دا ئەم (ر)ە بەردەوام نییە کەواتە ناشێ بگوترێ (بکەر).

لە نووسینی ئەم گوتارەم ئەبووبوومەوە ژمارە پازدەهەی گۆڤاری دەستەی کوردی کۆڕی زانیاری عیراقم پێ گەیشت، دیتم مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم لە گوتاری (بەرێگای ڕاستکردنەوەی شیعرەکانی حاجی قادری کۆیەدا، ئەمەش هەنگاوێکی تر) دەنووسێ کەوا لە چاپکردنی دیوانەکەی حاجی قادر کە مامۆستا سەردار خۆشناو و مامۆستا کەریم شارەزا گردوکۆییان کردبوو، منیش (مەسعوود محەمەد) پێیدا چوویبوومەوە دەسکاریی لە زۆر شوێنیدا کردووە پێشتر ئەمەم نەدەزانی لەبەر ئەمە پێداچوونەوەی من ئەو بەرپرسییەی تێدا نەماوە کە ئەگەر وەکو خۆی مابایەوە ڕووی لە من دەکرد. دەشبوو کاکە محەمەد پرسم پێ بکا لە گۆڕینی ئەو دەقانەی کە بەگۆڕاوی لەسەر من حیساب دەکرێ ڕاستییەکەی من هیچ سەرچاوەیەکم لا نەبوو پشتی پێ ببەستم، خۆ هەرچی هەبێ لەو سەرچاوانە هەر هێندی من پێیان بەشیعری حاجی بردووە ئەم کارەی کاکە محەمەد کە بێگومان لە پەرۆشەوە کردوویەتی، ئەویش کوردەغیرەتی پێ ناوێ کە ئەختێك سنووری (ئازادی لە کردەوە)ی بەزاندووە بەهەمەحاڵ لەلای منەوە گەردنی ئازاد بێ، بەتێبینیی ئەوە کە لە دوارۆژدا پرسم پێ بکرێ.

هاوکاری، ژمارە ٨٤٤، ١٩٨٧

ڕەمزی نافیع

قوربانییە زلەکەی هەولێر

دەمێکی لەمێژەوەیە خولیای (ڕەمزی نەوازی) لەگەڵمدا دەژیت و ختووکەی هەستی ڕوح بەرەییم بۆ گیانی کوردایەتی لێ دەبزێوێ. خولیا ساڵە و ساڵ لە دڵمدا ترنجۆکی شەبەنگی خۆی تەنییەوە و باڵە و باڵ بە پێپلکەی نرخە بەرزەکاندا بەرەو تۆقەڵەی سەنگاندنەوە تێ هەڵکشی، خولیای نرخاندن و سەنگاندن، بەرەبەرە، لێم بوو بە هەستی فەرمانی قەومایەتی بەسەر شانمەوە: بۆچی شەبەنگی وەها گەش و پرشنگدار لە زیندانی فەرامۆشیدا ژەنگ هەڵبهێنێ؟ خۆ پەنجەچیلکە نین قەڵەم و گۆڤاریش کلچووک و کفنی بەڵەك نین بە هەموویان نەتوانن وێنەی ئەم قارەمانە لە گۆڕخانەی نەمەردییەوە بۆ بەرچاو و دڵ و مێشکی میللەتەکەی نەخش بەستوو بکەن! دوو ساڵ دەبێ بڕیاری پیرۆزم بە دڵی خۆمدا هێنا کە تۆز لە وێنەی ئەم خۆبەختکردووە بتەکێنم و ڕیسی جاڵجاڵۆکەی فەرامۆشیی لێ دارنم و بەسەرهاتەکەی بکەم بە دیاری دووەم لە خۆیەوە بۆ زیندووان.

شاباشی یەکەمی لە ئاهەنگی میللەتپەرستندا گیانی بوو، شاباشی دووبارەی لە زەماوەندی بیرەوەرییەکەیدا ئەم دراوێلکانەن و وا لە وشەخانەی زەینی منەوە دڵۆپ دڵۆپ بەنووکی خامە بەرەو توومارخانەی مێژوو بەبەرچاوی خوێنەردا گلۆر دەبنەوە. قۆڵ و باسکی بەرۆشم لێ هەڵماڵی و خامەم بەمەرەکەب داشت و لە مەزرای کاغەزم گێرساند. وەك حەتەجووتی جووتیاری کورد کە بەسەر خاکی پاکی زەوییەکانی کوردستانەوە وەردی ڕەش دەدەنەوە بە پیت و بەرەکەتی دانەوێڵەی هەژاران منیش بە نووکی خامە کاغەزم دایە بەر حەت، لە دوا حەتی هاتوچۆی مێشك بە ناو ئانوێنی ڕاپەڵەی کارەساتی قوربانیدانی ڕەمزی نافیع ڕۆڵەی نازدار و شەرەفداری شاری هەولێر لە پێناو تێکڕای میللەتی کوردا کە هەمووی لە ئەرازووی بەراورد و هەڵسەنگاندندا هەر هەژاری دانەوێڵە و ترووسکەی ئاگری سەرمای ڕێبەندان بووە لە وەتەی زەقەی چاوی لە پێڵووی شڵەقاوی مێژوودا هاتووە.

دەست و قەڵەم کە گەرم ڕاهاتن لە نووسین دەکەونە برشت، (خومخانەی خەیاڵی

ئەرجومەندی – حاجی قادر) لە گۆیەندی یادکردنەوەی رەمزیدا، پەیتاپەیتا، لە جیاتی مەرەکەب بڕێویی شەرابی بە خامەم دەبەخشی و منیش پێوە سەرگەرم دەبووم و (هەی بێ)م لە نووسین دەکرد: چرای گەشی چیهرەی رەمزی (شەمعی موتالا – نالی)م بوو.

جارێ، وەکو ئێستاکە، لە سەرەتاکانی پێشەکیدا هاتوچۆی ئەمسەر و سەری کاغەزم بە قەڵەم دەکرد، لە وتووێژدا، دۆستی ڕێز لێگیراووم د. کەمال مەزهەر پێی ڕاگەیاندم کە کتێبێک بە ئەڵمانی لەلایەن سەرپەرشتیکەری ئەو ڕووداوەی کە ڕەمزی تێیدا بوو بە قوربانی دەرچووە. نوسخەیەکیشی لای خۆی هەیە کە بۆ نەهازێکی سەر بە باسی مێژووی کوردەوە دەربەستی کردبوو. هەرکە ئەمەم زانی لە نووسین وەستام. ناشێ سەرچاوەیەکی وەها گرنگی مێژوویی پشتگوێ بخرێ کە پڕ بێ لە باسی ڕەمزی. د. کەمال کتێبەکەی بۆ هێنام لەگەڵ چەند لاپەڕەیەک لە پاڵاوتەی کورتەی کتێبەکە، لەلایەن مامۆستا سەردار میرانەوە هێنرابووە سەر عەرەبی.

ویستم پتر لەم کتێبە سوودمەند بم بە تەرجەمەیەکی بیندرێژتر. بۆ ئەم مەبەستە کتێبەکەم دایە د. فەوزی ڕەشید. ئەویش دوای خوێندنەوەی هەر ئەوەندەی پێ کرا بە قسە باسی ناوەڕۆکەکەیم بۆ بکات چونکە دەرفەتی تەرجەمەی بەنووسینەوە نەبوو. لە نێوان ڕاگەیاندنەکانی نووسینی مامۆستا سەردار و گێڕانەوەکەی د. فەوزی نەختێک جوداوازی هەبوو کە بەمن نەدەکرا تێیدا بڕیوار بم، ئەم تەگەرەیەش وەستاندمی. ڕەنگە ساڵێک، زۆرتر کەمتر بەسەر وازهێنانم لە نووسیندا تێ پەڕی بێ بە دیار پەیدابوونی خێرومەندێکی ئەڵمانیزان و دۆست و خاوەن دەرفەت تەگەرە بچووکەکەم بۆ بڕەوێنێتەوە، بە داخەوە چەندێکی هەوڵم دا و برادەری نزیکیشم هەوڵی بۆ دام بە هیچ ئامانجێک نەگەیشتم، تا ئەوەی هەستم کرد کە شەرم و بەخۆداشکانەوە لە ئاست گیانی ڕەمزی چی دیکەم حاڵەبەخش ناکات. بۆیە بوو وا بەم شێوەیەی لێرەدا دێتە بەر نیگای خوێنەرەوە هاتمە سەر باسی نووسین هەمیشەش ئاگاداری ئەوە دەبم شتێک نەیەتە ناو نووسینەوە لەگەڵ ڕاستییەکی شرایەوەدا نەگونجێ. چی باسی دەکەم جێی دڵنیایی خوێنەرە، شتێکی لەوانە بێ لەگەڵ ناوەڕۆکی نەزانراوی ئەو کتێبەدا ڕێک نەیەت، تا پێم بکرێ، خۆمی لێ لادەدەم، ئەوەی کارێشمان پێیەوە هەبێ لەو بەسەرهاتەی پێوەندیدار بێ بە ڕەمزییەوە، وەکو هەتێکی ڕۆشن ڕێگە بۆ سەر مەبەست دەر دەکات. بەڵام دەبێ بڵێم ئەو کتێبە سەرچاوەیەکی مێژوویی گرنگ و فەرامۆشکراوە

لەوانەی یەکوردەوە خەریك بوون، سەرگورشتەیەکی خۆشیشە لە گۆشەیەکی کەینوبەینی شەڕی گەورەی دووەم، لێی دێت ئەختێك تەرایی ببەخشێ بە دەماغی خوێنەر کە وشك بۆتەوە بە زۆربەی ئەو نووسینە وشکێن و برینگێنەی خۆ بە مل حاڵوباری رۆشنبیریماندا دەدەن. بەر لە ۱۳۰۰ ساڵ پتر پێغەمبەر (د.) فەرموویەتی (روحوا القلوب ساعة بعد ساعة..) ناوناوە دڵتان بحەسێننەوە. راستییەکەی، لە دەستم هاتبایە سەرلەبەری کتێبەکەم بە کوردی یان بە زمانێکی ئاشنا لەبەر گوێی کورد بڵاو دەکردەوە هەر دەشبێ رۆژەك لە رۆژان بکرێ.

ئەم کتێبە ساڵی ۱۹۵۹ لە شاری شتوتگارتی ئەڵمانیا، لە ژێر سەرناوی (Im brennenden rient) لەلایەن گۆتفرید یۆهانس مولەرەوە نووسراوە و بڵاو کراوەتەوە واتای عنوانەکە بەعەرەبی (في الشرق الملتهب)ی لێ دراوەتەوە لەلایەن مامۆستا سەردارەوە ئینجا خوێنەر با دەقێکی کوردی بۆ پەسەند بکات وەك: لە رۆژ هەڵاتی هەڵایساو – بڵێسەدار – ئاگر تێ بەربووی – بڵێساوی.. یان هەرچی دیکەی لەبارتر بێ.

مولەر لە کتێبەکەیدا دەنووسێ کە وەکو ئەڵمانێکی بە پەرۆش بۆ میللەتەکەی لە جەنگی دووەمدا بیر لە پلانێك دەکاتەوە یارمەتیی ولاتەکەی بدات بەرەو سەرکەوتن. لە کولانەی پێویستی ئەڵمانیا بە نەوت یادی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەراست دەچێتەوە کە پێشتر گەشتێکی تێدا کردبوو. لە بەشێکی گەشتەکەیدا بە یارمەتیی شێخ مەحموود گەرانێکیشی لە کوردستاندا کردبوو. لە ساڵی ۱۹٤۳ نەخشەی پلانێك بۆ سەرکردایەتیی جەنگی رایخی سێیەم دەنێرێ لەبارەی چۆنیەتیی سووددیتن لە نەوتی عێراق بەهۆی کوردی عێراق نشینەوە وەك خۆی دەڵێ، دوای حەفتەیەك فەرمان لە سەرکردایەتیی سپا دەردەچێ بۆ رێکخستنی پێداویستیی بزووتنەوەیەکی ئەوتۆیی. زوویەزوو تاقمێك لە دۆستانی رێك دەیەخێ بۆ تێ هەڵچوون لەو پلانە بەڵام دەمێنێتەوە تەگەرەی هەرە گەورە بڕەوێتەوە: دەبێ کوردێکی وریای تازا و دڵسۆزی عێراقی پەیدا بکەن لەگەڵیاندا چاوساغ و هاومەبەست بێ. بە بیری دێتەوە پێشتر لە ۱۹٤۲، بەرێکەوت و لابەلایی لە شاری ئەستەنبووڵ شناسایی لەگەڵ (رەمزی نافیع)دا پەیدا دەکات کە کوردێکی هەولێری و لە بنەماڵەیەکی بە دەسەڵاتە. گورج دێتەوە بۆ ئەستەنبووڵ و بە هۆی عێراقییەکی سەر بە (مخابرات)ی ئەڵمانیاوە بە دوا (رەمزی نافیع)دا دەنێرێ. رەمزی بێ وەخران مل دەنێ بۆ ئەوێ و لەگەڵ مولەردا دیدەنی

دەکــات و بــە پــێشنیــازی مــولــەر ڕازی دەبــێ کــە هــەوڵ بــدرێ بــۆ بــەرپــاکــردنــی بزووتنەوەیەکی کورد بە یارمەتیی ئەڵمانیا، لە ئەنجامدا کورد بە مافی نەتەوایەتی بگات و ئەڵمانیاش لە نەوتی عێراق بەرخوردار بێ. [ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٤١ بەرەو نیازی گەیشتن بە نەوت ڕۆیی کە ڕەشید عالی گەیلانی سەرپێچیی لە ئینگلیز کرد و ئەڵمانەکانیش بۆ یارمەتیدانی کەوتنە خۆیان بەڵام ئەو ماوەیەیان چنگ نەکەوت هێزی پێویست بگەیەننە سپای عێراق. م.م.] مولەر دەگێڕێتەوە ڕەمزی لەگەڵیدا دەچێ بۆ ئەڵمانیا. لەوێ لەگەڵ ئەو تاقمەی کە بەشداری دەکەن لەو پلانەدا خەریکی ڕاهاتن بەچەترپازی و خستنە ئیشی لاسلکی و ئەو جۆرە فەرمانانە دەبێ و بەزوویی تێیاندا ماهیر دەبێ.

پلانەکە بریتی دەبێ لەوەی کە مولەر و دوو پسپۆڕی دیکەی ئەڵمان لەگەڵ ڕەمزی بە فڕۆکە بەرەو کوردستان بێن و لە شەودا بە پەرەشووت دابەزن و پێوەندی بە شێخ مەحموودەوە ببەستن. بەپێی گێڕانەوەی د. فەوزی ژووان ئەوە بووە لە دوورایی ١٣٠ کیلۆمەتر لە ڕۆژاوای شاری (ورمێ – رضائیة) بەسەر سنووری عێراقەوە لە شوێنێکدا دابەزن. نووسینەکەی ماوۆستا سەرداریش دەڵێ دەبوو لە دوورایی ٢٠٠ کیلۆمەتر لە مووسڵەوە دابەزن، دیارە مەبەست ڕۆژهەڵاتی مووسڵە.

فڕۆکەیەک لە ئەڵمانیاوە دەیانهێنێ بۆ (قرم)، لەوێوە بەرێگەی ئاسماندا بەرەو ئامانج دێن. هەر لەو دەمەدا کە بە ڕاهیر نزیکی جێ ژووان دەبنەوە و فڕۆکەوانەکە چەند سووریێك بە دەوری شارێکی کارەباگەشدا دەدات، مولەر دەکەوێتەوە گومانەوە فڕۆکەوان لە جیاتی جێ ژووان لە ڕۆژاوای مووسڵ هەڵیان دەدات. ڕەمزی بەپرسین دەزانێ جێی دابەزینیان کوێیە و چ خزمایەتیی لەگەڵ ئامانجی ئەواندا نییە.

مولەر ڕوونی دەکاتەوە کە هەموو کارەکە لە ئەڵمانیاوە بە ئینگلیزەکان فرۆشرابوو، بۆی دەردەکەوێ کە ناحەزەکانی لە ئەڵمانیادا هەروەکو لە سەرەتاوە ویستیان تەگەرە بیەخنە پلانەکەیەوە دواتریش کە نەیانتوانی بیوەستێنن بەدوژمنیان فرۆشت.

بەهەمەحاڵ بەرەو کوردستان مل دەنێن و بە مووسڵدا تێ دەپەڕن و لە زێی بادینان دەپەڕنەوە بەرەو هەرێمی هەولێر کە لەوێوە بگەنە شاخەکان. لەو ڕەتبوونەیان بەرەو کوردستان جلکی کوردی لەبەر دەکەن کە لە ئەڵمانیاوە لەگەڵ خۆیاندا هێنابوویان.. سەرئـەنـجـام لـە دێیـەکـی بـنـەمـاڵـەی ڕەمـزی خـۆیـان حـەشار دەدەن بۆ دەرفەتێك.. پۆلیسیش بە دوایاندا دەگەڕێ. ڕەمزی بۆ سۆراغی دۆزینەوەی ڕێگایەکی ڕزگاربوون لە

ئەڵمانەکان دوور دەکەوێتەوە، لەو ماوەیەدا خەبەری حاڵ و شوێنیان بە حکوومەت دەگات و دەربەست دەکرێن. ڕەمزیش دواتر لە ڕێی خزمی خۆیەوە تەسلیم بە حکوومەت دەبێ. لە سەرەتاوە بۆ حەبسخانەی مووسڵ لەوێوەش بۆ بەغدا بەڕێ دەکرێن. سەرەنجامیان دەگاتە حەبسخانەی (مزە) لە قاهیرەی میسر. دوای لێدان و ئەشکەنجە ڕەمزی لە بەغدا موحاکەمە دەکرێت و بە ٢٠ ساڵ حوکم دەدرێت، بەڵام بە هۆی ئازاردانەوە تێك دەچێت. دوای بەسەربردنی دوو ساڵ لە بەندیخانە بە نامەی (نەخۆشییەکی کە لێ دەربازبوونی بۆ نییە) عەفوو دەکرێت و هەر بەو دەردەی کە لە ئازاردانەوە دووچاری بووبوو دوای دوو ساڵی دیکە لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا گیان دەسپێرێت.

لە ماوەی حەبسبوونیدا، بە دوا ئەویشەوە کە بەرەڵا دەکرێ خزم و کەس و دۆستەکانی هەمیشە بە دەورییەوە دەبن و بەدەم دڵ ڕاگرتن و خزمەتکردنییەوە لە بارەی چەند و چۆنی بەسەرهاتەکەی پرسیاری لێ دەکەن. ئەویش لەو بارە ناڵەبارەی نەفسیدا کەموکورتێکی لێ دەگێڕێتەوە بۆیان، پێشیان دەڵێ بە خێر کە چاك بوومەوە هەموو شتێکتان بۆ دەگێڕمەوە

حیکایەتی ئەو هێندە بەسەرهاتەی دوای گەڕانەوەی بۆ بەغدا و حەبسبوون و بەرەڵاکردن و مردنی لە سەرچاوەیەکی جودا لە کتێبەکەوە دێت چونکە کابرای ئەڵمان لە وردیاتی ئەم لایەنە بێ ئاگایە. بۆ وەدەستهێنانی خەبەراتی ئەو قۆناغە پڕ سفتوسۆیەی سەرگوزشتەی ڕەمزی پرسم لە خزمەکانی کرد لەوانیشەوە چەند لایەرەیەکم باسوخواس لەو بارەوە بۆ هات و بەوەدا سەرچاوەکان بوون بە سێ. هەرچەند جوداوازی لە نێوان وردیاتی ئەو سەرچاوانەدا هەشبێ، هەموویان لە شایەدیدان و بۆ مەردایەتیی ڕەمزی یەك دەگرنەوە هەر ئەمیشە لەگەڵ ڕاگەیاندنی ڕووداوەکە و لەگەڵ چارەنووس و سەرەنجامی ڕەمزیشدا ڕێك دێت. ئەو لایەڕانە، دوای ئەختێك لێ کورتکردنەوە بەم جۆرە دەدوێن:

ڕەمزی لە ساڵی ١٩١٧ [لە هەولێر] پێ دەنێتە دونیاوە لە ساڵی ١٩٤٧ [هەر لە هەولێر] کۆچی دوایی دەکات. لە ساڵی ١٩٣٩ بۆ خوێندن دەچێتە زانکۆی ئەمەریکایی لە بەیروت و لەوێ پلەی (فرێشمان) تێ دەپەڕێنێ. بەدوا ئەوەدا لە ساڵی ١٩٤٢ دەچێتە (ڕۆبەرت کۆلێج) لە ئەستەنبووڵ. لەوێ پێوەندی بە د. کامران بەدرخانەوە پەیدا دەکات. ڕەمزی ئەندامێکی پارتی (هیوا) بووە و لە کوردایەتیدا دەستی هەبووە لەم

کولانەوە بەڕێنموونیی کامران بەگ لەگەڵی ئازادیخوازانی کوردی تورکیادا تێکەڵی پەیدا دەکات بۆ بەرھەمھێنانی بزووتنەوەیەکی گشتیی کورد. ساڵێك لەو مەیدانەدا چالاك بووە و یەکێکی لەوانەی پێوەندیی پێیانەوە دەبەستێ (نووری مستەفا باپۆلی) بووە. کاربەدەستانی تورك ھەست بە چالاکیی ڕەمزی دەکەن و نیازیان بووە بیگرن و بیگێڕنەوە بۆ عێراق، ئەویش بە یارمەتیی کامران بەگ پەنا دەبەرێتە بەر باڵیۆزخانەی ئەڵمانیا و پاسپۆرتێکی ئەڵمانیی بۆ ڕێك دەیەخەن و لەگەڵ موستەشاری ئەڵمانەکان لە ئەمسا بەنامەی ئەوەی کە سکرتێریەتی دەیبێن بۆ سۆفیای پایتەختی بولغاریا [من بەرپرسیار نیم لە چۆنیەتیی لوانی ئەو تەرزە تەگبیرە و پەیدابوونی موستەشاری ئەڵمانەکانی ئەمسا لە تورکیا و غافڵبوونی تورکەکان لەوەدا کە بە دوا کاتەوە سکرتێرێکی تازە بۆ موستەشار پەیدا دەبێ ئەمانە لە نووسینی حزمەکانی ڕەمزییەوە بە من گەیشتووە دەرفەتیشم نەبووە توێژینەوەی تێدا بکەم . م . م]. لە سۆفیا کوڕی شەریف شەرەف - ئەو شەریف شەرەفەی لە بزووتنەوەی ڕەشید عالی بوو بە وەصی لە بەغدا - کە دەیبینێ ئەڵمانەکان وەھا بەرێزدی لەگەڵ ڕەمزی خەریکن لێی داوا دەکا یارمەتییەکی بدات بۆ ڕەپێشخستنی حاڵوباری لای ئەڵمانەکان.. [ئەم ھەبەرە لابەلاییە روونکەرەوەیەکە بۆ پلەی بایەخی ڕەمزی لای ئەڵمانەکان و دەخلی بەسەر شتێکی دیکەوە نییە.م.م] دوای ئەوەی ئەڵمانەکان دڵنیادەبن لەوەدا کە ڕەمزی کەسێکی خاوەن جێ و ڕێیە لە ولاتی خۆی و کوردێکی پاکە ئەجاسووس و ئەمفتەخۆرە، لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٢دا دەیبێنن بۆ بەرلین، ئەوسا حکوومەتی ئەڵمانیا دوو تاقمی ڕێك خستبوو لە گەنجانی ئەڵمان، یەکێکیان بۆ پێوەندی بەستن بەئازادیخوازانی خەلیجی عەرەبی، ئەوی دیکەشیان لەگەڵ ئازادیخوازی کورد. [دیارە ئەم ھەبەرە لە ڕەمزییەوە بە حزمەکانی گەیشتووە. م. م .] ئیتر ڕەمزی پێوەندی بە (مێجەر مولەر)ەوە دەبەستێ و بۆ ماوەی ٣ مانگ خۆی و تاقمەکەی خەریکی گردوکۆیی دەبن. لەو دەمانەدا کابرایەك لە تورکیا بە وەکالەتی ڕەمزی ئەو پارەوپوولێکی لە عێراقەوە بۆی دەچێت وەری دەگرێت و بەناوی کوردستانەوە بە سەلیمیی سووری دەبەخشێت. ڕەمزی لەو ماوەیەدا دەزانێ ئەڵمانەکان بە نھێنی دۆستایەتییان لەگەڵ سولاراغای سەرەك عەشیرەتی بلباس لە بیتوێنی سەر بەقەزای ڕانیە ھەیە.

ڕەمزی مەشقی بەکارھێنانی چەکی نوێی ئەوسا و ڕاھاتن بە ڕۆیشتن لە چۆڵی و

شاردنەوەی ئەو شتانەی لە فرۆکەوە هەڵدەدرێن و ئەو جۆرە فەرمانانە دەکات. لە مارشاڵ کایتل بەڵێن وەردەگرێ بەهێنانەدیی ئامانجەکانی ئازادیخوازانی کورد بەرانبەر بە ئەوت، هەر لە بنگەی سەرکردایەتیی ئەوێشدا خۆی و هاوڕێیە ئەڵمانەکانی کە بریتی بوون لە مولەر و هوفمان و کۆنیچین - بە ئەسڵ پۆڵۆنی - سوێند دەخۆن:

ڕەمزی بە ئاڵای کوردستان ئەوانیش بە سوێندی ڕەسمیی خۆیان، کە خیانەت لەگەڵ یەکدیدا ئەکەن و هەردوو لا بەڵێن بگەیەننەجێ ئەم کارەش بە بەرپاکردنی شۆڕشێکی کورد و هاتنی یارمەتیی پێویست لە ئەڵمانیاوە مەیسەر دەبێ. لە هەمان کاتدا ڕێگەی یارمەتیی هێزەکان وەیا چەك و ئازووقەی دەوڵەتە سوێندخۆرەکان کە لە ڕۆژاواوە بۆ رووسەکان دەچێت دەبەسترێ.

لە سەرەتاکانی هاوینی ۱۹٤۳ ئەم کۆمەڵەی چوار کەسی بەفرۆکە لە ئەڵمانیاوە دێن بۆ قرم لەوێوەش فرێنێکی شەوانە لە دەوروبەری ۲۳ی تەمووز دەکەن بۆ عێراق بە نیازی ئەوەی لە بیتوێن بە چەتر دابەزن کەچی فرۆکەوان لە نێوان مووسڵ و دهۆك دایان دەبەزێنێ بۆ سەر زەوی [بیتوێن لەگەڵ ئەو قسەیەی کە پێێ دەبوو لە دوورایی ۲۰۰ کیلۆمەتر دوور لە مووسڵ دابەزن ڕێك دێت چونکە لە مووسڵەوە بۆ بیتوێن نزیکی ۲۰۰ کیلۆمەتر مەودا هەیە. جێگاکەش مەڵبەندی دەسەلاتی سواراغا بوو. م . م] لەو شوێنەدا چی کەرەستە و پارەی زیاد و چەکێکی لەگەڵیاندا بوو بەجێ دەمێنێ. خۆیان دێن تا لە قەیاغی گوێر بەرەو قەزای مەخموور، لیوای هەولێر، دەپەڕنەوە [پەڕینەوەیان لە گوێرەوە بۆ بەری مەخموور پتر بەلای ئەو قسەیەدا دەچێ کە پێێ لە ڕۆژاوای مووسڵ دابەزیون نەك لە نێوان دهۆك و مووسڵ چونکە دهۆك خۆی لە بەری ڕۆژهەلاتی دجلەیە. زۆریش دوورە لە گوێر، بێ لەزوومیش لە شاخەکانیان دوور دەیەخەنەوە. م .م] شەو لە دێی (تەرجان - بەری مەخموور) دەبن. لەوێوە بە سواریی ولاغ دێن تاکو لە دەوەیەیاندا دەگەنە هەولێر. لە باغەکەی پشت ماڵی (عطاء الله ئاغا)ی مامی ڕەمزی خۆیان پەنهان دەکەن بۆ جلك گۆڕین. لەوێوە بە ڕەفاقەتیی ئامۆزایەکی خۆی (خورشید) دەچنە دێی (بنەسلاوە) کە لە دوورایی ۳ سەعات ڕێ بە سواری لە ڕۆژهەلاتی هەولێر کەوتووە. ڕۆژی دیکە دەچن بۆ دێی (بێوکە) بە نیازی ئەوەی بچن بۆ تورکیا و بەوێدا بگەڕێنەوە بۆ ئەڵمانیا چونکە ئاشکرابوونیان هەموو ڕێگەیەکی سەرکەوتنی پلانەکەیان لێ دەبەستێ. بە تایبەتی کە هەرچی کەرەستە و

پارە و چەکێکی بۆ شۆڕش پێویست بوو لە کیسیان چووبوو. ڕێکەوت وەها دەبێ قاچاغچییەکی ئەو دەوروبەرەی (بیزکە) دەیانبینێ کە خۆی کۆنەفلووسەیی بووە، حکوومەتیش ۱۰۰۰ دیناری پاداش دانابوو بۆ کەسێك خەبەر لەو کۆمەڵە بدات، کابرای کۆنە فلووسەییش خەبەرەکەی لە ڕێی جوولەکەیەکەوە بە حکوومەت ڕاگەیاند. لە پێشەوە ٣ ئەڵمانەکە دەگیرێن. ڕەمزی لەودەمەدا لەگەڵیان نابێ. حکوومەت باوك و مامەکانی ڕەمزی دەگرێت. مامێکی، نورالدین ئاغا، بە ئیزنی حکوومەت دەچێ بە سۆراغییەوە و لێی داوا دەکا خۆی تەسلیم بکات و خزمەکانی پێوە ڕزگار بن. ڕەمزی ڕەستبووی خۆی بکوژێت بەڵام مامی تەمای ژیانی لەبەر دەنێت و دەیهێنێتە سەر تەسلیمبوون [خزمانی هیچ هەوڵێك ئەما ئەیدەن بۆ ڕزگاربوونی ڕەمزی، ڕەنگە هەر ئەو هەوڵەش بووبێ لە ئێعدامی ڕزگار کردبێ] لەوە بەولاوە دەیانێنێرن بۆ مووسڵ و بەغدا و قاهیرە، لە قاهیرەوە ڕەمزی دەنێردرێتەوە بۆ بەغدا و بە دوا موحاکەمەدا ٢٠ ساڵ حوکم دەدرێ... ئینجا نەساغی و تێکچوون و مەرگ..

من چەند جاران لە ڕێکەوتدا ڕەمزیم دیتووە: ئەم دیمەنەی ڕەمزی کە لە یادکردنەوە دێتەوە بەرچاوم، لە قژی زەرد و چاوی کاڵ و ڕووی سوور و بزەی سەرلێوانی کە وەکو شکۆفەی گوڵ هەمیشە لێی چەسپ بوو، لە وێنەشدا خەیاڵی ئەمبردەوە بۆ چەتربازی و گیانبازی، بە پێوانەی ئەو ڕۆژگارە ڕەمزی گەنجێکی خوا پێداوی حەسابەوەی شەنگی بەرچاوی دەسکە گوڵی هیوا لە دەستدا بوو. لەلایەن پێداویستی ژیانی کامەرانەوە ئەگەر تەماعیشی تێدا بەکار بێت، ڕەمزی بەولای تێری و تەسەڵییەوە بوو. نیازێك نەبوو لەوانەی دڵی گەنجێکی خورتی کوردی ئەوسای بۆ بچێ ڕەمزی پێی نەگات. هەتا خەیاڵی چرووك بە دڵی کرمێدا هاتوچۆی پلانگێری بکات بۆ هەڵبەستنی نیازێکی فریوۆك لە ویژدانی ڕەمزیدا لەوە پتر بەدەستەوە نادات کە پیاوەتیی وەها مەزن لە ڕەمزییەوە وەك زەهر بێ وەهایە بۆ ناو زار و گەرووی پێگەن.
ڕێککەوتنی بێ دەسەلاتانەی لەگەڵ ئەڵمانەکان بۆ ئامانجی وەها گەش و پاك و گەورە پاکتر بوو لە ڕێککەوتنی نێوان ستالین و هیتلەر چونکە ڕەمزی بۆ تاکە مەبەستی وەدەستهێنانی مافی میللەتەکەی دەکۆشا، لەوەشدا ڕێی هەموارتر نەدەکرد بۆ دڵگیرکردنی شوێنی بێ لایەنی وەکو هۆڵەندە و بەلچیکا و دانیمارك.. بەر لە ڕەمزیش خەلقی دیکە هەبوون بە ئومێدی ڕزگاربوون لە دەسەلاتی ئینگلیز و فەرەنسای ئیمپریالیست مەیلیان چووبێ بۆ هاریکاری لەگەڵ ئەڵمانیادا، بەهەمەحاڵ میللەتان

که له مەیدانی ماقی نەتەوایەتیی خۆیاندا دەکۆشن دەبێ تاکە پێوانەی بەرژەوەندیی بێگەردیی خۆیان بکەنە عەیارەی نرخاندنی هەڵوەستیان، ئینجا ئەگەر میللەتێك هەبێ عەیارەیەکی دیکە لە نرخاندندا بەکار بهێنێ هەڵەی کوشندە دەکات، خۆ ئەگەر میللەتێکی دیکە وەتەنگ هات لە عەیارەی بەرژەوەندیی ڕاستینە و پاکی ئەو میللەتە دیارە هۆی وەتەنگهاتنی دەچێتەوە بۆ چەوتی و نادروستیی عەیارەی خۆی. کوردێکی دەستی کۆتا بێ لە دراوسێکانی، بزەیی دلگیرکەریشی بۆ نەبزوێ چۆن گلەیی لێ دەکرێ هانا بباتە بە هەرچییەك بێ کە بۆرە ئومێدێکی پێ ببەخشێ بۆ ڕزگاربوون لە زیللەت و کوێرەوەری. ئەو حکوومەتانەی ئەوسا لە خەباتی یەکێکی وەکو ڕەمزی دەترسان لە نێوان خۆیاندا (میثاق سعداباد)یان بەستبوو کە یەکێك لە ئامانج و بەرهەمەکانی سەرکوتکردنی خەباتی میللەتی کورد بوو. حاجی قادر بە خۆراییی بەر لە صەد ساڵ پتر، ئەیگوت:

«گەر هیچ ئەبێ بە ئۆین تابیع بە دەوڵەتێ بن»

لەو ساڵەی ١٩٤٣دا ئەگەر کورد ئاوێکی ڕوونی شك بردبایە بۆ ئەتوانەوە و حەسانەوە ئەمەشیا ڕۆڵەی وەها بەناز پەروەردەکراوی خۆی لە باوەشی گەرموگوڕی باوك و دایکییەوە هەڵدات بۆ گاڵتە بەگیان کردن، بۆ ڕێی هاتێك و نە جاران ئەهات. ئەوەندەی بیستبێتم و زانیبێتم، ڕەمزی یەکەم کورد بووە بۆ کوردایەتی، یان بۆ هەر نیاز و تەما و مەبەستێك بێ، بە پێلیزەی هەوادا، لە شەوی تاریك، سەرەژێر بووبێتەوە بۆ مەجهوولێکی پڕ لە ترسی سەکەتبوون و ملشکان و مەرگ.

بنەماڵەی ڕەمزی کە ئێستا لە هەولێر بە (حاجی ڕەشید ئاغا) هەڵدەدرێتەوە لە سەرەتاوە تا دوایی ئاحەزی ئینگلیزەکان بوون. جگە لەم هەستە کۆنەی دژایەتیی ئەو بنەماڵە لەگەڵ ئینگلیز، تەجرەبەی خۆیان و تێکڕای کوردیش لەگەڵ سیاسەتی عێراقی ئەوسادا بەرانبەر کورد کە پێوەندیی بە ئارەزوو و بە بەرژەوەندیی ئینگلیزەوە هەبوو، بە ناچاری گەنجی وەکو (ڕەمزی)ی دەبردەوە بۆ لای نزدۆنگی لەو سیاسەتە. لەم ڕووەوە چ سەیر و سەمەرە لەوەدا نییە گەنجێکی ئەوسای کورد ڕێگایەکی خەبات بگرێتە بەر پشت لە ئینگلیز بێت، ئەنانەت پیاوێکی مەلای سەر بەرماڵی وەکو باوکم پاتەیات گوتبووی:

«سووری مووزەردی چاوشین ئەکەی بە ئومێدی بی»

بەڵێ لەوەدا سەیرهاتنەوە پەیدا نییە بەلام سەیر لەوەدایە یەکێکی وەکو ڕەمزی زیاد

لەو هەموو خەلق و خوایە خۆ بە مل شەپۆلێکدا بدات ئەوەندەی لە مەرگ نزیك بکاتەوە ئەگەر ئاگری کوردایەتی مێشکۆڵەی ناو ئێسکەکانی ئەسووتاندبایە ئەو گورەی پێ ئەدەبەست کە یەکەم هەنگاوی بە (مل لە چەقۆ) خشاندن دەست پێ بکات، چونکە بە ڕاستی خۆهەڵدان بە چەتر لە تاریکایی شەودا مل لە چەقۆخشاندنە. تۆ لەوە بگەڕێ ئایا هیچ جۆرە سەلامەتی لە بەرەنگاربوونی ئامانجی وەها سەخت و دوورەدەست بەدلاندا دێت یان نا، هەر لەوە تێ بفکرە ئایا چەند کەسی تێر و تەسەڵ ئامادە بوو لە جیاتی ڕەمزی بەو فرۆکە لە قریەمەوە بە شەو ڕوو لە بیتوێن وەیا هەرێمی (ورمێ) بکات و لەوێ بە پەرەشووت خۆ فڕێ بدات بۆ ئەوەی کە بە سەلامەتی گەیشتە سەر زەوی بیکەن و بە وەزیر؟ لەوەدا مل شکان و کوژران و تێداچوونم کردە خاترلەنەی ئەو کەسانەی فکر دەگێڕن بەدوا بەهانایەکی لە ڕەمزی بەداوێوە بکرێ.

لەلایەن درەختی خانەوادەییەوە، ڕەمزی کوڕی ئافەماغای حاجی ڕەشید ئاغای یەحیا غای عەبدولوەهاباغای ئەحمەد ئاغای حارساغایە. لە عەشیرەتی مەموندی، ناوچەی مەموندیی بناری چیای سەیلك نزیکی دێی سیساوا، بەسەر ڕێی نێوان شەقڵاوە و ڕەواندزەوە لە سەردەمی حارساغا، یان باوکی ئەو کە ناوی بۆم ڕوون نەکرایەوە، بنەماڵەکە دەگوێزێتەوە بۆ هەولێر و دەبن بە خاوەن مڵك و ماڵ و دیوەخانە هەروەك لە شوێنی خۆیاندا خاوەن مڵك و دیوەخانە بوون.

ڕەمزی لە لای دایکەوە دەچێتەوە بۆ میرەکانی شەقڵاوە کە وەك بزانم، خوارزای میرانی قادر بەگ و ئەوەی میرانی موستەفا بەگ بووە. بەمەدا دیارە ڕەمزی بە ڕیشە و دەمار لە جەرگەی کوردەوارییەوە سەری هەڵداوە، وەك بشزانم ڕەمزی هەرچەند، بە اصطلاح، لە ناز و نیعمەتدا پەروەردەی هەولێر بوو، لەلایەن ڕەوشت و تەبیات و ڕەفتارەوە دەماری گیانی عەشرەت و دەشت و دەری بەهێزتر بووە.

خوێنەری کوردی بەڕێز!

چی لەم ڕووپەڕانەدا هاتە بەر نیگات بایی ئەوە بوو قەرزی ئەدەبیی سەر شانمی پێ بدەمەوە بە کورد و مێژوو.

ئەخشەکێشانی ئەو ژیانە کورتە ناکامە جوانەمەرگانەی ڕەمزی و دۆزینەوەی مەستە توولەکانی و باسی سەرجوملەی کۆشان و لەخۆبووردن و ڕەفتار و کرداری کارێکە دەبێ لە دەمی وەرگێڕانی کتێبەکەی مولەر بۆ سەر زمانی کوردی ئەنجام بدرێت. لەم هەڵوەستەمدا هەر ئەوەندەم بۆ دەمێنێتەوە بڵێم:

ڕەمزی! ڕۆڵەی بە شەرەفی کورد و هەولێر! ئامەوێ لە بیرەوەریتدا چەتری فیز و ناز بە قەڵەمەکەم لێ بدەم و بڵێم، پێی ناوێ بۆ شەهیدان شیوەن و گریین.. بە هەموو ماناوە شاگوڵێك بوویت لە باغی کوردایەتیدا، پەر لە پشکووتن هەڵوەریت.. ئاواتێك بە ناکامی لە کیس نیشتمانت چوویت.. بزەیەك بوویت، لە شەبەقی بەیانیدا، پەر لە خۆرهەڵات بەسەر لێوانەوە وشك بوویتەوە.. وای لە ڕەنجی بەفیڕۆ ڕۆیشتووت..

وای لە ژیانی بێ ئامان و سامانی میللەتەکەت بە کوژانەوەت..

وای لە بێ ڕەحمیی ڕۆژگار بە تەنینەوەی فەرامۆشی لە دەوری پرشنگی ناو و خەباتت!

بڵێم حەسامەوە بە ڕزگاربوون لە شەرمەزاری بەرانبەر یادت؟ جارێ ماوە بۆ خۆم و لە جیاتی میللەتیشت بەرباری قەرزت بم. هەزاران هەزار فرمێسکی بە کوڵ بۆ سەر خاکی قەبرە پیرۆزەکەت، ئازاداری کورد و هەولێر ڕەمزی گیان!

ڕوونکردنەوەیەك:

لە ساڵێك زیاترە بە هەوڵدابووم بۆ یادکردنەوەی ڕەمزی دووانێك لەگەڵ مامۆستا د. ئاوڕەحمان عەبدوڵادا بکەم بۆ تۆمارکردنی ئەو هێندە ئاگادارییەی کە لە بارەی چەندوچۆنی بەسەرهاتەکەی ڕەمزییەوە پێی گەیشتووە. لەو ساڵەی ١٩٤٣، د. ئاوڕەحمان (ضابط احتیاط) بووە لە (حامیة)ی هەولێر. ڕووداوی دەستگیربوون و حەبسکردنی ڕەمزی و ئەڵمانەکانی لە بەرپرسیاری پۆلیسی هەولێر بەدرێژی بیستبوو، زۆر شایەدیی بایەخداریشی دەماویدەم پێ گەیشتبوو لە ئەڵمانەکانەوە دەربارەی پلەی کوردایەتی و مەردایەتیی ڕەمزی. داخم ناچێ، لە ماوەی ساڵێکدا ڕێك نەکەوت ئەو دووانە لەگەڵ شایەدی وەها چاوساغ و ڕاستگۆدا بکەم، سەیەیش دەچێتەوە بۆ گەڕانی بێ سوودم بە دوا ئەڵمانیزانێکی ئەوتۆ ڕوونکردنەوەی تەواوی کتێبەکەی مولەری لێ نەبێتە بارگرانی، یان فەرمانێکی ڕەزلگران. تکای کوردانەم لە دۆستی بەڕێزم د. ئاوڕەحمان ئەوەیە چی دەیزانێت، یان چیی بە بیردا دێتەوە لە بەسەرهاتی ڕەمزی بە نووسین بیپارێزێت، ئاخر بەساڵداچوونیش دەماری فەرامۆشکردن لە مرۆڤدا ئەستووتر دەکات. وا لێرەشدا بە ئەنیزی هاندان و ئەو شایەدییەی لێ دەدەم تاکو ئەمانەتەکە پشتگوێ نەخات و لە فۆتانی چەهارە بدات.

کاروان، ژمارە ٣٢، ١٩٨٥

میرزا حاجی کەریمی ئاسنگر

سەربازێکی بێ ناو

بەدڵنیکی ئانارامەوە دەڵێم، لەوانەیە گوتەی «بەخت و تاڵع بۆی هەیە» بینەیکی ڕاستبوونی پێوە بێ. لەوە بگەڕێ کە زۆر کەسی کەمزان بێ ماندووبوون و دەردی سەر، چ لە ڕێی میراتەوە بێ و چ لە ڕێی ڕێکەوتی بانەسیب و پارە دۆزینەوە بێ، تێروتەسەل و حەسابەوە، بەسەر دەبات ژیانێکی مزرۆکە ڕادەبوێرێ. لە دەرەوەی مەیدانی پوول و پارەش کەسانی وەها هەن ناو لە خەسڵەتی چاکەی وەکو سەخاوەت و ئازایی و دڵسۆزی دەربەکەن چەند جاران لێیان زیادە. بەرەو ڕۆشنبیری و ئەدەب و هونەرەوە بێیت دەبینیت شاباشی (ئافەرین، ئافەرین زارخۆش..) بۆ بەرێێی مرۆی ئەوتۆوە هەڵدەدرێ مەگەر هەر خۆی بزانێ بەرگێکی چەند پان و درێژ لەبەر لەشی کورت و باریکی دەکەن. ڕاستییەکەی، قسە قسە دەهێنێ، مەسەلەی ڕۆشنبیری و پلە و پایەی لێهاتوویی بووەتە خزم خزمێنە وەکو کابرای عەرەبی سەر بە (مسیلمة الکذاب) کە گوتی: خۆ دەزانم پێغەمبەرەکەمان درۆزنە بەڵام هی خۆمانە.

ئەم لایەنانە لە ژیانماندا وەك لە ژیانی گەلانی دیکەی پاشکەوتووی جیهاندا، تا بڵێی بە تاڵی لە گەرووا دەچێتە خوارێ بەڵام لە چاو تامە زەهراوییەکەی بەخت و تاڵع و خزم خزمێنە و لایەنگیری لە مەیدانی کوردایەتی و نیشتمانپەروەریدا تاڵایی ئەو لایەنانە بەرەو شیرینی دەچێتەوە چونکە خۆ نەناسکردنی گشتی لە پاکترین هەستی دەروون کە کوردایەتییە تا ئەوەی خاوەن ساف نیفلاس بکات و بێ مافیش ئازوفیز لێ بدات، ئێسکە ماسییە و بە گەرووا ناچێت، هەزاران خوێنەختکردووی ڕێی ئازادی ناویان لە ڕووپەڕەی بوونەوەردا دەسڕێتەوە هەزاران لەو هەزارانە هەر لە سەرەتاوە بێ ناو بوون و بەبێ ناویش چوونە ژێر خاك، نەکەس ناسینی و نەکەس فرمێسکێکی بۆ هەڵڕشتن و نەکەس فاتیحەیەکی تابەدڵیشی بەدوادا هەناردن، کەچی دایکی جەمال و مریەم خان لەوانەن سبەی ڕۆژ پەیکەریان بۆ داتاشرێ یان فێرگە و هۆڵی مۆسیقایان بەناوەوە بکرێ. قوربەسەریان ئەگەر نیشتمانپەروەر دەبوون، دەرووتانەوە چونکە بەر لە هەموو شتێك دەبوو واز لەو کەسبە بهێنن کەوا هەرچەند لەگەڵ نیشتمانپەروەریدا

ڕێك ناكەوێ هەر خۆیەتی ناویان بۆ نزیك ئەستێرەكان بەرز دەكاتەوە..

لێیان پیرۆز بێ.

تاڵع و بەخت بۆی هەبێ و نەبێ، ئەگەر ئێمە باری سازگار نەرمەخسێنین زۆر بەختی ڕێ و جێ ناگەشێنەوە. دەبینیت نووسەرێك دێت و موژدەی دۆزینەوەی شاعیریەتێكی بێ ناومان دەداتێ. ماڵت ئاوا كاكی نووسەر، دیوەخانەی ئەدەبی كوردیت بە تازە میوانێكی سەر سفرەی ئەدەب گەرمتر كرد.

كەچی شرم بڕمێك لە شیعرەكان دەخوێنیتەوە ئاگا بە خڵت و خاشی شیعری شاعیرێكی پلەی سێیەم و بەرەژێرتریش.

حەماسەتی دوای ڕاپەڕینەكەی ١٩٤٨ كە (وثبە)ی پێ گوترا زەمانەی دەكێشا. شاعیر كووچە و مەیدانەكانیان پڕ كردبوو. نركەی سەنگ و گەرووی هوتاف كێشان بوو. شەرە چەپەڵۆك بوو. بینیركێی چوونە پێشەوە بوو، هەرایەك بوو خوا بەخۆی بزانێ. ج پشكی كوردیش لەو بەرژەوەندەدا نەبوو كە هەرای بۆ دەكرا، بەرژەوەندەكەش نەهاتە دی. تازە برین و گەرماوگەرم پارچە هەڵبەستێكی ئەو ڕۆژەیان بۆ خوێندمەوە هەتا بڵێی قەڵب و بێ نرخ.. گوتم منیش دەزانم شیعری وەها چرووك و بێ ئارایشت هەڵبەستم، فەرموون گوێ بگرن:

دەڕۆم نازانم دنیا زۆر سەیرە

كۆترە باریكە و پەنیری مەیرە

دڵشاد ڕەسووڵی لێم بەدەمنگ هات و گوتی. فلان غەمر لە شیعرەكەی خۆت چونكە هەر نەبێ بە (تصوف) واتای بۆ پەیدا دەكرێ. كۆترە باریكەی باڵندەی هێلكەكەر گۆشتیشی ناخورێ. ئاژەڵی بێچوولەبەر شیرەكەشی دەبێتە خۆراك بە ماست و پەنیر و ژاژی و كەشك. نا ئەمەتە گەورەیی و شكۆی پەروەردگار حەقتە سەرت لێی سوڕ بمێنێ و دنیات بەلاوە سەیر بێ. دڵشاد، خوا لێی خۆش بێ لێم نەگەڕا دەنا منیش دەبوومە شاعیر.. دووكەڵی شەختەی سەر خڕی گەرم..

زەق زەق دەهێكی گاسنی نەرم.

ئەم سەر ئەم ئاقار بە ئاقار.

ئەژماری داری بەختی سەر تەختی ئەنكی نیستیعمار..

بەری مار و هار.

ئینجا ئەگەر خوێنەر لێم بپرسێ ئەم قسە تێک هەڵشێلانە چ پێوەندیی بە میرزای حاجی کەریمەوە هەیە پێی دەڵێمەوە میرزاش لە فەرامۆشبوونیدا بەر هەڵشێلانێکی ئەوتۆیی کەوتووە. لە دابەشکردنی ناو و شۆرەتی میرخاسیدا بە تێکهەڵدایی و بێ سەرویەری و نالەباریی سەرخەرمان و بنخەرمان چووە هەگبەی کەسانێکەوە کە زۆریان ئەوەندە پاداشتیان بەسە لێیان بێدەنگ بێت.

میرزای حاجی کەریم یەکێکە لەوانەی پشکی لە بەرەکەتی خزمەتگوزاری ئەبوو. زۆر عەجایبم هات کە بیستم خزمانی پێیان خۆش بوو بەڵێنم داوە لەسەری بنووسم، دەرکەوت هەقیشم بوو چونکە کەسیان وەڵامی هیچ یەکێک لەو پرسیارانەیان نەداوە کە بەعادەت ڕوو لە نووسەر دەکەن. لە چ بنەماڵەیێکە؟ هی لای باوکی و لای دایکی؟ کەی هاتە دنیا؟ منداڵییەکەی؟ خوێندنی؟ ژیانی وەزیفەی؟ کەی بوو بەئەندامی پارتی؟ لەو ڕۆژەوە کە داوام لێ کردن ئەو هەواڵانەم بۆ ڕابگەیەنن تا ئەمڕۆکە (١٩٨٦/٥/٢٧) دوو سێ مانگ تێ پەڕیوە، لەو ڕۆژەی بەڵێنەکەشم تێدا بڵاو کردەوە تا ئەو ڕۆژەی تەکلیفم لێ کردن نزیکی دوو مانگێک تێپەڕی بوو، ڕەنگە هێندەی دیکەش تێ بپەڕێت و هیچ شتێکم لەبارەی میرزاوە بۆ نەگەیەنن. ناچارم پشت بە ئاگاداریی خۆم دەبەستم و چی دەزانم ئەوە دەنووسم. ئەوی دەشیزانم لە جیرانەتی و هاوڕێیی و هاومەشرەبی و بەردەوامبوونی برادەرایەتی و ئەو جۆرە پێوەندییانەوە دێت. مەگەر بەسەهوو دەنا ڕێی بەهەڵەداچوونم زۆر فرەوان نییە، سەهووش بکەم لە بابەتی بنەمایی و پایەداردا نایکەم.

وەک بزانم بنەماڵەی ئەو مرۆیە چەند پشتێک لەمەوبەر لە لادێوە هاتوونەتە کۆیێ. بەپێی دەماری دۆستایەتی و هاتوچۆ ڕەنگە لە دێی (الا الله ئیللەڵڵا)وە ڕایان گوێستبێ. نازناوێکی (چێڵێ)یان لەگەڵدا هاتووە بۆ دەچێ لە پاش ماوەی لادێیی بۆیان مابێتەوە کە ماوەیەک لە شار چێڵیان بەخێو کردبێ.

ئەم نازناوە دەمێکە لە بیران چووەتەوە چونکە چێنی تازە و چینە مژاشەکەی پێشتریش لە بارێکەوە ئەمان بە گەرموگوڕی ناوی لە ڕەچەڵەک و بنەچەک و کەی و کوێی خۆیان بدەنەوە بە زۆری خەریک بوون بەرەنگەکانی پەلکەزێڕینەی سیاسەت و تەنگ و چەڵەمەی ژیان و هەڵسوکەوتی ڕۆژگار. ئێستا کە گەنجێکی کورد پشتاوپشتی لێنین و ماو باشتر دەزانێ لە هی خۆی.

حاجی کەریم، باوکی میرزا، جیرانێکی نزیکمان بوو، لە گۆشەیەکی سەربانێکمانەوە بۆ بانی ماڵی ئەو دەمەتریك دوورایی هەبوو، لە دەرگەشمانەوە بۆ دەرگەی ماڵەکەی لە ٤٠ مەتری تێ نەدەپەڕاند. حاجی کەریم و سۆفی نەشئەتی برای و تاهیری حەمەلاڵی برای لە دایکرا، بەدرێژایی ژیانی باوکم لە هەموو دانیشتنێکی ماڵەوەی یان لە مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد بەشدارییان دەکرد هەتا مەجلیسەکە بڵاوەی لێ دەکرد. حاجی کەریم ئاسنگر بوو. لەلایەن ئاکارەوە پیاوی وەها شەرم بەخۆ و دیندار و ڕاست بەدەگمەن پەیدا دەبێ. لە هیچ کەس نەبیستراوە ئەم خوانانە پێی بەخواری دانابێ. دەنگێکی بە سۆزی هەبوو، لە قامەتی پێشنوێژ و لە تەنزیلەی موناسەبەی دینیدا ئەو سۆزەی سەرنجی خەڵقی ڕادەکێشا. چەند ساڵێك دوای باوکم ژیا بەڵام ساڵی مردنیم لە بیر نییە. بنەماڵەی حاجی کەریم هیچ پێوەندیی بە ئاغا و پیاوی دنیاییەوە نەبوو.

دایکی میرزا کچی حاجی حەمە ڕۆمی بوو. من منداڵ بووم ئەم مام حاجییە کۆچی دوایی کرد. ماڵەکەی لە مزگەوتی کۆنە جومعە و ماڵی جەمیلا غاوە نزیك بوو، لە ماڵی ئێمەش دوور نەبوو بەڵام نوێژی لەو مزگەوتە دەکرد، وەك بزانم دیوارییان بەین بوو. کوڕە گەورەکەی فەقێ تەها، خاڵی میرزا، جلدرووییەکی بەرچاوی کۆیێ بوو، وەکیل خەرجی باوکیشم بوو لەو کەمتاکورتە داهاتەی ناوشار کە بە میرات مابوومەوە بۆی.

فەقێ تەها بێ پرس و دەرگە لێدان دەهاتە ژوورەوەی ماڵمان، هەموو جارێکیش باوکم بۆ سەفەری هەولێر لەگەڵ خۆیدا دەیبرد. هەموو هاوینێکیش دەهاتە چناروك چەند حەفتە لای باوکم دەمایەوە. فەقێ تەهاش دەنگخۆش و شارەزای گۆتنی کوردی بوو. جارێکیان لە بن سوولی پاشای چناروك تەخمیسێکی نەدیبی بەسەر غەزەلێکی تاهیر بەگەوە خوێندەوە سەرەتاکەی دەڵێ:

«سەرفی عومرم کرد چوو ڕەممالان بە زەوج و فەردەوە»

بەڵام وشەی (ڕەممالان – رمالان)ی بەهەڵە وەرگرتبوو بووبووەوە (زەمماران یاخود زەممالان). من شلك بووم تێی نەگەیشتم و بۆم ڕاست نەکرایەوە، خۆیشی هەروەها بۆی نەچوو. ڕام کردە لای باوکم، ئەو بۆی ڕاست کردینەوە بە (ڕەممالان) و واتاکەی تێ گەیاندین: تەمەنی خۆم وەك ڕەمڵگرەوە بە تاك و جووت سەرف کرد. وەستا تەها تا دوو ساڵێکیش دوای شۆڕشی ۹٥٨ ژیا.

سۆزی دەنگی حاجی کەریم و سازگاریی دەنگی وەستا تەها بە جووتە لە دەنگی میرزادا دیاریان دابوو. بەڵام جارێ زووە بۆ باسی ئەم لایەنە.

میرزا بە دوو سێ ساڵ لە من گەورەتر بوو هەرچەند ناتوانم ساڵی لەدایکبوونی بهێنم. لە لایەن بەشداریکردنی گەمەی منداڵانی گەڕەک، میرزا بەهۆی دوکانی باوکییەوە بە زۆری پاش بەسەرچوونی خوێندنی ڕۆژانەی سەراسیمەیی کەسبی باوکی دەکرد بێ ئەوەی شاگردی بێت، بۆیەکا کەم دەیتوانی عەسران لەگەڵماندا خەریکی گەمەی هەمەچەشنەی منداڵان بێت، لەشیشی بەهەرییەوە نەبوو تەقڵ و شەقڵی یارییە قورسەکان هەڵگرێت. زۆر جاران دوای ڕۆژاوا یان لە ماڵی ئەوان یان ماڵی ئێمە تۆڵەی عەسرانمان دەکردەوە بەیاریی ناو خانە نەک هی گۆڕەپانان.. هەروەک عەسران ئەدەمەاتە یاریی منداڵان شەوانیش ئەدەمەاتە یاریی ئەوانەی وەکو هواجەڕۆیێ (خوازەڵێ) و زرینگ زرینگ تاوە و بەردەگەرمۆکێ کە لە کووچەی بەردەمکی ماڵەکەیان بەرپامان دەکرد، لە سەیرانی بەهارانیش بەشدار نەدەبوو، ئەشمدیت لەگەڵ کەس بەشەڕ بێت، تەبیاتی بەرەو هێمنی و ئارامییەوە بوو لەگەڵ لاوازییەکەی ڕێک دەهات.

دەڵێن مانگەشەو سەر لە ئێوارانەوە دیارە. ئەم گوتەیە ئەگەر لە ئاست مانگی حەفدە و هەژدە شەوی ڕاستیش نەبێ، منداڵییەکەی میرزا لە هێمای بەرەو دواڕۆژی ڕاستگۆ بوو. لەلایەن دەنگخۆشییەوە کە گەیشتە تەمەنی ١٥ – ١٦ ساڵی بە بەر دەنگییەوە هەبوو بیکاتە گۆرانیبێژێکی پەنجەنیشان. دەنگێکی پڕی مەخمەلیی بیندرێژی سەرەژوور چووی بە لەرەولەرزەی سازگاری هەبوو لە تایبی دەنگی تاهیر تۆفیق، فەرید ئەطلەترەش، عەبدولوەهاب بەڵام هی میرزا ئەگەر لەلایەن پسپۆڕانەوە مشتوماڵ درابایە و ڕاهێنرابایە بەرەو نۆبەرالییەوە دەچوو. هەتا بەرزی دەکردەوە لە پانایی و ئەستوورایی کورتی نەدەهێنا و باریک نەدەبووەوە لە تەمەنی ١٧ – ١٨ ساڵی بوو، سبەینەیەک پێش بەرچایی بەیەکەوە لە بن داروبارەکانی کانی هاتوونی چنارۆک بووین: دنیایەکی گەش و فێنکایەتییەکی بەهەشتی و کزەبایەکی عاشقانە و دڵ و دەروونێکی ئاسوودە لەو دەمەدا دەنگی بە میرزا هەڵبڕی و گۆرانییە مەشوورەکەی ئاوسای (یا لوعتی)ی عەبدولوەهابی بە ئاگرۆچکە لە دەروونییەوە دەرهێنا و بەسەر ئەو باغ و مەزرایەدا شەپۆلی پێ دا. کە گەیشت (ومن قلبی طاوعته ورحت باپس ایدیه) سۆزێکی ئەوەندە هەست لە دەنگی گەڕا ئاوی لە چاوی من و خوێنیشی هێنا. پشوویێکی کورتی دا ئەمجا گۆرانییەکەی بۆ تەواو کرا. دوای چەند ساڵێک لێی پرسیم: تۆخوا ئەو

سبەینەیەی کانی هاتوونی چنارۆك یا لەوعەتییەکەم لە عەبدولوەهاب باشتر نەگوت؟ دەسا ئەشەدوبیلا باشتری گوت. لە دانیشتنی برادەرانەدا ئەگەر دەنگی هەڵێنابایە گۆرانیی کوردیی دەگوت. لە چ دەنگخۆشێکم نەبیست (وەك قومری سەربالْم شینە)ی بەکوڵ دەربڕیبێ وەك کە لە دەنگی میرزادا ناوەڕێنگی گەرمایی و سۆزی دەدرایەوە بەڵام بەو هەموو دەنگە خۆشییەوە حەزی نەدەکرد ناو بەگۆرانیبێژییەوە دەر بکات، هێندەش خۆی لێ دەپاراست کە کەس بەڕاشکاوی داوای گۆرانی گوتنی لێ نەکات. وەك کە بەسەرنجی دوا کاتەوە لێی ورد دەبمەوە، ئەم تەبیاتەشی دەچووەوە بۆ مەیلە بنەڕەتییەکەی دژی خۆنیشاندان و دەرکەوتن و ناووشۆرەت. حەزی لە ڕابواردنی بێ هەرای خاڵی لە ئەرکی ناووشۆرەت بوو. دواتر بۆ ئەم خاڵە دێمەوە

لە هێماکانی منداڵییەوەی ئەوە بوو کە لاشەرِ بوو. نە بە منداڵی و نە لە گەورەییدا، ئەمدیت بەدەمەقاڵ بێت یان لە موناقەشەدا سوور هەڵگەڕێ. ئەم لاشەڕییەی و مەیلی سەلامەتی وێڕای خەسڵەتێکی دیکەی کە هەر ئێستا دەیگەمێ، لە سەرەتاوە ڕاڕەوی ژیان و گوزەران و بەسەربردنی دوارِۆژی بۆ ڕەنگرێژ کرد. لە هیچ پلەیەکی تەمەن و قۆناغێکی دواتریدا نەکەوتە سەر زۆرەملێ لەگەڵ ئەم و ئەودا بۆ تەمای بەرەوپێش چوون و فرەکردنی ڕزق و ڕۆزی و دەسەلات گرتنەدەست. هەر چونکە ڕازی بوو بەو قسمەتەی بۆی هەڵکەوتووە بێ ئەوەی کەسی تێدا مەغدوور کرابێ بۆیەش بوو بە توندی، بەڵکو بە پەرۆشەوە لەسەر مافی ڕەوای خۆی دەکردەوە ئەگەر لەوەدا سەریش نەکەوتایە پەشیمان نەدەبووەوە و هەفتی نوێی لە سەرنەکەوتن نەدەخوارد، قەتیش لە سەرنەکەوتندا ئەو پەندەی بەکار نەدێنا کە دەڵێ: دەستێکی نەتوانم بیبڕم ماچی دەکەم. دەستەکەشی پێ نەدەبڕدرا و ماچیشی نەدەکرد. لە نموونەی مافپارێزیی ئەو مرۆیە ڕووداوێکی کورتیلەی لێ دەگێڕمەوە لە سییەکاندا کە من بە مێوانەتی لە ماڵی مەلا ئەفەندی قوتابیی فێرگەی ناوەندیی هەولێر بووم، میرزا کاتبی دادگەی کۆیە بوو. ڕۆژێك، سەر لە سبەینە کۆییەکی دیکە کە لە دووره وڵاتان کاتبی دادگە بوو فەرمانی ڕاگوێزرانی خۆی بۆ کۆیێ و هی میرزا بۆ شوێنەکەی ئەو دەداتە سەر مێز و بە فیزێکەوە پێی دەڵێ: هەڵستە لەسەر کورسییەکەت، بووەتە هی من. میرزا هەر ئەو ڕۆژە هاتە هەولێر.. بردمە خزمەت مەلا ئەفەندی، نامەیەکی سفارشی لێ وەرگرت بۆ کاربەدەستێکی گەورەی بەغدایێ (وا بزانم وەزیری عەدل). لە سێ ڕۆژاندا بە خۆی و ئیلغای فەرمانی پێشووی گەڕایەوە کۆیە و هەر لە دەوامی ڕۆژی سێیەمدا (یان

چوارەمدا) فەرمانی نوێی خستەوە سەر هەمان مێزی کە (ماڵی باوکی کەس نییە) بە ناردا ویژی ناخافتنەکەی بەر لە چوار ڕۆژان پێی گوتەوە: هەڵستە لەسەر کورسییەکەت ... هەر لە بەرمە کە مەلا نەفەندی گوێی لە ناوەکەی میرزا بوو بەزەردەیەکەوە فەرمووی: کوڕم چما ئەتوو عەجەمی؟ میرزا گوتی: جەنابی نەفەندی خەریکم بکەومە شك دەنا ئەگەر عەجەم ئەبم لۆ نەقلم دەکەن.

خەسڵەتەکەی دیکەی کە تەواوکەری لاشەرییەکەی بوو بریتی بوو لەوەی کە لە زوویکەوە خۆی ناسی (چەند دەخوا و چەند دەبەزی): پلەی زەکای خوێندنی فێرگەی ناونجی بوو، هێزی ماسوولکەکانی لە مامناوەنجیش بەرەوژێر بوو. لە دەسەڵاتی دنیایی ئەوەندەی هەبوو کە خانەوادەیەکی شارستان بەناموسهارێزی و ڕێزی خۆراگرتن و سنوورنەبەزاندن پەرژینی سەلامەتی بە دەوری خۆیەوە دەتەنێ. بە کورتی، موعامەلەی کۆمەلایەتی و باری کەسایەتیی سروشتکرد لە میرزادا سازابوون و لەنگەرێکی بەستبوویان لەق نەبوو. ئەمەیش کە من دەیزانم و لەگەڵ خۆمدا وردبوونەوەم تێدا کردووە یەکجار بارێدەی میرزایان دا کە هەنگاوەکانی لە هەڵسوکەوتی ژیاندا مەحکەم بن و بەملا و بەولایدا نەبەن. بەدرێژاییی وەزیفە بینینی شتێکی نەکرد ناچار بێ بەشاردنەوەی. هەرگیز بەرتیلی وەرنەگرت و پارەی لە کەس قبووڵ نەکرد لە جارێك بەولاوە کە ئەویش ناوی بەرتیل هەڵناگرێ. کە کاتب بوو لە دادگەی کۆیێ توجارێك دەعوای هەبوون لێیان بەهەلە بوو. میرزا بەخۆمی گوت کە دوای دەوام، عەسران، دەچووەوە بۆ دایەرە بەئەیاری ڕاپەراندنی شکلیاتی دەعواکان و بەس. گوتی خۆ خزمەتکاری بابی مام حاجی نیم، لە دەوامدا درێغ ناکەم لە فەرمانم، دوای دەوام ئەرکی بێ مزە هەڵناگرم ئەو ئیشەم بە پارەی ئۆفەرتایم بۆ مام حاجی کرد. دەستیشی خۆش بێ.

گوتم دواتر دەگەڕێمەوە بۆ خەسڵەتی حەزنەکردنی لە ناووشۆرەت.

چی تازە نووسیم لە هێماکانی سەرەتای ژیانی تێمان دەگەیەنێ کە مرۆی ئەوتۆیی لە کۆڕی سیاسەت و خەباتیشدا تێزڕۆ نەبێ:

میرزا نموونەی واقیعبینی و بایەخناسی ناو بزووتنەوەی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بوو. هەروەك شارەزای خۆی بوو (چەند دەخوا و...) هێندەش بە ڕوونی دەیدیت و دەیزانی، خۆ ماندووکردن بە شتی ناموەکین لە هەر مەیدانێك بێ کارێکی

ئەزۆکە. نەیزانی، چاکیش دەزانی خەیاڵبازی و منداڵبازاری و قوتەقوتی سینگ دەرپەڕینان و نەڕەنەڕی ژێر دروشمی وریئەکرد هەمووی هەر تەلەزگەبەستنە بۆ ناو هیچە. کە ئەمە باوەڕی بوو لێشی ڕوون بوو نیشتمانپەر و کوردپەروەر و تێکڕای سیاسییان ڕێی واقیعییەتیان لە خۆیان کوێر کردووەتەوە تا ئەوەی یەکێکی بە مومکین ڕازی بێ ڕووت دەبێتەوە لەمەوە میرزا یەکجارەکی دەماری چوونەڕێزی پێشەوەی سیاسەتی لە دڵی خۆی دەرکێشابوو. بەزۆرەملێش نەیدەسەلماند بکرێ بەچاوساغی بچووکترین تاقمی خەباتکەران. ئەم باوەڕە و تەبیاتی لەسەرەخۆیی هەمیشە لە ڕیزی هەرە پشتەوەی حیزبایەتیدا میرزای شاردەوە.

میرزا دوو ساڵێك بەر لە من قوتابخانەی سەرەتایی کۆیەی تێ پەڕاند. تا من دەرچووم و دوو ساڵانیش دوای دەرچوونم ئینجا چووم بۆ ناوەندیی هەولێر، ئەو خوێندنی ناتەواوی هەولێری جێ هێشتبوو بۆ قوتابخانەیەکی کەم مەسرەفی کەم ماوە لە بەغدا.

بەردەوامنەبوونیشی لە هەولێر هەر دەچێتەوە بۆ بنەمای خۆناسین و توانای بیندریژی و کورتی لە پلە دوا پلەی ناوەندی و سانەوی و.. شەڕی بە خۆی نەفرۆشت و خێرا سەلماندنی ئەم سەفەرە درێژەی خوێندنی سەرلەبەر و سەرتاسەر قاچ و قولێکی درشتتری دەوێ لە هی ئەو کە بە منداڵیش سێ بازی پێ نەکردبوو. لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی خوێندنی کۆیەی بوو بە قوتابیی (دار العلوم)ی ئەعزەمییەی بەغدا. نە خۆی و نە هاوڕێکانی کوڕی ئەو مەیدانە نەبوون بەڵام تەمای ژیانی داخلی و مەسرەف گێڕانەوە، کە ئەوسا بە زەحمەت پەیدا دەکرا، بۆ ئەو شوێنە ناجۆرە دڕیابەتەی بردن. ساڵەهای دواتر گاڵتەی بە سەر و مێزەر و جبەی بەر خۆی و قوتابییەکانی دیکە دەکرد و نوکتەی لەسەر دەهێنایەوە کە خۆیشی دەگرتەوە.

هاوینی ١٩٣٥ لە کەرکووکم دیتەوە بە کاتبی (وا بزانم دادگە). ئەو یەکدی دیتنەوەمان لە حەدبەدەر خۆش بوو. لەگەڵ ئەودا بۆ یەکەم جار چوومە سینەما کە پێشتر هەر ناویم بیستبوو. هەر شەوە بۆ فیلمێکی دەیبردم، یەکیان میسری ئەوی دیکە ئەمەریکایی. لە پاش دەوامەوە هەتا کاتی نووستن لەگەڵمدا دەبوو. زۆری پێ نەچوو خۆی نەقڵ کرد بۆ دادگەی کۆیێ بە کاتبی بەردەستی حاکم. بەمێنێك گوێزرایەوە بۆ ڕانیە و قەڵادزە. ئەو ماوەیە کە لە قەڵادزە و پژدەر بوو دوو یادگاری لەبیرنەکراوی پێ بەخشی. یەکیان نوکتە و قسە خۆشەکانی حاجی ساڵحاغای پێماڵك، ئەوی دیکەشیان

ڕووداوێکی سەیر و سەمەرەی کەسنەبیستوو کە بۆ کچێکی هێرۆیی ڕەخسابوو، چ تەفسیری عیلمی و نیمچە عیلمیش ڕێی بێ نابات. من ئەم ڕووداوەم لە زۆر کەسی دیکەش بیست دەبوو لێشی بکۆڵرێتەوە بەڵام لێرەدا مەودا نییە تەنانەت ناویشی بهێنم چونکە بە ئەفسانەی باوکی ئەفسانان دەژمێردرێ..

وەهام لە بیرە کە جەنگی دووەم بەرپابوو جارێ لە ڕانیە بوو. ئەو ساڵانەی چلەکان و پاش چلەکان زۆر جێگەی بە میرزا کرد هەمووش بە کاتبایەتیی دادگە. لە دەمی جەنگدا کە هیتلەر بەشێوەیەکی پەرەسەندوو لەلایەن ئاپۆرەی گوێگرانی ڕادیۆی بەرلین و یونس بەحریییەوە بۆ ئاسمان بەرز دەکرایەوە، میرزا بە تایبەت دژی دیکتاتۆرایەتی بوو تا پشڵێی هیتلەری دەدزا، زۆریشی پێ ناخۆش بوو کە وەستا تەهای خاڵی بە دڵ شەیدای هیتلەر بوو. بە بۆزە تەنۆیلان خەتایەکەی دەبرەدەوە بۆ تەجرەبەیەکی تاڵی خاڵی لە ئەزیەتێکی کە لە دەست ئینگلیزەکانی چێشتبوو. میرزا خزمی خۆی بە زیادەوە دەویست.

دەنگ و سەدای جەنگ و شکۆفەکردنی بیری نوێ لە سیاسەت و خەستبوونی بزووتنەوەی کوردستانی ئێران بەپێکهاتنی کۆماری مەهاباد بوون بە هاندەری میرزا بەرەو ساغبوونەوە بۆ کوردایەتی و تێدا قاڵبوونەوە، ئەویش بەو جۆرە هێمنە واقیعبینەی کە دەمێك بوو لە میرزادا دەژیا.

هاتنەوەی بەلای کوردایەتیدا چ پێوەندیی بە دەماری چینایەتییەوەی نەبوو ئەگەرنا ەبوو چینپەروەر بێ نەك قەومپەروەر، هەزاران هەزاری لەو تێروتەسەلتر (کە کاتبێکی ادگە بوو) لە کوردستانەکە و عیراقەکە و دەرەوەی عیراقەکەشمان، پاش جەنگی .ووەم و سەرکەوتنی یەکیەتیی سۆڤیەت بەسەر ئەڵمانیادا، بە گوڕجی و گەرمی و چالاکی چوونە باوەشی فەلسەفەی سەر بە چینەوە زۆریەی کوردپەروەریش لە ولانەی ئەو فەلسەفەیەوە لە چارەنووسی کورد ڕامان. هەرچی میرزا بوو، بێ ئەوەی شیروتیر لە کەس هەڵگرێ و هەناسەسواریی پێوە دیاربێ کوردێکی بێ تەنویل بوو، ەشیا بە باوەڕی دوای شەڕی دووەمییەوە لە سەدەی نۆزدەیەمدا کوردایەتیی کردبایە. ەرگیزا و هەرگیز لێم نەدیت و لێم نەبیست تاکە یەك داوی کڵافەی کوردایەتیی بە یچ فەلسەفەیەکی غەیری کوردایەتی ببەستێتەوە. بەرژەوەندیی گەلی کوردی بەلاوە ەند بوو بە گەلی کورد خۆیەوە نەك بە پیوریتانیزمی ئەشیلەی ناو ئەزمەریانەوە کەوا ی چاوەڕوان ئەمکرین ئاشقی چاوی ڕەشی کوردی بێ دەسەڵات بن. هەموو خاوەن

ئەزموونیەیەك قسەی لووس و لیك و شیرنی بێ ئەرك و مەسرەف دەبەخشێتەوە كە دەكا چێش. گەلێك جار و سەدان بار لە ماوەی پتر لە سی ساڵ هاورێیی دوای تەمەن و تەجرەبەی هۆش بە دنیا شكانمان، بە تایبەتی لە پاش ڕاپەڕینەكەی ۱۹٤۸، لەگەڵ میرزادا بەیەكەوە بزووتنەوەی كوردایەتی و جیهانیەتی و سیاسەتی دەوڵەتە (چەپی و ڕاستی)یەكانمان داوەتە بەر هەڵسەنگاندن و لێتوژینەوە و بە تاقیكردنەوەوە. میرزا لەو باوەڕەدا بوو، منیش هەروەها، كە كوردایەتییەكی نیگا فراوان و دوور لە ورێنەی ڕەگەزپەرستی، سەرەڕای ئەوەی كە شەقامەڕێگایەكە كوردی هەست بە دنیا و بەخۆكردووی بەرەو چارەنووس و مافی قەومایەتی تێرا دەڕوات. هەموو ئەو داد و چاكە و بەرژەوەندەشی تێدایە كە دەشێ لە هەر فەلسەفەیەكی مرۆڤدۆستدا هەبێت، ئینجا بە زیادیشەوە ئەو چاكەیە دەخاتەوە سەر چاكەی فەلسەفەكان كە هەر بەدواداچوونی ڕێچكۆڵەی كوردایەتی بە دەست كورد دەكەوێت. كوردێكی خاوێن لە ڕێی هۆشی فراوانییەوە دنیای خۆش دەوێت بەڵام ئەوەندە خۆشویستنە گشتییە هەر بایی ئەوەی لێقەوماوێكی ژاپوونی سوودی لێ دەبینێت كوردیش سوومەند دەكات. دەبێ كوردی خاوێن بە كردەوە لە وێنەی تایبەتیدا كوردی خۆش بوێت، پەرۆشیشی بۆ تێكرای ئادەمیزاد وەك پەرۆشی تێكڕای ئادەمیزاد بێ بۆ كورد. ئینجا ئەگەر گوترا كورد هیچی بەهەرەوە نییە لە دوورەوە میللەتان بۆی بە پەرۆش بن یان لەسەری بە دەنگ بێن ئەوسا هەر بە جارێ كورد ڕزگار دەبێ لە پەرۆشخواردن بۆ غەیر چونكە كە لێی ئەوەشێتەوە چاكەی لەگەڵدا بكرێ دیارە لێشی هەڵناستێ لە كولەمەرگی و كوێرەوەریی خۆیدا بە غەیرەوە خەریك بێت. من كە ناساغ بووم و پێت گوتم: تۆ ئەوە ناهێنێت خزمەت بكرێیت، تازە بە هیچ مەزهەبان ڕێت نامێنێ داوای خزمەتم لێ بكەیت. میرزا لە ڕوانگەی ئەوتۆییەوە سەیری بزووتنەوەی كوردایەتیی دەكرد و بزووتنەوەی دیكەشی پێ تاقی دەكردەوە. ڕای ئەوە بوو دەیگوت، من كە كوردایەتی بكەم دەبێ من هەژاری كوردم بەلاوە مەبەستتر و خۆشەویستتر بێ نەك یەكێكی دیكە. لە ڕێی فەلسەفەوە پەرۆشی خۆی بە هەژاری هەموو دنیا دەبەخشێ بەو پێیەش پشكی هەژاری كورد لە پەرۆش و هەوڵی ئەو تەرزە كەسە كەم دەبێتەوە وەك ئەوەی كە دایكێك هەموو منداڵی دنیای بە قەدەر یەك خۆشویستن ناتوانێ شەونخوونی بۆ منداڵی خۆی بكات چونكە دیارە پێی ناكرێ شەونخوونی بۆ منداڵی هەموو دنیا بكات.

میرزا چەندێكی لە دەرسی قوتابخانە مامناوەنجی بوو لەوەی پێی دەڵێن

Common Sense هەستیار و زیرەك و نیگا بەرین بوو. هۆشی بە ڕامیاریی ناوەوە و دەرەوە و نێو میللەتان دەشکا. زۆر بە ئاسایی و ڕاشکاوی و ئاسانی دەیزانی فەرقی نێوان سیاسەتی ڕووکەشەی دەوڵەتێك لەگەڵ سیاسەتی ڕاستەقینەیدا چەند گەورەیە. هەروەك بڕوای نەبوو بەو شتانەی لە شێوەی پڕوپاگەندەدا بە دنیادا بڵاو دەکرێنەوە هەروەهاش لە شێوەی بەدیهییەدا دەیزانی هیچ دەوڵەتێك ناتوانێ لە قسە خۆشە سەرزارەکییەکانیدا ڕاست بکات. دەوڵەت نییە بتوانێ بەیەك لایی بەخشندە بێ، کە بەخشندە بوو زۆر ئاوا ئیفلاس دەکات. ئەوپەڕی ئینساف لە سیاسەتدا ئەوەیە لە مامڵەتدا فێڵ نەکرێت و پەیمانی درۆزن ئیمزا نەکرێ.

لە دەوڵەت وا زیێنە: برایەتی کە پێوەندییەکی نێوان دوو مرۆڤە و هیچ مافی میللەتانی تێدا زەدە نابێ ئەگەر برایەك لە براکەی بسەلمێنێ ئینجا دەبینین ئەم سەلماندنە وەزەحمەت دەکەوێ، خۆ ئەگەر وەزەحمەت بکەوێ و نەکەوێ هەر دەمێنێتەوە بڵێین ناشێ ئەرك بەلای یەکێکیاندا بکەوێ و ئەوی دیکەیان لە پەنا برایەتیدا لوقمەی چەورتر بخوات، برایەتیش بەخشندەیی دوولایی گەرەکە. کە ئەمە وەها بێ ئاوا دەبێ برایەتیی کورد و ئوستورالیا چۆن بێ؟ تا لەم بابەتە لێکدانەوە و بۆچوونانەدا کەوا بێگومان ئەویش لە وتووێژی دوولایی پەیدا بووە، میرزا گەیشتبوو بەو قەناعەتە ناشێ چ میللەتێك بەربەبار و بێ سەنەد و سبووت و پەیمان و قەول و بڕیە گلەیی لە میللەتێکی دیکە بکات لەسەر کەمتەرخەمییەکی بەرانبەر خۆی لێی ببینێت. گلەیی لە پەیمانشکێنی دەکرێ نەك لە نەبوونی سەخاوەت. لە بیرمە دەیگوت، سولەیمانی کەیفی هات کە قەزای ڕانیەی خرایە سەرێ هەولێریش پێی ناخۆش بوو لێی بچڕابەوە. خۆ نە سولەیمانی قازانجێکی گەورەی دەست کەوت نە هەولێریش زەرەرێکی لێ کەوت ڕانیەش بە هەر لایەکدا بکەوێ دەچێتە باوەشی دایکی خۆی ئیتر بۆچی سەیرم بێتەوە لەوەی ڕووسیا و چین لەسەر سنووری لە یەکدی سوور هەڵگەڕێن خۆ هێندەی هەولێر و سولەیمانی خزم نین؟ سەیر لەوەدایە خەڵق لە ڕێی ئەزەرییەوە بەتەما بێت دوو وڵات هێندەی دوو هەرێمی یەك وڵات لەگەڵ یەکدیدا بێ فەرق یان بێ فەرقتر بن. هاووڵاتییەتیی سولەیمانی و هەولێر و هاوباوەڕیی ڕووسیا و چینیش لە جغزی واقیعی مرۆڤایەتیدا، کەوا نە فریشتە و پەرییە و نە کۆمپیوتەر و تەرمۆمەتریشە خۆ دەرنەدەخێت. لە کەس داوا ناکرێ پتر لە خەڵق خۆی لە بیر بکات.

لە میرزام بەدی دەکرد قسە و بیروڕای ژیرانەی هەڵدەگرتەوە تەنانەت لە نیزاعە و

چاپەمەنیشدا گوڵبژێری دەکردن. بە نموونە، جارێکیان بێ ئەوەی بزانم لێم سەیاندە لەبارەی عەبدولکەریم قاسمەوە شتێکم دەربڕی، عەبدولکەریم دوای کردنەوەی دەروازەی ئازادی بۆ هەموو لایەنێك، پاش بەینێك کەوتە سەر سیاسەتی لێ کەمکردنەوە و فلان بگرە و فلان بەرمەدە. بە نیازی لە قاڵبدانی خەڵقەکە بەو جۆرەی کە عەبدولکەریم خۆی بە چاکی دەزانێ. من گوتم، هەروەك کە بەرخت گروو جارێکی دیکە لەشەکەت بۆ ناچێتەوە ناو پێستەکەی هەروەهاش میللەتی عێراق، تازە بە کەس ناکرێ بیخاتەوە قەپێلکێکی وەکو پێش چواردەی تەمووز. دوو سێ حەفتە تێ پەڕی لە ڕووداوێکی ئەو ڕۆژگارەدا میرزا گوتی.

قسەکەی تۆیە خەڵك ناچێتەوە ناو پێستی جارانی.

ناوناوە کە پیاوە دەسەڵاتدارەکانی ۹۵۹، ۹٦۰ لە وتوویژیاندا ورێنەی منداڵانەیان دەکرد و لە زۆر لاوە چەپڵەی ئافەرینیان بۆ لێ دەدرا میرزا لەبەر خۆیەوە تێی دەسریواند و قسەیەکی مزری ڕاماڵ دەکردنێ بەڵام نەیدەهێشت خوێنگەرمەکانی شۆڕش تێی بگەن. سیاسەت بە لای میرزاوە نەبووبوو بە دین، دروشمەکانیشی لێ نەبوونە پەڕۆی سەر چاك و پیران. بڕوای بە کوردایەتیی بێ کەلەبەر و کەموکورتی بوو بەڵام ئەو هەنگاوەی بە ناوی کوردایەتی بۆ کوردایەتی لە واقیع و ئیمکان دەرنەچوو بە خراپی دادەنا.

میرزا بوو بە ئەندامی پارتی دیموکراتی کورد بەڵام نازانم لە کەیەوە. هەم بە پێی تەبیاتە هێمنەکەی خۆی و هەم لەبەر وەزیفەکەی، جگە لە لەمپەری تەمەن، نەیدەتوانی ئەندامەتیی هوتاف کێشان و دروشم هەڵگرتن و نەشرە بڵاوکردنەوە بەڕێوە ببات. ئەو (وا بزانم) لە ساڵی (۱۹۳۷)ەوە بوو بە خاوەن خێزان و هەڵگری ئەرکی ماڵ و منداڵ. ژنێکی دوای بەرهەمهێنانی کوڕ و کچێك جوانەمەرگ بوو، ژنی دووەمی پەیتا پەیتا ساوالەی بۆ دەخستنە ناو بێشکەوە. گرانبوونی نرخی کەرستەی گوزەرانیش دوای جەنگ قورسایی زیاتری خستە سەر بودجەی مانگانەکەی کە بە حاڵ لە چەند ساڵێکدا نیوە هەنگاوێکی کورتی بەرەوپێش هەڵدێنا. لە باری وەهادا میرزا دەیتوانی لە سنووری ماڵی خۆی و دایەرەکەی خزمەتی ئامانجەکانی پارتی بکات. تا لەم مەیدانەدا، بێ تەقە و هەرا، هەر جانفیداییەکی لە دەست مرۆیەکی وەکو ئەو هاتبێ کردوویەتی. ساڵانی ساڵ ئەشرەی نهێنیی پارتی لە ماڵی ئەو دەردەچوو. بەهێنێکی بەسەودا ماڵی لە کەرکووك بوو، کەرکووکیش لە چاو شارەکانی دیکە پتر جێی

مەترسی بوو بۆ چالاکی دژ بە حکوومەت. لە دەمی دەسەڵاتی شەریکەی نەوتی ئینگلیز چاوساغ و خەبەردەر و هەست ڕاگر و ئیخبارییە ساز لەو شارە تێکیان دەهاویشت. زۆربەی موتەهەمی سیاسیی کوردەواری لە عورفیی کەرکووک موحاکەمە دەکران. دوای ڕاپەڕینی (وثبە) و ئاشکرابوونی خەباتگێڕەکان خەتەری ئاشکرابوون و تێوەگلان خەستتر بوو لە جاران. میرزاش لە نزیکەوە برادەری هەموو ئەندامە ناسراوەکانی قیادەی پارتی بوو، لە زۆر هەلکەوتدا بۆ سەر داوەت و دانیشتنی شەوانەی نادی لەگەڵیاندا کۆدەبووەوە و ترسی گیران و ئیخبارییەی بەوەدا لە خۆی دەتەکاندەوە کە لە ڕواڵەتی وەزیفە بەجێهێنان و ژیان بردنەسەردا باباپەکی بێلایەنی قسەخۆشی ئیکسووکی بێ هەڵپە بوو. ئەوەندە لە وەزیفەکەی شارەزا بوو حاکمەکان موحتاجی بوون.

ئەم وەزیفەیەی کە هەمیشە لەگەڵ کاربەدەستاندا کۆی دەکردەوە و لە ڕێی دەعوای سیاسییەوە شارەزای مەئموورەکانی تەحقیقاتی جینائی و خزمەتی نهێنیی دەکرد و زۆر خەبەری شرایەوەی پێوە دەزانی، تا ئەم وەزیفەیە هەروەک بۆی بووبووە قەڵغانی سەلامەتی، دەربوونەیەکیش بوو سرکە و کورکەی حکوومەتی لێوە دەزانی و حیزبی پێ خەبەردار دەکردەوە تۆ بڵێی چەند جاران ئەمری گرتنی خەباتگێڕێک لە ڕێی مەحکەمەوە بە میرزا گەیشتووە و لەوێشەوە بە حیزب و لە حیزبیشەوە بەو خەباتگێڕە بەر لەوەی پۆلیس کەوتبێتە خۆی بۆ گرتنی کابرا؟

لەم مەیدانەی ئاگادارکردنەوەی حیزب بە خەبەراتی دەوڵەت خۆم ئاگاداری گەلێک چالاکیی میرزام، یەک لەوان ئەوە بوو کە لە هەڵبژاردنەکانی ٩٥٣ و ٩٥٤ میرزا کاتبی دائیرەی کۆیە بوو. بە ڕێکەوت هەتی تەلەفۆنی کاربەدەستانی کۆیێ لە ڕۆژهاوڕۆژی شوورەی بانی ئەو خانووەوە تێ دەپەڕی کە میرزا تێیدا کرێگرتە بوو. شەوانە، بە ئەسپایی تەلی دەهاویشتە سەر ئەو هەتانە و گوێی لە قسە و موخابەرەی ناوەوە و دەرەوەی حکوومەتی کۆیێ دەبوو هەتا خەو لە حکوومەت دەکەوت. چی لەو گوێگرتنانەدا بیزانییایە بە دەور و تەسلیم دەیگەیاندە پارتی. کە خۆم نوێنەری پارتی بووم لەو هەڵبژاردنانەدا میرزا ڕۆژانە دەیدیتم و ڕوونی دەکردمەوە وەی کاشکی ئەو دەمە جیهازی تۆمارکردن هەبایە و ئەو موخابەرانەی بۆ دوارۆژ بە نموونەی جۆری بیرکردنەوەی حکوومەتی ئەو ڕۆژگارە بەجێ هێشتبایە.

میرزا بەدرێژایی سالانی ئەندامەتیی لە پارتی سەربازێکی ئەناسراوی زیندە چالاک

و ژیر و دڵسۆزی کوردایەتی بوو، بە بەهەشتمیی نەك بەمرە.

لە نوکتەبازی و سوحبەتچییەتیدا میرزا گرەوی لێ نەدەبردرایەوە. کە نەشرەی پارتی لە ماڵی ئەو دەردەچوو خێزانەکەی دووەمی (نافرمتێکی دڵ لەخۆبووردووی هەولێری بوو) هەستی دەکرد ئەم کارە گەپ و گاڵتە نییە. میرزا دەیگێڕایەوە کە خێزانەکەی دڵخۆش دەکرد بەوەدا بەهێر لە سایەی ئەو مەکینۆکەی چاپ خشڵی زێڕ و جلکی ئاوریشم و ئاقمی ناو ماڵی هەرە نایابی بۆ دەکڕێ. هەر سەبرێکم لێ بگرە! خێزانەکەی هەرچەند بێ ئەو بەرتیلە مەوهوومەش رازی بووە بە چارەنووس ئەمما بێگومان خەیاڵی خۆشکەڵەی بەدڵدا تێپەڕاندووە.

میرزا لەگەڵ ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی و مەکتەبی سیاسی و شەخسیاتە بەرچاوەکانی پارتیدا نەك هەر بە پێوەندیی حیزبایەتییەوە بگرە بە ڕۆحی گەش و قسەی خۆش و مەجلیس ئارایی و تەبیات لەباری هەمیشە دڵخوازی ئەو کەسانە بوو. خواخوایان بوو هەلی دانیشتن رێك بکەوێت و میرزا تێیدا بەربێتە قسە شیرین و خۆشەکانی. ئەگەر ڕێ هەبایە بۆ گێڕانەوەی ئەو نوکتە سیاسییانەی لەو دانیشتنانەدا بە زمانی میرزادا دەهات دەتزانی چ جۆرە مەجلیسی شەنگ و دڵگیش و خۆشی بەخش بوو، مەجلیسێکی میرزا تێیدا دەکرایەوە هیچ پەنا و پەسیوێکی مەفهوومە سیاسییەکانی بەر لە شۆڕشی تەمووز و دواتر کە لە کردەوەدا خەباتگێڕەکانی بەگژ یەکدیدا دەهێنا لە میرزاوە نوکتەی تێ نەگیرا بێ.

بە درێژایی ساڵانی ئەندامەتیی لە پارتی، میرزا ڕای خۆی دەربڕیوە و چی بە هەڵەی زانیبێت گوتوومەتی هەڵەیە بەڵام هەرگیز جوداوازیی بیروڕای نەکردووەتە هۆی کزبوونەوەی پێوەندیی خۆی بەحیزب یان بە ئەندامەکانی. چونکە شوێنیشی لە حیزب ئەوە نەبوو لە جێبەجێکردنی بڕیارەکانیدا ناچاری هاتوچۆ و جموجووڵ بێت رەخنەکانی لە سنووری (بیروڕا)دا دەبوونە موحالەفە نەك لە شێوەی سەرپێچیدا. ئەندامەکانی حیزبیش لە ڕەخنەکانی زیز نەدەبوون رەفتاریشیان لەگەڵیدا هەرگیز لە چفزی خۆشەویستی و ڕێز دەرنەدەچوو. لەلایەن پاداشیشەوە میرزا نەك هەر ئەرك هەڵگرێکی بێ مزە بوو بەڵکو تا ئەوەندەی بشێ لە ناسۆیشەوە موژدەی مزە بۆ کوردپەروەرێکی وەکو ئەو تارمایی بداتەوە بەك پنۆکی تارمایی لە کەسەوە دیار نەبوو. پاداشی میرزا لە کوردایەتیدا بەهێی ئەو بارەی کوردی تێدا بوو وەکو بەهەشتی دوای مەرگ بوو کە لە ژیاندا هەر داوای نوێژ و تاعەت لە ئیمانداران دەکات. تۆ واز لە

پاداشتی مادی بهێنێنە لەلایەن ئەو نازەی کە ناو دەرکردن بە کوردایەتییەوە خەباتگێری بێ دەناسرایەوە لەوێشدا میرزا پشکی نەبوو چونکە خزمەتەکانی نە بەبلاوی دەزاندران نە لەوانەش بوون بەچاو بدیترێن. کە دیترابایە یان بیسترابایە دەشرەی پارتی لە مالی ئەو چاپ دەکرێ بەندیخانە و پرسیبوون دەبوون بە پاداشی..

ئەم راستییە زێدە گرنگە بێ فێلە پڕ مەترسییە لە خەباتی میرزادا کەوا دوای مردنیشی نەبوو بە فاتیحەی سیاسی لە موناسەبەیەکدا بۆ گیانی بەرێ بکرێ، بە قەرز مایەوە لە زیممەتی شوێنەواری کوردایەتی هەرچەند لە ناست چارەنووسدا قەرزێکی بچووکیش بێ مرۆی دیکە هەن لە غەیری مەیدانی کوردایەتیدا گیانبازییان کرد و بەسەر چوون. لەوانیشدا هی وەها هەیە بێ سەروشوون مایەوە بەلام قەرزەکەی بەسەر شانی کوردایەتییەوە نییە. تۆ نایەیت شەهیدەکانی غەزای قارس و بایەزیدی بەر لە سەدەیەك کە بە ناوی ئایینەوە خزمەتی پێچکەی تەختی سولتانی عوسمانلییان دەکرد بە شەهیدی کوردایەتی لە قەلەم بدەیت، تەنانەت لە رشتەی ژیانی شۆرشگێرێکی وەکو شێخ مەحموودا بەشداریکردنەکەی لە شەری عوسمانلییەکان دژی ئینگلیز بە درێژایی سالانی جەنگی یەکەم ناخەیتەوە سەر خەباتەکەی بۆ کورد. ئەگەر لەو بەشداریکردنەدا مەرجێکی مافی کوردانی بەسەر عوسمانلییاندا سەپاندبایە حیسابەکە بەلای کوردایەتیدا دەداتەوە رەنگە دیندارێکی ئیمان مەحکەم بە عەیارەی خۆی شەری دژ بە ئینگلیز لە ژێر ئالای عوسمانلییاندا بەولای کوردایەتیشەوە ببات بەلام دیسان راستییەکە لە جێی خۆیدا دەمێنێتەوە کە کوردایەتیی تێدا نییە. مەسەلەکە پتر روون دەبێتەوە بەوەدا کە دەزانین دینداری ئەوتۆیی خەباتی کوردایەتیشی دژی پاشای ئیسلام بە نارەوا دادەنا. ئەدی نالێن مەلای خەتێ فەتوای ئەوتۆیی دژی پاشای رەواندز دەرکرد؟

ئەمە بۆ روونکردنەوە دەلێم دەنا من لەو باوەرەدام فەتوای مەلای خەتێ بەنیازی چەپاردانی بەرەی کورد لە تەفروتوونبوون بە رەزامەندیی پاشا بوو (لە بەرگێکی کتێبی حاجی قادری کۆیی ئەم مەسەلەیەم بەپێی قەناعەتی خۆم روون کردووەتەوە).

هەموو بیروباوەرێکی راست و چەوتی ئەم جیهانە خەتێکی بە دەوری خۆیدا کێشاوە لێبەرچوونی بەدەرچوون لە باوەرەکە حیساب دەکات. کوردایەتیش دەبێ هەر وەها بێ و خەتێ دەوری خۆی تۆخ رابکێشێ دەنا لە هەموو تێك هەلقرژانێکی لەگەل باوەری دیکەدا بە عەیارەی ئەو باوەرە.کوردایەتییە کە تاوانبار دەردەچێت، مەسەلەکەشی

هێنده ڕوونه نەبوو له خۆوە بەلای کورد و ناکوردەوە دیار بێ. میرزای حاجی کەریمی ئاسنگر وەکو مێروولەیەکی بێ ناوونیشانی مێرووستانی کوردایەتی دانەکێشیی له ناو ئەو خەته ڕانەکێشراوەدا دەکرد. ساڵم هەقه یەك کەرته گەنم یان جۆ یان پووشکەی ئەکێشا بۆ عەبری کوردایەتی. ئەشەدوبیللا لەو کەرته دانەوێڵانەش یەك تۆسقاڵ نارد ئەچووه هەناویەوه.

من سەیرم لەوە نایەتەوە که میرزا هەرگیز ڕێبازی خۆی نەگۆڕی. سەیرم لەوەش نایەتەوە که بێ ئومێدی سوود کوردایەتیی دەکرد. سەیرم لەوەش نایەتەوە که مزەی ئەرکی خۆی بەلاوە نابوو. سەیرم لەوەش نایەتەوە کەوا بێ مزه و بێ ئومێد خەباتی پڕ خەتەری دەکرد، سەیرم له تاکه یەك خەسڵەتی دێتەوە کەوا ڕەنگه سەرنجی کەس ڕانەکێشێ. سەیرم لەوە دێتەوە، چۆن توانی بێ وچان و بێ لێ کەمکردنەوە – بێ ئومێد، بێ سوود، بێ ناو – له شەقامه ڕێگەکەی خۆی بەردەوام بێت و هەناسەسواریی پێوە دیار نەبێت و خۆ بەرەنجەرۆ دانەنێت و پەلپ و بەهانان نەهێنێتەوە خۆی بێ بدزێتەوە له ئەرك و ڕەفتار و کرداری نەگۆڕێت چ له کوردایەتی بێ چ له وەزیفه چ له بواری کۆمەلایەتی. له هەستیارترینی هەنگامەی دڵگەرمی و تەزرۆیی و گەشبینی و (قەرسیل له چۆکان) ئەو مرۆیه هەمان واقیعناسه بێ هەڵپه بێ تەکلیفه خزمەتگوزاره بێ ناوەکه بوو که له کەرکووك و شوێنی دیکەدا ماڵەکەی کردبوو بەچاپخانەی حیزب. چەندین جار گوتوومه بەردەوامی لەسەر فەرمان و پێداویستی ئەدەبی که بەرزەوەند و گوزەرانی پێوه بەند نییه ئەستەمترین کارێکه مرۆڤ به خۆیەوه بگرێ. نایەتی (فاستقم کما أمرت) به ڕواڵەت بێ تەکلیفه کەچی هیچ تەکلیفێکی گەورە و گچکه و کوشندەش نییه بەر مەفهوومی نەکەوێ. نافەرین بۆ باباپەك بەناوی دیوەخانه کونه بۆڤرێك دەکاتەوه و هەتا مردن خۆی پێوه دەلکێنێ بامەسرەفەکەشی ئەوە بێ که یەك جگەرە به مێوان بدات. بەردەوامبوون لەسەر ڕارەوێکی قەراردادەی بێ پێچ و پەنا زەحمەتتره لەو ئەرکەی تێیدایه. تۆ وەرە ئەرکی ساڵێك له خزمەتی دیوەخانەم به دوو حەفته له کۆڵ بکەوە و ماڵت سەد جار ناوابێ. میرزا ئەو بەردەوامه بوو که من سەیرم پێی دێت: بەردەوامبوون له شتێکدا چ سوودێکت بێ نەگەیەنێ.

له وەزیفه ئەختێك هەڵکشا تا بوو به معاون تەسوییه ئەمما ئەگەر لەوانەیەبایه خۆره پێش دەیەخن ئەوەنده لێزان و مەعلانی کاری وەزیفه بوو هەموو ماوەیەکی مومکینی دەبری. که خۆرەپێشکەر نەبوو یارمەتیشی له کەس داوانه کرد پلەیەکی بەرەژوور

ببات. ئەم دوورییەی لە هەڵمەتەکاسەبی بەلایەکدا، تەواوکەری ئەم خەسڵەتەی بە نەرکتر بوو لە پشتگوێخستنی بەرەوپێشچوونی بە منەت. هەتا منداڵی هەراش دەبوون و گوزەرانی زەحمەتتر دەبوو لە بودجەی مەسرەفی کەم دەکردەوە تاکو داهاتی کەم بەری مەسرەفی فراژیبووی بکات. بەر لە هەموو شتێك خەرجی خۆی داشکاند، وازی لە جگەرە هێنا.. چوونە نادیی کەم کردەوە هەتا وازی لەویش هێنا. سەرت نەپەشێنم وەهـای لـێ هـات ئـەو جـاروبـارەی داوەتـی یـەك دوو بـرادەری تـێدا دەکرد ئـەویشی پێچایەوە کە منداڵەکانی بە دامەزران و شووکردن لێی دەبوونەوە بەرەژوورچوونی ڕێکاری گوزەران و نرخی کەرەستەی خۆراك و پۆشاك فەرقەکەی تێ دەبرد. دەلنی چەر کردنەوە لە نەخواردن و مەسرەف کەمکردنەوە هەتا ناچاری بەرتیل و قەرز و دەست پانکردنەوە نەبێ.

میرزا دەیتوانی بە بەرتیل دەوڵەمەند بێ، برادەری ئەرتۆشی هەبوون حەزیان دەکرد پارەتیبان لێ قبووڵ بکات یەکێك لەوان نازداری هەموو لایەك، زەدەی مەرگی ناکات ئـەحـمـەدی حـەمـەدەمـینـاغـای دزەیی، بەڵام میرزا لـە منـداڵیـیەوە هـەتـا مردن ئـەو دەزنوێژەی (لە کەس وەرنەگرتن)ی ڕاگرت لەگەڵ مندا کە مێندە برادەر و لە یەکدی نزیك بووین هەمان خۆگرتوو بوو کە هەبوو. ڕۆژەك لە ڕۆژان ڕووی تەکلیفی لێ نەنام. نەك هی پارە کە منیش نەمبوو، بگرە لە هیچ تەگەرەیەکی کە لە وەزیفەدا هاتبێتە پێشی (لـەو جـارە بـەولاوە کـە سفـارشنـامـەم لـە مـەلا ئـەفـەنـدی بـۆ وەرگـرت، ئـەویش هـی بەرەوپێشچوون نـەبوو، لـەسەر خۆکردنەوە بوو). لەم مـەیدانـەدا سێ هـەڵکـەوتـی لێ دەگێڕمەوە کە خۆم تێیاندا شایەدم و بەر تەجرەبەی خۆم دەکەوێ:

یەکیان ئەوە بوو کە لە هاوینی ١٩٦١ میرزا لەگەڵ خۆپارێزیشی گیرا و دوور خرایەوە بۆ (رمادی). خواوڕاستان دوورخرانەوەی لەو ماوەیەدا بوو کە عەبدولکەریم قـاسم لـەلای خـۆیـەوە بنیـاتـی دۆستـایـەتیی لـەگـەڵمـدا دانـا. میرزا کەم و زۆر داوای پارمەتیی لێ نەکردم، لە خۆمەوە خوایشتم لە حاکم عەسکەریی عام کرد کە میرزا بۆ ماڵ و وەزیفەکەی بگێڕێتەوە.

تەرەدەست میرزای بەردا.. لە نۆتێل هاتە لام بۆمی گێڕایەوە کە چەندی پێ خۆش بوو لە وتووێژدا حاکم عەسکەری پێی گوتبوو فلان پاکانەی بۆ کردی، تومەز کابرایەکی سەر بە عەبدولکەریم وەهای ڕانواندبوو خۆی یارمەتیی داوە لە بەربوونی. میرزا گوتی: ڕازی بووم بەدوورخرانەوەم هەر هێندە قەرزداری ئەو کابرایە نەبم.

پاکانەکەی من بۆ میرزا ئەوە بوو کە لە وەڵامی تەکلیفدا لیوا عەبدی گوتی (میرزا ئەندامی پارتییە) منیش بێ کزمەکردن پێم گوتەوە، لە پارتی بێت و نەبێت پەکێکی وەکو میرزای واقیعناسی لەسەرەخۆ هی ئەوەیە حکومەت ئاواتەخواز بێ ئەندامی هەموو حیزبەکان وێنەیەکی ئەو بن. ئەم قسەیەم پەکسەر چووە دڵییەوە. کە لە رەمادییەوە گێڕایەوە بۆ بەغدا، زۆری رێز لێ نابوو کۆڵێکیش عوزرخوازیی لێ کردبوو. دواتر لای منیش مەدحی هۆش و زیرەکی و هێمنیی میرزای کرد.

تەجرەبەی دووەم ئەوە بوو کە لە دەمی وەزیریەدا میرزا بە هیچ جۆرێك تکا و خوایشتی بۆ خۆی نەکرد بەڵام بۆ گەنجێکی کە لە ساڵانی ٩٥٩ و ٩٦٠دا بزۆز و بێ عار بوو هاتە لام و ڕووی تەکلیفی لێ نام و گوتی: فڵانە کەس فەسڵ کراوە لە دایەرەی ئەمنی مەعامەلەی گێڕانەوەی بۆ وەزیفەکەی ناڕوێنن زۆریش دەستکورتە چەندێکی بشڵێی شەرم دەکا بێتە لات منی بە وەکالەت ناردووە بۆ عوزرخوازیش. ئەو گەنجە بەزوویی گەڕایەوە سەر وەزیفەکە. بەر لە دوو ساڵێك مەرگ گلاندی.

تەجرەبەی سێیەم ئەوە بوو کە لە (مجلس الخدمة) ئەندام بووم میرزا بۆ تەرفیع لە ٧٠ - ١٠٠ هاتە دیدەنیی مەجلیس. نە پێشتر داوای کرد پارمەتیی بدەم بۆ تەرشیحکردنی لەلایەن دایەرەکەیەوە و نە لە دیدەنیشدا هانای هێنامە بەر. بە لێهاتوویی خۆی مەجلیسی منەتبار کرد کە مەئمووری ئەوتۆیی بەرێزەوە وەرگرێ. من لەم تەجرەبانەدا ج نیازێکی خۆهەڵدانەوەم نییە کە دەزانم نازوفیزی خۆهەڵدانەوە و پەرپوباڵ فشکردن لە مرۆڤێك ناوەشێتەوە خۆ بە مرۆ بزانێ. من کە شایەد بۆ پیاوەتیی کەسێك پەیدا بکەم خۆم بەشایەد پتر جێی متمانەی خۆمم، ئەوەی بەشایەدیشی دەهێنمەوە بنیادەمێکە وەکو خۆم دەبێ پاکانەش بۆ قسەکانی بکەم.

گوتار بەبەرییەوە نییە هەموو لایەنێکی کەسایەتیی مرۆی باسکراو بگرێتەوە دەنا وەهام لێ خۆش دێت ج بە نووسینی خۆم و ج بە هی کەسێکی دیکە بێ سەرلەبەری بابەتی نووسین بەسەح بکاتەوە تا ئەگەر باسی شاعیرێکم خوێندەوە شارەزام بکات بەو کەسە وەك ئادەمییە نەك تەنها وەك شاعیر. خۆ ئەو کابرایە ساڵی دوازدە مانگ، شەو و ڕۆژ ٢٤ سەعات، هەر شیعر نالێ، کێ دەڵێ شیعرەکانی تەرجومانی ویژدانییەتی؟ هەڵسوکەوتی ژیانی تێم دەگەیەنێ چەند لە ڕەنگی شیعرەکانی ساختە و چەندی دروستە. دەزانم دەبێ بایەخی زۆر بە شیعرەکانی بدرێت بەڵام رۆبۆت و کۆتەڵی بێلایەن شیعر نالێن بۆیەیە دەبێ (شاعیر - مرۆ) بناسم نەك مەکینەی

کۆککراوی ئەدەب و سیاسەت. میرزا و غەیری میرزاش دەبێ لە سنووری دەسەڵاتدا بەو شێوەیە بناسرێت تا هەر نەبێ پرسەکی گەورەی لەسەر هەڵستێ (پرسەك: علامة استفهام). تۆ کە فیلمت دەرهێنا لەسەر شاعیر و نووسەر و هونەرکار و سیاسی وەیا بۆرمەپیاوی کورد خۆ نایەیت کامێرا بەسەر تاکە داوی ئەو سەفەتەی ڕاگریت، بەڵام هەتا ئێستا ئەو نووسینانەی نووسەرەکانی کورد کە مرۆی کوردیان بە خەڵق ناساندبێ لێیان هەڵناستێ بابی فیلمێکی دە دەقیقەیی چەندوچۆنی مرۆیەتییان ڕەنگرێژ بکەن. ئەمانە ڕاستیی ئەوتۆن دەمەتەقە هەڵناگرن بەڵام لەلایەکی دیکەشەوە دەرفەتی بەسەر ڕاگەیشتنی سەرلەبەری بابەت لەبەر نووسەری کورددا ئەو فرەوانە نییە بتوانێ زات بکات قەڵەم و کاغەز و چاپەمەنی و مەسرەف و کات و ڕەنج خەرج بکات لە نەخشەکێشانی ئەو لایەنە شەخسییانەی کە بە ڕواڵەت پێوەندیی بەتەنهان لەگەڵ چارەنووس و دەردە کوشندەکانی کۆمەڵدا نییە. ئەمە ڕاستە و زۆریش تاڵە بەڵام خۆ ئەگەر ناو نەبوو دەبێ (تیەم) بکەین. لەسەرێکی دیکەشەوە ئەوەی پێی دەڵێین شێکردنەوەی مادی فەرمانێکی ناچاریی بەملدا بڕیوین کە دەبێ ڕەفتاری (کەس) لەگەڵ داخوازیی دەوروبەریدا بگونجێنین، دەوروبەریش تەنها کاریگەرە گشتییەکان ناگرێتەوە دەنا دەبوو زۆربەی خەڵق وەکو یەکدی ڕەفتار بکەن. لە دەوروبەردا کاریگەریی تایبەت بە (کەس) شەقڵی دیارتر دەبێ پێوەی چونکە مرۆ بەخۆی و بەسەرلەبەری پێکهێنەرەکانی مادی و مەعنەویی خۆیەوە تەفاعول لەگەڵ دەوروبەری فرەواندا دەکات نیتر یا سەر دەنێ بەملکەچی یان یاغیگەری یان پەکێك لە پلە بێ ئەژمارەکانی نێوان ئەو دوو سەرپەڕە لە حاڵەتی میرزادا بابی ئەمچە پێویست دەوروبەری، لەویش پێویستتر، تەبیات و ڕەفتاری سروشتکردی باس کراوە لە ناچاریشەوە بەومندە ڕازیم چونکە ڕێگام نییە هەموو شتێك دەربڕم، دەرفەتیش لە گۆڤاردا چەنگ ناکەوێ بۆ ئەوەی هەموو مومکینیش بگرێتەوە. ئێستا ماوە بڵێم لە میرزادا خەسڵەتی دیکەی بەرچاو دووان بوون:

یەکیان ئەوە بوو تا ڕادەی بەزەبوونەوە ڕقی لە تاکەپەرستی بوو. ئەگەر قسە سیاسییەکانی گرد بکرێنەوە بەشێکی بەهێزی ڕەخنەگرتن و عەیب دۆزینەوە و درۆ بەسەر گرتنەوە بوو لەو کەڵەمێردانەی ناویان بەتەقدیسەوە دەهات.

لە زۆر باردا ئەوانەی بە دوژمنی میللەتەکەیان دادەنا. نابێ لە بیر بکەین خەڵق تێکڕا نازان لە عەیبدارکردنی سەرۆکی باوەڕ پێکراوی غەیری خۆیان کەچی کوڕنوو

دەبەن بۆ ئەوەی خۆیان کە بەلای غەیرەوە عەیبدارە هەرچی میرزا بوو لە ئاست هەموو باوەڕێك و باوەڕ پێکراوێك بیروڕای خۆی هەبوو. کورتەی قسە ئەوەیە میرزا تاکئەپەرستێك بوو تاکی نەبێ.

خەسڵەتی دیکەی کە ئەویش سیبەرێکی یەکەمیانە ئەوە بوو خۆی بە گچکەی کەس نەدەزانی. هەرچەند ڕازی بوو بە پایەی خۆی لە کۆمەلایەتی، بەڵکو ڕەنگە بەهۆی ئەو ڕازیبوونەیەوە بووبێ کە ژوورچوونی بە مایەی شانازی نەدەزانی، بەرەویژ وەستانی خۆی و هی وەك خۆیشی بە مایەی کەمایەتی نەدەزانی. هەتا بڵێی لەنگەربەستنی ولقیع لەسەر ئەو بارەی کە ئەوی تێدا بەرمۆرە بێ تەزاندن و دارووشاندن بەسەر هەستیدا دەهات. نامەوێ بڵێم میرزا بەتەما بوو یان دەیەویست ئەو لەنگەرە هەر وەها بەردەوام بێ و نەگۆڕێ، نەخێر بەلەنگەرێکی بەدی دادەنا بەلام نەویستنی ئەو لەنگەرە نەیدەخستە سەر هەڵپەی بێ جێ و پەلەی بێ سەروبەر. تا ئەو ڕۆژەی باری کۆمەلایەتی بە چاکتردا دەگۆڕێ میرزا لە پایەی خۆیدا چەسپاو بوو، کە یەکێکی لە خۆی بەرەژوورتری پێدا ڕابووردبایە بەرزەیێ بۆی بلند نەدەبوو مەگەر لە دڵدا بەموحتەرەمی زانیبێ. لێرەشدا نامەوێ بڵێم میرزا شەڕی بەدنیا دەفرۆشت. حورمەتی ئەو حاکمە دادپرسەی دەگرت کە خۆی کاتب بوو لای بەلام بێ قانوونیی بۆ نەدەکرد و هەلەی بێ دەگوتەوە و لە حاڵەتی چوونە کەشفی لادێ داب و دەستووری خەلقەکەی تێ دەگەیاند جا ئەگەر قسەی نەبیستبایە لێی بێباك دەبوو.

کوردپەروەری بێ فێڵ بەلای میرزاوە چەندی بڵێی ڕێز لێگیراو بوو بەلام کوێرانە و دەروێشانە ڕێزی نەدەبەخشییەوە

هەرچەند لە سنووری قانووندا پێی بە خواری دانەدەنا ئەما ئەگەر بۆڕەیاوی هەژاری بەدەست قەرزەوە سەغڵەت دیتبایە وەها لە شکاتی تێوەگلاندن و پێوەکردندا هەتەری گیران و مەسئوولبوونی بۆ کابرا چاوەڕوان کردبایە تێی دەگەیاند چ بڵێت و بکات باشە بۆی. بیزانیبایە خەلق قسەکانی دەبەن لە بن لێوانەوە وەك یەکێکی قسە لەگەل خۆیدا بکات چی پێویست بوو بۆی دەدرکاند. کە لە یەکێکی وەکو منی تەقیە نەدەکرد بەڕوونی هەژارەکەی تێ دەگەیاند، لە زۆر باردا ئەرزوحاڵی گەلاڵە دەکرد کە مافی هەژارەکە بپارێزێت بەلام نەك بەخەتی خۆی. میرزاش و سەمەدی حاجی محەمەدی بەننا کە بە سەمەدی حاجی مەنجەل بێ قانوونی ڕۆیشتبایە. حسێن بازیانیش، خوا لەو و لەوانی دیکەش خۆش بێ، ئەو جۆرنەتەی لێ چاوەڕوان دەکرا.

چەند کاتێك هەبوون لە ناکامی پاکی و زانین و بێ ترسییانەوە حاکمەکان کۆمەیان لێ دەکردن.

میرزا هەروەك دەنگە خۆشەکەی بەکار نەهێنا دەسەڵاتی نووسینیشی لە بەر خۆی بردەوە. لەلایەکەوە وەزیفەی میری بۆ تەبیاتی ئەو شتێك نەبوو لەگەڵ نووسینی سەر بە سیاسەتی بەرەو کوردایەتی بگونجێت. لەلایەکی دیکەشەوە کە بوو بە مووەزەف جارێ شلك بوو مابووی لە رۆشنبیری و بەهرەی نووسەری دابمەزرێت، دواتریش کە وردەوردە هێزی قەڵەمی لە مەیدانی نووسینی رەسمی گەشەی کرد، چاپەمەنیی کوردی گەشەی نەکردبوو، لە پارێکیشدا نەبوو وەکو ئەوانەی لە چلەکاندا بە نووسەری کورد ناسران پێوەندیی بە جیهانی نووسین و بڵاوکردنەوەی کوردییەوە هەبێت. کە لە کەرکووکیش هەڵقەنا بەرەو کۆیێ و رانیە و قەڵادزە هەر بە کاتبی، بەجارێ لە هەرێمی نەفسووناوی (وشەنووسی) دوور کەوتەوە ئەگەر لە چلەکاندا بۆی رێك بکەوتایە ماوەیەك لە بەندیخانە بمێنێتەوە بایبی ئەوە بکات گەرانەوەی بۆ وەزیفە وەزحەمەت بکەوێ دەشیا رێگەی نووسین بگرێتە بەر و تێنشی بناسرێت هەر نەبێ لە دوو بابەت، هونەری (مۆسیقا و دەنگ) و سیاسەتی کوردبابەت. لە مۆسیقا چەند رۆژێکان پەنجەی لە عوود (یان کەمان) راهێنا و (رێ، می، فا..)یشی لەگەڵ مامۆستایەکیدا گوتەوە، هەر لەویشم ئەو زاراوە مۆسیقییانە بیست بەلام خێرا پشتی تێ کرد و بۆی نەچووەوە بەهەمەحاڵ وزەی هونەری و ئەدەبی لای میرزا، تا رادەیەك، بوونە قوربانیی تەبیاتی دوورەپارێزی و مەشرەبی هاکی و خۆهەڵنەدانەوە و ئەو جۆرە هەسڵەتانەی.

کە بە وردی سەرنج لە میرزا رادەگرم نموونەی مرۆیەکم بە بەر زەیندا تێ دەپەرێت کە بە کەڵکی ژیانی ئارام و کۆمەڵایەتیی بێ هەرای وەکو سوید و نەرویج دێت کە بەرهەم و تێری و رێکوپێکی بەهەڵق دەبەخشێت و تاکە یەك پاڵەوانی سیاسەت و قارەمانی بگرە بەرمەمەی بۆ نارسکێنێت. لە شوێنی وەها هێمندا پاڵەوان سەر بەرز بکاتەوە حەپسی دەکەن.

مەرگی میرزا

لە هاوینی ساڵی ١٩٧٨ ماوەی چەند مانگێکی حەسانەوەم لە (عمان) پایەتەختی ئوردون رابوارد. شەوێك بە عادەتی هەمیشەیی، لە ساڵۆنی ئوتێل، مێوانانی بە دەمودوو کۆمەڵ بووبووین قسەی پابەتمان دەکرد، لە سۆنگەی شتێکەوە گوتم، حەز لە

زۆری زیلی تەلەفۆن ناکەم، ئەم حەزنەکردنەشم شەرح دا... دوای ئەم قسەیەم تا کۆبوونەوەی سبەی شەومان، لە بەغداوە تەلەفۆنێك و لە لەندەنەوە دوو تەلەفۆنم بۆ کرا مەرگی پێنج خزم و دۆستمیان پێ ڕاگەیاندم، یەکێك لەوان مەرگی میرزا بوو لە لەندەنەوە پێم گەیشت. تەلەفۆنەکەی بەغدا جارێ خەبەری کۆیە و هەولێری نەبیستبوو. پێی ناوێ بڵێم لەخۆوە دیارە خەبەری ئەوتۆیی لە غەریبدا چ کارێك دەکاتە سەر کانیاوی هەست و سۆز لە دەروونداء لەو دەمەوە کە ئاشکرا بوو مەرگ شوێنەواری خەباتە هێمنە پڕ خەتەرە بێ ناو و شۆرەتەکەی میرزا کوێر دەکاتەوە بە دڵ بەرپاری قەرزێکی ئەدەبیی قورس بووم بەوەدا کەوا لە دەرفەت و بەهێی توانین تۆز و ڕێی فەرامۆشی لە وێنە ونەکەی بتەکێنم. بەم گوتارەش بەشێکی قەرزەکەم لەسەر لادەچێ چونکە کەسایەتیی میرزا مارپەتی بەمافی خۆی بگات لە جلوبەستن و تێرڕەنگی.

کاروان، ژمارە ٤٩، ١٩٨٦

مەرگی تاڵ و ژار! ئاوناوە شیرینیت..

بەدەم ڕۆژگارەوە، لە ژێر ئاسمانی شینا.. بەتەك گوڵ و بولبولی گوڵ و ویلدا، هەنگاوی شەکەتبووی هەزاران هەزار ساڵەی ئادەمی ئەخشی کەنەفتی و بەژارەی خۆی لە ڕێبازی سەخت و دڕکاویی ئەم «ئەرزە کۆنە هەوارە» وەك مۆرکی باپای گومان لێکراوی دەفتەری پۆلیسخانە چەسپ کردووە هەموو نیگایەکی سەرنجدەری بەرەو ڕابووردوو و لیستەی بێ بڕانەوەی ئاڵقە لە دوا ئاڵقەی شێوە زنجیرەی هەڵکەوتی دڕندە و ڕووداوی بڕندە و دیمەنی تاریك و مۆنی تابلۆی نەیار و نەساز دەخوێنێتەوە.. چەندێکی حەیاڵم گێڕابێت لە دۆزینەوەی موعادەلەیەکی ساختە کە تێیدا (س - نوێنەری خۆشی) زاڵ بێت بەسەر (د - نوێنەری ناخۆشی)دا هەمیشە کشاوەتەوە بەرەو ئەنجامی ناقۆڵای ناحەزی ئەوپەستراوی خەفەبوونی (نا) لە ژێر سەنگی (نا)دا هەر لەو وەختەوە کە بەر لە هەزاران ساڵ دیمەنێکی لێ بەدی دەکەین تا ئەم ڕۆژانەی بەدوا جەنگ لەسەر جەنگی بێ ناوەڕۆکدا خەریکین بەرامبەر پلووسکەی خوێنی دەیان هەزار مرۆی بێ تاوان بە پانایی ڕووی ئەم زەوییەی پەمەییدا چاو بزرکاو و حەپەساو دەبین.. من باپایێکم لەوانەی بەئاسانی و زوو بەزوو برژەبرژی برینیان داناکەوێت.. لەوانەم بەتەنیشت و پۆخی ماڵی خەفەتبارەوە مەحلەبی و لوقمەقازییان بۆ ئاوا ناکرێت..

نەك چونکە ڕەشبینی لە مندا بەزیادەوە هەستی ئایەتی (سلبی)ی خولقاندووە بە پێچەوانە، ئەوەندە بۆ ئایەتی (ایجابیة) هەستیارم و وەها شەیدای کامەرانی و خۆشی و بێ ئازاری و تەبایی و ڕەهاییم هەموو هۆیەکی ناپەسەندی ئاژاوە و دەم تێکنان و بەکتر ئازاردان وەها دەبوغزێنم سەد ئەوەندەی خۆی پێی ئانارام دەبم. بۆ جووجەڵەیەکی لە خۆڕایی بەساوایی بمرێت خەفەتی خۆی و ئەو هێلکە و مریشك و کەڵەشێرانەش دەخۆم کە ئەگەر جووجەڵەکە بوویایە مریشك لێی دەکەوتنەوە.

هەر ئەم تێڕوانینەم بۆ ترووسکەی خۆشی وەهای کرد ڕێکەوتی تێ هەڵئەنگووتنم لە یادنامەی دوور دۆستی کۆچکردووم شیرنایی لەو مەرگە تاڵە بگێڕێت کە دێت ئازیزێك لە کفنی دەبوون و بەسەرچووندا دەپێچێتەوە، سۆزێك لە دەروونندا دەگرێنێت گەلێك زامدارترە لەو سۆزەی بۆ ئازیزێکی ئاوارە و سەفەرکردوو دەگیرسێتەوە.

ناگەهان و بێ مەبەست، چەند کاغەزێکی لێ نووسراوی بەرەو زوورەوە قەدکراو، لە پڕ کەوتە بەرچاو و ناوبەستمەوە. دیمەنی زەرد هەڵگەڕاو و تۆزێکی لێی نیشتبوو پتر لە دە ساڵی گۆشەگیری و سەرنانەوەی ڕاگەیاند..

هەڵم گێڕایەوە بەرەو ڕوو! لە سەرووی هەوەڵ لاپەڕەی دەستووسم خوێندەوە:

دەسکەوتی خەبات

لە تەنیشتی دەستە چەپەوەی (هێمن)ی بێ نوختەی (ی)مکەی نووسراوە و خەتێکی بەژێردا کێشراوە.

گورج هێمن و ڕۆژەکەی ئاهەنگی پەڕە لادان لە ڕووی پەیکەری حاجی قادرم هاتەوە بیر کە هێمنیش شاکارێکی خۆی تێدا خوێندەوە. ئەو ڕۆژە ڕێکەوتی ۱۹۷۳/۱۱/۲۹ بوو. لە پەراوێزی لای دەستە چەپی پەڕی هەرە دوایندا هێمن ۱۹۷۳/۱۱/۲۶ی داناوە بە ڕۆژی لێبوونەوە لە نووسینی شاکارەکە. چاکم لە بیرە، چەند ڕۆژێکی بەر لە ئاهەنگەکە بەشێکی بەرچاو لە بەشدارەکانی ئاهەنگ گەیشتنە کۆیێ.. گرووپی هێمن و مەلا ڕەسووڵ و هەڤاڵە کوردە ئێرانییەکان لەوانە بوون.

لەو چەند ڕۆژانەدا، فرەکات پەکترمان دەدیت و زۆر جار لە ماڵی کاک مەجیدی ئامۆزام کە ئەوسا لە ناو شار بوو منیشی لێ دابەزی بووم، بەیەکەوە کۆ دەبووینەوە. لەو ۱۹۷۳/۱۱/۲٦ەوە دیارە هێمن بڕە شیعرەکەی لەو ڕۆژەدا هۆنیتەوە. ئەگەر بیرکولی فیلم لێ ئەکات لە هەوەڵەوە وەهام دەزانی کەوا لە شەوی پێش ڕۆژی ئاهەنگەکە هێمن هەڵبڕژا و دەروونی خۆی لەو ئاگرە شلە بورکانییە بەتاڵ کرد. ئەوەی ڕاستی بێت من خۆم بۆم ئەلوا تا شەوی پێش ئاهەنگەکە هیچ بنووسم.

خواوراستان لە شەوە درێژەکانی کۆتایی ساڵ بوو، بەبەرییەوە هەبوو خۆی لێ بکێشێتەوە. وا پێ دەچێ بەهەماڵی ئەوەی کە خۆم لەو شەوەدا دەروونم گوورا بە نووسینەکەم وەها لە مجێزم خۆش هاتیبێ کە هێمنیش وەکو من تا ئەو شەوە هەر پەنگاوی داهێنەوە. سەرەڕای ئەوەی کە نایەتە بیرم هێمن لەو ڕۆژانەدا گوتبێتی جارێ هیچی نووسیوە بەهەمەهەحاڵ وەک لە لاپەڕە ۲۱۷ی دیوانی (تاریک و ڕوون)دا دەردەکەوێت هێمن هەتا بەرەبەیانی ۱۹۷۳/۱۱/۲٦ خەریک بووە ڕەنگە ڕۆژی پێش ئەو بەرەبەیانەش گەیشتبێتە کۆیێ..

نوسخەی لای من کە بەخەتی هێمن نووسراوەتەوە لەوانەیە ئەوە بێ کە لە ئاهەنگدا

بەدەستییەوە بوو دەیخوێندەوە ئەگەر ڕاستی بۆ چوو بێتم، چ هۆی گومانیش لەوەدا هەڵناستێت، پێوەندیی زێدە دۆستایەتی و برایەتی وەهای لێ خۆش هێناوە نوسخەکە بە من ببەخشێت کە ئاگاری نووسینی هەوەڵ جاریێ دیارە وەیا هەر نەبێ نووسینەوەی هەوەڵ جار، چونکە لە چەندین جێگە ڕاستکردنەوە و گۆڕینی داڕشتن و وشە تێتر نجاندن بەرچاو دەکەوێت. لە نیوەی دووەمی دێڕە شیعری یەکەمی قەسیدەکە وشەیەك پەڕیوە کە گەڕامەوە بۆ ئەو دەقەی لە دیوانی (تاریك و ڕوون)دا بلاو بووەتەوە میسرەعەکە بێ کەم و کەسر ئەمە بوو:

نە شۆرەژن وریگەی دێ لەبەر بێر

لە دەستنووسی لای مندا وشەی (بەر) پەڕیوە لەمەدا بیر بۆ ئەوە دەچێت کە نوسخەکەی لای من لەسەر یەکێکی دیکە نووسرابێتەوە بەلام شوێنی دیکە هەن بە پێچەوانەوە ڕادەگەیەنێ، لە دێڕی دووەمی شیعرەکە وشەی (کیژ)ی لە بیر چووە، هاتووە خەتێکی بۆ هەڵکێشاوە و لە سەرووی دێرەکەی نووسیوە. لە دێڕی چوارەمیندا هەوەڵ جار نووسیویەتی، پەڕیوە سونبول و پێخوستە سوورگوڵ. ئینجا هاتووە وشەکانی بەقەڵەم سڕیوەتەوە لە سەرووی سونبول سوورگوڵی نووسیوە خەتێکیشی لە سوورگوڵەوە بۆ پەراوێزی کاغەزەکە ڕاکێشاوە و سونبولی نووسیوە. ئەمەشیان دەشێ هی نووسینەوەی دواتر بێت بەلام لە دێڕی ٢٩دا [کە لە دیوانەکەدا کەوتووەتە لاپەڕە ٢١٢] هەوەڵ جار نووسیویەتی:

قریوە و چۆپی و گووەندە و سەمایە

ئینجا هاتووە خەتی بەسەر هێندێکی داهێناوە و نیوە دێرەکەی وەها گۆڕیوە:

قریوە و داوەت و چۆپی و سەمایە

خەتی دووەم جاریێ بە قەڵەمێکی جودا نووسیوە هەر ئەم دەقەیشە لە دیوانەکەدا چاپ کراوە لە چەند جێگەی دیکەش وشەی ڕەش کردوونەوە و گۆڕینێکی تێدا کردوون لە سەرەوەی نووسیونەتەوە:

لەدەستنووسەکەدا نووسیویەتی:

بوتی صاحب دلانی دڵ بەسۆیە

کەچی لە دیوانەکە (صاحب دلانی) بووەتە (ساحەب دلانی).

دیاره دواتر ئەم گۆڕانە کراوە کە ئەویستراوە پیتی (ص) بێتە ناو ڕێنووسی تازەوە لەدەستنووسەکەدا نووسراوە:

بەگژ خۆمانە و بێگانەدا چووی

لە دیوانەکەدا بووەتە:

بەگژ بێگانە و خۆمانەدا چووی

لەمانە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە دێڕە شیعرێکی سەرلەبەری ناو دەستنووسەکە لە دیوانەکەدا دەرنەکەوتووە. دەقی دێڕە شیعرەکە ئەمەیە:

کە شیعری تۆ نەبایە هاندەری کورد
ئەوێستا چۆڵ و هۆڵ بوو سەنگەری کورد

ئەم دێڕە دەکەوێتە دوای دێری پێنجەمی لاپەڕە ٢١٥ی دیوانەکە. هەر چۆنێک بووبێت برایەتی و دۆستایەتیی هێمن و من بەوەندە زیاد و کەم ناکات ئایا کام نوسخە لە کامیان گیراوەتەوە.

ئەم دە لاپەڕەیەی تەمەن ١٢- ١٣ ساڵی کە ڕۆژی کۆتاییی مانگی مایسی ١٩٨٩ بەناکاو ئەمانەتەکەی هێمنی خستە دەستمەوە زۆر یادی لەبیرنەکراوی هێمن و برا پەنابەرەکانی کوردی کوردستانی ئێرانی لە پەردەی بیرکردنەوەمدا تێرەنگتر کردەوە، ئەختێکیش بە کراندنی زەنگی فەرامۆشی، هەستی ئەوە هەواڵووم داڕووشایەوە بەتایبەت بۆ ئەوانەی بەر زەبری قەدەر کەوتن و بوونە قوربانیی سەربڕاوی دوای ساڵانی ساڵی ئاوارەیی و بێ ئۆقرەیی و ناکامی و تەنگەتاوی. لە نموونەدا دەڵێم چ هێزێکی عادەتیی لە بیریەوەوە زەبەحی و قزڵجیم لێ دەشارێتەوە؟ لەتێکی دڵم لایانە؛ هەندێ جار خەیاڵی بڵاو شەرم بێ دەفرۆشێت و لێم دەبزرکێنێت و دەڵێت: ئەو شێت و شەیدایانەی وەتەنپەرست و باوەڕ قایم لە کوێوە زیاد لە ملیۆنان خەڵقی تەسەڵ و ئەوە تەسەڵ ئەیدای غەیبیان بیست کە هەر دەبێ «کۆتە لە دەس و دەس لە مل و مل لە تەناف» بن؟ چ وەکالەتیان لەو حەشاماتە وەرگرتبوو؟ کەس هاتبوو دەست و پێیان ماچ بکات هەتا خۆ بهاوێنە باوەشی بەندیخانە و شکەنجە و مەرگەوە؟ چ عەیب و شوورەیی پەخەی دەگرتن ئەگەر وەکو ملیۆنان مەردمی گۆشەگیری بەرژەوەند بێن ژیانێکی بێ بەندی و ئازار و خنکاندیان ڕابواردایە؟ چ دەبوو هەر هێندەی «جەماهیر» بۆ مافە ئەوە خوراوەکان گیانبازییان کردبایە؟ مەتەڵە و هەڵنەهاتووە یان من هۆشم تێ بڕ ناکات

لەوەدا کە دەبینین لەخۆبووردووەکان و گیانبازەکان سەریان دەسووڕێت و بادەدەنەوە بۆ لای یەکتر لەناوبردن هەر دەڵێی بەسازی دوژمن هەڵدەپەڕن؟ بەو ئاگر و نوورەی فریشتان هیچیان مەتەڵ نین. مەتەڵ ئەمەی مرۆڤەکە خۆیەتی کە خوتخوتە چووە دڵییەوە ئۆقرەی لێ هەڵدەگیرێت، هەتا کرمی دڵی دانەمرێنێ ناسرەوێت.. سەیری مەراقی بۆکەرچی و دامەچی و ڕاوکەر و کۆترەباز و تاوڵەباز و ڕەنسرباز و مێباز و هەمەبازێك بکەیت، هەریەکە لە مەیدانی خۆیدا وەکو نیشتمانپەروەر و چینپەروەر و شێخپەروەر خەو و خۆراکی لێ حەرام دەبێت هەتا مەراقەکەی دادەمرکێنێ، ئەویش بۆ ماوەیەك. هێندە هەیە مەراقی تاوڵە و دۆمینە و چگێنە حکوومەتی لێ بەخەبەر نایەت وەك کە لە بابای سیاسی بەدەنگ دێت، وەهاش دەبێ لزووم بەحکوومەت نەمێنێ کە دۆمینەبازەکان خۆیان لەسەر هەیی بەبازێك یەکدی دادەپەڵۆسن. ئینجا هەروەك پێویستە پێتۆڵێکی کەیفچی بیری لە تاوڵە و دۆمینە و دامە کردبێت و دای هێنابێ و خەڵق پێیانەوە مەراقگرتبوو بێ هەروەهاش دەبێ بزووتنەوەی چینپەروەری و دینپەروەری و نیشتمانپەروەری لە یەزدانی مێژوو گووڕابێت ئینجا خەڵقی بۆ شەیدا بێت، ئەوساش لە پێشەوە نازاندرێت کێ لە ڕاست و کێ لە چەپ و کێ لە ناوەندا دەڕوات و چەندی لێ بەدەوام دەبێت و چەندی بۆ شەیدا دەبێت.

سەرێکی تێوە ڕامان لە هێمن خوار بکەینەوە دەبینین بەچارەنووسێکەوە گیرسابوەوە دوور لە هەموو حیسابیان بوو. لە جیاتی ئەوەی لایلایی مێردەزمەی نیستیعمار، حەمە ڕەزا پەهلەوی، دەرگەی بەهەشتی بۆ بکاتەوە کەچی بەخۆی و چارەنووس و ڕابووردوویەوە بوو بەهێنوکێکی شەوەزەنگی بێ تاڵعتری و بەدبەختتری و قوڕبەسەرتری لە چاو ڕۆژانی غەریبی و ئاوارەیی... هەزار ڕەحمەت لە کفندزی پێشوو، بەڵام چ فایدە دوای مردنی حەمە ڕەزا ئومێد بەو کفندزەش نەما! ناچارین چاوەڕوانی مێردەزمەیەکی دیکەی کۆنە جەمەدەنمەکە بکەین. هەتا فریشتەیەکی عەرشی بەرین لە پەردەی غەیبەوە سەر وەدەربەنێت.. بێ و قەدەمی بەخێر، چەند فێنکە بای باڵە ڕەنگارەکانت.

لەو ساڵانەدا کە هێمن پەنابەری عێراق بوو منیش وەکو هەزاران هەزار کوردی گەنج و پیر، کوڕ و کچ، چەپ و ڕاست، دۆستێکی قەدرزانی ڕێزلێنەری دڵ لە دەستداوی بووم. پاش ئەوەی ئەشیمەنم بووە بەغدا هێمنیش هەر بووە بەغدایی، یەکتر دیتن و پێکەوە ژیانمان وەها بوو دەروون بۆ یەکتر بکەینەوە. لەو حەفت ساڵ و نیوەی سەرەتاکانی ١٩٧١ و حوزەیرانی ١٩٧٨ کە لە کۆڕی زانیاری کورد ئەندام بووم و سێ

ساڵی دوایینیشم بەجێگری سەرۆکی کۆڕ بردە سەر حەفتەی چەند جارێك یەکترمان دەدیت هەر نەبێ کە من دەمڕاستی سێ لیژنەی زمان و ئەدەب و فەرهەنگ بووم هێمنیش تێیاندا ئەندام بوو. هەفتەی دوو جاران بۆ ڕێزمان کۆ دەبووینەوە بۆ ئەدەبیش بەلای کەمەوە جارێك، ناوناوەیش بۆ فەرهەنگ جگە لەوەی کە خۆی و هاوڕێکانیشی بێ حیساب و بێ ژووان سەردانی کۆڕیان دەکرد و هەر ئەبا بەشێکی ئەو سەردانەیان لای من ڕادەبووارد و کۆڕی نوکتە و قسەی شیرن و باسی هەمەبابەتیان دەگێڕا. پێی ناوێ بڵێم، لە هەموو دانیشتنەکاندا هێمن ئاخێوەرێکی بەرچاو و سەرنجڕاکێشی بیسەران بوو. بابایەك بوو قسە بەتامی نوکتە ئارای کەشکۆڵ ئاوەدان کە بەپێی بابەتێ قسە لێوەکردن بتوانێ کوتاڵ و کاڵای گوتە سنجی. چ لە شیعر و ئەدەب بێت و چ لە خەبەر و گێڕانەوەی ڕووداو بێت و چ لە بیروڕای پێوەند بە ناوەوە و دەرەوەی وڵات وەیا سەر بەفکر و سیاسەتەوە بێت، تا ئەو تەرزە کوتاڵ و کاڵایە بخاتە بازاڕی کڕیار و نرخێنەر و ڕەخنەسازانەوە. هێمن لە وتوێژی هیچ مەجلیسێك دانەدەما، لە منداڵییەوە ڕاهاتووی ئاڵقەی قسەڕەوان و ئەدەبدۆست و خوێندەواران و کارگوزاران بوو، بۆ خۆیشی بەهرەی ڕاوێژی سازگار و ئارداوێژی لەباری هەبوو کە لە شیعر و پەخشانیشدا بەرەو ڕیزی هەرە پێشەوەی ئەدیب و نووسەرانی کوردییەوە برد.

هێمن خۆی و هەڤاڵەکانی و تێکڕای برا کوردە ئێرانییە پەنابەرەکان دۆست و خۆشەویست و جێی متمانەم بوون، وا بزانم هەمان هەستیش لەوانەوە بۆ من پەندی «دڵ ئاوێنەی دڵە»ی بەڕاست دەگێڕا. لە پەراوێزی تەسکی دەسەلاتدا کە وەها دەبوو بەعەیارەی حاڵ و باری ئەوان بەتەسك حیساب ئەکرێت، پایەی ئەو برا کوردانە لای من ڕەنگی تەقدیسی پێوە بوو، ئیستاشی لەگەڵدا بێت.. هەرگیز نەمانتوانی هێندەی کە من خۆشم ویستن خۆیانیان خۆش بوێت دەنا ئەمشیا ناوناوە ساردایییان بکەوێتە نێوانەوە.

پێوەندیی توندوتۆڵی ئەو برایانە بەکۆڕ و منیشەوە بەشێکی بەرچاوی لە کەسانی دڵ کرمێ و دەروون کەڕاوی و مەتاسە بێگەنی بێ شەرم و شکۆ بەرەو پیسکە ڕێگەیەکەوە برد هەرگیزاوهەرگیز چ مرۆیەکی پێدا ئاڕوات باپیی تۆزقاڵێك هەستی مەردایەتیی تێدا هەبێت. شکاتیان گەیاندە بەرزترین پایەی دەوڵەتی کە ئەو کوردە پەنابەرانە هەمووی جاسووسی ساڤاکی ئێرانن ئینجا کۆڕی زانیاری کوردیش

بەهۆیانەوە بووەتە دایەرەیەکی ساڤاك. دوو جاران لە حکوومەتەوە لێ پرس هاتنە لام لە کۆڕ و پرسیارم لێ کرا لەبارەی ئەو تۆمەتەوە. حکوومەت لە من و لەو کەسانەشی باشتر دەزانێ کە تۆمەتەکە لە زرە بوختانێکی شەرمهێنەوە زیاتر نییە بەڵام دەبوو بەرواڵەت لەبارەیەوە پرسێك بکات چونکە دەستەیەکی هورپوهۆپ بە ئاگاداری هەندێ کاربەدەستی کوردەوە بوختانەکەیان هەڵبەستبوو.

وەڵامی پێویستم دایەوە کە لە حوکمی بەندەکانی پاسای کۆڕی زانیاری کوردەوە هەڵدەستا. لە پاساکەدا هاتبوو کە دەبێ ئەندامی کارا لە کوردی غەیری عێراق هەڵبژێردرێن و ساڵی مانگێك ئەو ئەندامە کاراپانە داوەت بکرێن بۆ بەشداربوون لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی کۆڕ و پاداشیان بدرێتێ و مەسرەفی هاتوچۆ و میوانەتیشیان لەسەر ئەرکی کۆڕ بێت. ئەو برا کوردە ئێرانییانە تێهاندا هەیە ئەندامی کارا و ئەندامی یاریدەری کۆپن کە بەپێی فەرمانی یاسایەکی حکوومەتی (بعث) داینراوە ئەو سیفەتەیان وەرگرتووە. کۆڕ هەتا ئێستاش [واتە هەتا دەمی شکاتەکە] قوسووری کردووە لەوەدا کە هیچ کامێك لەو ئەندامانەی کوردی ئێران و هی یەکیەتیی سۆڤیەت و شوێنی دیکەشی بانگهێشتن نەکردووە، ئەوەندە نەبێ کە د. عەبدوڕەحمان قاسملو وەختێکی لە خۆوە میوانی عێراق بوویێت بۆ کۆبوونەوەکانمان داوەت کراوە چونکە یەکێکە لەو کوردانەی غەیری عێراق کە بەئەندامی کارا هەڵبژێردراون. ئەویش و هەموو یەنابەرە بەرێزەکانی دیکەش لە کوردی کوردستانی ئێران میوانی حکوومەتی عێراقن ئێتر (ساڤاکایەتی) لە کوێوە هەڵقوولیوە. شکاتەکە فشایەوە هەرچەند وەها دەزانم فتیل خۆشکەری ئەو کارە بەهەنما لەلا یەنێکەوە بەخۆی ڕەوا دیت لە چەقی درۆ و بوختانی وەها ڕەجاڵدا هەڵوەستێت. دواتر ناوی ئەو خەبەردەرانەم لە بەرپرسێکی زۆر گەورە بیست کە بەقێزەوە باسی دەرکردن.

من هەرگیز لە هێمن و هەڤاڵەکانیم ئەپرسی ئایا هەڵوەستیان بەرانبەر ئەو تەرزە کەسانە چ دەبێت چونکە پرسی ئەوتۆیی لەویارەی ئەوانی تێدا بوون بە ئاوارەیی و پەنابەری، دەبوو بەرێگە لێبڕینەوە لەو ڕووەوە کە لە تەنگەتاوی و بێ دەرەتانیدا مرۆ ناچار دەبێ سەر بە ماڵی دوژمندا بگرێت.

لە وتووێژدا کە باسی پێوەندیی باپیرم، حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیم بە ماڵی قازی و ئەمین ئەلئیسلامی سابڵاغەوە کرد هێمن کوتی خۆی ئەوەی ئەمین ئەلئیسلامە.

لەمەوە دەرکەوت، تازە دەزووی تەفنینەوەی دۆستایەتیی نێوانمان لە ڕیشاڵی بنەیەکی سەد ساڵیی ئاشنایی و نەمەکداری کۆچ کردووانمان دەناڵێت. لەو کۆنە نامانەی بەر لە سووتانی بروبزگوڕ و کەلوپەل و کتێب و متێبی زوورەکانی نهۆمی خوارەوەی ماڵەکەمان، ساڵی ١٩٦٣، نەکەوت وەلامنامەیەکە لە حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادەی باپیرمەوە بۆ (امین الاسلام)ی ساپلاغ، سەرەتاکەی بەم دوو بەیتە دەست پێ دەکات:

أنـكــه امـروز اكــرام است
نور ايمـان أمين الاسلام است
مــلك صـاوجـبـلاغ أزيمنش
مرجع خاص ملجا عام است

بەدوا ئەمەدا سپاسنامەی کاغەز و دیاریی ئەمین ئەلئیسلام دێت کە (هەزار پیشە)یەکی تاقمی چایەی بۆ باپیرم هەناردووە. سەیر لەوەدایە کە ئەم تەرزە پێوەندییەی بەر لە سەد ساڵ بەو هەموو زەحمەتی بەیەکتر گەیشتن، لە خۆوە و بێ هۆی دەستتێنیشانی وەک ئاوارەبوون و لێقەومان بەردەوام بووە کەچی لە سەردەمی سەیارە و ڕادیۆ و فڕۆکە و پۆستەی چالاک، لە کۆتاییی سەدەی بیستەمدا هێمن و من لە یەکدیمان نەدەبیست، چ جایی برادەر بین، ئەگەر حەمە ڕەزای پەهلەوی لە پیاوچاکیی خۆیەوە هێمنی بەدیاری نەناردبایە بۆمان. بەلام دەبێ لە بیر نەکەین کەوا بەر لە سەد ساڵ و دووسەد ساڵ حکوومەتەکان وەکو ئێستا هاتوچۆی خەڵکیان مەنع نەدەکرد، بگرە ئەوسا جاریێ بۆ حەشاماتی خەڵق پاسپۆرت و ڤیزەش جێی لێتۆژینەوە نەبوو.

بگەڕێمەوە بۆ قەسیدەکەی هێمن، کارم بەبەشێکی دوو لاپەڕەی دواییی شیعرەکەوە هەیە:

لەو دێڕە شیعرانەدا هێمن سۆز و مەهارەتی تێکەڵ کردوون، پێیانەوە بەرەزوور تێ هەڵکشیوە هەتا سنووری سەرسوورکێی خەیاڵی بیسەر لەگەڵیدا باڵ دەگرێت.

لەسەر سەکۆی مەدحێکی زێدە هەستوخۆڵی حاجییەوە کە بەم چوار بەیتە دەیگەیەنێتە ترۆپکەڵە:

پەری دیوانەکەت گەنج و خەزێنە
وشەی شیرینی تۆ دوژمن تەزێنە

هەموو پەندن قسەی سووك و درێوت
وەکو باڵی پەری پاکە جنێوت
بەنرخە، تازەیە، بەرزە، بەهێزە
ئەوی فەرمووت لەبارەی پیاوی دێزە
ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی
مـــحـــقـــق ... ... زانـــی

بەدوا ئەمەدا، پاش سێ دێر لە هەڵدانەوەی ئەوری شیعری حاجی بۆ بزاوتنی گیانی شۆڕشگێرانە لە ئەمار و مێشکی « کورە کورد»دا دەستەملانێی واقیعی بێ فێڵ دەبێت و کەسەری تازە هەڵدەرێژێت:

ئەوێستاش دەرنەکورد نەکرا عیلاجی
ئەوێستاش کوردی کۆیلە ماوە حاجی

ئەم بەیتە و چەند بەیتێکی دیکەی وەك:

ئەوێستاش هەر دەمانکەن تیرباران
دەنەخشێنن بە خوێن کۆڵانی شاران

دڵی بۆ کوردستانی دیوی ئێران و غەیری ئەویش لێ ئەدات بەهێی واقیعی ئەو دەمەی شیعرەکەی تێدا دەخوێندنەوە، لەبەرەو کۆتایی ساڵی ۱۹۷۳.. تا لەم دوو بەیتەی خوارەوەدا خۆی ئەکا بە کۆتەڵێکی زیندووی حاجی قادرێکی بەر لە ۷٦ ساڵ کۆچکردوو:

ئەوێستاش گۆڕغەریب زۆرن وەکو تۆ
ئەوێستاش بێ نەسیب زۆرن وەکو تۆ
ئەوێستاش بێ کەس و دوورەوەتەن هەن
ئەوێستاش شاعیری پیر و ڕەبەن هەن

شاعیری دوورەوەتەن و پیر و ڕەبەن هێمن خۆیەتی کە لە نوسخەیەکی حاجی قادری سەردەم بوو لەو دەمەدا.. هەقم بوو بڵێم مەرگ ناوناوە شیرینە. ئەگەر مەرگ لە بەینیدا نەبوایە ئەو هەموو تام و شام و هێز و پێزە لە دەماری بەیتەکاندا نەدەگەڕا و نەبوو بەچێشتێکی کەمخوێ.. بەڵێ ڕاستە مەرگ و هەموو هۆیەکی ئازار و پەژارە نرخی ئەو زیندە تاو و تینەی بەرهەمی ئەدەبی و هونەریی بریندار لە مرۆ وەردەگرنەوە

و دنیاش بە تێکڕایی و لە هەموو ڕووبێکیشەوە گەش و خۆشتر دەبوو ئەگەر ئازار و کەسەر و سەفتوسۆ فەرپهان بزریایە بەلام مادەم دنیا بەکەسەر و خۆشیەوە تێمان ئالاوە وەیا ئێمە تێی ئالاوین با لە ڕووی ڕاستییەوە، وەك کوردی دەڵێ: قسەیەکی باشیشی بۆ بکەین بەوەدا کە لەوەتەی مرۆڤ تەعبیر لە خۆی دەداتەوە بەهەڵڕشتنی حەفەت و کەسەر فتیلەی چرای مەعنەویاتی هەڵکێشاوە ئەو دڵدارانەی بە ئاگری عیشقەوە سووتان لە یادی پشتاوپشتی زیندووواندا دەژین.. زوڵمی بێ ئامان و سامانی داستانی زوحاك نەوروزی گەشاندووەتەوە. بەدەگمەنێکی زێدە دەگمەن نەبێ گەلان بیرپشیان لەوە نەکردووەتەوە ناهەنگی بیرکردنەوەی خۆشییەك بگێڕن کە هەر خۆشیی ڕووت بووبێت و هێوێنی بەلایەکی گەورەی تێدا نەبووبێت.

بەهەمەحاڵ لە ساڵی ١٩٧٩باری سیاسیی ئێران گۆڕا و برا پەنابەرەکان دوعاخوازییان لێ کردین بەرەو وڵات و کەسوکاریان، من لە ڕووی نوکتەوە گوتم بەم گۆڕانەی وەزعی ئێران لە دوو کەس قەوما، یەکیان حەمە ڕەزا شا و ئەوی دیکەش هێمن. قسەکەم نوکتە بوو بەلام دەمزانی هێمن بەزەحمەت بتوانێ لە هیچ شوێنێکی کوردستاندا بگاتە ئەو پایەی خۆشەویستی کە لە کوردستانی عێراقی هەبوو.. خۆی زۆر جاران باس و هەواڵی وەهای بۆ دەگێڕاینەوە لە نموونەی ڕوحبەرەیی گەنجەکان بۆی، بەتایبەت کیژەکان، کە هەر لە خەیاڵدا شتی وەها بۆ مرۆی ئاسایی دەسازێت کەچی بۆ هێمن بەرهەایی دەسازا.. ئەوەی من لە دەرووی نوکتەوە بۆ هێمنم کرد بەپێشگۆیی، زۆر بەداخەوە، ڕۆژگار ڕاستییەوە و کردی بەنوکتەیەکی دەسکردی خۆی کە هات (گۆڕغەریبی)یەکەی کە هێمن لە ساڵی ١٩٧٣ بەرانبەر پەیکەری حاجی قادر داد و بڕۆی لە دەستاندا دەکرد، زۆر بەسەفتوسۆ و بزەبرژەوە جێگۆڕکێی پێ کرد بۆ جەرگەی زێد و مەقتەن و نشیمەنی لە دیوی کوردستانی ئێران کە زانیمان هێمن دوای گەڕانەوەی بۆ ئەوێ هەناسەی ڕاحەتی تێدا هەڵنەهێنا هەتا بەدڵ شکستەیی و ئۆمێدی کوژاوەوە چاوەکانی بەسەر مەرگی تاریکدا لێك نان ..!

خوێنەر لێم بسەلمێنێ کەدەڵێم هەرگیز دڵم نەیهێنا بپرسمەوە لە چەندوچۆنی ئەو بارە بەرەوازەی بۆ هێمن خەچا چونکە هۆی ئەو ڕووداوە لە هەتای هەرلایەکەوە سەری هەڵدابێت وەهای بێ سەغڵەت دەبم کە تەسکینی تێدا نەبێت. با هەر لە پشت پەردەی گوماندا بێت کە دەتوانم پەمل باری نالەباری دابپڕم..

مەرگ دڕندەیەکی بێ بەزەییە بەلام ژیان خۆیشی لێی دێت بەجۆرێك بزێتەوە

ئالاییی مەرگ بەلای شەرنابیدا بیات.. کە بلێم هێمن لە بیر ناکەم شایەدیی بەاوچاکیی خۆمم داوە چونکە هێمن لەگەڵ ئەبزی مێژووی خەبات و ئەدەبی کورد فرکە دەکات..

هەروا بەدەم نووسینی رووپەڕەکانی سەر بەبابەتی پێشووەوە، دیسان بەرێکەوتی بێ نیاز، لە کاتی کاغەز دەرهێنان و سەر بەم و بەودا گرتن و سەرەتاتکەی بێ لزووم لێرە و لەوێکردندا رۆخی کاغەزێکی ناو کتێبێکی بەرگ سپی، بارست مامناوەنجیی بێ نەخش و نیگار بەسەرنجمەوە نووسا و لێی نەبووەوە. ئەو هێندە نووسینەی کە بەسەر کۆتاییی دێڕەکانی کاغەزەکەوە دیار بوو، رای دەگەیاند خۆڕایی نییە کتێبێك بەرە کاغەزێکی لاوەکیی بەمەناوی خۆیەوە گرتبێ.. سەیری بەرگی کتێبەکەم کرد دیتم لێی نووسراوە:

عیززەددین فەیزی

یەکێتیی نووسەرانی کورد و دوو کۆڕ

بێ ئەوەی زەکای مووقلاش پێویست بێت یەکسەر بیرم بۆ سەراو و دەراوی ئەو کتێب و کاغەزە رۆیی. نامەکە هی کاکە سۆرانی مامۆستا عیزەدین فەیزییە لە رۆژی ٨ / ٢/ ١٩٨٨ بۆمی نووسیوە و لەگەڵ کتێبەکەدا بۆمی هەناردووە .. پێشتر بە تەلەفۆن لەگەڵمدا دووا و لەسەر خوایشتی خۆم کتێبە باسکراوەکەی بۆم هەنارد تا لە دەرفەتێکدا بۆ بەشێکی ناوەرۆکی کتێبەکە بچمەوە کە پێوەندیی هەیە بە ئاڵقەیەك لە ئاڵقەکانی زنجیرەی «گەشتی ژیانم»دا .. با لە نووکەوە حیکایەتی ئەو پێوەندییەت بۆ بکەم!

لە ئاڵقەیەکی «گەشتی ژیانم»دا کە دەگەمە باسی هەڵبژاردنەکەی ساڵی ١٩٥٣ بۆ خوێنەرم گێڕاوەتەوە کە خاتوون مامۆستایەکی قوتابخانەکی کچانی کۆیێ بەبۆنەی سەرکەوتنی بەرەی نیشتمانپەروەرەکانی ئەوسا شەکر و چوکلاتی بەشیبووەوە. ئەم خاتوون مامۆستایە (نەزیرە محەمەد)، شەوێکیان تەقەی لێ کرا و هەروا بەحاڵ گوللەی دەمانچەکە دوو ئینجێکی لە شوێنی سەری بەسەر بالیفەوەی لادابوو.. حکوومەت لە جیاتی دڵدانەوە و لاواندنەوەو بەدوا گوناهباردا گەڕان خوشکە نەزیرەی بۆ رەواندز هەڵداشت .. کارەکە سەرلەبەری، بەتاوانبار و حکوومەتییەوە، نامەردانە بوو چونکە بێگومان ئەگەر مرەشەحی حکوومەت لە هەڵبژاردنەکەدا سەرکەوتووبایە و

خوشکە ئەزیزە شەکر و قەیماغی بەشیبایەوە ڕەنگ بوو تەرفیعی پێ بکەن. خۆ ئەگەر تەقەی لێ کرابایە دڵنیام کە بەرەی ئێمەی هەڵبژاردنەکە تەپڵی تۆپهانی پێ دەکرا.. بەهەمە حاڵ هەڵوەستی خوشکە ئەزیزە هەرچەند لەوبەمەدا دەردی سەری بۆ نایەوە و لە مردنی نزیك خستەوە، دیسانەوە لاپەڕەیەکی گەشی ژیانی پڕ دەکاتەوە و مایەی شانازیشە بۆ خۆی و منداڵەکانیشی.. تومەز مامۆستا عیزەدین فەیزی لە ژمارە (١٠٩)ی ڕۆژنامەی هەولێر، ڕێکەوتی ٣/ ٣/١٩٥٣، گوتارێکی ڕق هەڵستاوی نەترساوی بوێر لەبارەی ئەم ڕەفتارە دڕندەیەی بێ بەزەیی و شەرم بڵاو دەکاتەوە کەوا ڕەنگە کاتی خۆی هەر پێم نەگەیشتبێت، دواتر ئەگەر زانیبێتیشم تا ئەمی دەرچوونی ئالقەکانی گەشتی ژیانم هیچم لەبارییەوە لەیاد نەمابوو ئەنا مێنێکی بەچرای گەنەگەرچەك بەدوا هەڵوەستی شەرافەتکارانەی خەڵقدا دەگەڕێم جۆناوجۆنی مەردایەتیی وەها زل لە برا و دۆستێکی زیندە بەڕێز و خۆشەویستی وەك عیزەدین فەیزییەوە کە هەتا سەرەمەرگ و گیانەلاوە بەکوردی و مەردی و پاکی ژیانی بردە سەر، چۆن نایکەم بەپرشنگێکی گەشی ترپفەداری ڕاگوزەری گەشتەکەم بەتایبەت کە گەشتەکە خۆی داوای دەکات، بگرە لێ وسکتبوونی ئوقسانییە ... دپارە پاش دەرچوونی ئەو ژمارەیەی گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ» کە لە ناو توێژی ئالقەی گەشتی ژیانمدا باسی ئەو ڕووداوەی تیدا هاتووە کاکە سۆران تەلەفۆنی بۆ کردم باسی کتێبەکەی باوکی کرد ئیتر لەسەر تەکلیفی خۆم کتێبەکەی هەنارد بۆم بەڵکو لە دەرفەتێکدا هەلی دەرخستنی ئەو هەڵوەستە شیرینەی مامۆستا فەیزی دەرەخسێت، دەرفەتیش نەمابوو کەلێنێکی بۆ بکەمەوە لە ئالقەکانی گەشتی ژیانمدا چونکە چی هەبوو لە یاداشتەکانم تا دەگەنە ناوەڕاستی حەفتاکان بەسەرپەرشتیکەرانی ڕۆشنبیری نوێ گەیشتبوو، زۆریشم لێ گران دێت هەلی ساختە هەڵبەستم .. ئەم ڕێکەوتەی دەرکەوتنەوەی لاپەڕە باسکراوەکانی قەسیدەکەی هێمن و بەدوا ئەودا سەرکەلبوونەوەی کتێب و کاغەزەکەی باوك و کوڕان لە خۆوە و بێ ئەرك و هەناسەسواریی من سۆزێکی لە دەروونم گێڕا بۆ ئەو دوو کۆچکردووەی نازیز، بەجۆرێك، دەرگای کردەوە بۆ تارمایی گیانی چەندین نازیزی دیکەی کاروانی ڕووەو مەرگستان .. لە یادکردنەوەدا گەلێك دیمەنی گەشی ئەو کۆچکردووانەم هێنایەوە بەرچاوی خەیاڵ و لەگەڵیاندا سەرلەنوێ بەهەمێنێك لە سەفەری ژیانیاندا دەهاتمەوە و تێیدا ڕۆدەچووم تا ئەوەی بەدزە بۆ بەراوردکردنی یادی ئەوان لەگەڵ یادی زیندووان دەچووم دەمدیت دەستە تەرازووی ئەوان قورسترە

لە هی زیندووان. لە ژێر نوا و سایەبانی مەرگدا تۆزە غەریبەی سالانی لە یەکتر دابرانمان بەگەشاییی بیرەوەریەیان وەکو خەرمانەی شەوان کە تەنانەت وردە ئەستێرەش بزر دەکات، ئەویش هەموو کەم و کەسریی مرۆڤایەتیی عادەتییانی لە خۆیدا دەشارێتەوە و هەر تریفەی گیانیان دەمایەوە بۆ بەرنیگای فرمێسک تێدا قەتیسماوم.. مەرگی ئاڵ و ژار ناوناوە شیرینیت.. لە یادی ئەو مردووە نازیزانەدا و بە نافەرینێك لە گیانی پاکی عیزەدین فەیزی، بەبلاوکردنەوەی ئەو دێرە شەرافەتمەندانەی کە لەو ژمارەیەی گۆڤاری هەولێریدا بلاو کردبووەوە وا من لێرەدا بە دووبارە بلاوکردنەوەی ئەرکێکی قەرزداری خۆم بەرانبەر فەیزی بەجێ دەهێنم و کەلێنێکی گرنگی ئاڵقەیەك لە ئاڵقەکانی گەشتی ژیانم پڕ دەکەمەوە ئەمەیە دەقی ئەو دێرانە:

شەرمە و ناشیرینە

«لە شەوی شازدەی مانگی شوبات هەندێك لە چەتە بێ دەسەلاتەکان لە کۆیە بەشەو بەتفەنگ پەلاماری مالی ئانیسە ئەزیرە.. مودیرەی قوتابخانەی کچانی کۆیەیان داوە، چەند تەقەیەکیان لە پەنجەرەوە بۆ کردووە کە بیکوژن، ئەم خێزانە بەرێزەش ژنن هیچ پیاویان تێدا نییە. زۆر خۆشی کە خوای مەزن رزگاری کردوون لە دەستی بەدکاران و هیچ گوللەیەکیان پێ نەکەوتووە جا برایەران وەرن سەیرێکی ئەم سەیرانە بکەن لە هیچ شوێنێك ئەمە نەکراوە و نەبیستراوە چەند شەرمە و ناشیرینە کە کۆمەلێك پیاو دوژمنداریی کچێك بکەن کە چەکەکەی قەلەم و نووسینە. هیوایەکی زۆرمان هەیە لە دانیشتوانی کۆیە کە هەموو خوێندەوارێکی تێگەیشتوو نیفتخاریان پێوە دەکات ئەم نەوعە کەسانە نەیەلن لە ناویاندا بژین، ئاشکرایان بکەن، تەشییر بکرێن لە ناو کۆمەل و حکوومەتدا. بەراستی مامۆستایان لە هەموو لایەك بەتایبەتی مامۆستایانی کۆیە بەم بزووتنەوەیە زۆر دلگیرن، هەموو خوشك و برایانی ئانیسە ئەزیرە لە لیوای هەولێر تەحتیجاجیان پێشکەش دەکەن و تکایەکی زۆریش لە کاربەدەستان دەکەن کە بنج و بناوانی ئەم ئیشە بێ جێیە دەربخەن و بەقانوون جەزای خۆیان ببینن».

خوێنەر چاوپۆشی بکات لەوەی کە من خوشکە ئەزیرەم بە خاتوو مامۆستا دانا و تەقەکەیشم بۆ دەمانچە بردەوە هەرچی مامۆستا فەیزییە بە (مدیرە)ی ناو دەبات و باسی تفەنگیش دەکات.. بێ دوودلی دەلێم شایەدییەکەی مامۆستا فەیزی بۆ مودیرایەتی ئیشانەپێکاوترە، خۆ کارەکە لە بنەڕەتدا نە بەمودیرایەتی و نە

بەتفەنگبوون و دەمانچەبوونیش ناگۆڕێ: پرووشکێکی بزووتنەوەی نیشتمانی بوو بەرەواژ گەڕایەوە بۆ کچێکی کوردی خاوەن هەست. کوردێکی مەریش دەنگی تاوانبارکردنی لێ بەرز کردەوە، مەسعوود محەمەدێکیش کە قەرزداری هەڵوەستی ئەو کچە و ئەو مەریەیە دەیەوێ بەم یادکردنەوەیە قەرزەکە کەم بکاتەوە، با بڵێین قیستی یەکەمی لێ دەداتەوە، زەمانێکی مێژووی لەبیرکراویش لە هەندێ دێری تۆمارخانەی دەفتەری شەرافەت دەگێڕێ.. دەقی ئەو دێڕانەم بێ دەسکاری و بەشێواز و ڕێنووسی خۆی بۆ نێرە ڕاگوێست..

ئەم گوتارەم، هەر دەڵێی نەزری کردووە و لە خۆی گرتووە سەرەتا و ئەنجامی بەمەرگ بگەنەوە یەکتر، چونکە وەك لێرەدا دوعاخوازی پاش مەرگ لە یادی مامۆستا فەیزی دەکەم، کە جارێ بەرحەیاتیش بوو دوایین جار لە خەستەخانە نەخۆش بوو چوومە هەواڵپرسیی.. دوای چەند ڕۆژێك لە هەولێرەوە خەبەری مەرگی هات. کەلێنێکی گەورەی لە شارەکەی خۆی و لە دڵی هەموو قەدرزانێك بەجێ هێشت..

کاروان، ژمارە ۸۰، ۱۹۸۹

قەرز دانەوەیە؟ یان خۆهەڵدانەوەیە؟

لە یادکردنەوەی ئەمراندا جووتە هەستێك بەپەکەوە سەر دەکەن: هەستێکی بێگەردی زامدارانەی پاك و پیرۆز لە کانی نرخە زڵەکانی ئەمریپەوە خۆی لە دەروون و زمان و قەڵەمی بیرکەرەوە دەگێڕێ و بەرەو باوەشی نەرم و نۆڵی ورێنە خۆشکەڵەکانی دەمی وەنەوزییەوە دەبات، خۆی لە بیر دەکات.

هەستی دووەم هێندە سادە نییە، تێکەڵ پێکەڵێیەکی لەگەڵدایە: هەتا یادکراو لە تەمی نەناسراویدا بێت مەیلی بەڕۆکی خۆویستی وەها لە یادکەرەوە دەکات کە خۆی بە خاوەن چاکە و منەت بزانێ. هەر دەڵێی کابرایەکە خێر و سەدەقە دارەبەش دەکات، کەچی لەناخی ناخییەوە خەجاڵەتییەك بە گزی دەبڵاچێنێ و ورنەختووی پێدا دەهێنێ کە بە ساختە هەستی منەتبارێی خۆی بەرانبەر ئەو پایە گۆڕیوە بە منەتداری. هەتا مرۆ دەگاتە ئەو پلەیەی لە سەرەتاوە لایەنی منەتداری لە دڵی خۆیدا هەڵدەکێشێ و شوێنەکەی پڕدەکاتەوە بەهەستی قەرزداری، خۆڕاهێنانێکی دەروێشانەی گەرمکە.

کە یادکراو ناو و شۆرەتی هەبوو هەستی یادکەرەوە بارێکی دیکەی دەبێت، مەگەر هەستەکە دەمکوت بکرێ، یادکەرەوە هەستی منەتداری ناکات چونکە خێر بە دەوڵەمەند ناکرێ، رەنگە کەم و زۆر، بە پێی کەڵەگەتیی خۆی لەتەك هی یادکراودا مزاشێکی شانازی و لە خۆڕازیبوون حندرحۆیێ لە هەناویدا بکات.

من کە دێم لە یادی حاجی میرزا عەبدوڵڵا (حادم)دا مەشقی قەڵەمگێڕی دەکەم ئەمنەتداری و ئەمنەتباری لە خۆمدا نادۆزمەوە چونکە ئەوەندە دۆست و ناشنام بوو (دق الباب) لە بەینمدا هەڵستابوو. منەتی کیسەجودایی مەعنەوی هیچابووەوە.

هەرچەند (حادم) لە تەمەندا بەلای جیلی پێش منەوە دەبووەوە بەڵام تەبیاتی رەندانە و دڵتەڕانەی لەگەڵ هەموو تەمەنێکی دەگونجاند. بە بیرمدا نایەت لە ناخاوتن و وتوویژ لەگەڵیا تێر بوویم. حادیم ناچاری کردبووم کەوا بابیی هێز پێشکانم، لە میراتی حورمەتی ئەو بۆ باوکم و بنەماڵەی جەلی زادە، ڕازی بەم بە پشکێکی زیاد لە مافی خۆم. من لە دڵدا جێگەی مامێکم بۆ دانابوو، بەتایبەتی لە دوا کۆچی مامم شێخ نووری کە لە ڕۆژانی ناوەندی تەمووزی ١٩٥٢ مالاوایی لێ کردین، حادیمیش بە

ڕەفتار و گوفتاریش تۆڵەی ئەو نەوەندەی بۆ دەکردەوە. تا ئەم هەڵوەستەی لە ئاستەدا، بەتەمەنی هەڵکشاوییەوە لە چاو تەمەنی من، نایەڵێ قەڵەمم لە یادی ئەودا بە لووسی و ڕەوانی لە سەر کاغەز بخشێت و زمانگیریم پێ دەکات و(١) هەستێکی خەجاڵەتیم وەبەر دەنێ کە دێم بە تەمای قەرزدانەوە خەریك بم چەند ئەمانەتێکی لام هەیە بیاندەمەوە بە تۆمارخانەی مێژووی ئەمران، کەچی تەوازوعی حاجی میرزا لەو ئەمانەتانەدا دەمهاوێتە سەر بای پاکانەکردن بۆ خۆم کە جگە لە حورمەتی یادی ئەم دۆستە و دەرهێنانی یەك دوو گەوهەری ئەو لە قدووی داخراودا ناشێ گومانی چ نیازێکی دیکەم لێ بکرێ.

حاجی میرزا لە ساڵی ١٩٥٢ەوە هەتا ڕۆژانی پێش مەرگی دۆست و ئاشنا و برا و کەس بوو. ڕەنگە بە هەمووی دوو سێ حەفتە کەوتبێتە نێوان دوایین نامەی بۆ یەکدیمان هەناردووە لەگەڵ ڕۆژی مەرگی. بەر لە ١٩٥٢ ناوناوەیەکی زۆر دوور لە یەکدیمان دەبیست و دەزانی، چونکە هاتوچۆ لە نێوان کۆیە و سولەیمانی لەو سەردەمەدا ئاسان نەبوو. لە کۆتایی ساڵی ١٩٥٢ سێ چوار مانگ بە وەزیفەی حاکمی لە سلێمانی بووم کە زیتر دیمەنی بووە کاری ڕۆژانە یان حەفتانەمان. بەدەم زیادبوونی پێوەندیمانەوە هاتوچۆی نامە لە نێوانماندا زیادی کرد. بەموناسەبەی جێگە دەڵێم هەتا حاجی میرزا مابوو دەمگوت بەدەست نامەی دوو کەسەوە تێ دەمێنم، یەکیان کاك حسێنی خانەقا و ئەوی دیکەیان حاجی میرزا عەبدوڵلایە چونکە هەردووکیان هەتا بڵێی خەتیان خۆشە و چەندێکی بشتەوێ نیشانیان جوانە. خۆ ئەگەر لە وەڵامدا چاری ئیشاکەش بکەم هەر دەمهێنێتەوە دەستە تەرازووی خەتم لەنگ بێ. جارێکیان لەم ڕووەوە نامەم بۆ برادەرێك (شێخ ئاورەحمانی شێخ ساڵح) لە کەرکووك نووسی و گوتم خەتەکەم لەگەڵ خەتەکەی خۆت سایهێنەیان پێ بکە.

لە ساڵی ١٩٦٥ بەدواوە کە نشیمەنم بوو بە بەغدا، بەتایبەتی لەو دەمەوە کە کەوتمە (مجلس الخدمة) حاجی میرزا، بەهۆی ئاسانبوونی گەیشتنی نامە پێم لەبەر ئاشکرایی ئەدرەسم خێرایی دەکرد لە نامەنووسین، منیش بێ وەخران وەڵامم دەدایەوە. جارێکیان نەبێ پتر لە عادەت نامەم دواکەوت ئەویش لەبەر هۆیەکی لاوەکی کە هیچ درێغیی منی تێدا نەبوو بەڵام تۆڵەم کردەوە بۆی بە نامەیەکی درێژی نوکتە ئامێز و هۆی وەخرانم بۆ شەرح دا کە چۆن ڕاستیان گوتووە (پەك لەسەر کشتەکی مەزراح کەوتووە)، منیش لە دایەرە کاغەزم هەیە زەرفم نییە لە ماڵەوە زەرفم هەیە

کاغەزی لەبارم نییە. لە هەردوو حاڵدا پوولم نییە لە زەرفی چەسپ بکەم، پوولیش چەند نەوعە هی بەرید و هی دیفاع مەدەنی و نازانم چی. ئەوەی کاغەزی تەسلیم دەکەم کەی دەگاتە بەرید، کە ئەوسا دەبوو سەفەری بۆ بکەی، پوولان چۆن تەدبیر دەکات و تێیان دەگات. لە وەڵامدا حاجی میرزا لە ڕۆژی ١٩٦٩/٣/٢٧ کاغەزێکی بۆ ناردم بە عادەتی هەموو جارانی پڕ لە ئەوازشت و تەوازوع، لێرەدا چەند گوڵێکی مناسبی ئەم گوتارەی لێ ڕادەگوێزم. دوای پێشەکی دەڵێ: «لەم ڕۆژانە زۆر بیرم نەکردن ئەم شیعرەم هاتە سەر زبان کە بۆتان بنووسم:

وەهـا مـات و پـەرێشانم لـە مـیـحـنـەت دەردی بـێ تۆیـی

وەکوو کوردێکی مەرمردوو لە حەسرەت دەردی بێ دۆیی

بـەردەوام دەبـێ لـە نـامـەکـەی و دەڵـێ: لـەم ڕۆژانـە بـەحـزەمـەت نـامـەتـان گـەیشتم.، فەرموتانە زۆرتان قەرزدارم قوربان بە دەرمچەیەک قەرزارت کردوومەوە بەم عیباراتە جـوانـە و بـەم نـکـاتـە شیرینـانـە وەکـو سـطـمـی تـوجـارەکـانـی خـۆمـان کـە لـەگـەڵ تـووتـنـەوانـەکـان ئـەیـکـەن قـەت لـە زێری دەرنـایـەن، بـەخـوا منیش ئـەم قـەرزەم پـێ نـادرێتـەوە جـا بـزانین خـوا بـەرەکـەتـی بـخـاتـە زەراعـەتـەکـەمـان و لـە خۆشیی قسە خۆشەکانت ئەوا چەند شیعرێکم بۆ نووسی و نامەکەشت بەشی مودەتێکی زۆرم دەکا پێی ڕابوێرم هەموو ڕۆژ جارێکی دەیخوێنمەوە:

نـامـەی شیـریـنـت گـەیشتـە دەستـم

بـە یـادەی یـادت تـا ئیـستـا مـەستـم

شەمـاڵ چـریـانـدی مژدەی تۆ بـەگـوێـم

لـە خـۆشی ئـەوە نـەمـزانـی لـە کـوێـم

فـەرەحـیـی دایـە دڵـی غـەمـنـاکـم

ڕوونـاکـیـی دایـە چـاوی نەمنـاکـم

نـامـەت ئـەنیسی مـەحـفـلـی شادی

قسەت جـەلـیسی لـە غـەم ئـازادی

جا قوربان با سەرت نەیەشێنم...». کۆتاییی نامەکەی بە سفارش بۆ (سەلام حاجی سوور – کە ئێستا نایەتەوە بیرم) دەهێنێت لەگەڵ سڵاوی چەند برادەرێکی ئەوسام کە لە سولەیمانی مووەزەف بوون.

ئەم نامەیەی حاجی میرزا یەکێکە لەو پێنج نامەیەی کە فۆتان ڕێی پێ نەبردوون.

هەرە کۆنیان ئەوەیە لە ١٤ /٥/١٩٦٨ بۆمی نووسیوە. دوای پێشەکیی سڵاو و ئەحوالپرسی دەڵێ: «ئەحوالی ئەم موخلیصە پرسیار ئەفەرموون ئەوراقم لە موعامەلەیە (مەبەستی نزیکبوونەوەی مەرگە) دوعا بۆ عاقیبەتم بفەرموون...» لە دوا ئەمەدا بە شیعر دەمدوێنێ، (٩) بەیتی لێ نووسیون لەمانە شەشی پێشەوەیانی بە نامەی هۆنراوە بۆ مەلا محەمەدی قەڵادزەیی ناردووە ئیتر نازانم زووتر بووە یان دواتر بۆی ناردووە. بەیتەکان لە نامەی کە بۆ مەلا محەمەدی ناردوون یەکەم و سێیەم و چوارەم و پێنجەم و حەفتەم و هەشتەمی بەیتەکان دەگرنەوە. پاش ئەم شەش بەیتە دوو دێری دیکەی بۆ من نووسیوە کە لە نامەکەی بۆ قەڵادزەیی هەناردووە دەرناکەون:

تەمەننا جلوەی رازی ئێوەیە
تەماشا نەغمەی سازی ئێوەیە
لەکام خلوەتە رێ بۆ ویصالتان
لە چ ئاوێنەیەک دیارە جەمالتان

یەکسەر دوای ئەمە دەڵێ: «جا لێرەوە ئەمتوانی هیچی تر خۆم ماندوو بکەم وە سەری ئێوەش بیەشێنم، دوعای بەرزی و موەفەقیەتتان بۆ دەکەم، بیستوومە ئەڵێن دوعای ئینسانی فاسق قبوول نەبێ جا بزانین والسلام علیکم.

جلوەی هەر وەکو بەرقی سینەما
بوو بە ئاگرێ لە ناو سینەما

ئەوەی لە بیرمە کە نامەم بۆهات تاکە بەیتێکم نووسی لە بەرانبەر هێنای بۆ نزیکبوونەوەی مەرگ لێی. بەیتەکە ئەمەیە:

ئەگەر مەولانا دوعای فاسق ئەدا کا
دوعای من عومری تۆ بێ ئینتیها کا

بەرمەبەست نامەکەمی وەخراند، بەڵام تاکە بەیتەکەی پێ گەیشتبوو، لە ٢٨ /١٠/١٩٦٨ نامەی بۆ ناردم، لە پاش دوعا و سەلام دەڵێ: هەتا لەم رۆژانە وەرەقەیەکیان بۆ هێنام شیعرێکتان بۆ تەمەندرێژیی من نووسیبوو زۆر مەسروور بووم. منیش ئەم چەند شیعرەم بۆ نووسی. هەرچەند جەسارەتە ئەمما گوتوویانە (الجاهل جاسر) و لە دوای چەند شیعرێ دوعام بۆ کردوویی دوعای فاسق قبووڵ بێ

هی (أفسقیش - نەفسەقیش) هەر قبووڵە. (پاش چەند بەیتێکی کە لە موناسەبەی دیکەدا بۆمی ناردبوو ئەمانە دێن):

خەیاڵم پەرت بوو بۆ تۆ سوو بە سوو
دڵـیش پـێم ئـەڵـێ (ولاتـیـأسـوا)
پیر و بێ تـاقـەت قـامـەت چـەمـاوە
جـوز یـادت موونیس لـەلام نـەمـاوە

بێ پچڕانەوە ئەم ڕستەیە و شیعرەکانی دوایەوە ئەنووسێ و ئەڵێ: «ئەمەش چەند شیعرێکی ترە دوعای ئەفسەقە ئینشائەڵڵا قبووڵ ئەبێ:

(قل أعوذ) هەر دوو پارێزگارت بێ
بـەرگـری بـەلا و چـاوەزارت بـێ
(قـل هـو الـلّـه أحـد) یـارت بـێ
(الـلّـه الـصـمـد) مـەدەدکـارت بـێ
(انـا فـتـحـنـا) بـۆت بـێ ئـامـادە
دەرگـای رەحـمـەتت بۆ بکـا گوشادە
مـەسـتـی شەرابـی (ألـم نـشرحْ) بـی
دڵ پـڕ زانین و سیـنـە فـەرەح بـی
قـەڵـعـە و حـەسارت (آیةُ الکرسی)
قووتی رۆحت بێ ئەت نەبی برسی
لـە ئینی تیشکی حادیسەی زەمـان
شاپەڕی جیبریل بۆت بێ سایەبان
هاورێت لە ڕێگا ئیسمی ئەعزەم بێ
دڵـی بـێ کـینـەت دایم بێ غەم بێ

ئینجا ئەڵێ: قوربان هەرچەند زۆرم مابوو ئیهابەتی پێ بینم، وەک چاوەشی چاک، تازە سەرپەکم بۆ خۆش بووبوو ئەمما لەبەر ئەوەکە تۆ سەرت ئەئێشا. ئینشائەڵڵا عومرم مێندە مابێ هەتا ئەمجارەش چاوم بەدەست خەتی ئێوە ئەکەوێ......»

بەسەر ئیمزاکەیەوە ئەمەی نووسیوە:

ویستم بنووسم بۆ ئیمزا موخلیس
خامە ڕاستی کرد کە نووسیی موفلیس

ئەم برە شیعرە لە لاپەڕە ٢٥٧ی بەرگی دووەمی دیوانەکەی نووسراوە بێ ئەوەی بڵێ بۆکێی بەرێ کردووە، هەر دەڵێ: "دوعاو پاڕانەوەی خادیم بۆ هاوڕێیەکی". بەهێتی دیکەش هەمن خادیم لە موناسەبەدا یادی دۆستی دیکەی پێ کردوونەوە وەك کە لە لاپەڕە ٢٥٢ی بەرگی دووەمی دیوانەکەیدا بۆ ئەحمەد شوکری دەنووسێ.

نامەیەکی دیکەی لە ١٩٦٩/٧/١١ بۆ ناردووم لە سەرەتاوە دوای سەلام و پێشەکی دەنووسێ: «بەعزێ شەو لەگەڵ کاك بەکر حاکم و کاك حاجی قائمقام باستان ئەکەین...» ئنجا دەڵێ: «لەم چەند ڕۆژانە جەنابی شێخ محەمەدی خاڵ قازیی پێشوو سونالی لە بەندە کرد گوتی: ئەزانم مەلا محەمەدی کۆیی کوڕی حاجی مەلا عەبدوڵلایە، ئەمەوێ بە تەحقیق بزانم هەتا سەر مەلا عومەر کە ئاخری هەموانە بزانم کامیان کوڕی کامیانە. منیش عەرزم کرد منیش هەر ئەوەندە ئەزانم حاجی مەلا عەبدوڵلا کوڕی حاجی مەلا ئەسعەدە و ئەویش کوڕی مەلا عەبدوڕەحمانە لەوەش هەر موتەئەکید نیم جا لام وایە ئەیەوێ بیکا بە ریسالەی جەلی زادەکان، زۆر حەز دەکەم ئەگەر تەفسیراتم بۆ بنووسی وەعدم پێ داوە و ئەم شیعرەشم بۆ نووسی ئینشائەڵڵا هەر وایە:

دڵت ئاوێنەی ئەسراری نوور بێ
لە ژەنگ و تۆزی حادیسە دوور بێ

باقی باقی ئەبێ هەرچی بەقای تۆی ئەوێ....».

ئێستە لە بیرم نەماوە لە ئاست داخوازییەکەی چیم نووسیوە یان هەر هیچم نەنووسیوە لێرەدا دەڵێم، بنەچەکەی جەلی زادان ناچێتەوە سەر مەلا عومەر، ڕەنگە عومەر ناو لەو سیلسیلەیەدا هەر چنگ نەکەوێ. حاجی مەلا ئەسعەدیش کوڕی (والق باللە مەلا عەبدوڵلای جەلی زادەیە کە دەکاتە عەبدوڵلای دووەم. عەبدوڵلای سێیەم باپیرم کوڕی حاجی مەلا ئەسعەدە)، مەلا عەبدوڕەحمانی کاکی جەلی باپیری حاجی مەلا ئەسعەدە و کوڕی مەلا عەبدوڵلای کاکی جەلییە کە عەبدوڵلای یەکەمە. بەمیان ناگوترێ جەلی زادە وەك کە بە ناوم ناگوترێ بنیادەم چونکە مەلا عەبدوڵلای یەکەم زادەی جەلی نییە خۆی یەکەم کەسە لەو بنەماڵەیە هاتووەتە جەلی. نادەمیش کوڕی

نادم نیيه. جەنابی شێخی خاڵ ئەو ڕیسالەیەی نەنووسیوە چونکە لە مانگی یازدەمینی ساڵی ١٩٨٦ سەردانێکیم کرد لەگەڵ هاوڕێ موستەفا ساڵح کەریم، یەکێك لە داخوازییەکانی شێخی خاڵ ئەوەبوو کە مێژووی جەلی زادان بنووسم، دیارە ئەگەر خۆی کردبایتی داواکەی نەدەکرد.

نامەی پێنجەمی خادیم لە ڕۆژی ١٩٦٩/١٢/٨ نووسراوە:

ئەمەیان بریتی وەڵامێکە لە پرسە نامەیەکی من کە بۆ مەرگی خوشکەزای خۆی سەرەخۆشیم پێ کردبوو لە عەبولحەمیدی حاجی تۆفیق، کە خوارزاێەتی و برای ئەم خاتوونەیە. خاڵ بەزاری خوارزاوە دەنووسێ تا لە کاغەزەکە دەبێتەوە. ئنجا لە دامەنی کاغەزەکە بە مانیلی سێ دێری خۆی بۆ نووسیوم دەڵێ: سەرومرم زۆر عەرزی ئیحتیرام و سەلامم هەیە. موددەتێ بوو بە خزمەت نامەتان ئەگەیشتبووم هەر وەتەماشا کردن و یادتان باری ناساغییەکەمی سووك کرد ئیتر هەر بژی بەخۆشی.

دیارە مەبەستی ئەوەیە کە چاوی بە پرسەنامەکەی من بۆ عەبدولحەمیدی حاجی تۆفیق کەوتووە. خادیم هیچ هۆیەکی موجامەلەی نەدەهێشتەوە بێ ئەوەی ئەوازشتی دۆستی خۆی پێوە بکات.

بەداخەوە لەو نامانەی بۆی ناردمن تەنها ئەم پێنجەیان لەدەستی تەفروتوون بوون ڕزگار بوون. لەوانەی منیش بۆ ئەوم ناردوون تەنها نوسخەی یەکێکیان هەڵگیراوە ئەویش نازانم چ ڕێکەوتێك وەهای کردووە نوسخەی لێ وەربگیرێ.

لایەنی شاعیریەتیی حاجی میرزا سێ شەقڵی پێوە دیارە: یەکیان بەهرەی زەوقی ئەدەبی. دووەمیان نەفەسدرێژی. سێیەمیان سۆزی عیشقێکی سووتێنەری نائومێدانە کە لە سەرەتای ژیانیدا مێشکۆڵەی ئێسکەکانی وە برژەبرژ هێناوە. ئەم سۆزە لە زۆر هەڵبەستەکانیدا بەلای نموونە شیعری هەرە سۆزناکەکانی شاعیرە مەشوورەکانی پێش خۆیدا دەباتەوە تا ئەوەی هەندێ جار بە (تضمین و اقتباس) ڕستەی تەواو، هەندێ جاریش مصرەعی تەواویان لێ ڕادەگوێزێ بۆ ناو هەڵبەست. ئەمیش دیاریدیەکە لە ناکارەکانی مرۆڤ کە لە غەمی غەمباردا لە دوو غەمدا دەژیت، یەکیان هی خۆی.

سەقافەتێکی حاجی میرزا هەیبوو وەك هەنگوینی هەنگ خۆی لە شەربەتی کتێبە ئەدەبییە کلاسیکییەکانی هەڵمشتبوو. کەمێك نەبێ لە چەژی دەرسی مزگەوت کە ناوناوە لە شیعرە دنیاییەکانیدا تام دەداتەوە. هەرچی شیعری ئایینی حاجی میرزایە

یەکسەر لە عەقیدەوە هەڵدەقوڵێ و بۆ چەژی دەرس و دەور ناچێتەوە بەلای منەوە سوودی شاعیریەتیی لەوەدا بوو کە زۆر قووڵ نەبووبووەوە لە زانستەکانی سەردەم چونکە لە بارێکدا نەبوو بەم زانستانە ببێتە مامۆستای زانکۆ و بەرهەمی کارەبایی و فەلەکی پێشکەش بە جیهان بکات، هەر ئەوەندەی سوود لێ وەرگرتن کە سەکۆیەکی پەند و وەعزی تازە مۆدێل لەو زانستانەدا سازدات و خۆیانی پێ بکاتە پەندیار کە ئیتر نەتام لە شیعریدا دەما نەکەسیش بە دوو وەعزەکانیدا دەچوو. بۆ ئەو بەس بوو کە مرۆیەکی ڕۆشنبیر و بەرژەوەندناسی میللەت و وڵاتی خۆی و تێکڕای جیهانیش بوو، ناکاریشی لە خۆوە بەرەو مێرخاسیدا چووبوو. من و ئێوش سەدجاران بە پەرۆشتر شیعرە عاتیفییەکانی دەخوێنینەوە لەوەی خۆی لێ کردبایەیە ئەفەندی و بە مەنتیق لە خشتەی بردبایین. مامۆستا لەم مەیدانەدا زۆرن چ لزووم نەبوو بەوەی کە خادیم ژمارەیەکی لێ زیاد بکردایە، ئەوساش ژمارەیەکی بەنرخ لە مریدەکانی جەزبەی سۆز و فرمێسک کەم دەبووەوە ئیمەی تێدا خەسارە کردوو دەبووین.

لە گیانی خادیم داوای لێبووردن دەکەم کە هاتم ئەم چەند دێرانەی دوایەم وەپاڵ یاداشتەکانی دا. ئینساف دلوای دەکرد من تەڕاتێنە لەو مەیدانەدا نەکەم، بەڵان نییەتم پاکە و لەبەر تیشکی ئەودا چەند هەنگاوم بەم لایەدا هەڵێنا.

کاک جەمال محەمەد، کە نازانم ئێستا لە کوێ و لە چ بارێکدایە خزمەتی هەرمگەورەی بەگیانی خادیم و خادیم دۆستان ئەوەیە سەرگوزشتەی تەواوی ئەومان بۆ بگێڕێتەوە بەهەموو لایەکانییەوە دەبێ بزانین ئەو عیشقەی میرزا چ کارێکی لە ڕەفتاری کرد، لەو دەمانەدا چەندی شیعر پێ هەڵبەست، کوا نموونەی؟ مەعشووقە چیی لێ بەسەر هات؟ و چەندانی دیکە لە پرسیاری ئەوتۆیی بەدەوری تاکە ڕووداوی عیشق لوت دەبنەوە ژیانی قەڵادزەی، پاشتر لە سلێمانی بەهەڵسوکەوتییەوە بە جۆرێک کە ئەگەر تەفسیرێکی تێ کردبێ بتوانین لە هەڵبەستەکانیدا بیدۆزینەوە. خولاسە وەها خۆشە تامەزرۆییمان بشکێنێ، هەتا یادیشی کۆن نەبووە کارەکە ئاسانترە، کە دەورانی بەسەردا تێ پەڕی دەبێتە تەیری هەڵفڕیو:

نیستەکەش فرسەتە گەلی یاران
کەهەنەك بۆچییە لە پاش باران

(١) لە شەوی نێوان ١٩٨٧/١/١ و ١٩٨٧/١/٢ نزیکی سەعات دوو کەوتمە سەر نووسینی ئەم گوتارە کە گەیشتمە ئەو وشەیەی (دەکات) کە ژمارەی یەکم لەسەر

داناوە بەنیشانە بۆ پەراوێز، وازم لە نووسین هێنا، ڕۆژی دیکە تا دوای نیوەڕۆ دەرفەتم نەبوو بۆی بگەڕێمەوە کاتێك بۆی چوومەوە خەیاڵێکم بەدڵدا هات، بۆچی نەزانم فەرقی تەمەنمان چەند بوو؟ بەرگی دووەمی دیوانەکەی لامە، بەڵکو لەوێدا ساڵی لەدایکبوونی نووسرابێ. داخەکەم تێیدا نەبوو، دەبێ لە بەرگی یەکەمی دیوانەکەیدا ساڵەکە نووسرابێ. لەگەڵ ئەم دەست بەتاڵییەشدا، گەڕانم بەدوا ساڵەکەدا نیگامی بۆ لای ئەو چەند وشەیەی (پێشکەش) کەوت کە لە لاپەڕە (٣)ی دیوانەکەدا سێ نهازی دەربڕیوە، هی سێیەمیان دەڵێ (بەوانەی لە ئاستی ناڕاستی بێدەنگ نابن».

چەندم لێ خۆش هات کە یەکەم هەنگاوم لە نووسینی گوتارەکە بە ڕێکەوت جووت هات لەگەڵ نهازەکەدا هەر لەوەی هاندەری ئەو نهازە بمبزوێنێت چونکە شاردنەوەی ئەو ئەمانەتە کارێکی ناڕاستە بەو پێیە لە خۆ دەبووە (بێدەنگبوون لە ئاست ناڕاستیدا). ئەم ڕێکەوتە خستمییە سەر چاوخشاندن بە پێشەکییەکەی دیوانەکەدا.

منیش ئافەرین دەکەم لە کۆششی کاك جەمال کە شیعرەکانی میرزای خستە بەر ڕۆشنایی و تۆزی ڕۆژگار و ڕیسی جاڵجاڵۆکەی لێ تەکاندن بەڵام کە هاتم لەسەر ڕاگەیاندنی ڕووپەڕەی یەکەمی پێشەکییەکە (دەکەوێتە لاپەڕە پێنج لە دیوانەکە) کە گۆیا بە هۆی واتا لێدانەوەی بەیتەکان پێویست بە فەرهەنگۆك نەما، هاتم ئەو واتا لێدانەوانەم بە تاقیکردنەوە دیتم زۆر شوێنی ئاستەنگ بەجێ هێشتراوە، زۆر وشەی نائاشنا لەبەر گوێی ئەوپاوەکانمان ڕوون نەکراوەتەوە لە نموونەی وشەی ئەوتۆیی بنوارە لاپەڕە ٢١ی دیوانەکە دەبینی لە دێڕی سێیەمدا (پیرەزاڵ) هەیە. کێ دەزانێ چ مەبەستە لێی؟ لە دێڕی (٥)دا (ڕەزم، مەساف – مصاف) چین؟ دەڵێین بەزم و ڕەزم بێ ئەوەی بەتەواوی لێکیان بدەینەوە. لە دێڕی (٧)دا وشەی (نەبەرد) واتاکەی چییە؟ بە نەبەردی کە (پاڵەوان) دەگەیەنێ لێی بەسەهوو مەچوو، لێرەدا شتێکی دیکەیە شەڕ و جەنگە. (نهاڵ – نیهال) لەو لاپەڕەیەدا دەبوو ڕوون بکرێتەوە بە تایبەتی (نهاڵی کەشت) کە هەردوویان نائاشنان و شێوازی کلاسیکی هێناویەتە ناو هەڵبەست.

لەو لاپەڕەدا تەنها پەروانە و مێ پەروانە لە پەراوێزدا واتای دەقەکانیان لێ دراوەتەوە بە (پەپوولە و بێباك) بەڵام تێمان ناگەیەنێ بۆچی پەپوولە (بێباك) حیساب دەکرێ؟ دوایین وشەی ئەم ڕووپەڕەیە وشەی (مەندەبۆر) کە ڕوون نەکراوەتەوە و ڕاستییەکەشی (مەندەبوور)ە.

له نموونەی شوێنی ئاستەنگ بڕوانە کۆتایی لاپەڕە ٢٤٨ و سەرەتای ٢٤٩ کە ئەم دوو دێڕە دەخوێنێتەوە:

له ناکاو سەبا هێنای بۆ دەماغ
بۆنی پەراهەن بۆ دڵی پڕ داغ
کولبەی ئەحزانی بۆ کردە گوڵزار
ڕووناکیی دایە چاوی ئینتیزار

تەنیا وشەی (پەراهەن) واتای لێ دراوەتەوە بە کراس، لەوەشدا حیرەتی خوێنەواری ئەوباو پتر دەبێ چونکە نازانێ مەبەستی حاجی میرزا کراسی یوسفە کە بۆ یەعقووبی باوکی چوو گوتی (انی اجد ریح یوسف). کە خستیبیانە سەر چاوە کوێربووەکانی (ارتد بصیرا – بۆوە چاوساغ). کولبەی ئەحزان ماڵەکەی یەعقووبە کە لە وەتەی یووسفی لێ بە مردوو حیساب کرابوو بووبووە (بیت الحزن – ماڵی تازیەدار). من لێرەدا مەبەستم ئەبوو واتای هیچ شتێك ڕوون بکەمەوە بەڵام ناپابیی بەیتەکان زۆری بۆ هێنام.

بەنیازی خزمەتی دیوانەکە و شیعری حاجی میرزا و لەگۆشەی بایەخدان بە هەوڵی کاك جەمال محەمەدەوە ماوەیەك لەگەڵ ڕووپەڕەکانی ئەو دیوانە دەڕۆم و شوێنێکی کەم و کوریی تێدا بێ هەڵوەستی تێدا دەکەم. ڕاستییەکەی دەبوو پرس بە شارەزایانی عەرووز و واتاناراییی شێوازی کلاسیکی بکرێ ئنجا فەرهەنگۆك دابنرێت و دەقی بەیتەکان لەسەر کێشی ڕاستیان بنووسرێنەوە. بەیتێکیش کە بە فەرهەنگۆك ڕووون نەبێتەوە ئەو شارەزایانە شەرحی بدەن.

له لاپەڕە ١٤ دێری پێنجەم وشەی (بووەتە) لەنگی کردووە ئەگەر (واوێتە) بێ لەنگییەکە هەڵدەستێ:

«گوڵشەنی شادی بە وەیشوومەی خەزان وا بۆتە پووش»

له دێری ١٥ وشەی (داخێ) دەبێ (داخی) بنووسرێ (داخی بەجەرگم).

له لاپەڕە ١٥ دێری سێیەمی لەنگە بە پەراوێز هێما کراوە کە لە هەموو نوسخەکان هەروەها بە لەنگی هاتووە ئەگەر وشەی (بگرن) ئەو (ب)ەی لێ بقرتێ لەنگاییی هەڵدەستێ:

«گوێ لە قرچەی جەرگی سووتاوی گرن بۆتە کەباب»

قرتانی ئەم (ب)ەی کە پێی دەڵێن ئیلتیزامی زۆر باوە. حاجی میرزا خۆی لە چەندین جێگەدا قرتاندوویەتی.

لە لاپەڕە ١٦ دێری دەیەم لەنگە وشەی (گولاوو) بەم شێوەیە جێگەی لەقە لە بەیتەکەدا. بەیتەکە بەم شێوەیە چار دەکرێ:

هەم بریقەی گوڵەناو، بەرق و تریشقەی هەورەکان

دێری پازدەمینیش لەنگە. سەرەتاکەی (مەل ملی درەخت بە خوێندن) واتاشی دیار نییە و لەنگیشە. وەها بزانم ڕاستییەکەی ئەمەیە:

مەل ملی دەرخست بەخوێندن بلبلیش پەرواز ئەکا

لە دێری ١٣، وشەی (سەروو) لە کۆتاییدا دەبێ (سەرو) بنووسرێ. لەدێری ١٤شدا (سەرووی ڕەوان) دەکرێتە (سەروی ڕەوان).

لە دێری ١٦ وشەی (بڕ) دەکرێتە (پڕ).

لە دێری ١٧ (خوڕەمی دڵگوشای) دەکرێتە (خوڕەمی وو دڵگوشای).

لە دێری٢٢ (خان و مان) وەها بزانم (خانمان)ە وەك (نیشتمان). ئەم (مان)ە پاشگرە دەلالەتی جێگەی هەیە. لە ئالێستا بە عەرش گوتراوە (گەروودەمان).

لە لاپەڕە ١٧ دێری یەکەم، وشەی (تۆ) تەنبەڵی دەکات دەبێ (تو) بخوێندرێتەوە لە دێری دووەم وشەی (زستان) دەکرێتە (زەمستان) دەنا لەنگە.

لە لاپەڕە ١٨ دێری دووەم، وشەی (چییە) ئەگەر بە (چیییە) نەخوێندرێتەوە لەنگ دەبێ ئەوساش ئاقۆلا دەردەچێت، ئەگەر (کوانێ) بێ عەیبی نامێنێ.

لە دێری ٣ (خۆیی وەی) دەکرێتە (خۆی وەی).

لە دێری ٥ (پەژموردەو) دەکرێتە (پەژمۆردە وو) دەنا دێرەکە لەنگە.

لە دێری ٩ (بۆ گەداوو) دەکرێتە (بۆ گەداو) هەتا لەنگ نەبێ.

دێری ١٣ زۆر لەنگە واتاشی نایەت (کەهفەکەت نازیز مردووە ماتەمی داگرتووە). دەستخەتی نەبینم خەریکی ڕاستکردنەوەی نابم.

دێری ١٥ (بوومەتە) دەکرێتە (بۆتە) (کەندووشیو) دەکرێتە (کەندوشیو).

دێری ١٩ (ولاتەکەی تۆی تێك ڕووخاند) دەکرێتە (ماڵەکەی تۆی تێك ڕوخاند).

له لاپهڕه ۱۹ دێری شهش، وشهی (کوچهیی) دهکرێته (کووچهیی).

لهلاپهڕه ۲۰ دێری چوار (بۆ) دهکرێته (بوو).

دێری ٥ (سهوزهیی) دهکرێته (سهوزهی). (کردووم) دهبێ بخوێندرێتهوه (کردوو – ووم). دێری ۱٥ وشهی (نومێدم) دهخوێندرێتهوه (نومیێدم). لهلاپهڕه ۲۱ قهسیدهکه وهها دهست پێ دهکات:

خاوهنی عهزم و سهبات و سهفدری مهیدانه کورد

مهنشهئی سیدق و وهفاو و ڕوستهمی مهیدانه کورد

بۆ شهجاعهت ڕۆستهمی زاڵی لهلا وهك پیرهزاڵ

وهها دهزانم له دێری دووهمدا (حهیدهری مهیدان...) گۆڕاوه به (ڕوستهمی مهیدان..) چونکه لهگهڵ (سهفدر) باشتر دهڕوات و له دێری سێیهمیشدا ڕۆستهم دهشکێنێتهوه ئهتر چۆن دهشێ جارێ بهمهدح جارێ بهشکانهوه ناوی ڕۆستهم بێ؟

لهدێری ٤ (بازیی) دهخوێندرێتهوه (بازیهی).

لهدێری ۱۱ (نومێد) دهخوێنرێتهوه (نومیێد). له دێری ۱٥ (به) دهخوێندرێتهوه (با). وهك پێشتر گوتم (مهندهبوو) له کۆتاییی لاپهڕهکهدا دهکرێته (مهندهبوور).

له لاپهڕه ۲۳ دێری ۹ (خهیاتی) دهکرێته (خهیاتی).

له لاپهڕه ۲٤ دێری ۳ (بهدهورا بێ) دهکرێته (بهدهورایی).

له لاپهڕه ۲٦ دێری ۲ (بۆیێ) دهکرێته (بۆیه).

واتای (چهشمهیی حهیوان) له دێری دهیهمدا (ناوی حهیات)ه که ههرچی لێی بخواتهوه نامرێت، نهك (سهرچاوهی ژیان) که واتای بێ سنووره.

لهدێری ۱٤ (ئاشنامهو) واتاکهی دهباتهوه بۆ بێگانه دهبێ بگوترێ (ئاشنامه).

لهلاپهڕه ۲۷ دێری ۳ (پهرگار)ی ناو قهسیدهکه ڕاسته نهك (پهرگاڵ)ی شهرحهکه.

لهدێری ٤ (پهربازی) و (سهربازی) که له پهراوێز کراوه جێی لێ تۆژینهوهیه. لێرهدا مهودام نییه، چونکه دهچینهوه بۆ (باختن و می بازد) و داڕشتنی نهسمی فاعیلی لێکدراو به (سهرباز) و پێوهلکانی (ی)ی نهسمی مهعنا و.. و.. کورتهکه له جیاتی (باخت) دهڵێ (بهخت – خۆی بهخت کرد) که جۆرێکه له بهکارهێنانی قرتاو.. له دێری٥ وشهی (نیهتی) دهخوێندرێتهوه (نی یهتی) دهنا دهبێته (لایهلك).

له لاپەڕە ٢٨ دێری ١٠ (کردییە) دەکرێتە (کردیە).

لەدێری ١٩ (بووم) دەبێ بخوێندرێتەوە (بوو – ووم).

لەدێری ٢١ (ڕەحمەتیتان) دەکرێتە (ڕەحمەتی تان) واتە ڕەحمەتی خۆی تان.

له لاپەڕە ٢٩ (مەلە جوانەکەی سەر شاخ و کێوان) مەلە لە دەریای بێ پایانی ئاسمان دەکات نەک لە دەریای قووڵ و بی بن وەک کە لە پەراوێزدا شەرح دراوە. بەسەر لە سەرکێوان چی دەکات؟

لە دێری سێهەمی بڕە شیعرەکە (پەروزی) لە جیاتی (پەروزەی) دەگوترێ. نەشمبیستووە (پیروزە) بە هوما گوترابێ وەک لە شەرحدا هاتووە.

لێرە بە دواوە تەنیا هێما بۆ ژمارەی لاپەڕە دێرەکان دەکەم کە هەڵە وەیا کەموکوورییان هەیێ بێ ئەوەی ساغیان بکەمەوە مەگەر شوێنی زێدە گرنگ:

لاپەڕە٣٣ دێری ١٠ لاپەڕە ٣٥ دێری ٩، ١٧

لاپەڕە ٣٧ دێری ٣، ٩ لاپەڕە ٣٨ دێری ١٧ وشەی عیجز هەڵەیە ڕاستییەکەی (عەجز)ە دێری ١٩ میشك نەك (مێشك). لە لاپەڕە ٣٩ دێری ٤ سەرلەبەری تەماوییە، (سەنجیە) چییە؟ نازانم. سەرەناوی قەسیدەکە نابێ (ڕۆژ) بێ چونکە نەعتی پێغەمبەرە.

لاپەڕە ٤٠ دێری یەك (عومرێ) نەك (عومری).

لاپەڕە ٤٢ دێری ٧ (ناڵەیی) نەك (ناڵەی).

لاپەڕە ٤٣ دێری ٦ (جیلوەیی) نەك (جیلوەی). دێری ٧ (ڕێگەیێکە) نەك (ڕێگەیەکە).

دێری ٨ (پەردەیی) نەك (پەردەی).

لاپەڕە ٤٤ دێری ٥ (تیها) نەك (تێیا). نالی دەڵێ:

پەچەیی پەرچەمی بوو زولفی سیها
مەر دەڵێی مانگەشەوە کولمی تیها

دێری ٧ (بێدار) هەڵەیە (بیدار) ڕاستە. دێری ١٠ (دەریایی) نەك (دەریای).

لاپەڕە ٤٧ دێری ٣ (بەقەد سەروی جۆیبار) نەك (سەرووی جۆبار).

لاپەڕە ٤٨ (بەدار) ڕاستە. دێری ٣ (بووی) نەك (بوویی).

لاپەڕە ٥٢ دێری یەکەم (تو) نەك (تۆ). دێری ٢ (تەماشایی ئەوا) نەك (تەماشای ئەوان). دێری ٣ (دەردی دڵی) نەك (دڵی دەردی).

لاپەڕە ٥٤ دێری یەکەم (قسێکت) نەك (قسەیەکت). دێری ٨ (جیاکەر).

دێری ٩ (بۆتە) نەك (بوومەتە).

لێرەدا کۆتایی بەو تەتەڵەکردنە دەهێنم چونکە لەسنووربەدەر درێژەی هەیە هەر ئەوەندە دەکەم کە چاوێکی خێرا بە دیوانەکەدا بگێڕم تا ئەگەر توانیم چەند زەق و زۆپییەك بە قازانجی دیوانەکە و خوێنەرانی چارەسەر بکەم بەدڵێکی ئارامەوە ماڵاوایی لە یادی خادیم بکەم بۆ هەڵێکی لە بارتر.

لاپەڕە ٦٢ بەیتی حەفتەم:

وەکو ئـەم دای دەپـۆشی ڕوویـی هـەزرا
بە ئەشکی خوێنی چاوان سوور بوو غەبرا

لە پەراوێزدا هەر ئەوەندە هاتووە کە (هەزرا) سەوزاییە. مەبەس لە هەزرا (خضراء) ئاسمانە کە هەناسەی دووکەڵاویی بێ چاران دەبوو بەتەم و ڕووی ئاسمانی دادەپۆشی. غەبرا (غبراء)یش زەوییە کە بە فرمێسکی خوێنین سوور هەڵدەگەڕا. ئەم هەزرا و غەبرایە زۆر هاتووەتە ناو شیعری شاعیرانەوە.

لە لاپەڕە ٦٧ بە پەراوێز هێما بۆ ئەوە کراوە کە ئەوە بەیتی خوارەوە لەنگە.

کەسێ نەیدیوە وابێ هیچ قەومێ

ئەم مصرەعە لەنگ نییە. دەبێ بەپێی دەستووری کێشی کوردی وشەی (هیچ) بێتە دوو بڕگە (هی – چ) نەك یەك بڕگە. وەها دابنێ کە ئەم (چ)ە لە بەرابیی ڕستەوە دێت وەك کە نالی دەڵێ:

تۆ کە حووری وەرە نێو جەننەتی دیدەم (چ) دەکەی
لـەم دڵـەی پـڕ شەرەر و سیـنـەیـیـی سووزانمدا

یان هەر نالی لە بەیتێکی دیکەدا بۆ کێشی شیعر دەنگی (س) قورس دەکات:

«ڕاستیی سەیقەلییە تیغی زمانی نالی»

لێرەدا (ڕاستی) سێ بڕگەیە: (ڕا – س – تی). لە ئەسڵیشدا بووە: (ڕاس – تی). دەبوو لە لاپەڕە ٦٤ بەم مصرەعە بڵێ لەنگە:

عەشایری لە کوردان زۆر لەگەڵ بوو

ئەم مصرعە ئەگەر (عەشایر)ی ئەکرێتە (عەشایەر) لەنگە، بەو شێوەیەش هەر عەیبدارە لە لاپەڕە ٦٠ مصرعی: (نەیانهێشت مریشك و گۆشتی کاوڕ) دوو برگەی نوقسانە دەبێ وەها بنووسرێ:

(نەیانهێشت هیچ مریشك و گۆشتی کاوڕ) جێگەی دیکەش زۆرە لەم بابەتە.

ئەو (مەنزوومەی سەفەربەرلگ) کە لە لاپەڕە ٥٤ هەتا ٧٤ی دیوانەکەی گرتووەتەوە، لە بەرەو کۆتاییەکەیدا ئەختێك بە ناناشکرایی دەدوێت. بە پێی سەرگوزشتەکە لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٢٠ یان لەهەوروبەری ئەو ساڵەدا بە پارمەتیی برادەرێکی چووەتە قەڵادزە (ئەو برادەرە حاجی تاهیری کۆیی بووە) لەوێ سێ ساڵ ماونەتەوە چوونەتە سلێمانی.

هەتا نێزیکی سێ ساڵێ لەوێ بووین
لە ئاخر بۆ سلێمانی بە ڕێ بووین

بەدوا ئەمەدا دەڵێ:

فەلەك بۆ قیسمەتی ئێمە لە هەر لا
بەچەپدا مۆرەیی ئەردی فڕێ دا
سلێمانی هێنا قیسمەت وەها بوو
موعین و ناسری ئێمە خودا بوو

لەمەدا دوو پرسیار هەڵدەستێ: یەکیان ئەوەیە کە حاجی میرزا عەبدوڵڵا و حاجی تاهیر، وەك بزانم، پتر لە سێ ساڵان لە قەڵادزە مانەوە پرسیاری دووەم ئەوەیە کە ئەم مۆرە ئەحسەی فەلەك بە چەپیدا فڕێ دا بۆ ئەوان چی بوو؟ (سلێمانی هێنا) مانای چی؟ سلێمان کێیە؟ پێغەمبەر سلێمانی موبارەکە دیارە ئەو مەبەست نییە. یاخود شاری (سلێمانی)یە؟

لێرەدا بە تەلەفۆن لە کاك محەممەدی حاجی تاهیرم پرسیار کرد، نومرەی تەلەفۆنەکەشیم لە مامۆستا بەکر ئیسماعیل سەرۆکی دادگای حوکمی زاتی وەرگرت، کاك محەممەد تێی گەیاندم کە ماڵی ئەوان و ماڵی حاجی میرزا عەبدوڵڵا پتر لە ٢٥ ساڵ دانیشتووی قەڵادزە بوون. دەوری ١٩٤٦ هاتوون بۆ سلێمانی. ئەو ئەردی فەلەکی چەپ گەردیش هی ئەو ساڵانەی قەڵادزەیە کە دوو جاران لە دوو ڕووداوی

ناخۆشی گشتیدا ناچاربوون بە ڕاگوێستن لە قەلادزە تا بە زەرەر و زەحمەتی زۆرەوە سەرلەنوێ هەر جارە کەوتوونەتەوە سەر باری ئاسایی. بەمەدا دەرکەوت کە من ژمارەی (سی)م بە (سێ) خوێندووەتەوە لە دیوانەکەش هەر (سی) نووسراوە تومەز بە تەما نەبووم ئەو دوو بنەماڵەیە سی ساڵ لە قەلادزە بووبن (ئەم دیاردەیە لە نووسینەکانی فرۆیدی نەفسناس شی کراوەتەوە).

دەمتوانی لەم کێشەیەدا نووسینەکەم بگۆڕم و حیکایەتی تەلەفۆنکارییی تێدا ڕەش بکەمەوە بەلام چ زەرەر لەو ڕاستییە سادەیە ناکەین، خۆشتریش دێت لەگەڵ تەبیاتی ژیانمان کە هێندە توند نەپێچراوینەوە بە سەهوو نەچین. وەها بزانم حاجی میرزاش سەهووی کردووە کە لە لاپەڕە ٧٦دا دەڵێ ساڵی ١٩٣٩ تەشکیلاتی حکومەت لە قەلادزە کرا، وەک لە بیرمە ئەو تەشکیلاتە لە ١٩٣٧ بوو. بە هەمە حاڵ ئەم لایەنە لە منیش ڕوون نەبێ مێژووی هەیە. دوای ئەو تەلەفۆنەش دیتم حاجی میرزا دەڵێ لە ١٩٤٦ چووین بۆ سلێمانی.

لە لاپەڕە ٨٨ شەرحی (ئافەرین گۆیان) هاتووە بە (ئافەرینیان کرد). ئەم وشە لێکدراوە لێدوانی دەوێت.

لێکدانەکە فارسییە، لەوێشدا (گوویان) دەخوێندرێتەوە. وشە لێکدراوەکە فاعلیەت و وەسف دەبەخشێ، لەلایەن ڕێزمانیشەوە کە کەوتە ڕستە بەلای (ئاوەڵکار adverb)دا دەچێتەوە چونکە وەسفی (کردیان بەجەژنە) دەکات. ئەم (ان)ە هی فاعیلییەتە لە فارسیدا، بەزۆریش لە کاردێت وەک: لەرزان، دەوان، خەندان... هتد. لە کوردیدا باوی نەماوە مەگەر چۆناوچۆنی دەنا بۆ فاعیل بەکاری ناهێنین تەنانەت کە دەڵێین (لەرزان، ڕێبەندان، هەرزان..) لە بیرمان چووەتەوە کە ئەم وشانە ناوی کاران (اسم فاعل). وشەی ئافەرین تورکی نییە (وەک لە شەرحەکەدا دەڵێ کوردی و فارسی و تورکییە). بە ئەسڵ وشەیەکی ئاڤێستایە لە قاڵبی ئافرینە ئافریتی، ئافریڤەنە هاتووە بە واتای ئافەرین کە لە ڕیشەی (فری) وەرگیراوێ بە واتای خۆشویستن و پەرستن و دڵخۆشکردن و خوێندن و خەلقکردن. کە دەگوترێ جیهان ئافەرین بە واتای (خالق الکون). ئەم (ئافەرین)ە لێرەدا خەلقکردنە. لە کوردیدا زۆر جاران بە شۆخی یەک بەیەکێک دەڵێ (ئافرەوان) و بەخەیاڵی خۆی واتای (ئافرەت)ی لێ داڕشتووە، لە ڕاستیدا ئەم (ئافریڤەنە)یە دێتەوە سەر زمانان. دوور نابینم ووشەی (ئافرەت)یش هەر لە (ئافریتی) وەرگیرابێ کە ئاژێندانێکی تێدایە، نەک لە (اروادی)ی تورکی. لەم

مەیدانەی (نافەرین)دا تەماشای لاپەرە ٢٠٦ و ٢٠٧ بکە لە کتێبی (مزد پسنا و ادب پارسی، جلد اول، د. محمد معین - هەرچی لەبارەی نافرەت و نافرەوانەوە گوترابێ هی خۆمە - م. م -). نەفرین کە لەعنەتە بەرانبەر نافەرین هاتووە.

لەلاپەرە ٥٩ وشەی (تەل) شەرح دراوە گۆیا فارسییە بە واتای تەلەفۆن ئەم وشەیە telephone نەفارسییە و نەرۆژهەلاتی. کەرتی یەکەمی بەواتای (دوور)ە نەك تەل، وەك تەلەپاتی، تەلەگراف، تەلیکس. کەرتی دووەمی (فون) بە واتای (دەنگ) بە هەردووکیان دەکەن دوورەدەنگە دەنگی دوور. وشەکان لاتینین. (فۆن) لە تەلەفۆن، گرامۆفۆن، دیکتافۆن..دا مانای (دەنگ) دەبەخشێ.

هەر لەو لاپەرەیەدا (موهاجیر) بە (کۆچکەر) لێ دراوەتەوە. باشترە (مشەخت) بە واتای موهاجیر لە کاربێت. لە زاری کرمانجی سەروودا بیستوومە ئەو واتایەی هەیە.

بازێك دەهاوێژم بۆ لاپەرە ١٤٢ کە سەرەتای مەرسییەکەی بۆ باوکم لەوێوە دەست پێ دەکات. لە کۆتایی دێری یەکەم وشەی (گریان) لە صیغەی فاعیلییەتی فارسییەوە هاتووە بە واتای (باکی) نەك لە (گریان)ی کوردی بە واتای (بکاء) چونکە سیفەتە بۆ چاو. پێشتر باسی ئەم ڕێژەیەم کرد لێرەدا شایەدم بۆ هێنایەوە.

لە دێری نۆیەم (فاختە) کۆترەباریکەیە. دوای ئەمە (نالەی تەزرە) نووسراوە و واوی عەطفی پێوەیە بووەتە (تەزرەوو). ئەم وشەیە (تەزەروو)وە کە ناوی تەیرێکە وەك کۆترەباریکە. نالی مەدحی تاقمە مومتازەکەی (خاصەی شاه) دەکات و جارێکیان دەڵێ (سینە تەزەروون).

لە لاپەرە ١٤٥ دێری ٣ (دوو دەماغ) هاتووە هەڵەیە. (دوودمان) ڕاستە بە واتای نەسەب و رەچەڵەك. لەم وشەیەشدا (مان) پاشگرە بە واتای جێگە وەك لە نیشتماندا دەدیترێ. پێشتریش لەمە دوابووین. لە لاپەرە ١٤٧ نیوەدێری دووەم (زانۆ)ی دەکرێ بە (زانوو). لە نیوەدێری چوارەمی شیعرەکە هەڵە زۆرە کە نووسراوە:

موتالای سەفحەی دیوانی مەعنایی کامەرانیم بوو

ئەمە ڕاستەکەیەتی:

موتالای سەفحەیی دیوانی مەعنای کامرانیم بوو

کامران لە (کام) و (ران) پێك هاتووە (کام) بە واتای ئارەزو، هەوەس دێت. (ران) کەرتی ناوی فاعیلی لێکدراوە لە (راندن)ی فارسییەوە هاتووە بە واتای (لێخوڕین،

رواندن – له ڕوپەنەوە نەك ڕوان هاتووە–) تێكڕای دەبێته (ئارمزۆ لێخور – چی بیەوێت دەیكات).

له لاپەڕە ١٤٩ نووسراوە:

له نەسلی ئەو (ڕەزا) بوو گەر ڕەزا نەبوو قەزا بوو
له شیعر و قافیەی جوانی ڕەزا بوو بی ڕەزا بوو

هەردوو مصرەعەكه لەنگە ئەمە ڕاستەكەیانە:

له نەسلی ئەو (ڕەزا) بوو گەر ڕەزا نەبوا قەزایێ بوو
له شیعر و قافیەی جوانی ڕەزابوو بێ ڕەزایێ بوو

دیسان له مصرەعی شەشەم دەبێ (بۆ) بكرێته (بوو) ئنجا (بوو) بكرێته (بۆ).

له سەرەتای لاپەڕە ١٥٠ مصرەعی دووەم دەنگی (ح) له وشەی (فەتح) سووك بخوێندرێتەوە (خالید) دەبێ (ی) وەسفی بە دوادا بێت بكرێته (خالیدی) ئەنجا (ئەووەل) دەبێته سیفەتی.

دەچم بۆ لاپەڕە ٢٩٩ دوو مصرەعی بەیتی شەشەم نووسراوە:

خاكساری مەقامی بالایە
نیستی حازری مەقامی بالایە

مصرەعی دووەم هەم لەنگە هەم واتای ناتەبارە. ڕاستی ئەوە بەیتەكە ئەمەیە:

نیستی حازری مەقامی حزوور

كە دەبێتە هاوقافیە لەگەڵ طیور، لجور، طور، غفور.. كە قافیەی بەیتەكانن. نیستی بە واتای (نەبوون) لە فارسییەوە هاتووە مەعنای بەیتەكە ئەمەیە: وەكو خاكبوون مەقام بەرزییە. نەبوون بریتییە لە حازربوونی مەقامی (حضور)ی لیقای خوا.

له لاپەڕە ٣٠٠ مصرەعی یەكەمی بەیتی سێیەم نووسراوە:

گاه تەسبیحی زوهدە ئەیگرێ

كە سەیری مصرەعی دووەم بكەیت نووسراوە:

دەستی ساعیز گرم كە ئەیزانم

مصرەعی یەکەم جگە لە لەنگی واتاشی روون نییە مصرەعەکە بە یەکێك لەم دوو شێوەیە چارە دەکرێ:

گاهـ تەسبیحی زوهدە ئەهگێڕی

گاهـ تەسبیحی زوهدە ئەگرێ مەی

چونکە (دەستی ساغیزگر) کە دەستێکە جامی شەرابی گرتووە جێگەی هەردوو شێوە هەموار دەکات.

چەند بەیتێك دواتر (زەننار) نووسراوە لە جیاتی (زیننار). پاشتر (ڕێگەیەکە) لەنگە (ڕێگەیێکە) دەست دەدات. پاشتر.

ئەشری ئەم شیعرە یە بوو لە دیوانم

یان دەبێ بکرێتە: ئەشری شیعرەیە لە دیوانم یان بنووسرێت:

ئەشری ئەم شیعرە بوو لە دیوانم

لە لاپەڕە ٣٠١ مصرەعی سێیەم (هەروەك ئەلفی جانە ستوونی) لە قەسیدە مەدحەکەی حاجی قادر بۆ بارەگای قەرەنی ئاغای پیران وەرگیراوە کە سەرەتای دەڵێ: ئەم خەیمە کە شەمسییەیی شاهەنشەی ئەرزە (شەمسییە - چەتر). دەبێ دەنگی لام لە وشەی (ئەلفی) قورس بکرێ و وشەکە بەسێ برگە گۆ بکرێ: (ئە - لە - فی).

لە لاپەڕە ٣٠٤ مصرەعی یەکەم بەخۆڕایی لەنگ کراوە. ئەگەر وشەی (ئەدەبدا) بکرابایە (ئەدەبا) لەنگییەکە هەڵدەستا.

لە مصرەعی یەکەمی بەیتی دووەم دەبێ (کە) بخرێتە دوای وشەی (ئەووەل). لە دێری ١١ «ئەم قانیەی ئەعلایە لەپاش مورسەل» سێ برگەی کەمە دەبێ بگوترێ: «ئەم قانیەی ئەعلایە لە پاش ڕیحلەتی مورسەل.

لە دێری ١٧ (سایەی) دەبێتە (سایەیی). ئنجا دوای (عەرشایە) وشەی (لە) زیاد دەکرێ. پێشتریش لە دێری ١٤ (هەرقەی) دەکرێتە (هەرقەیی).

لە لاپەڕە ٣٠٦ (سیحاب) بەواتای (جیوە)یە. لە کوردیدا (زیواو) بووەتە (جیوە). واتاکەی ئەوە دەبەخشێ کە زیوێکە شلە وەك ئاو. لە عەرەبیدا کراوە بە (زئبق).

لە دێری ١٤ (ئەیقان) دەکرێتە (ئیقان).

لە لاپەڕە ٣٠٧ دێری ٦ (شوجاعەت) هەڵەیە (شەجاعەت) ڕاستە.

لەلاپەڕە ٣١١ دێڕی یەکەم مصرعەکە «غوبارێکی ئالوودەدایانی تۆم» واتای نییە ڕاستییەکەی «غوبارێکی ئالوودەدامانی تۆم».

لێرەدا ئەم ڕچەیەی تەتەڵەکردن دەبڕمەوە، هەر ئەوەندە دەڵێم گەلێ جێگەی دیوانەکە دەبێ ڕاست بکرێتەوە بە نموونە: لە لاپەڕە ٢٨٤ ئەو پارچە نازکەی شەش بەیتی دێڕی ٤، ٧، ٩، ١٠، ١١ تێیدا زەدەیە هەر یەکە بە جۆرێك. (دهان)ی فارسیش خزمی (ددان)ی کوردی نییە. لە فارسی (دندان) ددانە.

لە کۆتایی ئەم گوتارەدا ڕاستکردنەوەی هەڵەیەکی گرنگی ناو دیوانەکە دەکەم بە (مسك الختام)ی ئەم ناهەنگەی بیرەوەریی خادیمی ئەمری ئەدیبی جگەر سۆزی وەفادار. هەزاران هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی.

لە لاپەڕە ١١٩ بەیتی کۆتایی مەرسیەکەی بۆ مەرگی (بیخود) نووسراوە:

لە تەئریخی وەفاتی پیری مەعنی پێی وتم ئیمشەو
دڵێ (مەغفوورە) ئەم پیرە لە ڕەنگی ئەوجەوان ڕوویی

لە پەراوێزدا نووسراوە کە وشەی (مەغفوورە) بە حیسابی ئەبجەد ساڵی ١٩٥٥ دەگرێتەوە. بە لێکدانەوە (مەغفوورە) ژمارەی (١٣٤٢)مان بەدەستەوە دەدات. کەواتە ساڵی ١٩٥٥ مەبەست نییە لەو مصرعەی کۆتایی مەرسیەکە. بە پێی جۆگەلەی ساڵانی هیجری و زاینی ١٩٥٥ بەرانبەر ١٣٧٤ – ١٣٧٥ی هیجری دەوەستێ. بە ئەختێك زەینکاری دەرچوو کە ئەوەی تەئریخەکەی لێ وەردەگیرێ (دلی مغفورە)یە کە (١٣٧٥)ی لێ پێك دێت و سڵاو لە خوێنەران.

بەیان، ١٢٧ کانوونی دووەم ١٩٨٧

شەوی دووەم ڕاوە تارمایی

وەك مەلێکی بەسەر هێلانەوە بنیشێتەوە ئەویش لەسەر کورسییەکەی شەوی پێشوو دانیشتەوە. قاچەکانی لە یەکدی تێ پەڕاندن و پشتی دایە پشتی کورسییەکە و خۆی شل کردەوە دەستێك بەبەر شەویلەی چەپە و دەستێك بەسەر باسکی کورسییەوە، وردە وردە چۆوە خەیاڵخانەی چیرۆکسازی.

قەڵەم و کاغەز ئامادەی خزمەت، پاکەت و کفریت.. سوراحی و پەرداخ. گڵۆپی بەرەوڕوو، بێ دەنگی و دیمەنە تێك بزرکاوەکانی هەوەڵ هەوڵی ئەزۆك.. وەنەوز و کەڵەشێری سێیەم بانگ و خەوی بووڕانەوە.

«نەمزانی دوێنێ شەو چۆناوچۆنی چووبوومەوە سەر قەریوڵەکەم. ئیمشەو بە تۆبزی چاو دانابچرم، هەر خەوم هات دەنووم. نووسینی خەولاوو چ دەهێنێ؟ ناخوێندرێتەوە. کەنگر و ماست بە وەعدی خۆی». خەیاڵێکی کردەوە.

هەڵستا سێ پایەکی بچووکی هێنا بۆ ڕادیۆ. «دوێنێ شەو زۆرەکەم دەتگوت فەنەی بێدەنگە. ئاوناوە مۆسیقا بێ یان گۆرانی بێ گوتار و چیرۆك بێ.. دەنگوباسێك بێ دەماغ تەڕ دەکاتەوە. دز باما یە لە چیرۆکەکانی ڕادیۆ یەکێکیانم وێنە گۆڕ دەکرد بە ناوی خۆم بەڵام دەبوومە کابرای فتاری بە نارەق کردەوە تا ئێرە بە خاوێنی هێناومە. دەستپاکی بە چیرۆکی دزراو نادەم. بە هیچی نادەم».

دەستێکی برد میلی ئیستگەکانی بە خێرایی بادا. وەکو گرەی ماتۆڕ ترقەترقی ئیستگەی شەپۆل کورت بیری بردەوە بۆ لای برینەکەی سەر ئاگر. بەدەم خەیاڵی ڕێشکەی لادێ و تامەزۆیی منداڵییەوە میلەکەی لەسەر شەپۆلی ناوەندی گێڕا و لەشتێکی ئەم سەرەوسەری پێ کرد و ڕادیۆکەی کوژاندەوە. «جاری زووە بۆ بەرنامەی خۆش، ئەخبارێش چی نوێی تێدا نییە».

سەعاتی مەچەکی بۆ نۆ دەچوو. جگەرەیەکی داگیرساند. چاوی بڕیە قەتاری مەقەفی دووکەڵ لە وشکەمەڵەی ئاچاری کە بە هەواوەی دەکرد. مەترێك ئەولایی ووکەڵ پێچی کردەوە و ئەفەکانی تێکەڵ بوون و بڵاوەیان لێ کرد. داوی کشتەکە مزیەح پسا و دانەکانی هەڵوەرین.

خەڵقی بازاڕی شێناوردی ئەم پاش عەسرەش وەکو ئەم دووکەڵە دەچمین و لەوسەری بازاڕەوە بڵاوەیان لێ دەکرد. نەمدەزانی بۆ کوێ دەچن. بە دڵمدا هات، هەریەکێك لەو زەنبیل بەدەستانە چیرۆکێکی بەدواوەیە، خۆزایی نییە هی وەهایان تێدایە حیسابی نرخی بامیە و باینجانی بۆ ناچێتەوە سەریەك، دیارە بە دڵ لە شوێنێکی دیکە دەژیت.

کێ دەیزانی کە من خۆم دەستم بۆ ترێ برد بیبرم لە قارەمانێك دەکردەوە کە حەز لە هەنجیر بکا. هەر ئەوە بوو بە بەقاڵەکەم گوت کیلۆی هەنجیر بە چەند. گوتی هەنجیری چی؟

بەهەشتە ترێم مەبەستە، زەردەی هاتێ و چۆرە

«دووکیلۆ بە دوو دینار».

سەیرێکی ڕەفتەی ناو پەنجەرەی بەردەمیەوەی کرد، هێشتووە ترێیەکەی بۆ شەوی هەڵگرتبوو تۆیەڵە ڕەنگێك بوو لە مەیلەوڕەش هەتا ئاڵ هەتا پەمەیی هەتا زەردی نەباتی.. قاپی ترێ بابیی قەوارەی خۆی جێی بە دوولای پەردەکە چۆڵ کردبوو، کەلێنێکی شکڵ سێ سووچیی تێ خستبوون لە شێوەی بورجی ئێفل.

ئەمەتە کۆتایی سەفەری ژیان، مێو ڕشایەوە و بوو بە بەرسیلە و بەڵکە تا پێ گەیشت. دەستاودەستی کرد لە باغەوانەوە بۆ بازاڕ. لە فرۆشیارەوە بۆ کڕیار و بۆ ناو دەست و دەم.

سێ چوار بۆڵووی لێ خوارد: «بە لەزەتە بۆ ئەم کۆە دەرەنگەی ساڵ. ترێخۆریش هەر لەم سووڕەوە پێچ دەکاتەوە بۆ ناو خاك. دەبێتەوە بە خۆراکی گیا. ئاژەڵ گیا دەخوا! بۆ خۆی دەبێتەوە خۆراك. دەچێتەوە ناو خاك..». هەناسەیەکی هەڵکێشا و بیینی بە خەیاڵەوە ناوە. «بازاڕی شێنایی دنیایەکی بچووکی قەوغای سەیرە ئێمڕۆکە بە چاوی مامڵەت سەیری ئەم خەڵقەم کرد دەتگوت لەمەوبەر نەمدیتوون. سەد چیرۆك لەبەر ئەو دوکانانەدا پێکدیا تێ دەپەڕین. لە یەکدی دەخشان و تێك دەئاڵقان. کێ دەڵێ من سەرنجی باشم لێ گرتوون. وردترم سەیر کردبانایە لێیان حاڵیتر دەبووم.

تۆ بڵێ بە ڕێکەوت باینجانەکانی کابرای پەستەك لەبەر و پیازەکانی ئافرەتی عەبا بەسەر پێکەوە ڕژانە سەر زەوی؟ بۆچی وەها لە یەکدی نزیك بوون؟ گۆیا ئەمیشیان ڕێکەوت بوو؟ پێکەوە داهاتنەوەیان بۆ کۆکردنەوەی پیاز و باینجان دەبێتە سێ

ڕێکەوت. کابرا ناچار بوو یان دەتگوت ناچارە بۆ خۆی و بۆ ئافرەتەکەشیان کۆ بکاتەوە. هیچی بە گوێدا چرپاند؟ کاغەزێک، ڕاسپاردەیەکی نەخستە زەنبیلەکەیەوە؟ دەبوو ئەوسا چاویان تێ برم ئەک ئێستا بەدوا خەیاڵی یابردوو بکەوم. دڵنیم وێنەی شتان لە دەروونما نەقشبەستوو دەبێ، لەوانەن دواتر بێنەوە بەرچاو.

بڵێی بە قووڵبوونەوە هیچم لێ بەبیر بێنەوە! کە زیرەێ تایەی ئۆتۆمۆبیلەکە لە جادەوە خەڵقی وشت کرد و کابرایەکی گوێهاڵ بەدەست ڕای کرد. بەڕاست ئەم گوێهاڵ بەدەستە بەناو خەڵقەکەدا دەگەڕا و هیچی نەدەکڕی. زەنبیلەشی پێ نەبوو. چاکەت و پانتۆڵ و پۆشاکی عادەتیی مەیلە و کۆن بوون.. تێی چیی دیکە. دەبوو سەرنجی لێ بگرم لای خۆی بەچاوی مامڵەت سەیری دنیام دەکرد. سەرنجم ورد نەبوو. دەتگوت بە پەلە چیرۆک دەخوێنمەوە. فارەمانێکم دەستنیشان نەکردبوو، تومەز هەموو بازاڕەکە بەگردی قارەمان بوو. جاران بازاڕەکەش لە مێشکمدا چەسپ نەدەبوو. پێبدا تێ دەپەڕیم و تەمەددیت. لێرە بەدواوە وەها ناکەم. کەرووێشکانی چاو زەق ناکەمەوە و هیچیش نەبینم. خەیاڵ دەڕوات و قاچ لە خۆوە ڕێگا دەبڕێت و چاو چ نابینێ. عادەت پێومگرتنە دەمانبات و دەمانهێنێت. ئەو ئۆتۆمۆبیلە بڕێکی توندی ئەگرتبایە کابرای خاوەن گوێهاڵم نەدەکەوتە بەرهەست. بوەستە بوەستە وا دێتەوە بیرم. لەگەڵ دەربەڕینی گوێهاڵ بەدەستەکە باینجان و بیاز ڕژانە سەر زەوی و کۆکرانەوە. ئەمەشیان ڕێکەوتی چوارەم بێ؟ دواتر چی بوو؟

نا.. نا.. نەخێر ناتای ناوێ هیچ نەبوو، گوێهاڵ بەدەست گەڕایەوە سەیرێکی بازاڕی کرد و گورج تێی قووچاند. دەتگوت ئەوەی دەیویست بیبینێ نەیدیت. منیش خۆ عەبابەسەر و پەستەک لەبەرم نەدیتەوە. دیارە لەو دەمەی چاوم بڕیبوە گوێهاڵ بەدەست ئەوان بزر بوون. لاشانێکی بە پەستەک لە زارکی بازاڕی لای شەقامەوە پێچی کردەوە و لە قەڵەباڵغیدا تێ چوو. پێنۆکێکی شان و پەستەک دیترا و نەدیترا ئنجا چی؟ عەبا بەسەری لەگەڵدا بوو؟ من هەستم پێ نەکرد. دەبێ لە زارکی دیکەی بازاڕەوە بۆی دەرچووبێ.. ئایا شوێنبزربیان لە گوێهاڵدار کرد؟

لەوانەیە پەستەک لەبەر بە ئانقەست ڕووە و لای جادە چووبێ هەتا گوێهاڵدار بە لای خۆیدا بکێشێ. دیارە کاغەز و ڕاسپاردە خراوەتە زەنبیلی عەبابەسەرەوە. گوێهاڵ بە دەستم نەدیتەوە. ئایا بەدوا کابرا کەوت یان ئافرەتەکە؟ ئێرە شێرلۆک هۆڵمزی دەوێ. بەڕاست تەمەنیان چۆن بوو؟ وەک بۆی دەچم گوێهاڵ بەدەست ۳۵ ساڵی، کەمتر زیاتر،

بوو، ئەو بە عومرتر بوو لە پەستەکدار.

دەساڵێکیان بەین بوو. عەبا بەسەر سەرەژن بوو. بە عومر بێ ٣٥ ساڵی بۆ هەموو کارێك دەست دەدا هەر لە سیخوڕی هەتا دڵداری هەتا هەرچی بێ، ٢٥ ساڵی بۆ دڵداری و بۆ خۆخستنە مەترسییەوە لە بارترە. ئافرەتی پەنجا ساڵی زرە بۆ دڵداری، هەر دەتوانێ قاسیدی دڵداران بێ.. ڕاسپاردەش ڕادەگەیەنێ. ئەگەر مەسەلە دڵداری بێ ناشێ عەبابەسەر و پەستەك لەبەر لە گوێڵدار بێ ئاگا بن چونکە دڵدار غەریمی خۆی دەناسێ.

ئەگەر مەسەلە سەر بە سیاسەتەوە بێ بڕیاری لێوە نادرێ، لەوانەیە هەردووکیان مەستیان بە گوێڵدار کردبێ، لەوانەیشە خۆپارێزییان تەقیەی عادەتی بێ.. چوونی پەستەك لەبەریش بۆ لای جادە بێ مەبەست بێ. خۆ دەبێ ڕوو لەلایەك بکا. باشە ئەم پەستەکە زەق و زۆپە لە شاری وەها بەسرکە و کورکەدا وەك مادەی (عەسعەس مارا بگیر)ی لێ دێ. چاکەت و پانتۆڵ قات بوو بۆ شوێنبزری؟ یان کابرا لە دەشتەوە هاتووە بۆی نەکراوە جلك بگۆڕێ؟ بەڵکو دەرفەتی نەبووە یان جلکی چنگ نەکەوتووە. شکڵی شارستانی بوو. دەشتەکیش بووبێ خوێندنی تەواو کردووە. ئنجا چۆن ئەو بڕیارە بدەم بەدیتنێکی سەرپێیی بەپەلە. نەمکرد لە خۆی بپرسم! خەیاڵی پێچەڵپێچ سەریش گێژ دەکا.. گلاسێکی ئاو خواردەوە و جگەرەیەکیشی داگیرساند. دەستی برد میلی ڕادیۆکەی گێڕا. جندووکەکان قسەی پچڕپچڕیان کرد بە سەد زمان، پەك نیستگەی بەدڵ بوو گژەگژی تەشویش تامی بڕیبوو..

گێڕای. گێڕای و پێداهاتەوە في الاقتصاد الـ قرت قرت بإذن الباريء عز و قرت قرت ساعة لكل ذوق «نەمەیان مۆنت کارلۆیە.. گوێم لە کوردی نابێ، دەستم ڕۆیشتبایە گوێی سەرۆك دەوڵەتە زلەکانم دەکێشا مەترێکم درێژ دەکردنەوە و لێم دەچریکاندن: هەی درۆزنە زلەکان بۆچی فیشاڵە چەور و لووسەکەتان بە کوردیش بڵاو ناکەنەوە. شەرتی پیاوان بێ هەر ئیستگەیەکی کوردی بکرێتەوە قوربانییەکی لە قەدەر حاڵی بۆ سەربڕم. پازدە بیست ملیۆن کورد لێی خەسار بێ بابیی شەترنجی بۆ خەرج بکرێ. دەك بەزیادم نەکردی دیموکراسی و دیکتاتۆریەتی درۆزن.. چەند سەیرە ئەو درۆزنانە لە ئاست کورد ڕاستگۆن کە تێی ناخوێننەوە، بە درۆش بۆی نابزڕکێنن..».

میلی گێڕا: "ومن هنا بستمد قرت قرت. صدق اللـه الـ . قرت قرت چەگونە

مستضعفین.." میلەکەی ڕاگرت: «بەڵێ کوردەکە بۆ کوشتن و برین لە گۆشەی مەهاباد و سنە مستضعفین نین، چەنگیز و هیتلەرن.. بەنەبووبێت».

میلی بە توندی بادا.. "قرت قرت قرت في فلسطين المغتصب. قرت قرت. گژقژ. تق." ڕادیۆکەی وەها بە توندی کوژاندەوە چی دیکەی تین دابایێ جارێکی دیکە هەڵنەدەبرووەوە.

قەفەزی سنگی پڕبوو لە خەفەت.. کونەلووتی لێ فش بوون. بەقوونکی جگەرەکە دانووسا نەفەسێکی قووڵ قووڵی لێ داگرت دووکەڵ خەریک بوو لە کونەگوێیانی دەرچێ.. ڕێی نەبوو دەرچێ. لە لووت و زاریەوە بە لوولە و بەبڵاوی تێکیان کردەوە هەردوو لوولە سەرەژێر هەورۆکەی زاریان سمی.. تەوژمیان ڕەوییەوە و تۆزاڵ تۆزاڵ بە هەموو لایەکدا بڵاوبوونەوە.

«ڕادیۆی هەموو دنیا بابی دووکەڵی جگەرەیەك شەوڵی کوردی نادەنەوە. دەڵێن (أمم متحدة) درۆیەکی زل و زەبەندە، نە ئومەمە و نە موتتەحیدە. دەبوو بڵێن کۆمەڵەی دەوڵەتە نارێکەکان، هێی مامە ڕادیۆ بەڕاستی لەزەتم لێ کردی، چەندی دەکەم لەو پشتگوێ خستنەی زمانی کوردی ڕانایەم، چشم پێ ناکرێ. کەس چیی پێ ناکرێ.. دەبێ بە تەمات بن ئنجا بە زمانت دەدوێن. تا دنیا وەهابێ مەسەلەی ئێمە وەکو قاوێت و ڕەشەباکەیە».

ڕاست بۆوە بەرەو هۆڵ ڕۆیی، خێزان بەرانبەر تەلەفزیۆن کەوانەیان بەستبوو، سەرنجیان بۆی نەکشا. بە ئەسپایی کشایەوە لە مەتبەخ ساندویچێکی بەسەرپێیانەوە خوارد. چایە هەڵمی لێ هەڵدەستا، کووپێکی لێ تێ کرد و گەڕایەوە ژوورەکەی. ڕقی ناو دڵی لە ڕادیۆ نیشتبۆوە گوێی لە تریەی دڵۆپە باران بوو.

هەرمێی پەڵەیە. خوایە ئەمیشمان لێ نەکەیتە زمانی کوردی. ئەوەی دەغڵی چاندووە و ئەوەی بەتەمایە بچێنێ چاوی بڕیوەتە ئاسمان. هەوای لە ڕۆژان ساردترە، لە پاش نوێژی عەسرێشەوە هەوری مەیلەو تەر کردووە. هەستی ڕاگرت، دەتگوت بوونەوەر جێی بۆ دڵۆپە باران چۆڵ کردووە تا بەدڵی خۆی دابەزێ. چرتەچرتی سەرەتای پلووسکی سەربانی کەوتە بەرگوێیان. دانیشت و گوێی ڕاگرت، کووپە چایەی دەستی ڕاستی و جگەرەی دەستی چەپی و بارانی بەپلووسك لەو دەمەدا دەوریان لە هەست و هۆشی دابوو، لە ناویان دەخولایەوە بۆ چەند دەقیقەیەك لە سێ سووچی شڵپەی پلووسك و

هەڵمی چایە و دووکەڵی جگەرەدا پێچەبەدەورەی دەکرد. پەیانەوە ئارام بوو. هەڵم و دووکەڵی نەدیت. پلووسکی نەبیست. بە جۆرێك کە نەیدەزانی چۆنی وەسف بکا، هەستی تێکەڵ بەتام و شامی ئەو هەڵم و دووکەڵە دەبوو، وێکڕا لەگەڵ ناوی باران بەپلووسکدا ئەرم ئەرم پارچە مۆسیقای سێ ئالەتییان دەڕشتەوە ناو دڵی. لە خۆی ڕازی بوو. گلەیی سڕابۆوە لە پڕ بلاچەی برووسکە پەردەی پەنجەرەکەی گەشاندەوە و بۆ یەك تروکەی چاو ڕایەڵەکانی ئاشکراکردن. گرمە گەیشتە بەرگوێی، مێناکانی لەراندنەوە، سێ سووچەکەی لێ بۆوە بە هەشت سووچی ژوورەکەی، خۆی و قەڵەم و کاغەزیش ئاکتەری چیرۆکی نەنووسراو. «گرمەت خۆش بێ. دەڵێن بۆ دونبەڵان باشە. نە کاکە گرمەی بەهارانە وەهای پێوە دەڵێن. کوڕە هەر کامێکیان بێ کیلۆی لە دە دینار نایەتە خوار. بۆ ئێمەمانان مەلاخۆرە نابێ». باران تێنی دایێ. پلووسك بینی پێوەنا. «قدومت بەخێربێ. یاخوا پەڵەی تەواوت پێوە بێ. با بباری سبەینێ پاڵی لێ دەدەمەوە هاتوچۆی ناوجادەی قوڕاوی پایی فلسێکە. پێش نیوەڕۆی ئیمڕۆ بارییایە نەدەچوومە بازاڕی میوە». گورج شێوەی عەبابەسەر و پەستەك لەبەر و گۆپاڵ بەدەستی هاتەوە بەرچاوان. پەیاندا هاتەوە هەر لەو کاتەوە کە سەرنجیان ڕاکێشا تا ئەو دەمەی لێی ون بوون. شتێکی تازەی بەبیردا نەهات. چەندە هەر هەندە دەبوو هەر خەیاڵێکی لێیان بکەم یەك یەك بە لیستە ڕێکی بیەخەم. چیرۆك وردە وردە کەرستەی تەواو دەبێ خۆ نەقشی بەرد نییە نەچێنتەوە. زیرەی برێکی ئۆتۆمۆبیل. ڕاکردنی گۆپاڵ بەدەست. تێکەڵبوونی باینجان و پیاز. پێچکردنەوەی شان و پەستەك. چیی دیکە؟

ئەری چیی دیکەی بۆچییە؟ جارێ با لەوە بگەین پەستەك شتێك نییە بۆ شوێن بزری لەبەربکرێ. پەستەك بۆ ئەوەی لێی ڕابێی وەك پێستی لەشی لێ دێ. کوڕی چاك! پەستەك لەبەر خەڵقی شوێنێکە پەستەکی تێدا باو بێ. گەنجی ئەم کەرکووکە خەیاڵ لە پەستەك ناکاتەوە. کابرا لە دوورەوە هاتووە. بەلام کێ دەڵێ ئەویش وەك من نەهاتووە بۆ کەرکووك بەهۆی و پەستەکەوە نیشتەجێ بێ! ئەگەر تا کەراج شوێنی کەوتبامایە و بەدیتبایە بەرەو سلێمانی و کۆیی سەفەر دەکا دەمگوت مەکەمەکەی تێدا نییە ڕاسپاردەی پێ بووە. ئەدی عەبابەسەر چووزانێ پەستەك لەبەر لە بازاڕی میوە بۆی ڕاوەستاوە؟ گۆپاڵدار چۆن سۆسەی کرد؟ دەشێ گۆپاڵدار بەدوا عەبابەسەردا هاتبێتە بازاڕ، ئەمما دەبێ خەبەر نە عەبابەسەر دەزانێ پەستەك لەبەر لە کوێیە نە ئەمیشیان ئاگای لە عەبابەسەرە. لەو بەینە دەبێ ژوانێك بەسترابێ. لێرەدا ئاڵقەیەکی زنجیرە

دیار نییە. چۆنی چارە بکەم؟ خەیاڵ بۆ کوێ بەرم کەڵێنم بۆ بگرێ».

دەستێکی برد پاشەسەری بێ ماڵییەوە و خرووییەکی مەوهوومی دامرکاندەوە. بەجاری ڕەبەی باران و شڵپەی پلووسک هوروژمی هێنا و ژوورەکەی پڕ کرد لە دەنگ و پەنگ. هەر دەتگوت دنیای نووستووی ناوەنێشکی لە پەپنی پەنجە و پاشەسەری بەوتۆزە خوراندنە خەبەری بۆوە. لرمەی ڕەپەی ولاغە بەرزەی هاتەوە بیر کەدوای گەوزین تۆز لە خۆی دەتەکێنێ. هەر دەڵێی پێستی بە گۆشتەوە نەنووساوە وەهای دەهەژێنێ و دەلەرزێنێ. کەر وەهای بۆ ناکرێ. گوێیان دەلەقێنێ و هیچی تر. گوێی بۆ لای هۆڵ شل کرد. هیچی نەبیست. زانیی خێزان نووستووە. سەیری سەعاتی کرد بۆ یەك دەچوو: «عەجایب شەو وەها بە تیژی تێ دەپەڕێ و هەستی پێ ناکەم. سەیرە خەویشم نایەت. مەراقی عەبا و پەستەك و گۆپاڵ بۆتە گرێکوێرە. هەردەبێ بتکەمەوە. حیکایەتێکت بۆ هەڵبەبەستم ڕاست و درۆ تێك بەستێ. درۆی ناچاری هاڵەبەخش کراوە. کەسیش ئاگادار نییە چیم دیتووە لە بازاڕی شێنایی. هەرچی چیرۆکم بخوێنێتەوە وا دەزانێ هەمووی خەیاڵکردە. دام نا منیش دکتۆرم درۆی خۆشکەڵە دەکەمە پاڵپشتی دەرمان. دەمانەوێ نەخۆش ڕاهی بێ. چیرۆك بگوێنێ».

دەستی برد تیلماسکێکی لە ترێیەکە قرتاند. یەك یەك و دوو دوو بۆڵووی دەخستنە زاریەوە. جگەرمیەکیشی بۆ داگیرساند. تامی ترێ و قەفی دووکەڵ دنیایەکی بچووکی ئارامی بۆ هەڵدەنا. بیری بەسەر دەرمان و مەزرادا دەکشێ: «کاشکێ کێشەی ژیانیش وەك ئەم تامە خۆشە لە دەماراندا دەگەڕا، گرێ و گاڵیش هەر هێندەی دووکەڵی فشەڵۆك خۆی دەگرت. لە هیچە موشکیلە بۆ یەکدی دەنێینەوە. قۆنتەراتی موشکیلەمان بەملەوەیە. گۆپاڵ و عەبا و پەستەك بۆچی تێك بهاوێن! چاوشێرکێ لە یەکدی بکەن. هێمنی چەند بێ ئەرکە کەچی ئاژاوە ئاسانترە. شاهی نەقشبەند و گەیلانی بێنە کاکەحەمەدیشیان لەگەڵدا بێ بە ڕچاکار ناتوانن ئەم گۆپاڵە لە هەڕەشە بپەخن. یەك قەڵەم بە گۆپاڵی لێ ڕاست دەبێتەوە. قەڵەم هەیە خۆی دەکاتە گۆپاڵی تۆقاندن. دەبوو گۆپاڵ بە خۆیدا بشکێتەوە کەچی وەك عەلیشیش چەتر لێ دەدا! کەڵەشێرە و خۆی فش هەڵدێنێ». گورج بیری بۆ کەڵەشێرەکانی شەوی ڕابووردوو ڕۆیی چۆن دوو جاران بانگیان دا بەر لەوەی خەو بەلایدا بباتەوە بیری کردەوە و لەبەر خۆیەوە گوتی: «دوو جار بوو یان سێ جار؟ چەندێکی نیمشەو گوێم لە جارێکیشی نەبووە».

یەکسەر دوای ئەم خەیاڵە گوێی لە شڵپەی پلووسك و ڕەبەی باران بوو.

«کەی ڕەنگی کڵەشێری ناو کۆڵێت لەم هەرایە بڕ دەکا. ماڵەکەشمان کڵەشێری نییە لەبەر نێزیکی ببیسین. هەر کۆترمان هەیە».

سەیرێکی سەعاتی کرد. درەنگ بووبوو. دەتگوت هەستکردن بە درەنگیی شەو دەمارەکانی خاوکردنەوە. باوەشکێکی بەش هەردوو شەویلەی وەک دەرابەی دوکان داپچڕی. ڕاست بۆوە بۆ لای دەستشۆر ڕۆیی. بە دەموچاوی تەڕەوە گەڕایەوە. رادیۆی بەگەڕ هێنا، قاهیرە و بەغدا بەدەمنگ بوون. یەکیان لە باسی قادسییەدا بوو ئەوی دیکەش گەشتێکی بەرەو ژاپۆنی دەگێڕایەوە «ماڵیان ئاوا بێ شەوتەخوونی دەکەن بۆ ئەوانەی کەم خەون، ئەخۆش یان لە مەراقدان». میلی گێڕا. شەپۆلگۆڕیی کرد بەسەر هیچ ئیستگەیەکەوە نەوەستا و ڕادیۆی کوژاندەوە. باران لەبەر گوێی بەدەنگ هاتەوە.

هەقە پەڵەیە. قەندیل سێ کراسەی بەفری لەبەر کردووە. چەند دەگەشایەوە کە هەوەڵ جار تروێکی سەرەکانی بۆز دەبوون. لێرەوە دیارە بەڵام هەتا بە تەواوی سپی نەبێ دەرناکەوێ. لەبەر دووری چاو تێی برناکا. خۆ تۆزیش نارەوێتەوە مەگەر باران بیمرێنێ. هێی هێی چەرخی زەمانە چ سەروبنێك بەو خەڵقە دەکەی، خوراییی نەبوو پێشینان پێیان دەگوتی چەرخی چەپگەرد. نۆباڵی خۆیانیان لە ئەستۆی تۆ دەبەست. کوڕە بێ دەسەڵاتیی خۆمانە دەیکەینەوە بە دەسەڵاتی فەلەك. دەنا فەلەك چیی بەسەر چییەوە. خۆی هەیە هەتا دەسەڵاتی هەبێ؟ گۆیاڵ بەدەست فەلەك ناردوویەتی؟ فەلەك عەبا و پەستەك و گۆیاڵی کۆکردوونەتەوە؟ تێکی بەستوون؟ برێکی بە تۆتۆمۆبیل گرت؟ ئێستا دەڵێین هۆی مادی دەمانهەژێنێ. فەلەك بێ و مادە بێ ئێمە جارێ هەر بێ دەسەڵاتین. خۆزی دەمزانی هێزی چەرخ و فەلەك بوو یان بڕیاری مادە بوو لەو بازاڕەدا سێ ڕسکانەی ئابۆوە ئەدی چی بوو منی کرد بە شایەدی چاوبەستراو؟ من بە ڕێکەوت گەیشتمە دیار تەختەی سێ ڕسکانە، ترێ و شینایی دەخلێکیان نەبوو. لەوانە بوو زووتر یا درەنگتر بۆ ترێ و شینایی چووبامایە و هیچی بە عەبا و گۆیاڵم نەدیتانە. ڕێکەوت لە دەسەڵاتی فەلەك و بڕیاری مادە بەدەرە مەگەر هەر خۆمان هەڵسووڕ و داسوورێکی تێدا بکەین. تۆ بڵێی وەهابێ؟ هێزێکی دیکەی نهێنی نەبێ بەولای چەرخ و مادەوە دەست لەم جیهانە بوەشێنێ؟

منیش بەو حیسابە دەچمەوە ڕیزی عەبا و پەستەك و گۆیاڵ. هێزی نهێنی دەبێ لەو دەمەدا منی گەیاندبێتە بازاڕ. هەرماوە چیرۆکیشم بۆ بنووسێ. هێزی نهێنی بمباتە بازاڕ و بمکاتە شایەدی سێ ڕسکانە و چاویشم ببەستێتەوە؟ دواتر بە نووکە سووژن

ئاگادارم بکاتەوە؟ ئەمەیە دەتبەمە سەر ئاو و ئاویشت نادەم. بەخوا بەم حیسابە ڕازی نیم. بەم دوعایە ئاڵێم ئامین. فەرموو هێزی نهێنی چیرۆکم بۆ تەواو بکە یان چاوم تیژتر بکە تا بتوانم سێ ڕسکانەی ژێر پەردە بخوێنمەوە. پەردەی چی و چاوی تیژی چی، بەو عەزیمە چریسکەی سەعات و زنجیری مەچەکی پەستەکدار نەبوایە هەر نەشەمەاتە بەرچاوم. کە دەستی درێژ کرد بۆ باینجانەکان قۆڵی سەعاتەکەی کەوتە بەر ڕووناکایی. زنجیرەکەشی گەشایەوە. سەعاتی وەها چریسکەدارم نەدیتبوو بۆیە زەینی ڕاکێشام. دەتگوت پشکۆی ئاگرە.

ئێستا بە چاکی دێتەوە یادم، سەعاتەکەی لە دەستی ڕاستی کردبوو. وەها ئەبایە ڕەنگ بوو نەیبینم چونکە لای ڕاستەی لە من بوو. کێ سەعات لە دەستی ڕاستی دەبەستێ؟ ئەم عادەتگۆڕییە بۆچی؟ بەڵکو کابرا چەپەوانە بێ؟ خەلق سەعات لە دەستی چەپە دەکەن چونکە ئەرکی لەسەر نییە. دەستی ڕاستە هی ئیشە سەعاتی پێوە خۆش نییە سەعاتەکەشی لە شکان نزیك دەبێ. ئەم کابرایە چەپەوانە ئەبێ بێ زەوقە. بەڵام چ دادی من دەدا پەستەك لەبەرێك چەپەوانە بێ! دنیا پڕە لە هەموو شت ئنجا چ فایدە؟ تەموور شەل بوو، ڕەزاشا کەچەڵ بوو. خەلیفەیەکی کۆن زاربێگەنی بوو. پەستەك لەبەر چەپەوانە بوو. چش تەنکە ردێنێکی ڕەشیشی بە لاشەویلانەوە بوو. شاڵڵا ئەمیشیان بۆ سمێڵ و برۆیەکانی بڵێین چی؟ سمێڵ ڕەنگە ساختەبێ ئەمما برۆ هەر بۆیاغ هەڵدەگرێ. بەزۆری برۆ ڕەشن مەگەر سوورکاڵێك برۆی زەرد بێ. ئەمیان گەنم ڕەنگ بوو. ئەگەر پێستی ڕووی ڕەنگ کردبێ دەبێ دەست و ملیشی هەروەها. برژانگەکانی، مووی سەری ئەخێر ئەم هەموو ماکیاجە کاری کردن نییە. کابرا چەپەوانەی گەنم ڕەنگ بوو.

دەستی بۆ قەڵەمەکەی برد و بیسمیللای لێ کرد و وەك سفتاحی خاوەن دووکان لە شێوەی تێبینی ئەمەی نووسی: کابرایەکی ۳۵ ساڵەیی پەستەك لەبەر، چەپەوانەی گەنم ڕەنگە سمێڵ ڕەشی بە تەنکە ردێنەوە. سەعاتی مەچەکی ڕاستەی وەکوو پشکۆی ئاگر چریسکایەوە بەسەعاتەکەیدا دیار بوو چەپەوانەیە لە داهاتنەوە.

لە پڕ قەڵەمەکەی وەها هەڵبەزییەوە دەتگوت لە ترسان سڵەمییەوە. بە بزرکانی ڕوویدا دیاریوو فکرێکی تازە هەستی گەست. چاوی لە چووق نا و دەستی چەپەی بۆ نێو چەوانی برد. پشتی گەیاندە پاڵپشتی کورسییەکە. قەڵەم لەناو پەنجەکانی بە هەواوە حەپەسا:

خۆیەتی سوێندی لەسەر دەخۆم خۆیەتی. هەمش بە سەرت حەمەی حاجی مراد ئەگەر ئەوەی بۆی دەچم ڕاست بێ. چۆن ڕاست نییە. لە بن چەرخی فەلەك یەك چەپەوانە هەیە لەو عومرە و لەو شێوەیە. گۆپاڵدار پاسەوانی بوو. بەنایەت سەر و دەمانچەیان لەبن جلکان شاردبۆوە ئەمە زۆرابە و ڕاستان، چەپەوانە چەپەوانەی ڕاستان، کوڕە مەرگەمووش . بۆ حەمەی فەقیر ڕاستە و چەپە فەرقی چییە. ئێستە چی بکەم چاکە. حەمە تەلەفۆنی نییە. بەم درەنگە و لێزمەیە سەیارە چەنگ ناکەوێ. بەپێیان بچم؟ لە خۆم ئەمین نیم. پۆلیس؟ چیی پێ بڵێم. نەخێر پۆلیس یەکجاری دەست نادا حەپای ئەو ماڵە دەچێ. ئەمەیە کونەمشك دەبێتە قەیسەری کەرکووکیش دەبێتە کونی دەرزی. باوکم هەڵستێنم پرسی پێ بکەم؟ بێ فایدەیە ئەو بێ چارەیە چیی پێ دەکرێ. هەر هێندەی منی لێ دەزانێ وەك منیشی پێ ناکرێ. بەو شەوەی تۆف و بەرەبەیان، تەنها چارە ئەوەیە حەمە ئاگادار بکەمەوە. ئەگەر کار لە کار نەترازابێ. حەمەی بەدبەخت ژن لە دنیا قات بوو؟ کەس ئەما چاوی تێ بڕیت گێلاس نەبێ؟ پارەی باوکت هەر بۆ ئەوە بوو دەردی سەری پێ بکڕیت؟ تف لە هەرچی پارەی دنیا هەیە ئێستە لەگەڵ ئەژدەمای چەپەوانە چۆناوچۆنی دەردەبەیت؟

بێگوە هەبێ ئەم زۆرابەیە. خۆ من قەتم نەدیتبوو هەر بە بیستن ناسیومتم بەڵام دیتنی بۆچی بوو، دنیا دەزانێ چۆن ئەفووراتیکە. کەس نییە نەیناسێ. منداڵی پێ ژیر دەکەنەوە. دەبوو لە دوازدە سوارەی مەریوان بێ. ئەو بەینە لە نزیك ئومەرمەندان دەورەی لێ درا. کەسی لەگەڵدا نەبوو خۆیشی دەرباز کرد و دووەمەنجەمشی بەتالان برد، دوو کەسیشی لە ناحەزانی بەردانەوە لێی فروسماوە نانەنگێوڕێ کەللەی بەتاڵی خۆم! چۆن لەو دەمەی ناو بازاڕ کوێرایبیم دامات تازە سەد جاران دەست شکاندنەوە سووتووە جگەرەیەك نامێنێ. حەمەی بەدبەخت، هەر دەڵێی بۆ ئەوەی لە دواڕۆژدا حەمە بەربەلای ئەژدەمای چەپەوانە حەزی لە گێلاس کرد. دەڵێن گێلاسیش دڵی بۆی دەچوو. کوێخا تۆفیقی باوکی بە مەسەلەکە ڕازی نەبوو. گۆیا گێژاوی زۆرابی لە کچەکەی دوور دەکردەوە. بەڵێ دەوڵەتپارێزیی کرد هات بۆ کەرکووك. دەك هاتنت بەخێر نەبێ. خێری چی و ترخێنەی چی. زۆراب تاعوون و سیلە لێ دەربازبوونی نییە.

کوێخای نگبەتی! زۆراب کفری نەکرد کچەکەتی خۆش ویست. ئەدی خزمی خۆت نییە؟ دام نا تۆی بە خزمایەتی بەخشی، خاتری گێلاسیشی بۆ خستبێتە پاڵ خزمایەتی، حەمە بۆ کوێ دەبەیت؟ گێلاست بەشوودا یان مەرگ؟ حەزت لێ بوو بێوەژن بێ؟ یان

عەشقی یارەی مام مراد بووی؟ پیرەبوزەکان واز لە قۆرە خەیاڵی خۆیان ناهێنن، دەیکەنە تۆق و دەیخەنە ئەستۆی ئەولادیانەوە هەتا کەلەشیان نەبێتی پاشگەز نابنەوە.

لە کورسییەکەی ڕاست بۆوە ڕێی بۆ لای هۆڵ. دڵی مێروولەی دەکرد بۆ حەمە. برادەری بوو، لەوەتەی هاتووەتە شار یەکدییان ناسیوە. حەمە کوڕێکی مەردە و لەسەرەخۆیە، تاقانەی باوکیەتی. لە منداڵییەوە نۆکەری فەرمانی بووە و قسەی نەشکاندووە. هەر باوکیشی گێلاسی بۆ دۆزییەوە کە خوازبێنی کرا جاری کەس نەیدەزانی زۆرابی بەدواوە بووە. گێلاسی وەها گەش و زیر و بەرچاو، حەمەش هەرەتی ژن هێنانیەتی، مەکتەبی تەواو کردووە و یارییەی باوکی دەدا، باوکیشی کیسەی بۆ کردووەتەوە ئیتر چۆنی لێ ڕاوەستێ؟ کێ بووکی وەها نازداری چنگ دەکەوێ؟ دە ڕۆژێک دەبێ لە باوەخوند گەڕاوەتەوە بۆ ماڵی حەمە. مستەفا ئەمانەی بەخەیاڵدا دەهات و تێیان دەگەیی و پێشیان ڕازی بوو بەڵام دڵی بەشتێک ناوی نەدەخواردەوە. ئەم گێلاسە زیرە بەوێڵ و تەرتیبە چۆن مەسەلەی زۆرابی لە حەمە دەگەیاند؟ زۆراب لەوانە نییە حیسابی بسڕێتەوە گێلاسیش ئەمە دەزانێ، ئەگەر نەزانێ گێلاس نییە. لە ڕووم دەهات بڵێم حەمەگیان ئەمەم بۆ ڕوون بکەوە، خۆزانت پێی دەگوتی پێشتر فلانەکەس بەتەمای بووە؟

مەسەلەکە هی لە ڕوودان نییە. نەگوتراوە و ناگوترێ. مایەی وەها ناسک هەتا سەر بە فەلاکەتەوە نەگەیەنێ قسەی لێوە ناکرێ. شەرم و شکۆ زاڵە بەسەر هۆش و بەرژەوەند. سەد مەسەلەحەتی گەورە لەبەر شەرم باسی ناکرێ و دەمرێ. ئەمەش هەروەها لاحەولەوەلا.

بەملا و بەولادا هاموشۆیەکی بێ ئامانجی کرد و لە پەنجەرەی هۆڵەوە چاوێکی بڕییە تاریکاییی دەرەوە لە ڕەهێڵا دیار بوو باران بە لێزمە دەباری. دانیشت، پەنجەی دەستەکانی تێک ترنجاندن و وەک کڵاو خستینە سەر ئەژنۆی. بێ ئۆقرەیی لێ دەتکایەوە. لە کەمەری بەپشتەوە دەتگوت کێلەقەبرە قیت وەستابوو.

هەردوو قاچی وەکو دوو لوولەی ستوونی بەسەر زەوییەوە چەقی بوون. دوو قامکی بەدەوری یەکدیدا سووڕیان دەخوارد. چاوەکانیشی پەرەی ناو مێشکیان دەخوێندەوە. تارماییی خوێن و دەمانچە. بەخۆی نەبوو دەستی لەو تارمایییە وەشاند و بەلاوەی نا.

سەعاتی مەچەکی تریسکایەوە. خێرا سەیری کرد: «مەلا بانگی داوە لەبەر هاژەی باران گوێم لێی نەبووە. ئۆخەی هەر نەبێ بەهانە، شەو شریت پێچی کردبووم. سەعاتێکی دیکە ئابا ڕووناك دادێت. تاکسیش پەیدا دەبێ. سەرخەوێکی گورگانەی بۆ دەشکێنم هەرنەبێ نیو سەعاتێك بنووم گفتوگۆی لەشم دادەکەوێ. ناچمە نوێنەوە نەکا خەوم تێربێ، کەسیش نازانێ بە تالووکەم».

پەتوێکی بەخۆی دادا و لەسەر تەختێکی هۆڵ درێژ بوو. هەستی ئەوتۆی بە شەکەتی کرد نەتوانێ چیی دی خەست بیر بکاتەوە لە موشکیلەی حەمە. بێ ئارامی سواندبووی. هەر گەلاڵەیەکی بەرلەدا تێ دەهەڕی لە خۆوە دەڕما. دوو باوەشکی لەسەر یەکدی هاتنێ و هەستی تێکەڵ بە لێزمەی باران بوو. پڕووشکەکان پێنۆك پێنۆك بەسەر شەبەنگی سەرمتای خەویدا دەنیشتنەوە تاکو «کاکە! کاکە»ی ئافتاو هێنایەوە دنیای پڕ هەستوخوست. لە پێشەوە زڕە دەنگ و ڕەنگێکی بەدی کرد هیچ مەعنایان نەبوو. پەردەی خەو لەسەر هۆشی نیوەنووستووی هەڵستا ئنجا چوار دیوار بوونەوە بە هۆڵ، پلووسکیش پێوەندیی بە بارانەوە پەیدا کرد. ئافتاو، جارێ، لە چارچێوەی گەورەتر بوو، نەترنجابووە ناو سیناریۆی پاش هەڵدانەوەی پەردەی خەو.

«ها ئافتاو گیان چیتەوە؟».

«کاکە لە هۆڵی وا سارد و سڕ بە پەتوو سەرمات دەبێ. سەرلێفێکت بووبینم پان دەچیتەوە ژووری خۆت؟».

«سەرلێفی بێ ناوی وا تازە هەڵستام.»

سەعات حەفت بوو نەیدەزانی ڕۆژهەڵاتووە یان ماویەتی. هەور و باران تەمی خۆیانیان بەسەر ڕووناکاییدا هێنابوو.

«چایەت حازر کردووە؟».

«چایە حازرە، هێلکەت بۆ نەکوڵێنم؟».

تا هێلکە دەکوڵێ حەمە چیی بەسەردێ.

«هێلکە ناخۆم، خێرا ئیستیکانەیەکم چایە بکەیەنێ.» دوای سێ دەقیقە چایەی گەیشتێ. بە پەلە خۆی تەیار کرد و مشەممای بەسەر جلکاندا هێنا و ملی نا بۆ دەرەوە. بەرێوە ئافتاوی تێ گەیاند نیشێکی هەیە وەخراندن هەڵناگرێ.

«زووش دیمەوە دڵت هیچ نەکا.»

جادە چۆڵ و هۆڵ بوو. بەرەو ماڵی حەمە رۆیی "بەپێیان بیست دەقیقەیەکی دەوێ". ملەچەرخێنی لە جادە دەکرد بۆ تاکسی. زۆری نەبرد تاکسی پەیدا بوو.

«لێ خورە بۆ ئەو بەر. کاکە گورج کە.»

هەندێ چەند قومێك لە جگەرە بەدەی گەیشتە گەرەکەی ماڵی حەمە. لە نزیك ماڵیانەوە دڵی پتری لێ دا. لەبەر دەرگایان تاکسیی وەستاند. چەند هەنگاوێك رۆیی و گەڕایەوە، پارەی دایە شوفێر و بەرێی کرد. هەمان دەرگە و دیوار و ریزە خانووی بەر لە چەند رۆژێك بوون کە لە سەردانی حەمە دیتبوونی. هەر بارانەکە رەنگێکی لێڵی لەو دیمەنە هەڵسووبوو. هەموو شتێك وەکو خۆی بوو.

"سا خودایە من بە سەهوو چووبێتم".

چووە ناو دەرگاکە. دوودڵ بوو. ئەو ناوە خەمەرێکی ڕانەدەگەیاند سەریەبنیادەمەوە بنێ و حەمە و گێلاسی تێدا بەدەنگ بێن. سروشت لە وتوویژدا بوو بەزمانێك کە هەر خۆی تێی دەگا یان تێی ناگا. تەرە زەماوەندی بۆ خۆی دەگێڕا. گیانلەبەر دەوری لەو زەماوەندەدا نەبوو. "لە دەرگە بدەم یان ڕێ و ڕێی بگەرێمەوە؟ چ بەو خەڵقە بڵێم؟ بۆچی وەها بەو شەستبارانە خۆم خانەبەدەر کردووە؟ جارێ کەس لە نوێن دەرنەچووە، جومعەیشە دایەرەی حکومەت و فوتابخانەکان کەسیان بۆ ناڕوا. جادە دەڵێی چوڵی قلفەیە. بگەرێمەوە؟ نۆقرە ناگرم تا تێ دەگەم چ باسە".

ڕیزە خانووی سەر ئەو جادەیە بێ باغچە بوون، ژوورەوەیان وەك سندووقی داخراو بوون چاو نەیدەدیتن. دەبوو دەرگە بکرێتەوە ئنجا پەردەی ئەو دیوی دەرگە وەکوو زمانی نێوان دوو لێوی بەش دەرکەوێ. دەستی بۆ زیل برد بە خۆی گوت دەڵێم ئیشم بە حەمە هەیە و لێی بەپەلەم. پەنجەی پێوە نا و گوێی لە زرەی بوو. تاوێك دوای دووەم جار دەنگێك لە ژوورەوە گوتی کێیە؟ دەنگی حەمە بوو، هەرگیز ئەوەندە خۆش نەهاتبووە بەرگوێی.. خۆی پێ ناساند و چووە ژوورێ.. حەمە هەواڵوو بوو. پێوەی دیاربوو شەوێکی نارامی ڕابواردووە.

«فەرموو دانیشە با بچم سۆبەیەك بهێنم هەوای ساردە.»

«سۆبەی بێ ناوێ کاکە حەمە، سەرمام نییە.»

دانیشتن. حەمە بەدەنگ هات. بەدەنگ هات.

«بەو سیەینەی وەھا تۆف خێرە ئیشاڵلا، خۆ هیچ نەقەوماوە؟» وەزعی حەمە عادەتی بوو.

«شوکری هیچ نەقەوماوە. هەر وێستم بتبینم بۆ قسەیەکی هاکەزایی».

«ڕاوەستە کاکە مستەفا، با بەماڵەوە بڵێم بەرچایی حازرکەن. مەعیەن هێچت نەخواردووە».

«پێی ناوێ کاکە حەمە».

«چۆن پێی ناوێ. سەرت لە قەبرستان نەداوە»

پاکەتە جگەرە و کفریتی بۆ دانا و بەرەو لای ماڵێ ڕۆیی.

مستەفا تەنیا مایەوە بەژوورەکەیدا نۆڕی، بزەیەکی هاتێ "ئەگەر چیرۆکنووسێن هێناباما یە ئێرە دەبوو شێوەی ژوورەکە هەڵگرمەوە و ورد ورد وەسفی بکەم. ژەنگی شێلمانەکان و درزی دیوارەکانیش وێنەکێش بکەم. خانووی شەعبی، دەوڵەمەندێکی کەونە لادێیی وەکو حاجی مرادی تێدا بێ دەبێ هەر ئاوا بێ وەك هەیە. کۆنە تاقمێك و مافووری نیوداشت و تەپڵەکە جگەرەی هەرزان. پەردە پەنجەرەی تەنك و تەسك. دەشڵێن دەبێ چیرۆك وەکو فیلمی سینەما و وێنەی سەر کاغەز هەموو وردەیاتی تێدا دیار بێ. گۆیا چیرۆکێش هونەرێکە بە پێوانە و کێشانە. بوعدی دەروون و بوعدی کۆمەلایەتی و نازانم چی و چی هەبێ. چیرۆکیان کردووە بە نوێژ، دەستوور و هەلومەرج و روکن و ناوەرۆك و سەد مسیبەتی خوای لێ دەوێ. ئەدی ئەو هەموو چیرۆکەی لە خۆوە بێ نووسەر و بێ هەلومەرج وەکو دونبەلان و عارد دەقڵێشنەوە و پەنجا زۆراب و حەفتا گێلاس و حەمە تێك دەناڵێنن لە چییان کەمە؟ مانگێك خەریك باماپەگۆپاڵ و عەبا و پەستەکم بۆ خەلق نەدەکرا. کوڕە گوێ مەدە قسەی هەڵپاچراوی لەدەقدراو، تازا بە بۆ خۆت شتێکی بەتام بنووسە و" ڕەپەی پێی حاجی مراد و حەمە شریتەی فکری پچڕی و هاتنە ژوورەوە. حاجی بەخێرهاتنی کرد و کەمێك دانیشت و بە بەهانایەك ژوورەکەی بۆ بەجێ هێشتن. دەیزانی ئیشیان بەیەکدی هەیە. هێشتان سەرێکی وتووێژیان خۆش نەکردبوو گێلاس بە سینیی بەرچاییەوە هاتەژووری. بزەیەکی لەسەر لێوان بوو. لە نێو دەرگاوە «کاکە مستەفا بەخێربێ»ی بەرەو مێوان شلاندەوە و سینییەکەی لەسەر سێپایەك دانا. «بژیت گێلاس خان». دەرفەتی نەدا بگەڕێتەوە، بەقسە ڕای گرت:

«وا بەم سبەینە بێ وەختە خەوم زڕاندی و ماندووشم کردی، شاڵڵا دوێنێ میوانی عەسرانە و شەوانە مەشغوولیان نەکردبێت. تازە بووک سەربەمیوانن».

«ئەوەی ڕاستی بێ، کاک مستەفا، دوێنێ عەسر هەر پوور نایشێی حاجی برایم سەری لێ داین. لە بازاڕ دەگەڕایەوە ڕێی کەوتە بەر ماڵی ئێمە سێڵەی ڕوحمی بەجێ هێنا». "ها ها (مستەفا لەگەڵ خۆیدا گوتی) یەکسەر لە بازاڕەوە بۆ ئێرە"، ئنجا بەدەنگی بڵند: «دەمسا خۆ من ئەم پوورە. پوورە کێ؟ پوورە نایش ناناسم ئەمما ئەگەر بیبازی بەزەنبیلەوە بێ بووبێ ئەوا ناسیم».

گێلاس نەختێک خەنسەی لێ کرد: «ئنجا کەی خەڵق بەبیبازی چی و زەنبیلە ناسراوەتەوە؟».

حەمە بەدەنگ هات: «ئێوە چ دەڵێن بیبازی چی و زەنبیلەی چی؟ من پوور نایشم نەدیت کەنگێن هات؟» گێلاس توند خۆی گرتبووە بە دەنگێکی ناسایی گوتی: «دوێنێ نیوەڕۆ هاتە ماڵمان، تۆ چووبوویتە دەرەوە هەر منیش دیتم مامۆژنم نووستبوو. ڕاستییەکەی ئەمانەتەکی منی لابوو هێنایەوە» تیلاکی چاوی برییە مستەفا.

حەمە ویستی زیرەکی بنوێنێ گوتی:

«بازنە مارپێچییەکەی لێ وەرنەگرتبێت نموونەی لەسەردروست بکا بۆ کچەکەی؟»

«شتێکە هەروا. خۆت دەزانی ئیشی ژنان چۆنە ئەوە نییە بۆ پیاوان باس بکرێ».

حەمە رووی لە مستەفا کرد: «تۆ ئەم پوور نایشەت نەدیتووە حاجی برایمیش هەر لەگەڵ ماڵی گێلاسدا هاتن بۆ کەرکووک، جارێ تازەن. پوورە نایش شەریشی داوەتە گێلاس بە چاوی کچەکەی خۆی سەیری دەکا..».

مستەفا سەرێکی تەکاند و ڕووی لە گێلاس کردەوە و گوتی: «دوێنێ لە بازاڕ دیتم نافرەتێکی عەبابەسەر زەنبیلەی لێ کەوت بیبازەکانی بڵاوبوونەوە. کابرایەکی پەستەک لەبەر بۆی کۆکردنەوە. خۆیشی زەنبیلەی لێ کەوت و باینجانەکانی تێکەڵ بەو بیبازانە بوون. ئەمما حەمەگیان کابرا سەعاتێکی لە دەستی ڕاستی بەستبوو ناورینگی دێنا دەتگوت ئاڵتوونی بیست و چوارە».

گێلاس هەر ئەوەندە بزرکا کە چاوی سەرنجدەر تێی بکات. لێی ڕوون بوو دەمودووی مستەفا دۆستانەیە. دەستی بۆ بەر زاری برد گۆیا باوەشکی پێ دەشارێتەوە. ئنجا گوتی: «پوورنایش نەختێکی گێڕایەوە بۆم. باش بوو تەڕوتووشی

نەبوو دەنا قوڕاوی دەبوون خۆی و پیازیشی. دەچم چایەتان بۆ دێنم.»

مستەفا دەستی بەخۆراکەوە خەریك بوو، لە دڵیشدا مەسەلەکەی ئەم دیو ئەو دیو دەکرد. پێ دەچوو ئەو ترسەی تێدا نەبوو کە لێی تۆقیبوو. زۆرابی تێدایە بەڵام هەڕەشەکەر نییە. پوور ئاپش خەریکی ماڵ کاولیی گێلاس نابێ. گێلاسیش پێوەی دیارە ئاگاداری هەموو شتێکە.

"چی لە گێلاسم بیست هی ناوبژی و چارەسەرکردنە، ڕووە و خێرە. چ بە حەمە بڵێم؟ بۆچی هاتووم؟" لەگەڵ ئەم خەیاڵانەدا وەها رادەسایە خواردن و قسەی تێوەرێخی بەدوا یەکیدا ڕێی بە حەمە نەدا بیر لە پرسیار بکاتەوە. جارێ هیچ وەڵامێکی بۆ ساز نەدرابوو.

«دەستت خۆش بێ گێلاس بۆ هێلکەرۆنی وەها بەتام "ئاشکرات ناکەم". ماستەکەتان هی کوێیە حەمەگیان؟ "دەڵێم بۆ قەرز هاتووم" لە پاروەلی بەهەشتەوە ماستی چاکی لێ چنگ دەکەوێ! چۆن چۆن کاکە حەمە؟ گۆیا چیم لە دڵدا بێ؟ نە سەغڵەتم و نە هیچ.»

گێلاس شیر و چایەی هێنا بە شەکری زیادەوە:

«بە ئارەزووی خۆتان شیر لە چایە بکەن.»

مستەفا ڕووی تێ کرد، پاروو لە دەمدا: «بژیت گێلاس خان. بەخوا هێلکەرۆنەکەت فرتەنەیەکە بۆ خۆی. من خەریکی ئەم تامە خۆشەم حەمە وا دەزانێ بەهەڵپەم.»

حەمە زمانی لە زاری گێڕا، ڕێی قسەی خۆش کرد و گوتی: مستەفاگیان دڵت گرێیەکی تێدایە.

«کاکە حەمە نەگرێیە و نە موشکیلە "درۆی بۆ ساز درابوو". ئێستا بۆت باس دەکەم چی هێناومی، گێلاسیش هەر خۆتی بۆ متمانە.»

گێلاس خەریك بوو جێیان بهێڵێ بەڵام نیازەکەی بەتاڵ کردەوە و چەقی. پشتی لە پەنجەرەکرد، ڕووی بەرەو ژوورەوە. مستەفا ئانەکەی بەزیادکرد و فڕێکی گەرم و گوڕی لە شیر و چایەی هەڵماوی دا و گوتی: «ڕاستییەکەی هاتووم بێگارێکت پێ بکەم "لە تیلاکی چاوەوە دەبینێت گێلاس راوەستاوە" بەڵام هەر بەرێوە بووم ژێوان بوومەوە.»

حەمە چاوی تێ بڕی، «بۆ ژنیان دەبێتەوە؟ ئەکەی بێما ڕانەهەڕمووی؟ بڵێ بزانم بێگارەکە چییە.»

«خۆت دەزانی، حەمە گیان پیاو چەندێکی لەگەڵ دۆست پەك ماڵ بێ کە هاتە سەر تەکلیفی پارە ترسی لێ دەنیشێ. بڕوات بێ بە شەرمەوە و لە ناچاری تەکلیف لە باوکم دەکەم بۆ پارە "هەستی دەکرد گێلاس خاو دەبێتەوە". بەبێنێکە ئەم خرتە خرتەم لە دڵدایە، شەرم دای دەگرتم هەتا نیمشە و هەزار خەیاڵم کردەوە و هەزار جەوابی خۆمم دایەوە ئنجا بەتەواوی ترسم لە تەکلیفەکە شکا و وا.»

«هەی بێ قەزابی مستەفا. بەینی ئێمە کەی شەرم و کزمەکردن هەڵدەگری خۆتی تێدا وەها هەناسەسوار بکەیت. دەسا بەم زووانە پێویستم هەبێ شەرم ناکەم چاکەتەکەت لەبەرداکەنم.»

«حەمەگیان منیش هەروەهام لەگەڵ تۆدا، بەڵام ئێشەکە هی بەینی من و تۆ نییە، هی بەینی باوکم و باوکتە. دەمما گێلاس خان بڕوات بێ من لەو کێشەیەدا شەو لەگەڵ خۆم فکرم دەکردەوە، هەر ناوناوە پەك بایەنجان و پیازم دەهاتەوە بیر، تا دوای مەلا بانگدان نەنووستم. سەعات حەوت کە ئافتاو لە هۆڵەکە بەخەبەری هێنام یەکسەر بۆی دەرچووم نەکا دوودڵی دام گرێتەوە.»

حەمە قسەی لێ وەرگرتەوە: «دە بڵێ مەسەلە چییە؟ تۆ هەر کوتەکوت بەدەوری نیازەکەتەوە دەکەی نوختەیەکت نەدرکاند؟»

«کاکە حەمە مەسەلە ئەمەیە: باوکم بەتەمای شەراکەتێکە لەگەڵ حاجی سەلیمی بریندارئاغا، پارەی تەواوی نییە بە ڕیباش قەرز وەرناگرێ. گوتم بەڵکو باوکت حسەقەرزێکی بداتێ.»

حەمە قسەی پێ بڕیەوە:

«باوەڕ ناکەم باوکم نکووڵی لەو قەرزە بکات هەر ئەوەندەیە لە پارەکەی ئەمین بێ. تۆت دەزانی دەستەی پێش ئێمە ئەهەتێك وەسواسن.»

مستەفا چاوێکی لە گێلاس کرد و بە ڕاوێژی "بووکی گوێت لێ بێ" گوتی: «قسەم ناوە جاری بەرێگاوە بووم ساردبوومەوە لەبەر دەرگە دابەزیم خەریك بووم ڕێ و ڕێ گەڕێمەوە. دەزانی کاکە حەمە، پیاو لەگەڵ خۆیدا لێك دەداتەوە و باوەڕێك دەهێنێ، واتر کە ڕووبەڕووی خەڵق و خوا بوو شتێکی دیکە دەبینێ و قەناعەتی دەگۆڕێ.»

«مستەفا گیان بۆ قەناعەت دەگۆڕێت خۆ.»

«بووەستە کاکە حەمە جارێ ماوەمە.»

«هەرکە لە ناو دەرگەتان ڕاوەستام و دەستم برد زیل لێ بدەم بەدڵمدا هات هەرچی لەگەڵ خۆمدا گوتبووم ڕەنگە بێ بناوان بێ. کێ دەڵێ شەراکەت سەرەوخێرە گێلاس خان! بنیادەم زۆر سەیرە بە موویەک دڵی دەگۆڕێ. تەنیا دیتنی ئەو دەرگە و دیوارانەی وەها ئارام بێ دەنگ و بێ نیاز بەندیواوی شەراکەت و خوولیاکانی شەوینی تێك بێنجایەوە دەتگوت کوڕەکەی بەر لە چارەگە سەعاتێك نیم. سەریشت دێشێنم گێلاس خان.»

«بێ قەزا بی کاکە مستەفا چۆن دڵت دێ، تۆ ئاکە برامی.»

«ئاخر گێلاس دەمەوێ فەلسەفە لێ بدەم. خۆت دەزانی بەدبەختی وەکوو من لە خوێندنەوەوە سەرخەیاڵ ڕووم لێ دەنێ، زۆریشیان سەر بە ئاکامی ناخۆشەوە دەنێن. ئەمما واش دەبێ لاپەڕەی کتێبێك پیاو ئامادە دەکا بۆ ڕووداوی بە سفتۆسۆ کەچی بەر هەڵمداتەوە لەنکاو بەسەر خۆشیدا دەچێ. منیش ئەم سبەینەیە وەها بووم، بە دابەزینم لە بەردەرگەتان چی بە شەو هەڵم ئابوو لە خەیالات و شەراکەتی نێوان باوکم حاجی سەلیم هەڵومشایەوە چوومە بارێکی دیکە.»

گێلاس ڕووی مەیلە و سوور هەڵگەڕا، پشتەو ڕووناکی، ئنجا گوتی:

«کاکە مستەفا سەدجار بەخێربێیت. مادەم دڵیشت حەسایەوە قیرسیا لەو زەحمەتیەی بەرباران و بێ خەوییە دیمەنی حەمەش بۆ تۆ ئەوەندە دەهێنێ. می حەمە و تۆ و مامەمراد.»

«ئامۆژنیشت نابینم بەداخەوە بڕوات بێ بە باوکم ئەگوتووە هەریکی شتێکی ئەوتۆییم. ئەرێ دەزانن حەزدەکەم ئەم پوورنایشە ببینم؟ من چوزانم خزمی گێلاسە..»

گێلاس بەدەنگ هاتەوە: «هەر خزم! بڵێ دایکمە. ئەوەندەی شیر داوەتمێ ناوناوە فلان و فلانیش دەبنە خوشك و برام چونکە ئەوانیش شیریان خواردووە هەندێك پێشی باوەڕ ناکەن وا دەزانن دەیەوێ خەڵق لەیەکدی حەرام بکا بەناوەی خوشك و برایەتی.»

ئەرمە پێکەنینێکی هاتێ و دیسان ڕووی سوور هەڵگەڕا. مستەفا گوتی: «لە ئێستاوە بەدڵیکی خۆمم قبووڵە. حەمەگیان بە باوکت بڵێ مستەفا سەفەری بەغدای هەبوو، لە ترسی چنگ نەکەوتنی سەیارەش وا بە زوویی لە ماڵەوە دەرچووە هاتبوو بزانێ

نیشتیمان لە بەغدا هەیە نییە.»

«تۆ یەکجاری وازت لە شەراکەتەکە هێنا؟»

«ئەگەر کاکە حەمە لای باوکت باسی بکەیت. بە ئەبووی دانیٚ. ئیتر بمبەخشن من ئەڕۆم. دواتریش ئەگەر پێویست بوو ئەڵێم سپارەم چنگ ئەکەوت چونکە فکری سەفەرم نییە.»

مستەفا هەڵستا، حەمە و گێلاس تەکلیفی مانەوەیان کرد بۆ ئیوەڕۆ. پێی گوتن ئافتاو دڵی لە خرتوپرتدایە نازانیٚ بۆچی وەها بیٚ وەخت ئەرچووم.

«خوا بەزیادی کا نانی وەها بەتام. بەیانیتان باش.»

هەردوویان لەگەڵی چوون بۆ بەرئەرگە تا عەرەبانەیەك پەیدا بوو. کاتێك گەیشتەوە ماڵیٚ سەعات ۹ بوو. باران لە ڕێژنە کەوتبوو بەلام تاڵگەی پلووسکەکان و شەقە جۆگەی شەقام و کۆڵانەکان هێشتان موژدەی پەڵەیەکی تێر و پڕیان ئەدا. دینارێکی دایە عەرەبانەچی.

ئافتاو بەدیتنی کاکی گەشایەوە پێی گوت جاریٚ کەس هەڵنەستاوە ئەسا ئافتاو گیان باسی چوونە ئەرەوەم مەکە لزوومی نییە.

«کاکە چایەم لیٚ خەلیس بوو، هێلکەی کولاویشم لیٚ کۆن بوو ئەمما هەمووی.»

«ئافتاوگیان لەو چایە خەلیسە ئیستیکانێکم بۆ بێنە.»

دواتر چۆوە ژوورەکەی خۆی. بیٚ خەوی و بیٚ ئۆقرەیی شەوی ڕابوردوو لەگەڵ گەشانەوەی ئەم بەیانییە وەها تێکەڵ بوون وەکوو قاوەی شەکرلی پێی جودا نەئەکرانەوە. هەر بەو خەیاڵە ئەستەملانی خەوێکی خەست بوو. کاتێك دەمەو عەسر خەبەری بۆوە دوا چۆڕاوکەی پلووسکی پاش باران بۆ چەند پەڵە هەورێکی بەرماوەی ڕەمەزاڵ کز کز ئەگریا.

پاشکۆی عێراق، ژمارە ٥٢، کانوونی دووەم ١٩٨٤